

Ховдский государственный университет
Национальный исследовательский Томский государственный университет

**ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ,
ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
ЗАПАДНОЙ МОНГОЛИИ
И СОПРЕДЕЛЬНЫХ РЕГИОНОВ**

(материалы XI международной конференции, г. Ховд, 28-29 сентября 2013 года)

**Том II
Общественные науки**

**Ховд-Томск
2013**

DDC
305.8'015'517
В-319

Редакционная коллегия

Янжмаа Ж. – ректор Ховдского государственного университета (ХГУ), профессор
Майер В.Г. – ректор Томского государственного университета (ТГУ), профессор, академик
Ревушкин А.С. – проректор по научной работе ТГУ, профессор, академик
Энхжаргал Б. – проректор по научной работе, сотрудничеству и инновации ХГУ, профессор
Цэрэнгомбо Ц. – ученый секретарь ХГУ, доцент, доктор (Ph.D)
Гантөмөр Б. – декан факультета естественных наук и технологии ХГУ, доцент, доктор (Ph.D)
Цэрэндаваа Б. – директор Института социально-гуманитарных наук, доцент, доктор (Ph.D)
Одончимэг Т. – директор Института иностранных языков и культуры, доцент, доктор (Ph.D)
Амаржаргал А. – ученый секретарь ФЕНТ, доцент, доктор (Ph.D)
Баярсайхан М. – ученый секретарь ИИЯК, аспирант
Мөнхбаяр Ч. – ученый секретарь ИСГН, аспирант

ISBN 978-99929-4-338-6

ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИ, УГСААТНЫ ЗҮЙ

*КАМЕННЫЕ СОСУДЫ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

С.П. Грушин

Алтайский государственный университет
пр. Ленина, 61, Барнаул, 656049, Россия
E-mail: gsp142@mail.ru

В результате исследований разновременных памятников в Западной Монголии за последнее десятилетие открыты археологические комплексы бронзового века [1–8 и др.]. Своеобразные памятники второй половины III – начала II тыс. до н.э., содержали немногочисленные находки, среди которых особое место занимают каменные сосуды, обнаруженные как в погребениях, так и в курганных насыпях. Обращение к данной категории сопроводительного инвентаря выявило многочисленные параллели в археологических материалах обширного региона Центральной Азии и Сибири. Подобные изделия обнаружены в памятниках различных культур и до настоящего времени не становились предметом отдельного рассмотрения. Цель данной работы – дать характеристику каменных сосудов, реконструировать отдельные аспекты технологии изготовления, определить их культурную принадлежность, датировку и ареал распространения.

При исследовании памятников в долине Буянта (Западная Монголия) обнаружены два археологически целых каменных сосуда, а также верхняя часть аналогичной емкости и один обломок (рис. 1). Находки сделаны в кургане №12 на могильнике Улаан худаг-I [6, фото 17 на цв. вкл.]. Реконструированный сосуд представляет собой емкость закрытой баночной формы с раздутым туловом и почти плоским дном, со слегка отогнутым наружу венчиком. Его диаметры следующие: по венчику – 8,5 см, по тулову – 11,5 см, по дну – 6 см. Высота изделия составляла 8,5 см (рис.1, 1). Следующая находка каменного сосуда происходит из курган №1, могильника Шарсум-I (рис.1, 2), который располагался на первой надпойменной террасе левого берега Буянта, на северной окраине г. Ховда, у моста через реку [5, с. 287–288; 7, с. 436]. Сосуд, разбитый на несколько крупных фрагментов, зафиксирован у юго-восточного угла ящика. После его реконструкции удалось полностью восстановить параметры изделия. Сосуд представлял собой емкость закрытой баночной формы с почти плоским дном. Его диаметры: по венчику – 12 см, по тулову – 14 см, по дну – 5 см. Высота сосуда – 12,5 см. Изделие орнаментировано с помощью техники резьбы или прочерчивания. Под венчиком сосуд был украшен горизонтальным поясом из треугольников, свисающих вершинами вниз. Такой орнамент по каким-то причинам имеется только на половине сосуда. Другая часть оказалась без изображения. Особенности орнамента позволяют восстановить последовательность его формирования. Судя по всему, первоначально мастер нанес у венчика линию некрупных зигзагов в виде соединенных букв «V». Затем он или другой камнетес изменил первоначальную задумку, и оформил более крупные аналогичные орнаментальные элементы поверх первоначального ряда. Заключительным этапом стало проведение сплошной горизонтальной линии над зигзагами, что обеспечило получение своеобразного рисунка в виде частокола треугольников (или гор при развороте на 180°).

Еще одна находка части каменного сосуда происходит из кургана №1 могильника Халзан узуур-II, зафиксированного в 12,5–15 км к юго-западу от г. Ховда, на левом берегу Буянта [5, с. 287–288]. Находки представлены обломками верхней части каменного сосуда и фрагментами от другой аналогичной емкости. Судя по сохранившимся фрагментам, каменный сосуд имел баночную форму с прямыми вертикальными стенками (рис.1, 10). Диаметр по венчику изделия составил 13,5 см, по тулову – 14 см. Дно отсутствовало. Кроме представленных находок, происходящих из погребальных комплексов, необходимо отметить, что в экспозиции краеведческого музея г. Ховда имеются два каменных сосуда. Один из них – баночной формы с прямыми, но слегка сужающимися к устью стенками и с характерной ручкой, оформленной в виде выступа. Вторая емкость имеет неровные края и представляет собой небольшую ступку с округлым чашевидным углублением.

*Работа выполнена при финансовой поддержке ФЦП «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России», проекты «Алтай в трансграничном пространстве Северной Азии (древность, средневековье, современность)» (шифр №2012-1.1-12-000-3001-017), а также в рамках выполнения работ по договору №Т-53/2013 между Алтайским госуниверситетом и «Музеем-институтом семьи Рерихов».

Зафиксированные находки позволяют сделать некоторые наблюдения относительно технологии производства каменных сосудов. В общем виде ее можно представить следующим образом. Обработка исходной заготовки включала несколько основных технологических приемов, среди которых необходимо отметить пикетаж, пиление, шлифовку, сверление и резьбу. Изготовление сосуда осуществлялось в несколько этапов. Сначала подбиралось каменное сырье, чаще это были речные валуны округлой или эллипсоидной формы. На первом этапе формировалась заготовка-болванка. Для этого путем пиления и/или отсекания получали две расположенные напротив друг друга площадки – места будущего устья сосуда и дна. На втором этапе с помощью пикетажа и последующей шлифовки заготовке придавалась задуманная внешняя форма емкости. Третий этап был связан с оформлением полости сосуда, для чего со стороны будущего устья производилось постепенное удаление лишнего материала. В ходе данной процедуры, вероятно, использовались такие технические приемы, как сверление и пикетаж. Заключительным этапом производства выступала шлифовка внутренней и внешней поверхности изделия, а также нанесения орнамента. В двух случаях (находки из памятников Улаан-худаг-I и Шарсум-I) в зону под венчиком сначала наносился зигзаг, а потом прочерчивалась сплошная горизонтальная линия по верхней части, оформляя, таким образом, пояс из треугольников, повернутых вершинами вниз.

Конструктивные особенности погребальных сооружений, в которых обнаружены каменные сосуды, имеют аналогии в материалах Синьцзяна и сопредельных территорий, датируемых ранней бронзой и объединяемых в чемурчекскую культуру/общность 2 пол. III – 1 четв. II тыс. до н.э. [1–3; 11–15 и др.]. Кроме этого, отмечаются сходства в других археологических материалах Казахстана и юга Сибири. Аналогии находкам из раскопанных объектов долины Буянта можно найти в памятниках степного Обь-Иртышья и Алтае-Саянской горной страны (рис. 1). Каменный сосуд баночной формы (рис. 1, 4), орнаментированный под венчиком поясом треугольников (вершинами вниз), находит параллели в оформлении случайной находки у с. Лаптев Лог Угловского района Алтайского края [16, рис. 5]. Серия каменных сосудов происходит из могильника Аймырлыг в Туве [17]. Керамические и каменные емкости обнаружены в других памятниках эпохи бронзы Монголии и Северо-Западного Китая [2; 14; 15].

Каменные емкости по морфологическим и, вероятно, по функциональным признакам можно разделить на три группы. Изделия первого типа это небольшие емкости, которые можно обозначить как ступки. Такие изделия имели овальную или четырехугольную форму. Функционально емкости такого типа были связаны с растиранием и размельчением каких-нибудь минеральных, растительных или органических веществ. Вторая группа это небольшие сосудики ступки с рукоятями. Они известны с елунинских поселений Обь-Иртышья Березовая Лука и Кольванское-I. Функционально такие изделия могли использоваться в качестве льячек, однако, каких-либо следов металла, шлака или высоких температур в них не обнаружено. Поэтому не исключено и иное их использование.

Третья группа каменных емкостей представлена полноразмерными ритуальными сосудами. Территория распространения подобных изделий локализуется в Западной Монголии, Синьцзяне, Тыве. Традиция изготовления и использование каменных сосудов восходит к чемурчекской культуре, в комплексах которой и обнаружено большинство таких изделий. Анализ находок каменных емкостей третьего типа позволяет выявить некоторые их особенности. Большинство емкостей относится к банкам закрытой формы или с прямыми стенками. Некоторые имеют слегка отогнутый наружу венчик. Встречены сдвоенные сосуды, «чаши» и небольшие ковши с ручкой. Каменные сосуды по особенностям орнамента можно условно разделить на несколько групп. Первая – это неорнаментированные сосуды. Большинство таких изделий обнаружено в Синьцзяне (рис. 1, 5–9). Вторую группу составляют емкости, украшенные поясом из треугольников с опущенными вниз вершинами (рис. 1, 1–3). Подобные сосуды найдены на территории Монголии, на юге Западной Сибири и в Синьцзяне. В третью группу входят изделия с изображениями животных и людей (рис. 1, 4, 12). Они известны на юге Западной Сибири и в Тыве.

Распространение каменных сосудов позволяет выявить две неравнозначные зоны их бытования. Северная зона включает Западную и Южную Сибирь. Находки связаны с кругом памятников «доандроновской» бронзы: елунинская, окуневская и самусьская культуры. Южная зона включает Синьцзян и Западную Монголию. Находки с этих территорий приурочены к памятникам ранней бронзы чемурчекского типа. Распространение каменных сосудов демонстрирует их постепенное уменьшение с юга на север. Вероятно, что центром производства и использования рассматриваемой категории предметов был Монгольский Алтай с прилегающими западными территориями. По всей видимости, именно оттуда во 2-й половине III до н. э. традиции изготовления таких предметов и их использования проникают на юг Западной Сибири и на территорию Алтае-Саянской горной страны, где в совокупности пока зафиксировано не более 10 каменных сосудов.

Реальная картина распространения рассматриваемых емкостей в отмеченных зонах, вероятно, была более контрастной. Южная и Западная Сибирь относительно хорошо изучена в археологическом отношении, а исследования комплексов бронзового века Синьцзяна и Западной Монголии, по сути дела, только начинается, но при этом количество уже зафиксированных каменных сосудов существенно больше. Из новых открытий необходимо отметить результаты очередных раскопок Международной Центрально-Азиатской археологической экспедиции в Булган сомоне Ховдского аймака Монголии (западные отроги Монгольского Алтая). В 2010 г. при исследовании пяти курганов таких памятников, как Эрэгнэг уул, Хэвийн ам, Хух удзуурийн дугуй-I и Хадат овоо, обнаружено 11 каменных сосудов различных форм (автор благодарен А.А.

Ковалеву за представление неопубликованных сведений). В 2003 и 2004 гг. в том же Булган сомоне МЦАЭ найдены два целых и два фрагментированных каменных сосуда баночной формы [15, с. 90]. А.А. Ковалев считает, что прототипы чемурчекских каменных и керамических емкостей можно обнаружить в керамике Южной Франции (культура Ферриер (Ferrieres)), датируемой 3000–2700 гг. до н. э. По его мнению, к европейским образцам восходят чемурчекские изделия бомбовидных, эллипсоидных, шаровидных форм и баночные сосуды со стянутым устьем, а также характерная орнаментация в виде прочерченной горизонтальной линии у венчика и свисающих треугольных фестонов [15, с. 94].

В заключении отметим, что перспективным направлением может стать решение вопроса о генезисе традиции изготовления и использования каменных сосудов, их функции в ритуальной и бытовой практике древнего населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ковалев А.А. Чемурчекский культурный феномен: его происхождение и роль в формировании культур эпохи ранней бронзы Алтая и Центральной Азии // *Западная и Южная Сибирь в древности.* – Барнаул, 2005. – С. 178–184.
2. Ковалев А.А. Чемурчекский культурный феномен (статья 1999 года) // *АВ: Сборник научных трудов в честь 60-летия А. В. Виноградова.* – СПб., 2007. – С. 25–68.
3. Ковалев А.А. Чемурчекский феномен как продукт эволюции мегалитов атлантического побережья Франции (по материалам радиоуглеродного датирования мегалитических гробниц Западной Европе и памятников чемурчекской культуры) // *Роль естественно-научных методов в археологических исследованиях.* – Барнаул, 2009. – С. 130–140.
4. Тишкин А.А., Эрдэнэбаатар Д. Первые результаты Буянтской археологической экспедиции // *Алтае-Саянская горная страна и история освоения ее кочевниками.* – Барнаул, 2007. – С. 165–168.
5. Кирюшин Ю.Ф., Тишкин А.А., Грушин С.П., Эрдэнэбаатар Д., Мунхбаяр Ч. Археологические исследования в Монголии и на Алтае // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Материалы Годовой сессии Института археологии и этнографии СО РАН 2009 г.* Т. XV. – Новосибирск, 2009. – С. 287–290.
6. Тишкин А.А., Грушин С.П., Мунхбаяр Ч. Археологическое изучение объектов эпохи бронзы в урочище Улаан худаг (Ховдский аймак Монголии) // *Теория и практика археологических исследований.* – Барнаул, 2008. – Вып. 4. – С. 85–92.
7. Тишкин А.А., Грушин С.П., Мунхбаяр Ч. Радиоуглеродное датирование курганов эпохи бронзы, исследованных в долине Буянта (Западная Монголия) // *Культура как система в историческом контексте: Опыт Западно-Сибирских археолого-этнографических совещаний.* – Томск, 2010. – С. 434–436.
8. Тишкин А. А., Мунхбаяр Ч., Грушин С. П., Эрдэнэбаатар Д. Памятники ранней бронзы в долине Буянта (Монгольский Алтай) // *Известия Алтайского государственного университета.* – Барнаул, 2011. – Вып. 4/1. – С. 200–208.
11. Ковалев А. А., Дашковский П.К., Самашев З.С., Тишкин А.А., Горбунов В.В., Грушин С.П., Варенов А.В., Омаров Г., Сунгантай С. Изучение археологических памятников в Восточном Казахстане // *Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии.* – Барнаул, 2004. – С. 183–190.
12. Эрдэнэбаатар Д., Ковалев А.А. Археологические культуры Монголии в бронзовом веке // *Социогенез в Северной Азии.* – Иркутск, 2009. – С. 70–83.
13. Эрдэнэбаатар Д., Ковалев А. А. Монгол Алтайн бус нутгийн археологийн соёлууд // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology.* 2007. № 1 (287). Т. 35–50.
14. Ковалев А.А., Эрдэнэбаатар Д. Монгольский Алтай в бронзовом и раннем железном веках (по результатам работ Международной Центрально-азиатской экспедиции Санкт-Петербургского государственного университета, Института истории АН Монголии и Улан-Баторского государственного университета) // *Алтае-Саянская горная страна и история освоения ее кочевниками.* – Барнаул, 2007. – С. 80–85.
15. Ковалев А.А., Эрдэнэбаатар Д. Ранний и средний периоды бронзового века Монголии в свете открытий Международной Центрально-Азиатской археологической экспедиции // *Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири.* – Улан-Удэ, 2010. – С. 89–103.
16. Кирюшин Ю.Ф., Грушин С.П. Предметы мобильного искусства раннего и среднего бронзового века лесостепного Обь-Иртышья // *Археология, этнография и антропология Евразии.* 2009. № 4 (20). – С. 67–75.
17. Стамбульник Э.У., Чугунов К.В. Погребения эпохи бронзы на могильном поле Аймырлыг // *Окуневский сборник: Культура и ее окружение.* – СПб., 2006. – Вып. 2. – С. 293–302.

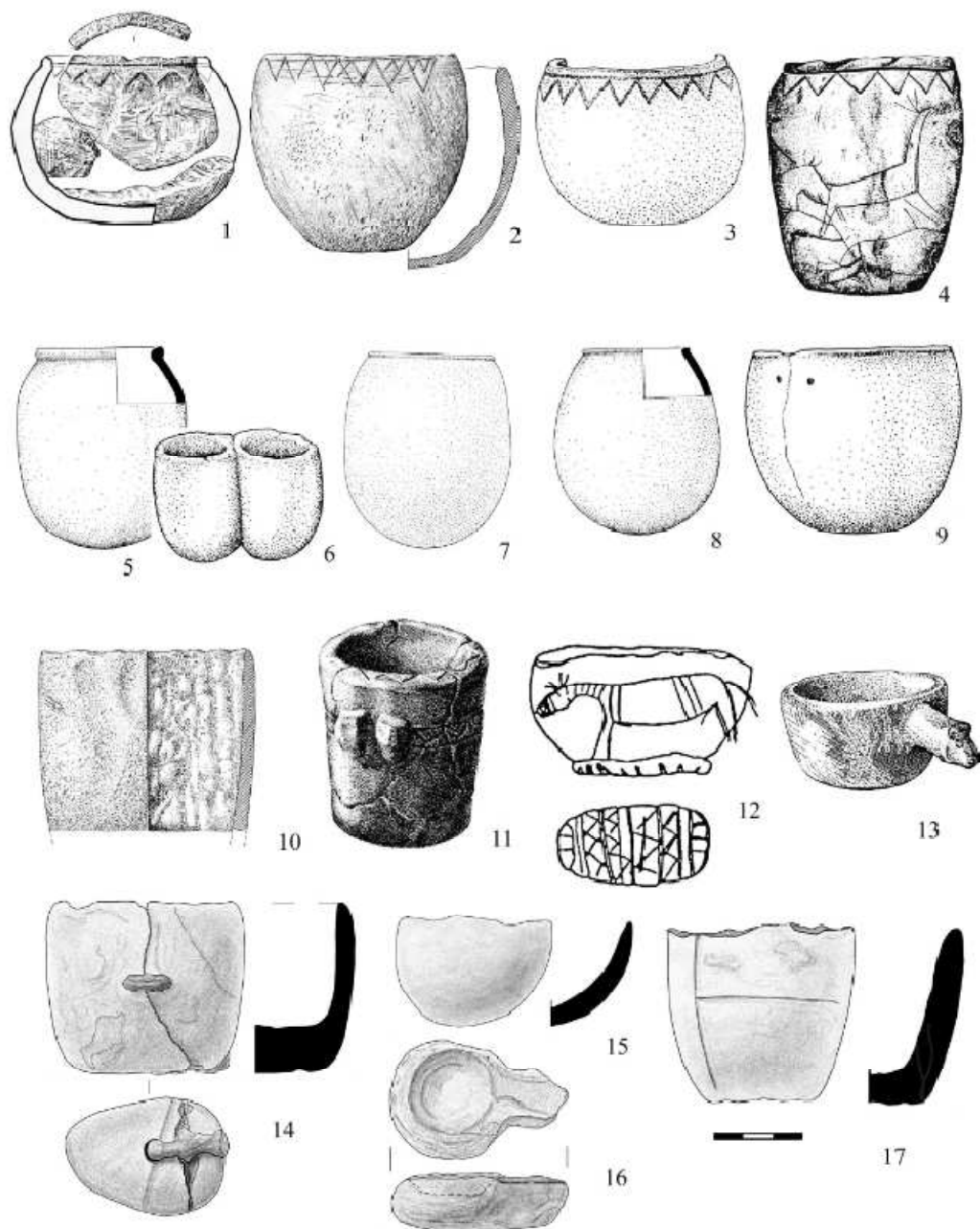

Рис. 1. Каменные сосуды из Западной Монголии и их аналогии из других территорий:
 1 – Улаан худаг-I (Западная Монголия); 2 – Шарсум-I (Западная Монголия); 3 – Кусицунь (Синьцзян); 4 – Лаптев Лог (Западная Сибирь); 5–9 – Кэмурци (Синьцзян); 10 – Халзан узуур-II (Западная Монголия), 11 – Крохалевка-I (Западная Сибирь), 12–17 – Аймырлыг (Южная Сибирь) (1 – по: [Тишкин, Грушин, Мунхбаяр, 2008]; 3, 5–9 – по: [Ковалев, 2007]; 4 – по: [Кирюшин, Грушин, 2009]; 11 – по: [Молодин, Глушков, 1989]; 12–17 – по: [Стамбульник, Чугунов, 2006]).

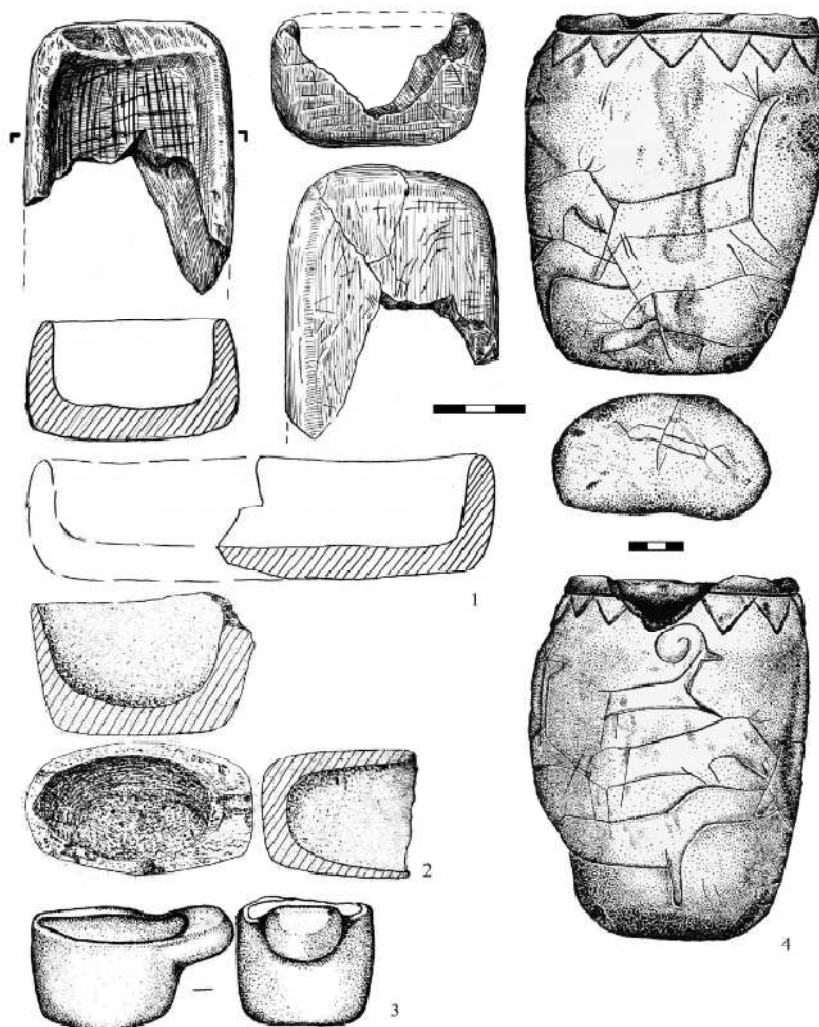

Рис. 2. Каменные сосуды из елунинских памятников: 1, 3–Березовая Лука; 2–Нижняя Суетка; 4–Лаптев Лог.

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРАХ, ПОВЛИЯЮЩИХ НА ПЕРЕКОЧЕВКУ СКОТОВОДОВ

И. Ганболд, аспирант МонГУ
 ganaai2007@yahoo.com.

Ключевые слова: кочевка, социальные факторы, повлияющие на кочевку, время между кочевками, количество кочевки, способы совершения кочевки.

Краткая аннотация: Основным способом использования пастбищ монголами – скотоводами является кочевка. В настоящей статье затронут вопрос о том, что из-за сильного воздействия социальных факторов на кочевку изменяются традиционные способы использования пастбищ и теряется естественный баланс.

Основным образом жизни монголов в течение многих столетий и главным способом ведения хозяйства была кочевка и данное понятие “кочевка” есть и закономерный процесс, обусловленный многими факторами природы и общества.

Доктор Д. Төмөртоогоо (1983) обобщил, что “Труд скотовода, использование пастбищ кочевым образом, приблизительно продолжался на монгольской земле более 4000 лет. Перекочевка скотовода – это не только один метод предупреждения от пастбищного дефицита, засухи и дзута, это – комплексная мера по упитанности скота, по сохранению природно-экологического баланса, по проявлению и освоению новых ресурсных земель, по устранению очагов болезней скота и по предотвращению от них”, доктор Д. Мягмаржав (1974) писал, что “Перекочевка скотовода есть и испытанный метод сменения местности для упитанности скота в связи с составом растительности местности, с водно-сезонным состоянием, с разномерностью рабочей

силы. Другими словами, из-за пастбищных особенностей Монголии выродился специфический метод ведения кочевого скотоводства”¹.

Монголы перекочуют только из-за погодно-природных условий, такой вывод слишком будет ограниченным. Время между кочевками, количество кочевки в году, срок пребывания на одном стойбище и другие имеют важное значение для упитанности скота, пастбищной нагрузки и состава растительности. Скотоводы, у кого много голов скота, предпочитали перекочевать больше раз на дальние пастбища, у кого меньше голов скота и членов семьи – меньше раз на ближние пастбища. Другими словами, в форме кочевки ресурсы рабочей силы и экономические интересы скотоводов выполняли определенную функцию.

Хотя в использовании пастбищ монголами природные факторы выполняли главную роль, после перехода Монголии в 1990 году на рыночные отношения, больше стали наблюдаться социальные факторы.

Поэтому, в настоящей статье мы стремились охарактеризовать социальные факторы, повлияющие на перекочевку, как основному способу использования пастбищ монголами.

Социальные факторы, повлияющие на перекочевку, возможно разделить на 4 частей. В частности:

1. Количество скотоводческих семей и скота
2. Административное деление
3. Экономическая потребность и необходимость

¹ Увс аймгийн статистикийн эмхтгэл. Улаангом., 2002, 2005, 2011 он.

4. Технология по совершению кочевки

1. Количество скотоводческих семей и скота

В использовании пастбищ скотоводами большое влияние оказывают скотоводческие семьи или единица использования пастбищ, а также поголовье скота, централизованное на данных пастбищах.

А. Поголовье скота на данных пастбищах или пастбищная нагрузка

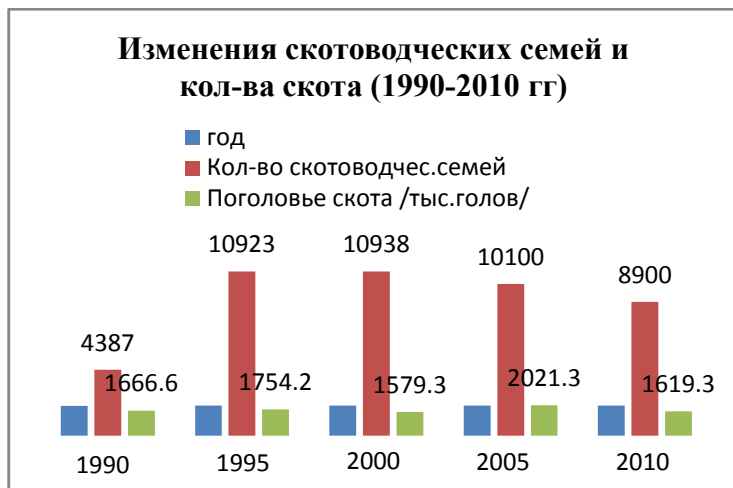
В качестве примера возьмём расчёт, определивший нагрузку пастбищ. Семья скотовода Бата имеет 290 голов скота (в частности: верблюды -5, лошадь -30, корова -25, овца -200, коза -30) и 620 гектаров зимних пастбищ, общая нагрузка 110500 кг (урожай от одного гектара 170 кг), объём трав и травянистых растений, поедаемых скотом за день 758 кг (верблюды -6кг, лошадь -2.5кг, корова -5 кг, овца -1.4 кг, коза -0.6 кг), так как семья Бата возможна держать скот на данных пастбищах в течение 144 дней¹. Если превысит этот срок, начинается деградация пастбищ, из-за недостаточного объёма трав скот похудеет. Другими словами, по мере увеличения голов скота, количество дней использования пастбищ сокращается, появляется необходимость перекочевать на другое место.

В последние годы поголовье скота в Монголии интенсивно растёт, количество скота 2012 года сравним с 1918 годом, повысилось 2,5 раз, т.е., от 16,5 миллиона до 40 миллиона. Это значит, таким же объёмом снизилась пастбищная нагрузка. По мере увеличения поголовья скота и уменьшения пастбищной нагрузки должно было повыситься объём кочевки на отгонные пастбища, по сравнению с движением коллективизации количество перекочевки уменьшилось, что стало одной из причин пастбищной деградации, снижения продуктивности скота, и увеличения непосредственных потерь.

Б. Количество скотоводческих семей или единиц по использованию пастбищ

При использовании пастбищ скотоводы традиционно соблюдают строгий график. Особенно при использовании зимних пастбищ, учитывают количество скота и время пастыбы, делят пастбища на ближний, дальний и резервный части, используют пастбища в зависимости от графика: по каким дням какие части использовать. Если увеличится количество скотоводческой семьи или единицы по использованию пастбищ, приходится делать новый график использования пастбищ. С другой стороны, время пастыбы сокращается, закономерно близится срок перекочевки. В 1990 году распались сельхозобъединения, проводилась приватизация скота, в результате чего два раза увеличилось количество скотоводческих семей. Это значит, что нарушился сезонный график использования пастбищ, единицы по использованию пастбищ два раза повысились.

Подытожим в общем: забывалась традиция по использованию пастбищ до 1960-ых годов, перестали реализоваться порядок и правила использования пастбищ, своевольно начали использовать пастбища. Для примера возьмём сравнительный график скотоводческих семей и количества скота аймака Увс между 1990 и 2010 годами¹.

¹ Увс аймгийн статистикийн эмхтгэл. Улаангом., 2002, 2005, 2011 он.

Судя по сравнительному графику количество скотоводческих семей удвоилось в аймаке Увс в 1990-1995 гг. Такое положение изменило форму использования пастбищ, повысились споры и конкуренция за новые пастбища, особенно появились серьезные противоречия не только между скотоводами, но между аймаком и сомонами в году, когда зимовка стала трудной и пастбища – скудной. В этом смысле единица по использованию пастбищ или количество скотоводческой семьи стали значительным фактором, повлиявшим на перекочевку и

местожительство.

В. Административное деление

Перекочевка и местожительство монголов тсно связаны с административной организацией соответствующего времени. В частности, при Цинской империи изменили административную организацию, по-новому установили территорию хошуунов, запретили своевольно перекочевать, оставив территорию, тем самым появилась нынешняя форма перекочевки и местожительства. Раньше при дзуте (тяжелая зима с большим снегопадом) или засухе перекочевали на несколько сотен километров через аймаки и хошууны, с этого времени такая практика ограничивалась и появилась кочевка в рамках определенной территории и по установленным направлениям. С другой стороны, при установлении административных границ учитывали перекочевку скотоводов и основные направления местожительства, это не ограничивали 4-хсезонного содержания скота на естественных пастбищах. Если установим административную границу без учета 4-хсезонного местожительства, то невозможным становится ведение скотоводства на данной территории или местности, им приходится использовать пастбища на другой территории, из-за чего возникали споры в использовании пастбищ между гражданами-скотоводами. Известный учёный Д. Базаргур (1990) назвал 4-хсезонное местожительство скота “экологически соответствующей местностью для пастбищного скота” (ЭСМПС), в случае, когда не учитывали ЭСМПС при установлении административных единиц, появятся основы для пастбищных споров между гражданами соседних сомонов, проводить местожительство на территориях других сомонов, перекочёвывать на дальние отгонные пастбища через территории ряда сомонов.

В качестве примера остановимся на некоторых фактах. Для сомонов Тургун и Сагил аймака Увсу юго-западную границу установили перевалами Бургастай и Байрама. Однако на задних склонах перевала Байрама находятся переходившие из поколения в поколение зимние стойбища для скотоводов бага Рашаант с. Тургун (баг – самая мелькая административная единица в пределах сомона). Ныне на этих местах находятся летние и зимние стойбища бага Хариг с. Сагил, между скотоводами вышеназванных двух сомонов часто возникали споры. Другими словами, при установлении границы с. Тургун и Сагил, зимние стойбища с. Тургун стали принадлежать территории с. Сагил, что стало причиной споров. До 1925 года сомоны Сагил, Тургун и Бухмурун принадлежали Далайханскому хошууну, скотоводческие семьи этих сомонов жили на одной территории и вместе использовали пастбища, не возникали споры о пастбищах².

² Дэмбэрэл Т.(2009) Угсаатны зүйн хээрийн судалгааны материал. Хувийн архив.

Другой пример. С. Тэс граничит с с. Малчин рекой Гурмасан и с с. Зуунговь – рекой Нарийн, в названных сомонах недостаточны весенне-летние стойбища, из-за чего скотоводами приходилось перекочёвывать на дальние отгонные пастбища, часто стали возникать споры о пастбищах. До 1925 года скотоводческие семьи с. Тэс и Зуунговь проводили лето на летних стойбищах горы Ханхухий, но из-за нового административного деления не смогли перекочевать туда и возникали споры и конфликты.

При сельхозобъединениях коровьи фермы с. Тэс и Зуунговь проводили лето на рубежах с. Хяргас, Цагаанхайрхан и Баруунтуруун – на берегу р. Хангилцаг на заднем склоне г. Ханхухий, что было мерой преодоления трудностей, связанных с местожительством и пастбищепользованием.

Наконец, административные границы установлены неправильно (не учитывали традиционные формы перекочевки и местожительства), слишком строгое установление границ сомонов и багов приводит к потере закономерностей перекочевки и местожительства, к кризисному состоянию пастбищепользования (деградация, споры и т.д.). Укрупнение мелких административных единиц будет важной мерой для нашей страны, ведущей пастбищное скотоводство.

Г. Экономическая потребность и необходимость

Кочевое скотоводство Монголии считают нетоварным, натуральным и неимеющим выхода из затруднения. Однако кочевое скотоводство имеет превосходство тем, что 98% кормов находит из естественных пастбищ, значит оно использует 3 раза дешевые продукты, чем оседлое скотоводство: в качестве кормов скот использует более 2000 видов растительности, производит экологически чистые продукты, как дикие животные. В целях улучшения продуктивности и товарности монгольского скота в 1950-ые годы создавали молочные фермы, разводили местные отборные породы мясно-молочно-шерстяного направления, что вводило соответствующие изменения в кочевом образе того времени. В частности, в целях использования высококачественной шкурки каракульских овец, были сделаны попытки разведения каракульских овец в некоторых сомонах аймака Убсу. Как говорят старожилы, каракульские овцы не приспособились к холодным погодным-климатическим условиям. При сельхозобъединениях в целях сдачи молока на молочную ферму скотоводы с. Тургун вместе проводили лето на Хухуун ам, весну – на Сэжуур и Шар нуур, что оказало соответствующее влияние на кочевой образ того времени.

В 1990 году скот был передан частникам, увеличилось количество скотоводческих семей, изменились виды использования пастбищ времен сельхозобъединения, в целях реализации мяса, молока и молочных продуктов, т.е., в целях рыночного интереса, скотоводы стали жить ближе к поселкам и населенным пунктам.

С одной стороны, это оказало положительное воздействие в регулярном обеспечении граждан городов и населенных пунктов животноводческими продуктами, с другой стороны, привели к рискам: деградации пастбищ и опустыниванию, изменению растительного состава вокруг населенных пунктов. В частности, скотоводы 10 и 11 багов сомона Улаангом аймака Убсу стали жить вдоль дороги до Улаангома, проводили там летний сезон, некоторые останутся там, не перекочевав никуда. Однако данная местность как весенне-осенние стойбища, принадлежала багу Баянхайрхан с. Тургун, летом там нет возможности скоту спокойно пастись, тут уйма комаров и мошек. В летний сезон на левых берегах оз. Убсу скотоводы проводят лето, в самом деле тут можно жить только в весенне-осеннее время, из-за чего произошли изменения в формах местожительства, установленного несколько сотен лет, кроме того из-за пастбищной нехватки скотоводам приходится использовать весенне-осенние пастбища в летний и зимний период. Есть полные основания того, что произошли изменения в местожительстве скотоводческих семей. Такое положение или местожительство скотоводов противоречат с осенними пастбищами скотоводов с. Тургун, приводят к спорам о пастбищах, из-за чего скотоводы упомянутого сомона проводят осень и пасут крупный и мелкий скот под постоянным наблюдением (предупреждение от кражи скота) или приходится им перекочевывать на другую местность.

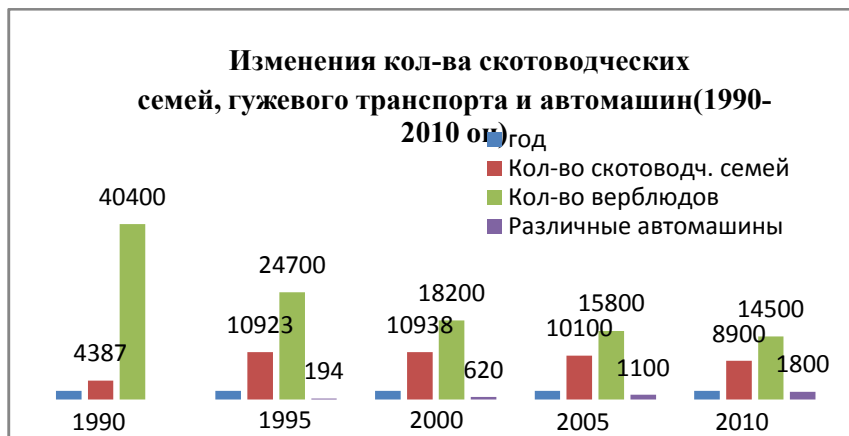
Выходом из этого положения, на наш взгляд, являются охрана и восстановление пригородных пастбищ и обеспечение горожан дешевыми животноводческими продуктами, развитие фермерского хозяйства в сочетании со скотоводством, фермерским хозяйствам давать определенную землю на владение, создание системы по обеспечению необходимыми товарами скотоводов, по сбору и реализации сырья у скотоводов, такая система может быть и путем эффективного развития кочевого скотоводства, не причиняя какого-нибудь ущерба природе и экологии.

Д. Технология по совершенствованию кочевки

В освещении понятия “Технология по совершенствованию кочевки” мы рассматривали средства передвижения для перекочевки. Кратко объясним о средствах передвижения как факторах, влияющих на кочевку. С незамятных времен монголы использовали самые различные средства передвижения. В зависимости от того, в каком географическом поясе жили, выбирали средства передвижения, подходящие особенностям данной местности. От выбора средств передвижения зависели время кочевки за один день, жилище и домашняя мебель. В частности, в хангае использовали коровью телегу, в степях – верблюжью телегу, в горах загрузили коровы, в гоби – верблюды. Монголы разводили лошадей как скота для езды, верблюдов как грузочного скота, таким образом скот соответствовал природно-географическим особенностям.

В западном регионе главным образом загрузили верблюдов и коров, почти не использовали телег, что связано с природно-географическим специфическим своеобразием.

Начиная с 1990 годов снизилась потребность в гужевом транспорте, для кочевки больше стали использовать автотехнику, из-за чего появилась невозможность доехать до высокогорных пастбищ, где раньше там проводили летний сезон. Если при дальних кочевках на дороге проводили одни и несколько суток (учитывая состояние скота), то используя автотехнику за короткое время кочует на новую местность, при этом сократилась возможность использовать придорожные пастбища.

Судя по данному графику¹ поголовье верблюдов сократилось в 2,5 раза в последнее 20 лет, а количество автомашин повысилось 8 раз за 15 лет, 20% всех скотоводческих семей имеет какое-нибудь транспортное средство. Такое снижение потребности в применении обычного гужевого транспорта принесло с собой следующие положительные и отрицательные следствия. В частности, **Положительные стороны.** 1. У скотоводов

появилась возможность перекочевать на дальнее расстояние за короткий срок. 2. В случае кочевки с использованием автомашин создается возможность привозить необходимую домашнюю мебель, что в большей степени изменило кочевье жилище или юрту.

Отрицательные стороны. 1. Невозможным становится использование пастбищ труднопроходимых местностей, куда невозможно доехать на автомашине, из-за чего теряются эти местности, а пастбища на местностях, куда можно доехать на автомашине, притоптываются и деградируют в значительной степени. 2. При кочевки с применением гужевого транспорта возможно использование пастбищ вдоль дороги, а при кочевки на автотранспортах скотоводы предпочитают быстро доехать до новой местности, это сокращает число перекочевок, удлиняет их промежуток времени.

Возьмем пример. Скотовод с. Ховд Ховдского аймака Л. Надмид (ему 71 год) живет с семьей сына Энхбатором в двух юртах, они имеют 30 верблюдов, 100 лошадей, 30 коров, 600 голов мелкого скота. Приблизительно 10 июня с весеннего стойбища Согоот они совершают кочевку на 50 км-ов на местность Обон бэлчир, примерно через месяц, т.е., 10 июля перекочуют на г. Цагд хребта Хухсэрх там проводят лето. Тут использование автотехники весьма ограничено. Скотоводческие семьи без верблюдов на местности Обон бэлчир проводят местожительство до сентября⁴. Отсюда видно, что использование для перекочевки автотранспорта вместо гужевого делает невозможным использовать некоторые пастбища. Подобные случаи нередко встречаются в жизни.

В 1999-2000 гг. мы провели социологические исследования среди 1100 скотоводов из 8 сомонов Хубсугульского и 2 сомонов Булганского аймаков с целью выяснения о том, какие технологии по уходу пастбищного скота ими осуществляются в жизнь, респонденты отвечали следующим образом: 26.1% - не перекочуем на дальние пастбища, 59% - перекочуем нечасто, редко.

В 2002-2003 гг. администрация Архангайского аймака совместно с Институтом Географии МАН проводили исследования по пастбищепользованию скотоводов всех сомонов аймака – 5.8 тыс. скотоводческих семей. Респонденты дали следующие ответы: 74.6% не совершает кочевку из-за нехватки транспорта, 6.1% - из-за дефицита пастбищ и водоснабжения на пастбищах, 19.3% - из-за безынициативности⁵.

Опытный скотовод Т.Дэмбэрэл в своем воспоминании говорил так: в 1950-ые годы наша семья перекочевала на летнее стойбище следующим образом: загрузил на 7 верблюдах, проводила полдень у подножия Перевала Улаан, проводила ночь в ущелье Харгайт, неделю проводила на местностях Амьтайхан и Уугийн хутул, после чего доезжала до летнего стойбища Байрам. На любом месте проводила сутки, учитывая положение скота, при такой кочевке молодежь не устает, питается свежими травами и растительностями, паправляется и набирается сил⁶. Это и есть положительная сторона кочевки на гужевом транспорте.

Таким образом, применение автомашин в перекочевках сократило временное расстояние ближних кочевок, перестали использоваться пастбища в труднопроходимых местах, где применение автотехники ограничено, далее количество кочевки и ее время продолжения сокращалось. Хотя это оказывало воздействие на улучшение социально-хозяйственных показателей скотоводов с одной стороны, с другой – отрицательное влияние на традиционное пастбищепользование, стало одной из причин деградации и опустынивания пастбищ. Политико-экономические факторы, повлияющие на природно-экологическую среду и ведение хозяйства скотоводами, оказывают положительные и отрицательные воздействия, их сильное влияние может привести к изменению традиционных способов пастбищепользования и потере природно-экологического баланса, поэтому требуется необходимость в государственной политике по устранению их отрицательных воздействий.

⁴ Н. Наранцацрал. Угсаатны зүйн хээрийн судалгааны материал. И. Ганболд (Хувийн архив), 2012

⁵ И. Ганболд. Монголын нуудэл, нутагшлын асуудалд. Угсаатан судлал, том XVII, fasc 10, тал 76. 2006 он.

¹ Увс аймгийн статистикийн эмхтгэл. Улаангом., 2002, 2005, 2011 он.

Н. Логи., Э. Алтанцэцэг. Малчдын хоршоо – Монголын мал аж ахуйн тогтвортой хугжлийг хэрэгжүүлэх үндсэн арга. ШУА сэтгүүл. №4., УБ., 2005. Тал 88.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Ганболд И. Монголын нуудэлнутагшлынасуудалд, Угсаатансудлал, 2006 он. том-XVII, fasc-10.
 2. Логи Н., Алтанцэцэг Э. Малчдын хоршоо-Монголын мал аж ахуйн тогтвортой хугжлийг хэрэгжүүлэх үндсэн арга., “Шинжлэх ухаан амьдрал” сэтгүүл. УБ хот., №4, 2005 он.
 3. Мягмаржав Б. Малчдын нуудлийн үндсэн асуудал. УБ., 1974.
 4. Увс аймгийн статистикийн эмхтгэл. Увс аймгийн статистикийн газар. Улаангом. 2002, 2005, 2011 он
 5. Увсаймгийн Тургэнсумын Баянхайрханбагийн бэлчээрийн даац, бэлчээрийг зүй зохистой ашиглах менежмент тулвугуу (2004)., ДБХС-ийн Монголдахь хутулбурийн газар, Улаангом.
 6. Тумуржав М, Эрдэнэцогт Н. Монголын нуудэлчин. УБ., 2009 он.
 7. Ганболд И. Угсаатны судлалын хэрийн судалгааны материал, хувийн архив (2009, 2011, 2012 он).
- Торгоны Дэмбэрэл. Нас-69, эр, Увсаймгийн Тургун сумын Рашаантбаг.
 - Цагаачийн Найдан. Нас-82, эр, Увсаймгийн Зуунговь сумын Тохойбаг.
 - Намсрайн Наранцацрал. Нас-35, Ховдаймгийн Мянгад сумын Цагаанбуланбаг.

ОТРАЖЕНИЕ В ФОЛЬКЛОРЕ ОБРЯДОВ О КОЧЕВКЕ И ПАСТБИЩЕПОЛЬЗОВАНИИ МОНГОЛОВ

И. Ганболд
аспирант МонГУ, Специалист Управления Образования и Культуры Убсунурского аймака,
ganaai2007@yahoo.com
И. Бурэн-Улзий
к.ф.н, Преподаватель кафедры общественных наук ХоГУ

Ключевые слова: кочевка, местожителство, пастбищепользование, травы и растительность, кочевые снаряжения и принадлежности.

Аннотация: В фольклоре монгольского народа немало новоритов о кочевке, пастбищепользовании и местожителстве народа, что явился важным документом исследования, отразившего многовековой опыт народа, как знания о природе, географии, флоре, погоде и ведении скотоводства.

Кочевка является процессом, характеризующим образ кочевой жизни монголов, нашедший свое непосредственное отражение в различных видах устного народного творчества, как в песнях, загадках, пословицах и поговорках, еролах (пожеланиях) и магталах (одах).

В рамках этнокультурного исследования создается возможность выяснения смыслов в фольклоре о жизни и быте народа, религии и смысловых элементах, далее они подвергается на объективной действительности при сравнительном изучении с этнографическими исследованиями.

В настоящей статье мы поставили задачу – выяснить обряды, традиции, и их художественные особенности, связанные с кочевкой и пастбищепользованием, на примерах устного народного творчества западной Монголии.

1. Фольклор, связанный с пастбищепользованием

Местожителство скотоводов как главный фактор кочевки и ведения скотоводства, нашло свое отражение в фольклоре как знания о пастбищепользовании, травах и растительности. В частности, в поговорках говорится так:

Проводи лето в болотистых местах

Проводи зиму в теплых местах.

Тут указывает выбор местожителства с учетом времен года. В баядской народной песне “Араар араар газар” (Северные и северные склоны):

Далеко стойбище весеннее

Где источник реки да травы прошлогодние

Далеко стойбище летнее

Где источник реки да газоны

Далеко стойбище осеннее

Где источник реки да листья

Далеко стойбище зимнее

Где источник реки да осоки. Тут интерес вызывает то, что кроме местностей указываются какие травы предпочитает в каком сезоне, например, зимой лучше проводить местожителство с густыми осоками. В монгольских народных эпосах встречается немало смыслов насчет определения местожителства в различные сезоны года. Например: В Хвалах Алтаю (Алтайн магтаал):

Со седловины видны осенние стойбища

С южного склона видны зимние стойбища

С боковой стороны видны весенние стойбища

С вершины видны летние стойбища.

Главным образом, скотоводы Алтайского хребта и его разветвлений обычно проводят летний сезон на плоских вершинах гор, на южных склонах – зимний сезон, в боковых ложбинах и балках – весенний и осенний сезоны, что было подтверждено этнографическими исследованиями, Хвалы Алтаю повторно подтверждают это. Кроме того в урянхайском эпосе “Курэл алтан душ” недаром воспеваются южные склоны и подножия гор, речные долины и степи, это означает, что зимние стойбища должны быть с северной стороны укрывало от ветра и холода, летние – богаты водой, широкие долины и степи.

Формы местожительства, упомянутые выше, они неслучайны: зимние стойбища чаще находятся на южных склонах гор, а летние – на вершинных частях гор, все это имеет тонкие природно-географические и погодно-климатические причины, что уже подтверждено научными знаниями.

В зимний период угол падения солнечного луча на южных склонах гор почти вертикальный, а на задних – кривой. В частности, на южном склоне с 25° наклоном горы с высотой 2433 метра н.у.м. средняя температура на почве плюс 4,6 градусов, тогда на заднем склоне с 16° наклоном и со снежным покровом температура – минус 3,1 градуса, температурная разница между ними составляет 7,7 градусов, что является подтверждением главной причины местоположения зимних и летних стойбищ. Другими словами, познание о различиях земельной поверхности и температуры на ней выработано из опыта многих сотен лет, и применение этих знаний нашло свое отражение в устном народном творчестве.

С другой стороны, в устном народном творчестве указывают, какому виду скота подходят какие травы и растительность, т.е., пастбища. Например: в захчинской народной песне “Видны как облака” (Уулмэтхарагдагч) поется так:

Мои верблюды едят
Бурьян да тирескен
Лощади мои любят
Полынь холодную
Овцы мои едят
Василек да цветы
Козы моилуют
Разные цветущки

В песне “Милый мой” (Тэр минь) поётся так:

Места с тирескеном
Покрывают верблюдами
На местах с осоками
Пасутся коровы
Где много подснежника
Пасутся козы.

Подобные строки довольно много встречаются в урянхайском эпосе “Курэл алтан душ” (Хүрэл алтан дөш), например:

Полны лощадей пестрых да темных
Разводимых по вершинам Алтая
Полны верблюдов черных да бархатистых
Разводимых и по реке Карагана.

Судя по данным песням и эпосам, вершинные места горы больше соответствовали табуну лошадей, речные долины, степи и гоби – стадам коров и верблюдов, степи и долины – стаду овец, скалистые горы – стаду коз, места, где растут полыни, караганы и осоки – стаду верблюдов. Таким образом, выбор пастбищ и местожительства зависел от вида скота, такие традиционные знания нашли отражение в устном народном творчестве.

Вышеперечисленные растения, как тирескен, полыни, караганы и осоки растут густо и высоко, они горькие и сочные, как раз соответствуют коровам и верблюдам, в частности, коровы едят траву как будто обматывают язык травами, так что густые и сочные травы больше подходят коровам, верблюды как высокого роста животное, ему подходят высокие, древесные, сочные и горькие травы. Мелкому скоту больше соответствуют тонкие и свежие травы, а не высокие и густые.

Ботанические знания у монголов в определенной степени отразились в устном народном творчестве: ясно и ярко выражены как художественные высказывания.

2. Фольклор, связанный с местожительством и дорогами для кочевки

В Монгольском устном народном творчестве немало говорится о местожительстве и дорогах для кочевки. Это в первую очередь связано с традициями воспевания местностей и перевалов куда испокон веков наши предки совершали кочевки. В частности, в элеутской народной песне “Ховдские осенние стойбища” поется так:

Ховдские осенние стойбища
Равненькие на север и юг
Элеуты двух сомонов

Дружны жить на осенних стойбищах
Северные высокие горы
С впадинами да укрытиями
Элеуты двух сомонов
Дружны жить на зимних стойбищах
Местность любимая Хайрхан
Весной как укрывает от бед
Все наши элеуты
Счастливы на весенних пастбищах
В горах всех сторон
Растут разные цветы
Элеуты шести багов* (наименьшая административная единица)
Счастливы на летних стойбищах.

В Баядской народной песне “Времена года” мы находим строки такого же содержания”:
У подножиях Хайрхана
Находим весенние стойбища
На холмике Улаан
Выбираем летние стойбища
У реки Гурмасан
Находим осенние пастбища
В местах, обильных травами,
Выбираем зимние стойбища.

А также в баядской народной песне “Тысяча белых овец” отражены дороги летних и осенних кочевков скотоводов:

Выгоняем тысячу овец на пастбище
Перекочем через перевал Мянгада
Выгоняем тысячу черных овец
Перекочем через перевал Хайста
Выгоняем тысячу красных овец

Перекочем через перевал Урианхая. – так поются о главных перевалах основной дороге для перекочевки скотоводов сомонов Наранбулаг и Тариалан Убсунурского аймака. А в хотонской песне “Айтай” (Возможно) четко указывается дорога для кочевки и местность, где должна остановиться скотоводческая семья.

Возможно, загрузили пять верблюдов
Возможно, перекочевали на пастбища Тавта
Возможно, загрузили шесть верблюдов
Возможно, перекочевали на летние стойбища
Возможно, загрузили семь верблюдов
Возможно, перекочевали через зону Довта
Возможно, загрузили восемь верблюдов
Возможно, остановились на верх Намира
Возможно, загрузили девять верблюдов
Возможно, остановились на верх Ендэрта
Возможно, загрузили десять верблюдов
Возможно, перекочевали на пастбища Аарга

Главный смысл этой песни заключается в точном указании того, что через пастбища Тавта можно доехать до летних стойбищ, а через зону Довта – до осенних стойбищ или эхэн Намира, зиму проводит на эхэн Ендэрта, на подножии Аарга – до весенних стойбищ, в общем она является важным документом выяснения местожительства и перекочевки в данном регионе.

3. Фольклор, связанный с кочевыми снаряжениями и принадлежностями

В Монгольском устном народном творчестве довольно много встречаются сюжеты о кочевых снаряжениях и принадлежностях. Например, возьмем загадку:

Наш верблюд
Далеко не ходят
Ничем не кормит
Зря не бродит

Дерисунами не кормит. В этой загадке верблюдом называли телегу в иносказательной форме. Сборку и разборку юрты, т.е., кочевку в таком духе выражали следующим образом: “Уголком завязывать да ивушками прикрывать” или:

“Разбивали да разбивали
Смирились благодаря учителю
Разломали да разломали
Вылечились благодаря лечению”.

А также в пословицах и поговорках сказано о кочевых снаряжениях и принадлежностях, например: “Работе - практика

Грузам – веревка”;
“Неравномерные грузы – мука для верблюда
Неравномерные супруги – мука для друг друга”;
“Волосяная веревка прочна для узла
Осторожный человек лучше для труда”
“Перед кочевкой посмотри пастбища,
Перед сборкой юрты – место для нее”;
“Прохладно, когда проводишь лето с кочевками
Тепло, когда проводишь зиму без кочевки”;
“Проводишь зиму на стойбище без укрытия
Останешься без одной головы скота” ит.д.
В дурбетских обрядах выпрашивания невесты говорится:
“У нас есть, кто загрузит тюки,
У вас есть, кто ведет верблюд на поводу”.

Здесь показывает традицию, согласно которой хозяйка всегда ведет кочевой караван. Кроме того, о хот - айльной форме(двух-трехюртное соседство), как форме трудоорганизации монголов говорится так:

“У соседа жизнь одна,
У соседа по кочевью – душа одна”;
“Тот, у кого 9 сыновей, староста хот – айла,

Тот, у кого нравы и обычаи, староста хот – айлов по кочевью”.

Таким образом, коллективный труд, совместная деятельность скотоводческих семей, традиционный порядок выбора старосты или старшего нашли свое отражение в пословицах и поговорках, далее в них проявляются традиционная форма организации труда и смысл морально-этического воспитания монголов.

Выводы:

В устном народном творчестве Западной Монголии комплексно было отражено: во-первых, выбор местожительства и пастбищ, географических условий, пастбищных растений и их видов должны соответствовать особенностям пяти видов скота, во-вторых, основные дороги для перекочевки и пастбища, в-третьих, правила загрузки при кочевке, в четвертых, кочевые снаряжения и принадлежности, в-пятых, совместный труд, обычаи и наука выживания. Все это ярко и ясно было передано в фольклоре художественным методом, все это несомненно является объективным выражением мировоззрения, и морально-этического убеждения монголов, их естественно-географических и ботанических знаний, накопленных в ходе многих тысяч лет.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Баяд ардын уртын дуу., Улаангом. 1993 он.
2. Б. Катуу. Дурвуд ардын тууль. УБ., 1996 он.
3. Монгол ардын зүйр цэцэн угийн дээжис. УБ., 1999 он.
4. Монгол ардын оньсого, таавар. УБ., 1999 он.
5. Ундур заагийн шил (Хотон ардын дуунууд). УБ., 1995. Эмх: Д. Нурдээ.
6. Ж. Рагчаадорж. Мянгад ясны угсаатны зүйн зарим асуудалд. Ховд., 1986 он.

“ЦАГААН ХУДАГ”-ИЙН ТҮРГИЙН ТАХИЛГЫН БАЙГУУЛАМЖ

Д.Дүгэр ХИС-ийн Түүхийн тэнхимийн магистрант
99217138 d_dvger19@yahoo.com

Монгол улсын баруун хязгаар Увс аймгийн нутгаас чулуун зэвсгийн үеэс хүрэл төмөр зэвсгийн үе болон эртний төрт улсын үеийн дурсгалууд олдсоор байгаа юм. Жишээлбэл: 1949 онд ЗХУ-ийн ШУА-иас Монгол Алтайн бүс нутагт тусгайлан археологийн судалгааг монгол оронд ажилласан археологич С.В.Киселевын удирдсан археологийн хамтлагт ажилласан судлаач К.В.Вяткина Ховд Увс аймгийн нутагт хайгуул шинжилгээний ажил хийж явах үед Алтайн салбар уулс болох Хан Хөхийн нурууны Турууны голд хоёр хүн чулуу олж тэмдэглэсэн байдаг [2.15]. Түүнээс хойш Монголын Алтай-Соёны бүсээс чулуун зэвсгийн

суурин 6 [3.37], хадны зураг 67 [3.38-40], хүн чулуу 70 орчим [3.41-44], буган хөшөө 18 [3.44-46], руни бичгийн дурсгал 11 [3.46-47], булш хиргисүүр, овоо, гэрэлт хөшөө, хот туурийн балгас цөөнгүй тоогоор илэрсэн билээ.

Увс аймгийн Улаангом сумаас баруун зүгт Чандмань улаан уулаас хойгуур 13 км-т 4 хиргисүүр хаяа дэрлэн орших ба хамгийн доод талд нь орших том хиргисүүрийн зүүн өмнө талд 2 чулуун хөшөө, 1 буган чулуун хөшөө, 1 хүн чулуун хөшөө бүхий тахилгийн байгууламжуудын зэрэгцэн оршдог (зур. 7). Тэрхүү газрыг нутгийн ардууд Цагаан худаг /Огзомын хүн чулуу/ гэж нэрлэсээр иржээ. Уг Түрэгийн үеийн тахилгын байгууламжуудад хөшөө чулуу, буган чулуун хөшөөг хүн чулуун хөшөө хийгээд балбал чулууны зориулалтаар дахин ашигласан байна.

Монголын улсын археологийн шинжлэх ухааны судалгааны бүтээлийн багагүй хувийг буган чулуун хөшөө, хөшөө чулуу, хүн чулуун хөшөөний судалгаа эзэлдэг билээ. Тухайлбал энэхүү сэдвээр 1950-иад оноос Н.Сэр-Оджаваар хүн чулуун судалгаа эхэлсэн бол В.В. Волков “Оленные камни Монголии. УБ., 1981. Москва, 2002, Д.Баяр. Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн хүн чулуу. УБ., 1997. Д.Баяр Монголчуудын чулуун хөрөг УБ., 2002, Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар нарын Монгол Алтайн хүн чулуу [2], Д.Цэвээндорж нарын Монголын археологи [5] зэрэг монголын болон оросын археологчдын томоохон нэгэн сэдэвт бүтээл эмхэтгэлийг нэрлэж болно. ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн Археологийн судлал, Үндэсний музейн Нүүдэлчдийн өв судлал, ХИС-ийн Түүхийн тэнхимийн тэнхмээс тус бүр эрхлэн гаргадаг Түүхийн товчоон зэрэг тогтмол цувралыг нэрлэж болохоор байна. Мөн тухайн дурсгалыг тусгайлан Увс аймгийн музейн эрхлэгч Т. Бямбадорж судласан байна. Гэсэн хэдий ч уг дурсгалын газар зүйн байршилыг GPS багажаар тогтоон, харьцуулан үзэх судалгаа Т.Бямбадорж асаны үед хараахан байгаагүй нь биднийг уг илтгэлийг хэлэлцүүлэхэд хүргэсэн билээ.

Увс аймгийн нутаг дахь буган чулуу хөшөө болон түрэгийн тахилгын байгууламж бүрэн судлагдаагүй, тэр дундаа өгүүлэн буй дурсгал ч нэгэн адил орчин цагийн арга зүйгээр тусгайлан нийтлэгдээгүй байна. Энэхүү илтгэлээр уг дурсгалд дэлгэрэнгүй эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт үйлдэж, бусад судалгааны эх хэрэглэгдхүүнтэй харьцуулан үзхийг зорьлоо.

Тахилгын байгууламжийг баруун гар талаас нь эхлэн тодорхойлолт үйлдвэл:

1-р хөшөө чулуу: Хүрэн өнгийн боржин чулууг хавтгай хэлбэртэй болгож зассан ямар ч тэмдэглэгээгүй. Урт 90 см, өргөн 50 см тахилгын байгууламж нь 2.5х2.5м-ийн хэмжээтэй юм. Хөшөө чулуу нь тахилгын байгууламжийн урд хэсэгт байрладаг /2001 онд Увс аймгийн музейн эрхлэгч байсан Т.Бямбадорж үзэхэд босоо хөшөө чулуу байсан (зур. 5) хэдий ч, 2013 оны 6 дугаар сард унасан байдалтай байна/. Газарзүйн байршил нь хойд өргөрөгийн $49^{\circ}57'43.6''$, зүүн уртрагийн $91^{\circ}58'41.4''$ солбилцолд ДТД 986 м-т оршино (зур.1).

2-р хөшөө чулуу буюу буган чулуун хөшөө: Өндөр 160 см, өргөн 70 см, цайвар боржин чулуу байна. Толгойны боолтыг тодорхой дүрсэлж гаргажээ. Буган чулуун хөшөөний хүзүүний зүүлтийг урд талд 3, хойт талд 7 ширхэг нүх гарган хонхойлгон сийлбэрлэсэн байна. Нүүрэн хэсгийг илэрхийлэх 3 ташуу зураас нь хөшөөний зүүн талд дүрслэгдсэн байна. Түүний доод талд нэгэн урт зураас үзэгдэнэ. Энэ нь бүсийг илэрхийлэх гэсэн мэт. Түүнээс 20 см хирээний зайд хөндлөн, дүрслэл нь үл мэдэгдэх 2 урт зураас байна. Энэ нь магад хутга байж болох юм. Тахилгын байгууламж нь хүрэн чулуун дараастай дөрвөлжин 2х2 м-ийн хэмжээтэй юм. Буган чулуун хөшөө нь тахилгын байгууламжийн урд хэсэгт хүн чулуу эсвэл балбалын үүрэг гүйцэтгэж байгаагаар дахин ашиглагдсан бололтой. Сайхь буган чулуун хөшөө нь хэв шинжийн хувьд ЕвроАзийн буюу III дахь хэв шинжийн буган чулуун хөшөө байна. Газарзүйн байршил нь хойд өргөрөгийн $49^{\circ}57'43.6''$, зүүн уртрагийн $91^{\circ}58'41.4''$ солбилцолд ДТД 986 оршино (зур.2). Тахилгын байгууламжид буган чулуун хөшөөг анхны байрлалаас хөдөлгөж түүхий эд болгон ашигласан 149 тохиолдол байна [4. 115-116]. Түүнчлэн дөрвөлжин булшны өнцгүүдэд босгосон, хана болгон ашигласан хананд чигжээс дараас хашлаганд, болон дөрвөлжин тахилгын байгууламжийн өнцөг, хананд, дараас болгосон, өнцөгт ашигласан, Түрэгийн дурсгалд хүн чулуу болгон зассан, хүн чулуу болгон ашигласан, түрэгийн тахилгын хажууд буган чулуун хөшөөг ашигласан зэрэг олон зориулалтаар дахин хожуу үед хэрэглэсэн байна. Түрэгийн тахилгын байгууламжид буган чулуун хөшөөг ашигласан тохиолдол Монгол нутагт 14 байна [4. 117]. Өгүүлэн буй буган чулуун хөшөөтэй адил ашигласан дурсгалд Архангай аймгийн Батцэнгэл сум Шивэртийн ам, Архангай аймгийн Өндөр улаан сумын Шандын энгэрийн тал, Архангай аймгийн Өндөр улаан сум Урт булаг зэрэг [4.114] түрэгийн тахилгын байгууламжийг нэрлэж болохоор байна. Түүнчлэн Уулын Алтай болон Тувад буган чулуун хөшөөг дахин ашигласан тохиолдол 25 байна [6.114]. Судлаачид буган чулуун хөшөөг дараагийн дурсгалд дахин ашигласан байдлаар 6 төрөл болгож ангилсан байна [6.114]. Уг зургаан ангилалын тахилгын чулуун хашлаганы зүүн талд ашигласан хэмээх төрөлд бидний өгүүлэн буй дурсгал хамрагдана. Харин Баян-Өлгий аймгийн нутгаас 6 дахь буюу буган чулуун хөшөөг дахин хүн чулуун хөшөө болгон цоолборлон ашигласан шинэ тохиолдол [7.232] илэрсэн байна. Түүнчлэн Монголын баруун бүс нутгийн босоо замын тэнхлэгийн дагуу дээрх судлаачийн 5 дахь төрөл буюу балбал чулууны зориулалтаар түрэгийн тахилгын байгууламжид дахин ашигласан дурсгал Ховд аймгийн Мөст сумын Их хужиртын түрэгийн тахилгын байгууламжид 4 тэмдэглэгдсэн [8; 9] байна. Монгол Алтайд эрт үеийн дурсгалыг дараагийн түүхийн дурсгалд ашиглах нь хүний дүрслэлт хөшөө чулууны зэрэгцээ булш, хиргисүүрт тохиолддог. Энэ нь Алтайн бүс нутаг хүн төрөлхтний соёл иргэншил үүсэн хөгжиж асан онцлог бүс нутаг болхыг гэрчилнэ.

3-р хөшөө чулуу: Хамгийн жижиг нь бөгөөд хүрэн улаан өнгийн чулуу бөгөөд өндөр нь 70 см, өргөн нь 50см ямар нэгэн дүрслэлгүй. Хөшөө чулуу нь тахилгын байгууламжийн урд хэсэгт байрлаж байна. Тахилгын байгууламж нь чулуун дараастай дөрвөлжин 1,7х1,7 м-ийн хэмжээтэй юм. Тахилгын байгууламжууд

хоорондоо 50 см зайтай. Газарзүйн байршил нь хойд өргөрөгийн 49°57'43.1⁰ зүүн уртрагийн 91°58'41.4⁰ солбилцолд ДТД 985 оршино (зур.3).

4-р хөшөө чулуу буюу хүн чулуу: Баруун талаасаа 4 дэх нь бөгөөд өргөн 50 см, өндөр 70 см юм. Цайвар боржин чулуун дээр баатар эрийн нүүрэн хэсгийн дүрслэлийг маш тодорхой гаргажээ. Үсээ задгай тавьсан байдлаар нүд, ам, хамар, хацар, сахал эрүүний хэсгийг тодорхой дүрсэлжээ. Тахилгын байгууламж нь чулуун дараастай дөрвөлжин 1,5x1,5 м-ийн хэмжээтэй юм. Хойд өргөрөгийн 49°57'43.2⁰, зүүн уртрагийн 91°58'41.5⁰ солбилцолд ДТД 985 м-т оршино /зураг 4/. Хүний толгой нүүрийг цоолборлон урлаж ... хүнийг дүрслэхдээ гурван хэмжээт товгор барималын байдлаар нүүр царай, эрхтэнүүдийг товгойлгон цохиж гаргах [2.26] аргаар урлагдсан байна.

Дүгнэлт

ЕвроАзийн буган чулуун хөшөө нь он цагийн хувьд VII-III зуунд хамаарах ба дээр өгүүлэн буй хүн чулуун хөшөө нь 552-745 онд Түрэг улсын үед хамаарах заримдаг дүрслэлтэй хүн чулуун хөшөө юм. Энэ хоёр дурсгал өөр өөр он цагт хамаарагдах хэдий ч буган чулуун хөшөөг хожим уг тахилгын байгууламжид ашигласан байна. Энэ удаагийн бидний судалгааны ажил нь уг дурсгалын газар зүйн байршилыг тогтоон бусад ижил төрлийн дурсгалтай харьцуулснаараа онцлог билээ. Монгол нутагт буган чулуун хөшөөг хүн чулуун хөшөө болон балбал чулууны зориулалтаар ашигласан тохиолдолын нэг нь энэ юм. Монгол Алтайд эрт үеийн дурсгалыг дараагийн түүхийн дурсгалд ашиглах нь хүний дүрслэлт хөшөө чулууны зэрэгцээ булш, хиригсүүрт түгээмэл тохиолддог. Энэ нь Их Алтайн бүс нутаг хүн төрөлхтний соёл иргэншил үүсэн хөгжиж асан онцлог бүс нутаг болхыг бэлхнээ харуулна. Цаашид уг дурсгалын үнэмлэхүй он цагийн тогтоохын тулд археологийн өргөн хэмжээний малтлага явуулж, он цагийг байгаль шинжлэлийн аргаар бүрэн тодорхойлох шаардлагтай байна. Ингэж гэмээнэ Монголын эртний түүхийн бүдэг бүрхэг үе, түрэгийн тахилын онгоны учир холбогдол бүрэн тодрох боломжтой юм.

Резюме

Евразия Оленные каменный принадлежит VII-III веках в свое время /железный век/ и это памятник, который является частичным фигурный памятник, принадлежит периоду. Эти памятники относятся к различным периода, но они существуют места для поклонения. Это один момент, когда они использовали Оленные камни вместо изваяния в Монголии. Далее мы должны определить время полностью.

НОМЗҮЙ

1. Баяр Д. Монгол Алтайд шинээр олдсон зарим буган чулуун хөшөөний тухай. SA. Tomus XV, Fasc. 5. УБ.,1995. Т. 53–64.
2. Баяр Б., Эрдэнэбаатар Д. Монгол Алтайн хүн чулуун хөшөө. УБ., 1999
3. Бямбадорж Т., Лхагвадорж Х., Батсүх Н. Монголын Алтай-Соёны байгалийн өв археологийн дурсгалууд. УБ., 2001
4. Баярсайхан Ж., Сод Ц. Монгол нутагт буй хожим өөр дурсгалд ашигласан буган хөшөөдийн тухай. Нүүдэлчдийн өв соёл. Tomus XI, Fasc 9. УБ.,2011. Т. 113–118.
5. Цэвээндоржд., БаярД., ЦэрэндагваЯ., ОчирхуягЦ. Монголын археологи. УБ.,2003
6. Шелепова Е.В. К вопросу о «переиспользовании» «оленных» камней в памятниках тюркской культуры. Каменная скульптура и мелкая пластика древних и средневековых народов Евразии. Барнаул., 2007. С. 113–118.
7. Турбат Ц. Оленные камни Западной части Монгольского Алтая. Культура и народы Северной Азии и сопредельных территорий в контексте междисциплинарного изучения. Вып. 2. Томск., С. 223–233.
8. Ч.Мөнхбаяр. “Тэмээн хүзүү - Ховд” чиглэлийн хатуу хучилттай замын трасс дагуу орших түүх-соёлын дурсгалын хайгуул судалгааны эхний үр дүнгээс. ХИС-ийн НХУС-ийн эрдэм шинжилгээний бичиг. Том. II (14). Fasc 13. УБ., 2009. Т. 70–82.
9. Ч.Мөнхбаяр. Ховд аймгийн нутаг дахь түрэгийн тахилгын байгууламжийн төрөл, ангилал. Нүүдэлчдийн өв соёл. Том. X. F. 8. УБ., 2010. Т. 106 –124.

Хавсралт

Зур. 1. I хөшөө чулуу

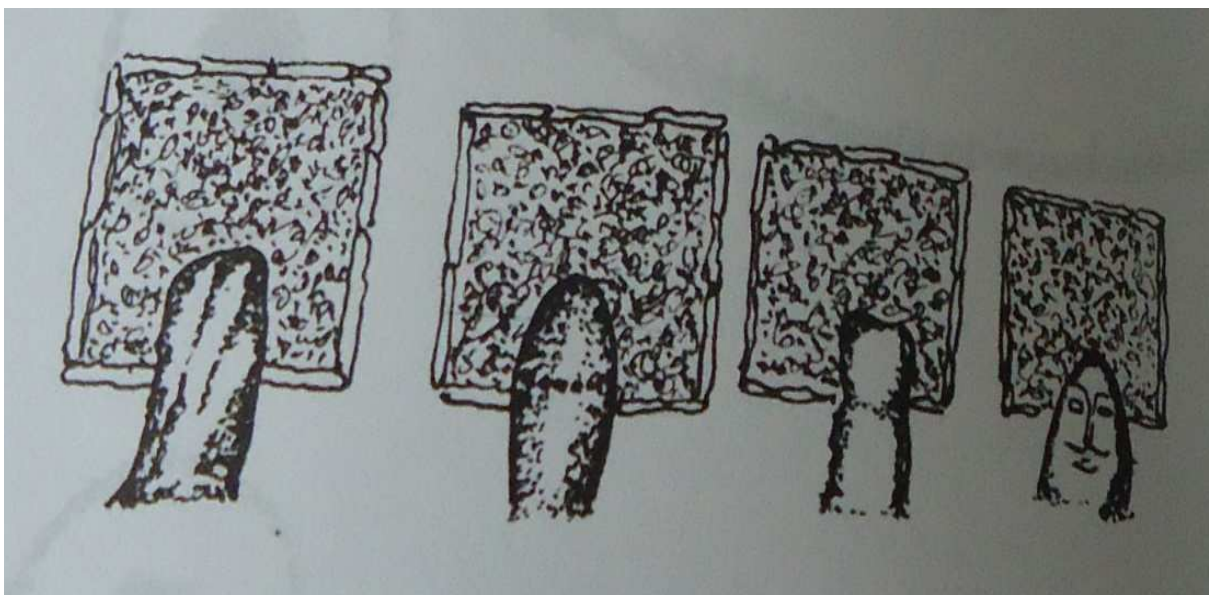
Зур. 2. II хөшөө чулуу (хүн чулуун хөшөө?) буюу буган чулуун хөшөө

Зур. 3. III хөшөө чулуу

Зур. 4. Цагаан худгийн IV тахилгын байгууламжийн буюу Огзомын хүн чулуун хөшөө [3.76]

Зур. 5. Цагаан худгийн түргийн тахилгын байгууламж (гар зураг) [3.68]

Зур. 7. Цагаан худгийн түрэгийн тахилгын байгууламж (баруун талаас)

НЭГЭН ХҮРЭЛ ЭЭМЭГНИЙ ТУХАЙ

Ч. Мөнхбаяр

Магистр, ХИС, НХУС-ийн Түүхийн тэнхимийн багш,
99439348, e mail: munkh_boroldoi@yahoo.com

Монголын Баруун бүс нутаг хүрэл зэвсгийн үед холбогдох түүвэр олдвороор арвин баялаг билээ. Сүүлийн үед металл хайгч багажаар үнэт төмөрлөгийг ашиг олох зорилгоор иргэд өргөнөөр олборлон ашиглахын зэрэгцээгээр Алтайн аглагт орших эрт үеийн өнгөт төмөрлөг олдворыг үй олноор нь илрүүлэх болжээ. Түүний илрэл болох цуглавар олдвор үнэт эдлэл худалдаалагчдын гарт орж зарим нь төдийлөн үнэ хүрэхгүй байгаатай холбоотойгоор аажмаар мартагдах дахин хаягдаж гээгдэх болсон байна. Бид Монголын улсын баруун бүс нутагт илрээд буй өнгөт төмөрлөг эдлэлийг эрт үеийн түүхийн нөхвөрлөх ач холбогдолтой эх хэрэглэгдхүүн болгон цөөнгүй нийтлэсэн [Тишкин, 2009а, т. 105–111; 2009, с. 85–88; Мөнхбаяр, 2009, т. 70–82; Тишкин, 2009б, с. 336–339; Тишкин, 2010, с. 159–168; Тишкин, 2011а, с. 265–271] билээ. Түүний зэрэгцээ Монголын хүрэл зэвсгийн үеийн археологийн соёлын тархалтын хүрээг тогтоох зарим содон олдворыг өргөн олон уншигчдын анхааралд хүргэхээр хэвлэсэн зүйл ч [Мөнхбаяр, 2011б] бий.

Энэ удаад Увс аймгийн Улаангом сумын нутаг Чандмань уулаас түүвэр байдлаар олдсон нэгэн хүрэл ээмэгний талаар өгүүлхийг зорилоо. Уг ээмэг гадаад хэлбэрийн хувьд Монголын хүрлийн үеийн түүвэр олдворт тэр бүр тохиолдоод байдаггүй Өмнөд Сибирийн бүс нутагт өргөн тархсан Андроновын түүх соёлын нийтлэгт багтах морфологийн онцлогтой учир ихээхэн сонирхолтой юм. Уг ээмэгний талаарх харьцуулсан судалгааг хийх нь Монгол төдийгүй түүний хөрш зэргэлдээ орших хүрлийн үеийн археологийн соёлын тархалт, магадгүй тэдний угсаа соёлын харилцааг тогтоох судалгааны эхлэл болох ач холбогдолтой мэт санагдана.

Чингээд уг ээмэгний талаар тогтон өгүүлье. Мөнхүү хүрэл ээмгийг Ховд их сургуулийн Байгаль шинжлэл, технологийн сургуулийн Химийн нэгдүгээр ангийн оюутан Э. Эрдэнэдондог Увс аймгийн Улаангом сумын нутаг Чандмань уул орчмоос олжээ. Уг ээмэг 3.3 см урт нэг талдаа бүрээний ам мэт хошуутай (зур. 1 а.) нөгөө үзүүр нь угалз буюу цагираг хэлбэртэй бөгөөд тэрхүү бүрээ мэт хошууруу углуурагдан орж буй хэлбэртэй. Гэхдээ нарийн үзүүр нь хугарч унасан гэмээр ул мөртэй (зур. 1 б.). Уг ээмэгний нэг талд газрын хөрсөн дээр он удаан жил хэвтсэн гэмээр зэсний ногоон өнгийн хаг, нөгөө гадна талд газрын хөрсөнд удаан хадгалагдсан гэмээр бараан өнгөр тогтсон. Бүрээний хошуу мэт амсарын дотор талд гурван товоосон өлөг болон тахийсан талын амсрын хэсэгт унжиж тогтсон гэмээр ул мөртэй. Бүрээ хэлбэрийн амсарын гадна тал (амсрын хэсэгт унжиж тогтсон гэмээрхэсэг болон түүний эсрэг тал)–д түүнээс нарийсах нөгөө үзүүр хүртэлх цагираган хэсгийн хоёр талд хэвэнд цутгагдан үйлдэгдсэн гэдгийг батлах товгор нарийн ул мөр хадгалагдан үлджээ. Бүрээ хэлбэртэй амсарын диаметр 1,2 см. Бүрээ хэлбэрийн амсрын хэсэгт унжиж тогтсон гэмээрхэсэг хүрээний 0, 3 см (зур. 1 в.). Бүрээ хэлбэрийн амсарын уг хэсэгт диаметр 0, 3 см түүнээс нарийссан цагирагийн үзүүр хэсэгт 1, 3 мм хэмжээтэй хөндлөн огтлолтой (зур. 1 г.) ажээ.

Ийм цагираган хэлбэртэй нэг талын үзүүр нөгөө талын бүрээний хошуу мэт үзүүрлүү углагдан ордог (тогтоогурт түгжигдэн ордог) ээмэг андроновын соёлын гоёл чимэглэлийн зүйлсэд түгээмэл [Орозбаев, 1958, с. 255] тохиолддог. Оросын археологийн утга зохиолуудад уг ээмгийг нэгэн төрөл болгож амсар, хоолойтой ээмэг буюу «серьги с раструбом» [Уманский, 2007, с. 30; Демин, 2011, с. 48–50.] хэмээн нийтэлжээ. Судлаачид ийм хэлбэрийн ээмгийг дугуй болон зууван цагираг хэлбэртэй, нэгдүгээрх нь хурц амсартай, хоёрдугаарх нь түгжигдхэд зориулагдсан бүтэн амсар хэлбэртэй гэж [Аванесова, 1975, с. 67; Аванесова, 1991, с. 51; Демин, 2011, с. 30] хоёр ангилдаг. Түүнчлэн бидний илрүүлэн өгүүлж буй хоёрдугаар ангилалын хэлбэрт багтах цагираган хэлбэртэй, бүрээний хошуу мэт амсартай ээмгийг түүхий эдээр нь дараах дөрвөн хэв шинжид ангилжээ. Үүнд: хүрэл, холимог төмөрлөг, алт болон цагаан тугалаг [Демин, 2011, с. 32] зэрэг болно.

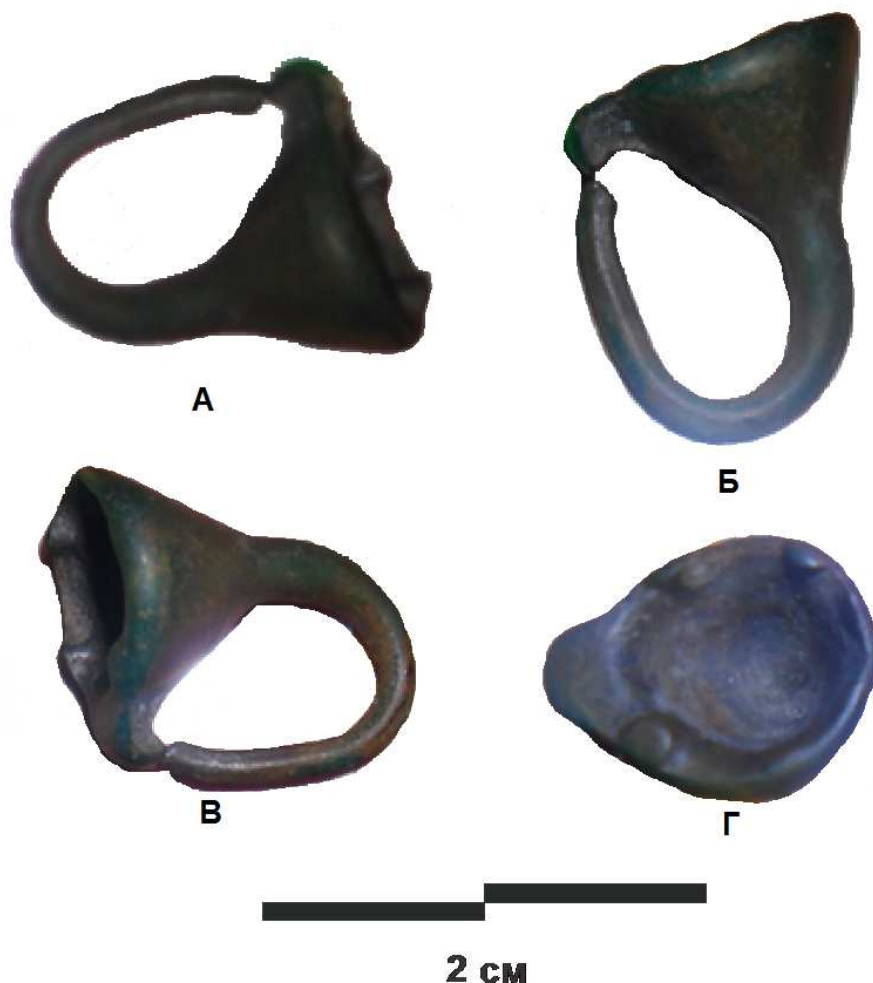
Цагираган хэлбэртэй, бүрээ хошуутай алтан ээмэг Баруун Өмнөд Сибирийн Кытмановогийн 4-р булшнаас хоёр ширхэг [Уманский, 2007, с. 50, 71. Цветная вклейка II.-12, 13, рис. 15.-2, 3, рис. 64.-18, 19] (зур. 2.-3, 4), Чекановын салаа Х - 4, 24, 113 булшнаас тус бүр нэг нэг [Демин, 2011, с. 4, 103, 105, 114. рис. 8, 12.-2, 14.-2, 25.-2, 3.] (зур. 2.-2, 12, 5, 6) олджээ. Дээрх алтан ээмэгтэй харьцуулах хоёр ээмэг ЦРК сангийн аж ахуй болон Волчиха хэмээх газар орших булшнаас гарчээ [Грязнев, 1956, с. 17.-20. рис. 1.1–1, 2]. Уг оршуулгын газрыг Рублево VIII хэмээн нэрлэсэн байсан [Кирюшин, 2006, рис. 1.-2–4]. Мөн хоёр алтан ээмэг Алтайн хязгаарын Кожзавод суурингийн булшнаас олджээ [Бородаев, 1983, с. 17; Уманский, 2007, с. 30]. Түүнчлэн Дорнод Казахстаны Кызыл тас, Предгорный болон Дундад Азийн Дашты-Козы [Исакова, 1989, с. 153. рис. 5.-6] булшнаас гарчээ.

Баруун Өмнөд Сибирийн Алтайн хязгаарын Депутатын гудамж [Бородаев, 1977, с. 14; Бородаев, 1983, с. 14], Кытмановогийн 23, 24, 26 дугаар булшнаас [Уманский, 2007, с. 94, 100, 119. рис. 38.-3, рис. 44.-

1, 3, рис. 63.-17, 18, 19.] (зур. 2.-7, 8, 9), Гилевын Березовкагийн 1-р булшнаас хүрэл (алгаар шармалдсан) цагираган хэлбэртэй, бүрээ хошуутай ээмэг [Демин, 2007, с. 10. рис. 9.-5; Демин, 2011, с. 94] (зур. 2.-1) олдсон байна.

Эдгээр хүрэл болон холимог цул төмөрлөгөөр үйлдэгдсэн ээмэгтэй харьцуулах хэрэглэгдхүүн Дорнод Казахстаны газар нутаг Березов [Ткачев, 1996, с. 80, рис. 2.-4], Бага Койтас [Грязнов, 1927, с. 14. рис. 25.-7; Черников, 1960, с. 14], Бага Хар ус [Ермолаев, 2001, с. 108] болон Зевакино [Арсланов, 1975, с. 75. рис. 2.-1, 3]; Хойт Казахстаны Боровое [Орозбаев, 1958, с. 287. Табл. V.-14; Маргулан, 1979, с. 320. рис. 231.-43–48]-гийн булшнаас олджээ.

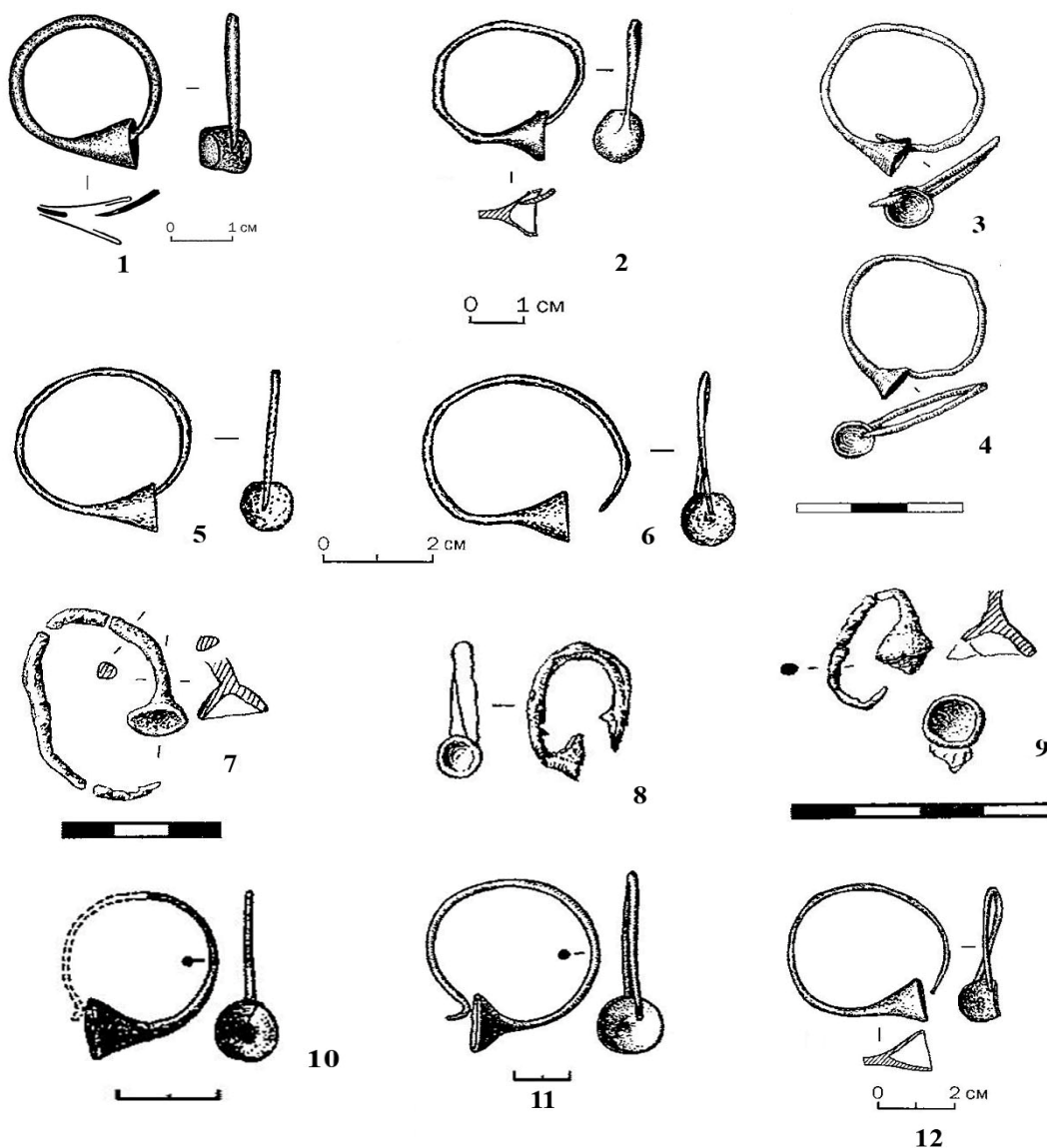
Эдгээр хүрэл болон холимог цул төмөрлөгөөр үйлдэгдсэн ээмэгтэй харьцуулах хэрэглэгдхүүн Дорнод Казахстаны газар нутаг Березов [Ткачев, 1996, с. 80, рис. 2.-4], Бага Койтас [Грязнов, 1927, с. 14. рис. 25.-7; Черников, 1960, с. 14], Бага Хар ус [Ермолаев, 2001, с. 108] болон Зевакино [Арсланов, 1975, с. 75. рис. 2.-1, 3]; Хойт Казахстаны Боровое [Орозбаев, 1958, с. 287. Табл. V.-14; Маргулан, 1979, с. 320. рис. 231.-43–48]-гийн булшнаас олджээ.

Зур. 1. Увс аймгийн Улаангом сумын нутаг Чандмань уул орчмоос олдсон цагираг хэлбэртэй, бүрээ хошуутай хүрэл ээмэг: А, В. Баруун талаас; Б. Зүүн талаас; Г. Доод талаас.

Судлаачид одоогоор 40 орчим олдлоод байгаа уг ээмгийн талаар олон саналтай байдаг бөгөөд Андроновын соёлын Федоровын булшны онцлогийг харуулсан дурсгал гэдэгтэй санал нийлдэг байна [Аванесова, 1991, с. 53; Авдулганеев, 1996, с. 12; Кузьмина, 1966, с. 75 ба бусад]. А.А. Ткачев, Н.А. Ткачева нар он цагийн хувьд МЭӨ II жилийн хоёрдугаар хагасын эхэн үед холбон Проковкийн алт болон хүрэл цугтамал эдлэлээс нилээд эрт үед холбогдоно гэж байснаа сүүлдээ давтаж хийсэн эдлэл хэмээн [Ткачев, 1996, с. 81] дүгнэжээ. Мөн тэд уг дурсгал өргөн уудам газар нутагт тархсан явдлыг Эрчис мөрний дээд урсгалын Андронов – Канай аймгийн ард түмний нүүдэл суудалтай холбон тайлбарлажээ. Тэдний саналаар уг олдорын хэв шинж дорнод Андроновын аймгуудын угсаатанд тархсан тэр дундаа МЭӨ II жилийн хоёрдугаар хагасын эхэн үеийн Канайн соёлын Кызылташын шатанд холбогдох ба МЭӨ XIV болон XIV – XIII зууны үед Андронов – Канайн ард түмний хоёр дахь нүүдлийн давалгаанаар уг хэв шинжийн олдвор тархсанболлолтой гэж үзжээ [Ткачев, 1997, с. 17; Кирюшин, 2006, с. 35].

Цагираган хэлбэртэй, бүрээ шиг дэрвэгэр хошуутай ээмэгнийон цагийн дээд талын тархалтын хүрээ нь Кулундин талд өгүүлэн буй үед он цагийн хувьд холбогдох Саргарин – Алексеевын дурсгалд төдийлөн таардаггүй байна[Кирюшин, 2006, с. 35]. Тиймээс Саргарин соёлын дурсгалд уг олдвор илрэхгүй бол он цагийн талаарх дээрх судлаачдын саналыг эргэн харах шаардлагатай болж байна. А.А.Ткачев: ийм ээмэг хүрлийн хожуу үед бараг таардаггүй харин эрт үеийн дурсгалд үргэлжлэн тохиолдох нь бий [Ткачев, 2002, с. 180; Кирюшин, 2006, с. 35]. Энэ нь Дорнод Казахстан Измайловын булшны олдвороос [Ермолаев, 1987, с. 69. рис. 31.-2], Уулын Долоон усны Кулсайн соёлын Узунбулак I, Кызылбулак II, Кызылбулак I, Ой-Джайляу III [Горячев, 2001, с. 57. рис. 9.-3, 5, 6, 8–10, 12, 16, 21, 25–28; Горячев, 2008, с.48-49, 57, рис. 4.-5, 9; Марьяшев, 1993, с. 8. рис. 3.-3, с. 13. рис. 6.-5; Марьяшев, 1999, с. 49. рис. 5.-1–3, с. 53. рис. 9.-1–3, 11, 12, 16] (зур. 2.-10, 11) булшны олдворуудаар батлагддаг байна. А.Н. Марьяшев, А.А. Горячев нарын саналаар уг соёлын бүрдэлт Зүүн хойг бүс (Өмнөд Сибирь, Алтай, Дорнод Казахстан) нутгийн Федоровын бүлгийн аймгуудын шилжин суурьших үйл явцтай холбоотой ба тэдний нутгийн хүрэл зэвсгийн үеийн овог аймагтай зэрэгцэн оршиж байсны үр дүн гэж дүгнэжээ. Тиймээс Долоон усны газарт уг дурсгал МЭӨ XII – XI зуунаас эртгүй үед гарч иржээ [Марьяшев, 1999, с. 55]. Мөн цагираган хэлбэртэй, бүрээ хошуутай ээмэг Тамгалы IV он цагийг МЭӨ XIII–XII–X зуун хэмээн тогтоосон булшнаас [Рогожинский, 1999, с. 31] гарчээ. Энэ нь уг соёлын онцлогийг илэрхийлсэн олдворыг тээгч овог аймгийнхны оршин байсан он цагийн доод хилийг МЭӨ X зуун гэдгийг тов тодорхой зааж байна. Түүнчлэн М.А. Демин, С.С. Запрудский, С.М. Ситников нарын судлаачид “судлан тогтоовол, хүрэл зэвсгийн дунд үеийн Федоровын соёлд үзэгдэх уг эдлэл нь он цагийн тогтоосон хязгаарт байсангүй дараагийн үед (хожуу болон хүрлийн төгсгөлийн шатанд) ч үргэлжлэн тохиолдож байна. Гэвч Баруун Өмнөд Сибирьт бус харин Долоон усанд таарч байна” [Демин, 2011, с. 50] гэжээ.

Зур. 2. Өмнөд Сибир болон Дорнод Казахстан дахь цагираг хэлбэртэй бүрээ хошуутай ээмэгний харьцуулсан зураг. 1 – Березовка 1дүгээр були; 2 – Чекановын салаа Х– 4 були, 3, 4 – Кытмановогийн 4-р були; 5, 6 – Чекановын салаа Х– 113-р були, 7 – Кытмановогийн 23 дугаар були; 8 – Кытмановогийн 24 дугаар були; 9 – Кытмановогийн 26 дугаар були; 10, 11 – Ой-Джайляу; 12 – Чекановын салааны 24 дугаар були; 1 – хүрэл болон алтан шармал, 2, 3, 4, 5, 6, 12 – алт, 7 – 11 хүрэл.

Монгол Алтайгаас илэрсэн Чемурчек булшнаас олдсон хамрынх биш цагаан болон хар тугалган ээмэгний хэлбэр зууван цагираган хэлбэртэй [Тишкин, 2008, с. 85-92] байдаг. Уг зууван цагираган хэлбэртэй тугалган ээмэгний дараагийн хөгжлийн хэлбэр нь дугуй цагираг хэлбэртэй болж хувьсан өөрчлөгдөн үзүүр хэсгийн бондгор тогтоогуур нь хөндий болж улмаар юүлүүр, бүрээний хошуу мэт хэлбэртэй болж Андронов [Тишкин, 2011в] болон түүний хөрш орших хүрэл, төмрийн түрүү үеийнархеологийн соёлд уламжлагдсан хэмээн үзэж болно. Андронов булш болон түүний федеровын шатны булшны дөрвөлжин хавтан чулуун байгууламжийн онцлог ч үүнийг давхар батлаж байна гэж үзэж болно. Ялангуяа, Ой-Джайляубулшинд таарч буй дөрвөлжин оршуулгын чулуун байгууламжийг дундуур нь том хавтан чулуугаар тусгаарладаг [Горячев, 2008, с. 44-59] байгууламжийн онцлог Ховд аймгийн Ховд сумын нутаг Халзан үзүүрII-ын 4-р чемурчек булшинд тохиолдож байгаа [Тишкин, 2011б, т. 200–208] болно. Дашрамд өгүүлэхэд археологич Д. Эрдэнэбаатар, А.А. Ковалев нар монгол нутаг дахь чемурчек булшийг хэлбэрээр нь дөрөв ангилсан [Эрдэнэбаатар, 2011а, т. 70–84] байна. Уг ангилалын дөрөв дэх ангилалд уг дундуураа чулуун хавтангаар тусгаарласан булш дэд ангилал болж орох бүрэн боломжтой билээ.

Түүнчлэн ээмэг хийх түүхий эд нь эхлээд тугалга дараа нь хүрэл, холимог металл эцэстэй алт болон өөрчлөгджээ. Дорнод Казахстаны нутгаас хөндий амсарлуу углагдан ордог цагираган хэлбэртэй, цагирагийн дотор талдаа хоёр морь дүрслэн урлагдсан алтан ээмэг ийм төрлийн ээмэгний сонгодог төрөл гэж үзэж

болно. Уг алтан ээмэгт дүрслэгдсэн адуу нь бахим биетэй Төв Азийн уугуул Монгол адуу [Мунхбаяр, 2011а, с. 78–81; Мөнхбаяр, 2011а, т. 53–58; Членова, 1981, с.80-94] шиг урлагдсан нь ийм төрлийн ээмгийг Монгол Алтайгаас гаралтай гэдгийг батлах ажээ. В.Д. Кубарев нарын зэрэг зарим судлаачид булшны байгууламж дахь дөрвөлжин чулуун хашлаг Монгол нутгаас барууншласан гэж үзсэн [Төрбат, 2011, т. 107–138] нь бидний таамаглалыг нотлож буйн илрэл гэлтэй. Ер ээс чулуу болон хүрлийн түрүү үеэс Чемурачкын соёлоос дөрвөлжин хавтан чулуун оршуулгын байгууламж Монгол нутаг болон түүний хөрш зэргэлдээ орших археологийн соёлуудад уламжлагдсан бололтой. Бид зарим судалгаагаар чулуун эдлэл хийх технологи Тэвш болон Дөрвөлжин булшны соёлд уламжилсан [Эрдэнэбаатар, 2011б, т. 85–97; Мунхбаяр, 2011б] болхыг ямар нэгэн байдлаар тогтоосон билээ. Эдгээр баримтууд харилцан бие биедээ археологийн соёлын элементүүд түүхэн тэгшрэлийн хуулийн дагуу нэвтэрч байсныг батлах буюу.

Эцэст нь тэмдэглэхэд Увс аймгийн Улаангом сумын нутаг Чандмань уулаас түүвэр байдлаар олдсон хүрэл ээмэг нь археологийн харьцуулах аргаар он цагийг урьдчилсан байдлаар тогтоовол Андроновын соёлд холбогдох бололтой. Тэгэхдээ уг ээмэг хүрэл зэвсгийн сүүл үеийн ээмэг шиг давтах аргаас бус эрт үеийн технологи болох цутгаж хийх аргаар үйлдэгдсэн нь Андроновын соёлын Федеровын бүлэг буюу хүрэл зэвсгийн дунд үе МЭӨ XIII–XI зуунд холбогдох боломжтойг дээр өгүүлсэн харьцуулсан судалгаанаас харуулж байна. Монголын хүрлийн үеийн түүвэр олдворт тэр бүр тохиолдоод байдаггүй уг ээмэг Уралын нуруунаас Өмнөд Сибирийн бүс нутагт өргөн тархсан Андроновын түүх соёлын нийтлэгт багтах морфологийн онцлогтой. Уг ээмэг нь хэдийгээр тохиолдлын байдлаар Монгол Алтайгаас олдож байгаа нь Урал нуруунаас Өмнөд Сибирь хүртэлх бүс нутагт өргөн тархсан Андроновын угсаа соёлын нийтлэгтэй бидний өвөг дээдэс МЭӨ X зууныг хүртэл худалдаа арилжаа болон угсаа соёлын хувьд холбоотой байсангэдэг нь эсвэл Андроновын угсаа соёлын нийтлэгийн тархалтын зүүн өмнөд бүс нутаг Монгол Алтайн зүүн бие байсан эсэх нь ямар нэгэн байдлаар тодорхой байна. Андронов булшнаас гарч буй хүрэл хонгио, дусал хэлбэрийн гоёл чимэглэлийн зүйл болон ороомог цагираг [Уманский, 2007, с. 49,51. Цветная вклейка I, III, с. 111, рис. 55] зэрэг нь дөрвөлжин булшнаас цөөнгүй гарсан [Эрдэнэбаатар, 2002, т. 243, 251] байдаг билээ. Ганц хувь олдсон болон морфологийн хэлбэр адил байгаа нь зарим судлаачид үнэний хувьгүй мэт санагдах ч цаашид Монгол төдийгүй түүний хөрш зэргэлдээ орших хүрлийн үеийн археологийн соёлын тархалт, магадгүй тэдний угсаа соёлын харилцааг тогтоох харьцуулсан судалгааны эхлэл болж өгч байгаа юм. Уг ээмэгний хэлбэрийн судалгааг Монголын баруун бүс нутаг дахь археологийн соёлын ээмэгтэй харьцуулж, төмөрлөгийн химийн бүтцийн судалгаа(рентгенофлуоросцентный анализ)–гцаашид явуулах нь бидний дэвшүүлэн буй таамаглалыг тодруулах эсвэл няцаах эх хэрэглэгдхүүнийг өгөх нь дамжиггүй. Монгол Алтайгаас илэрсэн Чемурачек булшнаас олдсон ээмэгний хэлбэр түүний дараагийн хөгжлийн хэлбэр байж болох онцлог Андронов [Тишкин, 2011в] буюу бидний өгүүлэн буй Улаан гомын цагираган хэлбэртэй бүрээ шиг хошуутай хүрэл ээмэгт ажиглагдаж байна.

Резюме

По предварительной датировке бронзовая серьга, найденная у горы Чандмань на территории сомона Улаангом Увсунурского аймака, относится ко времени андроновской культуры. На основе проведенного нами анализа она датируется XIII–XI вв. до н.э.- серединой бронзового века, т.е. временем бытования федеровских изделий андроновской культуры, причиной чего является то, что она изготовлена не ковкой - технологией финальной бронзы, а литьём, технологией существовавшей в античности.

Местонахождения данного ювелирного изделия, с одной стороны, подтверждает, что наши предки, у которых единая общность с андроновской культурой, до X в. до н.э. имели торгово-культурную связь с андроновыми племенами, с другой, восток Монгольского Алтая был юго-восточной границей бытования андроновской культуры.

Рентгенофлуоросцентный и сравнительный анализы данной серьги с другими ювелирными изделиями, найденными в Западной Монголии позволит утвердить или отрицать предложенную нами гипотезу.

НОМ ЗҮЙ

Аванесова, Н.А. Серьги и височных подвески Андроновской культуры // Первобытная археология Сибири. Л, 1975. С. 67–73.

Аванесова, Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР (по металлическим изделиям) / Н.А. Аванесова. Ташкент. Л, 1991. 200 с.

Авдулганеев, М.Т. Могильник развитой и поздней бронзы на Ближних Елбанах / М.Т. Авдулганеев, Ю.Ф. Кирюшин, С.Ю. Лузин, А.Б. Шамшин // Погребальный обряд древних племен Алтая. Барнаул, 1996. С. 11–20.

Бородаев, В.Б. Археологические памятники на территории Барнаула / В.Б. Бородаев, А.Л. Кунгуров, Ю.Ф. Кирюшин // Памятники истории и культуры Барнаула. Барнаул, 1983. С. 7–30.

Горячев, А.А. О погребальном обряде в памятниках кульсайского типа // История и археология Семиречья. Алматы, 2001, Вып. 2. С. 45–61.

- Горячев, А.А. О погребальных традициях племен поздней бронзы урочища Ой-джайлау в Чуилийских горах / А.А. Горячев // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. Барнаул; Изд-во Алт. Ун - та, 2008. С.44-59.
- Грязнов, М.П. Погребения бронзовой эпохи в Западной Казахстане // Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Л., 1927. Вып 11. С. 172–221.
- Грязнев, М.П. История древних племен Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка / М.П.Грязнев. М.: Л, 1956. №48. 256 с.
- Демин, М.А. Материалы Гилевской археологической экспедиции / М.А.Демин, С.М.Ситников. Барнаул, 2007. Ч. 1. 274 с.
- Демин, М.А. Андроновские украшения Гилевского археологического микрорайона / М.А.Демин, С.С.Запрудский, С.М.Ситников. Барнаул, 2011. 128 с.
- Ермолаев, А.С. Погребения эпохи бронзы могильников Малое Карасу и Ковалевка левобережного Иртыша // История и археология Семиречья. Алматы, 2001. Вып. 2. С. 102–111.
- Исакова, А.И. Могильник племен эпохи бронзы в Таджикистане / А.И.Исакова, Т.М. Потемкина // СА. М, 1989. №1. С. 145–167.
- Кирюшин, Ю.Ф. Коллекция металлических украшений Кулундинской степи в эпоху бронзы / Ю.Ф. Кирюшин, О.А.Позднякова, Д.В. Папин, А.Б.Шамшин // Алтай в системе металлургических провинций бронзового века. Барнаул, 2006, С. 33–44.
- Кузьмина, Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии / Е.Е. Кузьмина. АН СССР. М, 1966. Вып. 4–9. 151 с.
- Маргулан, А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана / А.Х.Маргулан. Алма-Ата, 1979. 363 с.
- Марьяшев, А.Н. К вопросу типологии и хронологии памятников эпохи бронзы Семиречья / А.Н. Марьяшев, А.А. Горячев // Рос. Археология. М, 1993. №1. С. 5–19.
- Марьяшев, А.Н. Памятники кулсайского типа эпохи поздней и финальной бронзы Семиречья / А.Н. Марьяшев, А.А. Горячев // История и археология Семиречья. Алматы, 1999, Вып. 1. С. 45–56.
- Мөнхбаяр, Ч. “Тэмээн хүзүү - Ховд” чиглэлийн хатуу хучилттай замын трасс дагуу орших түүх-соёлын дурсгалын хайгуул судалгааны эхний үр дүнгээс. ХИС-ийн НХУС-ийн эрдэм шинжилгээний бичиг. Том II (14). Fasc 13. УБ, 2009. Т. 70–82.
- Мунхбаяр, Б.Ч. Изображения «Тагарских» лошадей в петроглифах Монгольского Алтая. Наскальное искусство в современном обществе. К 290-летию научного открытия Томской писаницы. Материалы международной научной конференции (22-26 августа 2011 г., Кемерово). Том 2, Труды Сибирской Ассоциации исследователей первобытного искусства. Вып. VIII. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2011а. С. 78–81.
- Мунхбаяр, Б.Ч. Каменные находки Чемурчекских курганов // Актуальные проблемы исследования этноэкологических и этнокультурных традиций народов Саяно-Алтая: материалы. III межрегиональной конференции с международным участием (Кызыл, 28 июня – 2 июля 2011 г.). Кызыл, 2011б. С. 265–271.
- Мөнхбаяр, Ч. Монгол Алтай дах Тагар хэв шинжийн адууны дүр // Природные условия, история и культура западной Монголии и сопредельных регионов. Тезисы докладов X международной научной конференции (20-21 августа 2011 г., г.Ховд, Монголия). Ховд-Томск., 2011а. С. 53–58.
- Мөнхбаяр, Ч. Нэгэн халбаган зүүлтний тухай // ЭШБ (Ховд их сургуулийн НХУС-ийн эрдэм шинжилгээний бичиг). Т. V (17). Ф. 14. УБ., 2012. Т. 72–81.
- Орозбаев, А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы / А.М. Орозбаев. Алма-Ата, 1958. Т.У. 156 с.
- Рогожинский, А.Е. Могильник эпохи бронзы урочища Тамгалы 1999 // История и археология Семиречья. Алматы, 1999, Вып. 1. С. 7–43.
- Ткачев, А.А. Серьги Андроновской культуры (проблема датировки) / А.А. Ткачев, Н.А. Ткачева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул, 1996. С. 96–100.
- Ткачев, А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы. Тюмень: ТюмГНГУ, 2002. Ч. 2. 243 с.
- Тишкин, А.А. Археологическое изучение объектов эпохи бронзы в урочище Улаан худаг (Ховдский аймак Монголии) / А.А. Тишкин, С.П. Грушин, Ч. Мунхбаяр // Теория и практика археологических исследований. Барнаул, 2008. С. 85-92.
- Тишкин, А.А. Случайные находки предметов из цветного металла на территории Западной Монголии и изучение их с помощью рентгенофлюоресцентного анализа / А.А. Тишкин, Б.Ч. Мунхбаяр // Түүхийн товчоон (ХИС-ийн НХУС-ийн Түүхийн тэнхимийн эрдэм шинжилгээний бичиг) Том IV, Fasc 10. УБ, 2009. С. 105-111; Тезисы докладов IX международной научной конференции по теме “Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов (16-20 сентября 2009 г., г.Ховд, Монголия). УБ, 2009а. С. 85–88.
- Тишкин, А.А. Находки из Монгольского Алтая / А.А. Тишкин, Б.Ч. Мунхбаяр // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы меж. нар. науч. конф (Иркутск, 3-7 мая, 2011 г.). Вып. II. Иркутск, 2011а. С. 265–271.

Тишкин, А.А. Памятники ранней бронзы в долине Буянта (Монгольский Алтай) / А.А.Тишкин, Ч.Мунхбаяр, С.П.Грушин, Д.Эрдэнэбаатар // Известия Алтайского государственного университета. – 2011б. - №4/1 (72/1). С. 200–208.

Тишкин, А.А. Комплексное изучение монеты «у-шу» из сомона Алтай (Ховдский аймак Монголии). Роль естественно-научных методов в археологических исследованиях. Сборник научных трудов / А.А. Тишкин, Н.Н.Серегин, Ч.Мунхбаяр// Посвящается 125 – летию со дня рождения известного российского ученого Сергея Ивановича Руденко. Барнаул, 2009б. С. 336–339.

Тишкин, А.А. Коллекция случайных находок из Западной Монголии/ А.А.Тишкин, Ч. Мунхбаяр, Н.Цэнд-Аюуш // Түүхийн товчоон. Том Ү, Fasc10. УБ, 2010.С. 159–168.

Тишкин, А.А. Буянт голын ай сав дагуух Чемурчек булш (Ховд аймгийн нутаг дахь археологийн хайгуул,малтлага, судалгааны үр дүн)/ А.А. Тишкин, Ч.Мөнхбаяр, Д. Эрдэнэбаатар, С.П. Грушин// ЭШБ. Т. IV. Ф. XVII. УБ, 2011в. Т. 118–156.

Төрбат, Ц. Харганатын гол ба Сыргалийн талын Пазырыкийн үеийн булшнууд (Судалгааны урьдчилсан үр дүн) / Ц.Төрбат, Д.Батсүх, Н.Баярхүү, П.-Х.Жискаар // SA. Т.XXX. Ф. 7. УБ, 2011. Т. 107–138.

Уманский, А.П. Погребальный обряд населения Андроновской культуры Причумышья (По материалам могильника Кытманово) / А.П.Уманский, Ю.Ф.Кирюшин, С.П. Грушин. Барнаул, 2007. 132 с.

Черников, С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы / С.С. Черников. МИА. М, Л, 1960. №88. 276 с.

Членова, Н.Л. Татарские лошади// О связях племен Южной Сибири и Средней Азии в древности и средневековые. М., 1981. С.80–94.

Эрдэнэбаатар, Д. Монгол нутаг дахь дөрвөлжин булш хиригсүүрийн соёл (Культуры херексуров и плиточных могил Монголии) / Д.Эрдэнэбаатар. УБ, 2002. 276т.

Эрдэнэбаатар, Д. “Чемурчекийн соёл” түүний тархалтын тухай зарим баримт / Д. Эрдэнэбаатар, А.А. Ковалев // Нүүдэлчдийн өв соёл. Том. XI. Ф. 6. УБ, 2011а.Т. 70–84.

Эрдэнэбаатар, Д. Чемурчек булшны чулуун олдвор / Д. Эрдэнэбаатар, Ч. Мөнхбаяр // Нүүдэлчдийн өв соёл. Том. XI. Ф. 32. УБ, 2011б. Т. 85–97.

«ВЕЛИКОЛЕПНЫЕ» КАТАФРАКТАРИИ ХАР-ХАД.

ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Ю.И. Ожередов

Кандидат исторических наук, Директор музея археологии и этнографий Сибири им. В.М. Флоринского, Томский госуниверситет, nohoister@gmail.com

На протяжении XX столетия наскальные изобразительные памятники стали надежными источниками вполне объективно иллюстрирующими историческую обстановку далекого прошлого. В данном контексте весьма важным научным событием стало открытие в 1973 г.² советско-монгольской экспедицией сцены с участием тяжеловооруженных конных катафрактариев на плоскости скалы Хар-Хад в Западной Монголии. Наскальные выбивки данного памятника настолько выразительны и достоверны, что их первооткрывательница Э.А. Новгородова назвала главных героев композиции «великолепными катафрактариями» [1986]. Но помимо внешней эффектности композиция содержит изобразительный текст, позволивший по иному взглянуть на военное искусство центрально-азиатских племен в начале-середине I тыс. н.э. [5. с. 119].

В 2008 г. международная экспедиция Томского и Ховдского университетов под руководством автора посетила Хар-Хад в рамках программы фиксации и научного описания археологических памятников Ховдского аймака. Памятник (рис.1) располагается на южном фесе одноименной скалы Хар-Хад (Черный Камень) под южным склоном хребта Цамбагарав уул (N48° 31' 412", E 91° 04' 417"). В ходе обследования было установлено, что объект значительно более многообразен, нежели это можно узнать из публикаций 1980-х гг. [6. с.102, 112, рис.7; 3. рис.7 а,б; 4. с. 127-134; 5. с. 116, 118-119]. Помимо плоскости с названными изображениями, отмечено еще не менее 14 других, в том числе с граффити, изображающими конного катафрактария в сопровождении пешего лучника, собаки, представителей местной фауны и предположительно мифологических персонажей [8. с. 89-96; 9. с. 149-150; 10. с. 103-104].

В упомянутых выше публикациях 1980-х гг. Э.А. Новгородова и ее соавторы анализируют «5 всадников в доспехах и шлемах» VI-VII вв. [6. с. 102, рис. 7]. В предложенном варианте композиция широко известна в отечественной и зарубежной литературе, в том числе в монгольской [1. с. 114-116, 129; 2. с. 103-105, 118; 12. с. 393-395].

Проведенное в 2008 г. обследование памятника подтвердило наличие лишь четырех катафрактариев и поставило под сомнение образ «пятого всадника», о котором сказано: «не выбита броня одного из воинов

2 В другой публикации годом открытия Э.А. Новгородова называет 1972 г. [3. с. 15].

и его коня, хотя показано копые, а фигуры человека и животного имеют такой силуэт, будто предполагалось изобразить броню» [6. с. 102, рис. 7]. Пятая фигура, на мой взгляд, не отвечает понятию всадник, а форма животного изображенного под ним не соответствует облику других коней композиции и в целом изобразительному стилю раннего средневековья. Допустить подобную форму коня можно лишь для эпох намного предшествующих временам катафрактариев. Следовательно рассматриваемые здесь персонажи не более чем псевдовсадник и псевдоконь [9. с. 149-150; 10. с. 103-104; Ожередов. 2012. с. 306-307].

Неоднозначность образа псевдовсадника в публикациях 1980-х гг. со временем инициировала вольные его интерпретации. Например, в работе монгольского исследователя рисунок после «уточнения» приобрел ультра фантазийный вид [1. рис. 54]. Еще далее в этом направлении пошел коллектив исследователей из Алтайского и Кемеровского университета в публикации доклада, озвученного в 2012 г. на «Международном конгрессе средневековой археологии Евразийских степей» [11. с. 225-226. рис. 1, 4]. По их мнению, они ввели «широко известную композицию в научный оборот» [11. с. 226]. Однако анализ данной публикации показал, что качество введенного в оборот продукта, не бесспорно.

В отечественных публикациях 1980-х гг. подробного описания спорной фигуры нет. Имеется лишь ее упоминание, цитированное выше и фото с ее участием [6. с. 102; 3; 4. Черно-белое фото; 5. Цветное фото].

На фотографиях контуры всадников видны много ярче остальных персонажей. Вероятно, в соответствие с принятой в те времена методикой фиксации, перед съемкой петроглифы были предварительно очерчены мелом. При сопоставлении черно-белых и цветной фотографий Э.А. Новгородовой [3; 4; 5] заметно, что меловые контуры на них несколько отличаются. Кроме того, на цветном фото дорисовано копые и левая сторона фигуры псевдовсадника (рис.2).

В 1980 г. была опубликована прорисовка данного персонажа (рис. 3, 5), основой которой, очевидно, послужил контур, очерченный мелом на цветном фото. На фото мелом, а на прорисовке черной заливкой отмечено, что правую сторону фигуры «человека» формирует голова и шея горного козла скифского типа [6. Рис.7; 3, фото;4, фото; 5. фото на с. 118]. Однако, уже на фото наблюдается ряд нестыковок. Например, копые, отмеченное на цветном фото [5. с. 118] отсутствует на черно-белых фотографиях [3. Рис. 7а; 4. фото].

Еще более отличается от фото прорисовка, недостаток которой кроется в одной ошибке. При реконструкции за основу образа человека была ошибочно принята изогнутая линия, продолженная по оси персонажа, через морду горного козла вниз на туловище псевдоконя. Точнее ошибкой стала подмена функции крючководного завершения на вершине этой линии (рис. 3, 4, 5-1). На прорисовке этот крючок трактован в качестве самостоятельного контура «головы» человека, опирающегося своими окончаниями на «плечи» справа и слева. В реальности слева крючок не соприкасается с «плечом», а справа имеет продолжение вниз. Средняя часть линии пропадает в заливке козла, но на выходе вверх (через заливку) она сможет сомкнуться не с правым окончанием контура «головы» как на фото, а с левым, что полностью противоречит фотоизображению. Таким образом, неверная трактовка линии с крючком проложенной между фигурами двух горных козлов породила ложную конструкцию всадника. В довершение неточностей на прорисовке появляется копые, которое появилось еще на цветном фото [6. рис. 7].

Моя позиция по поднятому вопросу изложена в трех статьях [2009, 2011, 2012 гг.] и озвучена на двух конференциях (Санкт-Петербург 2012 г., Томск 2012 г.). В рамках данного сообщения она изложена при разборе публикаций 1980-х гг., а в тезисном изложении выглядит следующим образом³:

1. Образ псевдовсадника складывается из трех фигур волею случая расположившихся над спиной псевдоконя (рис. 4, 5-2):

- горного козла скифского типа слева (рог стал правым плечом),
- стилизованного горного козла (?) в вертикальном положении справа (рог стал левым плечом и частью руки),
- изогнутой линии с крючком на вершине (голова) между козлами (далее, соответственно, левая и правая фигуры).

2. В режиме высокой контрастности на фото 2008 г. отчетливо видно, что линия с крючком сверху проходит по иной амплитуде (рис. 4), чем на рисунке 1980 г. (рис. 3). При негативной роли которую сыграла линия с крючком в деле имитации всадника, она же является антиподом этой идеи. При ее изучении заметно, что она выглядит ярче контура «коня» и фигурок горных козлов по сторонам, следовательно, нанесена не одновременно с ними, а позже и является вполне самостоятельным элементом.

3. Кони под реальными наездниками находятся в тесной стилистической близости между собой (рис. 2-3), чему не соответствует псевдоконь с его массивным туловищем, якобы обремененным доспехом. Однако нижний край брони на реальных конях свисает под брюхо, где ограничен горизонтальной кромкой пересекающей передние и задние конечности, выступающие из-под нее без перехода. У псевдоконя конечности переходят в туловище плавно в анатомическом порядке, а очертания фигуры явно не свидетельствует о надетом доспехе (рис. 4, 5-2).

³ Все иллюстрации представляют собой фотографии переведенные в черно-белый режим с высоким контрастом. Прорисовка (рис. 5-2) лишь отражает итог изучения натуры и фотографий. Авт.

Коллектив авторов, предложивших новую версию прочтения образа псевдовсадника, декларирует в вопросе пятого персонажа полную солидарность с позицией Э.А. Новгородовой [11. с. 227]. Однако на деле их трактовки заметно расходятся. Если прорисовка Э.А. Новгородовой отражает наличие комбинированного образа, то новая полностью таковой отвергает. На старом рисунке слева отчетливо видна фигурка горного козла [6. рис. 7]. В новом варианте голова, туловище и конечности животного из композиции тщательно вычищены. От них сохранились лишь рог и часть шеи [11. рис. 1, 4], послужившие для имитации правой половины туловища псевдовсадника (рис.6). И это при том, что козел отчетливо виден на фотографии авторов [11. рис. 5]. В тоже время, авторы вопреки своему рисунку пишут – «...со стороны спины линия доспеха частично нарушена изображением неопределенного животного» [11. с. 225]. Но они, видимо, забывают, что «неопределенное» животное – это «подчищенный» ими скифский козел. Следовательно, по их логике выходит, что изображение скифского времени нарушило средневековую фигуру всадника.

В отношении левой половины туловища «наездника» авторы поступают весьма просто: очертание спины стилизованного козлика, выбитого вертикально преобразуется в контур туловища человека, где рог составляет левое плечо и руку, а голова и конечности – поперечные полосы доспеха на теле «воина» (рис. 5-2, 6).

Изогнутую линию, проложенную между двумя фигурами горных козлов, авторы точно также как первые исследователи, используют для оформления «головы». Для этого у короткого отростка крючка, ее соединили с «плечом», а на длинном прервали на уровне «плеч». В результате повторился ложный эффект самостоятельного контура «головы», созданный, в свое время, Э.А. Новгородовой. В довершение образа воина в композицию внесли копье, заметив при этом, что «копье лишь намечено» [11. с. 225]. Однако при изучении фото таких наметок не обнаруживается, тем более за спиной псевдовсадника (рис. 4).

В итоге для создания правдоподобного образа воина, авторы вычеркнули из композиции две фигуры горных козлов – «скифского» слева и стилизованного стоящего вертикально справа, крючок на изогнутой линии между ними превратили в «голову» и дорисовали копье (рис. 6).

Что касается фигуры псевдоконя, то повторюсь лишь в одном утверждении – в эпоху средневековья данная фигура не может ассоциироваться с конем не при каких условиях. Рассуждения авторов о стриженной гриве и других подробностях на теле псевдоконя [11. с. 225], не более чем из области догадок, так как все они не имеют четкого, внятно зримого контура и системности (грива), а, следовательно, могут трактоваться произвольно.

При затруднениях с интерпретацией «темных» мест, авторы регулярно апеллируют к бессменному аргументу о незавершенности рисунка. Так, например, невнятный контур «попоны» находит следующее объяснение «...выполнен он менее искусно, чем у других коней» [11. с. 225-226]. Напрашивается вопрос, в чем причина столь «неискусного» облика одного в «...шеренге из трех всадников»? Далее, отсутствие панцирного доспеха на коне не более чем – «...внутреннее пространство корпуса коня не заштриховано».⁴ Аккуратно очертив контур головы на прорисовке, авторы пишут буквально следующее: «верх шлема всадника не прослеживается. Возможно, исполнители целенаправленно не уделили внимание данной детали» [11. с. 225]. Согласно таким толкованиям фактически все элементы спорного рисунка были одновременно начаты и, по непонятной причине, также в раз, брошены. Ни один не стал окончательно завершенным. Иногда мастер позволял себе изменять стиль и технику, игнорировать важные детали и т.п. А главное, странным образом оказались «не завершены» только те две «темные» фигуры, которые «...несколько отличаются по стилю или технике» [11. с. 225]. В контексте таких объяснений следует предположить, что мастер намеренно создавал загадки для будущих поколений.

Из-за регламента объема настоящей статьи у меня нет возможности проанализировать все прорисовки и персонажи, рассматриваемой публикации, поэтому ограничусь одним примером. Сравнивая изображение «пехотинца» на фото с предложенной авторами прорисовкой видим существенную разницу. На фото отчетливо виден стандартный М-образной формы лук с рукояткой в центре (рис. 8), а на прорисовке образец, состоящий из двух пересекающихся кривых (рис. 7) [11. с. 223-224, рис. 3]. Но при этом, на прорисовке не отмечен тонкий контур, очевидно, символизирующий горит расположившийся горизонтально вдоль левого бедра воина (рис. 8).

Интерпретация «шестого» персонажа (рис. 9), в качестве катафрактария, на мой взгляд, является скоропалительной и преждевременной. Несмотря на то, что контур данного животного имеет внешнее сходство со средневековыми изображениями коней в боевом облачении, фигура остается более чем спорной как в технологическом, так и в стилистическом отношениях. Во-первых, ее выбивка сильно отличается от использованной для изображения других всадников. В отличие от четкой и стабильной на всем протяжении линии абриса реальных коней, здесь она размытая, местами прерывистая и очень мелкая, буквально поверхностная. Во-вторых, неясный контур над спиной животного назвать человеком можно лишь с большими оговорками. Так называемый «всадник» не только не имеет четких очертаний, он совершенно не пропорционален габаритам животного. Реальные всадники имеют относительно своих коней точно рассчитанные и масштабированные формы и размеры. В этом случае форма и габариты более напоминают тук с грузом, нежели человека. При достижении своей цели авторы вновь приукрасили прорисовку

4 Речь, видимо, идет о конском панцире. Авт.

спорными или несуществующими деталями. В частности, на фото по иному выглядит фигура наездника и голова коня (рис. 9, 10). Даже принимая во внимание вариант «непроработанной заготовки», есть сильное ощущение, что делал ее другой человек и, возможно, в другое время.

В заключение отмечу, что в опубликованную авторами реконструкцию хархадской композиции внесены столь серьезные изменения, что памятник в таком варианте оказался практически фальсифицирован, а предложенная реконструкция не может использоваться в качестве достоверного источника.

ЛИТЕРАТУРА

1. Батмөнх Б. Ховд аймагийн нутаг дахь эртний туух соёлын дурсгал. – Улаанбаатар. 2000. – 160 с.
2. Батмөнх Б. Монгол алтайн нурууны төв хэсгийн археологийн дурсгалууд. – Улаанбаатар. 2008. – 141 с.
3. Новгородова Э.А. Памятники изобразительного искусства древнетюркского времени на территории МНР // Тюркологический сборник. 1977 г. – М. 1981. – С. 203-218.
4. Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии. – М. Наука, 1984. – 168 с.
5. Новгородова Э.А. Великолепные катафрактерии // Человек открывает землю. – М. Мысль, 1986. – С. 114-119.
6. Новгородова Э.А., Горелик М.В. Наскальные изображения тяжеловооруженных воинов с Монгольского Алтая // Древний Восток и античный мир. – М. Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С.101-112.
7. Ожередов Ю.И. Новые сведения об археологических изобразительных памятниках Северо-Западной Монголии // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Кн. 1. – СПб. ИИМК РАН, Периферия, 2012. – С.304-311.
8. Ожередов Ю.И., Мунхбаяр Ч., Ожередова А.Ю. Новые находки археологических памятников в северных сомонах Ховдского аймака Западной Монголии. // Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов.– Ховд-Томск, 2009. – С. 89-96.
9. Ожередов Ю.И., Ожередова А.Ю. Воины Черной Скалы // Известия лаборатории древних технологий. Вып. 7. – Иркутск. Из-во Иркут. гос. технич. ун-та, 2009. – С. 149-154.
10. Ожередов Ю.И., Мунхбаяр Б.Ч., Ожередова А.Ю. Граффити с воинами комплекса Хар-Хад // Эрдэм шинжилгээний бичиг № 4 (16). –Улаанбаатар, 2011. – С.103-110.
11. Тишкин А.А., Горбунов В.В., Мухарева А. Н. Катафрактерии Хар-Хада // История и культура средневековых народов степной Евразии: материалы международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. – Барнаул. Изд-во Алт. ун-та, 2012. – С. 221-226.
12. Монголын Говь-Алтайн хадны зураг. – Сеул. 2008. – 458 с.

Рис. 1. Хар-Хад. Общий вид большой композиции.

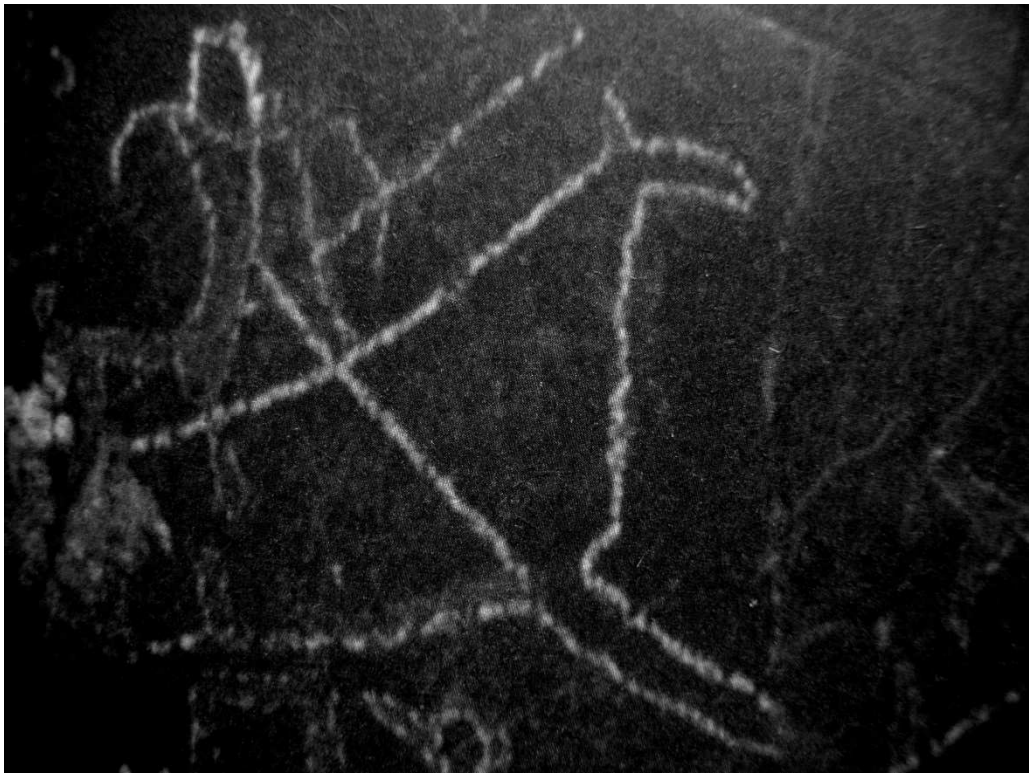

Рис. 2. Хар-Хад. Пятый «всадник». Прорисовка мелом на скале (цветное фото).

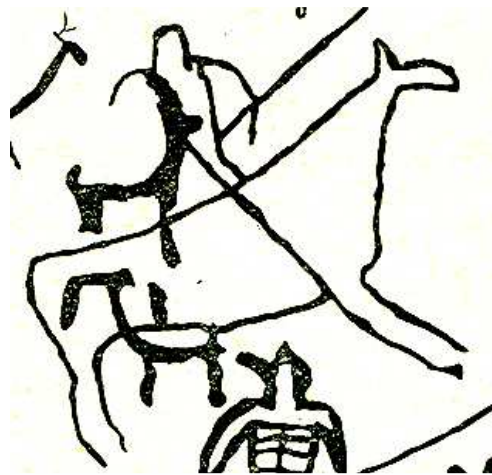

Рис. 3. Хар-Хад. Пятый «всадник». Прорисовка Э.А. Новгородовой в публикации 1980 г.

Рис. 4. Хар-Хад. Фото 2008 г..

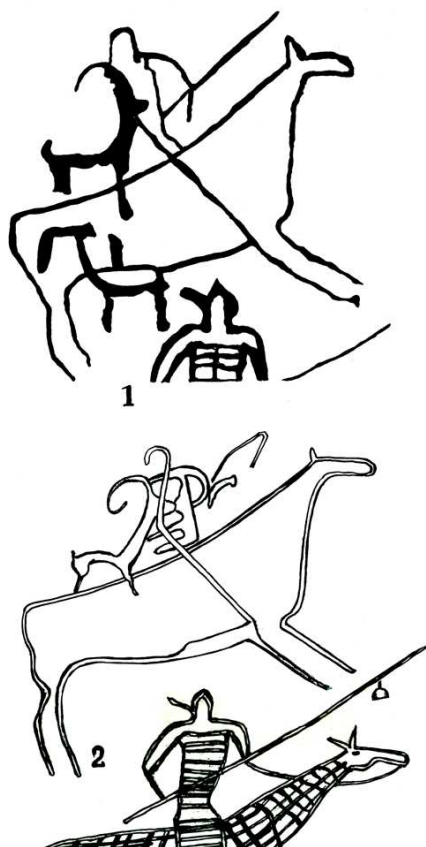

Рис. 5. Хар-Хад. Пятый «всадник». Прорисовки – 1. Э.А. Новгородовой;
2. Ю.И. Ожередова

Рис.6. Хар-Хад. Пятый «всадник». Прорисовка – А.А. Тишкин, В.В. Горбунов, А.Н. Мухарева.

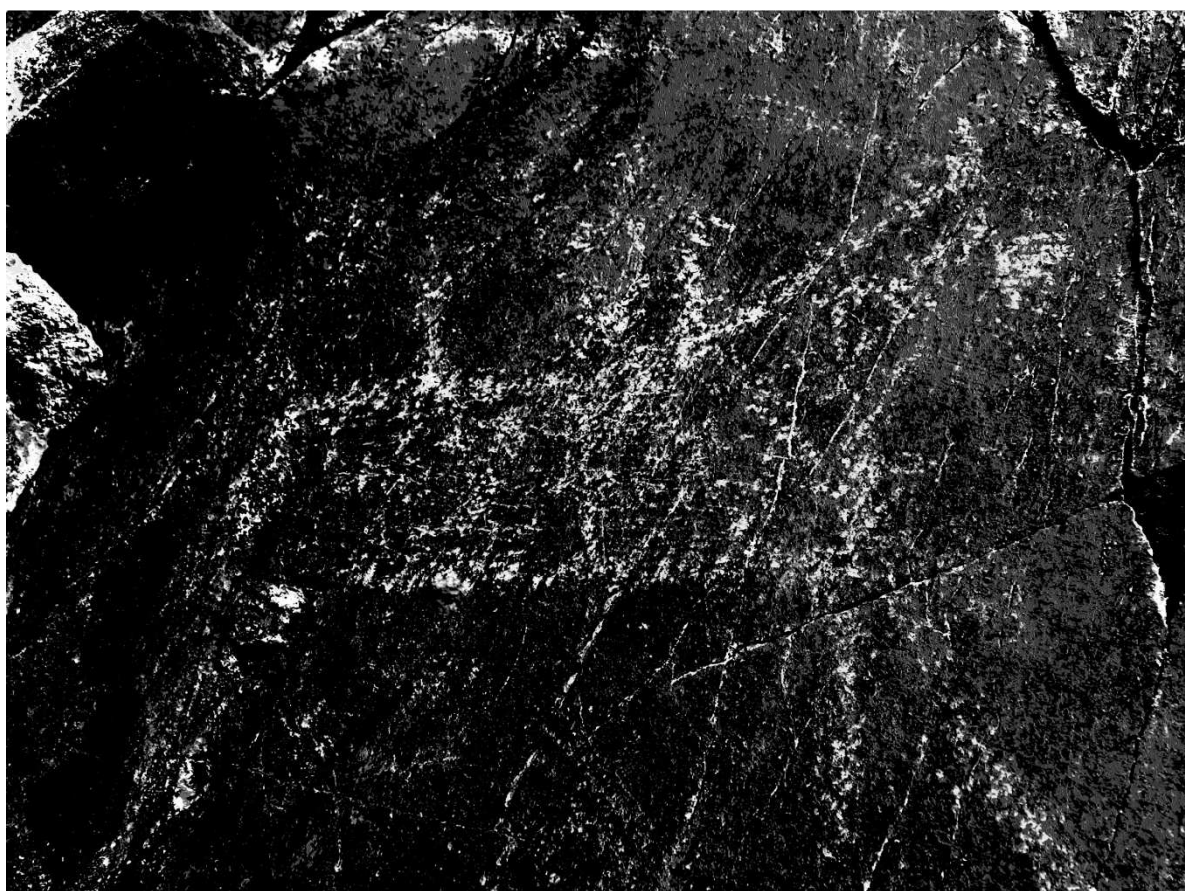
Рис. 7. Хар-Хад. Пеший воин. Прорисовка. – А.А. Тишкин, В.В. Горбунов, А.Н. Мухарева.

Рис. 8. Хар-Хад. Пеший воин. Контрастное фото.

Рис. 9. Хар-Хад. Шестой «всадник». Прорисовка – А.А. Тишкин, В.В. Горбунов, А.Н. Мухарева.

10. Хар-Хад. Шестой «всадник». Контрастное фото

ДӨРВӨДИЙН УЛАМЖЛАЛТ ШАГАЙН ТОГЛООМ

Л.Отгонбаяр
Магистр, ХИС-ийн НХУС-ийн Түүхийн тэнхимийн багш,
otgoo_77@yahoo.com

Шагай бол монголчуудын зөвхөн тоглоом наадмын хэрэглэгдэхүүн төдий зүйл биш. Монгол хүнийг эхээс төрөхөд угтаж эхнэр авах, эрд очиход мөн дагаж, ханан гэрт нь нэгэн насыг элээлцээд хадан гэрт нь дагалдан оддог бэлгэ дэмбэрэлийн сахиус юм⁵.

Дөрвөдийн шагайн тоглоомд хонь, ямаа, үхэр, аргаль, зээрийн шагайг голдуу хэргэлдэг байв. Үүний дотроос халуун хошуутай малын нэг хонины шагайг эрхэмлэн “Боди садва” хэмээн үзэж мэргэ төлгөнд хэрэглэнэ. Харин аргалын шагайг өлзий буянтай хэмээн үзэж хүндэтгэлийн зүйлд хэрэглэдэг байна. Шагай чөмөг идвэл шагайг эрхий хуруугаараа дарж бугалан авч махыг мөлжиж галд өргөөд найрч морь буулгаад хүүхдэд өгдөг байна.

Дөрвөдүүд шагайг зодог өвс, хадны хаг, сонгины хальс зэрэгт хийж усанд буцалган улаан хүрэн өнгөтэй болгох бөгөөд мөн өнгө бүрийн бөс даавуутай хамт буцалган будаад янз бүрийн тоглоом тоглосоор иржээ.

Дөрвөдүүдийн дунд шагайн тоглоомын олон төрөл зүйл уламжлагдан үлджээ. Үүнд:

Шагай харвах: Дөрвөд шагай харвах тоглоом нь халхын шагай харваатай адилгүй. Тэд хэд хэдээрээ цуглаж баг болж толохгүй ганц ганцаараа баг болон тоглоно⁶.

Шагай харвахдаа голдуу төв суурин газар мөн хөдөөд зун цагаар ширэг зүлгэн дээр нааддаг байжээ.

Дөрвөдүүдийн уг тоглоом нь нэн энгийн жишээ нь хавтгай модон дээр хонь ямааны жирийн шагайг “зээр” гэж нэрлэн өрдөг, харваж няслах сумыг малын шилбэний ясыг дундаас нь хомхой (долоовор) хурууны дунд үенээс хурууны үзүүр хүртлэх хэмжээтэй тайрч нүхэнд нь мод шааж гонзгой хэлбэртэй зассан бургасаар суман “шахаг” буюу “хашиг” (хашлага) хийдэг. Мөн зарим тохиолдолд шагайгаар шууд инцдаж /няслаж/ харвадаг байжээ.

Гэхдээ сүүлдээ хашлага сумны хэлбэр нь нэлээд сайжирч ч хашалганд яс нааж суулгах, хадны хаг, давууны будаг авч хүрэн улаан өнгөөр будах, сумыг дугираг хэлбэртэй хийдэг болжээ.

Дөрвөдийн дунд “Марал харваа”, “Зээр харваа”, “Буга харваа”, “Тугал харваа” байсан бөгөөд тэдгээрийг харвахдаа гурван тохой, таван тохой, есөн тохой газраас харавдаг байжээ.

Эрт дээр үеэс богийн шагайг сайтар мөлжөөд хоёр төөргөнтэй дөрвөн төө урттай хоёр төө гаруй өндөртэй тусгай бэлтгэсэн тавиур дээр зээрээ өрж түүнийг харван тоглодог байжээ⁷.

Дөрвөдөд тоглодог байсан бас нэг төрлийн шагай харвах тоглоомын тухай Г.Н.Потанин дурдсан байдаг. Түүний бичсэнээр зөвхөн хоёр хүн тоглодог ба хүн бүр дэргэдээ ес есөн шагай хавтгай модон дээр эгнүүлэн тавих бөгөөд есөн шагайны голын нэг нь ноён, хоёр талын дөрвөн шагайг цэрэг гэх бөгөөд тоглогч бүр дөрвөн шагайгаар харилцан харваж оносон шагайг хажуу тийш нь авч тавих ба эхэлж ноёныг оносон нь хожсонд тооцдог⁸ гэжээ.

Уг тоглоомоор хүүхдүүд харваж наадах бөгөөд заавал есөн шагай өрдөггүй байна. Мөн модөрөхгүй тоглодог юм. Тоглоом эхлэхэд хэдэн шагай өрж наадахаа хоорондоо ярьж тохиролцдог байна.

Морь уралдуулах: Морь уралдуулах тоглоомоор хэдэнч хүн тоглож болно. Тоглох хүмүүс тус бүр уралдах морьдоо нас насаар нь сонгон аваад тусгай уяанд уяна. Энэхүү шагайн хонхор тал нь зүүн тийш харсан байх ёстой. Уг тоглоомоор гүү уралдуулахгүй.

Ийнхүү тоглогчид уралдуулах морио сонгон авсны дараа морь уралдуулахад найрах дөрвөн шагай сонгон аваад есөн ширхэг утаа (зураас)-г хавтгай модон дээр юмуу аль эсвэл газарт зурж, энэ есөн утааны ард уралдуулахаар сонгон авсан морьдоо зэрэгцүүлэн тавиад, ээлж дарааллаар дээрх морь уралдуулахаар авсан дөрвөн шагайгаа найрч тоглодог.

Ингэж тоглохдоо найрсан дөрвөн шагайн хэдэн морь бууна түүний тоогоор ахиулдаг. Мөн тэмээ хонь ямаа дөрвөн ижил буувал нэг нэг утаа ахиулна. Дөрвөн зүс буувал дөрвөн утаа ахиулан тавина.

Есөн утаа бага гэж үзвэл хариу эргэж уралдаад барианд орж болдог. Тоглогчид уясан морьдоо насаар нь нэрлэхээс гадна хул, хээр, шарга, хүрэн, зээрд гэх мэтээр зүсэлж хэлдэг. Олон хүн тогловол уралдсан морьдыг айргийн тав болон түрүү магнай, аман хүзүү гэх мэтээр нэрлэж тоглодог байна.

⁵Түдэв Л. Монгол шагаа. // Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2006. тал. 11.

⁶Аюуш Ц. Дөрвөд // БНМАУ-ын угсаатны зүй. II боть. Ойрадын угсаатны зүй (XIX-XX зууны зааг үе). Эрхэлсэн С.Бадамхатан. УБ., 1996. тал. 82.

⁷Катуу Б. Дөрвөд, баяд шагайн тоглоом // Ойрад товчоон-II. МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн НУТ-ийн ЭШБ. УБ., 2001. тал. 57-58

⁸Аюуш Ц. Дөрвөд // БНМАУ-ын угсаатны зүй. II боть. Ойрадын угсаатны зүй (XIX-XX зууны зааг үе). Эрхэлсэн С.Бадамхатан. УБ., 1996. тал. 82.

Мөн зарим нутагт хавтгай урт модон дээр хөндлөн арван нэгэн зураас татаж, түүнийг “өртөө” гэж нэрлээд тоглогчид сонгож авсан “морио” зэрээгцүүлэн тавьж аяганд дөрвөн шагай орхиж, хэдэн “морь” бууна, тэр тоогоор урагш нь зураасан дээр ахиулж тавих бөгөөд хэн түрүүлж эцэст нь хүрнэ түүнийг түрүүлсэнд тооцдог⁹ байжээ.

Мянгатах: Энэ тоглоомоор хоёр буюу түүнээс дээш хүүхэд залуус болон бүхийл насны хэдэнч хүн тоглож болно. Тоглохдоо шагай найрах дэвжээ засаж дэвжээгээ тойрч суун дүүмэд настай нь эхлэж бүх шагайгаа найрч тоглодог.

Ингэхдээ тэмээ-1000

Морь-500 гэж бодно. Зөвхөн тэмээ морь хоёрыг цуглуулж тоглоно. Ийнхүү дэс дараалан найрч бүх шагайг авч дууссаны дараа хүн бүр тодорхой хэмжээний тэнцүү шагай нийлүүлэн тоглох бөгөөд ингэхдээ арван мянга нийлүүлэх болоход арван тэмээ өгч чадахгүй бол морио оролцуулан бодож нийлүүлэн тоглоно.

Шагайг тоглоомд оруулахдаа хамгийн сүүлчийн шагайг авч чадсан хүн эхлэх болно. Тоглолтын явцад шагай нь дууссан хүмүүс хасагдах бөгөөд эцэст нь бусдын шагайг бүрэн өөртөө цуглуусан нь хожно.

Энэхүү тоглоом нь хүүхдэд тоглоомоор дамжуулан бодуулж тооллын системд сургах гол арга байсныг давхар нотлож байна.

Шагай инцдэх: Шагай инцдэх /няслах/ тоглоомоор хоёроос дээш хэдэнч тооны хүн тоглож болно. Шагай инцдэхээр зассан дэвжээгээ тойрон суусан хүмүүсээс дүүмэд настайн бүх шагайгаа эхэлж найрна. Орхилтонд ижил буусан шагайг хооронд нь алдаагүй зөв цэвэр инцдсэн аль нэг шагайгаа авч цааш үргэлжлүүлнэ.

Инцдэхдээ дараах дүрмийг баримтлана. Үүнд:

- өөр шагай давхар инцдэх
- хоёр өөр төрлийн шагайг инцдэх
- инцдсэн гараараа авах
- инцдсэн хуруугаа солих
- инцдэхэд хялбар болгож тавих
- суудлаасаа хөдлөх зэргийг хориглоно. Жишээ нь: шагай инцдэхдээ суудлаасаа хөдөлвөл орчилон тойрохгүй хэмээн хориглодог.

Дээрх дүрмүүдийг зөрчвөл дахин няслах эрхээ алдаж дараагийн хүн орхино. Мөн тоглоом эхлэхийн өмнө “хатуу юу?”, “Зөөлөн үү?” гэж асуудаг энэ нь дээрх бүх дүрэм буюу шагай инцдэхэд баримталдаг бүх дүрмээр юу? Эсвэл зарим нэг дүрмээр тоглох уу? гэсэн үг юм. Зөөлөн гэхэд ихэвчлэн дараах дүрмийг баримталдаг. Үүнд:

- өөр шагай давхар инцдэх
- хоёр өөр төрлийн шагайг инцдэх
- инцдэхэд хялбар болгож тавих
- суудлаасаа хөдлөх зэргийг хориглоно.

Хэрэв хооронд нь зайлшгүй инцдэх шаардлагатай хоёр ижил шагайны хооронд нь өөр шагай таараад хаагдан инцдэх боломжгүй болсон бол нийт тоглогчдын зөвшөөрлөөр эрхий хуруугаараа тээж дундах шагайн дээгүүр өргөж нөгөө шагайг цохино. Хэрэв дүрэм зөрчиж буруудвал дараагийн хүн инцдэх болно.

Тоглоом дээрх журмаар үрэгжилсээр дөрвөн шагай үлдээд дөрвөн зүс буувал найрсан хүн авна. Харин дөрөв болон гурван шагай ижил буувал бүх тоглогчид булаацалдаж авдаг байна. Хоёр шагай үлдэв хоорондон инцдэж авах бөгөөд нэг шагай үлдэггүй байна.

Мөн лаг /хоорондоо наалданхай буусан шагай/ буувал өөр нэг шагайгаар цохиж унагаад үргэжлүүлэн тоголох бөгөөд заримдаа лагыг хөндөхгүй үлдээж тоглодог байна.

Эр, эм онх буусан тохиолдолд, эр онхыг ихээхэн бэлэгшээж авна бөгөөд эм онхыг заавал цохиж унагаана. Ингэхдээ ойролцоо газар цохиод уагаана. Энэ нь эм онх буухыг их муу гэж үздэгтэй хобоотой юм.

Эхний найрсан шагай дуусвал хамгийн сүүлчийн шагай авсан хүн дараагийн тоглолтонд эхэлж орхиод инцэднэ. Ийнхүү шагайгаа дахин нийлүүлэхдээ хамгийн цөөн шагай авсан хүний шагайны тоотой тэнцүү хүний шагайгаар хүн бүр нийлнэ эсвэл хамгийн сүүлийн шагайг авсан хүний санал болгосон тооны шагайгаар нийлж толоомыг үргэлжлүүлнэ. Ийнхүү бүх шагайг хураасан хүн хожно.

Хулт найрах: Энэхүү тоглоомийг гурван шагайгаар хэдэнч хүн найрч болно. Тоглохдоо:

- гурван шагайн ижил буюу хонь ямаа буувал- 3 оноо
- хонь ямааны хоёр нь ижил дүрс нэг нь сондгой буувал- 2 оноо
- ижлийг нь инцдэж нэг сондгой дүрсийг нь адилхан дүрс тусгавал- 3 оноо
- нэг моринд-2 оноо
- нэг тэмээнд-3 оноо
- гурван моринд-6 оноо
- гурван тэмээнд-9 оноо авах байдлаар тоглоно. Тоглоом эхлэхэд хэдэн оноогоор хожил авахаа тохиролцно.

⁹Аюуш Ц. Дөрвөд // БНМАУ-ын угсаатны зүй. II боть. Ойрадын угсаатны зүй (XIX-XX зууны зааг үе). Эрхэлсэн С.Бадамхатан. УБ., 1996. тал. 82-83.

Дөрвөн зүс найрах-I: Дөрвөн зүс найрах тоглоом нь дотроо 2 төрөлтэй.

I. Энэ тоглоомоор тоглогчид эхлээд байгаа бүх шагайг тэмээ, хонь, ямаа, адуу болгож тэгш тоогоор өрнө. Үүний дараа тоглогчид дөрвөн шагайг нар зөв эргүүлэн ээлж ээлжээр найрч, ямар дүрс тусна тэр дүрстэй адилхан нэг нэг шагайг өрсөн шагайнуудаасаа өмч болгон авах замаар бүх шагайнуудыг хуваан авч энэ тоглоомын эхний шат дуусна. Дараа нь өрсөн шагайнуудаас сүүлчийн шагайг авсан тоглогч өөртөө байгаа цөөн дүрсээ олшруулахын тулд тэр шагайнаасаа өөрийнхөөхүссэн тоогоор авч бусад тоглогчдоос мөн тийм тооны шагай авч нийлүүлэх замаар тоглон тоглосоор өмчгүй болсон тоглогч толоомоос хасагдан хамгийн сүүлд хэн бүх шагайг авна, тэр хүн тоглоомийн хожлийг авна. Гэхдээ гурван хонь ямаагаар нэг морийг хоёр хонь ямаагаар нэг тэмээг нөхнө.

Энэ тоглоомын өөр нэг хувилбар нь анхан өрсөн бүх дүрсээ эргүүлэн өрж дуусах замаар хэн түрүүлсэн нь өмч болгон авсан шагайгаа дууссан нь хожигдох зохих хөрөнгөтэй үлдсэн нь хожлийг авдаг байна¹⁰.

Дөрвөн зүс найрах-II: Дөрвөн зүс найрах гэдэг нь дөрвөн бэрхийг хэлдэг байна. Энэ тоглоомыг тоглохын тулд шагайнууд дотроос дөрвөн зүс босож чадах шагайг сонгон авна. Үүнд зөв эргүүлэг /дэл/-тэй шагай авч дөрвөн зүс болгон цувуулан тавиад тэр хэвээр нь дөрөв дахин тавихад дөрвөн зүс байдлаа алдахгүй байх тийм шагайг сонгон авдаг уламжлалтай

Дөрвөн зүс нь 35 өөр янзаар буулгаж болохоос зөвхөн нэг л тохиолдолд дөрвөн зүс буудаг нь ховор тохиолдол юм.

Энэ тоглоомоор хэдэн ч хүн тоглож болно. Тэгэхдээ дөрвөн шагайг ээлж дарааллаар найрч хамгийн түрүүнд дөрвөн зүс тусгасан нь хожил авдаг байна.

Дөрвөн зүс орхих нь шагайн тоглоомын нэгэн төрөл төдийгүй бас аз хийморь, өдрийнхөө болон цаашдын ажил үйлийн бүтээмжийг үзэх мэргийн нэгэн төрөл болж иржээ.

Бог малын зөв талын дөрвөн шагайг орхин талуудыг морь, тэмээ, хонь, ямаа хэмээн нэрийдэж талуудын буултын тоогоор болох үйл явдлыг тааж мэдэх гэсэн бэлгэдлийн шинжээр тодорхойлж ертөнцийг үзэх үзлийн нэгэн илэрхийлэл болгож ирсэн түүхэн уламжлалтай.

Шагай цахдах: Энэ тоглоомыг бусад ястнууд шагай шүүрэх, шагалцах, шагай атгах гэж өөр өөрөөр нэрлэдэг.

“Шагай хаях” нь нэлээд эртний хэлбэрээ хадгалж явсан шагайн тоглоомын нэг төрөл бөгөөд энэ нь сүүлдээ ч “шагай сахдах” /цахдах/ гэж нэрийдэх болсон байна.

Уг тоглоом нь дээр үед ганц шагай эсвэл хэлхээтэй шагай өөд нь хаяж дэвжээнд орхисон шагайнаас хөдөлгөлгүй хаясан шагайтайгаа хамт шүүрсэн шагайны олон цөөнөөр хожлоо тооцдог байжээ. Харин сүүлдээ “сах /зураг-12/” буюу хэлхсэн төдөг /гархи/ өөрөөр хэлбэл хөө хуяг буй болсноор “шагай сахдах” гэж хэлдэг заншил дэлгэрч, улмаар “шагай хаях” хэмээх нэртэй зэрэгцэн хэлэгдэх болсон ажээ¹¹.

Хэлхээтэй шагай нь дөрвөөс таван ширхэг байна. Энэ тоглоомоор тоглоход шагай нь олон байх тусам тоглогчдын тоо олон байна. Тоглохдоо шагай шүүрэх дэвжээ засаж дээр нь шагайгаа жигд тараан асгаад дэвжээгээ тойрон сөхрөн сууж дүүмэд настайн эхэлж цах /хөө хуяг/-аа дээш нь хаяж түүнийгээ дэвсгэрт унахаас өмнө хэсэг шагайг таслаад цахаа тосон аваад дахин цахаа дээш хаян өмнө тасалсан хэсэг шагайгаа шүүрэн авч цахаа тосон атгасан шагайн дээрээ буулгана. Алдаа гаргахгүйгээр шагай атгаж чадвал түүнийгээ өөрөө авна. Ийнхүү дэс дараалан атгасаар шагай авч дууссаны дараа хүн бүр тодорхой хэмжээний тэнцүү шагай нийлүүлэн тэнцүү шагай нийлүүлэн тоглоно. Үүнийг “сүрэг нийлүүлэх” гэнэ.

Шагайг тоглоомд оруулахдаа хамгийн сүүлчийн шагайг авч чадсан хүн эхлэх болно. Үүнийг “сүүл тогтоосон” хүн гэдэг.

Шагай цахдах тоглоом нь нэлээд нарийн дүрэмтэй. Шагайг дээрх дүрмээр авсаар байгаад 8-16 орчим шагай үлдвэл тоглогчдын нэг нь нэг мөсөн атгахыг “багцлан атгах” гэнэ. Багц авахад цах буусны дараа гураваас доош шагай газарт унах буюу үлдэж болдог. Үүнийг авахын тулд атгасан шагайтай гараараа цахаа дээш шидэн уг шагайнуудыг нэг нэгээр нь түүж авна. Үүнийг “сүвлэх” гэнэ.

Тоглосоор байгаад 3-8 шагай үлдвэл хоорондон тулгын гурван чулуу маягаар тавиад нэг удаагийн авалтаар товшин авна. Үүнийг “товших” гэнэ. Мөн 3-8 шагайг цувруулан тавиад хамж авна. Үүнийг “хамах” гэдэг.

Тоглолтын явцад шагайн дууссан хүмүүс хасагдах бөгөөд эцэст нь бусдын шагайг бүрэн цуглуулсан нь хожно. Шагай цахдахдаа цахаа тогтоох, цэвэрхэн авах шаардлагатай. цах гараас унах, атгасан шагайнаас унхад шагайг авахгүй дараагийн хүнд шилжүүлнэ.

Уг тоглоомыг монголын бусад ястнуудад шагай авах, шагай шүүрэх, шагалцах, шагай атгах, андрай авах, манж таах, сумлах, шаа дуундах, шаа мацах, шагай базах, хавлах гэхчлэн тус тусын олон нэрээр нэрлэж тархжээ.

Даага уралдуулах: Энэ тоглоомоор тоглогчид эхлээд хоёроос гурван шагайг нэг гараараа дээш уралдуулан шидэж газарт унгахгүй 5-10 удаа барьж авна. Ингэж барьж авч чадаагүй нь тоглоомоос хасагдаж

¹⁰Катуу Б. Дөрвөд, баяд шагайн тоглоом // Ойрад товчоон-II. МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн НУТ-ийн ЭШБ. УБ.,2001, тал 54

¹¹Аюуш Ц. Дөрвөд // БНМАУ-ын угсаатны зүй II боть. Ойрадын угсаатны зүй (XIX-XX зууны зааг-ий) Эрхэлсэн С.Бадамхатан. УБ.,1996, тал 82

барьж авч чадсан тоглогчид дахин 4-5 ширхэг шагайг хоёр гараараа дээшээ солбицуулан шидэж тоглоод мөн л газарт нэг ч шагай унагахгүй тоглосон хүн энэ тоглоомын аваргаар шалгардаг байна. Энэ тоглоом циркийн жонгөлёртой адилхан тоглоом юм¹².

Шагай нуух: Энэ тоглоомоор хэдэн ч хүн тоглож болно. тоглох хүмүүс эхлээд тус бүр тэнцүү тоотой шагай авна. Тэгээд өөрт байгаа шагайнаасаа таслан авч далдлан нууж таалцана. Бүх тоглогчид нуун атгасан шагайг тооцоолон нийлбэр дүнг ээлж ээлжээр бүх тоглогчид хэлж дууссаны дараа нуун атгасан шагайгаа ил гарган тоолж, хэн таасан нь авч хэн ч таагаагүй бол буцаан хольж дахин атгаж үргэлжлүүлэн тоглосоор шагайгаа дууссан тоглогч нэг удаа эрхий хуруугаа нууж тааж чадвал үрэгжлүүлэн тоглоно. Тааж чадахгүй бол толоомоос хасагдана. Цааш тоглосоор хамгийн сүүлд бүх хүмүүсийн шагайг тааж авсан схүн энэ тоглоомын ялагч болдог. Мөн энэ тоглоомыг шагайгаар тоглохоос гадна хонь, ямааны хоргос /хоргол/ болон чулуу нууж тоглодог.

Дөрвөдүүд хоргол нууж тоглоод хожил авсан хүн

Хожил манайх

Хоргол танайх хэмээн хорголоо хожигдсон хүмүүсрүү цацдаг байна.

Бөх барилдуулах: Эл тоглоомоор их төлөв хоёр хүн тоглодог. тоглоом эхлэхийн өмнө аль шагайг бөх болгохоо өөрсдөө сонгоно. Олон хүүхэд д тогловол хоёр хоёроороо оноолтоор тоглож нааддаг байна. Тоглохдоо хэн эхлэж ашагай найрахаа шодно. Шагай найрхад морь буусан нь хаяасанд тооцно. Хонь, ямаа, тэмээ буувал унасанд тооцдог. Хоёр ижил буюу хоёр морь буувал хайнцсанд тооцно.

Адуужих: Уг тоглоомоор хоёроос дээш хэдэн ч хүн тшоглож болно. тогогчид бүх шагайгаа тэнцүү тоогоор хувааж аваад, нэг нэг шагайг сонгон авч түүнийгээ ээлжлэн “адуж” гэж хэлээд найрна.

Тэр найрсан шагай нь морь дүрсээр буухад өөрийн өмч болгосон шагайгаа морь дүрсээр өрөөд байна. Тоглогчдос хэн түрүүлж бүх шагайгаа морь болгон өрж дууссан нь уг тоглоомын ялагч болно¹³.

Тэмээ цохих:Тэмээ цохих тоглоомоор хоёроос дээш хэдэн ч хүн тоглоно. Тоглохдоо тоглогчдын хамгийн дүү нь эсвэл наран ургах зүгт суусан хүн бүх шагайгаа гартаа аваад тараан найрна. Найрсан шагайнаас морь, хонь хоёрыг хос хосоор нь авч харин харин тэмээг цохиж унаган тоглодог. Тухайлбал: Бүх найрсан шагайнд 10 хонь, 5 морь, 3 тэмээ бусдан ямаа буусан бол эхлээд 5 морьтой хамт 5 хонийг түүж аваад тэмээг нэг нэгээр нь хажуунаас нь цохиж унагана. Энэ мэтээр авсан нэг шагайгаар нэг тэмээг цохиж унагаадаг. Үүнийг “тэмээ цохих” гэнэ. Тэмээг цхьсон шагайнууд дотор хонь, морь хоёр хосоороо байвал хамтад нь авчны дараа дараагын хүн үлдсэн шагайг найрч тоглоно. Тэмээг заавал цохиж унагаадаг. Харин тэмээг бүгдийн цохиж унагаж чадахгүй гартаа байгаа шагайг дуусвал дараа тэмээний тоогоор нөхөж өгөхөөр өртэй үлдэнэ. Ингэж ээлжлэн орхиж тоглосоор хэн олон шагай /хонь, морь хосоор нь/ авч, авсан шагайгаа буцааж алдахгүй сайн тоглосон нь бүх шагайг авч хожих ба хэн шагайгаа дууссан нь хожигдоно. Энэ тоглоомыг дөрвөдүүд их тогловол өрөнд орон хэмээн хориглодог байна.

Айл гэр болох: Энэ тоглоом нь чулуугаар айл гэр болж тоглох тоглоомтой төстэй юм. Уг тоглоомоор хэдэн ч хүүхэд тоглож болдог. Тоглохдоо шагай, тойн, борвийн яс, сарлаг ясаар тоглодог.

- шагайгаар морь, тэмээ, хонь, ямаа
- тойноор эмэгтэй хүн
- борвийн ясаар эрэгтэй хүн
- шилбэний сарлаг ясаар үхэр, сарлаг хийж, тоглох бөгөөд мөн шагайгаар гэр барьж тоглодог.

Айл гэр болох тоглоом нь чулуугаар айл гэр барьж тоглодог тоглоомтой ижил боловч энэ тоглоомоор гэрт шагайгаар тоглодоогоороо онцлог юм. Айл өглөө хэрхэн босдог, тэгээд цайгаа чанах, адуу малаа саах, бэлчээрлүүлэхээс эхлэн нэг өдрийн бүхэл ажил, тэр айлууд бас хоорондоо хэрхэн зочлох, энэ бүх ажилд хүүхэд том хүн ямар үүрэгтэй байдаг тэр бүгдийг орлуулан нааддаг.

Андгайцах: Энэ тоглоомоор хичээнч хүн тоглож болно. Тоглох шагай нь хэд ч байж болно. Тоглохдоо тоглогчид тус тусынхаа шагайг бэлтгээд эхний тоглогчид өгнө. Ийнхүүөгөхдөө нэг хүн хэдэн шагай өгөхөө ярилцан тохиролцоно. Шагайг алган дээрээ тавиад дээш нь хаяж бууж ирэх тэрхэн хоромд гараа эргүүлж гарынхаа ар дээр цөмийг нь тогтоохыг хичээнэ. Дараа нь гарынхаа ар дээр байгаа шагайг дахин дээшээ хаях ба бууж ирэхэд нь заавал бүгдийг нь атгаж, атгасан шагайгаа тухайн тоглогч авна. Шагайгаа авч чадсан тоглогч тоглоомыг дахин эхлүүлж хэдэн шагайгаар нийлэхийг санал болгодог. Ингэж ээлжлэн тоглосоор шагай нь дууссан тоглогч тоглоомоос хасагдаж бүх шагайг авсан тоглогч ялагч болно.

Андгайцах тоглоом нь хүний гарын хурд овсгоо самбаа, нүдний хараа, мэдэрхүйг шалгасан тоглоом юм.

Мэргэ барих: Энэ тоглоомоор хэдэн ч хүн тоглож болно. Тоглоомын бэлтгэл болгон цэвэрхэн 13 шагай сонгон авна.

Сонгож авсан шагайгаа бүгдийг нь гартаа багтаан бариад найрах бөгөөд найралт бүрд морь буусан шагайг авч тавина. Ийнхүү найралт тус бүрээс буусан морийг авч үлдсэнийг нь найрсаар сүүлд нь хэдэн

¹²Катуу Б. Дөрвөд, баяд шагайн тоглоом // Ойрад товчоон-II. МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн НУТ-ийн ЭШБ. УБ.,2001. тал. 56-57.

¹³Катуу Б. Дөрвөд, баяд шагайн тоглоом // Ойрад товчоон-II. МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн НУТ-ийн ЭШБ. УБ.,2001. тал. 55.

шагай үлдсэн байна. Түүгээр нь мэргэлдэг ажээ. Эцэст нь шагай үлдээгүй буюу гурваас цөөн үлдсэн бол сайн, гурваас олон үлдсэн бол муу тааруу мэргэ буулаа гэж үздэг.

Дөрвөдүүд бага хүүхдийг мэргэн зөнч байдаг гэж үздэг бөгөөд “мэргэ барих” тоглоом нь нэг ёсондоо мэргэлэх явдал юм. Ийнхүү арвангурван шагайгаар тоглодог нь 13-ын тооны бэлгэдэл буюу алтайн 13 сан, 13 алтай 33 хөхий гэх мэт нутаг усны онцлогийг гаргасан байж болох талтай.

Ийнхүү дөрвөдийн шагайн төрлийн тоглоом нь тухайн ястаны оршин амьдарч буй ахуй нөхцөл, түүхэн хөгжлийн онцлогийг тусгасанөөрийн өвөрмөц онцлогтойн зэрэгцээнийг монголчуудын тоглоомын сангийн нийтлэг талыг ч өөртөө агуулжээ. Тоглоомын нэршил нь нутгийн хэл аялгууны онцлогийг тусгасан, тоглох дэг журам, билэгдэл, хорио цээрийн ёс нь өвөрмөц онцлогтойгоор уламжлагдан үлджээ.

Resume

A Variety of ankle bone games are herietated among Durvud ethnics. The game has a particular speciality which reflects historical period of Durvud ethnics. The game has its own established rule, simbol and prohibition against tradition.

ИЗУЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ГОРНОГО АЛТАЯ СОТРУДНИКАМИ СИБИРСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ АКАДЕМИИ НАУК СССР В 1960-Е ГГ.

Т.С. Паршикова ФГБОУ ВПО «Алтайский государственный университет»,
кафедра археологии, 8(3852)298103, taty-parshikova@yandex.ru

История археологических исследований в отдельном регионе является составной частью не только становления и развития археологии России, но и истории археологии как научной дисциплины. Изучение истории археологии Алтая необходимо для выявления закономерностей её развития, оценки накопленного материала и определения перспектив дальнейших исследований.

Важным событием в истории археологии было создание в 1957 г. Сибирского отделения Академии наук СССР, и в частности, выделение в его структуре в 1964 г. Института истории, филологии и философии (ИИФФ СО АН СССР) под руководством А.П. Окладникова. В области археологии возникновение Института имело положительные последствия – усилился процесс подготовки профессиональных археологов через систему аспирантуры ИИФФ и Новосибирского государственного университета, расширился диапазон экспедиционных исследований, опирающийся на материальную базу Института, появилась дополнительная издательская база, а также постепенно ИИФФ сформировался как центр проведения научных конференций [10, с. 281–283].

Во главе Института стоял известный исследователь сибирский древностей – А.П. Окладников. К моменту своего первого приезда на Алтай в 1961 г. Алексей Павлович имел богатый опыт поиска и изучения древних культур Северной, Центральной, Восточной и Средней Азии.

Начало его работ в Горном Алтае было связано с открытием палеолитического местонахождения на р. Улалинка, в черте города Горно-Алтайска, которое А.П. Окладников впоследствии назвал одним из своих звездных часов наряду с исследованным палеолитическим поселением Буреть на Ангаре и погребением неандертальского человека в гроте Тешик-Таш в Узбекистане [6, с. 3, 245]. Отметим, что именно на Улалинке Алексей Павлович закончил свои профессиональные исследования, там состоялась его последняя экспедиция (1981 г.).

Некоторые детали открытия Улалинки описаны ученым в его книге «Открытие Сибири» в разделе «На крутом Улалинском холме» [11, с. 87–120], а также освещены в фундаментальном издании – первом томе пятитомной «Истории Сибири» [3, с. 41–43].

В 1969 г. на Улалинке проводились раскопки, которые дали материал, сходный, по мнению А.П. Окладникова, с галечными культурами Индии и Африки. В них принимал участие А.П. Уманский, начавший в это время свое сотрудничество с известным ученым. В последующем А.П. Окладников способствовал публикации материалов памятников Алтая, исследуемых преподавателем БГПИ [16, с. 198].

Южнее Горно-Алтайска, на р. Катунь, в устье р. Куюм, Е.М. Берс (под руководством А.П. Окладникова) в 1963 г. провела раскопки в том месте, где в 1930-е гг. исследовались могильник и погребение афанасьевской культуры [15, с. 304–306]. На памятнике выделено четыре различных литологических слоя, содержащих каменные орудия. Основными находками были нуклеусы, скребла, скребки, долотовидные орудия и проколки. А.П. Окладников рассмотрел каменный инвентарь как «единое, типологически выдержанное целое» и отнес поселение Усть-Куюм к наиболее позднему этапу палеолита [13, с. 66–79]. В этом же году было обследовано местонахождение каменного века на р. Баранголе [21, с. 19].

Стоит упомянуть еще одно открытие, связанное с именем А.П. Окладникова. В 1964 г. Олег Максимович Адаменко сделал интересную находку в отложениях левого берега р. Алей в Рубцовском районе Алтайского края у с. Бобково. Пластина (по определению А.П. Окладникова – леваллуа-мустьерская)

залегала вместе с древесными угольками, обломками бивней мамонта и двумя рогами бизона на глубине 5 метров. В своих воспоминаниях О.М. Адаменко описывал момент, когда он нашел артефакт вместе с множеством палеонтологических остатков (кости мамонта, шерстистого носорога, зубра). Главным была ножевидная пластина из рудноалтайского фельзит-порфира, длиной 9 и шириной 4 см., с явными следами обработки [12, с. 373–376]. Возраст этой находки стал предметом споров специалистов [1, с. 25–26]. Так сам О.М. Адаменко считал находку раннепалеолитической (60–70 тыс. лет назад). Специалист по геологии палеолита Северной Азии Семен Маркович Цейтлин [18, с. 157–157; 19, с. 67–73] высказал иное мнение, относя пластину к периоду позднего палеолита.

Аналогичная находка была сделана при производстве инженерно-геологических работ в верховьях левого притока Чарыша – на р. Белой. На глубине 8 м в лессовидных суглинках горного склона найдена массивная ретушированная пластина и обломки трубчатых костей млекопитающих [20, с. 101–102].

Так или иначе, открытие памятников каменного века геологами Западносибирского управления в 1960-е гг. носило планомерный характер. В указанный период ими было открыто еще 6 местонахождений, которые также датируются палеолитическим временем [1, 21 и др.].

Из крупных экспедиций, работавших в 1960-е гг. в Горном Алтае, стоит назвать работы Горно-Алтайского отряда Института истории, филологии и философии СО РАН под руководством Е.М. Берс, которая в 1964–1965 гг., 1969 г. возобновила исследования на Усть-Куюмском могильном поле, где ею же в 1963 г. изучалась стоянка каменного века. Отряд продолжал начатое в 1930-е гг. исследование могильника Усть-Куюм [2]. Археолог справедливо полагала, что памятник является разновременным, а погребения в каменных ящиках принадлежат более позднему времени [2, 17, с. 158–161]. Это удалось подтвердить в 1980-е гг. после раскопок могильников «раннескифского» времени [4]. Также были продолжены раскопки разновременного поселения [14, с. 11]. Публикуя часть своих находок из Усть-Куюма Е.М. Берс [2, с. 18–31] приводит краткие сведения об исследовании этого памятника, полученные ей из архива Г.П. Сосновского, а также из дневников Г.П. Сергеева и указывает на то, что погребальные конструкции в то время были изучены не полностью и детали их устройства плохо отражались в описаниях и на чертежах [2, с. 19]. Кроме этого, в статье изложены не только результаты полевых наблюдений, но и некоторые соображения по общим вопросам развития афанасьевской культуры. Весьма важен, к примеру, на тот период времени был вывод Е.М.Берс о том, что по обряду захоронения афанасьевская культура походит на культуру древнего населения Северного Кавказа [2, с. 28].

Некоторые новые материалы раскопок на Усть-Куюмском могильном поле в 1960-е гг. были опубликованы в монографии по эпохе энеолита и бронзы Горного Алтая [14, рис. 60–66]. В настоящее время Усть-Куюм является одним из наиболее исследованных по количеству погребальных сооружений памятников афанасьевской культуры. Он дал уникальный, во многом необыкновенный материал, поэтому перспективно дальнейшее его исследование [14, с. 137].

Большие по объему работы проводились в 1968–1969 гг. Акташским отрядом Алтайской экспедиции Института истории, филологии и философии СО РАН и Кемеровским педагогическим институтом в зоне предполагаемого затопления Чуйской ГЭС (на берегу р. Чуи в Улаганском районе Горно-Алтайской автономной области, в 12–17 км от поселка Акташ в сторону Кош-Агача). За два года в урочищах Боротал, Алагаил и Тербедек было раскопано 62 разновременных кургана (от «раннескифского» до тюркского времени) (47 в Алагаиле, 12 в Боротале и 3 в Тербедеке) из 292 зафиксированных. Общая характеристика исследованных в это время объектов была приведена в статье 1985 г. [9, с. 147–172]. Как отмечается, большинство курганов было разграблено еще в древности, поэтому авторы приводят описание только тех объектов, которые содержали определенный вещественный материал [9, с. 148–151]. Памятники отнесены к пазырыкскому времени.

Информация о курганах Боротала, Алагаила и Тербедека содержится в монографиях по скифскому времени [4, с. 25; 5]. Помимо этого, некоторые неопубликованные в 1985 г. материалы приводятся в монографии В.Д. Кубарева и П.И. Шульги [8].

Работы в данном районе в последующее время были также продолжены сотрудниками ИИФФ СО АН СССР.

С 1968 г. обширные исследования разнообразных памятников эпохи ранних кочевников начал производить В.Д. Кубарев (сотрудник ИИФФ СО РАН). В 1968–1969 гг. на Уландрыкском могильном поле и в урочище Туру-Алты (Кош-Агачский район) начали изучаться и позднее опубликованы курганы, большие керексуры, "оленные" камни и петроглифы. В 1990-е годы В.Д. Кубарев продолжил работы в этом районе совместно с Э.Якобсон, Я.А.Шером и А.П.Франкфором и др. [7].

Создание в Новосибирске СО АН СССР и выделение в его структуре гуманитарного отделения в виде ИИФФ существенным образом расширило диапазон археологических исследований как на территории Сибирского региона в целом, так и на Алтае в частности. Всего в 1960-е гг. от Института на данной территории начали проводить работы три крупных экспедиции, продолжавших свои изыскания в 1970-е–1990-е гг.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Адаменко О.М., Гайдук И.М. О новых находках палеолита в предгорьях Алтая // Известия Алтайского отдела Географического общества Союза СССР. – Барнаул: Алт. кн. изд-во, 1967. – Вып. 8. – С. 24–28.
2. Берс Е.М. Из раскопок в Горном Алтае у устья р. Куюм // Бронзовый и железный век Сибири. – Новосибирск: Наука, 1974. – С. 18–31.
3. История Сибири с древнейших времен до наших дней. Т. I: Древняя Сибирь. – Л.: Наука, 1968. – 454 с.
4. Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф., Тишкин А.А. Ч. II. Скифская эпоха Горного Алтая. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – 234 с.
5. Кирюшин Ю.Ф., Тишкин А.А. Скифская эпоха Горного Алтая. Часть I. Культура населения в раннескифское время. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1997. – 232 с.
6. Конопацкий А.К. Прошлое великий следопыт: Академик А.П. Окладников. Страницы биографии. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – 492 с.
7. Кубарев В.Д. Древние кочевники Восточного Алтая. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 1997. – 29 с.
8. Кубарев В.Д., Шульга П.И. Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула). – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2007. – 282 с.
9. Мартынов А.И., Кулемзин А.М., Мартынова Г.С. Раскопки могильника у поселка Акташ в Горном Алтае // Алтай в эпоху камня и раннего металла. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1985. – С. 147–172.
10. Матюшенко В.И. 300 лет истории сибирской археологии. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2009. – 550 с.
11. Окладников А.П. Открытие Сибири. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 223 с.
12. Окладников А.П., Адаменко О.М. Первая находка леваллуа-мустьерской пластины в среднелепистоценовых отложениях Сибири // Четвертичный период Сибири. – М.: Наука, 1966. – С. 373–382.
13. Окладников А.П., Владыкин В.А. Древнее поселение на реке Куюме (Алтай) по раскопкам 1964–1965 гг. // Известия лаборатории археологических исследований. – Кемерово: Кем. кн. изд-во, 1967. – Вып. I. – С. 66–79.
14. Погожева А.П., Рыкун М.П., Степанова Н.Ф., Тур С.С. Эпоха энеолита и бронзы Горного Алтая. Ч. 1. – Барнаул: Азбука, 2006. – 234 с.
15. Сосновский Г.П. Ойротская автономная область // Археологические исследования в РСФСР 1934–1935 гг. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – С. 304–305.
16. Тишкин А.А. Встречи с А.П. Уманским // Вопросы археологии и этнографии Сибири: памяти профессора А.П. Уманского. – Барнаул: БГПУ, 2008. – С. 179–207.
17. Худяков Ю.С., Мороз М.В. Раскопки Куюмского могильника Е.М. Берс в 1969 г. // Хронология и культурная принадлежность памятников каменного и бронзового веков Южной Сибири. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1988. – С. 158 – 161.
18. Цейтлин С.М. Геология палеолитического местонахождения Бобково (результаты новых исследований) // БКИЧП. – 1974. – № 41. – С. 157–159.
19. Цейтлин С.М. Геология палеолита Северной Азии. – М.: Наука, 1979. – 284 с.
20. Шиперович В.Я. Палеолитическая находка в юго-западном Алтае // БКИЧП. – 1960. – № 25. – С. 101–102.
21. Шуньков М.В. История изучения палеолита Алтая // Археологические исследования на Алтае. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1987. – С. 9–32.

БАРУУН МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮВЭРЛЭХ АЖ АХУЙН УЛАМЖЛАЛ

Г. Пүрэвдорж
Доктор (Ph.D), дэд проф, ХИС-ийн НХУС-ийн
Түүхийн тэнхимийн эрхлэгч, e mail: purevdorj_73@yahoo.com

Хүн төрөлхтөн мал аж ахуй, газар тариалан эрхлэхээсээ өмнө байгалийн хатуулаг шинжтэй (чулуу, мод, яс гэх зэрэг) зүйлсийг ухамсартайгаар дүрс хэлбэрийг нь хувирган өөрчилж, ургамлын үндэс ухах, жижиг биетэй амьтад болон үр төлийг нь агнах гэх мэтийг үйлдэхэд өргөн дэлгэр ашиглаж байсныг анхдагч буюу өвөг аж ахуйн үндэс суурь тавигдсан гэж үздэг¹⁴. Монгол нутагт амьдрагсад лавтайяа шинэ чулуун зэвсгийн үеэс газар тариалан эрхэлж эхэлсэн болох нь археологийн судалгаагаар нэгэнт тодорхой болсон хэдий ч байгалийн эрс тэс байдал нь газар тариалан өргөн дэлгэр хөгжихөд төдийлөн таатай нөлөө үзүүлээгүй юм.

Харин <<түүх ажил>> буюу төрөл бүрийн ургамлыг өөрсдийн хэрэгцээнд зориулан түүн, боловсруулж, ашиглаж ирсэн уламжлалыг судлах явдал ихээхэн чухал бөгөөд манай тулгуур судалгааны бүтээлүүдэд Монголчуудын хоол хүнсэндээ түүн ашиглаж байсан ургамлыг зориулалтаар нь:

¹⁴ Эрт, дундад үеийн Монголчуудын аж ахуй, соёл. УБ., 2006. т- 27.

- хоол унд хийдэг ургамлын зүйлс
- хоол амтлах ургамлын зүйлс
- үр жимсний ургамал гэж ангилан авч үзжээ¹⁵.

Хоол унд хийдэг ургамлын төрлүүдээс суль, сульхирийг хэрэглэх явдал их баруун монголчуудын дунд түгээмэл. Ийм ч учраас Н.М.Пржевальский, П.К.Козлов, Э.Д. Мурзаев нарын нэрт судлаач эрдэмтэд говь нутгийн ардууд тариа орлох ач холбогдолтой суль, сульхирыг их хэмжээгээр түүн хураан хэрэглэж байгаа тухай <<говь нутгийнхны хийдэг цульхирын гурил найрлага, чанараараа манай Орос гурилаас эс дутна>> гэх зэргээр тэмдэглэсэн нь нэлээдгүй. Харин тэдгээрийг түүн боловсруулах, ашиглах арга ажиллагааны тухайд тусгайлан бичсэн зүйл ховор.

Монгол орны говийн элсэрхэг хөрсөнд хар суль(*psammochloa villosa*), цагаан суль (*leymus racemosus*), сульхир(*agrophillum pungeng*) их хэмжээгээр ургадаг нь амьжиргаанд гол нэмэр хандив болж иржээ. Хар суль(*psammochloa villosa*), цагаан суль (*leymus racemosus*) нь биологийн төрөл, түүрүүний өргөн нарийнаар ялгагдахаас биш ерөнхий хэлбэр төрхийн хувьд хоорондоо ихэд адилхан тул төдийлөн ялгагдаггүй нийтэд нь хар суль хэмээн нэрлэж хэвшсэн бололтой.

Хар суль түүх. Хар суль(*psammochloa villosa*)-ийг тарианы дээд өвөг, зэрлэг тариа гэж үздэг. Говийн элсэрхэг хөрсөнд ургадаг тариатай адилхан үет ургамал юм. Хар суль хөрсний хур чийгээр ургана. Иймээс намар оройхон бороо, өвөл нь цас ихээхэн орсон жил хар суль илүү сайн ургадаг. Намар наймдугаар сарын эхээр болц нь гүйцдэг. Болц гүйцэтлээ сүүн болц, аарцан болц, хар толгой татах гэсэн дамжлагатай. Сульны түүрүүнээс нэг тариа аваад шахаж үзэхэд сүү маягийн цагаан цэхэрдүү шингэн зүйл гарч байвал сүүн болцын үе, түүнээс арай өтгөвтөр аарцархуу цагаан зүйл гарч байвал аарцан болцын үе, харин толгойд хар түүрүү татсан байвал хар толгой татсан үе гэдэг.

Суль хар толгой татсанаас хойш тун удахгүй багцаагаар долоо хоногийн дотор болц бүрэн гүйцэх бөгөөд энэ үед түүнэ. Зарим тохиолдолд хар толгой татсан үед нь түүгээд юмаар хуучин хэд хонуулахад хүрэнгээд болц гүйцчихдэг. Гэхдээ ийн дарж болцыг нь гүйцээсэн суль нарийн шөвгөрдүү шуумгар нарийвтар, хоцор ихтэй байдаг.

Түүхдээ хутгаар ишний дунд байх нарийн үений дээгүүр тайрч авна. Тайрч авсан сулиа нөгөө гартаа тохойлдон хавчуулсаар дүүрч багтахгүй болсон үед нь газар тавина. Үүнийг нэг тохой гэнэ. Арван тохойг нийлүүлж нэг боз гэнэ. Сульны ургац сайн, идээ сайтай жил нэг бозоос нэг тогоо суль гардаг.

Хадсан сулиа дэвсгэр дээр дэлгэн тавих буюу үзүүрээр нь нийлүүлэн босгож наранд нэгээс хоёр цаг орчим байлгахад хатна. Хатмагц нь гартаа багтах хэмжээгээр ишнээс нь барьж, түүрүү хэсэг рүү нь цохиж дэвсгэр дээр үрийг нь унагана. Цохихдоо нарийн саваа мод, ташуур зэргээр зөөлөн тогших маягаар унагана. Ийн савантай сулийг ялгаж авсны дараа дэвсгэр дээр тараан 1 - 2 хоног дэлгэн сайтар хатаасны дараа модоор цохиж савангаас нь салгана. Саван гэдэг нь үрний гадна талын хамгаалагч хальсавч болох хөвсгөр зөөлөн эдийг хэлдэг. Ингэхдээ хэт хүчтэй цохиж сулиа хугалах няцлахаас болгоомжлон зөөлөвтөр цохих ба ялгарсан саванг буцаан суль руу сайтар хольж цохиж салгана.

Суль савангаасаа нь салж гүйцлээ гэж үзсэн үедээ салхинд хийсгэхэд саван нь хөнгөн учир хийсэж цэвэр хар суль нь дэвсгэр дээр унаж хоцорно. Хэд дахин хийсгэж сайтар цэвэрлэсний эцэст хар сулиа уутлан савандаа хийж авна. Хар сульнаас заавал бага зэрэг сайтар цэвэрлэгдээгүй буюу болц муутай хэсэг нь ялгарч үлддэг. Үүнийг хоцор суль хэмээн тусад нь уутлана.

Хар сулиар гурил хийхдээ юуны өмнө сайтар улайтгасан тогоонд хийн хуурна. Хуурахдаа савааны үзүүрт бөөрөнхийлөн уясан “бөмбөг”-өөр хутган хуурна. Тариа хуурагдаж гүйцсэн үедээ ерөнхийдөө хүрэнгэж зарим нь язарсан байна. Ингэмэгц тогоотой нь гарган саванд юүлээд дахин хийж хуурна. Хуурсан тариаг гар тээрмээр тээрэмдэн сульны гурил бэлэн болдог. Тээрэмдэхдээ хуурсан тариагаа хэт хөргөхгүй халуун дээр нь тээрэмдвэл хялбар байдаг.

Сульхир түүх. Сульхир(*agrophillum pungeng*) нь хур чийгтэй элсэрхэг хөрстэй газар ургадаг асар их өргөстэй хамхуулархуу ургамал. Өвөл цас сайн орсон бол зундаа сульхир сайн гадгийг ардууд олон жилийн туршлагаараа ажиглан мэджээ. Сульхирыг намрын дунд сард бор цагариг татан улайж ид боловсрох үед нь түүж эхэлдэг. Сульхир их түүдэг айлууд модчин дархан хүмүүсээр тусгай, урт шүдтэй савар хийлгэж бэлтгэсэн байдаг. Ийм савраар доод ёроолоор нь түрж ховхолж түүнэ. Саврын шүдэнд сульхирын бут дүүрмэгц хөлөөрөө гишгэж салгана. Учир нь сульхирын бут маш их өргөстэй байна. Нэг ийм том савар сульхирын бутыг бууз гэж нэрлэнэ. Нилээд түүсний дараа буузуудаа нэг дор цуглуулан тойруулан тавьж хатаана. Сульхир сулийг бодвол маш удаан хатдаг. Дор хаяж 2 - 3 хоногт, заримдаа чийг ихтэй үед 15 - 20 хонож байж хатаж гүйцдэг байна. Зарим салхи шуурга багатай, их гарсан жилээ сульхир хавар болтол үр нь унаагүй хэвээр байх тохиолдол байдаг гэнэ. Иймд энэ үед нь буюу хавар түүх тохиолдол хааяа гардаг байжээ.

Идээ нь хатаж гүйцмэгц цайруулж эхэлнэ. Цайруулахдаа том дэвсгэр дээр бууз буузаар нь хатаасан сульхираа авчран саваа модоор цохиж нүдэн иш хамхаг, өргөс зэргээс алгадаг. Ардын дунд <<янгиа>> хэмээн нэрлэдэг сульхир цохиж салгахад зориулсан тусгай модон хэрэгсэл хэрэглэгддэг байсан гэх боловч тодорхой мэдэх хүн үгүй болжээ. Сульхирны иш хамхаг, өргөс зэрэг нь салж гүйцлээ гэх үед жижиг савраар

¹⁵ БНМАУ-ын угсаатны зий.Халхын угсаатны зий (XIX –XX зууны зааг іе). I боть. УБ.,1987. т.89-100.

самрахад том хогууд нь хийсч арилна. Үлдсэн үрийг тусгайлан бэлдсэн нарийн шигшүүрээр хэд дахин шигшин шүүж хогоос нь бүрэн цэвэрлэсний дараа ууталж авна.

Сулхирын гурил хийх сульны гурил хийхтэй харьцуулбал нэлээд ажиллагаа ихтэй. Эхлээд шороолно. Шороолно гэдэг нь усаар сайтар угааж дээр нь хөвж буй хогоос нь салгахыг хэлдэг. Шороолж гүйцсэний дараа зөөлөн гал дээр буцалгана. Нэлээд буцалган дэвтээж усыг нь ширгээсний дараа хуурна. Хуурахдаа галыг нь сайн тааруулахгүй хэт их түлвэл сулхир түлэгдэж эвгүй амт ордог. Хуурсан сулхирыг тээрэмдэн гурил болгоно. Сулхирын гурил шаргал өнгөтэй байх агаад зуурахад маш их өсдөгөөрөө сульны гурилаас ялгаатай.

Суль сулхирыг гар тээрмээр тээрэмдэнэ. Тээрэм нь дээд, доод тээрэм, гол гэсэн үндсэн гурван хэсгээс бүрдэнэ. Тээрмийн нүхийг хир зэрэг зөв гаргаснаас хамааран зарамтай, нарийн бүдүүн гарах нь хамаардаг. Хуучин Засагт хан аймгийн Цэцэн сартуул хошуунд Бирваа дархан, Шагдар дархан, Уран Жанжаа зэрэг дархчуудын хийсэн тээрэм маш сайн нарийн ширхэгтэй “зарам”-гүй гурил гардаг, нэг бодын үнэ хүрдэг байжээ. Тээрэм хийх чулуу хэрхэн сонгодог байсан тухай Завхан аймгийн Дөрвөлжин сумын Онц багийн харьяат өндөр настан Ч.Лхагвийсүрэн <<Урьд манай нутгийн дархчууд Бага нуурын урд тал, болон одоогийн Ховд аймгийн Чандмань сумын нутаг Хоолойн гүүрний баруун тал зэрэг хоёр газраас чулуу сонгож тээрэм хийдэг байсан гэдэг. Яг газрынх нэрийг би сайн мэдэхгүй, мартжээ. Ерөнхий багцаалж байгаа нь энэ. Учир нь чулуу болгон тээрэм хийхэд тохиромжтой биш зөвхөн энэ газрын чулуу их сайн тээрэм болдог байжээ. Эндээс авсан чулуу улаан өнгөтэй, дундуураа бараг төө шахам хуурдаг онцлогтой. Нэлээд ухааж байж авдаг байсан гэдэг. Учир өнгөний ил чулуу амархан хагардаг. Тэр дархчууд гараараа бүгдийг цохиж хийнэ. Тэгэхээр тэр хүмүүсийн багаж зэвсэг гэж ямар ч лут юм байсан гэж боддог>> хэмээн хуучилсан билээ.

Суль сулхирын гурилыг дангаар нь зуурч, багсарч идэхээс гадна цай хайрах, махан хоолонд хөц болгох зэрэг олон янзаар хэрэглэх учир “сулхирын гурил хоол ихтэй” гэсэн үг гарсан бололтой. Мөн сулхирын гурилыг эмчилгээний зориулалтаар их хэрэглэдэг. Бөөр өвдсөн, давсаг султай хүнд сулхирын гурилыг шар тосоор багсарч зуураад бага багаар долоолгуулж хэрэглэвэл сайн байдгаас гадна шарласан, элэг томорсон зэрэгт сулхирын гурил байнга идүүлдэг байна.

Сартуул хошууныхан суль сулхирыг их хэмжээгээр түүж амьдрал ахуйдаа нэмэр нэмэр хамжаа болгож ирсэн иржээ. Завхан голын Сандагийн тохой, Бууралын Ширээгийн бөөрөг зэрэг газруудад суль сулхир их хэмжээгээр ургадаг тул жилд газар газраас хүмүүс олноор цугларан түүдэг байжээ. Завхан голоор нутагладаг олон хүүхэдтэй Жаахан Амаа гэгч амьдрал ядуу олон хүүхэдтэй айл жилдээ 70 гаруй тогоо суль сулхир түүн зөвхөн үүгээрээ амьдрал ахуйгаа залгуулдаг байсан мэдээ бий¹⁶. Тухайн үед нэг тогоо сулийг нэг охин төлгөөр, нэг тогоо сулхирыг хоёр охин төлгөөр арилждаг байсан гэх мэдээ бий.

Мөн алс хол аян жинд явах тэр ч байтугай дайн байлдаанд явах үед хамгийн сайн хоол хүнс нь суль сулхирын гурил болдог байсан аман мэдээ баримт олон бий. Үүнийг тэрлэгч миний эх Х.Ролжинжав <<намайг бага байхад миний авга лам Чойжоог эсэргүү хэмээн баривчилсан юм. Манай аав ээж өмнө нь барих гэж байгаа гэдэг сураг дуулчихсан байсан бололтой. Ингээд шоронд орох гэж байгаа хүнд ямар хоол унд өгч явуулалтай биш. Тэртээ тэргүй хураагаад авчих хойно. Гайхаж гайхаж нэг арга сэдэж. Тэр нь өмсөж явах дээлийнх нь хормой дагуулан шар тостой багсарсан сулхирын гурил хийгээд мэдэгдэхээргүй хавж оён бэлдэх арга байж. Дотоод яамныхан намар барьж авч яваад хавар нь суллаж тавьсан юм. Шоронд байхдаа өдөрт өл залгах хэмжээгээр ганц халбага хиртэй долоон иддэг байсан гэдэг. Сүүлд манай авга лам тэр сулхирын гурил л миний аминд орсон доо гэж ярьдаг байлаа >> хэмээн хуучилж байхыг олонтаа сонсож байлаа.

Эцэст дүгнэхэд байгалийн зэрлэг тариа болох суль сулхир нь эртнээс монголчуудын хоолны чухал төрөл зүйл болж ирсэн бөгөөд эдүгээ ч хэвээр байна.

БУХ НООЛДААН

Д.Цэрэндондог

Монголын үндэсний дээд сургуулийн багш

Монголын ард түмний эртний тулааны нэгэн төрөл болон биеийн тамирыг сайжруулах дасгал болох бух ноолдааны талаар энэ удаагийн илтгэлээ та бүхэнд толилуулж байгаадаа баяртай байна. Ямар учраас энэ сэдвийг сонгов гэж та бодож байгаа. Тийм учраас би та бүхэнд илтгэлийнхээ өмнө бяцхан оршил хэлбэ. Би үндэсний үзэлтэй хүн, эрт эдүгээн өвөг дээдсүүдээрээ бахархаж тэнгэрт ч гал газарт ч гал дүрэлзүүлж явсан одоо маргааш ч магад явах монгол хүн гэдгээрээ бахархаж явдаг. Харамсалтай нь өнөөдөр жирийн монгол хүнийхээ хувьд Монголоо боддоггүй зарим хүнийг харахад:

Амгалан нуурын галуу хэрээний сүргэн дотор үзэсгэлэнгүй

¹⁶ Пирэвдорж Г. Сартуулын угсаа-түүх, уламжлалт аж ахуй, соёл. (Түүхийн ухааны доктор /Ph.D/-ын зэрэг гортлсон зохиол) УБ.,2008. т-102.

Ажнайн хурдан хүлэг илжигний сүргэн дотор үзэсгэлэнгүй

Уулын цагаан арслан үнэгний сүргэн дотор үзэсгэлэнгүй

Ухаан саруул мэргэд тэнэгийн сүргэн дотор үзэсгэлэнгүй.

гэсэн Билгийн гал модон хэмээх шастираас эш татаж Монгол маань агуу шүү? гэдгийг зөвхөн Бух ноолдаан бөхөөр жишээ болгож илтгэл тавьж байгаа юм. Тэдгээр хүмүүс ойлгоосой л гэж бодож байна. Ингээд та бүхэндээ бух ноолдааны талаар товчхон илтгэлээ эхэлж байна.

Эрдэмтэдийн судалсанаар Дунху аймгийн холбоо оршин тогтнож байсан элэр балар цаг үед бух ноолдоон байсан бөгөөд барилдаж байсан нь Хүннү гүрий үеийн судалгаагаар тогтоогдож байгаа. Энэ нь 8000 жилийн тэртээг хэлэж байгаа юм. Ойрд Монголчууд овоо тахих, Даншиг наадам 10 засгийн наадам, Үрсийн наадамд бух ноолдооноор барилдсаар ирсэн түүхтэй юм. Өөлд, Урианхай, Захчин, Торгуудын 27 хошуу, Дөрвөдийн 16 хошуу, Баядын 10 хошуу нийлж наадахыг Үрсийн наадам гэж нэрлэдэг. Энэ наадам нь Ойрд Монголын хамгын том наадаан. Наадмын талбайг торгон элс, зөөлөн шороо элстэй зүлэг сайтай газрыг сонгож барилдана. Бөхийн толгойг 4 алд өргөн сайн элдэж зөөлрүүлсэн сураар ороож уяад хоёр засуул нэг үзүүрээс нь барьж чирэгдсэн дүр үзүүлэх нь буханд чирэгдэж явааг харуулна. Харин чирч яваа бөх дэвээ шаваагаа их сүртэй хийх бөгөөд асрын өмнө очиж гурван удаа шороо цацах үйлдэл хийх нь ороо нь орсон үедээ бухын урд хөлөөрөө шороо самардаж урамдаж байгаа үйлдлийг харуулж сүрийг үзүүлээд, гуяа алгалан учраа бөхтэйгээ барилдаж эхэлдэг. Судалгаагаар энэхүү бух ноолдоонд барилдах бөх зөвхөн шалбуур өмд өмсөж, цээж нүцгэлэн зууралдан, дал шороодуулан дийлсэн, дийлдсэнээ үздэг. Тийм ч олон бөх барилдахгүй бахлуур арван, дунд арван, адаг арван гэж 3 ээлж болгон барилддаг юм. Бөхчүүдэд өгөх хоол нь хүртэл ялгамжтай байдаг.

Тухайлбал: бахлуур аравны бөхөд дал дөрвөн өндөр, дунд аравны бөхөд сээр, хүзүү, адаг арваны өд шаант, богтос, чөмөг өгдөг ба өөр хошуу аймгаас ирсэн бөхчүүдэд дотор мах гэдэс голдуу өгнө. Өөр хошуу аймгаас ирсэн бөх давбал дараагийн арванд дэвшин барилдана. Өгсөх арваны барилдаанчдын дунд заавал сайн бөхчүүдийг тээг болгон тааруулдаг, эдгээр бөхчүүд нь шинэ бөх буюу өөр аймгийн бөхчүүдэд саад хийдэг учир Тээг бөх гэж нэрлэгддэг байсан. Шалбуур өмд болон шуумагыг бухын магнайн арьсаар хийдэг. Мөн бугын арьс, тэх, сэрхийн арьсыг ч элдэж хийдэг. Шалбуурын өнгийг заавал ухаа хонгор өнгөтэй болгодог. Шалбуурын дээд зах хоёр шуумгийг гадна талруу нь харуулан хоёр хуруу орчим нугалан оёод, дотор талаар нь эр хар сур гүйлгэн уяа бэлтгэдэг. Шуудгийг хоёр ташааны орчим суран оосороороо чангалан уядаг ба шалбуурын захыг урд талаас нь сураа чангалан уядаг юм. Шалбуурыг бэх бат болгохын тулд бүдүүн шөрмөсөн утсаар тойруулан хэрж бөхөлдөг. Энэ ноолдооны мэх болоод дэг ёс жаяг нь эртний утгаа нэг их алдаагүй болно. Энэ ноолдооны бодит түүхэн хүний нэг Очир овогтой Түгж заан юм. Энэ алдартай хүн 1908 онд Баатар Бээсийн хошуунд төрж, бага наснаасаа хүрээ хийдэд шавилан сууж, баруун Монголын өшиглөөн ба банди зодооноор хичээллэхээс гадна бух ноолдооноор барилдаж эхэлжээ. 1930 онд хар болж жин тээж Бээжингээс нутагруугаа олон ч удаа явсан байдаг. Нэг явалтандаа жин тээж яваад буудлаж суутал Османы 4 дээрэмчин дээрэмдэхээр ирэхэд нь 70 кг-ын 4 шуудай хэлхээтэй гурилыг нэг гараараа өргөөд нөгөө гараараа балиус бариад өөдөөс нь босоход 4 дээрэмчин зугтаж байсан гэдэг. Энэ алдарт бөх Арван баядын хошууны түрүү аваргыг олон удаа авч байсаныг гэргий Жавзан үр хүүхдүүддээ ярьж байсныг 8 дахь хүү Т.Отгонбаяр хуучилж ярьсан билээ. Мөн Баатар Бээсийн хошууны улаан гуят Жамбал нь Даншиг болон Үрсийн наадамд олон түрүүг авч байсан байдаг. Бух ноолдоон бол их харгис шинжтэй бөх юм. Эсрэг бөхийнхөө чихийг хуулах, хамрын арьсыг сөхөх, өчих, ачих, өшиглөх, өмсөх, өвдөглөх, сээрэн дунгуйдах, салтаадах, баглах гэх мэт харгис мэх ихтэй ба далаар нь цэвэр дарж ялдаг барилдаан байж. Хувьсгалын дараа анхны долоогийн нэг Ерөнхий сайд байсан Догсомын Бодоо очиж энэ бөхийн барилдааныг харгис байна гэж хориглосон. Үүнээс хойш 90 жил энэ барилдаан болоогүй. Барилдах ёс журам, засуул шүүгчид нь өөрийн гэсэн дэг жаягтай бөхчүүд сарын өмнөөс бэлтгэлээ эхэлдэг тусгай асар майханд хэд хэдээрээ гал болон орно. Хөлийн сайдууд гол асрын эсрэг талд эрэн асарт орж сууна. Засуулууд урьд нь барилдаж явсан хүмүүс байх ёстой. Барилдаан эхлэх цаг болоход хар шар бөхчүүд зодоглоод гэж хашиграна. Нэртэй том бөхийг хоёр хүн сураар оосорлон, хоёр талаас нь татаж явдаг. Уг бөх нь чирсэн хоёр хүнийг чирж татсан маяг үзүүлэн орж ирнэ. Баруун зүүн талын засуулчид бөхийн суран оосор нөмрөгийг авч тавихад төв асарлуу дэвээгээ хийж очдог дэвээ нь Өвөр монголын бөхчүүдийн дэвээтэй адил. Асрын өмнө очиж зүүн гараараа шороо авч дээш өргөж толгой дээрээ өргөн хойш цацаж ёс хийх нь ороо нь орсон бухын хөлөөрөө газар самардаж байгааг илтгэнэ. Үүны дараа гараа саравчлан эсрэг бөхөө хайж буй дүрийг үзүүлэн барилдаж эхлэнэ. Засуулчид атга барим уртаараа алганы гурван төө хулсан саваа барьж засна. Ялахдаа далаараа цэвэр тавих эсхүл гар хөлийг нь баглаж боогоод толгойгоор нь газарт хүргэн гурван мөч болгоод ялсанд тооцдог. Гэхдээ засуулууд нэг хоёр, нэг хоёр, нэг хоёр гэж гурван удаа хэлсэн байх шаардлагатай. Хэрэв бие биенээ дийлэхгүй тохиолдолд хоёр бөх бие биенээ толгой дээгүүрээ аргаш нь гурван удаа давуулан шиднэ, хэн нэгэн нь давуулж чадаагүй нь ялагдана. Эртний бидний энэ барилдаанаас Япон болон Оросын, дундад азийн бүх бөх үүсэлтэй Японы эртний Жюү жюү цү нь японы цэргийн эрдмийн нэг төрөл ба жүдогийн өмнөх үеийн барилдаан юм. Нүүдэлчин монголын бух ноолдоонтой адил чих, хамарыг нь хуулах харгис мэхүүдтэй байдаг. Уг барилдаан Монголоос японы аралд хүрсэн үү? Эсвэл японоос монголруу орж ирсэн үү? Гэдэг нь тодорхойгүй ч Японы түүхч зохиолч Кизо Хираяма /2002/ “Япон” гэсэн номондоо Бидний өвөг дээдэс тодорхойгүй гэхдээ хөх толбот Монголчуудаас гаралтай гэж үзэж байна гэжээ. Учир нь Япон хүүхдүүд хөх толботой гардаг. Гэхдээ одоогоос 20 мянган жилийн тэртээ геологийн өөрчлөлт болох тектоникийн

хөдөлгөөний нөлөөгөөр арлууд нь ондоо байсан. Ази тивтэй Сахалины арал салангад бус холбогдсон байсан нь хойд зүгийн нүүдэлчид чөлөөтэй нутагшдаг байж. Хэл шинжээчид айнү хэлийг Урал, Алтайн хэлний нэгэн аймагт нэг бүлэг нь Финно Уйгар язгуурын эртний аймаг гэж үздэг. Айнүчүүд иргэншлийн хувьд нүүдлийн соёлтой анчин буюу загасчин хүмүүс ба Сахалины арлаар дамжин 83,451 км 2, Хоккайдоо, 231, 045км 2, Хоншүү арлууд дээр эртнээс нутагласан анхны уугуул иргэд юм. Сахалины арал дээрх Орокчууд, Нивхи нартай соёл, антропологи шинжээрээ Монголиод төрхт нь маргашгүй үнэн юм. Ийм учраас бух ноолдоон нь Монголоос Японы арлуудруу очсон магадлал өндөр байна. Өөр ч олон жишээг гаргаж тавих боломжтой энэ удаагийнхаа илтгэлийг дуусгаад Монгол газар нутгаас нарны цацраг адил бусад улсруу түгэж цацарсан олон соёлын зөвхөн нэг ширхэг цацарсан туяа юм шүү гэдгийг та бүхэнд хэлэх ялдамд миний энэ итгэл үнэмшлийг таны оюун ухаан шүүж тунгаан бизээ? Миний хувьд өөрийн итгэл үнэмшилдээ итгэж байгаа бөгөөд өөрөөр бодох арга алга учир нь миний оюун ухаан хязгаартай юм байна. Анхаарал тавьсанд баярлалаа.

О. Түгж зааны шуудаг

ОСОБЕННОСТИ СНАРЯЖЕНИЯ РОССИЙСКИХ НАУЧНЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ В МОНГОЛИЮ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX В.¹⁷

Е.В. Шелепова
АГУ, Барнаул, Россия

Во второй половине XIX – начале XX в. большинство российских экспедиций в Монголию направлялись с целью геополитического освоения региона, выявления перспектив организации в стране стационарных торговых точек. В середине XIX в. китайские власти открыли русско-монгольскую границу. В этой связи исследования в регионе приобрели более интенсивный характер. Но конкуренция со стороны западных государств, отсутствие карт заставляли уделять внимание различным вопросам освоения Центральной Азии. Всем российским отрядам было поручено составлять подробные географические и топографические карты, описания разных районов страны, их географии и геологии. В последней трети XIX обозначились возможности и необходимость научного изучения Монголии, чему способствовало развитие отечественного востоковедения. Поэтому наряду с указанными задачами подразумевалось описание народов, этнографии, археологических памятников [1. с 11].

Для выполнения столь обширного комплекса мероприятий требовалось соответствующее финансирование. Научные экспедиции снаряжались разными учреждениями. Многие из них состоялись благодаря инициативе и поддержке учрежденного в 1845 г. Императорского Русского Географического общества (ИРГО). Во второй половине XIX в. ему принадлежала пальма первенства в освоении просторов Центральной Азии. Но были и другие ресурсы. Так, первое самостоятельное путешествие Г.Н. Потанина в Западную Монголию в 1876–1877 гг. финансировалось из нескольких источников: ИРГО (большая часть), Таможенный Департамент Министерства финансов, Военное министерство (на содержание топографа-офицера и двух казаков). Уже в ходе работы экспедиции сибирский купец И.Ф. Каменских сделал пожертвование, но средства так и не дошли до адресата [2. с 23].

¹⁷Статья выполнена при финансовой поддержке гранта РГНФ «Изучение историко-культурного наследия Западной Монголии в XIX – начале XX вв.» (№12-31-01222а2).

Следующая экспедиция Г.Н. Потанина в Монголию, состоявшаяся в 1879 г., в основном была профинансирована ИРГО и частично же купцом И.Ф. Каменских. А вот в 1884 г. деньги на поездку были предоставлены меценатом В.П. Сукачевым [3.с 274, 276, 280]. В 1899 г. Г.Н. Потанин выехал в среднюю часть Большого Хингана за счет средств ИРГО и Императорского Ботанического сада [4.с 359]. Государство оказывало дополнительную финансовую помощь ИРГО в тех случаях, когда речь шла о решении стратегически важных задач. Так произошло в 1892 г., когда Г.Н. Потанин отправился с экспедицией в Западный Китай и Тибет [5.с 364].

На средства ИРГО в 1878–1879 гг. в Монголию и северные провинции Внутреннего Китая выехал М.В. Певцов. Цели поездки заключались не только в естественно-научном изучении территорий, но и в сборе этнографических данных. ИРГО специально просило бывшего генерал-губернатора Западной Сибири Н.Г. Казнакова ходатайствовать о сопровождении отряда. Просьба была удовлетворена, в связи с чем посланы казаки Забайкальского округа, знакомые с монгольским языком [6.с1].

Известный российский востоковед А.М.Позднеев был направлен во вторую экспедицию Г.Н. Потанина Министерством народного просвещения. Следующее, самостоятельное путешествие исследователя состоялось в 1892–1893 гг. по инициативе Министерства иностранных дел. Цель этих поездок заключалась в разностороннем изучении населения Монголии, ее экономического положения и административного устройства, перспектив российско-китайской торговли, причин антиевропейских выступлений в Китае [7.с 93]. Но у А.М. Позднеева был и свой научный интерес: этническая история, религия монголов, письменные памятники и фольклор.

Необходимо отметить, что решение важных археологических задач принимала на себя Императорская Академия наук. Благодаря этому состоялись разносторонние исследования памятников долины Орхона и прилегающих территорий В.В. Радловым, Н.М. Ядринцевым, Д.А. Клеменцем и др. Немаловажную роль в научной судьбе Н.М. Ядринцева сыграло ИРГО, его Восточно-Сибирское отделение, которое выделяло средства на исследования Монголии (например, экспедиция 1899 г.).

Вопрос о необходимости ряда поездок, целесообразности финансовых вложений рассматривался на государственном уровне. Например, император Николай-II принимал личное участие в обсуждении плана работ экспедиции П.К. Козлова 1899–1901 г., которая должна была проложить дорогу в Тибет, особенно Лхасу. П.К. Козлов писал, что мысль об экспедиции зародилась в «царских чертогах». В ходе поездки можно было обеспечить благоприятные стратегические позиции России в Центральной Азии. Поэтому вплоть до отправления вопросами снаряжения ведал император, а также великий князь Константин Константинович, который с 1889 г. возглавлял Императорскую Академию наук [8.л 2, 3–4].

Разноплановые задачи определяли состав экспедиций и специфику закупаемого оборудования. В.И. Роборовский отмечал, что только тот, кто побывал в Центральной Азии, сможет правильно подобрать необходимое снаряжение, личный состав, решить денежный и продовольственный вопрос [9.с 1].

Для реализации намеченных планов привлекались разные специалисты: геологи, зоологи, топографы, переводчики (обычно из числа местного населения) и т.д. Чтобы составить точные карты Западной Монголии в экспедицию Г.Н. Потанина 1876–1877 гг. специально был отправлен топограф П.А. Рафаилов. По мере необходимости к отрядам присоединялись чиновники и проводники, что обеспечивало безопасное продвижение. П.К. Козлов [8.л 102] писал, что караван В.О. Ладыгина «...вышел в 8 лошадей. Его сопровождал казак Мадаев, лама, чиновник, проводник». Г.Н. Потанин [10.л 3] в дневнике экспедиции 1877 г. оставил следующую запись: «В Хобдо мы отпустили киргизов, которые шли с нами из Зайсанского поста и наняли местных монголов». Это было необходимо для того, чтобы стеречь лошадей, седлать их и запрягать в телеги [4.с 360]. В.Ч. Дорогостайский перед поездкой в Западную Монголию в 1907 г. обратился к командующему войсками Восточно-Сибирского военного округа с просьбой прикомандировать к его экспедиции несколько казаков. Они хорошо знали монгольский язык, поэтому надобности в переводчиках не было [11.с 233–234]. Правда, проводники из числа местного населения иногда «подводили». А.Н. Казнаков, возглавивший один из «боковых» отрядов экспедиции П.К. Козлова, сетовал на то, что нанятый киргиз совсем не знаком с дорогой и не в состоянии показать места, где бы можно было запастись кормом и встать биваком [12.с 617].

Финансовые расходы экспедиций были разнообразными. В дневнике поездки по Западной Монголии за 1877 г. Г.Н. Потанин [10.с 3], например, писал следующее: «...с нами шли купленные в Хобдо 200 баранов, 400 футов муки были завьючены на верблюдах, кирпичного чаю запасено...». В последней трети XIX в. своеобразным центром торговли и перевалочным пунктом для путешественников в Западной Монголии действительно был г. Ховд (или на манер XIX в. – Кобдо).

А.М. Позднеев в 1879 г. писал, что по дороге в Монголию в каждом крупном населенном пункте приходилось закупать необходимые припасы, тратить средства на разнообразные услуги. Например, в Томске уплачено коридорному, были куплены сапоги, чулки, конфеты и сигареты, гребень, хлеб, колбаса, заплачено извозчику до парохода, за билет 2-го класса, багаж, телеграмму, куплена рубашка и т.д. [13.л 25–26]. В Кош-Агаче были приобретены чай и табак, уплачено провозным, в Шебалино внесены пожертвования на церковь, а также за переправу через Катунь.

Нередко устанавливавшиеся местным населением цены были непосильно высокими. Г.Н. Потанин сетовал, что денежных средств мало [10.л 2]. Большие суммы уходили на жалованье рабочим.

Довольно интересны записи о расходах, составленные в 1899 г. П.К. Козловым. Подготовка к дальнейшей поездке занимала длительное время. Часть оборудования и припасов закупались в месте отправления, остальное – по дороге или непосредственно в Монголии. В Барнауле П.К. Козлов запасся хорошими шубами, одеялами и шапками [8.л 8], а в монгольском г. Ховде приобрел юрты и войлок [14.л 1]. Особую признательность ученый выражал русскому купцу-бийчанину Андрею Григорьевичу Бодунову, «...усердно помогавшему и состоявшему при экспедиции во время ее пребывания в Кобдо!» [8.л 47].

Отдельные средства отводились на подарки чиновникам, перевозчикам, правителям монгольских земель и др. Дарились, например, ножи и ножницы, бинокль, портсигар, мыло, косметические средства, стереоскопы и карты, музыкальные инструменты [14.л 3]. Д.А. Клеменц писал, что путешественники в Монголии должны были соблюдать «правила этикета»: посещать с визитами вежливости местных лам или правителей хошунов (областей) Монголии [15.л119, 121–122]. Китайским властям преподносились заранее купленные подарки. Иногда от них получали ответные дары: «...два барана, ... чай зеленый и баклага с вином» [8.л 48].

Важную статью расходов составляло научное снаряжение. Оно приобреталось заранее, перед отправкой в Монголию. Так, в г. Санкт-Петербурге П.К. Козлов закупил бумагу для растений, стеклянную посуду, письменные принадлежности, энциклопедические словари, буссоли, чехлы и т.д. [14.л 6].

В целом необходимо отметить, что особенности организации, объем финансирования экспедиций в Монголию в последней трети XIX в. находились в прямой зависимости от конкретной геополитической ситуации в регионе, диктовались интересами Императорской Академии наук (в частности, по выявлению новых памятников рунической письменности), а также определялись научным «весом» исследователей, ходатайствовавших о снаряжении очередного отряда. Текущие расходы часто превышали объем выделенных средств. Однако, это не помешало ученым сделать выдающиеся открытия памятников древности и средневековья, которые позволили рассматривать Монголию как своеобразный регион, сыгравший важную роль в истории Центральной Азии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Воробьева-Десятовская М.И. Великие открытия русских ученых в Центральной Азии. – СПб.: Изд-во А. Голода, 2011.-248 с.
2. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии (Результаты путешествия, исполненного в 1876–1877 гг. по поручению Императорского Русского Географического Общества): В 3-х вып. – СПб.:Тип. В. Безобразова и Комп., 1881. Вып. II.-280 с.
3. Смолин В. Г.Н. Потанин (по поводу 80-летия со дня рождения) // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. – Казань, 1916. Т. XXIX. Вып. 1–6.-С 260–288.
4. Потанин Г.Н. Поездка в среднюю часть Большого Хингана летом 1899 г. // Известия ИРГО. – СПб.: Типография В. Безобразова и комп., 1901. Т. XXXVII. Вып. V.-С. 363–419.
5. Потанин Г.Н. Очерки путешествия в Сы-чуань и на восточную окраину Тибета // Известия ИРГО. – СПб.: Типография В. Безобразова и комп., 1899. Т. XXV. Вып. IV.-С. 363–419.
6. Певцов М.В. Очерк путешествия по Монголии и северным провинциям Внутреннего Китая. – Омск, 1883.-354 с.
7. Ермакова Т.В. Буддийский мир глазами российских исследователей XIX – первой трети XX вв. – СПб.: Наука, 1998.-344 с.
8. Козлов П.К. Путевые дневники экспедиции. 1899–1901 г. // Архив РГО. Ф. 18. Оп. 1. №147. 1899.-144 л.
9. Роборовский В.И. Труды экспедиции ИРГО по Центральной Азии, совершенной в 1893–1895 гг. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1900.-389 с.
10. Потанин Г.Н. Дневник 1877. Путевые заметки по Монголии // Архив НБ ТГУ. Ф. 1. №133.-8 л.
11. Дорогостайский В. Поездка в Северо-Западную Монголию (краткий очерк о путешествии, совершенном летом 1907 г., по поручению Императорского Русского Географического Общества) // Известия ИРГО. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1908. Т. XLIV. Вып. V.-С. 233–246.
12. Казнаков А.Н. Предварительный отчет о боковой экскурсии в сторону от пути главного каравана экспедиции. Южный путь от перевала Улан-даба до г. Кобдо // Известия ИРГО. – СПб., 1899. Т. XXXV. Вып. VI.
13. Позднеев А.В. Путевые заметки и другие разнохарактерные записи. 1879 г. // Архив востоковедов СПбФ ИВР РАН. Ф. 44. Оп. 1. №37.
14. Козлов П.К. Книжка расходов по делам экспедиции // Архив РГО. Ф. 18. Оп. 2. №91. 1899.-60 л.
15. Клеменц Д.А. Путевые дневники за 1894 г. // Архив востоковедов СПбФ ИВР РАН. Ф. 28. Оп. 1. Д. 88.

ИСТОРИЯ НАРОДОВ РЕГИОНА

БҮС НУТГИЙН АРД ТҮМНИЙ ТҮҮХ

ЦЕННОСТЬ РОССИЙСКИХ ПОДРОСТКОВ В РОССИЙСКО-МОНГОЛЬСКОМ ПРИГРАНИЧЬЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ¹⁸

Беспалов А. М., к.филос.н., доцент кафедры философии и социально-гуманитарных дисциплин ФГБОУ ВПО «АГАО» (г. Бийск)
Прудникова М. М., ст. преподаватель кафедры философии и социально-гуманитарных дисциплин ФГБОУ ВПО «АГАО» (г. Бийск)
Нямдорж Б., кин., факультет социально-гуманитарного наук,
Ховдский государственный университет (Ховд)

Известно, что в условиях глобализации можно выделить две тенденции в развитии социокультурных явлений: с одной стороны, интеграция различных культур и социальных условий жизнедеятельности, с другой стороны, стремление этих культур к самоутверждению и сохранению своей самобытности в новых условиях. Поэтому большое значение приобретает проблема культурного взаимодействия и его последствий. В этой связи особый интерес вызывает изучение социокультурной ситуации в приграничных территориях. Во-первых, здесь указанные тенденции имеют наглядный характер. Во-вторых, приграничье – это этносоциокультурная периферия со всеми вытекающими отсюда последствиями: более консервативным отношением населения к традиционному укладу жизни, сохранению традиционных ценностей. В-третьих, близость иного социокультурного мира, иных жизненных ценностей и традиций востребует более толерантное отношение к инаковости. Все эти особенности должны как-то сказаться на тех изменениях, которые происходят в смысловых ценностях населения приграничья.

Именно этими соображениями было вызвано проведение в 2013 г. пилотажного исследования подростков, проживающих в современных условиях российско-монгольского Приграничья. Поскольку наиболее интенсивные изменения, на наш взгляд, в силу возрастных особенностей происходит в подростковой среде (12-14 лет), постольку мы в качестве объекта своего исследования выделили школьников именно этого возраста. На данном этапе нами были опрошены 250 школьников двух приграничных сельских районов Республики Алтай (Улаганского и Кош-Агачского), а также школьники г. Горно-Алтайск. Экспертную оценку изменений в смысловых ценностях современных подростков мы попросили сделать студентов ГАГУ и родителей самих школьников. Предметом исследования явились смысловые ценности и ориентиры современных подростков 12-14 лет. В качестве инструментария мы использовали тест ценностных ориентаций (терминальных и инструментальных ценностей) М. Рокича и разработанный нами опросник.

В опросе участвовало 249 подростков в возрасте 12-14 лет и 84 эксперта в возрасте от 23 до 63 лет. Среди подростков было 165 девушек и 84 юноши. Экспертами в основном выступили женщины (67 респондентов). Опрос проводился в г. Горно-Алтайске (187 человек), в с. Кош-Агач (67 человек) и с. Улаган (79 человек).

Наиболее значимыми ценностями современного человека, по мнению опрошенных подростков, являются ценности индивидуально-личностного развития, самореализации человека, его личной жизни (39,8% ответов), ценности семьи (39,3%) и социально-экономические ценности, защищенность естественной среды обитания человека (31%).

Если сравнивать ответы девушек и парней, то вышеназванные группы ценностей выстраиваются следующим образом: девушки на первое место ставят ценности семьи (50,0%), а юноши – ценности индивидуально-личностного развития, самореализации человека, его личной жизни (35,7%); на втором месте у девушек ценности индивидуально-личностного развития, самореализации человека, его личной жизни (44,0%), у юношей – социально-экономические ценности, защищенность природной среды обитания человека (29,7%), третье место девушки отдали социально-экономическим ценностям, защищенности природной среды обитания человека (32,3%), юноши – ценностям семьи (28,7%). Если посмотреть более внимательно на эти данные, то можно увидеть, что статистическая разница распределения ответов юношей по возрастанию рейтинга не большая – между первым и вторым местом 6%, а между вторым и третьим 1%. Разница распределения ответов у девушек более значима – между первым и третьим местом около 18%. Это позволяет предположить, что ценности семьи для девушек самые значимые среди всех остальных, у юношей же все три вышеназванные группы ценностей достаточно значимы, но без явных акцентов.

¹⁸ Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках проведения научных исследований РГНФ и МинОКН Монголии по проекту № 13-23-03003 «Динамика эволюционных процессов в области культуры, языка и физиологии монгольского и русского этносов на микропопуляционном уровне».

Если анализировать ответы респондентов по населенным пунктам, то выясняется, что ранжирование ценностей подростками в разных населенных пунктах в некоторых случаях имеют отличия. Так например, ценности семьи в г. Горно-Алтайске и в с. Кош-Агач и девушки, и юноши единодушно ставят на первое место, однако в с. Улаган как у юношей, так и у девушек эти ценности не вошли даже в первую тройку лидеров, а заняли лишь 5 и 6 места. Причем у юношей эта ценность стоит на 6 месте в рейтинге наряду с такими ценностями как общечеловеческие ценности и религиозно-духовные ценности, ценности единения с Богом. Национально-культурные ценности, участие человека в судьбе, развитии культуры своего народа, этноса стоят на 3 месте у юношей с. Кош-Агач и девушек с. Улаган, у остальных же они располагаются на 6 месте (см. таблицу 1)

Ценности	г.Горно-Алтайск		с.Кош-Агач		с.Улаган	
	м	ж	м	ж	м	ж
Социально-экономические ценности, защищенность природной среды обитания человека	3	4	2	3	2	2
Ценности индивидуально-личностного развития, самореализации человека, его личной жизни	2	2	4	2	1	1
Национально-культурные ценности, участие человека в судьбе, развитии культуры своего народа, этноса	6	6	3	6	4	3
Государственные ценности, ценности государственной защищенности, национально-государственного служения				5	3	
Общечеловеческие ценности	4	3			6	4
Ценности семьи	1	1	1	1	6	5
Социально-профессиональные ценности, ценности профессионального служения своему делу	5			4		
Религиозно-духовные ценности, ценности единения с Богом			4	4	6	
Этические, моральные ценности, их соблюдение	6	5			5	6
Ценности права, правового регулирования отношений людей, правовой культуры	4					
Ценности социально-бытовой обеспеченности людей, их социальной защищенности					5	

В условиях господства рыночных отношений среди ценностей, выделяемых как значимые, современные подростки поставили ценность хорошо оплачиваемой работы. Так больше половины респондентов (66,3 %) считают, что работа должна позволять хорошо зарабатывать. Причем как юноши, так и девушки, участвующие в опросе, независимо от места жительства этот вариант ответа единодушно поставили на первое место.

Для чуть более трети опрошенных подростков (36,7 %) работа позволяет добиться высокого положения в обществе. Но этот ответ стал более значимым для девушек (42 % выборов, 2 место), среди юношей это требование к работе занимает 3 место.

По мнению 35 % респондентов работа позволяет постоянно совершенствоваться. Это качество занимает третье место. Причем преимущественно у юношей. Выбились из основной тенденции лишь девушки из с. Кош-Агач – у них данное требование к работе стоит лишь на 11 месте из 13 предложенных.

С незначительным статистическим отрывом от лидирующих позиций стоят такие требования к работе как «работа должна позволять заниматься любимым делом» (29,7 %), «работа должна позволять общаться с людьми» (29,2 %), «работа должна позволять заслужить уважение людей» (27,8 %).

Самый низкий рейтинг получило такое требование к работе как «работа должна позволять работать творчески» (7,7 %) и «работа должна позволять относительно свободно использовать рабочее время» (8,3 %). Статистических различий среди ответов респондентов по полу и населенным пунктам не наблюдается.

Среди наиболее эффективных средств достижения карьерного роста в современных условиях подростки видят талант, способности (42,7 %), хорошее образование (40,8 %) и труд (39,0 %). Правда юноши добавляют сюда еще и «блат, связи». Анализируя распределение ответов респондентов по населенным пунктам выбиваются из общей тенденции юноши г. Горно-Алтайск (1 место – деньги, взятки; 2 – место – талант, способности; 3 – место – связи, блат) и юноши с. Улаган, которые считают, что построить успешную карьеру невозможно без связей, блата (1 место), денег и взяток (2 место), а также если не умеешь приспосабливаться (крутиться) (3 место).

Половина респондентов (49,8 %) думают, что личному успеху способствует, прежде всего, крепкая семья, что коррелируется с данными рейтинга ценностей. И если в группах по половому признаку отличий в данном вопросе не видно, то в ответах по населенным пунктам отмечается существенная разница. Например, респонденты с. Улаган (как девушки, так и юноши) считают, что основной составляющей личного успеха сегодня является власть, а крепкая семья, в отличие от всех остальных опрошенных подростков получила лишь 5 место.

Немаловажной составляющей при достижении личного успеха является также и построение успешной карьеры (41,3 % выборов), а также интересная, хорошо оплачиваемая работа (32,8 %). По распределению этих 2 мест в рейтинге наблюдается завидное единодушие между подростками обеих полов. Лишь респонденты с. Улаган на 2 место поставили богатство, а успешная карьера, вопреки общей тенденции отодвинулась у них на 6 место.

Если посмотреть на оставшиеся составляющие личного успеха такие как богатство, власть, гармония с окружающими (умение ладить с людьми), образованность то видно, что если от лидирующих позиций их отделяет интервал в пределах от 26 % до 6 % (от третьего места), то между собой какой-либо статистически значимой разницы почти нет (1-2 %). В достаточно большой отрыв ушла лишь такая составляющая как самореализация (12,2 %).

Среди средств получения личной выгоды, опрошенные подростки исключают те, которые могут принести вред другим людям (48,2 %), криминальные (41,0 %) и безнравственные (24,8 %). При этом около 17 % и юношей и девушек считают, что для получения личной выгоды можно применять любые средства (различий по населенным пунктам нет). Однако на вопрос «Всегда ли цель оправдывает средства?» процент ответа «всегда» вырос до 25,3 %. Более половины (58,2 %) опрошенных написали, что только в определенных ситуациях.

Социальная справедливость – это социальное равенство людей, независимо от места жительства, национальности, половых возрастных различий, профессии, происхождения – так думают 37,7 % опрошенных современных юношей и девушек в возрасте 12-14 лет, проживающих на приграничных территориях, которые были определены для проведения социологического опроса исследователями.

19,8 % респондентов определили социальную справедливость как законность, неуклонное соблюдение всеми действующих законов. Для 18,2 % опрошенных подростков более правильным является определение социальной справедливости через социально и лично оправданное неравенство имущественного и статусного положения людей, обеспечения их влияния и богатства по заслугам, дееспособности, активности. 17,8 % считают социальной справедливостью распределение благ и признания по труду, его результатам, их количеству и качеству.

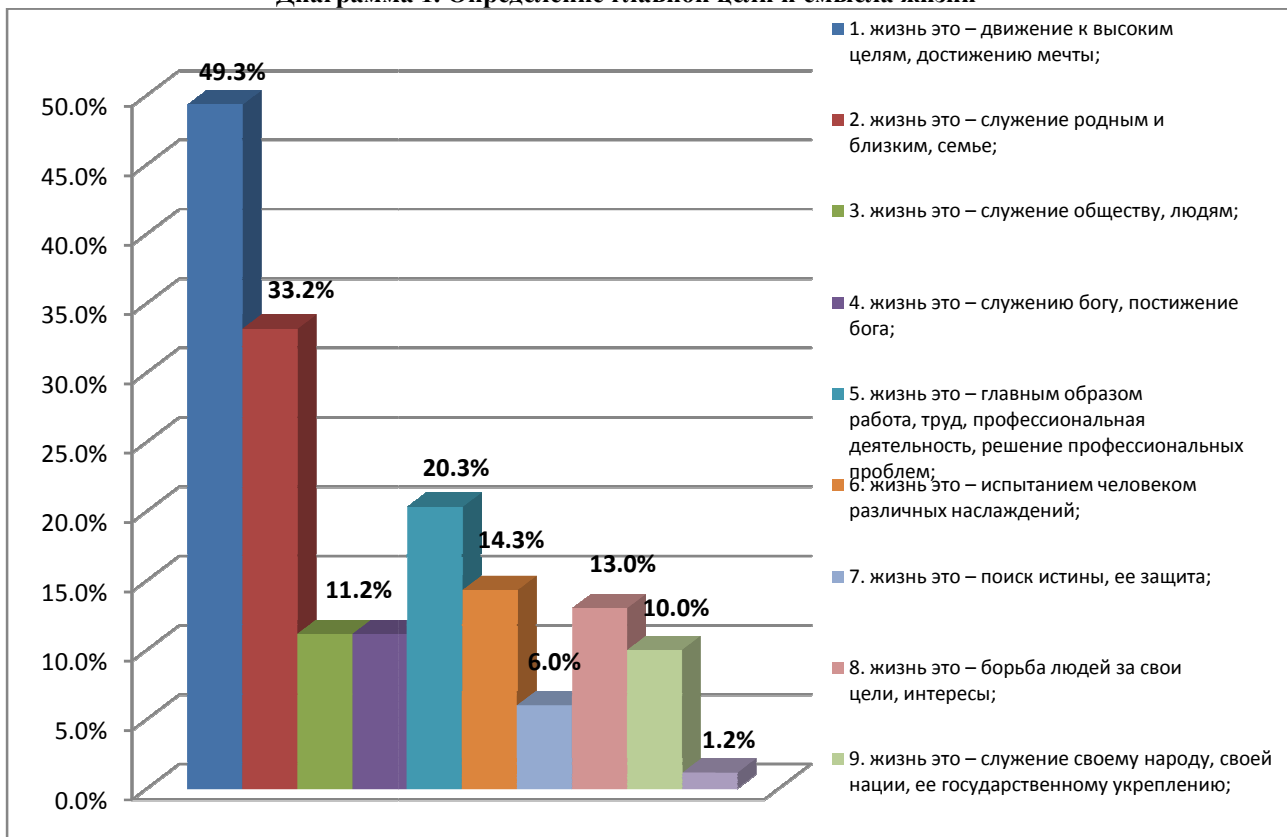
Различия в рейтинге определения социальной справедливости по полу и по месту жительства статистически не являются значимыми.

Но при этом важно учесть мнения подростков о возможности реализации справедливости в современных условиях. Распределение их ответов показывает, что опрошенные не имеют единодушного мнения по данному вопросу. Около трети респондентов (28,3 %) думают, что справедливость сегодня возможна лишь в отдельных случаях. 24,3 % - оптимистично отвечают, что люди их окружающие вполне уверены в возможности справедливости. 21,5 % опрошенных подростков полагают, что справедливость чаще всего возможна. Таким образом, с небольшими отклонениями, но 74,2 % респондентов считают, что справедливость в современном мире существует. Остальные же 32 % опрошенных подростков сомневаются в возможности справедливых отношений в современных условиях. Наиболее пессимистичные оценки возможности существования справедливости показали подростки из г. Горно-Алтайска. 42 % опрошенных девушек и 47 % юношей указали, что люди чаще всего или вообще не уверены в возможности справедливых отношений в современном мире. Хотя и в этой группе подростков преобладали оптимистичные ответы.

Интерес представляют ответы подростков на вопрос об определении главной цели и смысла в жизни. Почти половина всех опрошенных подростков (49,3 %) полагают, что главное в жизни – это движение к высоким целям, достижению мечты. Девушки и юноши оказались солидарными в ответе на этот вопрос, хотя процент девушек, ответивших таким образом на 10 % выше, чем у юношей (54,3 % и 44,3 % соответственно). По территориям оценки целей и смысла жизни также совпали и оказались теми же самыми. Только у юношей в с. Улаган на первом месте оказалось служение семье, родным и близким как главная цель и смысл жизни (38 %). В целом же в ответах респондентов служение семье, родным и близким

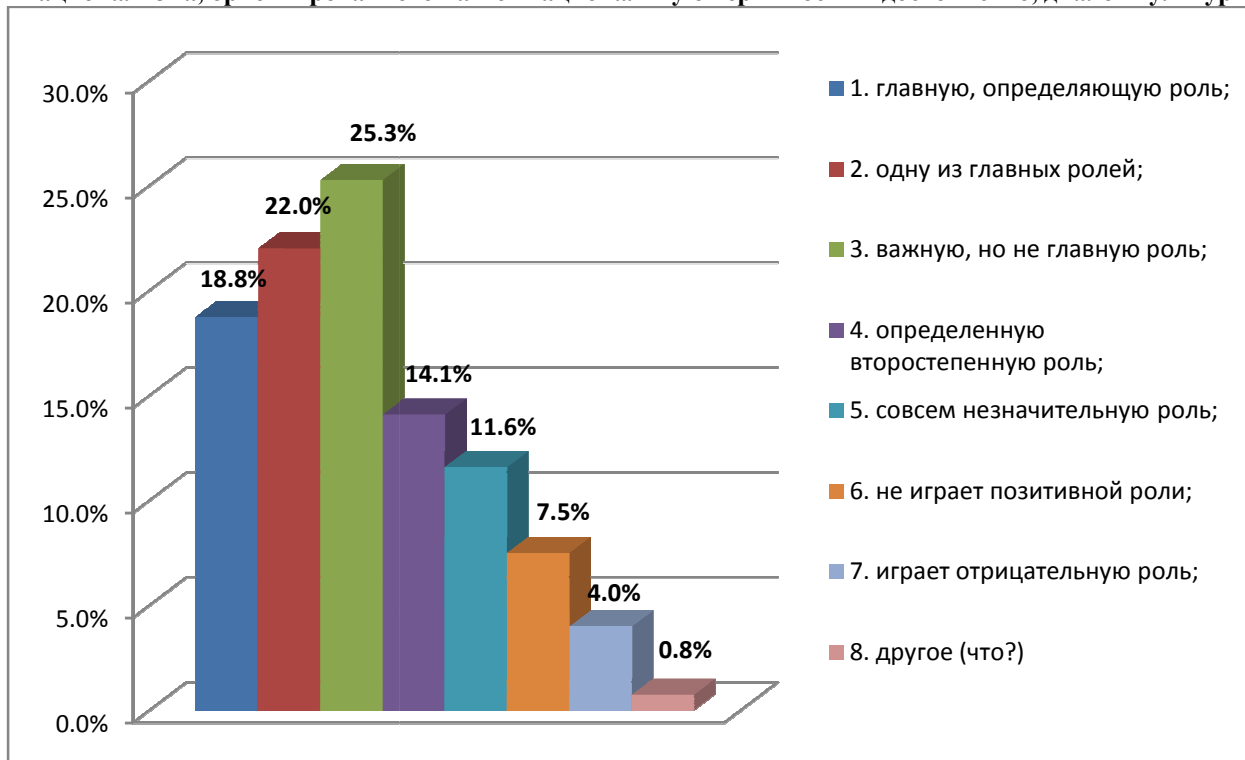
оказалось на втором месте (33,2 %). У юношей с. Улаган второе место в определении смысла жизни занимает служение обществу, людям (24 %). В отношении третьего места в ранге жизненных смыслов также не наблюдается больших различий. Большинство респондентов выделили в качестве значимого смысла жизни главным образом работу, труд, профессиональную деятельность, решение профессиональных проблем (20 3%). Иные ответы были только у юношей г. Горно-Алтайска (24 % отвечавших посчитали, что цель жизни – это борьба людей за свои цели, интересы) и юношей с. Улаган, которые отметили на третьей позиции (19 %) в качестве главной цели и смысла жизни движение к высоким целям и достижению мечты. Таким образом подростки очень близки в своих взглядах на определение смысла жизни (см. диаграмму 1).

Диаграмма 1. Определение главной цели и смысла жизни

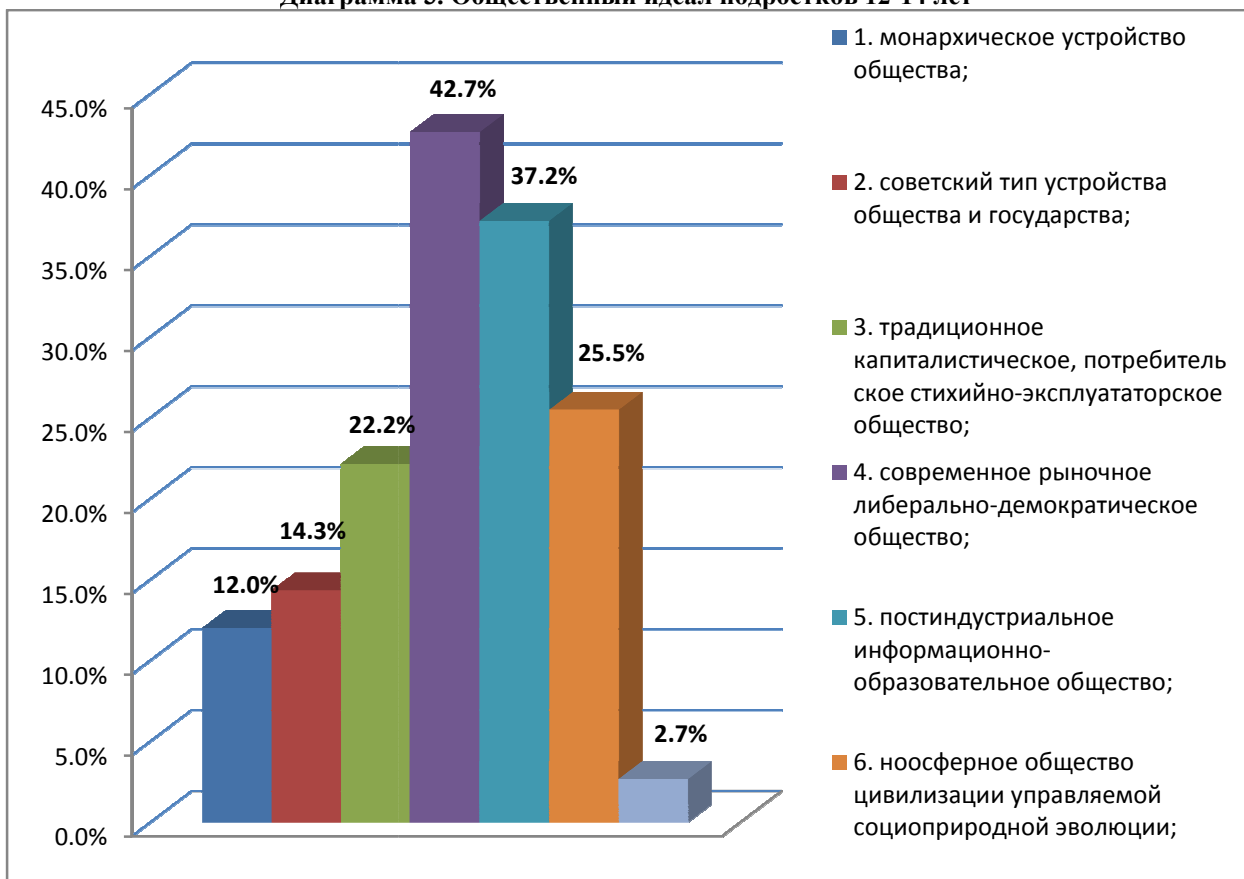
В оценке влияния на воспитание подрастающего поколения формирования национального самосознания, культурного национализма, ориентированного на межнациональную терпимость, достоинство и диалог культур также наблюдается единство позиций, опрошенных подростков. Большинство ответов сгруппировалось вокруг позиций, высоко оценивающих значение этого фактора. Четвертая часть всех участников опроса (25,3 %) отметили, что формирование национального самосознания, культурного национализма, ориентированного на межнациональную терпимость, достоинство и диалог культур играет важную, но не главную роль в воспитании молодежи. Более высоко, как одну из главных ролей, оценили это явление юноши г. Горно-Алтайска (41 % участвующих в опросе), и более низко, как к второстепенной роли, отнеслись к этому показателю юноши с. Улаган (33 %). При этом следует отметить, что, отвечая на этот вопрос, на вторую по значимости позицию все участники опроса поставили ответ «одну из главных ролей» (22,0 %), а на третью – «главную, определяющую роль» (18,8 %). Таким образом, почти треть респондентов считает, что формирование национального самосознания, культурного национализма, ориентированного на межнациональную терпимость, достоинство и диалог культур играет одну из главных или самую главную, определяющую роль в воспитании подрастающего поколения (см. диаграмму 2)

Диаграмма 2. Роль в воспитании молодежи формирования национального самосознания, культурного национализма, ориентированного на межнациональную терпимость и достоинство, диалог культур

Социально-политически предпочтения современных подростков участники опроса оценили следующим образом. На первое место они поставили в качестве идеала общественного устройства современное рыночное либерально-демократическое общество (42,7%), а на второе место – постиндустриальное информационно-образовательное общество (37,2%). Поменяли местами эти позиции респонденты-юноши как в целом, так и в г. Горно-Алтайске и в с. Улагане, которые на первое место поставили в качестве идеала постиндустриальное информационно-образовательное общество (40,3%, 50% и 43% соответственно), а на второе – современное рыночное либерально-демократическое общество (38,7% - в целом, 44% - юноши г. Горно-Алтайска). Вторую позицию в качестве идеала общественного устройства респонденты-юноши с. Улаган отдали ноосферному обществу цивилизации управляемой социоприродной эволюции (33%). Респондентки-девушки с. Улаган также несколько иначе видят идеал общественного устройства. Они на первое место поставили традиционное капиталистическое, потребительское стихийно-эксплуататорское общество (49%), а на второе – современное рыночное либерально-демократическое общество (41%). Таким образом можно констатировать, что опрошенные подростки достаточно оптимистично воспринимают общественное устройство современной России, видя в нем идеал общества (см. диаграмму 3).

Диаграмма 3. Общественный идеал подростков 12-14 лет

Ранжируя терминальные и инструментальные ценности опрошенные подростки продемонстрировали достаточно большой разброс мнений. В терминальных ценностях наиболее привлекательными для респондентов оказались две ценности: а) активная деятельная жизнь (полнота и эмоциональная насыщенность жизни) и б) развитие (работа над собой, постоянное физическое и духовное совершенствование). По территориям активная деятельная жизнь (полнота и эмоциональная насыщенность жизни) также оказалась на первом месте у девушек с. Кош-Агач и юношей с. Улаган. Наименее привлекательной ценностью для опрошенных подростков оказалась интересная работа. Распределение предпочтений по терминальным ценностям особенно видно на диаграмме 4.

Диаграмма 4. Терминальные ценности подростков приграничья

Такая же картина наблюдается и по инструментальным ценностям. Наиболее значимыми респонденты отметили три ценности: а) высокие запросы (высокие требования к жизни и высокие притязания); б) ответственность (чувство долга, умение держать слово); в) широта взглядов (умение понять чужую точку зрения, уважать иные вкусы, обычаи, привычки). Наименьшее предпочтение было отдано представлениям о нации, о своем народе. На диаграмме 5 можно увидеть полностью предпочтения подростков по инструментальным ценностям.

Диаграмма 5. Инструментальные ценности подростков приграничья

Таким образом, исследование свидетельствует о наличии противоречивых тенденциях в ценностных предпочтениях современных подростков с российско-монгольском приграничье. Несколько отличаются от их мнения мнение экспертов. Но об этом можно поговорить в другой раз. Предполагается также исследование этого вопроса в монгольско-российском приграничье. Тогда можно будет говорить и о сравнительных характеристиках смысложизненных ценностей и ориентаций российских и монгольских подростков.

ЗАХЧИН ХОШУУНЫ НУТАГТ БАЙГАА БУРХНЫ ШАШНЫ СҮМ ХИЙДҮҮДИЙН ТУУРИУД

М. Ганболд
Түүхийн ухааны доктор (Ph.D), проф,
ХИС-ийн ЭЗХХҮЭ дэд захирал,
ganboldmongonhuu@yahoo.com

Энэхүү судалгааг Монголын урлагийн зөвлөлөөс санаачлан хэрэгжүүлсэн "Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон" төслийн хүрээнд гүйцэтгэв.

Монголын урлагийн зөвлөлөөс санаачлан үндэсний түүх, соёлын хосгүй өвийг хадгалан хамгаалах хойч үедээ өвлүүлэх эрхэм зорилго бүхий Соёлын өвийн хөтөлбөрийн хүрээнд 2005-2007 онуудад “Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон” төсөл хэрэгжүүлэн Монгол улсын нутаг дэвсгэр дээр бүх аймаг, сумдын нутагт үйл ажиллагаа явуулж байсан бурханы шашны сүм хийдүүдийн хуучин туурийг бүртгэн тоолж, туурийн үлдэц хадгалагдсан байдлын зураг авч газар зүйн байршлыг нь тогтоохийн хамт шинээр сэргээн байгуулагдан үйл ажиллагаа явуулж байгаа сүм хийдүүдийн судалгаа хийсэн билээ. Судалгааны зорилго нь XX зууны эхэн үед Монгол улсын нутагт үйл ажиллагаа явуулж байсан Бурхны шашны сүм хийдүүдийн талаарх түүхэн болон аман эх сурвалжийн цогц мэдээллийн сан бүрдүүлэх явдал байлаа. Энэ судалгааны хүрээнд 6 баг ажилласан юм.

Судалгааны явцад одоогийн захчин нарын нутаг болох Ховд аймгийн Манхан сумын нутагт Төгрөгийн хүрээ, Зэрэгийн хүрээ, Зэрэг сумын нутаг Бургасны хийд, Алтай сумын нутагт Бодончийн хүрээ, Үенч сумын нутагт Улаан үзүүрийн хүрээ, Улиастайн Шар сүм гэсэн зургаан хүрээ хийдийн туурь газар

тэмдэглэгдсэн байна. Захчины нутагт ажиллаж байсан эдгээр хүрээ хийдүүдийн талаар түүхийн тоймыг товч өгүүлбэл:

Нэг. Үенч сумын нутагт байх Улаан үзүүрийн хүрээ.

Нутгийн иргэд Шаварын балгас гэж нэрлэдэг. Байрлал нь Хойд: N 45° 59. 633' Зүүн: E 091° 57. 460'. Үенч сумын төвөөс доош 6 км газарт Үенч голын хөвөөн дээр Улаан үзүүрийн хүрээний туурь бий¹⁹. Хүрээний туурийн дэргэдүүр Булаг сум, хилийн боомт руу явах зам дайран гарна. Энэ замын дагуу голын гарман дээр 3-4 өрх айл сүүлийн жилүүдэд зоогийн газар буудал ажиллуулан аж төрж байна. Түүхэн газарт хэд хэдэн нурсан шавар барилгын туурь балгас холоос харагдана. Ийм учир Шаварын балгас гэдэг. Дөхөж очиход шавар балгасын дээд, урд талаар цэргийн зориулалттай бололтой олон тооны нуувч, маягийн ухсан газрууд бий. 1940-1950-д оны үед нэг хэсэг хугацаанд хилийн цэргийн анги байрлаж Улаан үзүүрийн хүрээний шавар барилгын заримыг тэр хэвээр нь ашиглаж, заримыг нь нурааж тоосго шаврыг нь ашиглажээ. Лам нарын Улаан үзүүрийн хөтөл дээр талбай гарган хил хязгаар тогтоон зуны цагт байрлаж байсан буурь нь үлджээ.

Түүхэн тойм нь: XIII жарны модон нохой жил [1754] захчины тэргүүн бөх Мамуд шашинд оров. Түүнээс хойш 9 жил болоод XIII жарны усан морин жил [1762] Гурван шар Жаргалант хэмээх газар зуны тэргүүн сарын арван тавны сайн өдөр Зүүнгарын үндэслэлийн лам хамба Цүлтэмринчен, Сайхан чомбо, Хара хараза унзад, гэлэн Лигров нарын долоон лам анхны жанга цохиж хурал тогтоогоод 5 жил болсны хойно гар гахай жил [1767] Далай лам, Ванчин эрдэнэ хоёрт айлтгаж машинд сайшаагдав. Энэ дацанг Хутагтын дацан гэдэг. XIII жарны шороон үхэр жил [1769] Гулз, Хайнаг сүмийн буурь хавиас Зая бандид хутагтын мөнгөн хөргийг олж бурхан болгон шүтсэнээр ийнхүү Хутагтын дацан²⁰ гэх болжээ. Энэ хийд анх үүссэн Гурван шар Жаргалантаас нүүж Үенчийн Улаан эрэг хэмээх газар суурьшихад Жамцан гүн²¹ өглөгийн эзэн болж анхны дуганыг бариулжээ.

Хоёр. Алтай сумын нутагт байх Бодончийн хүрээ

Бор үзүүрийн хүрээ гэж бас нэрлэнэ. Бор үзүүр гэдэг нь хуучин Алтай сумын сумын төв байрлаж байсан Бодонч голын хөвөө юм. Байрлал нь: Хойд: N 45° 48 . 329', Зүүн: E 092° 17 . 328'

Сумын төвийн буйран дээр байрлаж байсан Бодончийн хүрээний тууринаас үлдэж хоцорсон ул мөр огт харагдахгүй. Ахмадуудын ярьж байгаагаар 1940-д оны дунд үед хүрээний хуучин барилгуудаас гурван байшин дуган үлдэж хоцорсон байсныг сумын төвийн агуулах склад болгон ашиглаж байжээ. Лам нарын хүрээний хог гэж нэрлэсэн том хэмжээний овоо (хогийг нь шороогоор дарсан) байсан бөгөөд хожим цэвэрлэн зайлуулжээ. 1970-д оны сүүлээр сумын төвд шинэ халуун усны барилга барих, сургуулийн хичээл туршлагын талбай хагалах, соёлын төвийн барилгын суурь ухах зэрэг их хэмжээний ном судар, бурхан тахилын зүйлс гардаг байсныг өгүүлдэг. Тэдний нотлож байгаагаар сумын халуун ус, конторын барилга, худалдаа бэлтгэл ангийн контор, дэлгүүр, соёлын төв, хүүхдийн цэцэрлэг, цэнгэлдэх хүрээлэн зэрэг албан газруудын барилгыг хуучин хүрээний туурин дээр барьжээ.

Бидний судалгааны явцад Алтай сумын нутагт Бодончийн хүрээний туурь гэж нэрлэсэн хоёр газар байгаа нь тогтоогдов. Нэг нь Бодончийн голын дунд хавиас бага зэрэг дээхэн, Бодончийн хавцлын эхэнд Баруун салаагийн аманд байна. Энэ туурь маш сайн хадгалагдаж үлдсэн.

Энд байгаа хүрээний туурийн дээд талд 1 км газарт Мөст сумын Хужирт багийн төв бий. Иймээс Бодончийн хүрээний хуучин туурь Алтай, Мөст сумдын уулзвар нутагт байна гэсэн үг.

Газар зүйн солбицол: Хойд: N 46° 27 . 995', Зүүн: E 092° 27 . 506'

Түүхэн газарт хүрээний гадуур хашааны хэрмийн үлдэц эсвэр гортиг татсан чулуу бололтой хад зөвөөрлөн зассан чулуун ором сайн хадгалагдсан. Чулуун гортигийг уулын хөх өнгийн жижигэвтэр чулуугаар 1 м өргөнтөй цэвэрхэн нэг шугаманд засжээ. Чулуун гортигийг хүрээний 4 талаар тойруулсан, урд болон баруун талаараа орох хаалганы зайтай. Хүрээний туурийн төв хэсэгт 2 залгаа бололтой томоохон шавар байшингийн туурь бий. Энэ дуганын харалдаа гортигийн дотор зүүн талд бас нэгэн шавран байшингийн туурь бий. Түүний хоёр талаар зэрэгцүүлэн барьж байсан олон гэрүүдийн чулуугаар тэгшлэн засаж гаргасан буйрууд сайн хадгалагджээ. Уулын налуу энгэр газрын дээд талыг нь малтан тэгшлээд гэрийн буйр болгож, доод хэсгийн шороог нь чулуун өрөн нураж унахаас хамгаалжээ. Лам нар хүрээний гортигийн дотор дундаж диаметр нь 3,5-4 м гэрийн буйр 30 орчим хэд хэдэн жижиг (3) байшингийн туурь бий. Тэдгээр нь 2-3 м хэмжээтэй.

1937-1938 оны үед уг хүрээний 289 ламыг тоолж холбож байгаад буудсан хэмээнэ. Нутгийн иргэд 500 илүү ламтай том хүрээ байсан гэж батладаг. Хоёр туурийн хооронд 120-130 км газар буй.

Түүхэн тойм нь: XIV жарны жарын гал туулай жил [1807] Бодончийн дацан тогтов²² хэмээн түүхэнд тэмдэглэсэн бий. Төвд нэр нь Дашпунцаглин.

Гурав. Бор бургасны хийд Бургасны хийд.

¹⁹Ганболд М. “Ховд аймгийн нутагт байгаа бурханы шашны хүрээ, хийдийн тууриуд”. “ХИС. НХУС-ийн ЭШБ (Нийгэм, хүмүүнлэгийн ухаан). №2 (14)”. УБ., 2009. тал. 139.

²⁰Тэрбиш Лха. Ойрадын бурхны шашны товч түүх. УБ., 2008. тал. 330

²¹Жамцан гүн нь Захчин хошууг захирч байсан ноён

²²Тэрбиш Лха. Ойрадын бурхны шашны товч түүх. УБ., 2008. тал. 330.

Байрлал нь: Хойд: N 47° 10. 118' Зүүн: E 092° 44. 396' Зэргийн голын хаяанаас дотогш 5 км газар хүрээний туурь бий. Зэрэг сумын Бургас багийн төв юм. 1960-д оны үед багийн төв хүрээний туурин дээр байгуулагдсан.

Академич Б.Ринчений жагсаалтанд байгаа эсэх Нэр: Цагаан бургасны хийд. Хүрээний барилгаас зарим нэгэн газар хананы үлдэгдэл үлдэж хоцорчээ. Ийм нураагүй хэсэгт хашааны үүд гарган Малын хашаа саравч болгон ашиглажээ. Түүнийг адууны хашаа гэнэ. Хашааны өмнө талд 20 орчим метр газар хүрээний лам нар ууж байсан булаг ус бий. Ноёны булаг гэж нэрлэнэ. Хүрээг тарааж, лам нарыг баривчлах үед энэ булагт олон тооны бурхан шүтээн, хонх, хөөрөг хийсэн ажээ. Харин түүнийг ухаж төнхөвөл булаг ус догширно гэж үзээд ойртдоггүй. Хамгийн том хүрээ байсан ид хөгжлийн үедээ 500 илүү ламтай байсан гэнэ. 1938 оны орчим хүрээ хаагдан байшин барилга, ном судар нь эзгүйдэж салхинд хийсэж байжээ²³. Түүхийн мэдээнээс үзэхэд “XIV жарны модон хулган жил [1864] Цагаан бургасны дацанг тогтоожээ. Цагаан бургасны дацанг Эрэгийн усанд тогтоож Лхам бурхан гол шүтээн болгон тахих болжээ. Энэ дацанг бас Улиастайн дацан ч гэдэг. Энд Чойрын хуралтай, агаад бас цам гардан байжээ”²⁴. Цагаан бургасны хүрээнд 1930-д оны үед 130 лам шавилан сууж, Рашаантын хурал хэмээх хайлан хурал хурдаг байсан²⁵ ажээ.

Дөрөв. Арван зургаа. Төгрөгийн хүрээ.

Байрлал нь Хойд: N 47° 24. 772' . Зүүн: E 092° 13. 357'

Ховд аймгийн Манхан сумын төвийн дээд хэсэгт Төгрөгийн хүрээ байсан туурь бий. Түүхэн газрын хэмжээ, туурийг оновчтой тогтооход бэрхшээлтэй болжээ. Түүхэн газрын туурийн ихэнх хэсэг нь айлуудын хашаа, гэр, байшингийн суурьт орж хүн малын хөлөөр арилж эдгэрэн мэдэгдэхгүй болжээ. Харин айлуудын хашааны дунд зарим газраараа газраас 70-80 см өргөгдсөн, зарим газраар 30-40 см өндөртэй, дунджаар 50-60 см өндөртэй хоёр байгууламжийн туурь бий. Тэдгээр туурийг нутгийн иргэд Төгрөгийн хүрээний гол дуганууд болох Дүйнхэрийн дуган, Номын өргөөний суурь байсан учир айлууд дээр нь хашаа гэр барилгүй хадгалж хамгаалан өдий хүрсэн гэнэ. Эдгээр туурийн зарим хэсгээс хүмүүс малтаж элс шороо зэргийг авч гэр сууцныхаа буйр бууцанд ашигладаг болжээ. Тууринаас зүүн хойг талд 300-400 м орчим газарт шинэ сүмийн барилга барьсан байгаа.

Нутгийн иргэдийн дунд Төгрөгийн хүрээ буюу Рашгонзэглин гэдэг нэр хадгалагдан үлдсэн. Проф. Б. Ринчений бүртгэлд Дашгүнчинлин гэж тэмдэглэсэн. Төгрөгийн хүрээний Зэрэгийн хүрээ салсан ажээ. 1930-д оны дунд үе гэхэд Зэрэгийн хүрээнд 500 орчим лам нар сууж байсан бол Төгрөгийн хүрээнд 270 гаруй ламтай байжээ. Ийм мэдээг нутгийн ахмадууд өгүүлж байна²⁶. Төгрөгийн хүрээ 1937-1938 оны үед лам нарыг нь баривчлан хаажээ. 1958 оны үеэр Манхан сумын Баясгалант амьдрал нэгдлийг барилгажуулах шаардлагатай болсон тул хүрээний үлдсэн барилгуудыг эвдэн нурааж нэгдлийн төв рүү зөөжээ.

Түүхэн тойм нь: XV жарны гал үхэр жил [1877] Захчны нэг хошуу 2 болон салахад Хутагтын дацангаас Төгрөгийн дацан тусгаар болж салав. Урьд Баруун Зуугийн газраас залж ирсэн Ли Самбуу Сүндэн Майдарыг гол шүтээн болгон тахиснаар Содномдаржаарашгонзэглин дацан хэмээжээ. Тогоо эрэг хэмээх газар суурьшуулжээ²⁷. 1930-д оны үед Төгрөгийн хүрээнд 390 лам шавилан сууж байжээ²⁸ гэсэн судалгаа бий.

Тав. Зэргийн хүрээ.

Байрлал нь: Хойд: N 47° 22. 109' . Зүүн: E 092° 30. 022'

Ховд аймгийн Манхан сумаас баруун урагш 20 орчим км газар яваад Зэрэгийн гол багийн төв бий. Газрын нэр Зэрэгийн хойг эхэн хэмээнэ. Хүрээний туурин дээр багийн төв байгуулагдсан учир багийн төвийн сургууль, цэцэрлэг, контор, орон сууц, хашаа барьж, худаг гаргаснаас гадна багийн малчин иргэд өөрсдийн хөрөнгө, эд хогшил хадгалах жижиг байшин сав амбаар олныг барьсан байна. Хүрээний ул мөрнөөс хоёр дуганын туурь тод мэдэгдэнэ. Хоёр туурийн зүүн талд 15 м орчим газар хүрээний хуучин худгийг дарж дэргэд нь 10 м зайд шинэ худаг гаргасан.

Сурвалжаас үзэхэд: “Зэрэгийн дацан нь Төгрөгийн хүрээний тасарч Зэрэг голын хойт эхэнд суурьшив. Зэрэгийн хүрээ нь Богд Жавзандамба хутагтаас Сандулин Майдар бурхан залж шүтээний гол болгон тахиад дацан хүрээгээ гурав дахь Рашгонзэглин хэмээх нэртэй болгов. Энэ хүрээнд Цогчэн, Чойр, Жүд, Мамба, Дүйнхэр дацангууд удаа дараа тогтоож, Тонхилын хүрээний цамын дэг авч бүжиг гаргажээ”²⁹ хэмээсэн буй. 1930-д оны үед Зэрэгийн хүрээнд 365 лам шавилан сууж байсан³⁰ байна.

Зургаа. Улиастай сүм. [Улаан сүм]

Байрлал нь :Хойд: N 46° 25. 159' Зүүн: E 091° 45. 082'.

²³ГанболдМ. “Ховд аймгийн нутагт байгаа бурханы шашны хүрээ, хийдийн тууриуд”. “ХИС.НХУС-ийн ЭШБ (Нийгэм, хүмүүнлэгийн ухаан).№2 (14)”. УБ., 2009. тал.139.

²⁴Тэрбиш Лха. Ойрадын бурхны шашны товч түүх.УБ., 2008. тал. 332.

²⁵Тэрбиш Лха. Ойрадын бурхны шашны товч түүх.УБ., 2008. тал. 331.

²⁶М. Ганболдын хувийн архивийн мэдээ. 2006 он

²⁷Тэрбиш Лха. Ойрадын бурхны шашны товч түүх.УБ., 2008. тал. 331.

²⁸ОчирА. Монголын Ойрадуудын түүхийн товч. УБ.,1993. тал. 32.

²⁹Тэрбиш Лха. Ойрадын бурхны шашны товч түүх.УБ., 2008. тал. 331.

³⁰ОчирА. Монголын Ойрадуудын түүхийн товч. УБ.,1993. тал. 32.

Үенч сумын Улиастай багийн нутаг Улиастайн хавцлын Сайрын ам гэдэг газарт хүрээний туурь нилээд тод хадгалагдан үлджээ. Хүрээний гаднах чулуун гортиг тод мэдэгдэнэ. Ялангуяа хүрээний баруун, баруун өмнө талд илүү тод үлджээ..

Нутгийн иргэд "Улиастай сүм" гэнэ. Ном зохиолд Улиастайн улаан сүм гэсэн бий. Проф.Б.Ринчений бүтээлд Үенч сумын "Улиастайн хийд, Дашбонхорлин, Дашгонгорлин нь Шар нуруу гэдэг газар байрлана гэж тэмдэглэсэн. 1938 онд хүрээ хийдүүд хаагдсан дараагаар 1940 оноос эхлэж хүрээний барилгын модыг Улиастайн аманд байсан цэргийн анги, Булган сумын сургууль зэрэг байгууллагууд зөөвөрлөж авч хэрэглэжээ.

Ийнхүү судалгаагаар үзэхэд Захчин хошуунд шарын шашны 6 хүрээ байгуулагдаж одоогийн Ховд аймгийн Алтай, Үенч, Зэрэг, манхан сумдын нутаг үйл ажиллагаа явуулж байсан. Тэдгээрийн туурийн ул мөр бүрэн арилж мартагдаж байгаа. Хууичн хүрээнүүдийг сэргээх зорилгоор анхан сумын төвд дацан барьсан. Үенч сумын төвд сүсэгтэн олонд үйлчлэх зориулалттай Шашны зан үйлийн өргөө ажиллах болсон. Эдгээрээс өөрөөр хүрээнүүдийн үйл ажиллагааг сэргээх, дахин хүрээ дацан байгуулах талаар ямар нэгэн ажил явагдаагүй байна. Эдгээр хүрээнүүдийн түүхэн тоймыг судлан тодруулах ажил хангалттай бус байна.

Хавсралт **Бодончийн хүрээний нүүдлийн зам**

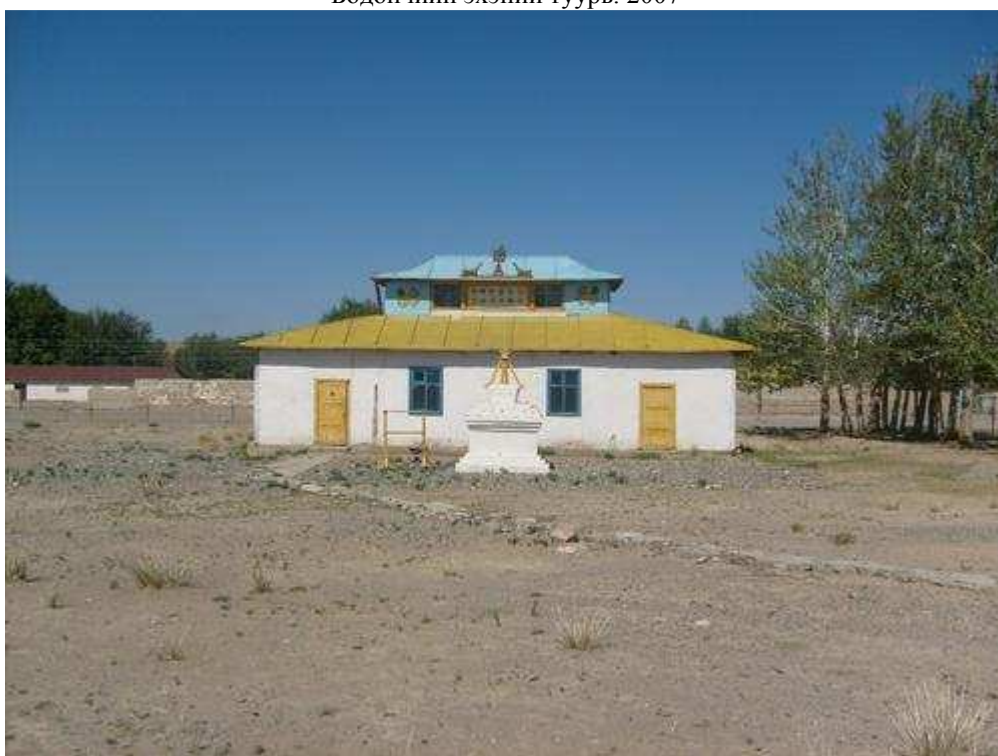
Ховд аймгийн Алтай сумын төв, Бодончийн хүрээний туурин дээр. 2007

Бодончийн эхэний туурь. 2007

Бодончийн эхэний туурь. 2007

Алтай сумын төвд байх Баян мандал сүм. 2007

Алтай сумын төвд байх Баян мандал сүм. 2007

Алтай сумын төвд байх Баян мандал сүм. 2007

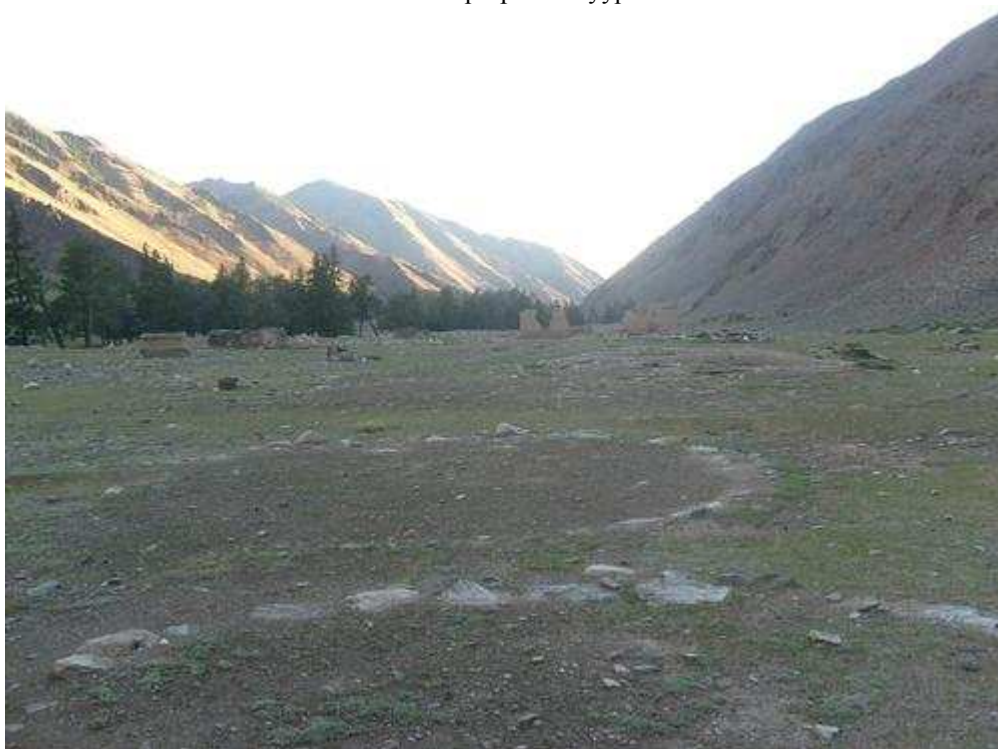
Үенчийн хүрээний туурь. 2007

Үенчийн хүрээний туурь. 2007

Улиастайн шар сүмийн туурь. 2007

Улиастайн Шар сүмийн туурь. 2007

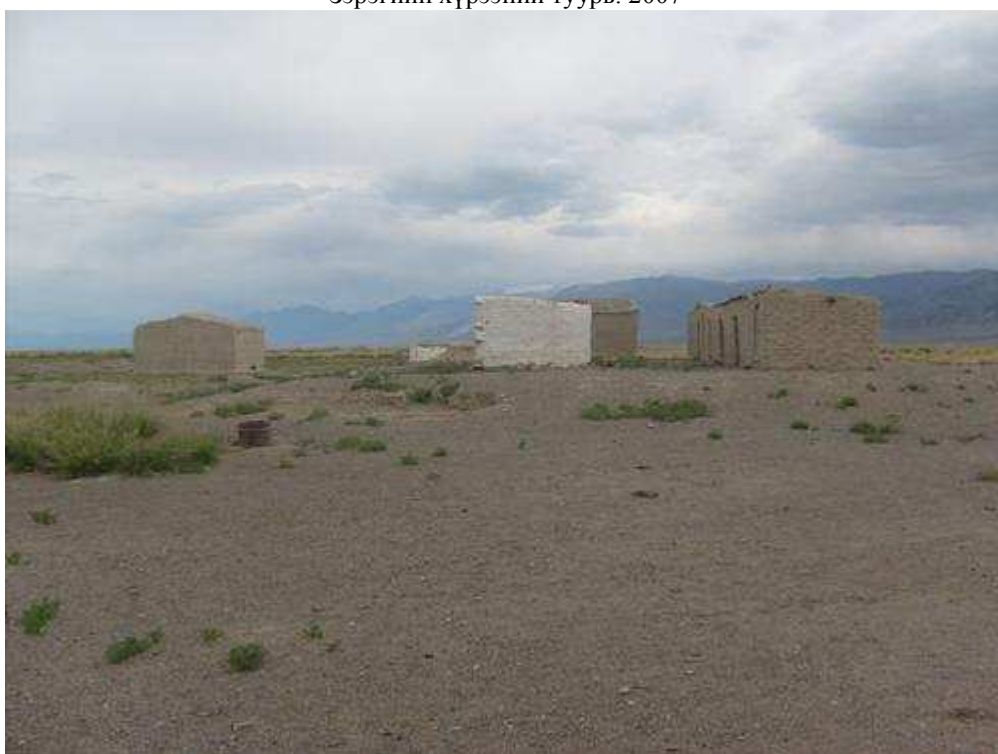
Улиастайн аманд барьсан дацан. 2007

Улиастайн аманд барьсан дацан. 2007

Зэрэгийн хүрээний туурь. 2007

Зэрэгийн хүрээний туурь. 2007

**ДОЛООН ХОШУУ УРИАНХАЙН БАРУУН АМБАНЫ ДАРХАНБЭЙСИЙН ХОШУУНЫ НОЁН, ДА
ЛАМСАМБУУ ОВОГТОЙ ЧҮЛТЭМИЙН НАМТАР ТҮҮХЭЭС**

Б.Жаргалсайхан
ШУА-ийн харьяа Баян-Өлгий аймаг
дахь нийгэм эдийн засгийн судалгааны төвийн
эрдэм шинжилгээний ажилтан,
jagaa3538ube@yahoo.com

Монголын эртний түүхт овог аймгуудын нэг нь “Урианхай түмэн” билээ урианхайчуудын тухай, урианхайн алдарт хүмүүсийн тухай монголын түүх уран зохиолын гайхамшигт түүхэн сурвалж “Монголын нууц товчоо” номын 12 бүлэг 282 зүйлийн 12 бүлэг 38 зүйлд нь тусгагдсан байдаг.

Тухайлбал Бурхан халдун уулын эзэн бурхан босгосон Шинч баян урианхай хүмүүсээс анх Жарчиудай өвгөн хүү Зэлмээгээ дагуулан ирж Тэмүүжинтэй нөхөрлүүлдэг. Хожим урианхайн алдарт хөвгүүд болох Зэлмэ, Сүбээдэй нар Чингис хааны 9 өрлөг жанжидынхан тоонд ортлоо Монголын тулгар төр улсыг байгуулахад оройлон оролцож хүчин зүтгэсэн эрэлхэг жанжин, үнэнч нөхөд, мянганы ноёд нь болцгоосон бол Зэлмэгийн хөвүүн Есүнтэй мянган хорчины ахлагчаар томилогдож байжээ.

Их Монгол улс байгуулагдах тэртээ 12-р зууны үед хүмүүсийн алдар гавъяа намтар түүх энэ мэтээр тод томруунаар тусгагдан түүх шаштирт үлджээ. Гэтэл сүүлийн үе тухайлбал Үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөн өрнөсөн, ардын хувьсгал болон ардчилсан хувьсгал ялсан, энх цагийн бүтээн байгуулалтанд манлайлан оролцсон, зохион байгуулсан түүхт хүмүүсийн талаар тоймтой бүтээл гараагүй байна. Ховд хотод болж буй **“Ойрад судлал: түүх, соёлын зүтгэлтнүүд”** сэдэвт олон улсын эрдэм шинжилгээний энэ удаагийн бага хурал цаашид чухал үүрэг гүйцэтгэнэ гэж үзэж байна.

Миний бие Ойрадын түүхэнд хамаарагдах, Урианхай түмэний дундаас төрөн гарсан алдар цуутай хошуу ноёд, лам хувраг, бөх, цэцэн мэргэн, туульч, ардын билэг авьяастан зэрэг түүхэн хүмүүсээс Хошуу ноён, да лам явсан Чүлтэн хэмээх эрхэм хүний намтар түүхээс судлан сурвалжилж тэмдэглэснээ товч танилцуулъя.

**Долоон хошуу Урианхайн Баруун амбаны Дархан бэйсийн
хошууны ноён, да лам Самбуугийн Чүлтэмийн тухай**

1. Самбуугийн Чүлтэмийн удам гарвал, ахуй амьдрал:

С.Чүлтэм нь 1886 он буюу “Нохой” жил Монгол Алтайн нуруунаас эх аван урсах Булган голын эхэнд, тайж язгуурт Самбуугийн 3 дахь хөвүүн болон мэндэлжээ. Ах сумын холдон элкин “Цагаан ястан”, өдгөө амьд сэрүүн байсан бол 126 настай хүн байх байсан. Самбуу тайжынх 4 хүү, нэг охинтой байв. Сайнбилэг ноёны ганц хүү Самбуу нь нэг нүд муутай учир, хошуу ноёны албыг залгамжлах боломжгүй. Нөгөө талаар хүүхдүүд нь бага балчир учир нэг овог элкийн Жож амбанг ирүүлж, Самбуугийн хүүхдүүд 18 нас хүртэл хошуу ноёны албыг хашиж байхыг түр гэрээслэн захижээ. Гэвч Сайнбилэг ноёны итгэл, гэрээ захиасыг Жож амбан биелүүлэлгүй өвгөртлөө хошуу ноёны албыг өөрөө хаших болсонд нутгийн ардууд дургүйцэн “Уггүй ноёнтой, Улгүй гуталтай” боллоо гэгцгээн ил далд тэмцэл өрнүүлжээ.

Энэ хугацаанд Самбуугийн хүүхдүүд ч эрийн цээнд хүрч, бичиг үсэг, шашин номд шамдан суралцаж, “Цолмон од сарны чимэг, Цовоо хүүхэд нутгийн чимэг” хэмээн нутаг усандаа магтагдаж байв. Нутгийн ард олон Самбуугийн хүүхдүүдээс хошуу ноён болгохыг эрс шаардаж Ховдын амбан хүртэл заргалдаж очсоноор бичиг үсэг, шашин номд бүрэн боловсорсон Самбуугийн том хүү Балдандоржийг 1914 онд хошуу ноён болгожээ.

Самбуу тайжийн том хүү Балдандож, дунд хүү Чүлтэм нар нь сүм хийдэд шавилан сууж шашин номд шамдан суралцаж, лам, да лам, унзад цол хүртсэн байх ба Чүлтэм нь зурхайн чиглэлээр голлон суралцажээ.

Чүлтэм багаасаа хүний яриа хэлснийг толгойгоо ялимгүй гилжийлгэн ихэл анхаарал тавин сонсдог эелдэг даруу, аливаад хянуур болгоомжтой ханддаг. Яарч тэвддэггүй, аливааг тунгааж боддог, хэрсүү холч ухаантай хүн байсаан гэж олон азай буурлууд дүгнэн ярьдаг байна. Тэрээр аливаад дургуй нь хүрэхээр тас тас хөхрөн даажигнасан хурц үгээр мохоодог, хариуг тэр дор нь хэлдэг байж. Чүлтэм цовоо сэргэлэн, цэвэрлэг нямбай, шовгордуу, цагаан царайтай, өргөн мэдлэг билиг авьяастай, бусдыг өөртөө татах, зохион байгуулах, нөлөөлөх увидастай хүн байсан юм гэж тухайн үеийн ахмадуудын ам ярианд түүхэн дурсамж болон үлджээ.

Тэрээр шашины сахил санваар хүртсэн тул гэр бүл зохиогоогүй 1930-иад оны сүүлч, насан эцэстлээ ганц биеэр амьдарсан гэдэг.

2. Ноён, Чүлтэм да ламын гүйцэтгэж байсан ажил алба:

Урианхайн Баруун амбаны Дархан бэйсийн хошууны “Дашчойнхорлин” хэмээх их хүрээнд Чүлтэм багадаа шавилан сууж, шашины том цолтой лам нараар Түвд, тод монгол бичиг үсэг заалгаж сурчээ. Мөн

зурхай гаргаж, хуанли зохиодог Галаан Дүвчин, Лхүдэв зэрэг зурхайч лам нараар зурхайн онол заалгаж, хамтран өдөр гариг, сар мичидийн тохиолго, нар сар хиртэх, хур тунадас буух, цаг хугацаа, жин хэмжээг хүртэл багцаалан гаргалцаж байсан гэнэ.

Мэдлэг чадвараараа нутаг усандаа ихэд үнэлэгдэн ламаас, да ламаар өргөмжлөгдөн улмаар “Дашчойнхорлин” их хүрээнээс салбарлан “Дашбалжирлан” хэмээх бага хүрээ хийдийг Галсандорж хувилгаан ламтай хамтран “Дунджаргалант”-ын аманд байгуулжээ. Эдгээр их, бага 2 хүрээнд тухайн үедээ тус бүрт нь 100 гаруй лам хуврагууд шавилан суусан, эх орны баруун хязгаарын сүсэгтэн олны хэрэгцээ шаардлагыг бүрэн хангасан шашин номын томоохон төв нь байж тэдгээрт Чүлтэм, да ламаар ажиллаж байжээ.

Чүлтэмийн ах Балдандорж хошуу ноёноор ажиллаж байхдаа 1921 оны цагаан сарын шинийн гунанд одоогийн Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын нутаг “Хүйтэн хошуу” гэдэг газар 300-аад харваач оролцсон “Урианхайн мөсний сурьн томоохон чуулга харваа”-г зохион байгуулан явуулж байгаад гэнэт хордон өвдөж Их төмөрт-д гэртээ хүрээд нас баржээ. Ноёны үхлийг хошуу ноёны албыг булаацалдаж байсан Жож амбаныхтай холбон ярьдаг.

Энэ үед хошуу ноёны албыг Балдандорж ноёны хүү Жамъянжавт хариуцуулсан боловч Жамъянжав нь ээрүү түгдэрч хэлдэг зовлонтой учир хүссэн хүсээгүй, хошуу ноёны албыг авга ах Чүлтэм да ламаар хошуулах болжээ.

Ийнхүү 1921 оны зунаас Дашчойнхорлин их хүрээний да лам Чүлтэм “Хошуу ноён” болж нутаг орондоо төр шашны хэргийг хослон баригч “төр лам”, “ноён лам” хэмээн нэрлэгдэх болов.

Хошуу ноён болсноор хошуу нутагтаа бүлэм байгуулж, хүн ардыг бичиг үсэгт сургах, мал сүргийг өсгөх, тариа тарих, ан гөрөө хийж амьдрал ахуйг нь дээшлүүлэх талаар Ардын Засгийн бодлого үйл ажиллагааг явуулж, хошуу нутагаа төлөөлж сурталчилан их бага хурал чуулганд удаа дараа төлөөлөгчөөр нь идэвхтэй оролцож байв.

Ардын Засаг тогтож, хуучин Засгийн эрх ямба, алба гувчуур, дарлал мөлжлөгийг халснаар хар шар феодал, эрх ямбатнууд алдагдсан эрх дархаа сэргээн авахын тулд элдэв башир аргаар Засгийн бодлого шийдвэрийг эсэргүүцэн тэмцэх ажил үйлсэд саад тээг болох, хорлон хутган үймүүлэх үйл ажиллагаагаа үргэлжилүүлсээр байв.

Ангийн дайсны ширүүн тэмцэлдээний явцад 1921 оноос 1930 оны хооронд ноён лам 3 удаа баривчлагдсан байна. Сүүлчийн удаа хувьсгалын эсэргүү бүлгийн баривчлагаар БНХАУ-ын ШУӨЗО-ны Чингэл сумын нутагт орхимжоороо хүлэгдэн очиж, дахин эргэж ирэлгүй тэндээ насан эцэслэв. Чүлтэм хошууны ноёны ажлыг 10 жил, Дашчойнхорлин, Дашбалжирлин их бага хүрээний да ламаар 10-аад жил нийтдээ хорь орчим жил нутаг орон, хүрээ хийдийн ажлыг ахлан удирдаж байсан түүхт хүн билээ.

Нутагтаа хүнд бэрх үед хошуу нутагтаа чадамгай удирдан, ард түмэн, засаг төрдөө үнэлэгдэн БНМАУ-ын бага хурлын гишүүн, Монгол ардын намын гишүүн болж байсан нь ноён Чүлтэм да ламын бас нэгэн үнэлгээ болох бизээ. Хошуу ноёдын чуулган, Улсын их бага хуралд оролцож явахдаа хурц дайчин хэлэмгий чанараараа гайхагдан Урианхайн баруун амбаны энэ ноёныг “Махан хэлтэй хүн гүйцэж хэлэлцэшгүй болтой” гэхэд өөрөө ч зөвшөөрч “Ац 2 хэлтэй эс болжим, ганц хэлтэй хүнээр юунд даруулхав” гэж суусан гэдэг.

3. Ноён Чүлтэм да ламыг хувьсгалын эсэргүү бүлэг хүч түрэмгийлэн баривчилж хойшоо хил (Хятад) давуулсан тухай:

Ардын хувьсгалаар эрх ямбаа албан тушаалаасаа хасуулсан Урианхайн баруун бэйсийн хошууны Оорцог сумын Занги Даржаа, Мянгад сумын Занги Очирбат, Ах сумын Хүнд Очиржав, Ах сумын Занги Хөх, Хүнд маарамба Тая, Мээрэн Авирраа, Залан Батдэлгэр, Ловон лам Лувсан, Цорж нарын хувьсгалын эсэргүү бүлэг хүмүүс хягаар нутгыг үймүүлж янз бүрийн ятгалга хатгалга дэгдээж, 1930 оны зуны дунд сард нутгийн 40 гаруй өрх айлыг эх нутгаас нь дүрвүүлж хятад руу нүүлгэжээ. Ноён ламыг Улсын бага хуралд оролцож явах хойгуур нь: Ард (мухар)-ын Засаг хүүхдүүдийг сургуульд, эрчүүдийг толгой дараалан цэргийн албанд явуулж, тариа тарих, мал өсгөх, оростой нөхөрлүүлж улаан намд хүчээр элсүүлэх юм байна гэх мэтээр элдэв цуурхал дэгдээн, хуучин эрх мэдэл хэргэм цолоо хятадад очиж сэргээлгэн авах гэсэн дээрх хувьсгалын эсэргүү этгээдүүдийн хүчинд автагдан орхимжоороо хүлүүлэн байж эх нутгаасаа гарчээ.

Энэ үед Чүлтэм да лам ихэд хилэгнэн уурсаж: “Ардын Засаг тогтож, эсэргүү та нарын эрх ямба цолыг чинь аль хэдийнээ эвдчихсэн бишүү одоо юунд ард олныг үймүүлэн зовоож, ардын засагт тэрсэлнэ вэ?! Унасан газар, угаасан ус, удам дамжиж буурал өвгөдөө нутаглуулсан, идээшиж дассан өвөр алтай нутгаас нь салгаж, Урианхайн хошууг, хар хятадын боол болгох гээ юу, цаана чинь ачтай Ардын засаг төр тогтож, ард олондоо ээлтэй буянтай ажил үйлс хийгдэж байгааг мангуу мунхаг толгой та хэд мэдэж байна уу?” Хэмээн агсарсан ч тал талаас нь бүчин авч орхимжоор нь хүлэн моринд мордуулж хүчээр авч явжээ.

Хошуу ноёныг нь харьяат 40 гаруй өрхтэй нь хамт нутгаас нь таслан авч хил давуулсаны дараа Урианхайн баруун амбаны Дархан бэйсийн хошуу одоогийн Баян-Өлгий аймгийн Булган, Дэлүүн сум Ховд аймгийн Дуут, Мөнххайрхан сумын нутагт үлдсэн ардууд ёстой л “Эзэнгүй албат, ишгүй хугтатой адил” гэгчээр эргэлзэж цочирдсон түгшүүрийн дунд хоцорсон байна.

4. Чүлтэм да лам эсэргүү бүлгийн хүчинд автан хятадын нутагт очсон хойно 1930 оны цагаан морин жилийн намар Улсын бага хурлын гишүүн Б.Амарт хэлсэн үгнээс:

“Надад буцаад давах нэр нүүр байхгүй болсон хүн, үд хэвийсэн настай ч гэсэн үхэх төөргөө хүртэл, нартын нарыг харж эндээл нүгэлээ наминчилхаас цаашгүй боллоо. Ардын төр гэдэг чинь аргагүйл цагаа олсон төр юмсан. Энэ төрд үнэнч явахаа андгайлсан юмсан. Улсын бага хурлын гишүүн болсон юмсан. Хэдэн барлагууд намайг ийм гаслант байдалд хүргэлээ. Хэдэн айл тасалж, Алтай давуулчихаад, хятадын харьяанд хуучин эрх ямбаа сэргээн, шинэ засаг тогтоож авах юм гэнэ. Ийм мунхаг барлагуудтай юугаач ярих билээ. Манжийн дарлалын зовлонг гэтлэж амжаагүй байтал, хятадын шаахайн ул долоож амьдрах гэсэн харалган мунхагуудын албадлага хүчирхийллээр орхимжоороо хүлүүлэн байж хүчинд автсан миний биеийг өнө хожид цагаатгах зүйл биш!

Хувьсгалын эсэргүү бүлэгтэй сумын дарга Авирмэд шиг нэгээ үзэж, тэмцэн амиа алдсан бол миний өчүүхэн нэр төр ард түмэн ардын засгын өмнө цэвэр үлдэх байсан байх. Даан ч харамсалтай явдалд учрав. Ядарч зовсон миний урианхайн ард түмэн эх нутаг, алтайдаа амар тайван жаргаж суухыг л дотороо залбирч өдөр хоногоо өнгөрөөнөм” гэжээ.

5. Ноён Чүлтэм да ламын талаар нам төрийн удирдлага зарим хүмүүсийн дүгнэлт:

- **Маршал Чойбалсан:**

Улсын бага хурлын гишүүн Б.Амарыг хүлээн авч уулзаж байхдаа хэлсэн нь: Танай тэр Чүлтэм да ламыг би мэднэ. Юманд нилээд ултай суурьтай хандмаар тайван тогтуун хүн юм билээ. Хүнтэй ярьж хөөрөх үг нь ч цэгцтэй, дэвшилт үзэлтэй, шулуун шудрага хүн гэж бид харсан.

Гэтэл хувьсгалын эсэргүү, ангийн дайсан болсон цөөхөн хэдэн хүн бүхэл бүтэн хошуу нутгийг нь үймүүлээд хил давуулж байхад, ямарч арга хэмжээ авч чадалгүй, өөрөө хүчинд автан баривчлагдан явж байгаа нь харамсалтай байна гэжээ.

- **Улсын бага хурлын гишүүн Бөөрөөн Амар:**

Нутаг ахалсан Чүлтэм да ламыг “Ноён лам” гэж хүмүүс өргөмжилдөг. Ардын төрд элэгтэй, шулуун шудрага зан чанартай, нутаг нуруундаа асар их нэр хүндтэй хүн билээ. Энэ хүнд “Ноён” гэдэг нэр байхаас биш зон олныг ноёлохын төдий ч санаа сэтгэл байдаггүй. Өмч хөрөнгө гэвэл ганц халцархай цоохор морьтой, түүгээ унаад хасаг цоохор ширдэгээ эмээлийн хойгуур хуйлж ганзаглаад мордсон байхад тэр хүний хөрөнгө нь бүрдсэн байгаа нь тэр. Нутаг ахалсан ноён хүнд өв хөрөнгө их байх ёстой гээд хөрөнгө чинээг нь асуун бүртгэх үед бичээд бай, “Ар долоон хошуу Урианхай минийх, Алтай сайхан нутаг ус минийх” гээд инээгээд сууж байдаг, ховдог сувдаг сэтгэлгүй, хүнд тусархаг, хүүхдэд ээлтэй, эмийн ургамлаар голдуу хүмүүсийг эмчилдэг, эм барьдаг, өргөл барьц барьсан хүнд уурладаг хүн байлаа гэжээ.

- **Хошуу нутагтаа занги явсан Чүлтэм да ламыг баривчлан хил давуулсан эсэргүү бүлгийн гол төлөөлөгч Хөхийн дүгнэлт:**

Чүлтэм да ламын шадар туслах явсан Зээ дүү Дансрандаа 1930 оны зун хэлж байсан дурьдатгал ярианаас:

“Чамайг ноён ламтайгаа амь нэгтэй байдагд чинь ах нь баяртай байдаг шүү дүү минь! Цаад хүн чинь (Чүлтэм да ламыг хэлж байна) ёстой ноён нуруутай, ядарсан зүдэрсэнд тусархаг, холч гярхай харцтай, жинхэнэ цагаан ястай хүн байгаа юм. Энэ хүнийг гомдоож болохгүй. Манай хэдэн мангуу Занги, Залангууд шиг малгуу хүн биш, юмны учир утгыг ухааж чаддаг, уяа зангилааг тайлж чадах увидастай, урианхайд ховор заяасан амьтан шүү хөөрхий, амт чанар сайтай цай хоолоор таслахгүй халамжилж бай. Муу нагац нь хэдэн балдарыг дагаж навсагнахаа болье” гэж бодож байгаа Алтан нутаг, Ардын засгаас холдож юу ч хожсонгүй. Нутагтаа буцаж очиж ясаа тавья гэж бодож байгаагаа нулимсаа дуслуулан байж харамсан хэлж суусан гэнэ.

6. Нутаг ахалсан ноёдтой, ноён Чүлтэм да ламыг харьцуулан үзэхэд эрс ялгаатай хүн байлаа:

Үүнд: 1. Нутаг ахалсан ноёдууд суурь сууриар мал сүрэгтэй байхад манай ноён Чүлтэм да лам, нэг ч суурь малгүй байв.

2. Олон арван айл өрх, хүмүүсийг зарцалсан, эрх ямба үүсгээгүй.

3. Өргөө гэр, ордон босгоогүй

4. Энэ нутагт баячууд нь цөөхөн, ядуу тарчиг амьдралтай нь олон байсан ба зовж зүдэрсэн ядууст тусалж, зарга өгдөг байсан учир тэд эгэл даруу ноён ламаа ихэд хүндэтгэн хүрээлдэг болсон.

5. Хань ижил, эхнэр хүүхэдгүй ганц биеэр амьдардаг байв

6. Нутагтаа хамт өссөн, Дамиран(Дансран) гэдэг эгэл хар хүнтэй үерхэж нөхөрлөдөг. Шадар туслах нь болж хоол унд, бүхийл ажил үйлсийг нь өтөл насалтлаа гүйцэтгэж, хамт өтөлсөн гэдэг.

7. Зарга, Зайлхаа шийддэг түшмэд, тахар зарц барлагуудгүй, аливаа ажил үйлсийг ард нэг бүртэй биечлэн уулзаж, чирэгдэлгүй шууд шийддэг

8. Эрх дарх эдэлсэн, элч буухай довтолгосон гэхээр элдэв ааш зан, татвар гувчуургүй, эгэл ардын хайр хүндэтгэл хүлээсэн эрдэм, билиг авьяаст лам байв.

9. Улсын бага хурлын гишүүн болж Монгол ардын намын гишүүнээр элсэж, Ар долоон хошуу урианхай, арван хоёр хэрээ хасгийн дунд “Ноён лам”, “Төр лам” нэр зүүж, айл айл дамжин бадарчин байдлаар хоноглож явдаг эзэн ноёнтон байлаа.

10. Урианхайн 7 хошуу нутаг, хүн ард нь Хятад, Орос, Монгол 3 улсын хил тогтоох явцад эдгээр 3 улсад хуваагдсан байх ба ноён Чүлтэм да лам нь монголдоо байвал эх оронч болоод, Алтай давж Хятадад нутгийнхаа хагас ар нутаг, ардуудтайгаа очиж уулзахаар эх орноосоо гарч явсан “Урвагч” болох мэт хүнд асуудалд учирсаар байлаа.

Зүй нь одоогийн БНХАУ-ын ШУӨЗО-ны Чингэл, Цагаан гол, Хөх тохой, Буурал тохой сум нутаг манай улсын Ховд аймгийн Дуут, Мөнххайрхан сум, Баян-Өлгий аймгийн Булган, Дэлүүн сумын нутаг ардууд Урианхайн баруун амбаны “Дархан бэйсийн хошуу”-нд харъяалагдаж ноён Чүлтэм да ламын харъяанд захирагдаж явсан нэг л хошуу нутгийнхан билээ.

7. Долоо хошуу Урианхайн баруун амбаны Дархан бэйсийн хошууны ноён да лам Самбуу овогтой Чүлтэмтэй холбоо бүхий түүхэн газар

Булган сумын уугуул иргэдээс 1991 онд Булган сумын бахархал болсон түүхт хүмүүсийн талаар санал асуулга, судалгаа явуулхад хамгийн түрүүнд олонхийн саналаар С.Чүлтэм да ламыг нутгынхаа хамгийн “Эрхэм бахархалт хүн”-ээр тодруулж, нутгийн азай буурал дунд үеийнхэн энэ эрхэм хүний түүхэн яриа, дурсамж, түүхт газруудаар нь мэддэг болсон юм. Чүлтэм да ламын амьдарч ажиллаж байх хугацаандаа Баруун амбаны Дархан бэйсийн хошуу одоогийн Баян-Өлгий аймгийн Булган, Дэлүүн сум, Ховд аймгийн Дуут, Мөнххайрхан сумын нутагт холбогдол бүхий түүхт газар, тахилга шүтээнүүд олон байдаг билээ. Тухайлбал:

Да лам Чүлтэмийн ахалж байсан

- Дашчойнхорлин, Дашбалжирлан хэмээх их бага хүрээний туурь балгас болон дахин сэргээсэн хийдүүд нь Булган, Мөнххайрхан, Дуут суманд одооч байна.
- Түүний 100 гаруй лам хуврагаа дагуулан тахиж байсан овоо нь Дунд жаргалант, Их жаргалант хоёрын дунд орших Тахилт хэмээх газар буй Тахилтын овоог одоо хүртэл нутгийн уугуул иргэд тахин шүтсээр байна. Уг овоо нь 3 метр шоо дөрвөлжин хэлбэртэй 1.5 метр өндөр цайвар боржин чулуугаар босгосон овоо байх ба дөрвөн талдаа 3 гураваар өрсөн сангийн жижиг овоонуудтай.
- Тахилтын овооны дөрвөн зүгт орших Арц, Бажууна тэргүүтэн ургамлыг аравнайлан хамгаалж байсан уламжлал нь өнөөг хүртэл хадаглагдан нутгийн иргэд Тахилтын арцнаас зөвхөн эмчилгээ шүтлэгийн хэрэгцээнд л хэрэглэж байдаг. Мөн Хэцүү сай, Гүрт, Их түргэн, Рашаан Индэрт хэмээх газруудад лам нарын хамгаалан аригнайлсан арц, яргай, тавилхай зэрэг ургамал ургадаг юм.
- Долоо хошуу нутгийн ноёдыг урин тахиулж байсан, Алтайн алдарт 13 овооны нэг болох “Хэргийн овоо” нь Дэлүүн, Булган сумын нутгийн зааг Түвшин нуурын өмнө талд Дэлтийн нуруунд байдаг бөгөөд наран хэлбэрийн том цогцолбор овоог энэ жил 7 хошуу нутгаараа тахихад 400 орчим хүн оролцсон билээ.
- Хошуу нутгаараа тахиулж байсан овоо Булган сумын Сэрүүний улаан үзүүрт буй гал овоо, жил бүр тахигдаж байгаа.
- Нүүдлийн сүм хийд байгуулж шавь нараа бурхан номын эрдэмд сургах, нутаг усныхаа зон олныг буяны номоор тасалдуулахгүй гэсэн үүднээс айл өрхийн байршил зуслангийн дунд нь очиж гэр Дуган байгуулж байсан газар нь одоо “Дуганаа ширэг” хэмээн нэршисэн нь Булган сумын нутагт бий. Энэ нь орчин цагийн гэрийн боловсрол олголт буюу нүүдлийн номын сангийн онцлог хэлбэр гэлтэй үйлчилгээ байв.
- Хошуу нутгийн хоорондын газрын маргаантай асуудлыг шийдэж, 2 нутгийн хилийн заагт чулуун дээр Урианхайн “Нуман тамга”, Захчины “Дэгрээ тамга” сийлж, хилийн тэмдэг болгосон газрыг нь “Тамгат” хэмээн нэрлэгдсээр байгаа билээ.
- Тухайн үедээ байгаль эх дэлхий, хүн ардаа гэсэн сэтгэлийн үзүүрт “Хар усан тохой” хэмээх газарт Булган голоос усны эх гаргаж, 10-аад км шуудуу татуулан голын эх бий болгосноос өдий хүртэл тэнд хүмүүс хадлан газар тариалан эрхэлсээр байгаа.

Алтай гэдгийн даваа" нь гэдэг дууг Чүлтэм да лам өөрөө зохиосон гэдэг билээ.

Алтай гэдгийн давааг, албан хэрэгээр давлаа
Ардын засгийн зараалыг, арай гэж гүйцээлээ
Хангай гэдгийн давааг, халтархан хараараан давлаа
Харьяат төрийн зараалыг, харайхан гэж гүйцээлээ
Эндэхийн нэгэн давааг, эрдэнэт хүлгээрээн давлаа
Энэ төрийн зараалыг, энэхэн биедээ ахдуулна
Хойн майлхын давааг, холхидог шархалаараан давлаа
Холжис гэсэн зүркийг, хошуун тандаан даатганаа
Эрчис мөрөнгийн усыг, эргэдэг шархалаараан гатална
Эргэс гэсэн зүркийг, эзэн төрдөөн даатгана
Булган голын усыг, булгидаг шархалаараан гатална
Булжис гэсэн зүркийг, бурхан тандаан даатгана
Хом ханасын давааг, хонгорхон саарлаараан давна

1. Хотон Оросын хэргийг, хоосон болгаад буцлаа гэж өөрийн үзэл бодлоо уг дуунд шингээсэн байна.

8. 1924 онд хуралдсан Монгол улсын их хуралд Чүлтэм да ламын хэлсэн үгнээс

Язгуураас эдүгээ болтол... Урианхайн долоон хошууны газар завсардан хуваасан хилгүй, холилдон суусны дотор, манай нэгэн хошууны их төлөв ба тус аймгийн дундуур нь Хойт Алтай Чингэл, Үрэмч, Хирэн, Эрчис, Хав, Ханас, Аланбаг (өленбег) Бэлчиг голуудын зэрэг олон тариалан хадлан, ой мод, жимс

тэжээл, үст, эвэрт ан гөрөөс зэрэг дэлхийн баялаг үлэмж газраа 200 илүү онд нутаглан суусан нь дэлхийн шим, ан гөрөөс зэргийг гол болгон амьдран идээшлийг олсон бөгөөд бас ч Чин улсын үед хар хасаг цутган орж ирснийг хаан эзний зарлигаар манай нутагт багтаан суулгаж жил бүр өвс бэлчээрийн хөлс, тэмээ, адуу, үхэр, хонь тус бүр зуугаадаас нижгээдийг хураан авч, бас хасаг тариа тарихад тариалангийн хөлсийг зүй зохисоор тусгай хураан авч ядууг тэнхрүүлэх ба албанаа нийлүүлэн нутаг газрын шимд түшиж аж төрөн алба залгамжилж он уджээ.

Гэтэл Чин улс мөхөж манай Монголчууд тусгай тулгар төрийг байгуулсан учираа шажин үндэс, овог язгуураа эрхэмлэж нутаг үндэс бээр дагаар орохоор эрмэлзсэн атлаа, олноо өргөгдсний 3-аар онд 200 илүү цэрэг очиж Өрөнгө, Чингэл, Цэнгэл зэрэг газраа суусан манай нэг хошууны ардуудыг тамга, захирлын хамт нэгмөсөн шилжүүлэн нүүлгэсэнд даруй дагаж манай нутаг Булган, Дэлүүн, Сэнхэр зэрэг газраа нүүн хүрч нутаглан суусаар буй.

Үүнд: Энэ газруудад тариалан, хадлан жимс тэжээлгүй бөгөөд ой мод өвс бэлчээр, өвөлжөө, ан гөрөөс зэргээр нэн ховор тулд хавчигдан тус хошууны ардууд жил бүр торгуудын нутаг Шар хулсны зэрэг газраа цөөн өрх очиж, мал бэлчээрлэн бага саг ан агнан тариа тарьж авч ирэх ба 14-р он хүртэл тэрхүү нутаг газруудад суусан хасгуудаас өвс бэлчээр тариалангийн хөлсийг урьдын удааг мөрдүүлэн хураан авсан бүлгөө.

Одоо сууринсан хасаг этгээд газар тариалангийн хөлс өгөх байтугай хараат Урианхай хасаг нэгэнт хоёр улсад хуваагдан дагасан тул энэхүү нутаг газар Хятадын газар болох учир ан үл агнуулмой, тариа үл тариулмой хэмээн хүчэрхэхийн дээр хулгайлах, булаах зэргээр хохируулан гачигдуулж, ядуу нэгэн хошууны ардууд амьдралыг олоход бэрхэд хүрч байн байсаар тэрхүү нутаг газрыг бүрмөсөн гадаадад алдвал ер хүмүүжих аргагүй, тэрч байтугай манай Урианхай нутгийн баруун хойт хязгаар Оросын нутагт зах нийлсэн уудам их бөгөөд дэлхийн баялаг үлэмж боловч цөм хятад, хасаг этгээд эзэрхэж ашиглан бүхий учрыг илтгэж, тэрхүү шим өнтэй нутаг газрыг дотоодод хамгаалан авч, ядуу урианхай хэдэн хошууны ардуудыг хүмүүжүүлэн нутаг үндсээр бүрэн бүтэн болгож тэнхрүүлхийг хүсмой.

Ноён Чүлтэм да ламын тухай товч дүгнэлт:

1. С.Чүлтэм нь: Ойрад Монгол, Алтайн урианхайн 7 хошуу нутагтаа, хошуу ахалсан “Ноён”, шашин сүм хийдийн асуудал хариуцсан “Да лам” явсан, түүхэн бие хүн мөн.

2. Ардын Засаг төрд, хошуу нутагаа төлөөлсөн элчээр оролцож, Улсын бага хурлын гишүүн болж, хязгаар нутагтаа засаг төрийн төлөөлөгч нь болж ажиллаж байлаа.

3. Ардын нам, Ардын засгийн бодлого шийдвэрийг хошуу нутагтаа хэрэгжүүлэгч, зохион байгуулагч, ухуулагч нь болж, “Монгол ардын нам”-д гишүүнээр элссэн.

4. Алтайн Урианхайн 7 хошуу нутаг. Хүн ардынхан хамт Монгол алтайн нуруугаар Хятад, Монгол 2 улсад хуваагдаж тасарч хил тогтоогдсон нь олон үеэрээ идээшиж дассан газар нутаг, бэлчээр, ах дүү, амраг садангийн холбоо хэлхээг шууд таслах боломжгүй байлаа. Хил тогтлооч нэгэн хэсэгтээ харилцан заргалдаж байсан боловч сүүлдээ “Хил даван, эх орноосоо гарсан, урвагч”, “тагнуул, туршуул” гэх мэт нэр авч хардалт сэрдэлт, хяналтанд өртөх болж. Энэ байдлаасаа олон ард иргэд хэрэгтэн болж байв.

5. Ноён Чүлтэм да лам, хошуу нутгийнхаа урьдын хэргэм цол ямбаа хасуулсан нам хувьсгалын эсэргүү цөөн тооны этгээдүүдийн хүчинд автан хүлэгдэж, Хятадын нутагт очлоо ч дараа нь эх нутагтаа эргэн ирэх, хүчин чармайлт гаргасангүй! Өндөр нэр төрөө бодож. “Буцаад очих нэр нүүргүй болов” хэмээн дотороо эмзэглэн шаналсаар хятадын нутагт хорлогдон амиа алдсан байдаг.

6. Хошуу ноёны гол баталгаа нь Тамга байдаг. Гэтэл Алтайн урианхайн олон үеийн хошуу ноёд үе уламжлан хэрэглэж ирсэн Арслан бариултай алт, мөнгөн тамгуудыг нь Ардын Засаг хураан авч. Оронд нь зэс, гуулин тамга хэрэглүүлсэнд сэтгэл дундуур явдаг байсан байж болзошгүй. Яагаад гэвэл “Тамгаа алдвал, төрөө алддаг” гэдэг билээ.

7. Ард түмэн, ардын засгийнхаа төлөө чин шударгаар амь биеэ үл хайрлан зүтгэж байхад нь хошуу нутгийнхаа хагасыг Алтай давуулан нүүлгэсэн, эх орноосоо “Урвагч”, “Хутган үймүүлэгч” хэмээн гүтгүүлж, нэр төрөө хөөдүүлсэн болчимгүй үйлдэл, буруу ташаа ойлголтонд хариу өгч, хилс хэргээс цагаатган, тууштай эх оронч, түүхэн гавъяат, хошуу ноён да лам Самбуугийн Чүлтэмийн нэр төрийг сэргээн мөнхжүүлэх нь бодит үнэнд нийцнэ.

Ноён Чүлтэм да ламд эх орноосоо “Урвагч” хэмээн хилс нэр зүүсэнд хариу болох нэгэн түүхэн зохиолд бичигдсэн шүлгийг толилуулъя

Алтай давсан нь: (Зохиогч нь түүхч Амарын Нямжав байлаа.)

Харж ханашгүй сайхан нутгаа
Хаяад нүүсэн юм урианхай хошуу
Халзан даваа, туулайт, хар нуурын эхээр
Хамар хэншүүрүүлэн нулимас унаган
Хүй тасарсан эх нутгаа орхин
Хүчинд автагдан усан нүдтэй давсан юм.

Мал нь хүртэл эргэж ирэхгүйгээр мэдсэн юм шиг
Майлж хуйлран туугаад явахгүй зовоосон юм

Харийн нутгийн дээс алхан орсноосоо хойш ч
Халуун хошуут мал нь эргэж харан хэвтдэг байсан юм
Усан нүдтэй цусан зүрхтэй хүмүүн төрөлхтөн бүү хэл
Унасан газар угаасан усандаа мал нь хүртэл хоргодсон юм.

Мяндаг тушаал эрх ямбаа хасуулсан ноёд л
Миний жинс чулуу болно гэж горьдсон юм
Алтай давж шинэ засаг байгуулна гэж архайсан юм
Ардын төрөөс зугатахдаа ард түмнийг төөрөгдүүлэн авч давсан юм.

Зур. 1. Ноён Чүлтэм да ламын 1924 онд Хятад, Монголын хил орчмын хошуу ноёдын чуулга уулзалтанд оролцох үедээ авахуулсан фото зураг

ЖА ЛАМ ДАМБИЙЖАНЦАН-ҮНДЭСНИЙ ФРОНТЫН УДИРДАГЧ

Л. Лханям (Док, проф)
Б. Бат-Эрдэнэ (Докторант)

Нэг. XX зууны 20-аад оны Баруун (Ойрд) монгол

Халх-монгол манжид дагаар орж эзлэгдсэнээс хойш ч гэсэн Үндэсний тусгаар тогтнолыг хамгаалан 70 жилийн туршид манжийн түрэмгийлэн эзлэгчдийн эсрэг эрэлхгээр тулалдсан эх оронч монголчууд бол Ойрдууд. Галдан Бошогт хаан (1644-1697), Цэвээнравдан (1697-1927), Галданцэрэн (1727-1745), Амарсанаа (1718-1757) тэргүүтэй үндэсний удирдагчид харьяат нараа удирдан газар шорооныхоо төлөө харийн түрэмгийлэн эзлэгчдийн эсрэг тэмцэлд босч, халз тулалдсан.

Тэд зэрэг дэв, отго жинсэнд нь хуурталгүй, амь бие, үр удмаа тасдуулахыг үл харгалзан тэмцсэн. Түүнд нь өширхсөн манжийн түрэмгийлэн эзлэгчид ойрдын энгийн иргэн эхчүүд, хүүхэд хөгшдийг, хоморголон баривчилж цаазалдаг, заримыг нь амьдаар нь газарт булж байжээ. Гэвч ойрдуудын сэтгэлийн эрч хүч булшлагаагүй ээ. XX зууны 20-иод оны үеийн баруун монгол (ойрдуудад)-чуудын өвөг дээдсийн эх оронч тэмцлийн цог унтраагүй, харин ч дөл болон дүрэлзэхэд бэлтгэгдэн, гал асаагчийг хүлээж байжээ.

Хятадын дарангуйллын үнсэнд булагдаж шарын шашны хогт дарагдаж <унтарсан> мэт байсан нүүдэлчид анхны цог <цэнэгийг> 1911 оны хятадын хувьсгалаас олж авсан³¹ байна. Тусгаар тогтнолоо сэргээх гэж Манж хятадын ноёрхлын эсрэг аймшиггүй тэмцэж асан манлай баатар Дамдинсүрэн, Тогтох тайж, Хайсан гүн, Баяр тайж, Бавуудорж гүн, Удай ноён зэрэг Өвөр Монголын үндэснийхээ эрх чөлөөний төлөө тэмцэгчдийн шинэхэн үлгэр дууриалал Ховдын хязгаарын ард түмний эх орныхоо тусгаар тогтнолын төлөө эрс шийдэмгий тэмцэгч уламжлалыг өдөөн сэргээжээ.

Өөр нэгэн зүйл хүлээлт Ховдын хязгаарт бодитой байлаа. Тэр нь тэсрэлт. Аливаа юмс, үзэгдэлд оршихуйн тэсвэрлэх цэг байдаг. Ховдын хязгаарынхны нийгмийн харилцаанд тэрхүү тэсвэрлэх цэг ачааллаа даахгүй болжээ. Байдлыг нүдээр үзсэн хүний тэмдэглэлийг толилуулъя. Ховдын хязгаар манжийн эзэмшилд байсан 1911 он. Амбан захирагч Цзяньцзюнь хойд хилийн харуулаа шалгахаар Увс нуурын хойд талаар Тагнын нурууны өврөөр явжээ. Амбаны шаардсны дагуу явах замын 25-30 мод газар бүрт 20-30 ширхэг цагаан гэр барих, түүний дотроос 2-3 гэрийг дотор, гадаргүй цагаан даавуугаар бүрэх, улаан цэмбэ ба хивс дэвсэх ёстой. Амбаны дагуул, харуулд зориулж хэдэн зуун агт морьд бэлтгэх, улаачийн үүрэг гүйцэтгэх зуу гаруй хүн бэлэн байх, бараа бологчдын ачаа хөсгөнд зориулж хэдэн арван тэмээ гаргах ёстой болов. Буудал болгонд Цзяньцзюний зоог ундаанд хэрэглэх 1000-1500 лан³² мөнгийг орон нутгаас гаргах ёстой ажээ. .. Ноогдолт, мал, мөнгө, хүн хүчийг хошууд хоорондоо хэл ам болж арай чамай гаргаж бэлэн болгов. Гол бэрхшээл мөнгөнд байлаа. Худалдаа наймааны улирал өнгөрсөн, мал, түүхий эд, үс ноос нэгэнт худалдагдсан тул мөнгө хаанаас ч олдохгүй болсон цаг байлаа. Ганц зам бол хятадын Да Шэн Кү ба Юань Шэн Дэ пүүсүүдэд ирэх жил хонь, үхэр өгөхөөр өр зээл тавьж мөнгө олж болох байв. Гэвч мөнгө шууд олж чадаагүй билээ.

Хилийн харуул руу явуулсан морьт, тэмээ, гэр орноороо нүүж очсон хүмүүс Цзяньцзюнийг хүлээж дэмий суухдаа нэлээд олонх нь адуу тэмээгээ алдаж үрэгдүүлэв. Дутагдсан малыг нутгийнхнаас өндөр үнээр авч төлөх хэрэгтэй болов. Эцэст нь их Цзяньцзюнь морилж ирэв.

Энэ ажилд дайчлагдаад буцаж ирсэн хүмүүс Цзяньцзюний бараа бологчдын хулсан ташуур хөөрхий монголчуудын дал нуруун дээгүүр зугаалсан тухай их яриатай ирж билээ. Зарим монгол түшмэл малгайнхаа жинсийг нуусны ачаар л албан тушаалын хүн гэж илүү бэрээдүүлсэнгүй, харин нийтийн адил гайгүй өнгөрсөн гэлцэнэ. Ялих ялихгүй юм бүхний төлөө хятадын хулсан бэрээ монголчуудын ууцан дээгүүр тачигнах ба хар тамхи татчихаад мансуурч явсан хятадын морь бүдэрснийх гэж, тэмээний ачаа нурж унасных гэж, гэр хангалттай цагаан биш байсных гэж алхам бүрд л монголчуудыг занчдаг байлаа.

Унасан морь нь хатирах, жороолохдоо муу гэж, хятадын гараас цулбуур авахдаа мэхийн ёслоогүй гэж бас жанчуулдаг байсан. Ингэнэ гэдгийг мэдээд монголчууд зориуд зузаан нэхий дээл, үстэй малгай өмсөж явдаг байжээ. Хятадад жанчуулах занал тулгармагц монгол хүн өвдөглөн сууж, толгойгоо дээлнийхээ зах руу шургуулж, том нударгатай урт ханцуйгаараа толгойгоо халхлан, аль болох чанга дуугаар өршөөл гуйн чарлах буюу эсвэл мориндоо мордоод зугатан зайлах нь дээр гэлцэнэ. Зөрж эсэргүүцэх нь дараа нь их халтай байжээ.

...Монгол улаач, түшмэдийг зодохоос гадна тэдний сайн сайн агт морьдыг шууд булаан авах ба есөн шидийн арга заль хэрэглэж нутгийн ардуудаас үлэмжхэн хээл хахууль авдаг байв. Цзяньцзюний унд хоолны зардлын мөнгөн татварч тэр болгон улсын санд ордоггүй, харин хятадын түшмэдийн ашиг завшаан болдог байв.

³¹ А. В. Бурдуков. Шинэ ба хуучин монголд. Улаанбаатар, 2001. 27 дахь талд

³² Нэг лан 36,6 грамтай тэнцэх жингийн нэгж.

Мөнгө төлөөгүй хошууны төлөөлөгчдийг барьцаанд баривчлан Улиастайд аваачих ба нэгэнт ийм явдал болбол хошууны сандарсан түшмэд хятадын Даштафи пүүсэнд байгаа бүхнээ шавхан өгч тэгээд уул хошуунаас Цзяньцзюньд төлөх өр ширийг хятад пүүс түүгээрээ хариуцан төлөх болж харин хошуунаас пүүсэнд дараа жил нь амьд мал түүхий эдээр өр төлөх бөгөөд маш хямд үнээр, жишээ нь 3 рублийн үнэтэй зүйлийг 1 рублиэр өгдөг байв. Энэ өрийг монголчууд олон жилийн турш, тэр ч байтугай автономитын үед хүртэл төлжээ³³. Тэр нутагт ойрдуудын дунд амьдарч, үйл явдлыг нүдээр үзсэн, чихээрээ сонссон хүний тэмдэглэлд ингэж буужээ.

Ховдын хязгаарынхны нийгмийн харилцаанд оршихуйн тэсвэрлэх цэг ачааллаа даахгүй болсныг Амбаны аяллын үеийн үйлчилгээний дүр зураг зэрвэхэн ч гэсэн тодорхой харуулж байна. Энэ бичвэрт нэмэлт тайлбар хийх нь илүүц юм. Гал дээр тос нэмэв гэхчээр 1911 оны 12 дугаар сарын 30-нд Богд Жавзандамба хутагтыг Монголын хаанд өргөмжилж улсын нэрийг Монгол, оны цолыг олноо өргөгдсөн хэмээн нэрлэн, Их Хүрээг улсын нийслэл болгохоор тогтон, таван яамтай засгийн газрыг байгуулсан нь Ховдын хязгаарт Үндэсний чөлөөлөх хөдөлгөөний цогийг дөл болгон бадрахад нөлөөлжээ.

Хоёр. Жа Лам Дамбийжанцан баруун монголд

Нэгэн өдөр цагаан тэмээтэй, маузер буутай, хоёр лам өмнө зүгээс ирж буусан. ...Тэдгээр лам ирсэн өдрөөсөө эхлэн нутгийн хүмүүсийн дунд өөрсдийгөө ер бусын нууцыг мэдэгч, цаг үеийн үйл явдлын тухай их юм мэддэг гэсэн сэтгэгдэл төрүүлэхийг оролдож байна гэсэн аман мэдээлэл Хангилцагийн голд суурьшсан Оросын “Центросоюз” –ын төлөөлөгч А.В.Бурдуковт хэдэнтэй иржээ.

Хориод жилийн туршид Хангилцагт суурьшсан сониуч зантай А.В.Бурдуков тэр сургаар тэднийд хүрч очжээ. 1912 оны зун одоогийн Увс аймгийн Хиргис сумын нутаг Хангилцагийн голын өндөр дэнж дээр Түмэн гүнийхтэй айлсаж гол гэрийн нь баруун талд бариастай жижгэвтэр гэр мөнөөх ламынх байж. Тэднийд түүнийг тандахаар ороход лам байрын хоёр хүн байсны нэг нь хожмын Жа Лам Дамбийжанцан, нөгөөх нь түүний туслах лам Жимбэ байжээ.

Төрх байдлыг нь ажвал : Жа Лам (1912) гэхэд 40-45 эргэм насны, тарган, чийрэг бадриун биетэй, өргөн шанаатай, зоримог байрын дугуй нүүртэй, өндөр духтай, гялалзсан нүдтэй, багавтар эвдэрсэн хамартай, тийм ч учраас жаахан гуншаадуу дуутай нэгэн эр байжээ.

Хувцаслалт нь: Жа Лам хүрэн улаан өнгийн орос драпаар оёсон, хар захтай, өргөн ханцуйтай, нударгагүй дээлтэй байх нь төвд ламтай адил боловч орос, сайн бахиал савхин гуталтай, дээлийн захны цаанаас улаан эмжээртэй хар ногоон өнгийн хуучирсан цэрэг хажлага (мундирийн зах) цухуйж харагдана.

Ярианы аялгуу : Ламын ярианы аялгуу бол халх ч биш, ойрад ч биш, холимог янзтай аж.

Эд хогшил: Гэрийн хаяанд маузер буу өлгөөтэй байх ба гэрийн хаяанд хоёр ширхэг ширэн даалин болон тэмээий тохوش байна.

Төрх байдал, эрхэлдэг ажил нь - Лам ер бус хурдан, итгэлтэй ярих ба хөдлөх ажээ. Хүмүүс гэрт орон гаран их л хөлтэй байх бөгөөд зарим нь залбиран дөхөж адис хүртэх ба лам өврөөсөө жижиг ном гаргаж сурмаг гэгч нь аргагүй адис буулгана.³⁴

Нөхөрлөлсөн нь- Жа Лам А.В.Бурдуковынхоор ирдэг болжээ. Түүнд орос талх, цөцгийн тос, ер нь орос хоол таалагдаж байжээ. А.В.Бурдуковын эхнэрээр орос цамц оёулж өмсөж, тэдний халуун усанд орох дуртай болжээ.

А.В.Бурдуков мөн оны (1912 он) зун “Сибирская жизнь” сонинд бичсэн нийтэлдээ “Энэ хүн бол маш их аялж олон юм үзсэн бөгөөд Энэтхэг, Төвд бүр Орост хүртэл удаан хугацаагаар амьдарч байсан ер бусын хүн бөгөөд Бурхан шашны номлолоор мяндаг цолтой, машид ухаалаг, зориг төгс, сэтгэлийн тэнхээтэй, оросуудыг талархан бишрдэг “ гэж тодорхойлсон байна³⁵.

Сониучлах нь: Жа Лам Хангилцагийн голд байгаа А.В.Бурдуковын суурингаар орж тэднийхээр зочлонгоо тэнд арьс ноос нийлүүлэх, жин хөсөг тээх хүмүүстэй уулзан яриа үүсгэж, нутаг орны хүн амын аж байдал, хятадын захиргаа, пүүсүүдийн үйл ажиллагааны талаар сэтгэгдлийг олзуурхан сонирхож, танддаг байлаа.

Хүрээлэл- Нутгийн иргэдийн дунд Жа Ламд мөргөж сүжиглэх нь улам бүр нэмэгдэж улмаар Дэжээлэнгийн хийдийн Их унзад лам, Дөрвөдийн Зоригт хаан, Баядын Түмэн гүн, Зоригт сайд нарын зэрэг нийгмийн өөр өөр бүлгийн төлөөллүүд тэднийд морилж, түүнтэй уулзаж нөхөрлөдөг болжээ.

Хоёр. Баруун монголчуудын хүлээлт ба Жа Лам

Жа Лам бол Шадар ван Амарсанаагийн ач юм байх, манжийн дарлалаас биднийгээ аврахаар эрт орой хэзээ боловч нэгэн цагт эргэж ирнэ гэсэн нь үнэн байж. Эргэж ирж байгаа нь энэ хүн болж таарлаа гэсэн яриа айлаас айл дамжин хөвөрч эхэлжээ. Жа Лам бугай ч өөрийгөө ... Амарсанаагийн хойт дүр гэж хялбархан ойлгуулсан байна.³⁶

Үүнд дараах гурван хүчин зүйл онцгой нөлөөлсөн. Тэдгээр нь: *Нэгдүгээрт*, эдийн засгийн олон зүйл мөлжлөг, төрийн дарангуйлалд нухлагдан зовж зүдрэх нь туйлдаа хүрсэн баруун монголын ард түмэн манжийн түрэмгийлэгчдийг эсэргүүцсэн ээлжит тэмцэлдээ босоход бэлэн болсон ч удирдан зохион байгуулагч тодроогүй, манлайлагчийн хүлээлт болж байсан цаг үе байлаа. *Хоёрдугаарт*, Шадар ван

³³ А.В.Бурдуков. Шинэ ба хуучин монголд . Улаанбаатар. 2001.33-35 дахь талд

³⁴ А.В.Бурдуков. Шинэ ба хуучин монголд . Улаанбаатар. 2001.64 дахь талд

³⁵ Инесса Ломакина. Жа Ламын толгой . УБ.Монсудар.2011. 40 дах талд

³⁶ А.В.Бурдуков. Шинэ ба хуучин монголд . Улаанбаатар. 2001.66 дахь талд

Амарсанаа 1756 онд манжийн дайчдад хөөгдөж Орос руу зугатаж хил давахдаа даваан дээр зогсоод Би эргэж ирнэ. Дөнгөлсөн гинжийг чинь тас цохино гэдгийг мэдтүгэй гэж андгайлсан, хэзээ эргэж ирэх бол гэсэн зөн билэгдлийн домогт үнэмшсэн хүлээлт бодитой байжээ. *Гуравдугаарт* Жа Лам Дамбийжанцан авьяас чадвар мөхөс, сул дорой, эгэл нэгэн ард биш, үнэхээр олон улс орноор маш их аялж, олон юм үзсэн ер бусын хүн, бөгөөд Бурхан шашны номлолоор мяндаг цолтой, машид ухаалаг, зориг төгс, сэтгэлийн тэнхээтэй, олон түмнийг өөртөө татах эрч хүчтэй нэгэн байжээ.

Манжийн дайчдад хөөгдөж яваа Шадар ван Амарсанаагийн хүмүүсийн унаа цуцаж зүдэрчявахад нь Увс нуурт цутгадаг Нарийны голд (Увс аймгийн Зүүнговь сумын нутаг) нутаглаж асан баядын ноёд тэдний унааг юулж, сэлбэсэн. Гэхэд Шадар ван Амарсанаагийн унаж явсан морь ч эцэж зогссон учир 1920 –иод оны баядын Түдэв гүний дээд өвөг болох нутгийн нэгэн ноён түүнд хурдан удамтай соёолон үрээгээ барьж өгч гэнээ. Хариуд нь Амарсанаа баярлаж талархаад шийртэй буугаа дурсган үлдээж гэнэ. Энэ шүтээн болсон нандин зүйл үнэхээр ч Түдэв гүний гэрт 1911 он гэхэд хадгалаастай байсан. Амарсанаа соёолон үрээгээ унаад цааш явсаар Хар Хяраа ууланд хүрч очиход мөрдөн хөөгч түүнийг гүйцэж очоод жадалтал Тарбоджийн морь бүдэрч жадны илд Амарсанаагийн сугаар хий бүлэгдэж Амарсанаа тэр агшинд шалмаг амжиж морио давирхад морь нь ухас хийн холджээ. Үхлээс аврагдсан уулын оройд гарч эргэж зогсоод: Тарбоджи ванд хандаж: ” хараал идсэн чиний үр удам чинь тасраг! Би баатар цагаан хааны нутгийг зорилоо! Монгол чи сонс! Би эргэж ирнэ. Дөнгөлсөн гинжийг чинь тас цохино гэдгийг мэдтүгэй!” гэж хэлээд явсан юм гэнэ. Тэр цагаас 150 жил болоход монголын тусгаар тогтнолын төлөө тэмцсэн золгүй баатрыг дурсдаг юу ч гарсангүй. Гэхдээ Амарсанаа эрт орой алин боловч амалсанаа биелүүлнэ, монголыг хятадаас аврах гэж эргэж ирнэ гэсэн хатуу итгэл Ховдын хязгаарын зон олны дунд байсаар байх ажээ³⁷ гэж академич И. Майский Бүх Оросын Эд хэрэглэгчдийн Нийгэмлэгийн Төв Холбооны Эрхүүгийн салбарын захиалгаар хийсэн судалгааны тайландаа (1921) тэмдэглэжээ.

Академич И. Майскийн энэхүү тэмдэглэл үлгэр домог төдий биш, үнэний мөртэй ажээ. Увс аймгийн орон нутгийг судлах кабинетын эрхлэгч Б. Самбуу 1957 онд Увс аймгийн Зүүнговь сумын уугуул Баянмөнх ноёны удам Цэрэндэлгэр тайжийн эгч Минчээгийн гэрээс Амарсанаа вангийн Хөө Хуяг, Цэцэн Хавсарга бууг сурвалжлан олжээ. Цэцэн хавсарга буу нь Үндэсний түүхийн музейд, Хөө Хуяг нь Увс аймгийн музейд хадгалагдаж байна. Хөө Хуяг нь 16 кг юм.

Дөрөв. Жа Лам Дамбийжанцан Үндэсний фронтын удирдагч

1912 онд Улаангомд Жалханз гэгээн, Зоригт сайд хоёр толгойлж Ховд хязгаарын онц их хурал хуралдуулж түүнд Дамбийжанцан бас оролцов. Дөрвөдийн хоёр аймгийн олонхи ноёд, урианхайн төлөөлөгчид, хятад талыг баригч Нацаг бээс, Далай хаан хоёр ч ирж оролцсон.

Онц их хурал дөрвөдийн хоёр аймгийг Халхад нийлүүлэн бэхжүүлэх, Ховдыг хүчээр эзлэн авахаар шийдэв. Урьд хаа нэг газраас ирж нийлсэн бөгөөд язгуургүй агсан Дамбийжанцангийн байдал бэхжиж, түүнд захиа хэрэм зэргийг албан ёсоор олгов. Урьд хаа холоос ирж нийлсэн бөгөөд язгуургүй агсан Дамбийжанцангийн байдал бэхжиж, түүнд зохих хэргэм зэргийг албан ёсоор олгожээ. Ийнхүү Дамбийжанцан албан ёсны удирдлагын бүрэлдэхүүнд орж хурлын дараа Ховдын орчимд ирээд байгаа Магсаржавтай уулзахаар явжээ.

Дамбийжанцан Магсаржав руу явснаас хойш удалгүй Ховд хязгаарын захирагчаар Зоригт бээс, Улиастайн захирагч бөгөөд Баруун хойд монголын ерөнхийлөн командлагчаар томилогдсон Го бээс цэргийн хүн биш болохоор командлагч болж гавьсангүй.

1912 оны хавар ноёд дээдсийн чуулган дээр тэрээр хэдийгээр хажууд нь Богд хааны томилсон, Ховдын хязгаарын цэргийн ерөнхий даамал, тэндээс гамингуудыг хөөн гаргах шууд үүрэг бүхий Зоригт Цэрэн бээс сууж байгаа ч Дамбийжанцан л хятадуудтай хийх тэмцлийг толгойлох байх гэсэн найдлага өвөрлөж суулаа³⁸

Магсаржав Ховдын тойрог, Урианхайн хязгаарт цэрэг татлага зарласан ч дайчлага явцгүй, Далай хан амбантай холбоотой учраас Магсаржавт цэрэг гаргаж өгөхөөс эрс татгалзсан. Гэтэл Шар сүмийн захирагч Балт ван сайн зэвсэглэсэн ангийг Ховд руу мордуулах гэж байна гэсэн мэдээ ирж байдал ноцтой болсон цаг байлаа. Энэ хэцүү цаг мөчид цэрэг татлагыг шуудруулж 2500 цэрэг бүрдүүлэхэд хоёр хүний нэр хүнд нөлөөлсөн. Нэг нь Жалханз гэгээн Ховд руу айсуу гэнэ гэсэн аман цуу мэдээ, нөгөөх нь Дамбийжанцангийн нэхэл хадбó; шаардлага шаардлага нөлөөлжээ.

1912 оны 6-р сард Дамбийжанцангаас элч ирж хуваарьт цэрэг эрчүүдийг нэн даруй гаргаж Ховд руу явуулах тухай дөрвөд, баяд, урианхайн бүх ноёдод захидал бичгийг, хадгийн хамт гардуулав. Энэ нь ажил хэрэгт бас нөлөөлж, цэрэг дайчилгааг түргэсгэв³⁹.

Магсаржав, Дамбийжанцан хоёр Толбо нуурын тэндээс ирж буй харуул хамгаалалт бүхий хятадын жингийн цувааг угтан цохиж, хүмүүсийн олонхийг нь устгаж, бараа таваар, бусад зүйлсийг нь олзолсон. Хятадын амбаныг ар талыг сулруулж, өөрсдийгөө бэхжүүлэхэд маш тус дөхөмтэй ажиллагаа болжээ.

³⁷ И. Майский Орчин үеийн монгол. Улаанбаатар. 2001. 279 дахь талд

³⁸ Инесса Ломакина. Жа Ламын толгой. УБ. Монсудар. 2011. 52 дахь талд

³⁹ А. В. Бурдуков. Шинэ ба хуучин монголд. Улаанбаатар. 2001. 72-73 дахь талд

Монгол цэргийн бүслэлт хумигдсаар байж Дамбийжанцан, Магсаржав хоёрыг Ховдод хүрч ирэхэд хятадууд хэдийнээ хэрмийн хамгаалалтад орсон байв.

Дамдинсүрэн, Магсаржав, Дамбийжанцан нар цэрэг эрчүүдийн хүчийг хувиарлан зохион байгуулж шөнөжин нүд анилгүй өнгөрүүлсэн. Дамбийжанцан, Хатан баатар хоёр фронтыг байнга эргэн шалгаж давхиулж байжээ.

Шийдвэрлэх хүнд мөч цаг тулгарлаа. Сайн зэвсэглэсэн хятад цэргийн өөр нэгэн отряд ойртон Тал Хайрхан уулын цаана хотоос ердөө таван мод газарт хотын зүг ирж буйг тагнуул илрүүлэв⁴⁰. Гэтэл Монгол цэргийн тоо 3000 орчим ч бирдаан буу бүхий 200 цэрэгтэй, бусад нь цахиур буу, бороохой шийдэмтэй, хэдэн цахиур буунаас өөр зэвсэггүй болохоор байдал нэн таагүй байв.

Дайсны цэрэг айсуй яваа тухай мэдээг авмагцаа “Дамбийжанцан хүн гайхмаар сэтгэлийн тэнхээ, авхаалж самбаа гаргаж зоримог хөдлөн Ховдын амбаны хамгаалалтыг гэнэт эрчимтэй дайрсан юм. Хятадуудыг хэрмээс гадагш дайрч болзошгүй хэмээн Магсаржавыг арын халхлалт болгон үлдээгээд өөрөө халхчуудыг дайралтад оруулсан “ бөгөөд хүмүүсийнхээ ард маузер барин явж гэдрэг эргэх гэсэн болгоныг чичлэн сануулж байлаа⁴¹.

Ховдын хэрмийг (1912 оны 8-р сарын 07-ны өглөөний 05 цагт) гэв гэнэт морины хурдаар дайран ороход санаандгүй байсан хятадууд ширүүн галласан боловч бараг шагаалгүй барагцаагаар чиглүүлэн буудсан тэдний суманд нэг ч хүн өртөөгүй, хохирол бараг үзээгүй (энэ байлдаанд монголчуудын талаас нэг хүн алагдаж, дөрвөн хүн шархадсан).

Баруун жигүүрт байсан урианхай халх, эрчүүл гуравдах удаагаа урагшлан дайрч, зүүн жигүүрт байсан Гэндэн гүний гучин таван баатар эхний дайралтаар “бэхлэлтийг авчээ”. Зайгүй буудах нөхдийн халхавчийн дор тэд хэрмийн ханыг сүхэдсээр цоорхой гаргажээ. Энэ цоорхойгоор Дамдинсүрэн тэргүүтэй барга цэргүүд морьтойгоо худалдаачны гудамж руу дайран орсон байна. Энэ үед хэрмийн нөгөө талаас Жа Лам, Магсаржав нар дайран оржээ.

Ийнхүү дайралтыг гэнэт бөгөөд хурдтай, нягтаруулж хийсэн. Манай монголчууд зогсоож саатуулахын аргагүй урагшлаж байлаа. Хятадууд ширүүн галлаж байсан боловч онож шагайсан юмгүй харсан зүгтээ буудаж байсан болохоор манайхаас сүйдсэн хүн бараг гараагүй юм. Бид хятадууд руу маш ойрхон давхиж очоод бараг тулган буудаж эхэлснээр тэдгээр цэргүүд болон тэмээдийг цөмийг нь устгасан хэмээн Дамбийжанцан тэр явдлын халуун мөрөөр Ховдын Сангийн хотоор орж сурвалжлан, зураг авч яваа А.В. Бурдуковд ярьжээ.

1912 оны 8 дугаар сарын 20-нд А.В. Бурдуковын очиж үзэхэд хятадын (140 хятад) хүүр овоо мэт, эргэн тойрон олон тэмээ (70 тэмээ)- ний сэг, нэл муухай үнэр ханхалж байжээ. Ерөнхийдөө 500 гаруй хятадыг устгасан бөгөөд зөвхөн Да Шэн Күгийн пүүс л бүрэн бүтэн үлдэв⁴²

Хятадын олон пүүсийн байр, дэлгүүр, эд материал сүйдэж, амбаныг тэтгэх ар тал сүйрчээ. Их хэмжээний буу, сум, бусад зэвсэг олзлон авсан байна.

“Огонек” сэтгүүл 1912 оны намрын нэгэн дугаартаа “ Дамбийжанцан лам болон түүний хамтран зүтгэгчдийн чин халуун ухуулга сурталчилгаанд зоригжсон үндэсний мэдрэмжийн өрнөлт нь өшөөт Хятадыг эсэргүүцсэн зэвсэгт тэмцэл болон асав. Энэ намар Монголын цэргүүд багахан арми болон нэгдэж Ховдын хэрмийг дайран эзэлжээ.⁴³ хэмээн онцолсон байлаа.

Энэ нь хэдэн зууны туршид Ойрадуудын хүсэн хүлээсэн маш чухал ялалт байлаа. Манжийн түрэмгийлэгчдийн гинжийг тас цохиж болохыг олон нийтийн сэтгэл зүйд эргэлт буцалтгүй хоногшин тогтох бодит хүчин зүйл болсон.

Дамбийжанцан, Магсаржав нар хятадын нэмэлт хүч ирэхээс өмнө амбаны олзлогдосдыг устгах саналтай байсан боловч Жалханз гэгээн болон бусад хүмүүсийн саналаар Коч-Агачын боомтоор гаргаж оросын нутгаар хятадад шилжүүлэх нь зүйтэй гэж тогтжээ.

Жалханз гэгээн, Дамбийжанцан хоёр 1912 онд Ховдыг чөлөөлсний дараа амбаны гэр бүл, олзлогдод, худалдаачдыг Кош-Агачаар дамжуулан гаргах зэрэг асуудлаар А.В. Бурдуковыг Ховдын байдлыг Кузменскийд танилцуулахыг хүсч байв.⁴⁴

Хүсэлт ёсоор болж тэр ажиллагаа явагдсны үр дүнд... манжийн сайд түшмэд 27, цэрэг, иргэн 650 – ийг Орос улсын нутгаар дамжуулан хөөж зайлуулсан байна⁴⁵

Магсаржав, Дамбийжанцан хоёрын байгуулсан гавъяаг Жалханз хутагт Да Хүрээнд мэдээлснээр Магсаржавыг <<бээс>> зэрэг, <<хатан баатар>> цол хэргэмээр, Дамбийжанцаныг <<Эрдэнэ бишрэлт, хүчин төгөлдөр, ноён хутагт, номун хаан цол, тамга⁴⁶>> шагнасан байна. Жа Лам бол Монголын төр, шашны тэргүүнээс хүртээсэн тамгатай, хүчин төгөлдөр хутагт юм.

⁴⁰ А.В. Бурдуков. Шинэ ба хуучин монголд . Улаанбаатар. 2001.78 дахь талд

⁴¹ Инесса Ломакина. Жа Ламын толгой . УБ. Монсудар. 2011. 62 дахь талд

⁴² В. Бурдуков Хучин ба шинэ монголд УБ, 1987. 81 дахь талд

⁴³ Огонек .1912.4 (17) ноябр

⁴⁴ А.В. Бурдуков. Шинэ ба хуучин монголд . Улаанбаатар. 2001.88 дахь талд

⁴⁵ Улсын архив. Автономитын үеийн хуучин фонд. 1-1-22-р бүс

⁴⁶ Улсын архив. 1-33-35. Жамьян-Очир, Дамбийжанцангийн тухай тэмдэглэл. Улсын номын сан. Гар бичмэл.

1912 онд Ховдыг чөлөөлөх дайралтад оролцогдын нэг туульч хэмээн алдаршсан Парчин тайжийн зохиосон Ховдыг чөлөөлсөн тухай туулийг академич Б.Я.Владимирцов бичиж аван орчуулжээ. Тэр туульд Жа Ламын тухай мөрүүд дурайж байдаг ажээ⁴⁷

Дамбийжанцан хутагт бол хэдэн зууныг дамнасан манжийн түрэмхийлэгчдийн дарангуйллаас Баруун монголыг чөлөөлөхийн төлөө нэгдэж тэмцсэн Үндэсний фронтын удирдагч мөн.Тэрбээр 1912 онд Жалханз хутагтын удирдаж хийлгэсэн Баруун монголын ноёдын (Улаангомын) их хуралдайд оролцож Манжийн түрэмхийлэгчдээс Ховдыг чөлөөлөх, Баруун монголыг Халхтай нэгтгэх шийдвэрийг гаргалцсан, Ховдыг чөлөөлөх нийт цэргийн 80 гаруй хувийг Ховд, Урианхайн хязгаараас дайчлан гаргах ажиллагааг зохион байгуулалцсан, Ховдыг чөлөөлөх байлдааны бэлэн байдлыг хангах,байлдааны ажиллагааг Магсаржавын хамт биеэр удирдсан зүтгэлтэн юм.

Дамбий жанцан хутагт бол үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө гэсэн нийтлэг эрх ашигт нийгмийн янз бүрийн давхаргыг нэгтгэж чадсан Үндэсний фронтын удирдагч мөн.

Ховдын тойрог,Урианхайн хязгаарын сүсэгтэн олон, Шадар ван Амарсанаагийн амлалтыг хүсэн хүлээсэн Ордын эх орончид, нутгийн хан,ноёд, сайд, гүн, бээсүүд төдийгүй, тусгаар тогтнолын төлөө гэсэн нэгэн чиг үзэл санаат Өвөр болон Ар монголын нэрт зүтгэлтнүүдтэй дотно холбоотой байж, хамтран ажиллаж байжээ.Жишээ нь :

1. Жалханц гэгээн – 35 орчим настай, ухаалаг байрын, цэвэрхэн царятай лам байсан, хожмын Монгол улсын Ерөнхий сайд.
2. Чин ван Ханддорж -50 эргэм насны, цэвэрхэн царятай, хөдөлгөөнтэй,ухаалаг байрын харцтай хүн байж, Автономит засгийн сайд.
3. Магсажав-30 эргэм настай, монголын цэргийн удирдагч,хожмын Дамбийжанцантай байлдааны талбарт нөхөрлөж байлдааны ажиллагааг хамтран удирдаж Ховдыг чөлөөлсөн, хожмын Монгол улсынцэргийн сайд. Тухайн үед Монголд ирж байсан гадаадын хүн болгон Магсажав, Дамбийжанцантай хоёрын харгис хатууг гайхдаг байлаа.⁴⁸
4. Дамдинсүрэн-өндөр нуруутай, 40 эргэм насны зоримог, өргөн нүүртэй, монгол хүн гэхэд өргөн хар сахалтай, энийн, ярианд дуртай, юмыг хурдан ойлгодог, маш шудрага гэж алдаршсан, тэвчээр хатуужилтай, гүн бодол ухаантай, эрэмгий дайчин, урьд хятадтай олонтой байлдаж явсан хүн (Дэжээлэнд-1914)
5. Хайсан гүн -50 эргэм насны, өнпөр нуруутай.буурал үстэй, хятад царятай, дорнод монгол аялгуугаар ярина.Харбинд гагаж байсан <<Монголын сонин бичиг>>-ийн редактор

Тав. Дамбийжанцан хутагт Ховдыг чөлөөлсний дараа

1912 Ховдыг чөлөөлсний дараахан Гурван салаа гэдэг газар байрласан Дамбийжанцангийн хуаранд А.В.Бурдуков иржээ.Тэхэд Дамбийжанцан багавтар гэрт, шадар хүмүүс нь хоёр хуучин майханд байжээ.Бараа бологч, шадар туслахууд нь баяд,халх хэдэн лам байна. Гэр дотор ч онцын эд хогшил гэх юм алга. Хананд өлгөсөн олон буу байна. Энэ үед Дамбийжанцан их алдар нэр олоод байсан боловч гэр хоосон байх нь ер бусын юм шиг санагдаж байв./ Төдөлгүй байдал өөрчлөгджээ/.

Дамбийжанцанд зүг бүрээс элч төлөөлөгчид мэдээ авчрах ба цэргийн жажингууд зөвлөлдөхөөр мөргөлчид адис авахаар ирнэ.*Сүсэгтнүүд өргөл барьц барих нь Жалханз гэгээнд барихаас дутуугүй болжээ.*⁴⁹

Ховдын ажиллагааны дараа Жа Лам өөрийн хошууг нэгтгэж авч, өөрийн гэсэн албадтай нутагтай хошуутай болж Мүнжиг (Шар цэх)- т төвлөрөн суурьшиж ,байр сууриа бэхжүүлжээ.

Дамбийжанцанд < Эрдэнэ бишрэлт, хүчин төгөлдөр, ноён хутагт , номун хаан цол, тамга>хүртээж, түүний баталгаа болгон Богдын өргөөнөөс ирүүлсэн мөнгөн тамга ба дошгин ноён хутагт номун хааны цаашдын хувилгаан дүрийг тэмдэглэж шар торгон дээр бичсэн бичиг, Богд хааны зарлиг, хааны тамгын хавсралтыг хүлээн авчээ.

Жа Лам ноён хутагт,номун хааны цол, тамгаар шагнагдсанд баяр хүргэх наадам хийжээ.Аврага том Шижигт уулын хойд хормойн Ховд гол руу түрж тогтсон улаан уулын бэл дэх улиасан дундах Мүнжигийн хийд байгаа үзэсгэлэнт нутагт нааджээ.

Хүрэлцэн ирсэн олон ноёд хэргэм зэргээ баримтлан цувран очиж Номун хаанд баяр хүргэн, бэлэг барьж ,сүм хийдийнхэн есөн цагааныг өргөж хүндэтгэлийн дээдийг үзүүлсэн .

Дөрвөдийн хан, нутгийн ноёд, сүсэгтний түүнийг бишрэн өргөл барьц барих, долигонох нь ч хэрээс хэтэрсэн мэт болжээ. (Жа Ламд зориулсан наадам хийхэд ганцхан Зоригт ван гэхэд л 17000 рубль,2500 лан мөнгө бэлэг болгон барьжээ.)

Ийм байдлаар төдөлгүй 2000 өрх айлтай болж аль сайн харваачид, бөхчүүдээ гэр бүлээр нь бэлэг болгон шилжүүлж байжээ. Шинээр барих Жа Ламын хүрээнд зориулан 3000 тэмээн ачаа, мод, чулуу, түлээ буулгах боллоо

⁴⁷Инееса Ломакина. Жа Ламын толгой .УБ.Монсудар.2011. 64 дахь талд

⁴⁸А.В. Бурдуков Хучин ба шинэ монголд УБ,1987. 58-59 дахь талд

⁴⁹А.В. Бурдуков Хучин ба шинэ монголд УБ,1987. 89 дахь талд

Газар газрын хүчит бөхчүүд барилдаж, хурдан олон зуун хүлэг уралдаж, сур харваачид цугларч цэцээ сорьжээ. Элстэй удам талын 15 мод газрыг туулан түрүүлсэн шилдэг хурдан морьдыг номун хаанд бэлэглэж байлаа.

Дамбийжанцан хутагт Ховдыг манжийн эзэмшлээс чөлөөлсны дараа бүтээн байгуулалтын шинэ санаа сэдэж байлаа.Одоогийн Ховд хот бол ойролцоо түлш, мод байхгүй, ойр орчиндоо хоосон, малын тэжээл байхгүй, айл амьтнаас зайдуу, байршлын хувьд зохистой биш нутаг юм. Иймд Ховд голын сав, модтой уулын энгэр Мүнжиг гэдэг газарт (Шар Цэхэд)- ийг Бүх Ховдын хязгаарын нийслэл хот байгуулах, моторт жижиг онгоцоор Ховд голоор Ачит нуур хүртэл ба түүнээс цааш ч усан замын тэвэр хийх санаа сэдэж, хэрэгжүүлэхийн төлөө зүтгэж байсан. Тэрбээр гадаад бодлогын хувьд Оросыг түшиглэх, оросоос модчин, төмөрчин, барилгачдыг гэрээгээр авч сургууль бариулах, түүний зэрэгцээ аж ахуйн эрх тэгш харилцааг хөгжүүлэх, Ховдод байгаа Орос цэргүүдийн түлээ түлш бэлтгэх тээвэрлэхэд төлбөрийн тариф тогтоох бодлого баримталж байлаа.

Оросын худалдаачид хөөгдсөн хятадын худалдаачдын байрыг эзлэн худалдаа аралжааны ажлыг өргөтгөхийн оронд барааныхаа үнийг нэмэхийн хойноос хөөцөлдөн байгаад эрс дургүйцэж байв. Тийнхүү Консул Люба, хурандаа Казаков хоёр Дамбийжанцан хутагтад илт дургүйцэж, таарамжгүй боллоо.

Түүний зэрэгцээ дэг журам, ариун цэвэр, сахилга, зохион байгуулалт, өндөр шаардлагад тэр бүр дасаагүй нутгийн хан, ноёд, хятадын талыг баримтлагчид Дамбийжанцан хутагтад битүүхэндээ дургүй байв. Өөрийн нь буруу ажиллагааг зааж, шарын шашны үндэсийг бузарлаж, доромжилсон хэмээн эсэргүүцсэн баядын даянч ламыг баривчилсанд шашныхан таагүй байлаа. Нөхцөл байдал иймэрхүү хандлагатай өрнөж, нэг талаас нь үзвэл Дамбийжанцангийн байр суурь асар бэхжиж, нөгөө талаас нь харвал сөрөг уур амьсгал бүрэлдэж байлаа.

Зургаа. Хаант оросын цэргийнхэн Жа Ламыг баривчилсан нь

Ховдод суугаа Оросын консул В.Ф. Любагийн мэдэллүүдийг үндэслэн Оросын эзэн хааны шийдвэрээр Сибирийн буудлагын 41 дүгээр хорооны ахмад Булатов нар 1914.02.08-нд Дамбийжанцан хутагт Ховдын нутаг Шажинбадрах дахь өргөөндөө байхад нь баривчилсан. Хууран мэхлэх аргаар түүнийг баривчилжээ.

Ховдын Орос цэргийн захиргаа Кош-Агачаас киргизүүдийг нүүлгэхэд туслах нэрийдлээр казак цэргийн ангийг Ховдоос Мүнжигт оруулжээ. Дараа нь Оросын цэргийнхэн Шажинбадрахад зураг авч яваа хүний дүрээр хутагтын харуул хамгаалалтыг тагнаж, яг Дамбийжанцангийн өргөөний орчинд хэдэн зэвсэгтэй цэрэг байгааг, тэдний буу зэвсэг хэрэглэл нь хаана яаж хадгалагдаж байгааг, нөөц сум зэвсэг хэрэглэл нь хаана хадгалагддаг, өргөөний байрлал, хамгаалалтыг нарийвчлан тогтоогоод гэнэдүүлж, дайран баривчилжээ.

Хутагт хамгаалалтын 12 цэрэгтэй ч, гэнэт Оросын 40 гаруй казах цэрэг ороод ирчихнэ чинээ санаагүй байжээ.

Баривчлагдсан Дамбийжанцанг Ховдод аваачиж, тэндээсээ хүч нэмэгдүүлсэн харуул хамгаалалттайгаар Бийск, дараа нь Томск хотын шоронд, тэндээс Якутад цөлөгджээ.

Дамбийжанцанг баривчлахыг Магсаржав саатуулах гэж оролдсон ч, “ван та мориндоо морд. Эс тэгвэл таныг баривчиллаа”⁵⁰ хэмээн тулгахад нь аргагүйн эрхэнд баргар царайлан дагаж хөдөлсөн байдаг. Дамбийжанцанг баривчлангуутаа Магсаржавыг хараа хяналтандаа хаашаа ч хөдөлгөхгүй барьж байгаад монгол цэргүүдийн зэвсгийг хурааж, хөдөлгөөнд орох чадваргүй болгосон.

Ийнхүү консулд таалагдаагүй төрийн зүтгэлтнүүдийг ч Оросын цэргийнхэн гадаад орны нутаг дэвсгэрт чөлөөтэй нэвтрээд өргөө гэрээс нь баривчилжээ.

Баривчлахдаа Монголын цэргийн жанжинг ч (Магсаржавыг) хүч хэрэглэн дарамталж өөрийнхөө ажиллагаанд татан оролцуулж байжээ. Оросын консулд таалагдаагүй л бол Өндөр дээдэс төрийн тэргүүн II Николай хаандаа мэдээлж, цэргийн анги оруулж ирүүлээд Төрийн тамгатай хутагтыг баривчлуулж (1912 онд) Томскийн шоронд илгээж, Якутад цөлүүлж, Хаганбаатар Магсаржавыг журамлаж, монголын цэргийн буу зэвсгийн хурааж байсныг юу гэж үзэх вэ? Түүнийг хууль ёсны үйлдэл, интернационалч үүргээ биелүүлжээ гэхдээ хүрдэг түүхчид, зохиолчид маань ч гэсэн эдүгээ э бодит үнэнийг хүлээн зөвшөөрөх биз ээ. В.Ф.Люба, ахмад Булатов нарын зэрэг Оросын консулынхны зохион байгуулсан ажиллагаа нь Монгол Улсын дотоод хэрэгт хууль бус, түрэмгийлэн оролцох ажиллагааны эхлэл байжээ.

Долоо. Хүмүүст амар жимэр амьдарч, тайван сайхан

хөдөлмөрлөх боломжийг цагаантан ч, улаантан ч олгоогүй.

Дамбийжанцан Орост цөллөгөнд байхдаа А.В.Бурдуковт бичсэн нэгэн захидалдаа... **Би эх орондоо сайн үйл бүтээж явснаас биш муу юм хийж яваагүй атал миний эх орон намайг арга ядаж байхад огтхон ч ойшоож, хамгаалж өмгөөлсөнгүй**⁵¹ Тэрбээр ийм өнгө аястай зүйл нэг биш удаа бичсэн. Түүнийг уншсан хэнд ч энэ хүн монголын төр засагт итгэлгүй болж эхэлж дээ, аргагүй юмаа гэхээр.

Жа Ламыг оросууд баривчлахад түүний хөрөнгө (250 000 рублийн)-⁵² ийг Монголын засгийн газарт шилжүүлсэн. **Харамсалтай нь Жа Ламыг оросууд зүй бусаар баривчлахад нь**

⁵⁰Инецца Ломакина. Жа Ламын толгой .УБ.Монсудар.2011. 97 дахь талд

⁵¹Инецца Ломакина. Жа Ламын толгой .УБ.Монсудар.2011. 203 дахь талд

⁵²Инецца Ломакина. Жа Ламын толгой .УБ.Монсудар.2011. 101 дахь талд

өмгөөлсөнчгүй, мөнгө гуйвуулсанчгүй, юу ч болоогүй юм шиг байжээ. Төр засаг тамгатай хутагт Дамбийжанцангаа өмгөөлж, хамгаалах нь буй хэл бүр эрүүл саруул ухаантай хүний санаанд ормооргүй зүлийг сэдсэн.

... Дамбийжанцан хэмээх нэгэн залт оргодол лам Ховдын хязгаараар тэнүүчлэн явж” Богд хааны шашин төрд туслах үүрэгтэй. Их Монголын Амарсанаагийн угсааны хүн⁵³ гэж өөрийгөө өргөмжлөн нэрлэж, ... *автономит Монголын хаан богд Жавзан дамбатай эрх мэдэл булаацалдах хорт санаа агуулж явсан байна...* Дамбийжанцан бол 1912 онд Ховд хотыг чөлөөлөхөд оролцогүйгээр үл барам Монголын ард түмний тусгаар тогтнолын заналт дайсан бөгөөд ардын хувьсгалын дараа Бодоогийн хувьсгалын эсэргүү хувилдаантай сүлбэлдэж явсан гадаадын тагнуул байжээ.⁵⁴ Д.Гонгор Ховдын хураангуй түүх (УБ. 1961. 107 дахь талд)-дээ энэхүү дүгнэлтийг ишлэл авч оруулсан байна.

Жа Ламтай оросын шоронд хоригдож байхад нь уулзаж амжаагүй ч Хангилцагаас Томск орж эргэхээр очсон ганц хүн нь А.В.Бурдуков юм. А.В.Бурдуков Жа Ламыг Сибирийн шорон, Якутийн болон Астраханы цөллөгөнд байхад нь түүнтэй захидлаар харилцаж, гадаад орчинтой холбож, хүний нутагт ядуурч явахад нь мөнгө гуйвуулж “ядрах цагт нөхрийн чанар “ харуулсан жинхэнэ хүн, анд бол А.В.Бурдуков байлаа.

Монгол улсын тусгаар тогтнол, хөгжил дэвшлийн төлөө тэмцэж, хүмүүс амар жимэр амьдарч, тайван сайхан хөдөлмөрлөх боломжийг мөрөөдөж асан энэ агуу хоёр хүний нэг - А.В.Бурдуковт ЗСБНХОУ –ын шүүх буудан алахаар ялласан боловч ” өршөөл ” үзүүлж Сибирийн хорих лагерт 10 жил хорих ялаар сольсон юм билээ. Тэрбээр 1943 онд Тайга өртөөний хорих лагерт ял эдлэж байхдаа нас баржээ. Нөгөөдөхийг (Дамбийжанцан хутагтыг) 1923 онд Түшээт хааны нутаг Ма-Цзун-шань уулын орчны Хар элсний дундах нэгэн Баянбүрд дэх өргөөндөө байхад нь монголын ардын засгийн тусгай” төлөөлөгчид очоод “ нөхөрсөг “ уулзалт зохион байгуулах үеэрээ түүнийг буудаж алаад, хүзүүг нь хэрчиж, толгойг нь салгаж аваад Улаанбаатарруу буцсан.

Хүмүүст амар жимэр амьдарч, тайван сайхан хөдөлмөрлөх боломжийг ийнхүү цагаантан ч, улаантан ч олгоогүй. Тийм цаг үе, хүмүүс байсан, түүхчид, зохиолчид нь ч бүтээлээ цаг үедээ нийцүүлэн “урлаж” байжээ. Төрийн эрх баригчдын бодлогыг дэмжихдээ цагааныг хараар, харыг улаанаар өнгөлж байжээ.

Түүхэн үйл явдлыг бичихдээ түүх гэдэг нэрэнд нь нийцүүлэх цаг ирж байна. Энэ зарчим нь Баруун монголыг манжийн түрэмхийлэгчдээс чөлөөлсөн тэмцлийн түүхийн судалгаанд ч хамаарна. Дамбийжанцан бол Баруун Монголыг манжийн түрэмхийлэгчдээс чөлөөлөх хөдөлгөөний тэргүүлэх зүтгэлтэн, тусгаар тогтнолын төлөө үндэсний фронтыг удирдагч мөн. Зөвхөн түүхэн үнэнийг сэргээхэд төдийгүй, нэгэнт тэр эх орончийн толгой нь хадгалагдаж байгаа болохоор удамшил зүйн судалгааг эсийн түвшинд хийж ДНК –г тодорхойлбол Увсын цэнхэр хязгаараас түүний ач жич нь тодрох ажиг байна.

⁵³ Улсын төв архив. 1-33-35 Жамьян –Очир Дамбий жанцангийн ТУХАЙ ТЭМДЭГЛЭЛ. Улсын номын сан. Гар бичмэл

⁵⁴ Монгол ардын журамт цэргийн дурдатгал. 1961. 477-482, 616-621 –р талд

.. راجهٔ مستشرقان و مترجمان و نویسندگان و محققان در این باره نوشته‌اند.

این امر از جمله آن است که در 1696 . قمری است که در این باره نوشته‌اند و همچنین در 1688 . قمری است که در این باره نوشته‌اند و همچنین در 1671 . قمری است که در این باره نوشته‌اند و همچنین در 1307 . قمری است که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند و همچنین در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

(کتابخانهٔ قزوین)

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

و همچنین در این باره نوشته‌اند که در این باره نوشته‌اند .

این کتاب در سال ۱۸۶۰ در لندن چاپ شد. در این کتاب، نویسنده به بررسی و تحلیل وضعیت اقتصادی و اجتماعی ایران در آن زمان پرداخته است. او به بررسی ساختار سیاسی و اداری ایران، نظام مالیاتی، نظام قضایی و نظام آموزشی پرداخته است. همچنین به بررسی وضعیت کشاورزی و صنعتی ایران و نقش دولت در اقتصاد پرداخته است. این کتاب یکی از مهم‌ترین منابع برای مطالعه تاریخ ایران در قرن نوزدهم است.

در این کتاب، نویسنده به بررسی و تحلیل وضعیت اقتصادی و اجتماعی ایران در آن زمان پرداخته است. او به بررسی ساختار سیاسی و اداری ایران، نظام مالیاتی، نظام قضایی و نظام آموزشی پرداخته است. همچنین به بررسی وضعیت کشاورزی و صنعتی ایران و نقش دولت در اقتصاد پرداخته است. این کتاب یکی از مهم‌ترین منابع برای مطالعه تاریخ ایران در قرن نوزدهم است.

1100 页，系按《新疆维吾尔自治区》载《新疆历史》：1947 年第 1 卷第 4 期（总第 4）。

[9] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[10] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[11] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[12] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[13] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[14] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[15] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[16] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

区社会科学院民族研究所编：1985 年 8 月。

[17] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[18] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[19] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[20] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[21] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[22] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[23] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

[24] 田田《吐蕃王朝的崩溃》载《新疆社会》第 1 期（1992 年）。

БУЛГАН ГОЛЫН ХОШУУДЫН УГСАА ГАРАЛ, ТҮҮХИЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ

Б.Нямдорж
Доктор(Ph.D), проф,Ховд их сургууль,
НХУС, Түүхийн тэнхимийн багш,
Е.Дорж Хошууд судлаач,
хошууд судлалын нийгэмлэгийн тэргүүн,
А.ДэлгэрцэцэгХИС-ийн магистрант

Хошууд нарыг Чингис хааны дүү Хавт Хасарын үртэс /үр төл/ хэмээн эрдэмтэн судлаачид хүлээн зөвшөөрсөн байдаг. Үүнээс үзэхэд хошууд нар нэгдсэн Монгол улсыг байгуулахад болон Дөрвөн ойрадын түүхийг бүтээхэд асар их хувь нэмэр оруулсан ард түмэн мөн болохыг үе үеийн судлаачид, түүхчид өөрсдийн бүтээлдээ тэмдэглэжээ. Хошууд нарын дундаас Дөрвөн ойрад даяар алдаршсан Галдамаа баатар, үндэсний эрх чөлөөний анхны бамбарыг асаасан гэгдэх цогт тэмцэгч Амарсанаа, мөн Манжийн түрэмгийлэгчдийн эсрэг тэмцэгч домогт Ану хатан, Ойрад Монголчуудын дунд Шарын шашиныг түгээн дэлгэрүүлж, бурхан шашины нийгүүлсэнгүй зан үйлийг нэвтрүүлэхийн төлөө бүх насаа зориулсан төр шашины нэрт зүтгэлтэн, эрдэмтэн түүхч, орчуулагч Заяа Бандид Намхайжамц, Дөрвөн Ойрадын чуулганыг таван үе дараалан толгойлсон Бүүвэй Мирз, Хан Хонгор ноён, Байвгас баатар, Төрбайх Гүүш хаан, Очирт сэцэн хан зэрэг олон шилдэг хүмүүс түүхэнд мөнхрөн үлджээ. Өдгөө хошууд нарын дийлэнх нь БНХАУ-ын Төвд, Хөх нуурт мөн ОХУ-ын Халимагийн БНУ-д амьдарч байгаагаас гадна Монгол улсын Ховд, Увс, Баянхонгор, Архангай, Өмнөговь аймгуудын сум багаар тархан цөөнхийн шинжтэй амьдарцгааж байна. Үүнээс ажиглахад түүхэн янз бүрийн шалтаг шалтгаанаар газар газарт тархан суурьшсан Монгол угсаатны нэг нь гарцаагүй Хошууд нар юм. Хошууд нар XIY зууны эхэн үеэр Монголын зүүн хязгаараас нүүдэллэн Дөрвөн Ойрадын хязгаарт хүрч “Хошууд” хэмээх хүчирхэг ястан болон суурьшсан түүхэн замналтай. Хошууд нарын туулсан болон өдгөө туулж буй нийгмийн зам нь хэдий ээдрээтэй ч гэлээ олон зуун жилийн турш уламжлалт Монгол зан заншлаа мартаж гээгээгүй одоо болтол явж ирсэн нь бахархууштай юм. Гэвч бидний өмнө түүхэн гавьяатай хошууд нар өдгөө хаана, хэрхэн амьдарч, аж төрж байна вэ?, тэр дундаа Булган голын хошуудууд гэгч хэн бэ?, яагаад Ойрад Монголчуудын дунд очиж суурьших болов?, Хошууд нарын монголын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг эзлэх байр суурь юу вэ?, Булган голын хошуудуудын угсаа гарал юу вэ?, Хошуудууд ямар соёл, зан заншилтай вэ? гэхчлэн олон олон асуултууд урган гарч байна.

Манай улсын хувьд Хошууд нар нилээд олон аймаг, сум, суурин газруудаар бусад ястнуудын дунд тархан суурьшиж, амьдарч байгаа боловч өөрсдийн угсаа гарал, өвөг дээдсийнхээ түүхэн замналыг умартан мартаж, бусад ястанд уусах явдал ажиглагдсаар байгаа юм. Бид энэ байдалд сэтгэл чилээж, аливаа хүн өөрийн овог угсаа, гарал үүсэл болон өвөг дээдсийнхээ түүхэн гавьяагаар бахархаж, түүнийг хайрлан дээдлэж, хадгалан хамгаалж, цааш нь үргэлжлүүлэн үүх түүхээ баяжуулан залгамжлах ёстой хэмээн үзэж, Ховд аймгийн Булган сумын хошуудын жишээн дээр угсаа гарал, тархалт, түүхэн замналын асуудлыг судлан шинжлэх зорилго тавив. Гэвч энэ чиглэлийн судалгаа харьцангуй хоцрогдонгүй явж ирсэн билээ. Ялангуяа Монгол улсын орон нутгийн салшгүй хэсэг болсон Булган голын хошууд хошууны түүхийн судалгаа огт хийгдээгүй дашрамд цухас дурдагдах байдлаар хязгаарлагдаж иржээ.

Иймд сурвалж, судалгааны бүтээлүүд, архивын баримт, аман мэдээнүүдэд тулгуурлан хошууд хошууны түүхийн асуудлыг тусгайлан нухацтай судлах шаардлагыг зүй ёсоор төрүүлж байна.

Монгол улсын хүн амын тооллого, түүхийн болон хүн ам зүйн судалгааны материалууд, зарим эрдэмтэн мэргэдийн зохиол бүтээлүүдтэй танилцаж байхад Хошууд нар нилээд олон аймаг, сум, багаар тархан суурьшсан болох нь ажиглагдаж байна. Тухайлбал, Ховд аймгийн Булган, Эрдэнэбүрэн, Увс аймгийн Улаангом, Тэс, Өлгий, Сагил, Архангай аймгийн Өлзийт, Хотонт сум, Баянхонгор аймгийн зарим сумд, Өмнөговь аймгийн Хан хонгор сум, Нийслэл хот болон Дархан, Эрдэнэт хотуудад Хошууд овгууд цөөнгүй бүртгэгджээ. Увс аймгийн Улаангом, Тэс, Өлгий, Сагил, Ховд аймгийн Эрдэнэбүрэн суманд бүртгэгдсэн Хошууд нар нь Манжийн түрэмгийлэгчид Зүүн гарын хаант улсыг байлдан эзлэхээс өмнө Галдан бошготын шийдвэрээр Ховдын гол, Буянт гол, Тэс, Бөхмөрөн,Завхан голын хөндий, Увс нуурын сав дагуу нүүлгэн суурьшуулж цэргийн хүнс бэлтгэх зорилгоор газар тариалан, мал ахуй эрхлэж байсан хошууд нарын үр хойчис бололтой хэмээн А.Очир. “Монголын ойрадууд” номондоо тэмдэглэжээ. Баянхонгор аймгийн зарим суманд бүртгэгдсэн хошууд нар нь Заг, Байдраг, Түйн голын сав газраар, Мөн Галданбошготын шийдвэрээр Дөрвөд, Баяд нартаа хамт нүүж ирсэн цэргийн тариалан эрхэлсэн хошуудын үр хойчис ажээ.⁵⁵

Архангай аймгийн сумдад бүртгэгдсэн хошууд нар нь Манжийн түрэмгийлэгчдийн эсрэг Зүүн гарын хаант улсын явуулсан аян дайны уршгаар Зүүн гартаа буцаж чадаагүй зам зууртаа нутаглан суурьшсан хошууд нарын үр хойчис бололтой.Өмнөговь аймгийн Ханхонгор сумын нутаг дахь хошууд нар

⁵⁵Очир А. “Монгол Ойрадуудын түүхэн товч”, УБ., 1993. тал. 59.

нь Зүүн гарын Галдан бошготын эрхшээлд орохоос татгалзан Алшаан хязгаарт шилжин суурьшсан Баатар эрх жонон Хорлоогийн албат нараас тасран өдгөөгийн Өмнөговь аймгийн зүүн өмнөд хэсгээр орж ирэн тэндээ суурьшсан хошууд нарын үр хойчис ажээ.

Тэд хожим Богд хаант Монгол улсын бүрэлдхүүнд багтан 1940-өөд оноос Монголын засгийн газраас хэрэгжүүлж ирсэн аймаг сумын зохион байгуулалтаар Өмнөговь аймагт харьяалагдан Ойрадын Чуулганы Хан асан Хан хонгорын нэрээр сумаа нэрлэн суурьшжээ. Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт, Сэлэнгэ зэрэг аймаг хотуудаар суурьшсан хошууд нар нь 1950-1960-аад оны социалист бүтээн байгуулалтын үйл хэрэгт гар бие оролцохоор шилжин ирж, шинэ сангийн аж ахуй, үйлдвэр хотын суурь тавилцсан ажилчид бөгөөд их, дээд сургууль төгсөж нам төрийн байгууллагуудын томилолтоор очиж суурьшсан боловсон хүчнүүд тэдгээрийн үр хойчис болно.

Монгол орны хэмжээнд хошууд нар нь Ховд аймгийн Булган суманд Торгууд нартай хамт бөөндүү засаг захиргааны нэгж хэлбэртэй сууж байна. Энэхүү хошуудыг түүх шастирт Булган голын хошууд хэмээн нэрлэж байна. Тэдний түүхэн замналыг авч үзвэл:

ХҮИ зууны сүүлчээр Зүүн гарын хаант улс Манж Чин улсын эрхшээлд бүрэн орсон нь баруун Монголын ард түмэнд туйлын хүнд цохилт болжээ. Манжийн хааны харгислал газар бүр идэвхжиж ард иргэдийг боолчлох эр хүйстэйг нь цэрэг дайнд хүчээр дайчлах журам тогтоосон нь асар их дарамт болсны хамт цэрэг дайны дайчилгаанаас зайлсхийсэн эрчүүдийг толгой дараалан хядаж байлаа. Энэ нь эх нутагтаа эргэж ирээд удаагүй байсан Торгууд, Хошууд нарын хувьд болон бусад Монгол аймаг хошуунууд оршин тогтноход туйлын бэрхшээл учруулж байв.

Бас дайны хөлөөр дээрэм тонуул хийх, бие биенээ алж талах үйл ажиллагаа газар авч ард иргэдийн амгалан тайван амьдрах нөхцөл бүрмөсөн алдагджээ. Үүнээс шалтгаалан аймаг хошууны бүтэц, зохион байгуулалт алдагдаж, хэсэг бүлгээрээ зүг зүгрүү нүүн тарж, бутран дайны хөлөөс дүрвэж, амар амгалан амьдрах ая тухтай газар нутгийг эрж хайх болсон байна. 1771 онд Торгууд нартай хамт Ижилээс буцаж ирсэн Хошууд нарыг Манжийн Тэнгэр Тэтгэгч хаан хошуу сумын зохион байгуулалтанд оруулж Хошуудын Батсэтгэлтийн чуулганд багтаан Шинжианы Жултас хавьд нутаг олгон суулгажээ. Хошуудын Батсэтгэлтийн чуулган нь дан Хошуудаар бүрдсэн дундад замын дундад хошуу, дундад замын баруун хошуу, дундад замын зүүн хошуу хэмээх гурван хошуутай байв. Энэ гурван хошууны анхны ноён нь Хавт Хасарын угсааны Хан ноён Хонгорын гуравдугаар хүү Хөндлөн Убашийн үеийн Яримпил, Ноохай, Баярлах нар юм. Манжийн засгийн газар тэднийг 1771 онд дээрх хошууны ноёдоор өргөмжилж, 1775 онд засаг тамга олгож, 1783 оноос зарлигаар үе улираан хэргэм зэргийг нь залгамжлуулсан байна. Хошуудын Батсэтгэлтийн чуулган нь Ирид суусан Манж захирагчид захирагдаж байв. Энэ хугацаанд буюу 1775 -1776 онд Торгуудын Хо Өрлөгийн угсааны Шархүүхэн бэйл харьяат албатаа дагуулан нүүж, Монгол Алтайн өвөр бэлийн үзэсгэлэнт хөндий болох Булган голын сав дагуу ирж нутаглажээ.⁵⁶

Шархүүхэн бэйл, Хошуудын ноён Мөнгөний хатан Цээнэ хоёр төрсөн ах дүүс бөгөөд Хо өрлөгийн угсааны Баатар Убашийн үр хойчис юм. Манжийн түрэмгийлэгчдийн дээрх харгислал Хошууд нарт нэгэн адил нөлөөлжээ. Хошуудын ноён Мөнгөн дайны талбарт нас барж гайгүй гэсэн эрчүүд нь Манжийн цэрэгт дайчлагдаж, ард талд үлдсэн албат нар нь дайны хөлөөс зугтаан бусад аймаг хошууны нүүдэл даган ийш тийшээ тарж бутран алга болж, үлдсэн цөөн тооны албатууд нь хэрхэх учраа олж ядан тэвдэж байв. Урсан өнгөрөх цаг мөч бүр тэдний амь насанд аюултай байсны улмаас тэдэнд түшиг тулгуур болж явсан Мөнгөн ноёны авга Талаг Убаш, Бунай захирагч нар зөвлөлдөн Цээнэ хатанд эр нөхрийнхэн хувцас хунар өмсгөж, зэр зэвсэгийг нь агсуулан эр хүнд хувиргаж, Мөнгөний хүү Буянхишигийг /Буянхишиг нь 10-11 настай байсан гэдэг/ дагуулан дайны талбарыг орхиж, 1790 оны нохой жил Булган голын хойт хэсэгт орших “Их шар булаг” хэмээх газарт ирж суурьшжээ. Тэд Булганд далуулаа ирсэн бөгөөд тэдний дотор шилдэг дайчин зоригтой эрчүүд, сайн зурхайч оточ нар багтаж ирсэн гэдэг.

Тэд нар энд ирж суурьшаад нэг их удсангүй Шархүүхэн бэйлд элч зарж харьяалалдаа багтаахыг санал болгожээ. Шархүүхэн бэйл элчийн саналыг хүлээн авч мэрэгч төлөгч нараа цуглуулж, /Шархүүхэн бэйл Хятад, Монгол хоёр төлөөлөгчтэй байсан гэсэн мэдээ бий/ , тэдний айлдварыг сонсчээ. Мэрэгч төлөгч нар нь бэйлд хандан хэлсэн нь: Таны эгчтэй хамт ирсэн хүмүүс энгийн номхон албатууд биш байна. Яг үнэнээр нь айлдваас, тэдгээр хүмүүс “Далан /жидээн/ жадны уг” байна. Танд гай тарина уу гэхээс албат болох хүмүүс биш байна” гэжээ. Төлөгчдийнхээ айлдварыг сонсоод шадар туслахуудтайгаа зөвлөлдөн өөрийнхөө албат ардуудтай нийлүүлэхгүйгээр тусад нь бие даасан “Хондог” болгохоор тогтож, эзэмшил нутгаасаа гурван гол нутаг түр заан өгч элчийг буцаажээ. Талаг убаш, Цээнэ хатан, Бунай захирагч нар элчийн саналыг сонсоод албат нараа цуглуулан Талаг Убаш өгүүлрүүн:- Биднийг худ ураг барилцан, зэрэгцэн орших “Хондог” болгож, гурван гол нутгийг өөрийн эзэмшилээс түр эзэмшүүлж байхаар шийдвэрлэсэн саналыг ирүүлжээ.

Тэдний аясыг түр дагахаас өөр зам бидэнд алга. Харин цаашид “Хондог” хэвээр байх уу, аль эсвэл хошууны хэмжээнд хүрч, Монголын төрд данстай түмэнд хаягтай байх уу гэдгийг шийдэх хэрэгтэй. Одоо бид нар хуяг дуулга, зэр зэвсэгээсээ салж хүн бүр хичээн зүтгэж, айлын дайтай айл болж амьдрахын дайтай амьдрах цаг ирж байна гэжээ. Цээнэ хатан өгүүлрүүн:- Зулай зулайгаа дарж төрсөн билээ. Хазаглаж юунд

⁵⁶Тариа Р. нас 87, Булган сум Баянгол багт 2011 оны 8-сард, Аман мэдээ

түлхнэ бэ? Халуун амь бүлээн цус маань нэг билээ. Хажуудаа юунд эс багтаанам, зовохын цагт хүний чанар танигдана гэдэг л болж байгаа юм байна.⁵⁷

За тэр ч яах вэ? Миний хувьд та нарын ихэс дээдсийн залгаа болох хүүгийнхээ гарыг ганзаганд, хөлийг дөрөөнд хүргэхийн төлөө зүтгэнэ. “Хүнс хэдий хомс ч, нэгнээ барьж иддэггүй, хүч хэдий давуу ч хялбархан /дийлж/ ялж болдоггүй” гэсэн үг бий. Бид нар цөөн хэдий ч аливаа бэрхшээлд сөхрөшгүй билээ.

Талаг Убаш өгүүлрүүн: Эзэн хичээвэл заяа хичээдэг билээ. Хаад ноёдын зарилгаар ажиллаж амьдарч байсан бол одоо харц албатын нэгдэл нягтралаар ажиллаж амьдрах болж байна. Гэвч хүн ахтай дээл захтай гэдэг. Ургаа мод ч гэсэн дээрээ оройтой, доороо үндэстэй байдаг билээ. Буянхишиг хүүгээ ноёнд өргөмжилж, төр түмний албанд бид нар зүтгэе. Хатан ахайтан гэсэн ч зааж зааварчлагтун гэжээ. Ийнхүү Булган голд ирж суурьшсан Хошууд нар “Хондого” хэмээгдэн хэсэг хугацаанд явснаа Ховдын Манжийн амбанд бараалхан 1796 онд Хошуудын “засаг” хошуу болж, таван гол нутаг шинээр нэмэн авч, баруун зүүн дөчин гэсэн хоёр сумтай, захирагч занги нэг, Залан занги гурав, суман занги хоёртой, жил бүр Ховдын амбанд жасаалан очиж, албан татвар төлж цалин пүнлүү авдаг болсны хамт зах залгаа захчин, торгууд нарын дунд:

Найман гол нутагтай, Нарийн малиа тамгатай

Эзэн Богдын угшилтай, Эрэлхэг Хошууд хэмээн алдаршжээ.

Энд нүүдэллэн ирж суурьшсан Хошууд нарыг хожим хятад сурвалжид бичгүүдэд “Шинэ хошууд” хэмээн тэмдэглэсэн байдаг ажээ.⁵⁸

Ийнхүү ХҮП зууны эхний хагас болон ХҮШ зууны дундуур Ижил мөрөнд хэсэг хэсгээр очсон торгууд, хошууд нарын зарим хэсэг 1771 онд Шэйрэн, Уваши нарын ноёдоор тэргүүлүүлэн Алтай нутагтаа буцан иржээ. Манж нар тэднийг бүхэлд нь хошууны зохион байгуулалтанд оруулан хэд хэдэн хошууг нэгтгэсэн чуулганууд байгуулснаас Чин сэтгэлтийн чуулган нь Ховдын хязгаарт хамрагдах болов. 1750-иад онд Тарвагатайгаас нүүдэллэн одоод дахин буцаж ирсэн Эзнээ тайшийн угсааны ноёдын албат нарыг оруулан Чин сэтгэлтийн чуулган хэмээн нэрлэж, Булган, Чингэл, Цагаан гол, Хавтаг, Өрөнгө, Тарвагатайгаар нутаглаж, Ховдын манж сайдын газар захируулжээ.

1792 онд торгууд бэйсийн харьяанд явсан хошууд нарт торгууд урианхайн завсарт Алтайн Хамар даваанаас хойш нутаг олгон 1796 оноос тусгай хошуу болгон, ноёноор нь Буянхишигийг өргөмжилж, засаг тамга олгож, торгуудын Чин сэтгэлтийн чуулганд багтааж Ховдын манж сайдын газарт захируулав. Торгууд, хошууд нарыг албан татвар төлүүлэхийн зэрэгцээ цэрэг, өртөө, улаа, морины алба, түлш бэлтгэх алба гүйцэтгүүлж байв.

1771 онд Шинэ торгуудын Чин сэтгэлтийн чуулган байгуулж, 1773 онд чуулганы даргаар Шэйрэнг, чуулганы дэд даргаар Шархүүхнийг тавив. Чуулган нь тэр гарын/ хошуу/ дээд эрхийг барих газар юм. Чуулганаар эр төөлсөн /цэрэг эрийг бүртгэх/ ажлын дүнг гаргаж, түүнийгээ баримтлан хошуудаас гаргах өртөө, харуулын өрх, цэргийн зэрэг тэр гарын /хошуу/ доторхи бүхий л албыг тэгшилж хуваах, хошуудын газар нутгийн хилийг тогтоох, зарим зарга заалхай хэргийг нэгэн тийш болгон таслах зэрэг чуулган дарга, жанжин нараас дангаараа шийдвэрлэж чадахгүй олон хошуудтай холбогдсон асуудлуудыг зөвлөлдөн хэлэлцэх журмаар шийдвэрлэдэг байв. Чуулганаас тусгай тогтоол гаргахгүй зөвлөн хэлэлцэж шийдвэрлэсэн зүйлүүдийг тэмдэглэн бичдэг зарчимтай байлаа.

Шийдвэрлэж чадахгүй асуудлаа Ховд манж сайдын газарт эсвэл Улиастайн жанжны газар тавьж хариу авна. Чуулган нийлэхэд тэр гарын чуулганы дарга, жанжин, хошуудын бүх засаг ноёд, тэдгээрийг дагалдсан түшмэл, бичээч нар очно. Чуулганыг чуулганы дарга, дэд дарга, жанжин удирдана. Тэднийг чуулганы да, дэд да гэж товчлон нэрлэж байв. Тэднийг Гадаад монголын төрийг засах явдлын яамнаас баталдаг байв. Тэд яамнаас өгсөн тусгай тамга хэрэглэн өөрийн гарын шүүн таслах, өртөө харуул, албан татварын зэрэг хэргийг эрхлэн шийтгэж байлаа. Чуулганы да-гийн дэргэд Да-гийн жасаа ажиллана.

Хошуудын хошууг Засаг ноён захирах ба Засаг ноён нь хошуудын доторхи феодалууд ард иргэдийг нийтээр захиран, засаг захиргаа, цэргийн хэргийг удирдах, албан татварыг хуваан гаргуулах, шүүн таслах, асуудлыг шийдвэрлэх үүрэгтэй байв. Тэд нар Ховд манж сайд болон чуулган дарга нарт шууд захирагдах ба хошууг захирах тамга хэрэглэнэ. Засаг ноён хошуугаа захиран баримтлах ажлыг тамгын газрын тусламжтайгаар явуулна. Хошуу тамгын газар бүхэн өөрийн гэсэн аппараттай байв.

1907 онд Манж нар Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг таслан байгуулах үед хошууд хошуу Алтайн хязгаарт хамрагдан Алтайн Шар сүмд суугаа манж амбанд захирагдаж болжээ. Түүний харьяанд Ховдын хязгаарын баруун хэсгээс урианхайн 7 хошуу, хошуудын нэг хошуу, шинэ торгуудын 2 хошууг Өрөнгийн голын адгийн болон Бүрэн тохойн сангийн тариалангийн газрыг таслан захируулж, мөн Алтайн ар өврөөр шилжин ирж суурьшиж байсан хасагуудтай нийлүүлж, эл шинэ засаг захиргааг “Алтайн хязгаар” хэмээн нэрлэжээ. Энэ хязгаарт хасгийн 12 мянган өрх бүхий 13 отог, 600 өрх бүхий урианхайн 7 хошуу, 200 гаруй өрх бүхий торгууд хошуудын 3 хошуу хамрагдах болжээ.⁵⁹

⁵⁷Муучхаа М, нас 83, Ховд аймаг Булган сум Баянгол багт 2011 оны 07-р сарын 20-нд, Аман мэдээ

⁵⁸Зугдаа Ж, нас 69, Ховд аймаг Булган сум Баянгол багт 2011 оны 07-р сарын 20-нд, Аман мэдээ

⁵⁹Моисеев.В.А Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синхайской революции. Алтайский вестник. №2. Барнаул., 2002. т. 45.

1911 оны 12 сарын 29-нд Жибзундамба хутагтыг Монгол улсын шашин төрийг хослон барьсан хаан ширээнд өргөмжлөн залах ёслол Их хүрээнд болж Олноо өргөгдсөн Монгол улс байгуулагдсаныг албан ёсоор даяар олноо зарлан тунхаглав. Шинэ тулгар байгуулагдсан Монгол улсын төрийн бодлогын нэг гол зорилт нь Чин улсын захиргаанд байгаа бүх нутгаа чөлөөлж Ар Монголоор төвлөсөн үндэсний улсаа байгуулах явдал байсан тул Жибзундамба хутагтыг хаанд өргөмжлөн, тусгаар улс болж тулгар төр улсаа байгуулах тухай бичгийг Ар, Өвөр монгол тэр дундаа Ховдын хязгаарын олон хошуудад явуулж, тэднийг Монгол улсад нэгдэн орохыг уриалжээ.

Эдгээрээс 1912 оны 6-р сарын 29-нд хошуудын засаг тэргүүн зэрэг тайж Дамдинцэдэн хошууны ардын хамт Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэн орохоо илэрхийлжээ.⁶⁰ Энэхүү бичигт “Зарлигаар зарсан баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны дэд сайд Зоригт бэйс, зөвлөн хавсран шийтгэх Зарлигаар шагнасан түүгэмэл сайтай Номун хан Жалханз хутагт танаа өргөв. Батлан мэдүүлэх учир Мөнөөхөн манж хятадын сайд түшмэлүүд зүйл зүйлээр дарлан зовоосон учир Монгол овогтон бүгдээр нийлж Очирдарь богд Жавзандамбыг хаан өргөмжилж тулгар төр байгуулсан явдлыг Жалханз хутагт номун хан Эрдэнэ бишрэлт засаг лам Дамбийжанцан нараас сая сэнхэрүүлэн ухуулсан дор өчүүхэн засаг би тэргүүлж манай нэгэн хошуу бүгдээр маш сүсэглэн баярлан дуртайяа Богд эзэн гэгээний тулгар төр дор дагаар орох учрыг гаргаж олдбаас сайд Зоригт бэйс, номун хан Жалханз хутагт танаа өргөн мэдүүлээд гуйхуй нь уламжлан айлтгаж өршөөн шийтгүүлэх ажаамуу. Үүний тул батлан өргөв. Олноо өргөгдсөний 2-р он, 6 сарын 29” хэмээжээ.

Дагаар орохоо илэрхийлэн “Хүсэн батлах бичиг”-ээ барьсан Хошууд хошууны хүсэлтийг баруун хязгаарын сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйс Наваанцэрэн, Жалханз хутагт Дамдинбазар нар хүлээн авч Богд хаанд хүргүүлжээ. 1912 оны 10-р сард хүсэлтийг ёсоор болгожээ.

Дамдинцэдэн тэргүүтэй хошууд хошуу Монгол улсад дагаар орж нэгдсэн явдал нь Ховд хотыг Манж хятадын дарлалаас чөлөөлөх таатай нөхцлийг бүрдүүлснээс гадна цаашид монгол угсаатны эв нэгдэл, нягтралыг улам бэхжүүлж Монгол улсын үндэсний тусгаар тогтнол аюулгүй байдлыг гадны аюулаас хамгаалахад чухал ач холбогдолтой байв.

1921 оны ардын хувьсгалын үр нөлөөгөөр харийн түрэмгийлэгчдийг хөөн гаргаж, бие даан хөгжих болсны улмаас 1931 онд засаг захиргааны зохион байгуулалт, бүтцэд шинэчлэл хийж хуучин засаг захиргааны хошууны тогтолцоог аймаг, сум гэсэн тогтолцоогоор өөрчлөн зохион байгуулснаар Хошуудын “Засаг” хошуу, Торгуудын нэг хошуу тус тус татан буугдаж, Ховд аймгийн Булган сум хэмээх шинэ нэгжид нэгдэн оржээ.⁶¹

Тус суманд амьдарч байгаа Хошууд нар Бүрэнхайрхан, Далт, Алаг толгой, Баянгол багуудад тус тус тархан амьдарч байгаа ба үүнээс Баянгол багт нийт Хошууд нарын 70 гаруй хувь нь амьдарч байгаа ажээ.

Булган голын Хошууд нарын засаг хошуу ноён, тайж нарын угсаа залгамжийг сонирхон авч үзье. 1790 онд Булган голд ирж суурьшсан Хошууд нарын дотор Хавт Хасарын угсааны Талаг убаш, Дэндэг тайж болон Мөнгөн ноёны хүү Буянхишиг нар хамт хүрэлцэн ирж, шинээр Хошуудын засаг хошуу байгуулан захиран суужээ. Одоо тус Булган суманд Талаг убаш, Дэндэг тайж нарын угсаа залгасан Аюуш, Жиймээ, Сандаг тайж нарын үр хойчис болох Баярмагнай нь Бадай, Хийрэв, Гунанбайн Гонгор, Тая, Жанамхай, Хөх нарын, Улиастын Ерөөлт, Долдой, Жавкаа, Баяр нарын, Пунцагийн Гомбожав, Тангад, Оросоо, Баачаа нарын, Бадамын Шовгор, Шилэг, Когшгоо, нарын үр хойчис болох нэлээд олон айл өрх хүмүүс амьдардаг ажээ. Эдгээр хүмүүс өөрсдийн жинхэнэ овог болох Боржигон овгийг Манжийн түрэмгийлэгчдээс болгоомжлон хэрэглэхгүй нууж, Хасарын 16 дахь үеийн ач Хайртын нэрээр (Хайртынхан) шинэ овог авч хэрэглэснээр даруй 200 гаруй жилийн өнгөрөөжээ. Тус хошууны ноёноор Мөнгөний хүүхэд Буянхишиг болон түүний хүүхэд Аюурсэд /түүний нэрийг Хошууд нар бүтнээр нь хэлж ярьдаггүй голдуу Араа ноён хэмээн хүндэлдэг байсан гэдэг/ нар үе залгамжлан суужээ. Аюурсэд ноён тухайн үеийн улс төрийн байдал, мөн худ урагтай ойртох/ түүний хатан нь Ховог сайрын Он ноёны садан байсан гэдэг/ гэсэн шалтгаанаар 1925–1926 оны үеэр Эвгээн Мөнхжаргал /Балжины дүү/, Довжуугийн Зул /эхнэр хүүхдээ орхин явсан/ зэрэг шадар туслахуудын хамт, Үрэмчид шилжин суурьшсан байна. Булганд үлдсэн засаг хошууныхаа албыг хошуу захирагч Цагаан буу /Цагаан бухгэж нэрлэдэг/-гийн Пагмад хариуцуулан үлдээсэн гэдэг. Ийнхүү Буянхишиг ноён болон түүний хүү Аюурсэд ноёны угсаа залгамж Булган сумын Хошууд нарын дунд бүрэн тасарчээ. Хошуу захирагч асан Цагаан буу түүний хүүхэд захирагч Пагма нарыг Хошуудын хүрээний 20 гаруй ламтай хамт хувьсгалын эсэргүү хэрэгт холбогдуулан 1938 онд баривчлан Улаанбаатар хотод аваачин цаазлан хороожээ. Захирагч Пагмын үр хойчис болох Разан, Дамчаа, Батбаяр, Хээмчиг нарын үр хүүхдүүд одоо Булган, Үенч сумдад ажиллаж амьдарсаар байна.

Хожим 1940 оны эхээр Аюурсэд ноёны шадар туслахаар явсан Довжуугийн Зул нутагтаа эргэн иржээ. Зулыг ирэхэд түүний аваал Мягмарын Намжил хүү Идшээ, эцэг Мягмарт үрчлүүлж Хатаамдын эмгээн Зодовтой ханилан суусан байжээ. Ингээд Зул өөр эхнэр авч охин дүүгээсээ төрсөн зээ хүү Гэнсээг үрчлэн авч өсгөсөн гэдэг. Зултай хамт ноёны бие хамгаалагчаар явсан Мөнхжаргал буцаж ирээгүй учир түүний аваал Хандсүрэн хожим Намдагтай ханилан суусан байна.⁶²

⁶⁰ МУИА. Ф А-141, Д-1, ХН-5, НБ-7

⁶¹ Очир А. “Монгол Ойрадуудын түүхэн товч”, УБ., 1993. тал 93

⁶² Дорж Е, нас 67, Ховд аймаг Жаргалант сум Буянт баг, 2011 оны 8-сарын 23-нд, Аман мэдээ

Энэ бүхнээс үзэхэд Хошууд нар нь маш эрт цагт түүхийн тавцан дээр гарч ирсэн эртний сурвалжит Монголын томхон аймгийн нэг байсан бөгөөд 1771 онд Ижил мөрнөөс торгуудын хамт нүүж ирэн улмаар Манж Чин улсад дагаар орсонд тэднийг Манж нар засаг захиргааны зохион байгуулалтанд оруулж чуулган, хошуу, сум зохиосноор хошуудын засаг хошуу байгуулагдан Манж Чин улсад он удаан жил захирагдаж олон зүйлийн албыг чармайн залгуулж байв. Шинэ тулгар Монгол улсын үе нь хошуудын засаг хошууны түүхэнд онцгой байр суурь эзлэх бөгөөд хошууны ард олон засаг ноён Дамдинцэдэнгийн хамт Монгол улсад нэгдэн орж, Ховдыг чөлөөлөх хэрэгт хүчин зүтгэлцэж гавъяа байгуулсан нь хошууд хошууны түүхэнд шинэ хуудсыг нээжээ.

1921 оны үндэсний ардчилсан хувьсгалын үр дүнд байгуулагдсан Монгол ардын түр засгийн газраас явуулж байсан бодлого үйл ажиллагааг хошууны ард олон талархан дэмжиж баруун хязгаарыг гамин бароны цэргийн үлдэгдлээс бүр мөсөн чөлөөлөх тэмцэлд хошууд нар гар бие оролцож явжээ.

Ардын засгийн жилүүдэд орон нутгийн засаг захиргааг шинэчлэн байгуулж байсантай холбоотойгоор хошууд нарыг торгууд нартай нэгтгэн 1927-1931 онд Булганмандал Бүрэнхан уулын хошууг байгуулан Чандмань уулын аймагт харъяалагдаж байсан бөгөөд 1931 онд Ховд аймаг байгуулагдахад Булган сумыг байгуулсан байна.

Эцэст нь тэмдэглэхэд өгүүлэн буй үеийн хошуудын түүхийг тус бүрд тодруулан судлах зайлшгүй шаардлагатай бөгөөд ингэснээр монголын түүхийн тэр дундаа ойрад монголчуудын түүхэнд буй бүрхэг бүдэг олон асуудлыг нээн тодруулахад чухал хувь нэмэр болох нь дамжиггүй.

НОМ ЗҮЙ

Сурвалж бичиг

1. Монголын нууц товчоо УБ.,1990
2. Судрын чуулган УБ.,1994
3. “Ойрад Монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд”УБ.,2001
4. Ойрад Монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд УБ.,2002
5. МУҮА. Ф А-141, Д-1, ХН-5,НБ-7

Судалгааны ном зохиол

1. Бадамхатан.С “БНМАУ-ын угсаатны зүй.II боть” УБ.,1996
2. Далай.Ч “Ойрад монголын түүх”УБ.,2006
3. Дорги.Б “Алшаан хошууд” Хөх хот., 2001
4. Мөнхдэлгэр. “Хавт Хасар” ӨМ.,2009
5. Нямдорж.Б “Ховдын хязгаар” УБ.,2006
6. Нямбуу.Х “Монголын угсаатан зүйн удиртгал”УБ.,1992
7. Очир.А “Монгол Ойрадуудын түүхэн товч”УБ.,1993
8. Оюунбилэг.Б “Хошууд товчоон” Хөх хот.,1990
9. Очир.А нар “Монголчуудын овгийн товч лавлах” УБ.,1998
10. Очир.А нар “Ховдчуудын овгийн лавлах, овог, угын бичиг сэргээх зөвлөмж” УБ.,1994

Аман мэдээ өгсөн хүмүүсийн нэрс:

1. Р.Тариа нас /80 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
2. М.Муучхай нас /83 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
3. Ж.Зугдаа нас /69 Ховд аймгийн булган сум баянгол баг/ 2011
4. Е.Дорж нас /67 Ховд аймгийн Жаргалант сум Буянт баг/ 2011
5. Т. Цамбаасүрэн нас /74 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
6. Э.Гагаа нас /67 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
7. Т.Шовгоон нас /73 Ховд аймгийн булган сум баянгол баг/ 2011
8. Т. Анкаа нас /68 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
9. Б. Сүхтэй нас /63 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
10. Ж. Алтангэрэл нас /50 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
11. Б.Монтоо нас /65 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
12. Л.Бадам нас /72 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
13. У.Сүхтэй нас /62 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
14. Б.Пирэнз нас /69 Ховд аймгийн Жаргалант сум Цамбагарав баг/ 2011
15. Ц.Энэбиш нас /60 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
16. Б.Хүрэлцол нас /55 Ховд аймгийн булган сум баянгол баг/ 2011
17. Б.Алтангэрэл нас /46 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011
18. А.Жаргалсайхан нас /63 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол багийн дарга/ 2011
19. Т.Замба нас /84 Ховд аймгийн Булган сум Бүрэнхайрхан баг/ 2011
20. П.Өлзий нас /55 Ховд аймгийн Булган сум Бүрэнхайрхан баг/ 2011
21. Ф.Баачаа нас /76 Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг/ 2011

БАЯДЫН ДУНДАД ӨМНӨД ХОШУУНЫ НОЁДЫН УГ ЭХ

Б.НямдоржДоктор(Ph.D), проф, Ховд их сургууль,
НХУС, Түүхийн тэнхимийн багш,
Б. Батцэцэг. Ховд, политехник коллежийн
Түүх нийгмийн ухааны багш, магистр
Б.Ууганцэцэг. ХИС-ийн магистрант

Товч утга: Эл өгүүлэлд Баядын дундад өмнөдхошууны ноёдын уг гарвал, угсаа залгамжилсан он цагийн дарааллын талаар өгүүллээ.

Түлхүүр үг: Баядын дундад өмнөдхошуу, хошууны ноён, цорос овог, засаг улсад туслагч гүн, өргөмжлөх, залгамжлах, Тэнгэр тэтгэгчийн, Төр гэрэлтийн, Бадаргуулт төрийн

Хошууны ноёдын уг эхийг судалснаар хойч үе нь өвөг дээдэс овог нэгтнийхээ алдар гавьяагаар бахархах, тэдний нэр төрийг хугалахгүй эрхэмлэн хайрлах үзэл санааг төлөвшүүлэхэд чухал ач холбогдолтойн дээр түүхэн бие хүний үзэл бодол, хүмүүжил төлөвшилд нөлөөлсөн хүчин зүйлсийг тодруулах, түүхийг эзэн биетэй болгох, тухайн угсаатны бүлгийн гарал үүслийн зарим асуудлыг судлан шинжлэх нэн чухал хэрэглэгдэхүүн болдог. Түүгээр ч үл барам эх түүхийн судалгаанд ч ач холбогдолтой гэрч баримт болж үлдэх нь дамжиггүй.

Баядын дундад өмнөдхошууны эх суурь Тэнгэр Тэтгэгчийн арван есдүгээр онд /1754/ тавигдсан бөгөөд энэ хошууны ноёдын дээд өвөг нь Ойрадын Эсэн хааны (тайш) ууган хүү Борнагалын удмын ноёд болох Бу Илдэнгийн залгамжрууд юм.

Эсэн хаан (тайш) Цорос овогтой тул түүний үр хойчис болох баядын дундад өмнөдхошууны ноёд нь цөм цорос овогтой болно.

Баядын дундад өмнөд хошууны ноёдын язгуур болох Ган нь Дөрвөдийн Цэрэн ханы холын хамаатан байсан {Цэрэл, 1997.т.69} гэж “Дөрвөн Ойрад ба Ойрадын холбоонд багтах үндэстэн ястнуудын угсаа түүхийн зарим асуудал” зохиолд бичсэн бол “Монголын хошуу нутгийн тэмдэглэл”-д “Хан Цэрэнгийн төрлийн дүү Ган нь Тэнгэр тэтгэгчийн арван наймдугаар онд /1753/ Манж чин улсад дагаар орсон {Чжань-Му, 1992.т.38} гэсэн байна. Тэгвэл “Чин улсын үеийн Монголын хошуу нутгийн чуулган” хэмээх бүтээлд “Ган бол Төгс хүлэг далай ханы төрлийн дүү болно. Гангын эцэг Үлэмж бол Бадамдоржийн ач мөн. Үлэмж хоёр хөвгүүнтэй. Ахмад хөвгүүн нь Ган билээ” {Намсрай,1984.т.354} гэж тэмдэглэжээ. Энэ бүхэн нь уг хошууны анхны ноён болох Ган нь Цэрэн ханы төрөл садан байсан гэдгийг нотлож байгаа боловч чухам ямар холбоотой болох талаар дурдсангүй. Гэхдээ эцгийн талын ясан төрлийн холбоотой буюу Цорос овогтой гэдэг нь тодорхой байна. Тодруулбал, уг хошууны ноёдын язгуур болох Ган нь Тэргэт тайшийн хоёрдугаар хүү Бу Илдэнгийн үр хойчис болохыг мэдэж болно. Учир нь Бу Илдэн Дөрвөд аймгийн нэг хэсгийг захирч явсан бөгөөд түүний харьяат дотор баядууд ихээр оролцсон байна. Бу Илдэн 4 хүүтэй, эдгээр нь Орлус, Бадамдорж, Эрдэнэбаатар, Бабуш нар юм. Түүний хоёрдугаар хөвгүүн Бадамдорж нь Мунхуйдай, Залаа гэдэг хоёр хүүтэй. Ахмад хүү Мунхуйдай нь Далай, Батмөнх, Үлэмж гурав бөгөөд Мунхуйдайн гуравдугаар хүү Үлэмж нь 2 хөвгүүнтэй ахмад хөвгүүн нь Ган болно.

Ган тэнгэр тэтгэгчийн арван наймдугаар онд /1753/ гурван Цэрэнг дагалдаж, Манж чин улсад дагаар орсонд Манжийн хаан түүнд засаг улсад туслагч гүн өргөмжилж, Бинт цол шагнаан олгуулжээ {Монгол., 1997.т.10}

Хошууны анхны ноён Гангийн талаар сурвалжид тэмдэглэгдсэн нэг зөрөөтэй мэдээ байна. **Үүнд :** “Монголын хошуу нутгийн тэмдэглэл”-д түүнийг Тэнгэр тэтгэгчийн 33-р онд /1768/ үгүй болсон хойно, түүний хөвгүүн Занбагат залгамжлуулсан гэж бичсэн бол “Монгол улсын шастир”-т Тэнгэр тэтгэгчийн 30-р онд /1765/ үгүй болжээ гэж бичжээ.

Ган ноёны нас барсан он цагийн асуудлыг “Монгол улсын шастир”-т зөв тэмдэглэсэн бололтой. Учир нь нэгд, “Монголын хошуу нутгийн тэмдэглэл”-ээс бусад өөр ном зохиол сурвалжид Ган ноёныг Тэнгэр тэтгэгчийн 33-р онд /1768/ нас барсан гэж бичээгүй, хоёрт Ган ноёны ахмад хүү Занабага нь уг хошууны ноёноор Тэнгэр тэтгэгчийн 30-р онд /1765/ өргөмжлөгдсөн гэдгийг бусад бүх сурвалжуудад нэгэн адил зөрөөгүй тэмдэглэжээ.

Ганг нас эцэслэсний дараа анх удаа Тэнгэр тэтгэгчийн 30-р онд /1735/ түүний ахмад хөвгүүн Занабага хошуу ноёноор өргөмжлөгдөж засаг улсад туслагч гүн залгамжилжээ. Сурвалжуудын мэдээгээр түүнийг хошууны ноён байх үед буюу Тэнгэр тэтгэгчийн 47-р онд /1782/ зарлигаар хошууг үе улиран тасралтгүй залгамжлуулах эрх олгожээ. Урьд нь хэдийгээр хошуу ноёдын үр хүүхэд нь эцгийн тушаал хэргэмийг залгамжилж байсан боловч албан ёсны хуулийн баталгаагүй [Очир, 1993.т.15] байв.

Тус хошууны ноёныг анх удаа залгамжилсан Гангийн ахмад хүү Занабагыг Тэнгэр тэтгэгчийн 30-р онд /1735/ уг хошууны ноёноор өргөмжлөгдөж, Тэнгэр тэтгэгчийн 50-р онд /1785/ насан өөд болсон гэж сурвалжуудад тэмдэглэснийг иш үндэс болговол Занабага нь 1765-1785 он хүртэл 20 жил уг хошууны хошуу ноён байсан байна.

Занабагыг нас эцэслэсний дараа Тэнгэр тэтгэгчийн 50-р онд /1785/ Занабагын ахмад хөвгүүн Чимэдбал хошууны ноёноор өргөмжлөгдөж, засаг улсад туслагч гүн залгамжилжээ.

Чимэдбалын нас барсан оныг “Монгол улсын шастир” хэмээх сурвалжид Төр гэрэлтийн 23-р онд /1843/ үгүй болов [Монгол., 1997.т.10] гэж бичсэн байна.

Чимэдбал нь тус хошууны хошуу ноёноор Тэнгэрийн тэтгэсний 50-р онд /1785/ өргөмжлөгдөж, Төр гэрэлтийн 23-р онд /1843/ насан эцэслэх хүртлээ хошуу ноён байсан гэж “Ховдын засгийн хэргийн бүгд цэс” , “Монгол улсын шастир” зэрэг сурвалжуудад тэмдэглэснийг үндэслэвэл Чимэдбал нь уг хошууны хошуу ноёныг хамгийн урт удаан хугацаанд залгамжилж, 1785-1843 он хүртэл 58 жил хошуу ноён байсан байна. Түүний талаар үүнээс өөр тодорхой мэдээ сурвалжуудад алга байна.

Уг хошууны 3 дахь ноёноор Чимэдбалыг насан өөд болсны дараа түүний төрсөн ач хөвгүүн Дагдан өргөмжлөгдөж, Төр Гэрэлтийн 23-р онд /1843/ засаг улсад туслагч гүн зэрэг залгамжилжээ. Дагдан нь Төр гэрэлтийн 24-р онд /1844/ нас барсан ажээ [Монгол., 1997,т.10].

Тэрээр дээрх хошууны хошуу ноёныг 1843-1844 он хүртэл нэг жилийн хугацаанд залгамжилсан бөгөөд мөнхүү хошууны хошуу ноён залгамжилсан ноёдын дотроос хамгийн богино хугацаанд хошуу ноён байсан хүн юм.

Дагданг нас барсны дараа баядын дундад өмнөд хошууны дөрөв дэх ноёноор Дагдангийн төрсөн дүү Дугарба өргөмжлөгдөж, Төр гэрэлтийн 24-р онд /1844/ засаг улсад туслагч гүн залгамжилжээ. Дугарба нь Бүрэн засагчийн 8-р онд /1869/ нас барсан бөгөөд түүний талаар сурвалжуудад үүнээс өөр тодорхой мэдээ алга байна.

Харин бидний авсан аман мэдээнүүд уг хошууны дөрөв дэх засаг ноён Дугарба нь хошууны засаг ноён залгамжлах үр хүүхэдгүй хүн байсан тул хошуу засаг ноёнгүй олон жил болсноос төрлийнх нь ах дүү нарын дотор хошууны засаг ноён болохын төлөө тэмцэл гарах шинжтэй болсон. Иймээс нутгийн нөлөө бүхий хүмүүс баядын бусад ноёдын тусламжтайгаар төвдөөс лам залан Дугарба ноёны хойд дүрийг тодруулах үйл ажиллагаа явуулж түүний үеэл авга Лувсанг тодруулсан байна. Ингэснээр 1869-1888 он хүртэл 19 жилийн хугацаанд засаг ноёнгүй байсан хошуу засаг ноёнттой болсон.

Дугарбагийн дараа уг хошууны тав дахь ноёноор Дугарбагийн үеэл авга Лувсан өргөмжлөгдөж, Бадаргуулт төрийн 14-р онд /1888/ засаг улсад туслагч гүн залгамжилжээ.

Лувсанг сурвалжид Бадаргуулт төрийн 20-р онд /1894/ нас барж, түүний ор сууринд нь Түмэнбаяр суужээ гэж бичсэн байна.

Баядын дундад өмнөд хошууны дээрх хошуу ноёдын талаар сурвалжуудад тодорхой зүйл дурдаагүйг үзэхэд ямар нэг томоохон гавьяа шагналгүй хүмүүс байсан бололтой.

Тус хошууны зургаа дахь буюу хамгийн сүүлчийн хошуу ноёноор Лувсангийн ахмад хүү Түмэнбаяр Бадаргуулт төрийн 21-р онд /1895/ өргөмжлөгдөж, засаг улсад туслагч гүн залгамжилжээ (Зураг-1).

Түмэнбаяр нь Лувсангийн ахмад хүү бөгөөд Бу Илдэнгийн тав дахь үеийн ач, Ганы зургаа дахь үеийн ач юм [Сүхбаатар.На, 2000.т.104].

Түмэнбаяр нь баядын дундад өмнөд хошууны 6 ноёны дундаас Монголын хаадаас хамгийн олон удаа шагнал урамшил хүртэж байсан бөгөөд тухайн үедээ Ховдын хязгаарын Дөрвөд 2 аймгийн ноёдын дотор нөлөө бүхий ноёдын нэг байжээ. Тэрбээр хошууныхаа болон баруун хязгаарын улс төрийн зарим хэрэгт идэвх зүтгэлтэй оролцож байсан тухай мэдээ Үндэсний төв архивын баримтуудад хадгалагдаж байна.

1911 онд Богд Жибзундамба хутагт хаанд өргөмжлөгдөж, монголын төрийн тусгаар тогтнолыг сэргээсний дараа гүн Түмэнбаяр Монгол улсын тулгар төрд дагаар орсон учир Олноо өргөгдсөний хоёрдугаар онд /1912/ Богд Жибзундамба хаан түүнд хишиг хүртээж, нэгэн зэрэг дэвшүүлж, үе улиран засаг улсын Түшээ гүнгийн хэргэмийг залгамжлуулж, Саруул цол олгон харьяат засгийн тамгийг үсэгт оруулан цутган үйлдүүлж үүрд шагнаан хүртээжээ. Мөн 2-р онд зарлигаар засаг улсын түшээ гүн Түмэнбаярыг Дөрвөдийн Зүүнгарын Төгс хүлэг далай хан аймгийн цэргийн туслагч жанжинд (өөрсдийн гарын цэргийн хэргийг эрхлэн шийтгэх үүрэгтэй) тохоон томилсон байна. 4-р онд /1914/ Түмэнбаяр гүн их цэргийн хэрэглэлд хувиасаа гучин лан мөнгө тусалсанд нэг тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.

Түүнчлэн хутагт Дамбийжанцаны сүр хүчийг тэсвэрлэн хүлээж чин батыг барьсан учир 4-р онд /1914/ зарлигаар 2 нэмсэн зэрэг, 2 тэмдэглэсэн зэрэг, 5-р онд /1915/ орд сүмийн үйлдвэрт мөнгө 30 ланг тусалсанд нэг тэмдэглэсэн зэрэг шагнажээ [Баруун..., 2003. т. 33].

Түмэнбаяр гүн гурван жилийн дараа Олноо өргөгдсөний 8-р /1918/ онд Цогчин дуганы үйлдвэрт мөнгө туслан барьсан учир айлтгаад нэг тэмдэглэсэн зэрэг, мөн 8-р /1918/ онд улсын санд мөнгө хариулан өргөсөн учир айлтгаад 2 нэмсэн, 2 тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан хүртээжээ [Монгол., 1997.т.10].

Саруул засаг улсын Түшээ гүний хошууны сүүлийн ноён Түмэнбаярын тухай ийнхүү авч байсан гавьяа шагналыг нь сурвалжуудад тодорхой тэмдэглэсэн боловч нас барсан он цагийн талаар тодорхой мэдээгүй зөвхөн “Увс аймгийн тайлбар толь”-д түүнийг 1895-1924 онд хошууны засаг ноён байсан гэж бичжээ. Бид энэ мэдээг үндэслэн түүнийг 1924 онд нас барсан гэж үзэж байна. Үүнээс гадна Түмэнбаяр гүнийг 1924 онд хошууны засаг ноён байх үед ардын шинэ засаг төр тогтоохтой холбоотой бичиг ирж хошуу захирч байсан ноёдын эрх ямба хасагдах болсонд сэтгэл таагүй байж байгаад удалгүй нас барж Хачиг уулын оройд нутаглуулсан гэдгийг аман мэдээнүүд давхар нотолж байгаа юм.

Ийнхүү Түмэнбаяр гүн нь Бадаргуулт төрийн 21-р /1895/ онд хошууны засаг ноёноор өргөмжлөгдөж засаг улсад туслагч гүн залгамжилснаас хойш 1924 он хүртэл 29 жил хошууны засаг ноён суужээ. Хошууны сүүлчийн засаг ноён Түмэнбаяр нь Чулуунгомбо, Шунгаагэнэн, Дахаа, Тоодор, Бумаа гэсэн 5 хүүхэдтэй байснаас бага охин Бумаа нь одоо 88 настай Увс аймгийн Баруунтуруун суманд амьдарч байна (Зураг-2).

Архивын баримтаас үзэхэд түүний ахмад хүү Чулуунгомбо нь 1904 онд төрсөн, 1938 онд Гэндэн, Дэмид нарын бүлэгт оролцсон, цуурхал тараасан зэвсэгт бослогод бэлтгэсэн гэж хилс хэрэг хүлээлгэн ШЦБ-ийн 43, 44-р зүйлд зааснаар буудан алж хөрөнгийг нь хураах ялаар шийтгэгдэн ОБЭК-ын 12-р хуралдаанаар 1938 оны 04 сарын 01-нд цаазлагдаж хожим 1992 оны 08 сарын 20-нд ДШЦК-ын 148-р магадлалаар цагаатгагдсан бол отгон хүү Шунгаагэнэн нь 1908 онд төрсөн, 1937 онд Цогоод элсэн Гүрийг элсүүлж бослого гаргахад бэлтгэсэн, дотоод яамны ажилчдыг алж хорлохыг оролдож байсан гэж ШЦБ-ийн 43, 44-р зүйлд зааснаар буудан алах ялаар шийтгэгдэн ОБЭК-ын 29-р хуралдаанаар 1938 оны 08 сарын 19-ны өдөр цаазлагдан ДШЦК-ын 90-р магадлалаар 1989 оны 08 сарын 01-нд цагаатгагджээ.

Хошууны ноёдын угсаа залгамжилсан он цагийг дарааллаар нь авч үзвэл Ган ноён 1754-1764 он хүртэл 11 жил, Занабага 1765-1785 он хүртэл 20 жил, Чимэдбал 1785-1843 он хүртэл 58 жил, Дагдан 1843-1844 он хүртэл 1 жил, Дугарба 1844-1869 он хүртэл 25 жил, Лувсан 1888-1894 он хүртэл 6 жил, Түмэнбаяр 1895-1924 он хүртэл 29 жил тус тус хошууны засаг ноён залгамжилжээ.

Хошууны ноёдын нэр, угсаа залгамжилсан оныг доорх хүснэгтээр үзүүлжээ.

Д/д	Хошууны ноёдын нэр	Хошууны ноён суусан он	Тайлбар
1.	Ган	1753-1765	Цорос овогт тайж, түүнийг Дөрвөдийн “Дундад өмнөд хошууны” засаг ноён болгож улсад туслагч гүнгийн хэргэм “Бинт” цол олгожээ.
2.	Занабага	1765-1785	Гангийн ахмад хөвгүүн засаг улсад туслагч гүнг залгамжлав
3.	Чимидбал	1785-1843	Занабагын ахмад хөвгүүн засаг улсад туслагч гүн залгамжлав
4.	Дагдан	1843-1844	Чимэдбалын ач засаг улсад туслагч гүн залгамжлав
5.	Дугарба	1844-1869	Дагдангийн төрсөн дүү засаг улсад туслагч гүн залгамжлав
6.	Лувсан	1888-1894	Дугарбагийн үеэл авга засаг улсад туслагч гүн залгамжлав
7.	Түмэнбаяр	1895-1924	Лувсангийн ахмад хөвгүүн засаг улсад туслагч гүн залгамжлав. 1912 онд Богд хаанаас түшээ гүнгийн “Саруул” цол олгожээ.

1922 онд Баянмандал хэмээх газар тэр үеийн Дөрвөд далай хан аймгийн Зүүн гарын баядын арван хошууг (Саруул гүн, Дайчин ван, Баатар бэйс, Түшээ гүн, Эрдэнэ гүн, Раши гүн, Жанжин гүн, Паньдаа бэйл, Жонон бэйл, Вангаа бэйл) хамарсан нутгийн захиргааг “Баянмандал уулын хошуу тамгын газар” нэртэйгээр байгуулж, хошууны даргаар Саруул жанжин гүний хошууны ядуу ард Магнайгийн хүү Биньээ гэгч сонгогдон ажиллаж байжээ.

Эцэст нь дүгнэхэд баядын дундад өмнөд хошуу байгуулагдаад 170 жил оршин тогтноход цорос угсааны 6 засаг ноён тэргүүлжээ. Хошууны засаг ноёд нь хошууг Ган ноёноос эхлэн Дугарба хүртэл тасралтгүй угсаа залгамжилсан боловч Дугарбаг Бүрэн засагчийн 8-р онд /1869/ нас барсны дараа түүний үеэл авга Лувсан Бадаргуулт төрийн 14-р онд /1888/ засаг улсад туслагч гүн залгамжлах хүртэл 19 жилийн хугацаанд засаг ноёнгүй байсан байна. Саруул гүний хошууны ноёдоос Монголын хаадаас олон удаа шагнал урамшил хүртсэн Дөрвөд 2 аймгийн ноёдын дотор нэр хүндтэй нөлөө бүхий ноён нь Түмэнбаяр гүн байжээ. Түүний үр хүүхдүүд 1930 оны сүүлээр монгол орныг нэлэнхүйд нь нөмөрсөн улс төрийн хилс хэрэгт баривчлагдан хэлмэгдсэн эмгэнэлт хувь заяаг туулсан байна.

Баруун гар талаас орос цэргийн хувцас өмссөн Дамбийжанцан, ар эгнээнд Түмэнбаяр гүн (А.В. Бурдуковын авсан гэрэл зураг)

Зураг-2 Түмэнбаяр гүний бага охин Т.Бумаа үр хүүхдүүдийн хамт

Резюме

В течении 170 лет своего существования хошуном Саруул гуна управлял 6 дзасаки- князи цоросского происхождения. Дзасаки –князи хошуна начиная с дзасака Гана до Дугарба неперемменно управляли хошуном, после смерти Дугарба /1869/ в течении 19 лет хошун был без управителя до того, как его кузин по отцовской линии Лувсан стал управлять им. Из гунов хошуна Саруул заяата Түмэнбаяр гун много раз был награждён Монгольскими ханами и имел авторитет среди гунов дурбетских 2-х аймаков. Дети Түмэнбаяр гуна прожили трагическую жизнь, что были подвергнуты политическим поклёпкам, происходящим в 30-ые годы в Монголии.

НОМ ЗҮЙ

1. [Баруун..., 2003] "Баруун Монголын хан, хэргэмтэн, засаг тайж, түшмэд, ямба олсон лам, суусан газар орныг байцаасан цэс оршив" УБ., 2003 /Хэвлэлд бэлтгэсэн Г.Дашням, Ц.Гантулга, На. Сүхбаатар/
2. [Монгол..., 1997] Монгол улсын шастир. II дэвтэр /хэвлэлд бэлтгэсэн А.Очир, З.Лонжид, Ц.Төрбат/. УБ., 1997
3. [Намсрай, 1984] Намсрай. "Чин улсын үеийн Монголын хошуу чуулган". Хөх хот., 1984
4. [Нямаа, 1999] НямааА. "Увс аймгийн тайлбар толь", УБ., 1999
5. [Очир, 1993] ОчирА. "Монголын Ойрадуудын түүхийн товч". УБ., 1993
6. [Ховдын..., 1799] "Ховдын засгийн хэргийн бүгд цэс". 1799. ГБС. УТНС
7. [Цэрэл, 1997] ЦэрэлБ. "Дөрвөд Ойрад ба Ойрадын холбоонд багтах үндэстэн ястнуудын угсаа, түүхийн зарим асуудал", 1997
8. [Чжань-Му, 1992] Чжань-Му. "Монгол хошуу нутгийн тэмдэглэл". Доорд дэвтэр. Хөх хот., 1992

XX ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ-АМЕРИКИЙН ХАРИЛЦААНЫГҮҮХЭНД ХОЛБОГДОХ НЭГЭН БАРИМТ БИЧИГ

Л.Нямсүрэн
Ховд Их Сургууль. Нийгэм хүмүүнлэгийн
ухааны сургууль. Түүхийн тэнхим

Өгүүллийн товч утга: 1918-1920-иод онд Монгол-Америкийн засгийн газрын төлөөлөгчдийн хооронд улс төр, худалдаа арилжааны харилцаа тогтоох асуудлаар албан ба албан бус нууц уулзалтууд болж байсан бөгөөд тэдгээрт холбогдох нэгэн баримтыг хуулбар эхээр нь судалгааны эргэлтэд оруулахыг оролдсон болно.

Түлхүүр үг: Монгол улсын өөртөө эзэрхэн захирах эрх, тусгаар тогтнол, үндэсний эрх ашиг.,

XX зууны I хагаст Төв Азид Англи, Герман, Франц, АНУ зэрэг орнуудын капитал Хятадын худалдаачид, мөнгө хүүлэгчдээр дамжин орж ирэх болсон. Энэ үед АНУ-ын элчин, консулын газар Бээжин, Хаалганд байгуулагдсан нь Монголчуудын хувьд тэдэнтэй харилцаа холбоо тогтоох анхны гүүр болсон юм. Америкчууд ч гэсэн Монгол орны зах зээлийг ихэд сонирхож Монголд болж буй үйл явдлыг ажиглан түүнд нөлөөлөх боломжийг эрж хайх болжээ. Гэвч дэлхий ертөнцийн эсрэг хоёр талд нэг нэгнээс хамгийн алс оршигч огт өөр түүх, хэл, соёл, зан заншил бүхий Монгол улс, АНУ-ын хооронд харилцаа холбоо тогтоож, хамтын үйл ажиллагаа явуулах нь ихээхэн ээдрээтэй үйл явц байсан боловч хоёр улсын харилцаатай холбогдох цөөнгүй баримт бичиг бидний үед уламжлагдан хадгалагдаж үлдсэн байна.

Өдгөө Монгол улсын Үндэсний архивт АНУ-ын Үндэсний архивын NARA дахь салбарын Төрийн яамны архивт буй 1911-1922 оны хооронд Хятадад АНУ-аас сууж байсан Төлөөлөгчийн газар, Консулын алба, Хэргийг түр хамаарагч, Консул, төлөөлөгч нараас Төрийн яамны сайдад явуулж байсан Монгол улс, Өвөр Монголтой холбоо бүхий бүс нутаг, олон улсын ач холбогдол бүхий албан бичиг, цахилгаан мэдээ, нот, тайлан, шифрэлсэн мэдээ, сонин хайчилбар зэрэг нийт 434 хуудас архивын баримт бичиг хуулбар⁶³ байдлаар хадгалагдаж байна. Эдгээр бичиг баримт дотроос АНУ-ын сайдын орлогч Арт Руддокын 1920 оны 09 сарын 09-ны өдөр Төрийн нарын бичгийн даргад илгээсэн "Европоос буцаж явсан АНУ-ын цэргийн атташегаар дамжуулан АНУ-ын ард түмэнд Монгол улсын ноёд түшмэдээс Богд хааны тамгаар баталгаажуулсан өргөх бичиг"-ийн англи орчуулга анхаарал татсан юм.

Тус өргөх бичиг нь "Statement of facts" хэмээх нэртэй ба түүний монгол эхийн хуулбартай миний бие Америкийн судлаач Campi.Alicia Jean-ны /1988. *The political relationship between the United States and Outer Mongolia. 1915-1927, The Kalgan Consular records. Doctoral dissertation, INDIANA UNIVERSITY*/ бүтээлээс танилцсан бөгөөд тус баримт бичгийг энэхүү өгүүлэлээр тодруулан цаашид судалгааны эргэлтэд оруулахыг зорив.

XX зууны эхэн үед Монгол улсын гадаад дотоод байдал ихэд хүндэрч, өөртөө засах эрх алдагдах аюул нүүрлэмэгц тус улсын засгийн газар дан ганц өөрсдийн хүчээр бүхнийг шийдвэрлэхэд хүчин мөхөсдөх учраас гуравдагч орноос дэмжлэг туслалцаа авахыг оролдон янз бүрийн арга сүвэгчилж байв. Энэ үед /1920 оны 4 сар/ Хятад дахь Америкийн консул Чарлез Эберхард Монголын байдлыг туршин үзэх аялалаар Хүрээнд ирсэн нь Монголын төрийн лам, ноёд язгууртнуудад томоохон хувь завшаантай хэрэг болсон төдийгүй АНУ-аас тусламж хүссэн Богд Жибзундамбын тамгатай бичгийг гардуулан өгчээ.

⁶³Бодонгууд овогтой И.Бямбабаатар АНУ-ын Вашингтоны их сургуульд сурч байхдаа АНУ-ын Үндэсний архивын NARA дахь салбарын Төрийн яамны архивт сууж дээрх баримтуудыг түүх судлал, олон улс судлалын үнэтэй баримт бичиг хэмээн үзэж хувиран авч 2003 оны 07 сарын 03-ны өдөр Монгол улсын Үндэсний архивт хүлээлгэн өгчээ.

Дилав хутагтын дуртгалд “Хаврын дунд сард Мэй улсын түшмэл Ибархард Монголын явдлыг үзэхээр Хүрэнээ ирээд Ларсангийн хамт Жалханз гэгээнд очиж уулзсанд Бээжинд явах төлөөлөгч нар ба ихээхэн ноёд нар уулзаж тусламж эрэх учраа сэмээр илтгэсэн ба Мэй улсаас тусламж гуйсан Богд хааны тамгатай бичгийг Жалханз гэгээн түүний буудалд очиж тушаан өгөв. Энэ тухай Ларсан хэлмэрчлэв,[Ариун сэтгэл авралын үндэс.УБ.,2000 тал 107-108,167] гэж тэмдэглэжээ. Мөн Дилав хутагтын намтарт ...тэр үест Америк улсын албаны хүн ирж манай монголыг тусалж болох мэт үг хэлсэнд Богд хаанаас Жалханз багшийг түүн лүгээ уулзаж хэлэлц хэмээсэнд багш түүн лүгээ уулзан хэлэлцэхэд тэр мөн туслахаар хэлж бичиг авч явах болсонд нэг шөнө дайчин ван Жалцан, мөн түүний хошууны Түвшин захирагч, Хатанбаатар бид нар нийлж тусламж гуйсан бичиг бичиж бэлгийн хамтаар Жалханз багш биеэр аваачиж өгсөн”[Г.Дүйнхэржав.УБ.,1991 тал 22], тэрчлэн ...уг бичигт Гадаад Монголын автономийг сэргээх үндэслэлийг тодорхойлсон болно[Ариун сэтгэл авралын үндэс.УБ.,2000 тал167] хэмээн өгүүлжээ.

Жалханз хутагтаас Монголчууд АНУ-ын хамгаалалыг эрж, Хятадын эрхшээлээс чөлөөлөгдөхийг хүссэнийг сонсоод Эберхардт “ямар нэгэн материаллаг үр дүн хүлээх хэрэггүй” гэдгээ илэн далангүй өгүүлээд АНУ Монголыг дэмжих ямар ч үйл ажиллагаа явуулж чадахгүй нь харамсалтай. Учир нь Хятадтай нөхөрсөг харилцаатай тул хэрэв Монголыг дэмжвээс Хятадын талд найрсаг бус хандсан хэрэг болно гэжээ. Гэсэн хэдий ч Монголчууд Эберхардт гурван баримт бичиг өгсөн байна. Нэг нь “Statement of facts” нэртэй Монголчуудыг Хятадын эрхшээлээс ангижруулахад дэмжих АНУ-ын цэргийн тусламж хүссэн өргөдөл, нөгөө хоёр нь 1915 оны Хиагтын гурван улсын гэрээний хуулбар ба 1919 оны 11 сард генерал Ху[Сюй Шүжан] ба Монголчуудын гарын үсэг зурсан Монголын автономит төрийг цуцласан бичиг байв.[Mongolia Survey...1999 тал 50-51]

Энэ баримт бичигтэй ...Хиагтын гурван улсын гэрээ, Сюй Шү жаны хүчээр тулгаж, Автономийг устгасан бичгийн хуулбарыг дагалдуулан илгээсэн нь ...Монголын тусгаар эрхийг устгасныг баримтжуулан олон улсын хэмжээнд хүлээн зөвшөөрүүлж улс төрийн дэмжлэг олох гэсэн [Л.Нямсүрэн.УБ.,2006 тал 56] оролдлого байсан гэж үзэж болох юм.

АНУ-аас тусламж хүссэн бичигт мөр тэтгэх ёсоор “Үнэнийг илтгэх нь”, “Өргөн толилуулах нь” хэмээн бичээд улмаар Монголын тусгаар эрхийн талаарх Хиагтын 3 улсын гэрээ, Сюй Шүжан Монголын Автономит эрхийг хүчээр устгасан тухай өгүүлэн “...манай Богд хаанаас Да жунтунд баяр бэлэг хүргүүлэх ялдарт танай эрхэм улсад учрыг нэвтрүүлж тус хамгаалалыг өргөхүй хүмүн явуулах хэмээсэнд Иргэний яамнаас зүй өргөхүйг цаазлан хорисонд арга буюу боогдож, ...эдүгээ хүртэл хоригдсоор буй тэд нар ямар зүйлийн сайнаар эхлэвч итгэхүй бэрх тул эл учрыг Их улсад мэдэгдэх тэнхрүүлэхүйг хүсэвч нэвтэрч хүрэх зам сүвийг олох үгүй арга мөхөж мэгдүүрэн бүхүйд Эрхэм улсын өршөөнгүйт Засгийн газраас тусгайлан томилон ирсэнд бид бүгдээр баярлалдаж эл бүхүй үнэн байдал дүрсийг товчхоноор тодорхойлон бичиж, “Их улсын засгийн газар нэвтэргүүлснийг хүрмэгц манай монголчуудыг гүн хамгаалалд багтааж одоогийн харгис хатуу, хүчирхэг этгээдээс нэн хурдан хэрхэн ангижруулж сүр хүчээр батлан хамгаалж, урьдын ёсоор Автономит засгийг байгуулж, Богд хааныг хэвээр хаанд өргөмжилж элдэв эрх мэдлийг өөрөөн засаж шаашин үндэснийг бататгаж газар орныг ариутган тохиуулж аль ч улсаас тэмцэл хямралыг өдөөлж халдан зовоох үгүй болгож, амар цэнгэлд оруулбаас бидний Монголчуудад маш гайхамшигтай хэмээх ч байтугай Их улсад ашиг буй. Иймийн тул их найрамдлын ёсоор гуйсугай”[Campi.Alicia Jean.1988 page 276] хэмээн өгүүлжээ.

Ч.Эберхардт Засгийн газартаа Монголын талын бичиг захидал, хүсэлт сэлтийг уламжлан хүргүүлж, тайлагнасан зүйлийнхээ дотор ...Хятадын генерал Ху Шу Ченг [Сюй шү жан Л.Н] буюу “Бага Ху” Өргөө хотын монголчуудыг хэрхэн дарангуйлж буйг нүдээр харсан ажиглалтаа бичээд, энэ нөхцөл байдлыг эмгэнэлт явдал хэмээн нэрийдэж Ху-гийн эсрэг бослого гарна хэмээн өгүүлжээ. Мөн Япончууд энэ оронд идэвхитэй ажиллаж байгаа ба иргэний дайны улмаас цагаан Оросын хүч нь суларсаныг тэмдэглээд энэхүү хоосон орон зайг бөглөхийн тулд Америкийн төлөөлөгч илгээхийн чухлыг дурдсан байна.[Mongolia Survey...1999 тал 51] Түүнчлэн “Монголчууд нь сүлд хийморь, тэмцэх чадвараа алдсан үндэстэн угсаатан огтхон ч биш юм. Ямар ч түрэмгийлэгчийн тийм /балмад/ үйлдэл харилцааны эсрэг тэд шууд зэвсэг барин тэмцэнэ”, монгол нь “автономио сэргээн босгож, хадгалж хамгаалахын төлөө хэдэн жилийн өмнө Оростой үйлдсэний нэгэн адил аливаа бусад бүх улс үндэстэнтэй хоршиж хамсана. ...Гэхдээ ...Америк юм уу Их Британи л шударга харилцана гэдэгт тийнхүү итгэн ивээлд нь орох хүсэлтээ тов тодорхой илэрхийлж байна. ...Монгол хэрэв зохих ёсоор зэвсэглэгддэг л юм бол ...тэрээр нижигнэн хөдөлж автономито сэргээн бататгахсан билээ”[A.J Campi,“Mongolia Studies” journal, 1992 тал 84-85] гэсэн өөрийн үзэлтээ дурдсан нь ихээхэн сонирхол татаж байгаа юм.

Дээрхээс үзэхэд ХХ зууны эхэн үеийн Монголын төр шашны зүтгэлтнүүд...Монголын төрийн тусгаар тогтнолыг сэргээх талаар Орос, Японоос гадна АНУ-д итгэл найдвар тавьж, тэдний төлөөлөгчидтэй бүхий л арга замыг сүвэгчлэн харилцаж, дипломат харилцаа тогтоох дэмжүүлэх бодлого явуулж хэлэлцээр хийж, гэрээ байгуулахад маш тууштай ажиллаж бүхий л бололцоогоо дайчилж байжээ.

Монгол улс, АНУ-ын түүхэнд холбогдох тусламж хүссэн өргөх бичгийг худам монголоос эхээс нь шинэ үсэгт хөрвүүлэн буулгаснаа хавсаргав.Өргөх бичгийн эх хуулбарыг хувиран авахад номын хуудасны нугалаагаар зарим үсэг, үг, өгүүлбэр бүдэг балархай болсон тул хавсаргаж эс чадсанаа уншигч танаас хүлцэл эрмүй.

Үнэнийг илтгэх нь:

Өргөн толилуулах нь: Бидний монголчууд эртний цагаас инагш уудам талбиу нутагт сэлгүүцэн нутаглаж, дөрвөн зүйлийн малыг үржүүлэн аж төрж, шарын шашныг эрхэмлэн шүтэж, хүмүүжин тэнхэрсээр ирсэн нь Чин улсын Энх-Амгалан хааны үед анхдугаар үеийн Жибзундамба хутагтаар Халхчуудыг нь ч түүний төрд түшиж тулгар дагаар орсноос хойш манай монголчуудын хаанд нийлэмжтэйгээр тэжээн тэнхрүүлж, шар шашныг онц хүндэтгэн уншсанд хэдэн зуун жил хүртэл амар талбигуунаар аж төрсөөр атал эцсийн онд тэдний эрх баригчид ашигт шунаж хэргийг хэлбэргүйгээр шийтгэж бас шинэ засаг хувисган тогтоох хэмээн зарлан ухуулахуйд манай монголчуудыг гацаа, хүй байгуулан нэгтгэн суулгаж, дөрвөн зүйл малыг цөөтгөн хураамжилж, уудам сул газар амуу тариа тариалж ба, шашныг үйлдэх лам нарын тоог цөөтгөх, Хятад Монголыг харилцан ураг холбуулж, язгуур овгийг хамааруулах зэргээр монголчуудын хуучин зан журам суртлыг халан устгаж доройтуулан зовоох ба шашинд маш хэрэгтэй болох байдал гаргасанд олноор аюун жигшиж, санаа нийлэн Жибзундамба хутагтаныг тусгай улс болон тогтнуулж, Орос улсаас туслахуйг эрээнд тэдний улс зөвшөөрөн хүлээж, Думдад иргэн, Орос, Монгол бидний гурван этгээд нийлж гэрээ тогтнож, харилцан бичиг солилцож баталсанд манай Монгол улс Гадаад Монголын Автономит засаг хэмээх өвөртөөн эзэрхэх эрх мэдлийг олж хэдэн жил болж бүхүйд Орос улс өвөр зуураа самуурсны улмаас Думдад иргэн манай Монголд битүүлгээр санаа талбиж элдвээр шалтаглан уг тогтоосон гэрээ холбоог зөрчиж манай нутагт үлэмжхэн тооны цэргийг суулгасан ба Орос Семёнов тэргүүлэн шинэ намын олон овгийн хүмүүн нар бүлэглэн хандаж, манай Монголчуудыг дагуулан авсугай хэмээн хүчирхэн шаардсаны сацуу мөн иргэн түшмэд Чен И-гээс танай улс Автономийг устгаж манай Засгийн газар захирагдаас зохимой.

Хэрэв эс дагаваас цэргийн сүр хүчнээр дагуулах зүйл буй хэмээсэнд манай монгол цэрэг цөөхөн зэвсэг ховор, мөхөсд алин этгээдээс аюун хавчигдаж бас ч олон ван гүн нарын санаа мэдэх чөлөө үгүй тул нэгэн удаа түүний аясыг дагалдан урьдаар монголчуудын хойч сайжруулах явдлыг тогтоон хэлэлцэж, хэрэв олон бүгдийн санаад тавтай нийлэлцэх болвоос жич найралдахыг тогтоож болмой хэмээсэнд Чен и шар шашныг хүндэтгэж, хойчийг сайжруулах хэмээн нэрийдэж хэдэн анги зүйлийн дүрэм хэмжээг зохиож өгсний завсарт хэлэлцэхээр шалтгаалан хүлээлгээд тэр чөлөөнд манай газраас танай Их манлай улсын засгийн газраас консул суулгах ба худалдаа нэвтрүүлэн найралдаж, туслан хамгаалахыг гуйн хүмүн зарж захидал хүргүүлснийг тэдний улсын элчин сайдаар нэвтэргүүлэн явуулаад зөвшөөрлийг олсон боловч энэ хооронд Дундад улсын түшмэл Сюй Шү жан хэмээх хүрч ирж шууд манай улсад дагаж эс орвоос Богд хаан болон тэргүүлсэн сайдуудыг барьж авмой хэмээн Богд хааны суусан газраар олон цэргийг жагсаан сүрдүүлж Орос улсад мэдэгдсэнгүй нууж, гурван этгээдийн гэрээ тангараг эвдэж, манай Монголын автономийг өөрсдөө дуртайяа устгамой хэмээх батлах бичгийн эх зохиож өгсөнд арга буюу нэгэн удаа түүний сүр хүчнээс аюун сочиж хэвээр хуулийн чанд тамга дарж өгснөөс бус ер үнэхээр дуртайяа Автономитыг устгасан зүйл огт үгүй бөгөөд манай улсын цэргийн эвсгийг шууд хураан авч Богд хаантанаа тамга өргөмжлөлийг хүргэн ирсний хойно Иргэн улс яам нээж, түшмэл суулгасан.

Сюй Шү жан олон ноёд түшмэдэд нигуураар хэлсэн нь одоо Монгол улсыг нэн ч урьдаас үлэмж асран хамгаалахаас гадна язгуурын зан суртлыг огт халах үгүй, ялангуяа шар шашныг туйлын хүндэтгөмөй хэмээсэн боловч харин хойчийг сайжруулах зүйл хэмээн ухуулах зарлиг наасан нь урьд Чин улсын адгийн онд зарласан шинэ засгийн утга лугаа тун өвөр үгүй бөгөөд хэрэв эс дагасанд цэргийн хүчээр дагуулмой хэмээсний дээр монголчуудын амь тэжээх буу зэвсгээс гааль хураах ба мөн манай монголын шашин хуралд чухал хэрэгтэй ба онгон тайлга бүхий газар хэмээн ялгаварлах үгүй санааны дураар эзэрхэж хашаа, байшин бариулж бас иргэн, монголчууд ба гадаад олон улсын худалдааны зүйлээс гаалв хураахуйд урьдаас хувь нэмэгдүүлэн хурааж мөн Монгол нутагт төмөр зам талбих мэт дам сонсогдох ба бас зальт хулгай нар манай Халхын нутаг дундуур явж олон хүмүүний юмыг дээрэмдэн булаан авах зэргээр аюулган зовоож бүхүйд хөөн зайлуулахыг эрж хэдэн удаа хэлсэн боловч хэрэгсэх үгүй алгуурласаар Сэцэн хан аймгийн Далай ваныг барин авч хэдэн өдөр яваад талбижухуй.

Хожим цөөхөн цэрэг мордсон нь дээрэмчин нарыг дарах байтугай харин очсон газрын олныг чирэгдүүлэн зовоож буй нь хөнгөн үгүй хэмээмөй. Орос Семёневийн намд илгээсэн Өвөр монголын хутагт Нэйж, гүн Норинпил нар буруу явсан учрыг сая сэхээрэн мэдэж одоо дуртайяа Думдад иргэн улсад дагаар орж амжирахуйг гуйн Хиагтын газар суугаа иргэн түшмэлд хэлж даруй зөвшөөрч тэдний хэрэглэсэн буу зэвсгийг хурааж оруулан авсны хойно гэнэдүүлэн мэхэлж тэргүүлсэн хэдэн хүмүүнийг барин алсан энэ зэрэг зүйл зүйлийн байдал учрыг төсөөлбөөс тэдний Думдад улс манай монголчуудын шашныг хүндэтгэн хойчийг сайжруулах байтугай монголчуудын хуучин бололцоор ирсэн зан суртлыг өөрчлөн халж нутаг үндсийг алдагдуулан амь биеийг хохируулж гашуун зовлонд тохиолдуулж шарын шашинд их харштай болохын туйлд хүргэсэн агаад бас ч манай Богд хаанаас Да жунтунд баяр бэлэг хүргүүлэх ялдарт танай эрхэм улсад учрыг нэвтрүүлж тус хамгаалалыг өргөхүй хүмүн явуулах хэмээсэнд Иргэний яамнаас зүй өргөхүйг цаазлан хорисонд арга буюу боогдожэдүгээ хүртэл хоригдсоор буй тэд нар ямар зүйлийн сайнаар эхлэвч итгэхүй бэрх тул эл учрыг Их улсад мэдэгдэх тэнхрүүлэхүйг хүсэвч нэвтэрч хүрэх зам сүвийг олох үгүй арга мөхож мэгдүүрэн бүхүйд Эрхэм улсын өршөөнгүйт Засгийн газраас тусгайлан томилон ирсэнд бид бүгдээр баярлалдаж эл бүхүй үнэн байдал дүрсийг товчхоноор тодорхойлон бичиж, *“Их улсын засгийн газар нэвтэргүүлснийг хүрмэгц манай монголчуудыггүн хамгаалалд багтааж одоогийн харгис хатуу, хүчирхэг этгээдээс нэн хурдан хэрхэн ангижруулж сүр хүчнээр батлан хамгаалж, урьдын ёсоор*

Автономит засгийг байгуулж, Богд хааныг хэвээр хаанд өргөмжилж элдэв эрх мэдлийг өврөөн засаж шаашин үндэснийг бататгаж газар орныг ариутган тохинуулж аль ч улсаас тэмцэл хямралыг өдөөлж халдан зовоох үгүй болгож, амар цэнгэлд оруулбаас бидний Монголчуудад маш гайхамшигтай хэмээх ч байтугай Их улсад ашиг буй.Иймийн тул их найрамдлын ёсоор гуйсугай.

Abstract

At the beginning of the 1920s of the XX century, the starting point of the economic and political relationship between Mongolia and America was set up. The specific characteristic of this relation is that it was held very secrecy under the strict control of Chinese military authorities, but the bilateral relation couldn't overflow the sphere of economics. It was connected with American state policy on the relation with China.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Ариун сэтгэл авралын үндэс.Дуртгал, намтар, өгүүлэл.хэвлэлд бэлтгэсэн Л.Чойжилсүрэн.УБ., 2000
2. A.J Campi, Perceptions of the outer Mongolia by the United States Governments as reflected in Kalgan/Inner Mongolia/ U.S Consular records 1920-1927 “Mongolia Studies” journal, vol,14, 1992
3. Дилав хутагт Жамсранжав. Ар монголын улс төрийн дуртгал. УБ., 1991
4. Дүйнхэржав Г.Наян дөрвөн шидтэний нэг Дилова хутагт.УБ.,1991
5. Campi.Alicia Jean.1988. The political relationship between the United States and Outer Mongolia.1915-1927,The Kalgan Consular records.Doctoral dissertation,INDIANA UNIVERSITY.
6. Mongolia Survey A Publication of the Mongolia Society. Number six,1999
7. Нямсүрэн.Л. Жалханз хутагт Дамдинбазарын нийгэм улс төрийн үйл ажиллагаа./1874-1923/УБ.,2006

МОНГОЛЫН БАРУУН ХЯЗГААРЫН ЯЗГУУР УРЛАГИЙН ӨВИЙНТӨВ НЬ ХОВДЫН ХӨГЖИМТ ДРАМЫН ТЕАТР МӨН

Г. Оюунчимэг
Докторант,СУИС-ийн РТСургуулийн
Урлах Эрдмийн тэнхмийн эрхлэгч

Эдүгээ даяаршлагадаж байгаа дэлхийд яаж үндэс угсаагаа авч үлдэх вэ гэдэг асуудал үндэстэн бүрийн өмнө тавигдаж, энэ талаар улс орон болгон өөрийн бодлогоо боловсруулан хэрэгжүүлж байна. Энэ хүрээнд юуны өмнө төрөлх хэл, соёлоо тэргүүн эгнээнд тавьж, уламжлуулан хөгжүүлж байгааг зөвхөн Азид л гэхэд Хятад, Япон, Солонгосын соёлын бодлогоос харж болно. Даяаршлын “адилтгал” дунд Монголын ард түмний ялгарч үлдэх гол хүчин зүйл нь хэлбичиг, утга зохиол, урлаг, соёл юм. Үүний дотроос Монгол үндэстний язгуур урлаг чухал байр эзлэнэ гэдэг нь тодорхой.

Язгуур урлаг гэдэг нь аливаа үндэстэн ястны угсаа гарвал, орон нутаг, ахуй, амьдрал, зан заншил, бэлэгдлийн онцлогийг уран сайхны аргаар олон түмэнд хүргэж буй дуу, хөгжим, бүжиг, ерөөл, магтаал зэрэг урлагийн олон төрлийн цогц юм. Ардын язгуур урлаг судлаач Ж.Бадраа язгуур урлагийг тодорхойлохдоо “ард түмний түүхэн ухамсар мэдлэгийн туршлага эрдэмд тулгаарлан, ардын ур ухаанаар бүрдмэл төгс шинжийг олон бүтэж, ард олны эрх ашигт нийцсэний шалтгаанаар тэдний аж амьдралагад шингэн оршиж буй ахуй уламжлал болсон уран сайхны шилдэг бүтээл мөн” [1.28]. Ардын уран бүтээл нийгмийн хөгжлийн түүхэн төрх хувьсаж, аль нэгэн хэмжээгээр шинэтгэлд өртөж ирсэн жамтай атугай ч орчин үеийн шинэтгэлтэй харшуулбал харьцангуй буй ахуй, уламжлалт шилдэг шинжээ хадгалж үлдсэний нь ардын язгуур урлаг“ гэж ялган нэрлэж, ардын урлаг судлалын нэр томъёоны санд... хэвшүүлэх нь зүйтэй” гэж цохон тэмдэглэжээ [1.31].

Ардын язгуур урлаг гэдэг нэр томъёог оросоор “аутентичное народное искусство”, англиар “authentic Folkart” /аутентик фоокаат/ гэх бөгөөд өрнөдийнхний бусад хэлэнд ч “аутентик” гэдэг грек гаралтай үгийг “уг язгуурын, жинхэнэ” гэсэн утгаар хэрэглэж заншжээ.

ХҮИ-XX зууны эхэн үеийн монгол угсаатны түүхэн үйл явцын тухай нэрт угсаатны зүйч С.Бадамхатан тэмдэглэхдээ: “Монголын ард түмэн хэдийгээр үндэсний тусгаар тогтнолоо алдаж Манж гүрний хараат байсан авч үндэсний соёлоо бүрэн бүтнээр нь хадгалан угсаатны хувьд нэгдлээ бат хамгаалж байсанд тухайн үеийн монгол угсаатны үйл явцын онцлог оршино. Манжийн ноёрхлын үед жижиглэн сарнисан улс төрийн шинжтэй байсан боловч угсаа соёлын нийтлэг төлөвшилд төдийлөн саад тогтор болж чадаагүй юм. Учир нь хошуудын нутаг дэвсгэр нь нутгийн тодорхой дээс заагтай, ястан бүр өөрсдийн хэл аялгуу, угсаа гарвал, түүхэн замналаа сайн мэддэг байсан ...нь тус бүрийн өвөрмөц соёл хөгжих... хүчин зүйл болж” [3.24] байжээ хэмээжээ. Үнэхээр монголчуудын шинэ сэргэн мандалтын эхлэлийг тавьсан Монголын цагаагчин гахай жил, цагаагчин тахиа жилийн хувьсгал ялахад монгол угсаатны олон ястан нь язгуур урлагаа унаган төрхөөр нь авч үлдэж чадсан байлаа.

1950 онд нийслэл Улаанбаатар хотоос гадна Монголын олон ястны өлгий болсон, Монгол орны баруун хязгаар Ховд, зүүн хязгаар Дорнод аймагт Монгол улсын анхны хөгжимт драматик театрыг

байгуулсан нь тохиолдлын хэрэг биш юм. Энэ нь туурга тусгаар болоод удаагүй Монгол улсын тусгаар тогтнол, олон ястны эв нэгдлийг баталгаажуулах бас нэгэн чухал арга хэмжээ байлаа.

Тийм учраас Ховд аймгийн хөгжимт драмын театрыг монгол угсаатны язгуур урлаг, соёлын судлагдахууны гол төв болговол зүйтэй санагдана. Учир нь Монгол орны өнцөг булан бүрт 1921 оны үндэсний ардчилсан хувьсгал ялснаас хойш нийт ард иргэдийнхээ хөгжил дэвшлийн төлөө ухуулга, сурталчилгааны ажил эрхлүүлэхээр “улаан гэр”-үүдийг олноор нь байгуулсан [5.20]. Түүний нэг жишээ нь зохиолч С.Дашдооровын бичсэн “Улаан гэрийн Юндэн” хэмээх зохиолд тодорхой гардаг билээ. Ховдын хөгжимт драмын театрын урын сангийн бодлогод “Улаан гэр”-ээс ХДТ хүртэл огт орхигдолгүй ирсэн урлагийн нэг төрөл зүйл нь олон ястны язгуур урлаг мөнөөсөө мөн юм. Ховдод 1930-аад оны үест бага ястны клуб [5.93] ажиллаж байсан бөгөөд Ховдын анхны клубыг үүсгэн байгуулагч нь Буурчийн Жамъяан хэмээгч байжээ.

Энэ үед хийгдсэн нэгэн чухал ажил бол уран бүтээлийн хамт олон ардын авьяас билэгтнүүдийн хүчээр Ойрад монголчуудын язгуур урлагийн олон төрлийг урлагийн тайзнаа гаргаж, үзэгч олонд танилцуулсан явдал байлаа.

Ховдын театр нь 1950 онд байгуулагдахад анхны даргаар нь хожим түүхийн шинжлэх ухааны доктор, нэрт түүхч болсон Д.Гонгор томилогдон ажилласан бөгөөд [5.6] найруулагчаар Ардын жүжигчин Нямын Цэгмэд, найрал дууны багшаар Ц.Дарьсүрэн, хөгжмийн багшаар Урлагийн гавъяат зүтгэлтэн бага хэмээх Дамбийн Лувсаншарав, бүжгийн багшаар Мажигсүрэн, зураачаар Эрдэнэбулган зэрэг одоогийн нэртэй урлагийн авьяастан алдартнууд томилогдон ажиллаж байсан нь тухайн театрт өндөр ач холбогдол өгч байсныг гэрчилнэ. Ингэснээр театрын орон тоо, техник хэрэгслэл, үйлчлэх хүрээ өргөжиж, Хөгжимт драматик театрын нээлтийн үеэр уран бүтээлчид “Эрэлхэг Монголын ард түмэн” нэртэй олон угсаатны дуу, бүжиг хөгжмийн нэгдсэн концерт, Ч.Лодойдамба /Төрийн шагналт/, Ц.Зандраа нарын “Эрдэнийн Дорж” гэдэг жүжиг тоглосон байна.

Ховд аймаг бол Монголын баруун хязгаарын олон ястны өлгий нутаг бөгөөд ховдчууд олон ястны угсаатны зүй, соёл, урлаг, зан заншлын арвин баян өв сантай ард түмэн юм.

Хөдөөгийн театрыг урлагийн төрөл бүрээр хөгжүүлэх зорилгоор Улаанбаатар хотод 1954 онд зохион байгуулсан урлагийн 3 хоногт /“декат”/ бэлтгэн тоглуулахад тухайн үеийн Монголын урлагийн нэрт төлөөлөгч зохиолч, найруулагч Л.Ванган /Төрийн шагналт/, хөгжмийн зохиолч Д.Лувсаншарав /Төрийн шагналт, ардын жүжигчин/, С.Галсанжав, бүжиг дэглээч Ц.Сэвжид /Төрийн шагналт, ардын жүжигчин/ зураач Л.Гаваа [5.20] /Ардын зураач/ нарын бүрэлдэхүүнтэй баг Улаанбаатар хотноо тоглох Ховд аймгийн ХДТ-ийн анхны декатыг бэлтгүүлж байсан, тухайн тоглолтыг бэлтгэсэн хүмүүст төрийн дээд шагнал олгож байснаас төрөөс Ховдын ХДТ-ын декатад өндөр ач холбогдол өгч байсныг харж болно.

Декадад оролцуулж байсан бүтээлээс нь үзэхэд л Манжийн эсрэг тууштай тэмцэгч Ард Аюушийн тухай “Цэцэг нуурын хошуунд” хэмээх хөгжимт драмын жүжиг тавьж, хөөмэй, бие биелгээ, ардын язгуур урлаг, Алтайн магтаал, баатарлаг туульс тоглуулсан нь уг театрыг Монголын олон ястны урлагийг өвлөн авч үлдээх олон нийтэд сурталчлахад гол төв болгож байсныг харуулж байна.

Урлагийн гавъяат зүтгэлтэн Д.Гомбосүрэн /Ардын жүжигчин/ Ховдын ХДТ-ын ерөнхий найруулагчаар ажиллаж байхдаа Алтайн Урианхайн туулийн эхлэл болгон хайлдаг “Алтайн магтаал”-ыг төрийн шагналт алдарт туульч Б.Авирмэдтэй хамтран шинээр найруулан хайлуулсан нь гадаадад Монголын соёлын өдрүүдээр тоглодог гоц үзүүлбэр болж дэлхийн мэргэжлийн урлагийн тайзнаа улам бүр алдаршин эх орны нүүр царай болсоор байгаа юм.

1982 онд болсон Бүх ард түмний язгуур урлагийн их наадмыг Улаанбаатар хотноо зохион байгуулахад Монгол орны өнцөг булан бүрээс ардын язгуур урлагийн авьяастнууд ирж, монголын олон ястны дуу бүжиг, хуур, хөгжим наадмыг сурталчилсан нь ардын язгуур урлаг сэргэн хөгжихөд онцгой нөлөө үзүүлсэн. Их наадамд Монголын баруун хязгаарын Ховд аймгийн ардын авьяастнууд ихэд жин дарж байсан билээ. 1982 оны 12-р сард Ховдод болсон туульч, хөөмэйч, бийч /бүжигч/ цуурчдын уулзалтанд [2.64] Ховд аймгийн гурваас арав гаруй насны олон хүүхэд тууль хайлж, хөөмэйлж, цуурдаж, биелж, монголын хүүхэд залуучууд шавхагдашгүй авьяастайгаа харуулж олон медаль хүртэж байсан.

“Соёлын өвийг хамгаалах тухай” Монгол Улсын хуулийн дөрөвдүгээр зүйлд: “ард түмний билиг авьяас, мэдлэг, туршлага, эрдэм ухаан, ур чадварын тодорхой илэрхийлэл болон биет бусаар өвлөгдөн уламжлагдаж ирсэн түүх угсаатны судлал, ардын билиг, зан үйл, ур хийц, арга барил, дэг сургууль, урлаг, шинжлэх ухааны ач холбогдол бүхий оюуны соёлын үнэт зүйлийг соёлын биет бус өвд хамааруулна” гэж заасан байгаа.

1983 онд байгуулагдсан “Алтайн цууриа” хамтлагийг 1989 онд Улаанбаатар хотод болсон Ховдын соёл урлагийн арав хоногоор тоглоход манай нэрт яруу найрагч, судлаач Ж.Бадраа /УГЗ/ Монголын анхны язгуур урлагийн хамтлаг хэмээн нэрлэсэн [5.108]. Олон ястны биет бус энэ өвийг уламжлан авч, тээж хойч үедээ өвлүүлэн үлдээгчид нь Ховд аймгийн Хөгжимт Драмын театр, түүний уран бүтээлчид болох нь дамжиггүй.

Дээрх тоглолтын талаар урлаг судлаач Ж.Энэбиш “... уран сайхны чанарт мэдэгдэхүйц ахиц гарч, түүнд тавих шаардлага өндөржин аж ахуй, зохион байгуулалт, боловсон хүчний талаар ихээхэн өсч бэхжсэн нь тодорхой байна. Ялангуяа урын сангийн бодлогын талаар ... өөрийн гэх нүүр царай, ялгарах онцлогоо харуулахыг зорьсон нь сайшаалтай” [6.64] хэмээн 1984 онд үнэлж байсан байна.

Мөн Улаанбаатар хотноо 1989 онд тоглосон Ховдын ХДТ-ын “Уул усны дуулал” концертод “Алтайн магтаал”, дийлэнх хувийг баруун монголын олон ястны дуу, хөгжим, бүжиг [6.78] эзэлж байсан нь үзэгчид, уран бүтээлчид, урлаг судлаачдын гүн талархлыг хүлээж байсан билээ.

Гэтэл сүүлийн үеийн тоглолт, язгуур урлагийн хөгжлийн бодит байдлаас харахад “малчин монголчуудын бүтээсэн утга соёлын өвийн арвин эх ундарга саарах, ширгэж устгах аюулын ирмэгт тулаад байна. Энэ байдал нь нийгмийн өөрчлөн байгуулалт, үзэл суртлын хавчилт дарамт, улс төрийн тогтворгүй бодлого, өрнөдийнхний соёлын нөлөө, хотжих үйл явц, зах зээлийн харилцаа, хэрэглэгчийн хүсэл сонирхол зэрэг олон хүчин зүйлээс хамаарч байна. Өвлөн тээгчийн тоо нэн цөөн байна. Өвлөн тээгчдийн уугуул орчин, амьдралын хэв маяг, улам бүр өөрчлөгдсөөр байна. Өнөөгийн монголын нийгмийн ядуурал, нийгмийн сэтгэлзүйн хямрал сөрөг нөлөө үзүүлж байна. Өөрөөр хэлбэл хувь хүмүүсийн оюун сэтгэлгээ, ур чадварт нь орших аман уламжлалт урлагийн энэ ховор нандин өвийг шинээр бүтээгдэх үйл явц бүрэн зогсож, туурвин бүтээх сэтгэлгээ нь уламжлалт орчноосоо хөндийрөх хандлага бодот зүйл болж байна [6.195] гэж урлаг судлаач Ж.Энэбиш тодорхойлсон байна.

Түүнээс хойш 30-аад жил өнгөрч эрхбиш язгуур урлагийг хөгжүүлэх талаар төрийн болон төрийн бус байгууллагууд анхаарч үзсэнээр сэргэх эхлэл тавигдсан ч ерөөлч, туульч, үлгэрч, хуурч, хөөмэйч, цуурч, бийч, бүжигч, дуучин, хөгжимчний зэрэг биет бус өв нь авьяастантайгаа, ахуйтайгаа хамт цөөрч хумигдсаар буй нь хэн бүхэнд тодорхой билээ.

Монгол ардын урлагийн арвин баялаг өв санг уудлавч ёроолд нь хүршгүй, тооловч баршгүй.

Эдүгээ Монголын радио, телевизийн алтан сан хөмрөгт хадгалагдаж байгаа язгуур урлагийн тоглолтын бичлэг, “Завхан нутгийн аялгуу”, “ Ардын дууч”, “Монгол ардын дуу хуур”, “Морин хуур”, “Монгол эмэгтэйн гоёл”, “Монгол хөөмэй”, “Ардын язгуур урлаг”, “Уран нугаралт”, “Монгол эрэгтэйн гоёл”, “Ингэн эгшиг”, “Монгол хээ угалз”, “Нүүдэл”, “Нүүдэл”, “Цагаан сар”[4.348–360] зэрэг нэвтрүүлэг, баримтат киног ашиглан нутгийн ард иргэдийн дунд судалгаа явуулж, эдүгээ амар мэнд байгаа уран бүтээлчид өвгөд дээдсээсээ биет бус өвөө авч үлдэхгүй бол дараа нь харамсаад барахгүй явдал болно.

1980-оны үед ардын язгуур урлагийг хөгжүүлэхийн төлөө бүхий л хүч чармайлтаа дайчлан ажиллаж, олон арван судалгааны өгүүлэл, нийтлэл бичиж байсан манай нэрт судлаач /УГЗ/ Жамцын Бадраа агсан 1984 онд “Өнө эртний бэрх хэцүү цагаас өөрсөндөө хэрэг болгож, өөрснөө бүтээн туурвиад, өмөөрч хамгаалж, өвөртөлж хайрлаж өнөөгийн сайхан үед өмч болгон авчирч өгсөн өвгөд дээдсийнхээ өөдлөх дэвжихийн бэлэг тэмдэг өр зүрхний эрхэм нандин урлагийг өвлөн уламжлах ёстой эзэд нь болох залуус маань болхи назгай, болчимгүй хийсгэлэнг тэвчин жигшиж, бодлоготой ухаалиг, болгоомжтой хэрсүүгээр хүний сайн сайхан эр эрдэм бүхнийг эзэмшихийн эрхэм үйлсэд хүч сэтгэлзээн дайчилж байх учиртай цаг юм даа орчин үе гэдэг чинь [2.67] хэмээн захиж үлдээсэн билээ.

Монголчуудын дуу хөгжмийн уран бүтээлийн туурвин бүтээх зарчим, суралцах дэг сургууль, түгээн дэлгэрүүлэх хэлбэр, хүмүүсийн гоо сайхны таашаал сонирхол нь суурин соёл иргэншилтэй улс орны соёлын тогтсон хэв загвар сэтгэлгээнээс эрс ялгаатай юм. Энэ нь Төв Азийн өргөн уудам нутагт хэдэн мянган жилийн турш нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэн жилийн дөрвөн улиралд дураараа нүүдэллэн аж төрж ирсэн малчин монголчуудын угсаа гарваль, аж төрөх ёс, зан заншил, сэтгэлзүй, байгаль газар зүйн орчин, цаг уурын онцлогтой холбоотой бөгөөд олон ястны язгуур урлаг нь Төв Азийн иргэншлийн **“генетик код”**[7]болж буй юм. Иймийн учир энэ урлагийг өвлөн авч үлдээх, судалгаа шинжилгээний гол цөм нь Монголын баруун хязгаарын соёлын төв болсон Ховд аймаг, Ховдын ард түмэн, Ховд аймгийн ХДТ бөгөөд тус театрыг язгуур урлагийн гэсэн тодотголтой болгон нэрлэвэл зохилтой мэт санагдана.

НОМ ЗҮЙ

1. Ж.Бадраа. Монгол ардын хөгжим. УБ.,1998.
2. Ж.Бадраа. Ардын билиг ухааны оньс. УБ., 2005
3. Монгол улсын угсаатны зүй. 2-р боть. УБ., 1996
4. Монгол телевиз. Зурагт зулын хойморт заларсан нь” УБ., 1997
5. Ховдын хөгжит драмын театр 60 жил.2010
6. Ж.Энэбиш. Уран сайхны шүүмж буюу онгодыг өдөөгч “халгай”. УБ., 2007
7. <http://mn.wikipedia.org/wiki:Генетик> бол амьд [организмуудынхэлбэр](#) болон [удамшлыг](#) судалдаг [шинжлэх ухаан](#) юм. 1800-аад оны дунд үед амьдарч байсан [Грегор Менделийн](#) хийсэн ажлаас улбаалдаг.^[3] Мендель удамшлын тулгуур нь тодорхой шинж чанар хоорондоо хамааралгүй замаар удамшлын дискрет процесс болохыг ажигласан байна. Удамшлын эдгээр тулгуур нэгжүүдийг өнөө үед гени гэж нэрлэдэг. Бичиг тэмдэг болон ямар нэг юмны бодит чанарын нийлбэрийг зөв тодорхой үзүүлсэн мэдээлэл бүхнийг илэрхийлсэн дүрмийг Код гэнэ. ДНК дэх нуклеотидын дараалал нь [уурагуудыг](#) бүрдүүлдэг [амин хүчлийн](#) дарааллыг төлөөлөн зааж байдаг. Үүнийг "[генетик код](#)" гэдэг.

К ВОПРОСУ О СЛУЖИТЕЛЯХ КУЛЬТА У РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРОК ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ПО ПИСЬМЕННЫМ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ)

Н.Н. Серегин

Кандидат исторических наук, АГУ, кафедра археологии,
8(3852)298103, nikolay-seregin@mail.ru

Вопрос о существовании в обществах кочевников раннего железного века и средневековья особой группы лиц, занимающихся отправлением культовых действий, неоднократно рассматривался исследователями. При этом использовались различные термины – жрецы, колдуны, шаманы, священнослужители и др. Учитывая фрагментарность источниковой базы и сложность точной интерпретации имеющихся зачастую отрывочных материалов, наиболее нейтральным и корректным определением для периода раннего средневековья является понятие «служители культа», используемое ниже.

Анализ письменных источников по истории раннесредневековых тюрок Центральной Азии позволил исследователям сделать ряд наблюдений, связанных с возможностью определения слоев населения, вовлеченных в процесс профессиональной реализации культовой практики. Учитывая накопленную значительную историографию и наличие специальных работ по этой тематике [1; 2, с. 176–181], представим лишь краткий обзор имеющегося опыта изучения сведений письменных источников, более подробно остановившись на проблемах интерпретации археологических материалов, практически не освещенных в литературе.

В значительном количестве работ отечественных специалистов отмечена особая роль кагана и его ближайшего окружения, принимавшего участие в отправлении культовых действий. Сакральная роль верховного правителя тюрок, в частности, проявилась в совершении жертвоприношений общегосударственного характера, а также сложении культа кагана [3, с. 337–338; 4, с. 6–67; 2, с. 176; и др.].

Сведения о существовании в обществе раннесредневековых тюрок Центральной Азии особой группы служителей культа, не связанной с элитными слоями населения, весьма фрагментарны и разрозненны. Интересно, что в рунических текстах такая информация отсутствует вообще. В династических хрониках Поднебесной империи имеются лишь отдельные упоминания. Описывая обычаи раннесредневековых тюрок, китайские авторы отмечают, что «они почитают богов и духов и верят в заклинательниц и заклинателей злых духов» [5, с. 23] или «поклоняются духам, верят в волхвов» [6, с. 231]. В биографии тюркского политического деятеля Аньлушаня имеется упоминание о его матери, которая «была волшебницей и жила предсказаниями» [5, с. 97]. В частности, указывается на то, что женщина обращалась к богу войны, моля его о сыне [5, с. 99]. Встречаются также сведения о ворожбе (гадании?) при необходимости принятия важных политических решений [6, с. 246–247].

Таким образом, анализ письменных источников позволяет сделать вывод о возможности существования у раннесредневековых тюрок Центральной Азии отдельных лиц или даже особой группы, занимающихся культовой практикой и связанных как с элитой общества, так и с рядовыми кочевниками. Вместе с тем, отрывочность информации не позволяет оценить количество этих людей, их социальный статус, конкретные функции и др. Корреляция этих сведений с материалами раскопок археологических памятников позволила бы существенно приблизиться к объективной реконструкции сложной системы мировоззренческих представлений кочевников. В частности, имеет смысл обратить внимание на возможную фиксацию в материалах погребальных комплексов, наиболее информативных с этой точки зрения, вещественных атрибутов культовой деятельности.

Все предметы, которые находятся в погребении, находятся в контексте обрядовой практики и сопровождаются особыми ритуальными представлениями. При этом выделяются вещи, различные признаки которых позволяют предположить, что они использовались для реализации определенных культовых действий. Достаточно подробно рассмотрены возможности интерпретации подобных изделий из погребальных комплексов кочевников скифо-сакского времени [7; 8; 9; и др.]. К сожалению, объективные наблюдения такого плана на материалах археологических памятников раннесредневековых тюрок Центральной Азии весьма фрагментарны. Вместе с тем, имеется опыт интерпретации «предметов культа» из погребальных и поминальных объектов 2-й половины I – начала II тыс. н.э., раскопанных на сопредельных территориях [10; 11; 12; 13; и др.]. Аккуратное использование результатов подобных исследований, а также детальный анализ всех компонентов погребальной обрядности позволяет рассмотреть возможности выделения «предметов культа» раннесредневековых тюрок Центральной Азии.

Интересными и достаточно редкими находками в погребениях кочевников рассматриваемого региона 2-й половины I тыс. н.э. являются небольшие шелковые мешочки. Судя по расположению в могиле, чаще всего они носились на поясе [14, с. 105; 15, с. 302–304], либо в кожаной сумочке [16, с. 213–214; 17, с. 371, 376]. Кроме того, зафиксировано помещение рассматриваемых предметов на груди человека [14, с. 113], а также в специальном тайнике [14, с. 114]. В ряде случаев в шелковых мешочках находились предметы, связанные,

вероятно, с определенными культовыми представлениями. Особое внимание обращают на себя находки человеческих зубов [14, с. 105; 18, с. 210; 15, с. 302–304]. Такие своеобразные предметы носились также в кожаных мешочках [19, с. 146]. По мнению Л.Р. Кызласова [20, с. 22] это были амулеты, помогавшие от зубной боли. С одной стороны, данная интерпретация выглядит вполне логичной. Вместе с тем, имеются основания для предположения о более сложных представлениях, реализованных в данном элементе погребального ритуала раннесредневековых тюрок. Так, уже в верхнем палеолите фиксируется использование человеческих зубов в качестве амулетов [21, с. 127]. Суеверия, связанные с необходимостью сохранять зубы и оберегать их от какого-либо негативного воздействия, известны у многих традиционных обществ [22, с. 43–44]. Не исключено, что похожие представления имелись и у кочевников Центральной Азии. Их универсальный характер подтверждается находками человеческих зубов в шелковых, кожаных или войлочных мешочках при исследовании погребений кочевников рассматриваемого региона различных хронологических периодов от раннего железного века до монгольского времени [23, с. 43; 24, с. 140; 25, с. 74; и др.].

Среди других своеобразных находок, обнаруженных в шелковых мешочках, отметим туго свернутую шелковую ленту, свернутый в кольцо конский волос, небольшие камни, косточку миндаля, рыбы позвонки, а также различные предметы неизвестного назначения, главным образом, деревянные и костяные изделия. По мнению некоторых исследователей, эти вещи носили ритуальный или магический характер и могли являться своего рода оберегами [16, с. 213–214; 26, с. 38; 17, с. 58–59; 27, с. 158–160]. Не исключено, что ритуальное назначение имела шелковая полоска с 75 узелками, встреченная в исследованном кенотафе тюркской культуры [28, с. 127].

В одном из шелковых мешочков находились китайские монеты [18, с. 212]. Такие находки являются достаточно редкими – на сегодняшний день они зафиксированы всего в 8 погребениях раннесредневековых тюрок Центральной Азии [29, табл. 1]. Имеются все основания для утверждения о том, что кочевниками китайские монеты не использовались по прямому назначению (в качестве денежной единицы). Не исключено, что, такие изделия могли носиться как амулеты [30, с. 63–64; 11, с. 135; 31, с. 216]. Косвенным свидетельством особого отношения к монетам можно считать благожелательные надписи, зафиксированные на отдельных экземплярах [32; 33, с. 117].

Другой группой предметов китайского импорта, получивших распространение в среде раннесредневековых кочевников Центральной Азии, являются металлические зеркала. Данные изделия, нередко рассматриваемые как особые магические атрибуты в обществах кочевников, традиционно привлекают внимание исследователей. Об этом свидетельствует накопленная обширная историография, большая часть которой связана с интерпретацией предметов из археологических комплексов скифо-сакского времени [34, с. 111–116]. На то, что раннесредневековыми тюрками зеркала относились к группе вещей, наделенных особыми свойствами, указывает ряд признаков. В ряде могил отмечены фрагменты рассматриваемых изделий с проделанным отверстием, что, вероятно, отражает их использование как своего рода подвесок-амулетов. В материалах раскопок памятников 2-й половины I тыс. на сопредельных территориях известны находки частей зеркал с нанесенными благожелательными надписями [35, табл. II; 36; 37, с. 37–39; 33, с. 177–192]. Судя по всему, определенное значение имело отмеченное при раскопках погребений раннесредневековых тюрок устойчивое расположение металлических зеркал в районе головы умершего человека. Этому элементу ритуала имеется ряд объяснений, достаточно подробно изложенных в ряде работ [34, с. 117–119].

В материалах раскопок погребальных комплексов раннесредневековых тюрок Центральной Азии зафиксирован ряд других предметов, возможно, имевших особое значение в представлениях кочевников. К ним относятся астрагалы, различные подвески из зубов животных, бронзовые подвески и др. Все эти находки, а также обозначенные выше изделия, позволяют говорить о наличии у кочевников определенной группы предметов, выполнявших функции личных оберегов, имевших некоторые магические свойства, и др. Вместе с тем, основания для выделения вещей, явно связанные с культовой практикой, отсутствуют. Все рассмотренные выше предметы могли быть связаны с «личной магией» или локальными культовыми действиями, не носившими профессионального характера.

Таким образом, основания для выделения четких признаков, отличающих погребения особой группы лиц, занимавшихся культовой деятельностью, на имеющихся материалах отсутствуют. Нельзя исключать, что подобные объекты еще не известны в связи со специфичными канонами обрядности (к примеру, скальные или «воздушные» захоронения). Однако более вероятным объяснением представляется то, что культовые действия у рядовых кочевников выполнялись не особой группой людей – служителей культа, а главами родов или старейшинами, неоднократно упоминаемыми в письменных источниках [6, с. 221, 239, 243, 255, 256, 271 и др.; 38, с. 78]. В таком случае, вероятно, происходило совмещение общих управленческих функций на местном уровне с реализацией культовой практики. Правомерность такого предположения подтверждается подобным же сочетанием полномочий у верховных правителей раннесредневековых тюрок Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дашковский П.К. Служители культа у тюрков Центральной Азии в эпоху средневековья // Известия Алтайского государственного университета. Сер.: История, политология. – 2009. – Вып. 4/1 (64). – С. 65–71.
2. Дашковский П.К. Мировоззрение кочевников Саяно-Алтая и сопредельных территорий поздней древности и раннего средневековья (отечественная историография и современные исследования). – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2011. – 244 с.
3. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Наука, 2003. – 560 с.
4. Жумаганбетов Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI–XII вв. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. – 432 с.
5. Лю Маоцай. Сведения о древних тюрках в средневековых китайских источниках // Бюллетень Общества востоковедов. – М.: Изд-во Ин-та востоковедения РАН, 2002. – 126 с. – Прил. 1.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 1. – 380 с.
7. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Погребение жрицы, обнаруженное в Актюбинской области // КСИА. – 1978. – Вып. 154. – С. 65–70.
8. Могильников В.А. Население Верхнего Приобья в середине-второй половине I тыс. до н.э. – М.: ИА РАН, 1997. – 195 с.
9. Яценко С.А. О предполагаемых шаманских атрибутах в Пазырыке // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2007. – Вып. 3. – С. 32–38.
10. Арсланова Ф.Х. Культовые предметы из женских захоронений Прииртышья // Методические аспекты археологических и этнографических исследований в Западной Сибири. – Томск: ТГУ, 1981. – С. 48–49.
11. Басова Н.В., Кузнецов Н.А. Украшения и амулеты из средневековых курганов Кузнецкой котловины // Проблемы историко-культурного развития древних и традиционных обществ Западной Сибири и сопредельных территорий. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2005. – С. 134–136.
12. Илюшин А.М. Фрагменты зеркал как амулеты в материальной и духовной культуре средневековых кочевников Кузнецкой котловины // Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. – С. 42–44.
13. Илюшин А.М. Предметы культового назначения в материальной и духовной культуре средневекового населения Кузнецкой котловины // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – Вып. 354. – С. 81–87.
14. Евтюхова Л.А., Киселев С.В. Отчет о работах Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1935 г. // Труды ГИМ. – 1941. – Вып. 16. – С. 75–117.
15. Вайнштейн С.И. Памятники второй половины I тысячелетия в Западной Туве // ТТКАЭЭ. – М.; Л.: Наука, 1966. – Т. II. – С. 292–334.
16. Овчинникова Б.Б. Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве // Советская археология. – 1982. – №3. – С. 210–218.
17. Кубарев Г.В. Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). – Новосибирск: Изд-во ИАиЭ СО РАН, 2005. – 400 с.
18. Евтюхова Л.А. О племенах Центральной Монголии в IX в. // Советская археология. – 1957. – №2. – С. 207–217.
19. Трифонов Ю.И. Погребение X в. н.э. на могильнике Аргалькты-I // Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии. – Новосибирск: НГУ, 2000. – С. 143–156.
20. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 211 с.
21. Медникова М.Б. Трепанации в древнем мире и культ головы. – М.: Алетейа, 2004. – 208 с.
22. Фрэзер Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии. – М.: Политиздат, 1986. – 703 с.
23. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. – Новосибирск: Наука, 1984. – 230 с.
24. Войтов В.Е. Могильники Каракорума (по материалам работ 1976–1981 гг.) // Археологические, этнографические и антропологические исследования в Монголии. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 132–149.
25. Полосьмак Н.В. Всадники Укока. – Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс, 2001. – 336 с.
26. Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X вв. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 223 с.
27. Кубарев Г.В., Кубарев В.Д. Поясные сумочки в costume древних тюрков Алтая // Сибирский сборник-1: Погребальный обряд народов Сибири и сопредельных территорий. – СПб.: МАЭ РАН, 2009. – Кн. 1. – С. 155–161.
28. Грач А.Д. Археологические исследования в Кара-Холе и Монгун-Тайге (Полевой сезон 1958 г.) // ТТКАЭЭ: Материалы по археологии и этнографии Западной Тувы. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. I. – С. 73–150.

29. Серегин Н.Н. Китайские монеты из погребений тюркской культуры Саяно-Алтая и Монголии // *Время и культура в археолого-этнографических исследованиях древних и современных обществ Западной Сибири и сопредельных территорий: проблемы интерпретации и реконструкции.* – Томск: Изд-во Аграф-Пресс, 2008. – С. 190–193.
30. Молодин В.И., Соловьев А.И. Памятник Сопка-II на реке Оми. – Т. 2: Культурно-хронологический анализ погребальных комплексов эпохи средневековья. – Новосибирск: Изд-во ИАиЭ СО РАН, 2004. – 184 с.
31. Кузнецов Н.А. Монеты из памятников верхнеобской культуры // *Тюркологический сборник 2006.* – М.: Вост. лит., 2007. – С. 212–222.
32. Добродомов И.Г. Вторичные рунические надписи на монетах и вопросы денежного обращения у древних тюрков // *Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме.* – М.: Наука, 1980. – С. 94–97.
33. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб: Наука, 2006. – 591 с.
34. Тишкин А.А., Серегин Н.Н. Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая (по материалам Музея археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета). – Барнаул: Азбука, 2011. – 144 с.
35. Арсланова Ф.Х., Кляшторный С.Г. Руническая надпись на зеркале из Верхнего Прииртышья // *Тюркологический сборник 1972.* – М.: Наука, 1973. – С. 306–315.
36. Кляшторный С.Г., Лубо-Лесниченко Е.И. Бронзовое зеркало из Восточного Туркестана с рунической надписью // *СГЭ.* – 1974. – Вып. XXXIX. – С. 45–48.
37. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. – Л.: Наука, 1983. – 126 с.
38. Тугушева Л.Ю. Тюркские рунические памятники из Монголии. – М.: ИНСАН, 2008. – 192 с.

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ У НАРОДОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ МОНГОЛИИ [1.]

(по результатам социологического опроса населения УВС аймака)

Д.В. Ушаков
г. Новосибирск, Россия

Политические и общественные устремления как современной Монголии, так и России в последние годы лежат в русле ускоренной модернизации, развивающиеся порой в ущерб традиционным культурам при стремительном вхождении в рыночную экономику и ориентации на западные ценности. В условиях интенсификации цивилизационных взаимодействий, усиления процессов глобализации, модернизации при развитии рыночных отношений этносоциальные проблемы наиболее остро встают перед народами с доминированием традиционной культуры.

Вместе с тем, межкультурный обмен с представителями других этнических общностей продуктами этнической культуры играет огромную роль во внешней стимуляции внутреннего развития этнических культур. Кроме этого состояние межнациональных отношений во многом зависит от установок общественного сознания, распространенных как среди взрослого поколения - родителей, родственников, учителей, воспитателей, так и от образов, формируемых средствами массовой информации, воспринимаемых молодежью в процессе воспитания и социализации в целом.

Изучение этнической идентичности представителей разных народов, находящихся в условиях динамически развивающихся взаимодействий, является важным условием определения будущего вектора взаимовыгодного сотрудничества обоих наших обществ. Анализ современных тенденций, влияющих на формирование этнического сознания и установок межэтнических взаимодействий у представителей соседнего государства важен с точки зрения информационного обеспечения внешнеполитических решений и развития долговременного партнерства Монголии и России.

Предыдущие социологические опросы, проведенные нами в 2007 – 2008 гг. в Северо-западной [2.с 386 - 391; 3.с.386 - 393], а за тем в 2011г. и в Центральной Монголии, показали особую актуальность изучения не только внутрироссийского многообразия этнических общностей, но и рассмотрения их в сравнении с более широким цивилизационным окружением.

Результаты настоящего исследования представляют собой лишь небольшую часть продолжающегося проекта, направленного на *изучение традиционных факторов формирования этнокультурной идентичности и исследование новых социокультурных условий, влияющих на формирование установок межнациональных отношений, распространяющихся сегодня у народов Южной Сибири и Северо-западной Монголии.* При реализации проекта предполагается выявить внешние и внутренние, объективные и субъективные факторы воспроизводства этнического сознания, этнической идентичности, а также установки межнациональных отношений в современных условиях модернизации и глобализации.

В настоящей статье мы представляем данные, полученные в ходе панельного исследования, проведенного с применением тех же методик и инструментария, что и в исследовании, предпринятом нами в 2008 г.

В 2012 г сотрудники сектора этносоциальных исследований Института философии и права СО РАН совместно с преподавателями Тувинского государственного и Ховдского государственного университетов провели повторные социологические опросы среди родителей и старших школьников г. Улангома Убсунурского аймака Монголии. Всего в ходе проведения опросов в семьях и учебных учреждениях было собрано 170 анкет.

На вопросы анкеты «Я, моя семья и мой народ» (52 вопроса) ответили 79 взрослых людей, являющихся родителями, а анкету «Я и мой народ» (40 вопросов) заполнили 91 чел. – старших подростков. Однако после выбраковки некачественно заполненных анкет, уже при анализе информации была использована 161 анкета. Полученные данные репрезентативны в отношении возрастного и национального состава населения. Среди опрошенных большинство (91 чел.) составила молодежь в возрасте от 10 до 19 лет (34% мужчин и 66% женщин), а так же их родители (70 чел. 37% мужчин и 63% женщин) проживающие в г. Улангоме и близлежащих сомонах (Сагил, Хяргис, Тэс, Малчин, Сун, Зуунговь). В этнической структуре жителей Убсунурского аймака преобладают дурбеты и баядцы, однако среди населения присутствуют и представители других этнических групп (табл. 1). Отвечая на вопрос: «*К какому народу (национальности) Вы себя относите?*» респонденты определили свою этническую принадлежность следующим образом: дурбеты – 69 чел.(46% молодежи и 41% взрослых); баядцы – 61 чел. (31% молодежи и 43% взрослых); хотоны – 10 чел. (7% молодежи и 5% взрослых), халхцы 13 чел. (6% молодежи и 10% взрослых), мянгадцы 3 чел. (4% молодежи), а так же по одному представителю молодежи от урянхайцев, захчин, казахов, бурят, и уэлдцев.

Таблица 1.

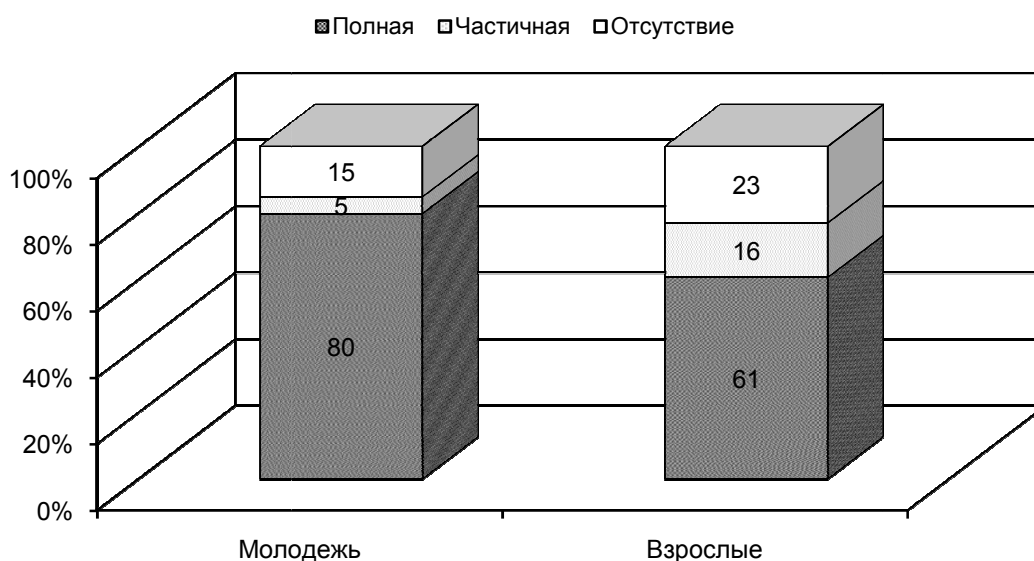
Этническая идентичность опрошенного населения

Этническая принадлежность респондентов:	Молодежь		Взрослые	
	Кол. чел.	%	Кол. чел.	%
Дурбеты	32	46	37	41
Баядцы	22	31	39	43
Хотоны	5	7	5	5
Халхцы	4	6	9	10
Мянгадцы	3	4	0	0
Урянхайцы	1	1	0	0
Захчины	1	1	0	0
Казахи	1	1	0	0
Буряты	1	1	0	0
Уэлдцы	0	0	1	1
Всего	70	100	91	100

В ходе опроса была выявлена высокая степень актуализации этнической идентичности среди подрастающего поколения монголов (рис. 1). Так, для подавляющего большинства молодежи (80%) и взрослого (61%) поколения «*важно осознавать свою национальную принадлежность, знать язык и культуру своего народа*» – респондентов, отметивших такую позицию, можно рассматривать как людей с полной этнической идентичностью. Частичную этническую идентичность проявили 5% молодежи, и 16% взрослых, указав, что сегодня для человека «*важно осознавать свою национальную принадлежность, а знать язык и культуру своего народа не обязательно*». Считают, что сегодня «*осознание человеком своей национальной принадлежности, знание национального языка и культуры сейчас не имеют большого значения*» лишь 23 % взрослых и 15% молодежи – условно их можно отнести к категории «космополитов», у которых степень этнической идентичности предельно снижена или вовсе отсутствует.

Полученные данные свидетельствуют об актуализации этнической идентичности в условиях усиленного вхождения общества в систему глобальных взаимоотношений. Несмотря на то, что в условиях усиления процессов глобализации значение этнической идентичности, казалось бы, должно утрачиваться, мы наблюдаем совершенно противоположный процесс. В последние 2-3 года монгольская молодежь все больше ориентируется на традиционные этнические ценности, чем их родители и предшествующее поколение в целом.

**Степень актуальности этнической идентичности
у молодежи и взрослого поколения народов
Северо-западной Монголии (УВС аймака) 2012 г. (%)**

Объяснение этому, на первый взгляд, парадоксальному факту может быть двояким. Во-первых, молодёжь, особенно в подростковом возрасте испытывает большую потребность в различного рода идентификациях и соотнесении себя с какой либо группой, в том числе и с этнической. Это психологическая потребность обострена у подростков в силу возрастных особенностей формирования самосознания, и соотнесение себя со своим народом у них происходит через освоение этнической культуры и истории, а также противопоставление своей группы другим. Вместе с тем взрослые люди, уже социализировавшиеся в лоне культуры своего народа, все чаще вынуждены вступать в коммуникационные связи, экономические, политические и культурные отношения с представителями других народов.

Во-вторых, значительное увеличение среди монгольской молодежи людей с полной этнической идентичностью, считающих, что сегодня *«важно осознавать свою национальную принадлежность, знать язык и культуру своего народа»* может свидетельствовать и о назревшей реакции традиционного общества на вызовы глобализации. И если для взрослого поколения, жившего в эпоху относительно замкнутого общества, потребность в этнической самоидентификации особенно не была востребована, и они, наоборот, стремились влиться в общемировые процессы, то нынешняя молодежь, ощущая всю «прелесть» возможности раствориться в мировых трендах, предпочитает не терять свою этническую идентичность, а больше интересуется культурой, историей и языком своего народа.

Изучение самой этнической идентичности и выявления факторов, влияющих на ее формирование, основывалось на самоопределении отвечавших (выяснялось то, к какому народу они сами себя относят). Ранжирование предложенных факторов самими отвечавшими позволило определить общее и особенное в процессах идентификации разных поколений (табл. 2).

В качестве общих и наиболее важных факторов, определяющих этническую идентичность у подрастающего поколений монголов, были отмечены «родной язык», «национальная принадлежность родителей», «культурные традиции, обряды и обычаи народа», и лишь затем «внешность», «территория проживания моего народа», «гражданство и принадлежность государству», «история народа» и «религия».

Тогда как родители (взрослое население) в первую очередь в качестве наиболее значимого фактора, влияющего на их этническую идентичность, отметили «территорию проживания народа», «родной язык» и «культурные традиции, обряды и обычаи народа». Далее по степени важности взрослыми были отмечены «гражданство и принадлежность

государству», «национальная принадлежность родителей», и «история народа», и лишь затем «внешность» и «религия».

Таблица 2.

Факторы этнической идентификации взрослого населения Монголии

Ранг	Молодежь	Ранг	Взрослые
1	Родной язык	1	Территория проживания моего народа
2	Национальная принадлежность моих родителей	2	Родной язык
3	Культурные традиции, обряды, обычаи моего народа	3	Культурные традиции, обряды, обычаи моего народа
4	Моя внешность	4	Мое гражданство, принадлежность к государству
5	Территория проживания моего народа	5	Национальная принадлежность моих родителей
6	Мое гражданство, принадлежность к государству	6	История моего народа
7	История моего народа	7	Моя внешность
8	Религия	8	Религия
9	То, как меня воспринимают представители других народов	9	То, как меня воспринимают представители других народов
10	То, что я сам отличаю себя от представителей других народов	10	То, что я сам отличаю себя от представителей других народов

Это позволяет судить об усилении роли значимости языкового фактора, семьи и культурных традиций в этнической идентичности. Несмотря на то, что значимость национальности родителей для этнической идентификации молодежи высока и стоит на первом месте, вместе с этим национальная принадлежность родителей как фактор, значимый для этнического самоопределения, у взрослых отмечена лишь на четвертой позиции.

На формирование этнического самосознания взрослого населения УВС аймака достаточно сильно влияют *родители, природа родного края и родственники*. Умеренное влияние на формирование этнической идентичности оказывают: *художественная литература, искусство, учеба в образовательных учреждениях, уроки географии, истории или литературы в школе*. Слабо влияют на формирование этнической принадлежности: *контакты с представителями других национальностей, известные люди, средства массовой информации (печать, радио, телевидение)*. Подрастающим поколением лучше усваиваются именно те знания, умения, навыки, которые преподносятся их родителями.

Оценивая современную молодежь, взрослые отметили, что она становится все более образованной, лучше относиться к народному творчеству и культуре, лучше стали относиться к родной природе, к своему народу и родному языку. Взрослые отмечают неоднозначное отношение современной молодежи к народным традициям: 33% – считают что оно стало *лучше*, и столько же ответивших полагают, что оно *ухудшилось*, а 27% – что *не изменилось*.

Выступив в качестве экспертов, взрослое поколение (родители) в целом позитивно оценило качество межнациональных отношений в своем населенном пункте (городе, сомоне). Большинство представителей всех этнических групп считают их *«дружескими»* (55,6%) или *«благожелательными»* (26,7%), то есть более 80% ответивших взрослых оценивают их положительно. Позицию *«терпимые»*, представленную в шкале нейтральной, выбрали лишь 11,1% ответивших. Негативные оценки межэтнических отношений, выраженные в позициях как *«тревожные»* (2,2%) и *«недружеские»* (4,4%), в сумме их дали 6,6% опрошенных взрослых. Несмотря на наличие негативных оценок, большой перевес позитивных, данных представителями всех групп, указывает на достаточно высокий уровень благополучия в межэтнических отношениях в условиях поликультурной среды Убсунурского аймака Западной Монголии.

Наиболее значимым результатом анализа данных, полученных в ходе проведения опроса, было определение общего уровня комплиментарности и установок межнациональных отношений молодежи и взрослого населения Монголии в отношении разных народов.

С целью выявления позитивных и негативных установок межэтнических отношений с представителями других народов родители и подростки Монголии отвечали на вопрос: *«Какие чувства Вы(ты) испытываете(шь) чаще всего к представителям следующих народов?»* (см. рис. 2).

При ответе опрашиваемые респонденты должны были определить свои «симпатии (нравятся)», «антипатии (не нравятся) и нейтральное отношение – «никаких чувств» по отношению к 30 народам. В эту группу были включены народы, отражающие этнический состав населения Монголии (халхи, уэлдцы, мянгатцы, хотоны, урянхайцы, торгудцы, захчины, баядцы, дурбэты, и казахи), а также представители основных цивилизаций мира: западной (европейской, американской), восточной (китайской, японской), африканской, исламской, а также народы Сибири и России.

При выяслении уровня комплиментарности ответ «не испытываю никаких чувств» - опускался, а затем путем простого вычитания ответов симпатии («нравятся») и антипатии («не нравятся») определялось их соотношение, выраженное в процентах от числа ответивших. Разница между *«симпатиями»* и *«антипатиями»* позволила выявить чистую комплиментарность, или явное превалирование позитивных или негативных оценок в отношении к другим народам

На графике виден значительный перевес симпатий, выраженных в отношении к подавляющему большинству народов. Явное превалирование позитивных установок (симпатий) над негативными (антипатии) выражено у взрослого населения в отношении к 28 народам, а у молодежи – к представителям 21 из 30 народов. Это указывает на достаточно высокий уровень благополучия в межэтнических отношениях в условиях поликультурной среды Убсунурского аймака Западной Монголии.

Наибольший перевес положительных оценок явно заметен в превалировании симпатий к дурбетам (75,6% - у взрослых, и 66,2% у молодежи) и баядцам (70,7% - у взрослых, и 52,1% у молодежи) которые в большинстве проживают в УВС аймаке, и большая доля которых участвовала в опросе. Высокая степень симпатий выражена у взрослых в отношении мянгатцев (родители +52,5%; подростки +18,3%) и бурят (родители +50%; подростки +21,4%).

Кроме этого опрошенные высокую степень симпатий выразили в отношении к русским (48,9% - взрослые и 43,8% - молодежь). Столь высокая оценка русских обусловлена исторической памятью о помощи в борьбе с китайской и японской интервенцией, памятью о советском периоде российско-монгольской дружбы, значительной политической и социально-экономической помощью, оказанной в те годы.

По сравнению с родителями молодежь выразила большую симпатию к европейским и восточно-азиатским народам с успешным (по их мнению) социально-экономическим развитием: англичанам (родители +36,8%; подростки + 26,5%), корейцам (родители +29,7%; подростки + 35,5%), французам (родители +15,8%; подростки +5,2%), американцам (родители +15,4%; подростки +2,9%) и японцам (родители +8,3%; подростки +6%).

При значительном превалировании симпатий над антипатиями все же наблюдается общее снижение позитивной комплиментарности у подростков в отношении своих и других народов в сравнении с оценками родителей в целом на 10 – 15%, которое объясняется скорее подростковым максимализмом и радикализмом, присущим молодежи в целом, чем реальной радикальной трансформацией ценностей.

Необычными выглядят негативные оценки, которые взрослое население выразило в отношении к немцам (-8,1%) и китайцам (-23,7%). Возможно, что превалирование антипатий над симпатиями в отношении этих народов обусловлено исторической памятью о войнах. Так, антипатии к этим народам у молодежи несколько снизились (-4,5% к немцам, и – 9,7% к китайцам) по сравнению с оценками этих же народов, выраженных взрослым поколением.

При общей благополучной картине в межнациональных отношениях, все же наблюдается значительное снижение позитивной комплиментарности у молодежи в отношении своих и других народов в целом. Отрицательные оценки получили: испанцы (-2,9%), евреи (-2,9%), немцы (-4,5%), а кроме этого - уэлдцы (-7,2%), являющиеся монгольским народом, киргизы (-8,7%), китайцы (-9,7%), украинцы (-10,4%) и арабы (-11,9%). Отрицательные оценки в отношении этих народов могут быть следствием влияния средств массовой информации или, точнее, определенных стереотипов распространяемых ими.

Таким образом, можно констатировать, что прослеживается значительная традиционная преемственность в оценках разных народов у монгольских родителей и детей (подростков). Наблюдаются также и новые тенденции, выраженные подрастающим поколением в позитивно ориентированном отношении на взаимодействие, не только с народами России, но и с народами стран европейского и восточноазиатского регионов.

В целом сегодня не только среди взрослого населения, но и среди монгольской молодежи сохраняется значительная степень приверженности традициям, и вместе с тем возрастает и стремление соответствовать современным мировым стандартам, новым идеалам и ценностям. Современное монгольское общество сегодня – это общество, переживающее значительные сложности переходного периода, сохраняющее свою этнокультурную идентичность и стремительно модернизирующееся, в котором воспитание верности традициям выступает важной составляющей социализации подрастающих поколений в духе стабильности, а соотношение традиций и новаций во многом определяет темпы и вектор дальнейшего социального развития Монголии.

Имея давние и глубокие традиции братских взаимоотношений, Россия обладает значительным потенциалом и реальными возможностями по развитию позитивного социально-экономического, научно-образовательного, культурного и политического сотрудничества с Монголией. Вопрос только в понимании геополитической значимости благополучия жизни простых людей в этом регионе и готовности политического руководства обоих государств к взаимовыгодному развитию межнациональных и международных отношений.

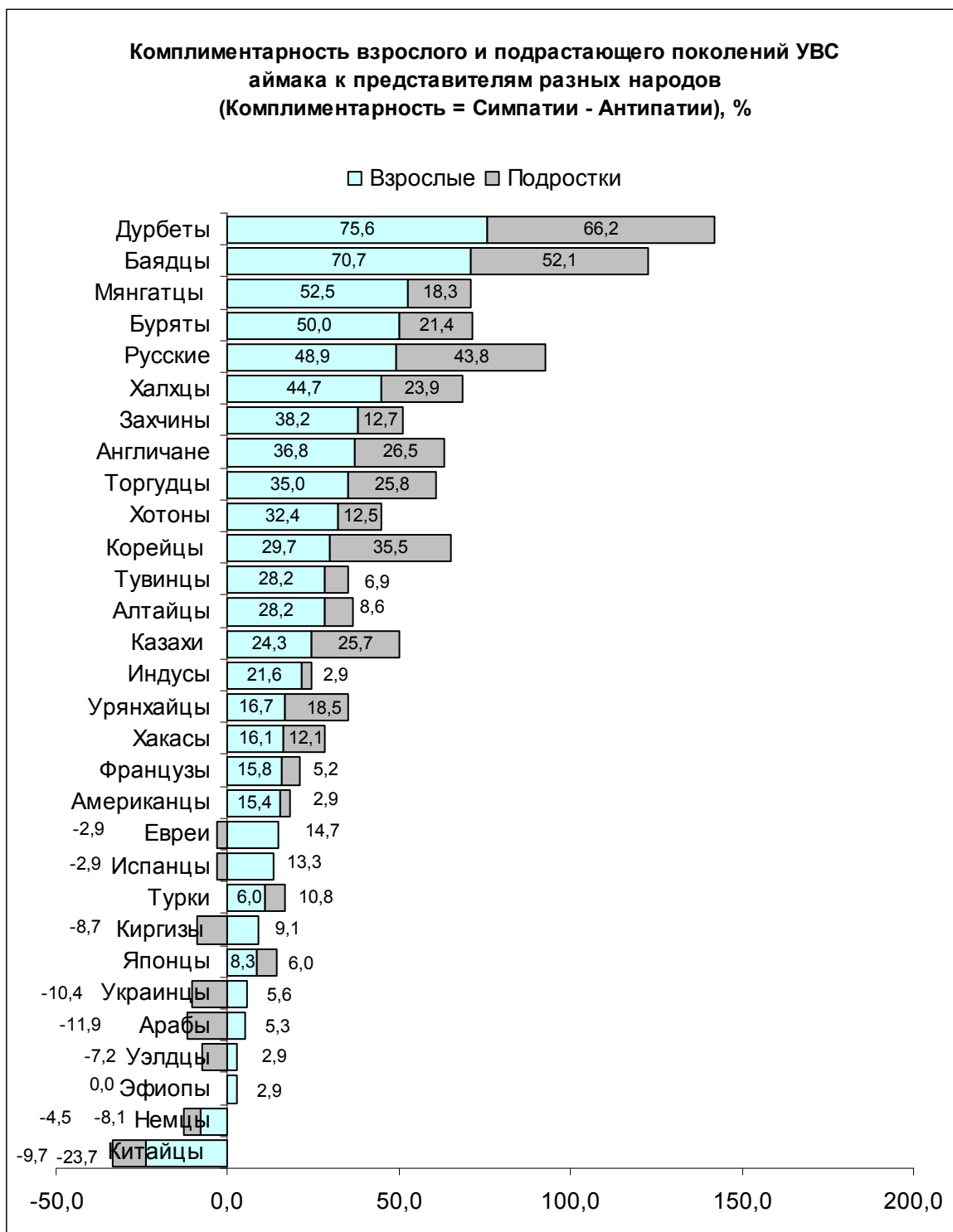
ПРИМЕЧАНИЯ

1. Полевое исследование выполнено при финансовой поддержке Президиума Сибирского отделения Российской Академии Наук экспедиционных проектов – грант «Современные трансформации межнациональных отношений и воспроизводство этничности у народов Северо-западной Монголии», и грант «Межнациональные отношения и воспроизводство этничности у народов Северо-западной Монголии».

2. Ушаков Д.В. Установки межэтнических отношений народов Северо-западной Монголии: на примере взрослого и подрастающего поколений. Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов: Материалы IX международной конференции, г. Ховд, 16-20 сентября 2009 г. Том II, Общественные науки. – Ховд – Томск. 2009 г. – С. 386 – 391.

3. Ушаков Д.В. Этнокультурные факторы социализации молодежи Северо-западной Монголии // Ойрад судал: Ёнш ё ба ирээдэй (ОУЭШБХ-ын илтгээсэдийн эмхтгэл). Эрх. Б. Нямдорж, Д. Шрнхдэлгэр. «Соёнбо принтинг» хэвлэлийн компани, УБ, 2011. Тал. 386 – 393.

Рисунок 2.

Историография изучения этногенеза средневековых монголов не имеет обширной библиографии по крайней в русскоязычной литературе. В советское время только Л.Л.Викторова опубликовала отдельную монографию, посвященную этому вопросу. Выводы этой монографии свидетельствуют о необходимости дальнейшего изучения проблемы. Так автор труда говорит о этнической преемственности монголов от группы племен дунху: ухуаней и сяньби, жужаней и шивей; в то же время, утверждает о возможном тюркоязычии средневековых монголов. Фолькс-историки в тюркоязычных республиках опираясь на тождественность названий племенного состава современных тюркских народов и средневековых монголов, утверждают о тюркоязычии покорителей мира, объединенных монголами.

В последнее время накоплено много данных, подтверждающих монголоязычие сяньби, жужаней, киданей; по китайской традиции относящихся к потомству дунху. Не может сомнения и в монголоязычии собственно монголов в XIII в. Имеются армянские летописи с монгольскими словами, сохранился мусульманский словарь на монгольском языке Мукаддимат-аль-адат. В то же время, гипотеза о монголоязычии хунну не подтвердилась, все больше данных о тюркской принадлежности языка хунну.

Прародителем монгольского этноса считается Буртэ-Чино т.е. Сивый волк. Волка – бури в качестве прародителя почитали древние тюрки. Но этот тотемный прародитель древних тюрков связывается с сяньбийцами, постольку имя династии Ашина связывается с обозначением волка шоно-чино в монгольских языках.

Следует отделить монгольское племя времен Темучжина от монгольской народности эпохи империи, куда насильно были включены остатки Найманского, Керейтского, Меркитского и Татарского ханств. Таким образом, хамаг-монголы и йека монголы, как и потом халха-монголы, различные политические образования, имеющие единое этническое ядро. О возможной принадлежности найманов, керейтов и меркитов к тюркоязычным или монголоязычным народам переломано много копий. Сторонники монголоязычия указывают, что на основе литературного письменного монгольского языка, на котором написано Сокровенное сказание, лежит язык племени найманов. Диалект керейтов видят в языке монгольского словаря «Мукаддимат-аль-адаб». Сторонники тюркоязычия этих племен, опираются на тюркское объяснение антропонимов и титулов, а также отнесение Рашид-ад-дином их к тюркским племенам, которые стали называться монголами, хотя в древности не признавали этого имени.

Собственно монгольские племена признавали свою кровную родственность на факте пребывания предков в недоступной для посторонних замкнутой горной котловине Эргуне-кун. Есть различные гипотезы о расположении прародины монголов. Наиболее правдоподобной является версия связывающая Эргуне-кун с Аргуною. Однако Эргуне-кун в качестве прародины предков фигурирует и в турецкой легенде. Легенда о пребывании предков в горных теснинах, откуда они вышли, расплавив гору, была распространена среди древних тюрков.

Считается, что этноним монгол известен еще с VIII в. В составе шивейских племен упоминается небольшое племя мэngu-шивей, обитавшее примерно там, где располагалась легендарная прародина монголов – на Аргуни. Китайские источники монголов обозначали под именем мэngu. Спорным является и размещение мэngu – монголов нанесших поражение чжурьчжэням в середине XII в. Отождествляя их с хамаг-монголами Трехречья, во главе которых стояли легендарные каганы Амбахай, Хутулу-тайши; размещают их в территории Северной Монголии, известного как Бурхан Халдун. Но есть и мнение, размещающее хамаг-монголов в территории Амура.

Многочисленные племена шивеев, населявшие в V-VIII вв. территорию Восточного Забайкалья, Амура и Маньчжурии считаются предками монгольских народов. Сам этноним воспроизводится как сибир. Есть и прямые потомки шивеев – монголоязычная народность сибо. Монголоязычность шивеев опирается на утверждение китайского летописца о сходстве их языка с киданьским. Сейчас почти доказано, что кидани были монголоязычными, чем тунгусоязычными. Описание быта шивеев, как народа разводившего быков и занимавшегося табунным коневодством в северных условиях, мотыжным земледелием и подледным рыболовством свидетельствует о древности формирования ХКТ монгольских этносов. Потомками шивеев считаются буир-нурские татары. Именно этноним татар да-да заменяет более ранний шивей в китайских источниках.

В сочинении Рашид-ад-дина подчеркивается этническая преемственность средневековых монголов от легендарного предка тюркских народов Огуз-хана. Тем самым подчеркивается огузское или телеское происхождение монголов. Обычно версия Рашид-ад-дина и других монгольских авторов не рассматривается всерьез исследователями этногенеза монголов, как отражающего заимствование домом Хулагу генеалогии тюркских народов.

Название монгол уже в XII в. объединило под своим крылом ряд племен, имеющих различное этническое происхождение. Так племя хушин обнаруживаемое в составе крупного казахского племени

уйсын сходствует с именем древнего племени усуней, считающихся индоевропейцами. Имя племени куралас или хорилар, совпадает с этнонимами хори-тумат, хоро и курыкан. Собственно, из этого племени вышла Алан-гоа, прародительница монгольского племени. Постольку именно с нею связывается происхождение династии монгольских ханов, то это племя в древности могло занимать высокое место в иерархии кочевых племен Великой степи. Показательным является название племени хунгират или хонкират, примыкающего к группе племен вместе с кураласами и харанутами. Их также называли по-разному: унгираты, кунграты, унгеры, конграт. Эти названия напоминают венгерское обозначение гуннов, ставшего одним из самоназваний венгров-мадьяр: хунгар. Вероятно, это название является весьма древним и восходит к хуннам. Об этом свидетельствует и тот факт, что монгольские ханы получали свой титул только после женитьбы на девушке из этого племени, проживавшего рядом с Великой стеной.

Наличие вероятных потомков реликтовых племен хуннов, сянби и даже усуней в составе средневековых монголов, подразумевает их тождество с жужанями. Как известно жужаны, были сбродом из разных степных племен Центральной Азии. К тому же обозначение жужаны – «насекомые», могло иметь иноказательный смысл, с целью отвлечь внимание от истинного тотемного названия.

Происхождение племени джалаир связывается с яглакарами – династийным родом древних уйгуров. Корень этого этнонима слово салайар – руководить, управлять. Иологиры в составе эвенков также связываются с джалаирами. Значит, джалаиры это потомки древних уйгуров. По сообщению китайских летописей, три правящих рода древних уйгуров бежали к племенам шивей и нашли у них убежище. Хотя преследовавшие их армия кыргызов сумела вернуть большую часть, какая-то часть осталась среди монголов и была распределена среди шивейских семей. Значит, в джалаирах можно увидеть потомков этих правящих семей уйгуров бежавших к уйгурам. Среди монголов также имелось племя хатагин, название которого воспроизводит тюркские титулы хан и тегин. Среди эвенков также обнаруживается племя хатыгын, ставшее затем родом северных саха. Известно, что уйгурские знатные семьи бежали именно к да-шивеям уроженцам Южной Якутии, с VIII в. обретших или завоевавших родину в Приамурье. Постольку подчеркивается их отличие от языка других шивей – «непонятный никому язык», то следует связывать их с тунгусами-эвенками, видимо в это время проникшими в Амур. Третьим монгольским племенем уйгурского происхождения можно назвать салджиутов. Этот этноним наличествует и в огузской среде под названием сельджук и тувинцев – салчак.

В состав средневековых монголов также входили байауты, урянкхаты, притом они считались природными унаган-боголами монголов. Имя племени байаут повторяет название телеского племени байырку. Буквальный перевод на тюркских языках названия племени байырку «богатый, могущественный» совпадает с переводом на монгольский язык имени племени баргут «богатый, могущественный». Поэтому именно баргуты считаются потомками байырку. В этой связи встает вопрос об этнической принадлежности северных теле-огузских племен: кем они могли быть тюрками или монголами?

Клановое происхождение по данным средневековых летописей имеют правящие племена средневековых монголов тайджиуты и кият-борджигины. Первое племя ведет начало от Бодуаньчара, вторая от Есугея – отца Чингис-хана.

По свидетельству европейских путешественников, слово моал (могол) в татарском языке обозначало землю, а монгол – означал имя жителей земли [1, с. 108]. Это замечание очень существенно, так как из сюжетов якутского фольклора также следует, что термин Могол в старину имел сакральное значение, связанное с почитанием земли, домашнего очага. Версию о тюркском происхождении этнонима монгол выдвинул Д.С.Дугаров, выведший этимологию названия от уйгурского слова монгул, алтайского монгус – со значением «сильный, герой, боец» [2, с. 204-206].

Г.М.Василевич отметила у эвенков род Монгол (в множест. форме), считавшийся очень древним и связанным своим происхождением с Приамурьем. При изучении семантики слова монгол специалисты обращают внимание и на якутские слова могол, могул, монол «большой, великий, солидный, тучный» [3, 182].

Согласно фольклорному источнику, предки саха, когда жили вокруг Байкала и реки Ангара, у них был кузнец по имени Тюёнэ Могол [4, с. 71]. Еще В.П.Васильев выдвинул гипотезу о существовании двух владений монголов [5, с. 81, 134, 159-161, 165, 166]. В этой связи любопытно, что К.Риттер пришел к выводу, что имя «мэнгу» очень похоже по звучанию на «монгу», т.е. «монголы», «принадлежало одному племени речной области Байкала еще за два века до Чингисхана» [6, с. 163].

Сяо Хун проводил опросы о прошлом монголов и узнал, что монголы это давно истребленный народ, проживавший к северо-востоку от чжурчжэней и воевавший с империей Цзинь. Сами монголы называли себя татарами и приняли имя монгол в память об этом воинственном народе [7]. Безусловно, во взаимоотношении имен монголов и татар кроется какая-то тайна, раскрытие его бы пролить свет на истинное происхождение монголов. Возможно именно татары Буир-Нура, потом Ангараы назывались монголами, а имя татар было надэтничным, она обозначало всех монголоязычных степняков тогдашней Монголии.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Юрченко А.Г. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 г. – СПб.: Евразия, 2002. – 478 с.
2. Дугаров Д.С. К проблеме происхождения монголов // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. – Т. I. Археология. Этнология: Матер. междунар. науч. конф. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2000. – С. 204–206.
3. Татаринцев Б.И. *Избранные научные труды. Научное изд-е. – Кызыл. – ГУП РТ «Тываполиграф», 2009. – 288 с.*
4. Боло С.И. Прошлое якутов до прихода русских на Лену: /По преданиям якутов бывшего Якутского округа/. - Якутск: Нац. кн. изд-во: «Бичик», 1994. –320 с.
5. Васильев В.П. «История и древности восточной части Средней Азии" // Труды вост. отд. император. археол. общ-ва. – СПб, 1859. ч. IV. – С. 31—32.
6. Медведев В.Е. К вопросу о средневековой народности мэngu // Археология юга Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск: Наука, 1984. – С. 163.
7. Мункуев Ц. Мэн-да бэй-лу (Полное описание монголо-татар). Перевод Ц.Мункуева. – М: Наука, 1975. (Памятники письменности Востока. С. XXVI). – 228 с.

ПОДГОТОВКА КАДРОВ ДЛЯ МОНГОЛИИ И ТУВЫ НА КУРСАХ ХОШУННЫХ РАБОТНИКОВ В КОММУНИСТИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ТРУДЯЩИХСЯ ВОСТОКА

Харунов Р.Ш. Кандидат исторических наук
Российская Федерация, г. Кызыл
ramar33@mail.ru

Ключевые слова: Монгольская Народная Республика, Тувинская Народная Республика, Коммунистический университет трудящихся Востока, подготовка кадров, политическое влияние.

Автор. Харунов Рамиль Шатмуратович, кандидат исторических наук, доцент кафедры конституционного и муниципального права Тувинского государственного университета. Выпускник Иркутского университета. Автор монографии «Формирование интеллигенции в Тувинской Народной Республике (1921-1944 гг.)» и 24 научных статей и учебных пособий. Основная сфера научных интересов – обучение иностранных специалистов в учебных заведениях РСФСР (1919-1943 гг.)

В структуре каждого государства важное место занимают чиновники – прослойка профессиональных администраторов, занятых в аппарате органов государственного и хозяйственного управления, а также в управлении кооперативных и общественных организаций. Они цементируют эту структуру и обеспечивают принятие и исполнение государственных задач. Эффективность законодательной и исполнительной власти находится в прямой зависимости от эффективности аппарата. Один из крупнейших социологов XX века Раймон Арон отмечал, что при нехватке квалифицированных администраторов никакой режим не может быть действенным. Своей деятельностью чиновники способствовали развитию экономики и культуры Монгольской Народной Республики (МНР) и Тувинской Народной Республики (ТНР), укреплению обороноспособности, прокладывали путь для прогресса и одновременно делали все для сохранения стабильности режима.

В исторической судьбе Монголии и Тувы в 1920-е годы было много общего, особенно в политическом развитии. Оба государства ориентировались на «некапиталистический путь развития» и находились под влиянием Советской России во всех сферах государственной деятельности: планирование бюджета, законодательстве, налоговой и таможенной политике, образовании, обороноспособности и т. д. Ориентация на Советскую Россию была не случайна. МНР и ТНР с первых дней независимости находилась под покровительством Советской России и оказалась связанной с ней множеством торговых, финансовых, культурных и политических связей. Поэтому направление монголов и тувинцев на обучение в Москву и другие города СССР стало закономерным процессом. Немаловажным фактором являлось и то, что многие расходы, связанные с учёбой, брала на себя советская сторона. При Народном Комиссариате Просвещения (НКП) была даже введена должность Уполномоченного по монгольским и тувинским кадрам.

В свою очередь, руководство СССР прекрасно понимало важность борьбы за умы. Помимо военной подготовки к «мировой революции» первостепенное значение придавалось формированию национальной интеллигенции для разных государств в учебных заведениях Советского Союза. Обучение иностранных специалистов являлась составной частью геополитической и экономической стратегии, в дальнейшем, подготовленная элита, придя к руководству, должна была привязать политическую и экономическую системы своих стран к политике Советского Союза.

На начальном этапе развития наибольшую нужду МНР и ТНР испытывали в управленцах – работниках партийного и государственного аппарата, а так же в военных кадрах. После обретения

независимости на первый план были выдвинуты организационные задачи – управление государством, его укрепление и защита.

Большую помощь в становлении аппарата оказало Советское руководство. Основным путем подготовки квалифицированных управленцев было обучение в учебных заведениях СССР, которое шло по принципу, определенным Н.И. Бухариным: «Нам необходимо, чтобы кадры интеллигенции были натренированы идеологически на определенный манер. Да, мы будем штамповать интеллигентов, будем вырабатывать их как на фабрике» [1.108].

Особую роль в деле подготовки национальных государственных кадров сыграл Коммунистический университет трудящихся востока (КУТВ), организованный в 1921 году по постановлению ВЦИК при Народном Комиссариате по делам национальностей. Он не был университетом в обычном понимании, а представлял собой советскую партийную школу II ступени, а с 1927 г. перешел на уровень коммунистического вуза.

В первой половине 1920-х годов международно-правовая неоформленность тувинского государства сдерживала развитие культурных связей. Если первые монгольские студенты в августе 1921 г. приступили к обучению в КУТВ, а вскоре и в других вузах Москвы, Ленинграда, Иркутска, Владивостока и Верхнеудинска, то тувинские студенты задержались на четыре года и впервые были отправлены в КУТВ только в 1925 г. [2.149]

В 1928 г. по решению Политбюро ЦК ВКП (б) при КУТВ было решено открыть краткосрочные курсы хошунных работников (КХР), первоначально только для подготовки управленцев для Монголии. Интересна причина создания этих курсов, которая относилась к внутривосточной обстановке в Монголии, но ее вполне можно соотнести и к Туве. Поэтому автор цитирует здесь значительный отрывок из обоснования открытия КХР.

«Противоречия специфических путей хозяйственного развития Монголии в виде частичного усиления капиталистических и прочих тенденций ... , в значительной мере обусловлены тем, что за семь лет существования революционной власти, поголовной неграмотности, обслуживающие правительственный, хозяйственный и партийный аппарат кадры рекрутировались из числа старой бюрократии, воспитывавшейся на основе теократическо-феодальной системы собственности и государственного управления.

Эти бюрократические кадры образовали за эти годы вокруг госорганов и МНРП стальную стену и совершенно парализовали выдвижение руководящих кадров из аратских масс.

Органы госаппарата – в силу отсутствия на местах грамотных работников, влачат жалкое существование.

Наличие среди руководства МНРП правых элементов, частично элементов просто карьеристских и службистских, боящихся, вследствие роста низового актива, потерять свое привилегированное положение в государстве и обществе, создало заколдованный круг, пробить который можно только массовой подготовкой элементарно-грамотного низового аратского актива, дальнейший рост которого уже на практической работе обеспечил бы постепенное продвижение и захват руководства партией и власти представителями аратских масс»[3.6-7].

В наборе 1928-1929 учебного года на КХР обучались одни монголы в количестве 68 человек. В наборе 1929-1930 учебного года на КХР уже обучается 79 (62 мужчин, 17 женщин) монголов и 52 (46 мужчин, 6 женщин) тувинца.

Статистика из фондов Российского государственного архива социально-политической истории предоставляет нам сведения о качественном составе курсантов КХР.

Таблица 1 Грамотность курсантов

№		Монголы		тувинцы
		1928/1929	1929/1930	1929/1930
1.	учебный год	1928/1929	1929/1930	1929/1930
2.	грамотных	68	66	20
3.	малограмотных	-	6	9
4.	неграмотных	-	7	23

Состав курсантов, их базовый уровень общеобразовательной подготовки был очень неоднороден: от неграмотных до обучавшихся в буддийских хурээ или партийных школах. Поэтому учебный процесс на хошунных курсах был нацелен на эффективную организацию занятий, выработку специальной методики преподавания, рассчитанную на малоподготовленную аудиторию.

Учебный план для монгольского и тувинского сектора в 1929-1930 учебном году выглядел следующим образом.

Таблица 2 Учебный план 1929-1930 учебного года

№		монголы	Тувинцы
	учебный год	1929/1930	1929/1930
1.	Политическая грамота	240 часов	300 часов
2.	Страноведение	240 часов	180 часов
3.	Математика	240 часов	240 часов
4.	Естествознание	120 часов	120 часов
5.	Мироведение	60 часов	60 часов
6.	Военное дело	90 часов	90 часов
7.	Русский язык	300 часов	300 часов
8.	Счетоводство и делопроизводство	60 часов	60 часов
	итого	1350 часов	1350 часов

Этот план характерен для КУТВ, и включал в себя теоретическую и практическую работу студентов. Решающее значение в программе имело формирование коммунистического мировоззрения будущих партийных кадров.

Говоря о дисциплине и усвояемости учебных дисциплин, преподаватели отмечали рвение курсантов к учебе. Это выражалось в регулярном посещении лекций; в самостоятельных занятиях курсантов по отдельным кружкам под руководством учебного старосты по повторению пройденного; в занятиях наиболее успевающих курсантов с отстающими товарищами во внеучебное время; в систематических вопросах курсантов преподавателям по пройденным темам и т.д.

Из-за отсутствия учебников на монгольском языке, на КХР практиковалось составление преподавателями тезисов по зачитываемым темам, которые затем переводились на монгольский язык и записывались курсантами в тетради. Такие записи, являясь конспектом лекций, служили курсантам своеобразным учебным пособием, по которому они в любое время могли восстановить в своей памяти пройденное.

Специфика обучения в коммунистическом вузе приводила к особому статусу политической работы на КХР. В основу политической работы с курсантами было положено: с одной стороны ознакомление со страной, где они живут и обучаются – с СССР, с другой стороны – освещение событий, происходящих в Монголии и Туве, с третьей стороны – вопросы международного характера. Как правило, все собрания проходили под непосредственным наблюдением и руководством кураторов от ячейки ВКП(б) КУТВ товарищей Мартинелли и Юдина.

Взятая вначале организации КХР цель на подготовку низового партийного работника - оказалась не соответствующей действительному положению вещей. С одной стороны низкий общеобразовательный уровень посылаемых на КХР учащихся вынуждал выстраивать учебный план с большим количеством часов по общеобразовательным предметам. Вследствие этого, основной задаче - подготовке низового партийного работника - из всех преподаваемых на КХР дисциплин непосредственно соответствовали только Политграмота и отчасти Страноведение, не говоря, конечно, о политработе, которая проводилась вне учебного плана. С другой стороны, опыт использования ЦК МНРП первого выпуска КХР показал, что Монголия нуждалась в практических работниках не только по партийной линии, но также и в области хозяйственной, административной, культурной, профсоюзной и т.д.

Позже, исходя из насущных нужд Монголии и Тувы, которые нуждались в практических работниках не только по партийной линии, но и в области хозяйственной, административной, культурной и профсоюзной, срок обучения на КХР продлили до двух лет. На первом году обучения курсантам преподавали общеобразовательные дисциплины. Исходя из учета общей подготовки курсантов, на первом курсе были оставлены следующие предметы: а) Обществоведение, б) Математика, в) Естествознание, г) Мироведение, д) Военное дело, е) Русский язык, ж) Монгольский язык (для монгольского сектора) и Тувинский язык (для тувинского сектора), з) Счетоводство и делопроизводство.

На втором году планировали ввести специализацию по шести отраслям: 1) партийных и ревсомольских работников; 2) кооперативных; 3) колхозных; 4) профсоюзных; 5) культработников; 6)

административных работников для органов местных самоуправлений. В итоге было создано только два отделения – партийно-профессиональное и колхозно-кооперативное.

Занятия второго года обучения носили строго практический уклон. Для этого в учебном плане был предусмотрен минимум теоретических дисциплин, а центр тяжести работы сосредоточен на практических занятиях. В соответствии с этим на КХР был организован школьный кооператив, где на практике курсанты обучались ведению отчетных книг, хранению товаров (складское дело), купле-продажи и т.д.

В летнее время курсантов посылали на практическую работу: монголов - в Бурятскую республику и тувинцев - в Ойратскую область, сроком на два месяца.

Летом 1931 г. тувинские студенты проходили практику в Онгудайском и Чемальском аймаках Ойротской области (ныне Республика Алтай) для получения практического опыта национально-культурного строительства в условиях Советского Союза. На местах курсанты под руководством руководителей работали в партийных, кооперативных, профсоюзных и культурных организациях, а также в органах местных самоуправлений и в колхозах. Таким образом, практика была своеобразным экзаменом для закрепления полученных знаний, к тому же при остром недостатке кадров студенты в летний период посильно помогали республике.

Весной 1933 г. курсы хошунных работников были расформированы, оставшиеся курсанты были переведены на основное отделение КУТВ или отправлены на родину.

Все они, соответственно идеологически подкованные, стали партийной элитой в Монголии и Тувы. Работали на разных должностях от низшего до высшего звеньев власти. Во многом при их непосредственном участии определялись важнейшие решения социально-политических, экономических и культурных задач. Сейчас, по прошествии многих лет, можно сказать, что Коммунистический университет справился со своей задачей. «Новые кадры с энтузиазмом несли в массы идеи марксизма-ленинизма, выступали застрельщиками и организаторами всего нового»[4.216-217].

Практически все руководящие посты МНР и ТНР заняли выпускники КУТВ и его курсов хошунных работников, у которых во время учебы сложилось свое представление о строительстве государства с жесткой командно-административной системой. Они составили костяк государственного и партийного аппарата, и при их участии определялись решения важнейших социально-политических, экономических и культурных задач.

Резюме

В структуре каждого государства важное место занимают чиновники – прослойка профессиональных администраторов, занятых в аппарате органов государственного управления. Статья посвящена подготовке управленческих кадров для Монголии и Тувы в Коммунистическом университете трудящихся Востока (г. Москва) в 1920-30 гг. Обучение иностранных специалистов являлось составной частью геополитической и экономической стратегии СССР. В дальнейшем, подготовленная элита, придя к руководству, должна была привязать политическую и экономическую системы Монголии и Тувы к политике Советского Союза.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бухарин Н.И. Путь к социализму. Избранные произведения. – Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ие, 1990.
2. Моллеров Н.М., История советско-тувинских отношений (1917-1944 гг.): - М., 2005. – 326 с.
3. Российский государственный архив социально-политической истории. Фонд 532, опись 1, дело 438.
4. Аранчын Ю. Л. Исторический путь тувинского народа к социализму. - Новосибирск, 1982. - С. 216-217.

При подготовке статьи были использованы архивные материалы Российского государственного архива социально-политической истории (г. Москва). Фонд 532 (Коммунистический университет трудящихся Востока)

THE PREPAREDNESS FOR NATURAL DISASTERS: “DZUD” MONGOLIA

N. Tsagaanchuluun Master of Human Sciences,
Lecturer at English and Chinese Language Department,
School of Foreign Languages and Culture,
Khovd University, Mongolia
tsagana.n@gmail.com

Background

Mongolia is a country dependent on animal husbandry, playing an important role in country's economy. Until 1999 animal husbandry alone had been producing 30-40% of the country's GNP. However due to the transition to a

market economy, increasing prices on natural resources (such as copper, gold, silver) and three consecutive years of 'dzud', the role of agricultural sector in country's economy has decreased. In 2008, the agricultural sector of Mongolia produced 18.8% of GNP, but animal husbandry alone produced 89.3% of total gross agricultural product.

Even though the country's economy is changing from an agricultural-based economy to an open market economy, animal husbandry still remains as a main source of income for many Mongolians. Batjargal (2000) acknowledged that, "Animal husbandry continues to be the dominant economic sector in Mongolia with daily impacts on virtually all persons in the country." Siurua and Swift (2002) also stated that "Nomadic herding remains at the core of Mongolian society and economy, employing a significantly larger proportion of the population than any other economic activity and producing the biggest share of national income". As of 2009 agriculture remains to be the main sector of economy, total number of livestock becoming 47.3 million and being the only income for more than 36% of the country's population (Galsandorj, B. NDIC).

However "herding is still a risky occupation" (Siurua & Swift, 2002) due to climate changes. "The pastoral characteristic of animal husbandry makes it extremely vulnerable to such phenomena as severe winters ..., known as 'dzud' (Shagdar, 2002) causing poverty, school drop-outs, unemployment, animal and even human mortality. "The most obvious risk for pastoral livestock keepers come from periodic snow disasters, which cause high animal and human mortality" (Baas et al., 2001, p.181).

The meteorological definition of "dzud" is as follows, "a snow cover of more than 25 cm, a sudden, prolonged snowstorm, 2-3cm of frozen snow cover, or extreme prolonged spells of cold" (Baas et al., 2001, p.188). But among herders there are various definitions to describe "dzud", such as white dzud, black dzud, ice dzud, storm dzud, freezing dzud. Siurua and Swift described (2002, p.89) "white dzud" as an unusually abundant snowfall, "ice dzud" - the formation of an impenetrable ice layer pastures, "black dzud" - a lack of sufficient winter fodder following a summer drought or "trampling dzud" due to soil compaction by grazing animals, Baas et al. (2001) described "storm dzud" as a severe snow storm, which lasts for several days, forming deep drafts and driving animals down-wind where they go astray and "freezing dzud", when the temperature is so low that people and animals cannot maintain their body temperature, and die of cold.

The Issue

This disaster does not only kill animals, but also the affected population suffers from a range of factors caused by it. One of the most harmful dzuds in Mongolia was in the winters of 1999-2001. The national herd decreased from 33.6 million in 1999 to about 25.1 million. In only 2002, over 2,370 herding households lost all their livestock and the number of households with less than 10 animals was increased by over 10,000, thus severely threatening their livelihood and food security. More than 70,000 herder families were forced to abandon their way of living and moved to cities. But, due to their lack of other professional skills they end up becoming unemployed and poor.

Again in the winter of 2009-2010, according to United Nations, nearly 8 million cows, yaks, camels, horses, goats and sheep perished, which is about 17% of the country's livestock. The calamity prompted as many as 20,000 herders to abandon their nomadic life and flee to the city. According to "Monthly Update on Dzud in Mongolia" provided by the Swiss Agency for Development Cooperation as of April 15th 2010, 17 people have lost their lives and herders are still experiencing psychological trauma to cope with the loss of their livelihoods and with the sight of dead animals piling up near their homes. This year's dzud has proved to be more deadly than the disastrous succession of dzuds over three consecutive winters from 2000 to 2002, which saw the death of 2.5 million animals.

During and after the dzuds of 1999-2001, many national and international organizations and institutions extended assistance, with numerous long-term projects implemented. The European Commission Humanitarian Aid department allocated nearly €3 million fund to help herders. The Swiss Agency for Development and Cooperation granted \$590,000 to the herders as Second Cash Programme and \$550,000 was given from Australian Government to help vulnerable families affected by dzud. UNDP's 3 phase project was started with the objective to minimize vulnerability, improve preparedness, and enhance institutional capacity for disaster management and emergency response. Again after this year's dzud, as of 26 June 2010, humanitarian aid was at \$9,969,073. It was collectively contributed by various donors and organizations, which included foreign governments, local and international organizations in support of the Mongolian Government's appeal to dzud (FTS, 2010).

Despite numerous efforts of alleviating the country from dzud, some questions remain unanswered. Being aware of the climate of the country, having an experience of severe dzuds for several years with enormous loss, receiving huge amount of humanitarian aid and implementing various projects, both the herders and the government have suffered yet again in the winter of 2009-2010 losing not only animals but also human lives?

Lessons Learned

The dzuds that struck Mongolia in three consecutive winters from 1999-2001 taught both herders and the government important lessons. During these years, 11.2 million livestock perished and more than 15,000 herders lost all their animals, which had long-lasting ramifications for herders' livelihoods, particularly for women and children. Those dzuds didn't have only financial effect, resulting in a deepening of poverty; it also had an effect on the people's health, supplementing an increase of chronic malnutrition and maternal mortality. After the 2001 dzud, a nutritional survey was conducted and it has showed a greater prevalence of malnutrition in dzud-affected areas and universal foliate deficiency among pregnant women. The maternal mortality rate increased from 158.9 per 100,000 live births in 1998 to 169.3 per 100,000 live births in 2001. There was also an increase in some psycho-social problems, such as depression, anxiety and suicide among herders. Post-dzud experience has shown that many affected herders, particularly young herders, will migrate from rural areas to cities, particularly to the capital, Ulaanbaatar. Between 2001 and 2002 the number of herders fell by 4.2%, which precisely corresponded to the growth of Ulaanbaatar's population, which are 50,000. They faced, and in many cases continue to face, a dearth of basic social services, such as lack of access to electricity, water for drinking and household use, sanitation, health care, and pre-schools and primary schools (UN, 2010).

Several factors, which caused the high vulnerability and hardship for herders were identified, i.e. "unclear responsibilities about risk management, unclear information strategy, lack of decentralized fodder reserves, lack of local preparedness, lack of early warning systems, insufficient use of long-term weather forecasts, lack of coordinated system for nation-wide disaster relief planning, delay in the provision of aid, poor local coordination of aid distribution, delivery of inappropriate goods and lacking continuity of aid" (Baas et al. 2002, p.190). As a response to above mentioned lessons and causes, a project called "Pastoral Risk Management Strategy" was initiated in May 2001. Under the project 3 phase plan of the "Improved Risk Management Plan", Risk Preparedness, Responding to Risk, and Recovering from Risk, was developed.

However in 2010, after nine years the country has again experienced the dzud and was badly affected. Some international donor communities, such as UN, have criticized the government's handling of the crisis, suggesting that officials were faulty in addressing human factors related to the disaster. They contended that unchecked animal populations, unregulated pasture use, and a lack of preparation by both herders and government officials contributed to the severity of this year's dzud. And they announced that if the government does not make a serious effort to avoid future dzuds, it will not again have a donor response like this year's (Cullen, 2010).

Recommendations

Different perspectives can be given regarding the dzud's effect, recovery and most importantly preparedness towards it. Herding is inherent from parents to children; they have rich experience in herding. Due to several factors, such as climate change, mobilization and the market economy, animal husbandry is forced to undergo change. There is a need for herders to adapt to the new environment of herding, i.e. have secondary income source, maintain fewer but more productive herd, improve their preparedness to natural disasters, etc. The issue, which families are losing their livestock also needs to be considered. Learning from fellow experienced herders could be more efficient, than learning from people who don't know the area well and who haven't experienced harsh winter by themselves.

The government's preparedness to natural disasters is a vital issue and is in need of improvement. Many were shocked when nine people, from the international media and the Government of Mongolia, tragically lost their lives in a helicopter crash in January 2001, whilst carrying out an assessment in Malchin Soum (county), Uvs Aimag (province). The winters further caused fatalities among 12 individuals in 2000-2001, with 17 more in 2009-2010. Primarily, these victims were herders who were lost in whiteouts while searching for livestock.

The country shouldn't keep on relying on occasional humanitarian aids. Considering the continuous impact of dzud, both on herders and animals, the government should take measures to support herder families not only during or just after disaster with the help of humanitarian aids from donors, but in the long run, implement sustainable projects.

Резюме

Мал аж ахуйн орон болсон Монгол улсад байгалийн гамшиг нүүрлэх нь зөвхөн мал амьтдад хохирол учруулаад зогсохгүй улсын эдийн засгийн хөгжилд ч нэлээн хохирол үзүүлдэг. 1999-2001 оны хооронд манай улсад гурван жил дараалан зуд болсон ба үүний хор уршиг нь олон жил үргэлжилж маш олон тооны малчин өрхүүд амьжиргаа болсон малаа алдаж нийслэл хотруу нүүсэн төдийгүй хүний амь нас хохирсон тохиолдол ч гарсан билээ. Энэ бүхнээс төр засаг, түүнчлэн малчид өөрсдөө сургамж авч түр зуурын хүмүүнлэгийн байгууллагын тусламжид найдахгүйгээр илүү урт хугацааны үр дүнтэй төсөл хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна.

REFERENCES

- Appeal for International Assistance. (2001). Mongolia: Winter Disaster-Dzud. United Nations and Government of Mongolia.
- Baas, S., Batjargal, E., & Swift, J. (2001). Pastoral Risk Management for Disaster Prevention and Preparedness in Central Asia with Special Reference to the Case of Mongolia. Report of FAO Asia-Pacific Conference on Early Warning, Prevention, Preparedness and Management of Disasters in Food and Agriculture. Food and Agriculture Organization of the United Nations Regional Office for Asia and the Pacific, Chiangmai, Thailand. 181-206.
- Batjargal, Z. (2000). Climate and Pastoralism. Report presented at an international symposium on “Nomads and the Use of Pastures Today” held in Ulaanbaatar, 13-15 December 1999. Nomadic IISNC Newsletter, 4&5.
- Cullen, A. (2010). Mongolia: Government Struggles to Cope with Winter Disaster’, EurasiaNet.org. Retrieved 26 June 2010 from <http://www.eurasianet.org/departments/civilsociety/articles/eav031010.shtm>
- Financial Tracking Service. Mongolia Dzud Appeal 2010. Tracking Humanitarian Aid Flow, retrieved 26 June 2010 from <http://www.reliefweb.int/fts/>
- Ministry of Food and Agriculture. (2008). Animal Husbandry Introduction, retrieved 25 June 2010 from <http://www.mofa.gov.mn/>.
- Shagdar, E. (2002). The Mongolian Livestock Sector: Vital for the Economy and People, but Vulnerable to Natural Phenomena. ERINA Report, 47, 4-15.
- Siurua, H., & Swift, J. (2002). Drought and Zud but No Famine (Yet) in the Mongolian Herding Economy. IDS Bulletin, 33(4), 88-97.
- Swiss Agency for Development and Cooperation. (2010). Retrieved 25 June 2010 from <http://www.swiss-cooperation.admin.ch/mongolia/>.
- United Nations Mongolia. (2010). Mongolia: Dzud Appeal. Country Team Consolidated Appeal.
- Galsandorj, B. (2010). Mongolian Economy and Investment. National Development and Innovation Committee.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Наваанзоч Х. Цэдэв Профессор, учёный секретарь Монгольского национального университета, действительный член Академии Образования Монголии, г. Улан-Батор, navaanzoch@yandex.ru

Сегодня в мире одним из самых острых проблем является, несомненно, это – глобализация. В первую очередь, ознакомимся с толкованиями и пояснениями к слову “глобализация”, данными в словарях. “Глобализация - всемирная экономическая, культурная и политическая интеграция на многонациональной основе, приводящая к созданию целостной глобальной системы. Глобализация культуры имеет в своей основе так называемый консьюмеризм (стратегии потребительства), который распространился по всему миру и заменил локализованные культуры” [1].

Возьмем другие толкования. “ГЛОБАЛИЗАЦИЯ (GLOBALIZATION) – это процесс, в ходе которого мир превращается, как утверждается, в единую глобальную систему. Вопрос о глобализации стал весьма актуальным в 1990-е гг....культурных продуктов и распространения по всему миру идеологии потребительства (ideology of consumerism), что привело к замене или дополнению более локализованных культур[2].

Тут 2 вещи одинаково звучат: во-первых, глобализация – это целостная глобальная система, т.е., она касается всего мира, мировой процесс, во-вторых, она заменяет локальные культуры. Значит, “Национальная культура постепенно замещается всемирно распространяющейся идеологией универсализма или консьюмеризма (в зависимости от идеологической принадлежности концепции)”, как писал С.В. Борзых [3.14]. Главная угроза глобализации направлена на национальную этническую культуру, которая является важнейшей основой современного образования, что очень опасно, особенно для малых стран.

Высокая взаимозависимость современного мира сосуществует с тенденциями глокализации, регионализации, которые являются своеобразным ответом глобализационным вызовам. Как писал С.В. Борзых, “... любое локальное событие и явление будут в той или иной степени, глобально обусловлены и/или будут иметь глобальные последствия. “Глобальное” не только не ведет к полному исчезновению “локального”, оно также может способствовать его формированию и усилению” [3.21]. Значит, возможно сказать, что сегодня в мире идет борьбы между глобализацией и глокализацией или регионализацией.

В настоящей статье мы постарались выявить некоторые отрицательно воздействующие факторы на социализацию молодежи Монголии. В этом отношении нам придется кратко остановиться на некоторых макро-, мега-, микро- и мезофакторах глобализации, оказывающих воздействие на социализацию, далее на ценностные ориентации молодежи в нынешний переходный период.

Мегафакторы.

Лингвистический аспект глобализации проявляется в появлении языка супергиганта (английского) и региональных языков – гигантов (для Монголии это русский и китайский языки). Другим словом, идет процесс англизации других языков, в монгольском и русском языках таких слов много. Если это будет восприниматься нами как модным или естественным явлением, то экология наших языков заметно ухудшается.

Для примера возьмем язык – важнейшую основу культуры любой национальности и любого этноса. “Судьба бурятского этноса во многом зависит от того, сумеем ли сохранить национальный язык, сумеем ли убедить молодежь уважительно и бережно относиться к материнскому языку” – пишет Ш.Б. Чимитдоржиев [4.172].

Подобное можно сказать относительно алтайского языка – коренного населения Республики Алтай, а также калмыцкого языка. Как отмечают социолингвисты, у калмыков уровень языковой лояльности составляет почти 90%, хотя в действительности владеют калмыцким языком гораздо меньше калмыков. Многие калмыки, не зная языка, указывали в документах переписи населения, что говорят по-калмыцки. Язык в данном случае выступает, как отмечалось, в качестве символического ресурса этнической идентификации [5.202]. Такое и можно сказать о языке казахов, проживающих в центральных и восточных районах Монголии.

Одним из проявления глобализации, на наш взгляд, это – “**языковое насилие**” (language violence), как правомерно отмечал известный лингвист, учёный, Герой труда Монголии Л. Тудэв. Это само собой разумеется, что в настоящее время - это английский язык. По предварительному прогнозированию американского учёного Бернарда Комри через столетия исчезнут 90% всех ныне действующих (говорящих на них) языков [6]. Это очень близкие к нынешней жизни выводы.

В 2008 году Монгольским государственным хуралом был утвержден документ: “Комплексная задача национального развития, базирующаяся на целях развития тысячелетия Монголии”, где было указано, что “к 2021 году государственные работники должны иметь и обладать потенциалом английского языка для проведения официального дела”, что звучит, как становится англоязычной страной, принадлежащей к одному из таких стран [6]. Такого рода документы ведут за собой страх и боязнь.

После 1990-ых годов, когда Монголия выбрала демократический путь развития, начался “насилие” английского языка: основным иностранным языком стал английский вместо русского языка во всех учебных заведениях начиная с детского сада кончая вузами, даже аспирантурой; даже адреса и вывески многих государственных и негосударственных учреждений и организаций; неузнаваемым оказывается Улан-Батор, многим приходится думать “Неужели, это столица Монголии?”. По-моему, нельзя так относиться к “насилию” английского языка, к глобализации, а наоборот следует нам бороться за чистоту родного монгольского языка. Мне говорил один знакомый – монгол по происхождению, ныне живет и работает в Японии, с удивлением спрашивает у меня: “Разве Улан-Батор – это столица Монголии? Везде по-английски написано, это совсем не получается”. Вообще измена родному языку одинакова как измене Родине [6]. Одним из основных критериев независимого государства является ведение государственных дел и обучения детей и молодежи на родном языке. Чиновники всех ступеней замусорят монгольский язык американизмами и англицизмами, хотя имеются эквиваленты в монгольском языке.

В СМИ, особенно в газетах, журналах, даже в научных изданиях допускаются ошибки. Каждый работник СМИ пишет по-своему, не соблюдая простейших законов и правил родного монгольского языка.

Английский язык, как один из мировых языков, за распространение и пропаганду которого, крупные развитые страны, как США, Англия и другие, не жалеют денег: под лозунгом “Корпус мира” высылают своих сотрудников - проповедников протестантской религии в менее развитые страны, они преподают английский язык и проповедуют свою религию – американскую.

В качестве мегафактора, в первую очередь, мы относим сюда такие глобальные естественно-стихийные процессы, связанные с потеплением мирового климата: проливные дожди, снегопады, наводнения, ураганы, цунами и другие погодно-климатические явления, приводящие к жертвам многочисленных человеческих жизней. Такого рода ежедневные теле- и печатные сообщения толкают слабовольных людей к стиранию веры в будущее, к пессимизму, то есть, к изменению их системы ценностных ориентаций, далее на их социализацию.

Теракты, угроза крупных держав другим, “столкновение цивилизации” и другие стали причиной коренного поворота в развитии человечества. Весьма правильно пишет Э.А. Азроянц: “Как и всякий поворот, он сопровождается бифуркацией (хаотизацией) человечества и вытекающими из него непредсказуемыми мутациями. Цивилизационный кризис, открывший “шлюзы” переходного периода, предполагает понимание того, что Мир, вступая в полосу неустойчивости и неопределенности, будет сталкиваться с серьезными потрясениями, обусловленными возрастающей активностью совокупных взаимодействий сил и факторов, начиная с экономических и кончая культурными, особенно связанными с внутренним миром человека” [7. 110].

Таким образом, глобальные процессы: экологические, экономические, военно-политические, демографические и другие воздействуют на внутренний, духовно-нравственный мир человека, на его социализацию.

Макрофакторы. Монголия объявила себя демократической страной, бесповоротно выбравшей рыночно-экономическую систему и она открыто относится с внешним миром. Правительство Монголии и Великий государственный хурал приняли многие законы и законодательные акты в соответствии с демократизацией страны. Однако их исполнение в жизни и контроль со стороны государственных органов не соответствуют нынешней жизни Монголии.

Тут я хотел затронуть вопрос, связанный с религией. Последователи Американской религии усердно работают в Северо-Западной Монголии. Это и есть одно из проявления глобализации. Одновременно с насилием английского языка насилие свое показывает и протестантская религия. Среди населения, особенно среди людей старшего и молодого поколений повышается интерес к христианской религии, увеличивается количество верующих в нее [8. 24]. В связи с этим стали функционировать христианские церкви, не получившие официального разрешения, организуют тайные собрания.

Пасторы и священнослужители христианских церквей ходят по аилам (семьям), свободно пропагандируют идеи христианской религии, раздают им материальные имущества: комиссионные товары, организуют обед или ужин для верующих. Такие действия являются незаконными. Особенно бедные люди, имеющие доход ниже среднего уровня, легко воспринимают предложения христианских пасторов и священнослужителей. Даже школьные учителя ведут своих родных детей в христианскую церковь по воскресеньям. На вопрос: “Почему вы веруете в Христос?”, 45.3% респондентов отвечали: “Пасторы и священнослужители помогают материально”. Таким образом, серьезно нарушается Закон об отношениях между государством и церквями и его исполнении, такое положение сильно воздействует на формирование ценностной системы у молодых. Они, принимав чужую религию, готовы опровергать свое национальное наследие, что очень страшно в недалеком будущем.

Американская система ценностей (антиценностей), американская масс-культура (антикультура), как писал Олег Грамс, агрессивно внедряясь в Монголию, могут серьезно повлиять в недалеком будущем на политическую и экономическую ориентацию страны, негативно отразиться на её самобытной культуре. Далее он пишет, что “всеобщей доминантой особенно среди молодежи (Западной Монголии – разр. автора) является английский язык и американский образ жизни. Современное поколение переживает бум американизма. Реклама, фильмы, детские мультики, а главная идеология безудержного потребления, культ насилия и секса на фоне китайского ширпотреба” [9. 13]. Таким образом, нынешняя социально-экономическая, политическая, культурно-образовательная и демографическая обстановка в некотором отношении пагубно влияют на выбор жизненных ценностей молодежью, на их социализацию.

Хотя в Западной Монголии весной и осенью часто дуют ветры, иногда со скоростью больше 20-30 м/с и выпадает мало осадки в течение года – это не так повлияет на изменение ценностных ориентаций у молодежи, на их социализацию в обществе. С древних времен кочевники считали себя зависимыми от Мира – Планеты, совершали молитву горам и водным источникам. Народы Монголии толерантны, адаптированы любым природным условиям.

Мезофакторы. К ним мы относим социально-экономические и социально-демографические факторы региона. Низкий уровень промышленности, неразвитая инфраструктура, отдаленность от столицы становятся причиной обнищания и миграции людей. За последние 5 лет 10000 человек уехали в столицу и центральные районы страны в поиске работы и доступа к качественному образованию.

Несколько слов о социально-демографической обстановке в Хобдском аймаке. В одном только Хобдском аймаке имеется 19873 семей: из них 1281 семья имеет больше 8 членов, неполная семья - 2640. Среди неполных семей главами семьи оказываются 1596 женщин. Под их заботами и опекой находятся 8292 человек, т.е. их дети. 6903 семьи имеют доходы ниже среднего уровня, в них живут 33062 человека. Этот показатель по сравнению с аналогичными показателями выше государственного и других регионов. Из малоимущих 6903 семей 2744 – относятся к крайне бедным (их члены - 13069). Все эти характеристики играют очень важную роль в социализации подрастающих поколений, могут и серьезно повлиять на изменения ценностных ориентаций, не только у молодежи, но и у взрослых. Американцы шустро воспользуют именно этой демографической обстановкой, особенно среди бедных семей.

Как писал А.В. Мудрик, “В актуальной жизни значительно большую роль играет социально-культурная составляющая психики и поведения людей” [10. 37]. В переходный период от социалистического строя общества к рыночно-экономическому произошли серьезные изменения в психике и поведении граждан: стремление малого количества людей к частной собственности, к богатству, стали любым путем занимать высокооплачиваемые посты, т.е. нечестным. В связи с этим, можно сказать, что коррупция расцвела. Среди обвиняемых большой процент занимают государственные работники. События последних лет это подтвердили.

Многопартийность стала действительностью (Сегодня в Монголии больше 20 партий). Такой идеологический плюрализм создал во многом новую ситуацию стихийной социализации и самоизменения человека. Как пишет А.В. Мудрик, такая “неопределенность (идеологии) может вызвать ... у человека одно из трех базовых отрицательных эмоциональных состояний – или депрессию, или тревогу, или агрессию”. Это весьма опасно, ибо утрата ценностей и неспособность делать выбор новых ведут к тому, что потеряв

ориентир, человек теряет цель и надежду и нередко “обращается в чудовище”, как писал Ф.М. Достоевский.

Хотя Правительство Монголии приняло Концепцию о региональном развитии страны и Программы развития регионов (в том числе Западного региона), пока ничего не изменяется в отношении относительно направляемой социализации подрастающего поколения. Языковая политика в Монголии, как я думаю, не ограничивается одним английским языком, тут необходимы русский и китайский языки. Жителям Монголии суждено быть многоязычными, свободно владеющими английским, русским и китайским языками. Один английский явно недостаточен, не сможет обеспечивать возрастающие информационно-коммуникационные потребности населения страны.

Микрофакторы. Стремительное “размножение” местных студий кабельного телевидения, многочисленных радиостудий и газет, “приход” видео и компьютеров в семью и т.д.- все это позволяет рассматривать СМК (средства массовой коммуникации) как микрофактор социализации, воздействующий на социализацию молодого человека, на его систему ценностных ориентаций. СМК весьма существенно влияют на усвоение людьми всех возрастов широкого спектра социальных норм и на формирование у них ценностных ориентаций в сфере политики, экономики, идеологии, права и пр. В городе Хобде сегодня функционируют кабельное телевидение с 10 каналами, с прошлого года начали свою деятельность еще 2 местные телестудии кроме центрального “Хобд – ТВ”.

Одним из серьезных недостатков образовательных учреждений всех ступеней – это и отсутствие целенаправленной воспитательной работы во всех образовательных учреждениях. Это объясняется размытостью понятий идеала и растерянностью в выборе жизненных ценностей среди молодежи. Не секрет, что сегодня воспитывают главным образом семья, улица, телевидение. Не всякая семья может дать достойное воспитание, а телевидение из воспитательного превратилось в развлекательное, формирующее ценностные установки, стиль, образ жизни молодежи и дух культуры массового потребления. Подростки принимают за “правду жизни” все то, что транслируется по ТВ и видео, часто не подозревая о том, что это вовсе не жизнь [11. 70]. Подростки во многом “делает жизнь” с киногероев, идентифицируя себя с их образцами поведения. Такой промах, как нам полагается, сильно воздействовал на выбор ценностных ориентаций, на их социализацию.

Уровень преступности растет. Только за первый квартал 2013 года в стране было зарегистрировано 6165 преступлений, по сравнению с данным кварталом прошлого года, число преступлений повысилось в 6.5%. Среди преступников молодые люди до 35 лет занимают значительное место [12]. В сомоне Булган Ховдского аймака произошло преступление с использованием огнестрельного оружия. Преступниками оказались школьники.

В Америке, где свободно продают огнестрельные оружия, школьники выстреляли в людей, после чего американское правительство принимало ряд мер по продаже огнестрельного оружия.

Безработица – одна из теневых сторон нынешнего общества, среди безработных много людей с высшим образованием, в основном закончивших негосударственные некачественные вузы, расцветшие после 1990-ых годов. Именно тогда начались процессы массовизации системы высшего образования, вузы получали большую автономность, образовывались коммерческие образовательные учреждения, конкуренция между ними за абитуриентов возрастала и продолжает возрастать на сегодняшний день. В одно время Монголии было около 200 вузов, ныне около 100. В самом деле ситуация по-прежнему сохраняется, одним словом продолжается дипломная продажа. Именно в 1990-ые годы получило широкое распространение суждение, что “без высшего образования никуда” [13]. Все это является примерами пагубного влияния глобализации, по рыночной парадигме образование является товаром, и может покупаться и продаваться на рынке образовательных услуг. Академическое сотрудничество, интеллектуальный обмен, интернационализация – здесь все подчинено главной цели предпринимательства – деньгам. Как отмечают в ряде исследований, что глобальные реформы образования в итоге приведут к созданию массы полуобразованных “узких специалистов”, пригодных лишь для пополнения армии наемных работников транснациональных корпораций [18.344].

Семья – важнейший институт социализации подрастающего поколения. По данным 2005 г. в западном регионе насчитывается 420 тыс. человек в 68300 семьях, т.е. на одну семью приходится в среднем 6 человек. Из них 14417 семей имеют больше 4-х детей. На плечах женщин стоят 10600 семей, незамужние женщины, имеющие детей до 16 лет – 5265. Количество полных сирот – 1071, неполных – 11340. Кроме того, безработица, пьянство и алкоголизм являются самыми серьезными факторами в обнищании семей: их негативные следствия причиняют вред и сложности для семейной обстановки, для женщин и детей. По последним данным, минимум заработной платы в стране – 148 тысяч тугриков, это значит, приблизительно в долларах – 100, в рублях – 3363. Цены на продукты широкого потребления неустойчивы, часто повышаются. Хотя Монголия богата скотом (40 миллионов), цена на мясо тоже повышается, сегодня в Улан-Баторе на рынке кг. говядины стоит 12 тысяч тугриков (в рублях 272). Таким образом, многие семьи не в состоянии позитивно социализировать детей, а некоторые – формируют даже правонарушителей.

Однако нынешняя социально-экономическая, политическая и социально-демографическая обстановка в западном регионе и в стране оказывает непосредственное, отрицательное влияние на социализацию молодых людей, на выбор ценностных ориентаций ими.

Основная опасность, перед которой сейчас стоит человечество, связана с кризисом нравственности, порожденным расплывчатостью моральных норм, ложной трактовкой свободы, пропагандой гедонизма, жестокости, алчности, вседозволенности и безответственности [14.44]. Оживление неотрадиционализма в настоящее время, как отметил М.Ю. Попков, стимулировано включением локальных культур в глобальный контекст. Этническая культура стала объектом купли-продажи, обновленная жизнь многих традиций приобрела черты театрализованности [16]. Такое новое явление является тоже связано с глобализацией, его стали называть как неотрадиционализм.

Основным путем глокализации, на наш взгляд, является охрана национально-этнической культуры и сохранение национального родного языка, питавшего молодого человека национальными традициями и устным народным творчеством, где аккумулировано все ценное во времена существования монгольской нации. Кроме того в этом быстро меняющемся, все более глобализирующемся времени, нашим гражданам, особенно молодежи суждено быть многоязычными: каждому следует учить кроме английского – языки двух соседей-гигантов: русский и китайский.

На вызов глобализации весьма удачным и перспективным примером глокализации, мы со смелостью можно называть создание МКС “Наш общий дом Алтай” в 2003 году, в Барнауле. Как писал Б.В. Ларин: “...он фактически является первым евразийским регионом и пилотным проектом в области межрегионального приграничного сотрудничества наших государств” [17.11]. Самое главное, МКС “Наш общий дом Алтай” имеет большую перспективу, в первую очередь в сохранении самобытной культуры коренных народов Большого Алтая, их языков, где аккумулирован тысячелетний опыт цивилизации, в сохранении уникальной природной среды – горной системы, равной которой нету в мире. Взаимовыгодное экономическое, культурно-образовательное сотрудничество стран, входящих в МКС “Наш общий дом Алтай” – это и будет своеобразным противостоянием или прочной основой глокализации в регионе Большого Алтая. Прошло уже 10 лет с создания МКС “Наш общий дом Алтай”, во многом оправдало его создание, из года в год развивается, “Глобальное” не только не ведет к полному исчезновению “локального”, оно также может способствовать его формированию и усилению” [3.21]. Миссия и деятельность МКС “Наш общий дом Алтай” высоко ценится мировой общественностью, являясь испытанным опытом сотрудничества стран Большого Алтая в нынешнее нестабильное время глобализации.

Выводы:

1. Внешние (американизация, христианизация и др) мегафакторы оказывают серьёзное влияние на социализацию молодежи, на изменение системы ценностных ориентаций молодежи, приводят к размытости ценностей и расшатыванию традиционной ценностной системы, к насаждению западных ценностей, в результате приводят к неопределенности поведения. Как писал А.В. Иванов и др, среди молодежи (монгольской – разр. автора) сохраняются элементы “рыночного романтизма” и доверия к западным “учителям”. Это косвенно подтверждается и ответом на вопрос анкеты: “С какого народа нужно брать пример?”. 25% монгольских студентов-респондентов ответили, что образцом для подражания являются американцы; 22% - японцы; 18% - корейцы; 13% - китайцы; и 12% - русские [15. 238-239]. Таким образом, в последние годы молодые люди стали предпочитать чужую культуру выше национальной, родной.
2. Переходный период, сопровождаемый хаотизацией и внутренняя социально-демографическая обстановка в стране и регионах (западном) оказывают непосредственное влияние на снижение морально-этических норм, особенно заметное у ориентированных на современные ценности. Многие стали предпочитать частнособственнические отношения, рождаются эгоисты.
3. Во всех образовательных учреждениях различных ступеней явно отсутствует целенаправленная работа по социализации подростков и молодежи. Отсутствуют целенаправленные передачи с участием СМИ и образовательных учреждений по социализации молодежи. При этом уместно прекратить деятельность некачественных негосударственных вузов. В Монголии, где проживает около 3 миллиона человек, достаточно функционирование более 20 вузов.
4. Со стороны правительства и соответствующих министерств Монголии правомерно проводить устойчивую политику по сохранению национальной культуры, материального и нематериального культурного наследия

БИБЛИОГРАФИЯ

1. www.politike.ru. Словарь политологических понятий и терминов
2. www.voluntary.ru. Социологический словарь. – 2008
3. Борзых С.В. Человек-потребитель в условиях глобализации. АКД. Томск., 2005 г.
4. Ш.Б. Чимитдоржиев. Бурятский этнос и монгольский мир. Материалы научной конференции “Кочевая цивилизация и буряты-монголы”. УБ., 2010. 286с.

5. Л.Б. Четырова. Культурные практики калмыцкой молодежи: от традиций к неотрадиционализму. Материалы международного конгресса по монголоведению. Том III. Улаанбаатар., 2012. Стр 197-203.
6. www.gogo.mn. Ш. Гундалай. Хэл доголохоор.
7. Богомолов Б.А. Глобализация: некоторые подходы к осмыслению феномена. Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. №3, 2004 г., стр 105-118.
8. Наваанзоч Х. Цэдэв., Орьяс М. Ганболд. Этноконфессиональные проблемы Северо-Западной Монголии. Материалы международной конференции "Актуальные проблемы этнической, культурной и религиозной толерантности коренных народов Русского и Монгольского Алтая". г. Горно-Алтайск, 2006, стр 22-24.
9. Олег Гармс. Путешествие по Монголии. Заметки о Монголии глазами орнитолога. Газета "Природа Алтая". 2007 г, №12.
10. Мудрик А.В. Социальная педагогика. М. 2002.
11. Ковалева М.И. Развитие профессиональных и нравственных ценностных ориентаций студентов технического вуза. Материалы межд. научной конф: "Формирование единого образовательного пространства в регионе Большого Алтая". г. Рубцовск. 2005 г, стр 62-72
12. www.nso.mn.
13. www.электронный журнал "Новые исследования в Туве". №1-2, 2009. Попова Е.С. Молодежь в образовании "вчера и сегодня": что изменилось?
14. Зорина Л.С. Цивилизация в переломе. Научные труды Тувинского государственного университета. Выпуск X. Том I. Материалы ежегодной научно-практической конференции преподавателей, аспирантов и сотрудников ТувГУ с международным участием, посвященной 60-летию юбилею высшего педагогического образования в Туве. Кызыл., 2012. 392с.
15. Иванов А.В., Попков Ю.В., Тюгашев Е.А., Шишин М.Ю. Евразийство: ключевые идеи, ценности, политические приоритеты. Барнаул, 2007. 242 с.
16. Попков Ю.В. Роль социокультурного неотрадиционализма в современном развитии локальных культур. www.электронный журнал "Новые исследования в Туве".
17. Ларин Б.В. Приветствие участникам конференции секретаря международного координационного совета "Наш общий дом Алтай". Материалы IV научно-практической конференции "Евразийство: теоретический потенциал и практические приложения". Барнаул., 2009.339с.
18. Рыженков Е.В. Глобализация как транснациональная интеграция: политический, экономический, культурный вызовы //Вестник НГУ. Т.4. Вып 2.- 2006. С 71-76.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОБЩНОСТИ ГОРНОГО АЛТАЯ И СОПРЕДЕЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИЙ В XVII-XVIII ВВ.

Л. И. Шерстова
Томск, Россия

Изучение этнокультурной истории Горного Алтая и сопредельных территорий на раннем этапе русской колонизации сопряжено с рядом проблем. Недостаточное количество письменных источников создает лакуны в понимании исторических процессов в этом регионе Евразии. Выход русского государства на эту территорию произошел достаточно поздно, джунгарские архивы погибли во время циньского вторжения, письменные традиции народов региона были частично утеряны в результате неблагоприятной политической ситуации – все это существенно влияет на полноту представлений о протекавших здесь этноисторических процессах.

Вторая причина заключается в сложности понимания специфики социального развития подвижных народов, основа экономики которых базируется на разных типах скотоводства, что влияло на процессы государствообразования и этнополитические трансформации. В отличие от оседлых обществ территория сама по себе не была базой для воспроизводства и дальнейшего функционирования их социально-политических институтов. Особенностью положения зависимых этнических групп, согласно центральноазиатской политической традиции, было минимальное вмешательство в их внутреннюю структуру при полном и безоговорочном политическом и экономическом подчинении господствующему этносу. Это приводило к накоплению ими опыта государственности при сохранении достаточно архаичных внутренних связей. Такая традиция взаимоотношений подчиненных и господствующих этносов (родов, кланов, племен, патриархальных семей и т.д.) складывалась в Центральной Азии, частью которой является Горный Алтай, еще в гунно-сарматское время.

В условиях подвижных скотоводческих обществ, сменяющих друг друга «кочевых империй», сопровождавшееся перетасовками человеческих коллективов, сохранение этносоциального единства не могло базироваться на привязанности к конкретной территории или единой экономике. Ядром государственного строительства были сами человеческие коллективы, а объединяющим началом для них служили названия различных этнических образований, которые осмысливались как признак общности

происхождения, основанного на реальных или вымышленных кровнородственных связях, что находило отражение в развитых генеалогиях «степных» народов.

Гибель очередной «кочевой державы», уничтожение правящей элиты могли приводить к временному «всплыванию» архаических социальных институтов. Происходило оживление значимости, казалось бы, уже ставших неактуальными кровнородственных отношений – этой универсальной форме организации социума в условиях слома более развитых социально-политических структур. Наступала внешняя архаизация общества, что создавало ложное представление об уровне развития народов этого региона.

Но накопленные традиции государственности быстро возрождались, когда, вследствие разных причин, та или иная общность, оказавшись в результате «стягивания» своих одноплеменников достаточно многочисленной, «возвышалась». Она брала инициативу создания «нового» государства, в состав которого входили бывшие подданные прежнего [1. с.].

В связи с этим для Центральной Азии крайне актуальной является проблема выделения этнических групп, игравших активную роль в ее этнополитическом развитии. Но при этом возникает ряд вопросов, связанных с пониманием особенностей функционирования этноса в подвижном обществе. Его связи с этнической или производственной территорией были менее зримы внешне – они не определялись пространством «возделанной земли» и не носили характера постоянного присутствия.

Этническая территория была совокупностью различных маркеров, чаще природного происхождения, которые были «втянуты» в реальную или мифическую историю народа. Названия гор, рек, перевалов связывались с именами героев или божеств, с событиями прошлого, с историей отдельных семей и их потомков. В условиях ограниченного использования письменности «своя» территория сама по себе была источником знания о прошлом, и сезонные ее посещения оживляли связи между поколениями, увязывая все звенья в единое целостное образование.

Но главным условием сохранения этой целостности, как отмечалось, были этнонимы. Именно осознание принадлежности к той или иной этнической группе поддерживало ее внутренне единство. Отсюда характерное для центральноазиатского этнокультурного ареала сохранение этнонимов с древности и средневековья. При прерывистой традиции письменности, тем не менее, такие этнонимы, как аба, аз (ач), дубо, байегу, кыргызы, теле (в форме теленгиты, телеуты, телесы) и др. сохранились к приходу русских.

При этом вопрос о языковой принадлежности этих групп не может решаться однозначно: в условиях подвижности общества и особенностей политических процессов смена языка не влекла за собой обязательного изменения этнонима и отказа от прежнего образа жизни. Минимальное вмешательство господствующих этносов полиэтнических государств Центральной Азии во внутренние отношения подвластных им народов приводило к тому, что, подчинившись политически и экономически, они продолжали воспроизводить свою культурную специфику, даже сменив языковую принадлежность. Монголоязычные майманы эпохи Чингисхана, потеряв впоследствии свое этническое единство, в качестве тюркоязычных родов вошли в состав современных казахов и алтайцев, но при этом сохранили свой средневековый этноним. Более того, имеются примеры, когда этносы, использующие один этноним, могут отличаться языковой принадлежностью и хозяйственными характеристиками.

Поэтому определять языковую принадлежность тех или иных этнических групп возможно применительно к конкретному хронологическому периоду. При этом сохранение этнонима не может свидетельствовать о сохранении прежней языковой принадлежности. Ситуация, при которой утрачивается язык, но сохраняется этноним, а значит, сохраняется и определенное этническое единство, еще раз подчеркивает значимость идентификации в подвижном обществе, что и определяло устойчивость этнонимов в обществах Центральной Азии.

Итак, значение этнонима для народов региона заключается как в сохранении представления об определенной этнической целостности, несмотря на пространственную «распыленность», так и в понимании его как важнейшего фактора дальнейшего этноисторического развития. Но это же обилие этнонимов, упоминание некоторых из которых фрагментарно и отрывочно, создает существенные трудности в реконструкции этнополитического развития региона. Возможным выходом из создавшейся ситуации может стать попытка выделения обширных этнокультурных общностей, в рамках которых отдельные этнонимы, выполняя свои функции, тем не менее, не «дробят» исторический процесс, превращая его в быстро меняющиеся картинки калейдоскопа из названий многочисленных этносов и их подразделений и не препятствуют его восприятию как обусловленного исторической логикой и определенными закономерностями. Исходя из этого можно предположить, что к приходу русских в Горном Алтае и прилегающих территориях существовало четыре этнокультурные общности – абинско-кумандинская, телеуто-теленгитская, теленгито-урянхайская и саяно-теленгитская, которые выделяются при анализе русских документов XVII-XVIII вв. и устных преданий.

По мере продвижения русских в глубь горной страны шло накопление информации об этническом ее многообразии. Верховья Томи, правые притоки верхней Оби и территория Северного Алтая – это «Кузнецкая земля» русских документов XVIII в. Ее выразительное описание дано в документе 1622 года: «... А около Кузнецкого острога на Кондоме и Брассе реке стоят горы каменные великие, а в тех горах емлют кузнецкие люди камень, да то камень разжигают на дровах и разбивают молотками, просеяв, сыплют понемного в горн, и в том сливается железо, а в том железе делания пансыри, бехтерцы, копыя,

рогатины и сабли и всякое железное опричь пищалей, ... а кузнецких людей в Кузнецкой земле тысячи с три и все те кузнецкие люди горазды делать всякое кузнецкое, ... а живут они в горах, а на горах растет всякий лес, и лес тот расчищают, пашут пашни, сеют пшеницу, ячмень, коноплю. А которые кузнецкие же люди живут от Кузнецка далеко, и теми кузнецкими людьми всеми владеют колмацкие люди» [2. с. 191].

Документальное свидетельство не только полно рисует образ жизни здешних обитателей начала XVIIIв., но вполне определенно указывает на их многочисленность и границы расселения, которые далеко выходили за пределы Кузнецкой котловины – территории расселения абинцев, с которыми традиционно увязывают «кузнецких людей». Из документа следует, что «Кузнецкой землицей» XVII века, русские называли не только ближайшие окрестности Кузнецкого острога, но и достаточно отдаленные от него территории, а значит «кузнецкими людьми» были не только абинцы, но и соседние этнические группы Верхнего Приобья – азкыштымы, тогулы, тагапы, итеберы и население Северного Алтая – Кумандинская, Кергежская, Кузенская, Южская, Комляжская, Шелкальская (Чалканская) волости. Условно эта общность названа мной «абинско-кумандинской» [3. с. 54-55]. Находясь на границе степного и таежного миров, она сочетала в себе этнокультурные традиции дотюркского населения - потомков южных самодийцев, кетов и ираноязычных групп и новации, связанные с одновременными волнами тюркизации. И если образ жизни и хозяйство определялись дотюркским этнокультурным пластом, то некоторые элементы культуры и, прежде всего, язык были следствием включения этого региона в тюрко-монгольский мир Центральной Азии. На основе этой общности сформировались современные кумандинцы, тубалары, челканцы; она вошла в состав шорцев и русских Верхнего Приобья.

Таким образом, к приходу русских бассейн правобережья Верхней Оби был достаточно плотно заселен. Образ жизни населения носил оседлый характер, экономика базировалась на развитой металлургии, земледелии, частично рыболовстве, охоте и скотоводстве. Южная граница абинско-кумандинской общности в междуречье Бии и Катунь соприкасалась с северной периферией телеуто-теленгитской общности – «тау-телеуцкими волостями», которые в первой половине XVIII имели статус двоеданцев, т.е. одновременно платили ясак Москве и алман Джунгарии.

Территория же Западного и Центрального Алтая накануне русской колонизации представляла собой место, где скрещивались три миграционных потока – телеуто-теленгитский, направленный на север (видимо, будущие тау-телеуты), северо-западный в степные районы (будущие телеуты) и ойрато-монгольский, идущий с верховьев Иртыша на север – северо-восток, в горные районы Алтая [4. с. 43-49]. Основой складывающейся в этом регионе тюркоязычной общности становятся автохтонные телеуто-теленгитские группы и пришлые западно-монгольские компоненты.

Ойратские вторжения конца XVI-начала XVIIIвв., шедшие с верховий Иртыша, включили территорию Западного и Центрального Алтая в состав чоросского домена и расскледи единую аборигенную теленгитскую общность – этнокультурную наследницу «доланьге» древнетюркского времени, обусловив дальнейшее обособленное развитие будущих алтайцев (алтай-кижи левобережья Катунь) и теленгитов (обитателей бассейнов Чуи, Улагана, Чулышмана). В это же время в Верхнем Приобье появились телеуты – часть теленгитов, вытесненных джунгарами с гор к северу.

В связи с этим интересным представляется мнение Л. П. Потапова о телеутах и теленгитах как о народах, до начала XVII в. составлявших единую тюркоязычную общность [5. с. 44]. Косвенными доказательствами существования этой общности являются, во-первых, сохранение телеутами как самоназвания слова «теленгет», тождественного этнониму населения Чуйской долины «теленгит». Во-вторых, распространение среди аборигенов Горного Алтая преданий и поговорок, рисующих теленгитов как очень многочисленный и сильный в прошлом народ. Известны поговорка: «Теленгитов больше, чем пегой березы» и старинное выражение: «Шестьдесят туменов теленгитов», т. е. неисчислимое множество [6. с. 9]. Наконец, родовой состав современных Чуйских теленгитов, алтай-кижи и кузнецких (бачатских) телеутов содержит фактически одинаковый набор сеоков (родов), что также говорит о былом этническом единстве. Вышесказанное и дает возможность предположить существование до XVII в., т. е. до оттока части тюркоязычных племен (будущих верхнеобских телеутов), единой еще не расчлененной ойратской миграцией *телеуто-теленгитской* общности, занимавшей южные земли Горного Алтая.

Территория Центрального и Западного Алтая в русских документах XVIIIв. обозначалась как «зенгорские Канские, Каракольские волости», население которых, как и ойраты, часто именовалось «калмыками», что отражало политическую зависимость от Джунгарии и подверженность ее культурному влиянию. Несмотря на то, что канские и каракольские волости часто упоминаются вместе и представляли собой некое этнополитическое и культурное единство, видимо, они сами четко различали друг друга.

При переписке с русскими властями в 1756г. помимо указания на подвластные им волости зайсаны отмечали свою этническую принадлежность. Так зайсанами «теленгутов» называли себя «Намук, Церин, Буктуш, Бурут, Боохол» [7. с. 245], в другом же документе некоторые из этих имен фигурируют как зайсаны «телеуцкого владения». Так свою этническую принадлежность определяли Буктуш, Брут (Бурут), Номык (Намки), к которым добавились имена Кутука и Номыкая [8. с. 242]. Получается, что в середине XVIIIв. этнонимы «теленгут» и «телеут» еще были синонимами, широко использовались местной элитой и, в первую очередь, соотносились с Каракольской волостью, в которой видной фигурой был Кутук и его брат Мамут. Эта волость располагалась за Семинским перевалом на левобережье Катунь и соотносится с

Центральным Алтаем, население которой сформировалось в результате взаимодействия теленгетских (теленгутских) и ойратских этнокультурных компонентов.

Кроме «Каракольской волости» русские выделяли в Горном Алтае «Зенгорскую Канскую волость», которая локализовалась в Западном Алтае, и формирование которой отличалось еще большей сложностью. Помимо теленгетской этнической основы, частично подвергшейся ойратской аккультурации, она содержала в себе еще один этнокультурный пласт. Это нашло отражение в том, как свою этническую принадлежность определяли родственники Омбо. В документах «Омбин брат ... Омбин сын Болот» фигурируют как «уранхаевы зайсанги» [9. с.241]. Учитывая патрилинейность, можно утверждать, что и сам Омбо был «уранхайцем».

Этноним «урянхайцы» имеет несколько трактовок. Так в «Сборнике летописей» Рашид-ад-Дина указывалось на существование в Прибайкалье местности Баргуджин-Токум, где обитало разнообразное горно-таежное население, среди которых выделялись урянкаты, и они были предки некоторых тюркских и монгольских народов [10. с.121-124, 156]. Этот термин использовался китайцами, которые под ним понимали «окраинное» по отношению к ним население [11 с. 122]. В последнем значении, имеющем, скорее, геополитический, нежели этнический смысл, это название во второй половине XIX закрепилось за обитателями бассейна верховьев Енисея, т.е. за тувинцами.

В разные периоды своего существования этот термин мог обозначать различные категории: этническую, геополитическую, социально-экономическую, административно-территориальную. Поэтому столь важно определить внутреннее содержание термина (этнони́ма) «урянхай» на конкретном историческом этапе существования этноса.

Исходя из русских документов, в середине XVIII века он обозначал достаточно обширную этнокультурную общность, захватывавшую не только западную часть горного Алтая, но и «урочище Уйман» [12. с. 169], где до ухода на Волгу кочевал зайсан Намжул (Наамжил), а также верховья Иртыша, где находились «владения» «уранхайских зайсанов» Гулчугая (Кулчугая), Бобоя, а впоследствии - Анжина и Хохоя. В хозяйственном плане урянхайцы верхнего Иртыша делились на две группы. Как сообщает документ: «Уранхайцы бывают пешие и питаются сараной и марьиным корнем; которые же имеют скот, те стоят по местам, где есть корм для скота и звериный промысел» [13, с.156]. Показательно, что в документе не смешиваются два хозяйственно-культурных типа, и если второй соответствует подвижному скотоводству и соотносится с центральноазиатским «кочевым миром», то первый является достаточно полным описанием образа жизни охотников и собирателей горно-таежной зоны Сибири, в том числе и жителей «страны Баргуджин-Токум», т.е. урянхайцев Прибайкалья.

Следует также обратить внимание на то, что этноним «урянхайцы» часто сопрягается с другим этнонимом – «иркит–ирхит–иргит». На русских картах XVIIIв. в верховьях р. Иркут и вокруг о. Тунка недалеко от Тункинского острога показана этническая общность – «ирхинцы». В XIX в. они были известны как «тункинские и окинские сойоты». Таким образом, Прибайкалье выступает и как территория проживания этнической группы иркит, которая территориально и культурно оказывается связанной с урянхайцами. Этноним иргит широко распространен в Туве: по данным Г.Н. Потанина почти во всех десяти суммах Урянхайского края в XIX в. существовало подразделение ирхит [14. с. 10-13]. Согласно же устной традиции алтайцев и «почтенный зайсан Омбо», и храбрый Гулчугай также происходили из рода «иркит». Таким образом, на территории Западного Алтая и примыкающих к нему верховий Иртыша в XVIIIв. существовала общность, названная мной «теленгито - урянхайской».

Относительно времени начала урянхайско-иркитской миграции из Прибайкалья в верховья Енисея и Иртыша можно только предполагать: это должно было произойти после походов Джочи в Южную Сибирь и до начала русской колонизации. Эта миграционная волна накрыла территорию современной Тувы, Северо-Западной Монголии, дойдя до бассейна верхнего Иртыша и распространившись на Западный Алтай, в котором к середине XVIIIв. еще не закончились аккультурационные процессы между пришлыми группами и местной теленгетской основой. Подданные зайсана Омбы одновременно относили себя как к уранхайцам, так и к теленгутам, что свидетельствует о неустойчивости этнического самосознания и незаконченности аккультурации. В XIX в. четвертая алтайская дючина в основном была представлена сеоком «иркит» и по-прежнему располагалась в долине р. Кан. Канская и Каракольская волости стали этнической основой современных алтай-кижи, но по-прежнему определяют некоторую культурную специфику алтайцев западных и центральных районов Горного Алтая.

В результате джунгаро-китайской войны 1754-1756гг. и набегов казахов урянхайцы верховий Иртыша, Бухтармы, Нарына, Аблайкетки мигрировали на территории, где проживали родственное им население, войдя в состав современных урянхайцев Монголии, Китая и алтай-кижи Горного Алтая.

Сложение четвертой этнокультурной общности, названной мной «саяно-теленгитской» также связано с центральноазиатскими событиями конца XVIв., когда вследствие образования государства Алтын-ханов в Северо-Западной Монголии, произошел значительный выплеск саянской миграции с территории Тувы. Продвигаясь вниз по Чуе, а затем и Катуня группы кужугетов, орчаков, точей, саянцев оказались в Верхнем Приобье, где кочевали вместе с телеутами Абака. Часть их расселилась в междуречье Бии и Катуня и была известна как Керсагальская волость.

Однако какая-то часть саянских мигрантов оседала по пути своего следования, взаимодействуя с теленгетами правобережья Катуня. Это привело к накоплению сойонского (тувинского) комплекса этнокультурных признаков у местных теленгетов, что впоследствии обособили теленгитов Юго-Восточного Алтая от теленгитов (теленгутов) левобережья Катуня [15. с. 47-48]. Последующие политические события, связанные с включением Центрального и Западного Алтая в состав России в 1756г. и сохранением до 1864г. статуса российско-китайских двоеданцев Чуйских теленгитов существенно повлияло на осознание своей особенности обеими близкородственными группами. Показательно, что еще в 1854г. все население южнее Семинского перевала называло себя «теленгитами», но в то же время выделяло внутри себя «Алтай-киши или «Катунь-киши» и «Чуя-киши» [16. с. 58]., что свидетельствовало о появлении наряду с общей идентичностью – «теленгитской» новых региональных идентичностей, которые подкреплялись наличием разных иноэтничных включений, что и определило формирование современных алтай-кижи и теленгитов.

Рассмотрение истории Горного Алтая и сопредельных территорий через выделение этнокультурных общностей дает возможность глубже представить процессы сложения современных народов и понять причины существующих противоречий даже внутри одного этноса. Включение разных этнических компонентов, специфика исторического контекста, неоднозначные отношения в прошлом – все это оказывает влияния на современные межэтнические и внутриэтнические отношения. Благодаря устойчивости устной традиции, сохранению генеалогий, фактически, каждый житель Горного Алтая имеет свое место не только в настоящем, но и прошлом, что в определенных ситуациях активизирует этническую память. К тому же такой подход позволяет преодолевать современные государственные и административные границы и дает возможность представить историю народов Центральной Азии как целостный, динамичный процесс.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шерстова Л.И. Горный Алтай в XVI-XX вв.: джунгарское этнокультурное наследие //Этнокультурные взаимодействия в Евразии: пространственные и исторические конфигурации. Материалы международной научной конференции. – Барнаул: АлтГПА, 2012, с.-238-246.
2. Сборник кн. Хилкова. - СПб., 1879 - 579с.
3. Шерстова Л.И. Тюрки и русские в Южной Сибири: этнополитические процессы и этнокультурная динамика XVII- начала XX века. – Новосибирск: ИАЭ СО РАН, 2005.-312с.
4. Шерстова Л.И. Указ. соч.
5. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Л.: Наука, 1969. – 196с.
6. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб., 1883.-1025с.
7. Самаев Г.П. Горный Алтай в XVII – середине XIXв.: проблемы политической истории и присоединения к России. – Горно-Алтайск, 1999. -256с.
8. Самаев Г.П. Указ. соч.
9. Самаев Г.П. Указ. соч.
10. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.: Ладомир. Т. 1. Кн. 1. 2000.-221с.
11. Гуревич Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIXв. М.: Наука, 1979.- 311с.
12. Потанин Г.Н. Пространство Северного Казахстана и Сибири по документальным публикациям Г.Н. Потанина. – Томск: ТГУ, 2013.-314с.
13. Потанин Г.Н. Пространство Северного Казахстана.
14. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии.
15. Шерстова Л.И. Тюрки и русские.
16. Чихачев П. Путешествие в Восточный Алтай. - М.: Наука, 1974.-359 с.

РАБОТА ГОРОДСКОГО ОТДЕЛА ЗДРАВООХРАНЕНИЯ Г. БИЙСКА АЛТАЙСКОГО КРАЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.

А.Ю. Юдина
Бийск, Россия

Важнейшим событием в истории XX века без сомнения стала Вторая мировая война. Многие её ход и последствия являются предметом острых дискуссий в странах-участницах и сегодня. Именно по этой причине необходимо многоплановое изучение функционирования всех систем, обеспечивавших жизнедеятельность Советского Союза.

Медицина была и остается одной из главных отраслей социального обеспечения, так как от эффективной деятельности системы здравоохранения зависит уровень здоровья и воспроизводства населения, успешная работа всех отраслей промышленности, и, следовательно, будущее государства в целом. Именно система здравоохранения отражает основные проблемы, с которыми сталкивается

государство на каждом историческом этапе. И особенно важно для улучшения работы системы в целом изучение её работы в долговременных кризисных ситуациях.

История медицины в 1941-1945 гг. всегда вызывала интерес у исследователей. По этой причине сегодня имеется достаточно большой и разноплановый корпус литературы по развитию медицины в XX веке. В него входят как источники строго медицинского характера, так и работы, предназначенные для широкого круга читателей («Энциклопедический словарь военной медицины» под редакцией Е.И. Смирнова, «Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны (1941- 1945)» под редакцией Н.А. Виноградова, «Советская медицина в годы Великой Отечественной войны: очерки» Кузьмина М.К., и др.).

История советской медицины началась после революции 1917 года. Происходило повсеместное создание централизованной системы лечебных учреждений, имевшей единое контролирующее учреждение и реализующей основные принципы политики государства в области здравоохранения.

Для сохранения здоровья населения было необходимо сделать медицинскую помощь доступной для всех слоев населения, вне зависимости от места проживания, социального статуса, национальной принадлежности и возраста. Доступность врачебной помощи подразумевала и минимизацию затрат населения на лечение – основные медицинские услуги, оказываемые больному, должны были стать бесплатными. По всей стране стали открываться новые больницы и амбулатории.

Рост числа медицинских учреждений требовал создания не только системы контроля за их деятельностью, но и разработки нормативов приема и лечения больных. Разграничение обязанностей и прав медицинских учреждений, установление управленческой иерархии позволило сделать систему здравоохранения более мобильной и эффективно реагирующей на потребности населения. Главным руководящим звеном системы стал городской отдел здравоохранения, в котором контрольную деятельность, кроме заведующего, осуществляли и лечебные инспекторы.

Перечисленные преобразования в организации медицинской помощи населению особенно ярко проявились в небольших городах Советского Союза, не имевших до революции постоянной бесплатной медицины. Одним из таких городов был старейший город Алтайского края – Бийск. Изучив работу горздрава Бийска в годы войны, можно составить представление о трудностях лечебных учреждений всего края. Однако следует при этом учитывать, что количество принимаемых пациентов в городах края было различным. Бийск к началу Великой Отечественной войны являлся важным транспортным узлом Алтайского края, так как был не просто конечным пунктом южной ветки Западно-Сибирской железной дороги, но и местом, откуда брали начало автомобильные тракты: Чуйский, Смоленский, Солтонский, Тогульский. С началом войны в Бийск, как и в другие города края, стали прибывать эвакуированные предприятия и госпитали. Таким образом, деятельность городского отдела здравоохранения существенно расширилась.

Городской отдел здравоохранения (горздрав) являлся подразделением, осуществлявшим управляющие и контролирующие функции в системе здравоохранения на уровне города. Подчинялся он краевому отделу здравоохранения и горисполкому Бийска. В компетенцию крайздраводела входил контроль за выполнением различных распоряжений центральных и региональных ведомств по организации медицинской работы. Горисполком же мог вынести рекомендации по устранению недостатков в работе того или иного медицинского учреждения, помочь в решении хозяйственных проблем и в развитии отрасли (например, построить новые больницы, привлечь врачебные кадры и т. д.).

В интересующий нас период горздравотдел Бийска располагался по адресу: пер. Базарный, дом 5. В 1941 г. управление здравоохранения занималось главным образом решением медицинских вопросов: а) организацией деятельности скорой медицинской помощи населению; б) борьбой со вспышкой кори среди детского населения города; в) реформированием системы санитарно-эпидемиологического контроля, г) повышением квалификации врачей и среднего медперсонала.

Однако решение этих проблем в связи с начавшейся войной было отодвинуто, как показала жизнь, на пять лет (в 1945 году только составлялись планы реформирования и восстановления медицинских учреждений, активной работы по восстановлению еще не происходило).

Перед горздравом стали новые проблемы, решать которые следовало немедленно. Первой такой проблемой стал *отзыв медицинских работников на фронт*. Сложившуюся в сфере здравоохранения ситуацию, можно проследить по оставшимся от того времени документам. Так, 23 июня 1941 г. появился приказ № 67, извещавший о призыве в ряды РККА медицинских работников. В соответствии с ним в числе первых ушли на фронт заведующая амбулаторией № 2 врач О.Ф. Кутырева и заведующий центральной амбулаторией врач А.И. Филатов. Чуть позже ряды Действующей армии пополнили заведующая физиолечебницей - врач П.Г. Казанцева, заведующий смотровым кабинетом и лечебный инспектор горздрава фельдшер К.А. Небогатиков, бухгалтер-ревизор В.А. Крепов, заведующая малярной больницей - врач К.Н. Дегтярева и заведующая детпрофамбулаторией М.Н. Элланская.

Как и во всех медицинских учреждениях города, в горздраве в годы войны также менялись люди. По этой причине пост заведующего в годы войны занимали поочередно несколько человек. Первым его занял Дюжев (имени и отчества в документах не указано) [1]. Он работал в горздраве в предвоенные годы, занимался формированием централизованной системы здравоохранения города, а в первый год войны -

оперативно развернул в Бийске эвакуогоспитали и реформировал основные методы работы гражданских медицинских учреждений. Ушел он с занимаемой должности (по состоянию здоровья) 9 апреля 1942 г. Анализ документов Военно-медицинского музея министерства обороны Российской Федерации позволил сделать предположение, что Дюжев стал работать с апреля 1942 г. начальником эвакуогоспиталя № 2735[2]. Если наши предположения верны, имя бывшего заведующего горздравом Владимир Артемович Дюжев. Следующим заведующим горздрова стал Тимофей Константинович Гнедаш. Много усилий потратил Тимофей Константинович на внедрение новых способов работы больниц и амбулаторий, но, к сожалению, уехал в марте 1943 г. на Украину. После него пост заведующего горздрова занял П.М. Быстревский. Но он недолго проработал в этой должности и оставил её по собственному заявлению. В связи с этим, обязанности заведующего были возложены на врача А.Я. Зыбину. Её сменил в 1944 г. Александр Кузьмич Белькевич, известный в городе врач, уделивший много внимания реформированию системы санитарного контроля в городе. На заключительном этапе, т.е. в 1945 г., горздрав возглавила Фаина Михайловна Цыганова, замечательный врач и успешный организатор, работавшая до этого в Доме ребенка.

Главной заботой руководства горздрова стала организация медицинского обслуживания всех категорий населения. Стала очевидной необходимость *новой организации труда медицинских работников* в связи с коренным изменением режима производства и появлением новых промышленных предприятий. Вот что писал об этом заведующий горздравом Тимофей Константинович Гнедаш: «В дни отечественной войны медицинские работники должны помнить, что неизмеримо повышается наша ответственность за организацию медико-санитарного обслуживания населения медработники должны знать, что старыми темпами сейчас работать нельзя, закрываться в стенах кабинета, амбулатории, больницы. Врачу, фельдшеру, хозяйственнику надо искать и находить новые пути, формы и методы организации своего дела – надо вовлекать общественный актив. Врач – часовой на посту, [и должен] честно исполнить долг патриота своей великой Родины»[3].

Работники сферы здравоохранения делали все возможное для того, чтобы приблизить медицинскую помощь к предприятиям: действовали медицинские пункты на заводах, особое внимание уделялось функционированию заводских амбулаторий и детских яслей. Увеличивался рабочий день медицинских работников, прием велся без выходных дней для того, чтобы работающие люди могли получить помощь во внерабочее время. Часть медиков города быстро сориентировалась и смогла наладить работу в новых условиях: за хорошую работу Т.К. Гнедаш объявил благодарность заведующему венерической больницей Г.Л. Пашинскому, заведующей амбулаторией текстильной фабрики Селивановой, заведующему амбулаторией № 4 фельдшеру Пичокас, врачу центральной поликлиники Эдишевой, завхозу 2-й амбулатории Архиповой.

Все же ряд больниц не справился с поставленными задачами. Основными причинами медленного перехода на другой способ работы были следующие: большая часть медицинского инвентаря была передана прибывшим в Бийск эвакуогоспиталю, лечебные учреждения не имели надлежащих зданий, сократилось количество медицинского и обслуживающего хозяйственные нужды учреждений персонала, снизилось количество отпускаемых денежных средств. Проводимые горздравом и горисполкомом проверки позволили установить, что городская больница, Дом ребенка, детские и женские консультации города находились в плачевном состоянии. Дальнейшее их функционирование в 1941-1942 гг. казалось невозможным, так как ни заведующие лечебными учреждениями, ни заведующий горздравом, ни горисполком не имели необходимых ресурсов для кардинального улучшения материальной базы указанных лечебных учреждений. Однако оставить город без больниц тоже было невозможно. И, чтобы поддержать их работу, были предприняты усилия по оптимизации деятельности лечебных учреждений. Все же горздрав действовал достаточно успешно. Если руководство лечебного учреждения не могло решить проблему самостоятельно, то к делу «подключались» власти и жители города. Самый яркий пример подобного сотрудничества – это оснащение в 1941 г. находившихся в городе эвакуогоспиталей инвентарем, их ремонт, а также доставка раненых в назначенный госпиталь. Власти города тогда нашли все возможные пути для того, чтобы с минимальными затратами обеспечить их всем необходимым (стройматериалами, мебелью и т.д.), а жители города бесплатно и в самых разнообразных формах помогали раненым (от продуктов питания и белья до помощи в ремонте зданий и доставки в эвакуогоспиталь раненых с железнодорожного вокзала). При помощи горисполкома горздраву удавалось получать не только дрова и принадлежности мягкого инвентаря (одеяла для туберкулезной больницы, одежду для Дома ребенка), но и необходимые для детей и рожениц продукты питания (молоко, рисовую крупу, хлеб и прочее).

Особое внимание медики города обращали на так называемых «неорганизованных» детей. Велся учет беспризорников, проводилось их размещение в соответствии с возрастом не только в детских яслях и домах, но и в патронатных семьях.

В тяжелые годы войны учителя и врачи осознавали особую важность *организации работы с детьми в период летних каникул*. Дети в эти годы навещали раненых в эвакуогоспиталях, помогали родителям, собирали необходимые для аптек травы, работали в подсобных хозяйствах школ. Основой задачей организаторов летнего отдыха являлось поддержание здоровья детей. Именно по этой причине мы кратко осветим организацию летнего отдыха детей.

Уже в 1942 г. горисполком создал комиссию из 9 человек, в которую вошли представители различных организаций города: от горздрава – Галюн, от пионерского клуба – Брызгина, от детских домов и садов – Жерникова, от Алтайторга – Левков и другие. Комиссия разработала план оздоровительных мероприятий для детей города, включая тех, кто не мог выехать в санатории и детские лагеря или приходиться на школьные площадки (так назывались действующие в летний период на базе школ циклы мероприятий, направленные на оздоровление и развитие детей).

Пионерский лагерь был открыт с 15 июня в помещении школы № 22, проработал лагерь 2 месяца, и был рассчитан на 600 детей. Еще один лагерь для детей рабочих завода № 479 был открыт на озере «Кругленькое»[4]. С 15 июня 1942 г. начал работать и детский санаторий (был развернут в помещениях школ № 9 и № 24), рассчитанный на размещение 400 детей. Пришкольные площадки работали в школах № 4, 6, 14, 15, 24; общее число детей, посещавших их, составило 600. По решению комиссии, дети фронтовиков получали приоритетное право на отдых в санаториях.

В летний период возрастала опасность возникновения желудочно-кишечных заболеваний. Во всех детских лагерях и санаториях медицинские работники проверяли состояние столовых. Лечебные учреждения вели прием всех заболевших детей, детский дневной стационар при помощи горисполкома обеспечили дополнительным бельем и посудой. Были организованы консультационные выезды на сахарный завод (не реже двух раз в неделю), выдавались лечебные смеси. Пункт выдачи лечебных смесей был открыт и при амбулатории № 3 в заречной части города[5]. Такие обширные меры помогли справиться с развитием болезни у тех, кто уже был заражен, но поступали всё новые и новые дети с теми же диагнозами. Для предотвращения дальнейшего распространения желудочно-кишечных заболеваний стали читать лекции, проводить беседы о причинах возникновения заболеваний среди детей и взрослых, что помогло предотвратить повторные обширные вспышки, хотя полностью ликвидировать заболеваемость всё же не удавалось.

В 1944 г. уже отдельно определялись продолжительность и время открытия летних сезонов детских лагерей: 1 сезон начался 15 июня и закончился 10 июля, 2 сезон проходил с 15 июля по 10 августа. Путевка в лагерь санаторного типа стоила 300 рублей, пребывание в детском лагере или на детской пришкольной площадке – 250 рублей. За счет отдела гособеспечения детям погибших фронтовиков и остро нуждавшимся семьям были бесплатно предоставлены 100 путевок в оздоровительные учреждения.

Кроме детского лагеря сахарного завода на 300 мест, по-прежнему находившегося в школе № 22, работал детский оздоровительный лагерь текстильной фабрики (школа № 9), который мог принять две сотни детей. Детские школьные площадки, обеспечивающие воспитанников питанием, были открыты по следующим адресам: Андреевская, 15, Короткая, 26, Ленина, 133, Муромцевский, 2; в общей сложности были рассчитаны на 550 детей. Детская столовая передала 300 пайков еды пионерским лагерям. Таким образом, появилась возможность дополнительно накормить детей. Горисполкомом был проведен месячник интенсивного питания (оставшиеся после его проведения продукты были отданы в столовые детских лагерей и площадок – количество обслуживаемых детей увеличилось на 100 человек)[6].

Организовывая медицинскую помощь детям в оздоровительных лагерях и на пришкольных площадках, проводя среди школьников просветительскую работу по основам санитарии и гигиены, горздрав, совместно с властями города, стремился решить главную проблему, касающуюся организации регулярного питания детей. На фоне постоянного недоедания болезни развивались быстрее и принимали более тяжелую форму. Поскольку детская больница могла обеспечивать питанием только тех детей, которые находились в стационаре, особое значение имели столовые для детей и режим питания в санаторных учреждениях. Делая все возможное для того, чтобы как можно больше детей оказались на пришкольной площадке или в детской столовой, врачи города лечили детей от самого тяжелого заболевания – от голода.

Нужно отметить, что медработникам Бийска в 1944 г. удалось заметно активизировать деятельность в области *повышения квалификации* работавших в городе медиков, что было жизненно необходимо для оказания качественных профильных медицинских услуг. В соответствии с приказом горздраотдела от 1 сентября 1944 г., врач детпрофамбулатории Инна Ивановна Иванова была направлена в г. Новосибирск на двухмесячные курсы специализации по циклу глоточных болезней, врач Татьяна Семеновна Сасык - для обучения по специальности рентгенология [7]. Многие медики стали постепенно возвращаться в город, использовать довоенные формы работы.

Городской отдел здравоохранения вел всю основную *документацию по здравоохранению*, формировал отчеты города о медицинской деятельности, назначал и снимал с должности работников сферы здравоохранения, контролировал финансовую и кадровую документацию. Так, с июня по август 1941 г. горздрав Бийска должен был собрать значительное число статистических данных по сети больничных учреждений: количество мест, количество врачей и младшего медицинского персонала, состояние медицинского инвентаря и т.д. Делалось это, по всей вероятности, для того, чтобы определить количество медицинских работников, которых можно было призвать на фронт без непоправимого ущерба для сети здравоохранения Алтайского края, а также определить возможности края по размещению и обслуживанию эвакогоспиталей.

Отчетные статистические сведения подавались ежегодно для распределения необходимой материальной помощи. Однако горисполком отмечал, что горздрав в годы войны неоднократно задерживал

предоставление отчетных статистических материалов. В большой степени это было связано с тем, что отчеты больниц подавались нерегулярно по причине постоянной смены руководящего звена медицинских учреждений. Заведующий городским управлением здравоохранения хотя и требовал отчетные материалы, но у заведующих больницами не было времени на качественное проведение внутренних проверок по таким направлениям как оказание медицинской помощи, финансовая документация, санитарно-эпидемический режим, работа над повышением квалификации сотрудников, хозяйственная часть. Учитывая все указанное, понятно, что наиболее полные отчеты были составлены за 1941 и 1945 гг. Данные, приведенные в них, являются показательными с точки зрения качества обслуживания населения, а также уровня оказываемых медицинских услуг.

И все же, несмотря на ряд успехов, горздрав Бийска не мог устранить недостаток медицинских препаратов, оборудования и, самое главное, специалистов. Уход квалифицированных медицинских кадров спровоцировал ухудшение качества оказываемой медпомощи, ввиду отсутствия высокой квалификации у среднего персонала (что часто компенсировалось опытом работы) и большой загруженности оставшихся. Однако, несмотря на это, медики Бийска смогли применить новый подход к организации своей работы. Медпомощь была максимально приближена к предприятиям, увеличена продолжительность рабочего дня, медики контролировали, насколько это было возможно, состояния улиц, домов, столовых. Проводились обходы районов и больных граждан, чтобы избежать распространения инфекционных заболеваний. Разработанная тогда система районирования города медицинскими учреждениями применяется и сегодня.

Несмотря на все трудности горздрав выполнял и несвойственные в мирное время функции. Самым сложным делом было создание и прием прибывающих эвакуогоспиталей. В городе Бийске значилось 23 эвакуогоспиталя, 21 и хотя эвакуогоспитали № 1819, № 1927, № 1966, № 3452, № 3466 не были развернуты или не принимали раненых, функционировавшие эвакуогоспитали принимали раненых сверх сметных мест. Основной профиль эвакуогоспиталей был общехирургическим. Объясняется данная закономерность несколькими причинами: узкопрофильные эвакуогоспитали в большом количестве развернуть в городе не было возможности из-за недостатка (в том числе и в связи с уходом в действующую армию) высококвалифицированных медицинских кадров в крае. В глубокий тыл направляли военнотружущих с вяло заживающими сложными ранениями, дальнейшее лечение которых не могло производиться во фронтовых госпиталях ввиду поступления других раненых.

Основными недочетами в работе сети здравоохранения были врачебные ошибки, разбиравшиеся специальными комиссиями, и нечеткое распределение обязанностей внутри учреждений (не были подготовлены лица, способные в полной мере в экстренных случаях заменить заведующего по всем направлениям работы). За хозяйственные и транспортные проблемы горздрав полной ответственности нести не может, так как вопросы снабжения не были в его компетенции и даже власти города обеспечить продуктами и инвентарем не могли по причине отсутствия запасов на складах.

Мы можем говорить о том, что именно опыт работы в военное время выявил слабые стороны системы лечебных учреждений города Бийска, способствовал созданию не только эффективной системы борьбы с инфекционными заболеваниями, но и дальнейшему улучшению водоснабжения и канализационной системы города. В первые послевоенные десятилетия была реформирована амбулаторная сеть города, сформированы новые больницы и детские ясли, располагавшиеся ближе к предприятиям. В городе активно проводилась работа с инвалидами войны, расширен коечный фонд родильного дома, отремонтирована детская больница. Прибывшие с театра военных действий медики активно работали в городе, их опыт стал основой развития хирургической сети города.

Деятельность городского отдела здравоохранения Бийска в годы войны наглядно демонстрирует ситуацию многих небольших провинциальных городов Советского Союза, материальная база которых не позволяла организовать медицинскую помощь на высоком уровне. Тем не менее, ответственность горожан и осознание тяжелой действительности войны позволили отчасти компенсировать недостатки материальной базы опытом и трудолюбием тех, кто работал в эти страшные годы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Архив при администрации г. Бийска (АПАБ) ФР-144, оп.1, д.72, л.1, 49-49 об.
2. Архив Военно-медицинского музея Министерства обороны Российской Федерации (ВММ МО РФ) личная карточка Дюжева Владимира Артемовича 1885 года рождения, начальника ЭГ № 2735
3. Приказ № 243. Книга приказов заведующего городским отделом здравоохранения Бийского горисполкома с № 1 по № 174 за 1941 год, с № 175 по № 383 за 1942 год по основной деятельности и личному составу. Примечание: документы отдела здравоохранения находятся в Управлении здравоохранением г. Бийска и имеют двойную нумерацию и по фондам не разделены. Во избежание ошибок мы приводим номер приказа.
4. АПАБ. ФР-144, оп.1, д.72
5. Там же.
6. АПАБ ФР-144, оп.1, д.79

7. Приказ № 75. Книга приказов заведующего заведующего городским отделом здравоохранения Бийского горисполкома с № 1 по № 161 за 1943 год, с № 162 по № 170, с № 1 по 88 за 1944, с № 89 по 205 за 1945 год по основной деятельности и личному составу.
8. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны (1941- 1945) / Н.А. Виноградов. М.: Медгиз, 1955. – 400 с.
9. Алтай в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов / Ред. В.Попов. Барнаул, 1956. – 455 с.

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ДИДАКТИКИ

БОЛОВСРОЛ СУДЛАЛ, ДИДАКТИКИЙН АСУУДАЛ

ЭЭЛЖИТ ХИЧЭЭЛИЙГ ЦАХИМ ХЭЛБЭРЭЭР ЯВУУЛАХ НЬ

М.Баярсайхан ХИС-ийн ГХСС-ийн СХУСС-ын
тэнхимийн ахлахбагш bayaraasaihan@yahoo.com

*“Усны бяцхан дусалд аварга том нар багтдагийн
адилсурсан хүмүүжүүлэх процессийн бүх
тал хичээлд багтдаг” М.Н.Скатин*

Түлхүүр үгс: Хичээл, хүмүүжил, чанартай сургалт, зөв төлөвшил
Бидний амьдарч буй орчин технологийн өндөр хурдацаар өдөр бүр шинэчлэгдэн өөрчлөгдөж байна. Энэхүү технологийн дэвшил мэдээллийг цахим хэлбэрт бүрэн шилжүүлж бүх шинжлэх ухаан, үйлдвэрлэлийн салбарт ашиглагдах болжээ.

Өнөөдрийн нийгэмд мэдээллийн хангамж, хүрэлцээ байнга шинэчлэгдэн хурдацтай хөгжиж байна.

Орчин үеийн мэдээлэлжсэн нийгэмд хүн өөрөө дасан зохицож, гадаад орчноо өөрчлөн хувиргах чадвартай байх шаардлагатай. Уг асуудлыг шийдвэрлэх боломжийн арга зам нь ЕБС-д багш бид орчин үеийн мэдээллийн технологийг өргөн ашиглах явдал билээ.

Сургалтын шинэ технологид багш бүр шамдан суралцаж интернэт болон гадаад хэлний мэдлэгээ дээшлүүлж, дэлхийн хөгжилтэй зэрэгцэн явахын тулд хичээн ажиллах шаардлага гарч байгаа байдал

- Ээлжит хичээлийн явц болон багш сурагчийн хоорондын харилцаа нь уламжлалт хэв загварт баригдаж байна.

- Багшийн хөгжил зүтгэл санаачлагаас сургалтын үр дүн чанар хамааралтай тул сонгох болсон

Сургалтын арга зүй яагаад шинэчлэгдэн өөрчлөгдөх болсныг Ш.Ичинхорлоо “Сургалтын арга зүйн шинэчлэл” /УБ 2009/ бүтээлдээ:

- Сургалтанд прагматик үзэл шавь төвтэй сургалтын үзэл санаа, конструктив хандлага зэрэг нэвтэрч эхэлсэнтэй холбоотой.

- Боловсролын зорилго, зарчим нь шинжлэх ухааны их мэдлэг олгох бус, сурагчдад ажил, амьдрал, хөдөлмөртөө хэрэгтэй мэдлэг чадвар төлөвшил олгох болсонтой холбоотой.

- Боловсролын агуулга өөрчлөгдөж нэг талаас стандарт нөгөө талаас сурагчдын сонгон судлах хичээл бий болж эхэлсэнтэй холбоотой.

- Багшийн сургалтанд гүйцэтгэх үүрэг ихээхэн өөрчлөгдөж, багш мэдээлэл дамжуулагч биш сурагчийн туслан зөвлөгч, хамтран зүтгэгч болж эхэлсэнтэй холбоотой.

- Сурагч ажил амьдрал хөдөлмөртөө хэрэг болох тийм мэдлэг чадвар, туршлага олж авахын хамт бие дааж сэтгэдэг, бүтээдэг байх нийгмийн шинэ эрэлт хэрэгцээтэй холбоотой гэж үзжээ.

“Ээлжит хичээлд идэвхтэй сургалтын арга зүйг хэрэглэх нь” /Т.Оюун нар УБ 2008/ товхимолд ээлжит хичээлийн бүтцийг дараах байдлаар томъёолсон байна.

- Ээлжит хичээлийн технологи

- Сэдэлжүүлэх

- Бүтээлч даалгавар

- Сурах үйл оролдлого

- Хамтын үйл ажиллагаа

- Шинжилгээ судалгаа

- Дүгнэлт, ажиглалт

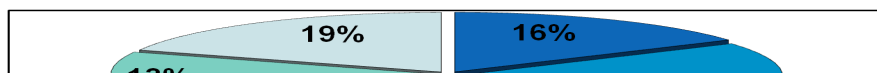
Ийм учраас сургалтын шинэчлэлд ээлжит хичээлийн бэлтгэл, түүний явц, үр дүн ямар байх нь хамгийн чухал юм. Сургалтанд сурагчдын сурах үйл ажиллагааг идэвхжүүлэх нөлөөтэй сургалтын идэвхтэй аргуудаас хэрэглэхийн зэрэгцээ багш бүр хичээл бэлтгэх болон заахдаа цахим төхөөрөмжийг хэрэглэх шаардлага гарч байна. Дэлхийн түвшинд бүх төрлийн сургалтанд цахим төхөөрөмжийг ашиглаж сургалт явуулж байгаа ба энэ нь суралцагч мэдлэг олж авах үйл ажиллагаандаа сургалтын төрөл бүрийн арга технологийн элементүүдийг хэрэглэх өргөн боломжуудыг нээн өгч байна.

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

Өнөөдөр манай сургуулиудын хувьд цахим хичээл хэр нэвтэрсэн, шаардлагатай төхөөрөмжүүдийн хүрэлцээ хэр байгаа, багш нарын мэдээлэл харилцааны технологийн мэдлэг чадвар ямар байгаа, цахим хичээлийг сурагчид хэрхэн хүлээж авдаг зэргийг мэдэх зорилгоор багш сурагчдаас дараах судалгааг авч үзлээ. Янз бүрийн мэргэжлийн 52 багшаас асуулгын аргаар авсан судалгаа

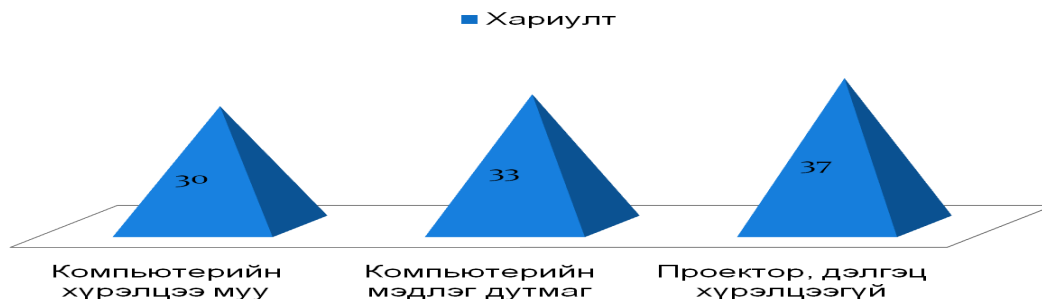
1. Та хичээлийн бэлтгэлийн юуг компьютер дээр хийдэг вэ?

■ Үзүүлэн	■ Төлөвлөгөө
■ конспект	■ Тест
□ Судалгаа, дүн, мэдээ	

Та цахим хичээлийг заах нь хэр үр дүнтэй гэж үздэг вэ?

2. Ээлжит хичээлийг цахим хэлбэрээр явуулахад танд ямар бэрхшээл тулгарч байна вэ?

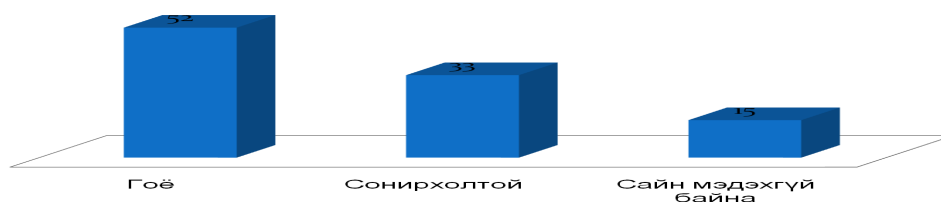

3. 4-5 дугаар ангийн 69 сурагчаас асуулгын аргаар авсан судалгаа

- Танай багшийн заасан хичээлүүдээс ямар хичээл маш ихээр таалагдсан бэ?

4. Цахим төхөөрөмжтэй хичээл ямар байх бол?

Хичээлийг цахим хэлбэрээр зохион байгуулахын давуу тал юу вэ?

- ✓ Багш чиглүүлэгч байж сурагчид дүгнэлт хийх.
- ✓ Самбар, шохой ,гараар бичсэн үзүүлэн шаардлагагүй.
- ✓ Самбар дээр зурж бичих цаг гарздахгүй.
- ✓ Сурагчдыг үнэлэх үед алдааг засах цаг хэмнэнэ.
- ✓ Сурагчид өөрөө өөрийгөө үнэлэхэд тусална.
- ✓ Багаар хамтран ажиллах.
- ✓ Хэрвээ хүүхэд бүр гэртээ компьютертой, нотебүктэй болсон тохиолдолд сурагч хичээлийг хуулж аваад бие даан хичээл хийх боломж бүрдэнэ.
- ✓ Харилцааны ур чадвар, соёл дээшлэх.
- ✓ Сургалтанд илүү идэвхтэй оролцоно.
- ✓ Сургууль дээр болон сургуулийн бус орчинд сурах боломжтой.
- ✓ Сурах сонирхол харьцангуй их болно/ багш, сурагч аль аль нь/
- ✓ Насан туршийн тасралтгүй сургалтанд хамрагдана/ багш, эцэг эх, сурагч /

Цахим хичээлийг бэлтгэн явуулахад тохиолдох бэрхшээлүүд:

- Багш нар компьютер дээр ажиллах мэдлэг дутмаг байна.
- Компьютерийн хүрэлцээ муу байна.
- Хүрэлцээ муугаас багш өөрөө өөрийгөө дайчлан ажиллахгүй байна.
- Сургуулийн дунд нэг проектор, дэлгэцтэй байдаг.

○ Багш бүр шинэ хуучин ,хоцорсон,сүүлийн үеийн программтай гэх мэтчилэн янз бүрийн компьютертой тул тэр болгон хийгээд ирсэн зүйлийг нь сургуулийн компьютер таньдаггүй.

Гарах арга зам буюу дэвшүүлж буй санаа:

- Багш нар хичээлийн төлөвлөгөө, бүлэг сэдвийн хөтөлбөр судалгаа, дүн, мэдээ зэргээ компьютер дээр хийж байгаа болохоор анхан шатны мэдлэгтэй байна.
- Багш нарын хувьд харьцангуй олонх нь хувьдаа компьютертой болсон нь техник төхөөрөмжийн дутагдлыг нөхөж буй чухал хүчин зүйл юм.
- Эцэг эхийн хандив туслалцаа, улсын их хурлын гишүүдийн дэмжлэг, том том пүүс компаний эзэн эцэг эхээр ивээн тэтгүүлж чадвал проектор, дэлгэц, принтертэй болж болно.
- Мөн компьютерийн мэдлэг өндөртэй мэргэжлийн багш нар өдрөөс өдөрт олширч байгаа тул заагаад өгөх багш нар байна.

Дүгнэлт

Өнөөдөр сургалтын үйл ажиллагаанд цахим төхөөрөмжийг ашиглах хэрэгцээ урган гарахын зэрэгцээ цаг үеийн шаардлагаар ээлжит хичээлээ бэлтгэхдээ цахим хэлбэрийг сонгох зайлшгүй шаардлага тулгарч байгаа бөгөөд багш бид ээлжит хичээлийн технологио өөрчлөх, өөрчлөхдөө өөрсдөө суралцах нь дамжиггүй.

Ээлжит хичээлийнхээ хэлбэр арга зүйг оновчтой зөв тодорхойлсноор шинжлэх ухааны судлагдахуунд суурилсан боловсролын агуулгыг цогц чадамжид суурилсан боловсролын агуулгад хувиргаж, мэдлэгийг дамжуулах арга бүхий технологийг мэдлэг бүтээлгэх арга зүй бүхий технологи болгон шинэчлэх явдал багш биднээс хамгийн түрүүнд шалтгаалах болно.

Резюме

При организаций обучения учителям не только применять активизирующие учеников методы, но и приходится необходимость использовать современными электрооборудованиями.

НОМ ЗҮЙ

1. СХЗүйхичээлийнгарынавллагаХовд 2008 он
2. Багшийн ном Ш.Ичинхорлоо УБ. 2008 он.
3. Боловсрол судлал сэтгүүл 2008, 2009 он
4. Бүтээлч сэтгэлгээг хөгжүүлэх арга зүй. /Боловсролын хамтын ажиллагааны нийгэмлэг/ УБ. 2004 он
5. Зургаан настай суралцагч /Багшийн гарын авлага/ БСШУЯ 2009 он.
6. Сургалтын арга зүйн шинэчлэл. Ш.Ичинхорлоо УБ. 2009 он.
7. Хүүхдийг чөлөөт байдалд сургах нь /Олон улсын “Алхам алхмаар хөтөлбөр” сэтгүүл/ 2004 он.
8. Ээлжит хичээлд идэвхтэй сургалтын арга зүйг хэрэглэх нь. Т.Оюун, Б.Оюунцэцэг УБ. 2008 он.

О РОЛИ ТУВИНСКИХ НАРОДНЫХ ИГР В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

У.П. Допул
(Кызыл, Россия)

Тувинский народ за свою историю накопил колоссальное культурно-педагогическое наследие. Это: и фольклорная педагогика, в которой есть педагогические миниатюры – загадки, пословицы и поговорки, и колыбельная педагогика, и героические сказания, в которых представлен совокупный идеал совершенного человека; и этикет, и рунические памятники, несущие уникальную педагогическую информацию; и этномызыка, как кладезь мироощущения и мировосприятия; и древнейшая народная обрядность с ее молениями и ритуалами, и народное прикладное искусство, праздники, национальные виды спорта, игры – все то, что исторически сохранилось в памяти народа и стало этнопедагогическим сокровищем.

Ребенок должен понимать, что каждый человек, независимо от возраста – часть своего рода, народа; что у каждого человека есть Родина: близкие и дорогие ему места, где живет он, его родственники. И нужно жить так, чтобы было хорошо всем вокруг, и людям, и животным, и растениям, потому что все взаимосвязано.

Для формирования чувства патриотизма очень важно давать детям начальные знания о Родине, базисные представления о нашей стране, народе, обычаях, истории, культуре. Но при этом, не забывать, что сами по себе знания являются пищей ума, а патриотизм «от ума» не бывает, он бывает только от «сердца». Ум как бы раскручивает духовно-нравственную работу души, а уже в свою очередь любящее сердце создает патриотическое мировоззрение.

Хорошо известно, что среди видов деятельности, имеющих большое воспитательное и образовательное значение для дошкольников является, игра. При этом мы имеем в виду не только игры в собственном смысле слова, но и все виды деятельности, которые в народной традиции имеют характер игры (обряды, праздники, и др.). Особенность тувинских народных игр в том, что они, имея духовно-нравственную основу, обучают развивающуюся личность социальной гармонизации.

Знакомство с национальными традициями, обычаями, культурой гораздо эффективнее проводится через ознакомление с краеведческим материалом. Трудности в ознакомлении с бытом, традициями вызваны тем, что дошкольникам свойственно наглядно-образное мышление. Поэтому изучение истории, в дошкольном учреждении начинается с уголка национальной культуры. В группе нужно создавать мини-уголки, где собраны подлинные предметы быта наших предков. Именно здесь впервые дети могут увидеть национальные костюмы, старинную посуду, предметы труда, украшения. Все эти предметы старины вызывают у детей неподдельный интерес, напоминают о традициях нашего культурного прошлого, расширяют их представления о жизни предков в прошлом.

В работе с детьми на занятиях и в кружковой работе, и в свободной деятельности важно широко использовать неповторимый игровой фольклор, так как радость движения в них сочетается с духовным обогащением детей. Ведь испокон веков в играх отражается образ жизни людей, их быт, труд, национальные устои, представления народа о честности, смелости, мужестве, т.е. народная игра содержит в себе информацию о традициях многих поколений. Участие детей в народных играх позволяет им через игровое общение усвоить культуру народа, обогатить словарный запас.

Самое главное, целенаправленная работа с детьми в этом направлении воспитывает уважение и взаимопонимание также к другим народам.

В период от трех до семи лет ребенок интенсивно растет и развивается, движения становятся его потребностью, поэтому включение различных видов игр, в том числе и тувинских национальных, особенно важно в этот возрастной период как для умственного и физического развития, так и для воспитания духовно-нравственных ценностей ребенка.

Игра — естественный спутник жизни ребенка, источник радостных эмоций, обладающий великой воспитательной силой. Тувинские народные игры являются традиционным средством духовно-нравственного воспитания. Испокон веков в них ярко отражался образ жизни тувинцев, их быт, труд, национальные устои, представления о чести, смелости, мужестве, желание обладать силой, ловкостью, выносливостью, быстротой и красотой движений, проявлять смекалку, выдержку, творческую выдумку, находчивость, волю и стремление к победе.

В тувинских народных играх – мудрость народа. В них ярко выражены особенности характера тувинского народа: честность, справедливость, смелость.

Многие игры основаны на внезапном изменении обстановки, динамичности движений, что требует от участников активности, решительности, творческой выдумки. Во время игр детям приходится чаще вступать в различные взаимоотношения с другими участниками, больше проявлять волевые усилия, организованность и дисциплинированность, уметь бороться за победу своего коллектива. Кроме того, элементы новизны повышают интерес у детей к играм, побуждают к проявлению инициативы, самостоятельности, творчества и самовыражения.

Прежде чем познакомить детей с тувинскими играми, следует провести подготовительную работу: в этой связи целесообразно рассказать о жизни тувинского народа, показать картины, отражающие основные стороны быта, природы, культуры, искусства. Дети с интересом будут слушать тувинские народные сказки. Им захочется играть в те игры, в какие играли герои сказок – честные, смелые и отважные люди.

Проследим, как тувинцы передавали традиционные ценности своим детям на примере детской игры «Сайзанак». Тувинская народная детская игра «Сайзанак» с давних времен являлась наиболее распространенным и популярным развлечением тувинских детей.

«Сайзанак» - это сюжетно-ролевая игра, в которой ярко выражается образ жизни тувинцев, их традиции, обычаи, быт, национальные устои. В этой игре дети берут на себя роль взрослых и в игровой форме воспроизводят деятельность взрослых и отношения между ними. Дети учатся употреблять устойчивые слова-приветствия, принятия гостей, угощения их национальными блюдами – в целом подражают культурным традициям взаимоотношений между представителями рода. При этом дети используют различные предметы, имитирующие настоящие вещи из «взрослого мира», пользуются речевыми шаблонами, установками. В старину использовались кости-бабки, разноцветные камешки, ткани и стеклышки как марионетки. Если на природе дети во время игры «Сайзанак» подбирают камешки, заменяющие игрушки, то в юрте иногда используются самодельные предметы, вырезанные из дерева фигурки домашних животных.

В игре «Сайзанак» есть правила, сюжет, роль и действие. При этом каждая отдельная игра уникальна, ведь правила возникают спонтанно. В эту игру может играть, начиная с года и примерно до двенадцати лет, один ребенок или несколько детей. В старину играли в основном дети-пастухи во время пастбы мелкого рогатого скота. Из разных камней дети строили миниатюрные изображения аала, юрты со всеми принадлежностями и скотом. В самом начале дети распределяли роли жителей аала. В этом маленьком житейском мире ребенок может быть тем, кем захочет. Чаще всего он принимал на себя роль взрослого. Ведь наличие роли в игре означает, что в своем сознании ребенок отождествляет себя с тем или иным человеком, и будет действовать в игре от его имени, используя те или иные предметы, вступать в разнообразные отношения с другими играющими. Однако к роли дети относятся избирательно, они принимают на себя роли тех взрослых, действия и поступки которых произвели на них наиболее эмоциональное впечатление, вызвали наибольший интерес.

Примечательно и то, что интерес к той или иной роли связан и с тем местом, которое занимает данная исполняемая участником роль в развертываемом сюжете игры, в какие взаимоотношения - равноправия, подчинения или управления - вступает с другими играющими, принявший на себя ту или иную роль.

По содержанию тувинские народные игры классически лаконичны, выразительны и доступны ребенку. Они вызывают активную работу мысли, способствуют расширению кругозора, уточнению представлений об окружающем мире, совершенствованию всех психических процессов, стимулируют переход детского организма к более высокой ступени развития. Именно поэтому игра признана ведущей деятельностью ребенка-дошкольника. Все свои жизненные впечатления и переживания малыши отражают в условно-игровой форме, способствующей конкретному перевоплощению в образ. Игровая ситуация увлекает и воспитывает ребенка, а встречающиеся в некоторых играх зачины, диалоги непосредственно характеризуют персонажей и их действия, которые надо умело подчеркнуть в образе, что требует от детей активной умственной деятельности. В играх, не имеющих сюжета и построенных лишь на определенных игровых заданиях, также много познавательного материала, содействующего расширению сенсорной сферы ребенка, развитию его мышления и самостоятельности действий. Так, например, в связи с движениями водящего и изменением игровой ситуации ребенок должен проявить более сложную, т. е. мгновенную и правильную реакцию, поскольку лишь быстрота действий приводит к благоприятному результату.

Игра служит не только как средство психофизической регуляции, но и как средство установления межличностных отношений в группе, проявления индивидуальной личности каждого ребенка, самовыражения, высвобождения в движении подавленных чувств, самоутверждения. Игры с использованием музыки и ритмических движений («Наездники», «Челер-Ой», «Веселая юрта» ...) стимулируют творческий потенциал детей, способствуют коррекции системы отношений личности.

Игры с выполнением ритмических движений также имеет большое воспитательное значение. Осваивая его, дети не только разучивают движения, но и создают художественный образ, а для этого нужно понимать музыку, найти характер движений, ощутить культуру, национальные особенности пластики танца того или иного народа.

Подходя к игре с педагогической точки зрения, можно констатировать, что игровое обучение направлено на интенсивное формирование и развитие двигательных и творческих способностей у детей. В играх, отражается также экологическое воспитание, где дети любят красотою и богатством природы, пробуждая уважение к ней. Благодаря развивающим играм, у детей складываются мировоззрение, бережное отношение к флоре и фауне.

В игре происходит передача знания, но не менее важным ее смыслом является постижение (приобретение) ценностей, их практическое освоение. Эти ценности формируются в процессе жизни человека в условиях социальной среды, однако игра обладает свойством объединять людей, способствовать развитию у них общих интересов и чувств, единого мироощущения и мировосприятия.

К физическим упражнениям, формирующим эстетические чувства, в первую очередь относятся национальные виды борьбы "Хуреш", конные скачки и "Даш кодурери". Например, в "Хуреше" форма одежды борцов, секундантов сшита из красивого шелка, украшена национальными узорами и орнаментами. Само богатырское телосложение борцов, рельефные мышцы ног, груди, рук, технические приемы вызывают восхищение зрителей. Все это способствует умению видеть красивое, формированию у детей эстетических чувств. Особо надо отметить ритуальный танец борца-хурешиста "Девиг". Во время проведения соревнований по "Хурешу" всегда присуждается специальный приз за красивое исполнение ритуального танца "Девиг" или "Танец орла". Исполнение танца "орла" вызывает восхищение у зрителей, создается впечатление парящего высоко в небо гордого орла, символа древней Тувы.

В настоящее время важное значение приобретает интерес к народной культуре, народным традициям, фольклору, и поэтому актуальным становится внедрение в программу дошкольного обучения новых форм и методов, ориентированных на изучение культуры, истории и искусства, изучения народного творчества и охрану здоровья детей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аг-оол, Е.М. //Дисс. канд пед. наук. Разработка вариативной части учебной программы по физической культуре для 1-4 классов с использованием элементов тувинских национальных видов спорта, танцев и народных игр. Омск, 1998.
2. Авраменко О.В. Нравственное воспитание дошкольников в игре: Образовательно-профессиональные программы. - Елец, 2001.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 1968.
4. Вайнштейн С.И. Этнографическое изучение тувинцев. Кызыл:ТНИИЯЛИ, 1975.- Вып. 17.
5. Волков, Г.Н. Введение в этнопедагогику. М., 2006.
6. Галигузова Л.И. Психологический анализ феномена детской застенчивости // Вопросы психологии. - 2000. - №5.
7. Грумм –Гржимайло, Т.К. За пятьдесят лет: Соч. Т. III.- М.;1934.
8. Запорожец, А. В. Игра и развитие ребенка. //Психология и педагогика игры дошкольника.М., 1966.
9. Каррутерс, Д. Неведомая Монголия. Т. I.-М., 1914.
10. Колечко В.В. Педагогические условия организации дидактических игр с детьми старшего дошкольного возраста: Автореф. канд. дис. М., 1990.
11. [Курбатский, Г.Н. Тувинские праздники](#). Кызыл.1973.
12. Кон, Ф.Я. Экспедиция в Сойотию. За пятьдесят лет. М., 1934
13. Нездемковская, Г.В. Становление этнопедагогики в России //Педагогика, №7 2009.
14. Ооржак, Х.Д-Н. Тувинские народные подвижные игры. – Кызыл, 1995.
15. Ооржак Х. Д-Н.Электронный научный журнал «Новые исследования Тувы» www.tuva.asia № 1 2010 г. с. 254
16. Подъяков Н.Н. Мышление дошкольника. М., 1977.
17. Самбуу, И.У. Тыва оюннар. Кызыл, 1968.

НЭГДҮГЭЭР КУРСЫН ОЮУТНЫ ШАЛГАЛТЫН ӨМНӨХ БОЛОН ДАРААХ ҮЕИЙН ТҮГШҮҮРИЙН ТҮВШИНГ СУДАЛСАН ДҮНГЭЭС

Я.Жанар СХУСС-ын тэнхим, нийгмийн ажлын багш
janarsw@yahoo.com

Сэдвийн чухал тал: Стресс /stress - хvч чадал шавхагдах, тамирдах, хvчээ бvрэн дайчлахууд хvрсэн байдал гэсэн утгатай англи vг/ гэдэг ухагдахууныг өнгөрсөн зууны 30-аад онд Канадын эрдэмтэн Г.Селье анагаах ухаанд анх оруулахдаа, биологийн стресс буюу “дасан зохицохуйн ерөнхий хам шинж” нь ямар vсэлтэйгээс vл хамааран vй олон өвчин эмгэгийн vед нэг л хэлбэрээр илэрдэг хариу урвалыг хэлнэ гэжээ. Оросын хэсэг эрдэмтэд Эрүүл хүмүүст үүсэх дунд зэргийн стресс урвалын дүнд дархлаа тогтолцоо идэвхижиж халдварын эсрэг өвөрмөц бус хамгаалах урвал идэвхижиж байсан бол хүнд хэлбэрийн удаан хугацааны стресс урвалын улмаас дархлааны хариу урвал дарангуйлагдаж байгааг оюутнуудад шалгалтын өмнө хийсэн судалгаагаар тогтоожээ. Ф.И Фурдуй дунд зэргийг стресс урвалын үед эрүүл хүмүүсийн хэвийн киллер эсүүдийн идэвхи ихэсдэг болохыг судлан тогтоожээ. Харин хүчтэй стресс үүсгэх стресс цочролын нөлөөгөөр дархлаа тогтолцооны идэвхи дарангуйлагддаг бөгөөд энэ нь хүчтэй нэг удаагийн сэтгэцийн цочрол болох шүхрээр анх удаа үсрэх үед хэвийн киллер эсийн идэвхи буурч байснаар тогтоогджээ. [Эрдэнэбаяр “Сэтгэцийн эрүүл мэнд судлалын лекцүүд” 2011]

Стрессийн үеийн Өөхний хэт исэлдэлтийн процессийг судлаач Баасанжаргал судлахдаа харьцангуй эрүүл насны 20-35 насны 70 оюутанг санамсаргүй түүвэрлэлтийн аргаар сонгож судалгааг хийсэн байна.

Шалгалтын өмнө судалгаанд хамрагдсан оюутнуудын 93,2% нь стресстэй, 6,8% нь стрессгүй, харин оюутны амралтын дараа дээрх оюутнуудын 84,5% нь стрессгүй, 15,5% нь стрессийн нэгдүгээр зэрэгтэй байсан нь стресс үүсэх хамгийн тохиромжтой загвар бол шалгалтын стресс юм гэсэн бусад судлаачдын дүгнэлттэй ижил байна. [Стрессийн үеийн мэдрэл шингэний зохицууллагын хямрал түүний эмгэг талын онцлогсудалгааны ажлаас]

Дэлхийн хүн амын 8-9 хувь нь далайн түвшингээс 1000 метрээс өндөрлөгт амьдардаг \Бейкер 1981\ Монгол орны бүх хүн амын 90 гаруй хувь нь далайн түвшингээс 1000 метрээс дээш өндөрт түүний 22,2% нь 1500-2000 метрт, 15,7% нь 2000 метрээс дээш өндөрт амьдардаг болохыг тогтоосон байдаг байна[Цэрэнсодном 1982]. Монгол орны оршин суугчид нь дунд өндөрлөгт сэрүүвтэр уур амьсгалтай хавсарч нөлөөлдөг байгаль цаг уурын өвөрмөц нөхцөлд амьдардаг онцлогтой. Нөгөө талаас 18-22 насны залуучууд нь Өөрийн дотоод ертөнцийг нээх өөрийн сэтгэл хөдлөлийг өөрийн “Би”-гийн байдал гэж ухамсарлаж, өөрийгөө бусдаас ялгаатай, өвөрмөц хувь хүн гэсэн мэдрэмж бий болно. Зарим тохиолдолд ганцаардах мэдрэмж үүсч болно. Цаг хугацааг зогсоож болохгүй, хүний амьдрал төгсгөлтэй гэдгийг ухамсарлаж ойлгосноор амьдралынхаа утга учир, зорилго, ирээдүйн талаар эрэгцүүлэн бодно.

Нэгдүгээр курсын оюутан залуучуудын хувьд оюутны талаарх болон шалгалтын талаарх төсөөлөл, оюутны амьдралын хэмнэл, бие даасан байдал, олон багшийн заах аргазүйд суралцах, бие даалт, шинэ хамт олон зэрэг маш олон бэрхшээлтэй асуудал тулгарч байдгийг их сургуульд 10 гаруй жил багшлахдаа ажигласан билээ.

Түлхүүр үгс: Стресс, Дарамт, Шахалт, Түгшүүр

Судалгааны ажлын зорилго: Нэгдүгээр курсын оюутнуудын шалгалтын өмнөх болон дараах үеийн түгшүүрийн түвшинг судлах

Судалгааны арга: Сэтгэлийн түгшүүрийг судлах Спилбергерийн асуулга

Сэдвийн судлагдсан байдал: Баасанжаргал “Стрессийн үеийн мэдрэл шингэний зохицууллагын хямрал түүний эмгэг талын онцлог, Сарандаваа “Сэтгэц заслын уламжлалт аргын судалгаа”, Энхтуяа “Оюутны логик сэтгэхүйн хөгжилд сургалтыг идэвхжүүлэх арга замын нөлөөллийн судалгаа”, Тунгалаг “Стресс ба үүнийг тайлах арга замуудаас хэргэлсэн нь”, гэх мэтчилэн Стрессийг анагаах ухааны талаас нь, оюутны сэтгэц физиологийн талаас нь авч үзэн судалгаа эрдэм шинжилгээний ажлууд байгаа боловч чухам оюутны шалгалтын үеийн стресс талаас нь авч үзэж судалсан судалгааны ажил хараахан байхгүй байна.

Судалгааны хамрах хүрээ: Судалгаанд ХИС-ын нэгдүгээр курсын 200 оюутан хамрагдсан

График №1

Шалгалтгүй байх үеийн 1-р курсын оюутнуудын стрессийн түвшин

Шалгалтгүй байх үеийн оюутнуудын стрессийн түвшинг харьцуулан үзэхэд ихэнх хувийг нь дунджаас бага түвшин эзэлж байна.

График №2 Шалгалтын өмнөх стрессийн түвшин

Шалгалтын өмнөх стрессийн түвшинг судлахад ихэнх хувийг нь дунджаас бага түвшин эзэлж байна.

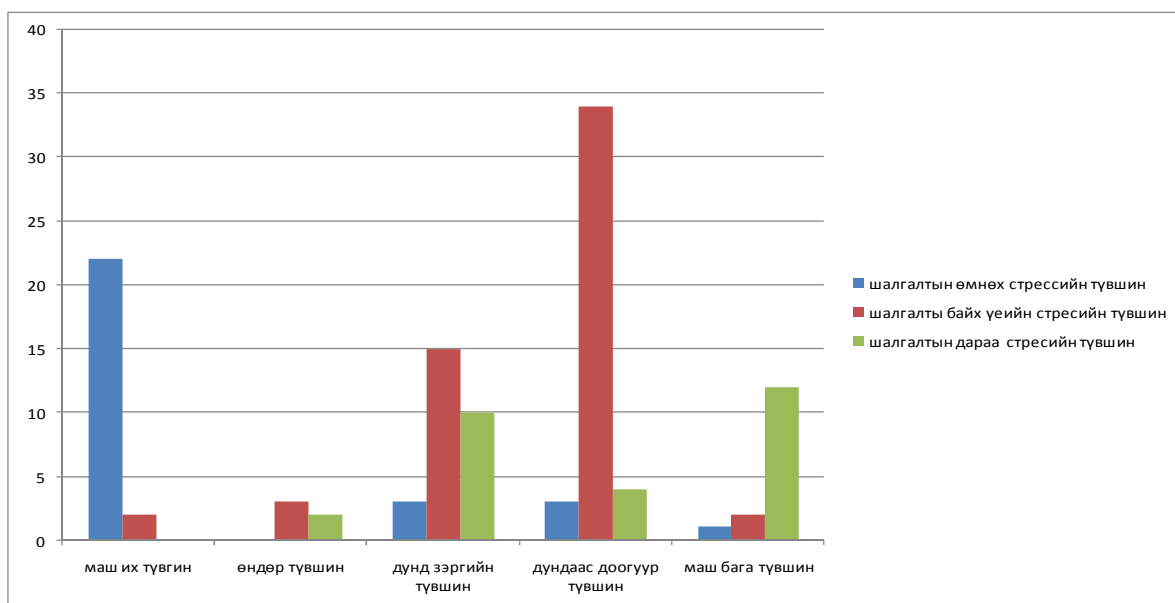
График 3 Шалгалтын дараах стрессийн түвшин

Шалгалтын дараах стрессийн түвшинг судлахад ихэнх хувийг нь маш бага түгшүүр эзэлж байсан.

График №4

Стрессийн түвшинг харьцуулсан байдал

Судалгааны дүгнэлт

Энэхүү судалгааг Ховд их сургуулийн нийт 1-р курсын оюутнуудын түгшүүрийн түвшинг судлан гаргахаар 1-р ангийн нийт 200 оюутнаас 3-н түвшинд ангилан судалгаа авсан. Үүнд: Шалгалтгүй байх үеийн стрессийн түвшин, шалгалтын өмнөх стрессийн түвшин, шалгалтын дараах стрессийн түвшин гэж ангилан авч үзсэн. Шалгалтгүй байх үеийн оюутнуудын стрессийн түвшингээс харахад ихэнх хувийг нь дунджаас бага түгшүүр 61%, дунд зэргийн түгшүүр 19%, стрессийн өндөр түвшин 9%, маш өндөр түвшин 8%, маш бага түгшүүр 8%-ийг тус тус эзэлж байна. Мөн шалгалтын өмнөх стрессийн түвшинг харахад оюутнуудын сэтгэл санаа тийм ч тогтвортой биш харагдаж байсан. Үүнийг судалгааны үр дүнгээс харахад дунд зэргийн түгшүүр 10%, дунджаас бага түгшүүр 10%, Маш бага түгшүүр 4%, маш өндөр түвшин 76%-ийг нь эзэлж байсан. 3 дахь түвшингийн буюу шалгалтын дараах стрессийн түвшингээс харахад оюутны сэтгэл санаа нь нэг л тайвширсан байдалтай харагдаж түгшүүрийн түвшинг нь судалахад ихэнх хувийг маш бага түвшин 43%, дунджаас бага түвшин 14%, дунд зэргийн түгшүүр 36 % -ийн эзэлж байна.

Дүгнэлт: Хүн бүр өөрийн амьдарлынхаа явцад олон олон стресстэй холбогдож байдаг. Ялангуяа оюутануудын хувьд өдөр болгон санамаргүй болон гэнэтийн стресс маш ихээр тохиолдож байдаг. Гэнэтийн болон санамаргүй стресс тохиолдсоноор бид аливаа зүйлд амархан гутарч эрүүл мэндийн сэтгэцийн болон стрессийн түвшинд өөрсдийгөө татан оруулдаг билээ.

Эцэст нь дүгнэж шалгалтанд санаа зовж, түгшүүрт автаж стрессдэхийг бууруулах хамгийн сайн арга бол шалгалтад төлөвлөгөөтэйгээр бэлтгэх юм. Иймд шалгалт нь оюутан багшийн үйл ажиллагаа гэдгийг багш оюутан хоёулаа ухамсарлаж хамтран ажиллах нь чухал.

Санал зөвлөмж

• Хэрэглэгч бол Хаан \Сургалт, Бие даалт, Шалгалт \ Багшийн хариуцлага-хичээлээ орох, хичээлийн төлөвлөлт

- Шалгалтын болон бие даалтын ачаалалыг сургуулийн зүгээс зохицуулаж өгөх
- Нэгдүгээр курсын оюутнуудад зориулсан заавар зөвлөмжийг өгөх, гаргах
- Сургуулийн зүгээс оюутанд чиглэсэн үйлчилгээг чанаржуулах
- Оюутанд зөвлөгөө өгөх, стресс тайлах үйлчилгээ төвийг ажиллуулах

Summary

We face many nice and depressing events everyday and some of these occurrences give us excitement and encouragement, while others make us sad, depressed and angry causing much stress.

НОМ ЗҮЙ

1. Селье “Стресс”
2. Бямбаатогтох “Стресс”
3. Нарантуяа “Удирдлагын сэтгэлзүй”
4. Эрдэнэбаяр “Сэтгэцийн эрүүл мэнд судлалын лекцүүд” 2011
5. Баасанжаргал “Стрессийн үеийн мэдрэл шингэний зохицууллагын хямрал түүний эмгэг талын онцлогсудалгааны ажил
6. Kathryn Conroy, Child protection Advanced training handbook 2008

ХАРИЛЦААНЫ НИЙЦЭН ЗОХИЦОХ БАЙДАЛД ЗОНХИЛОХ ХҮРТЭХҮЙН ИЛРЭХ НӨЛӨӨЛЛИЙГ ТОДОРХОЙЛОХ

(Багш мэргэжлийн 1-р курсын оюутнуудын жишээ нь дээр)

М. Майцэцэг СХУСС-ын тэнхим
M.Maitsetseg@yahoo.com

Түлхүүр үг: Харилцаа, хүртэхүй, зонхилох хүртэхүй /харааны, сонсголын, мэдрэмж хөдөлгөөний, бодож дүгнэдэг /

Гол утга: Сэтгэл судлаачид болон хэл шинжлэлийн эрдэмтэд хүмүүсийн харилцах ур чадварыг дээшлүүлэх арга техникийг судалж байгаа төдийгүй хүмүүсийн харилцааны ур чадварыг дээшлүүлэх хөтөлбөрийг боловсруулан ажилладаг байна. Харилцааны үйл явцад олон хүчин зүйлс нөлөөлөл үзүүлдэг. Үүнээс хүмүүсийн хүртэхүй харилцааны явцад ямар нөлөөлөл үзүүлдэг болох, харилцах явцад хүртэхүйн аль хэлбэр илүү зонхилон илэрдэг талаар судлан тодорхойлсноор харилцааны арга техникээ өөрчлөх, ур чадвараа дээшлүүлэх ач холбогдолтой юм.

Харилцах үйл явц нь хүртэхүйгээс эхэлдэг. Түүний тусламжтайгаар хүн орчин, ертөнц, хүрээлэн буй бусад зүйлстэй холбоо тогтоодог. Бид мэдрэхүйн эрхтэнийхээ тусламжтайгаар бүхий л зүйлсийг танин мэдэж, хүлээн авдаг. Гэхдээ хүн бүрт мэдээллийг илүү тод, найдвартай хүлээн авах “Хүртэхүйн хаалга” буюу мэдрэхүйн зонхилох тогтолцоо гэж байдаг.

Тухайлбал: Хүмүүсийн мэдээллийг хүлээн авах байдал нь ямар хүртэхүй илүү зонхилж байгаагаас хамааруулаад дараах байдлаар ангилж болох юм.

Харааны зонхилох хүртэхүй. Энэ хүртэхүй зонхилдог хүмүүс нь хүлээн авч буй бүх мэдээлэл өнгө зураг, дүрсээр төсөөлөгдөх бөгөөд тухайн үед болж буй болж буй зүйлийг тодорхойлон хэлэхийн тулд ой ухаандаа хадгалагдсан дүр зургийг сэргээдэг байна. Аливаа зүйлийг анхаарлаа сайн төвлөрүүлэн хүртдэг.

Сонсголын зонхилох хүртэхүй. Ийм хүмүүс өөрийн дотоод дуу хоолойг түлхүү сонсдог. Тэд өөрийн дотоод дуу хоолой, эсвэл хэн нэгэн хүний үг, хэл яриаг сонсож байгаа юм шиг төсөөлдөг байна. Эдгээр хүмүүс нь харилцаандаа “Би таныг сонсож байна”, “Надад ийм ая сонсогдож байна” гэх зэрэг үг хэллэг түлхүү хэрэглэдэг.

Мэдрэмж хөдөлгөөний хүртэхүй нь зонхилдог хүмүүс бусдын сэтгэлийн байдлыг сайн мэдэрдэг. Тэд бодож санахдаа биеийн хөдөлгөөнөөр давтан төсөөлдөг учир үг хэлэхээсээ өмнө өөрийн дотоод мэдрэмжийг анхаардаг.

Эрэгцүүлэгч /бодож, дүгнэх/ хэв шинжийн хүмүүс зонхилсон хүмүүс мэдрэмжээр бус харин үүсч буй тэрхүү сэрэл, дүрслэлийг үгээр нэрлэж, сонсох мэдрэмж хүн бүрт байдаг. Мэдрэмж нь харилцааны үйл явцыг хянах, амжилттай үр дүн рүү тэмүүлэхэд гол хүчин зүйл болдог.

Хүн бүр хэдийгээр бодох, дурсан санах бүх хэлбрийг эзэмшдэг боловч мэдээллийг ухамсартаа тусган буулгахад дээрх тогтолцооны аль нэг нь бусдаасаа илүү хөгжсөн байдаг болно. Тиймээс хүн сул хөгжсөн сувгийн мэдээллийг сэргээхдээ илүү хөгжсөн тогтолцоо руу шилжүүлдэг байна. Мөн чухал мэдээллийг хүлээн авахдаа эхлээд зонхилох тогтолцоонд тулгуурлан тусгадаг ба дараа нь бусад тогтолцоонд шилжүүлдэг. Жишээ нь: харааны хүртэхүй зонхилсон хүмүүс утасны дугаарыг санаандаа дүрслэн бичиж дараа нь давтан хэлдэг.

Бид харилцах явцад тухайн хүн хүртэхүйн ямар хэлбэр илүү зонхилон илэрч байна гэдгийг тодорхойлох зорилготой судалгаа авсан. Энэхүү судалгаандаа ХИС-ийн багш мэргэжлийн 1-р курсын 70 оюутнаас авсан. Судалгаагаа “Зонхилох хүртэхүй”-гээ тодорхойлох сорилийг хэрэглэсэн юм.

Судалгааны үр дүнгээс танилцуулъя.

Зонхилон илрэх хүртэхүй	Харааны	Хөдөлгөөн, мэдрэмжийн	Сонсголын	Дүгнэх
Хариултын зэрэглэл	21	16	11	22

Хүснэгт 1

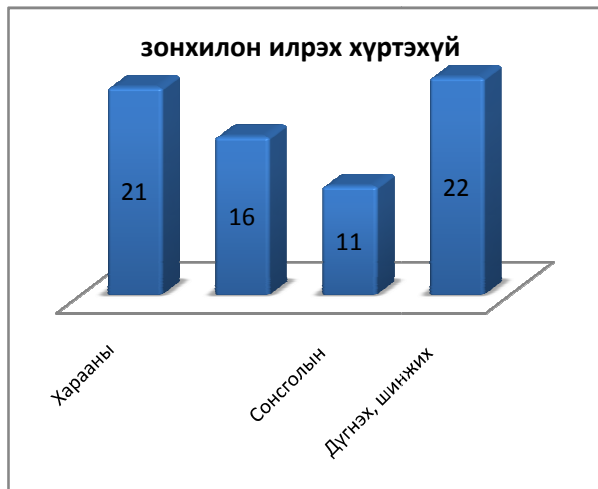

График 1

График 2

Судалгааны үр дүнгээс харахад судалгаанд оролцогчдын 31% нь дүгнэх, эрэгцүүлэх ба сонсох, 30% нь харааны зонхилох хүртэхүй дээгүүр байгаа нь харагдаж байна. Харин хөдөлгөөн мэдрэмжийн зонхилох хүртэхүйн 23% тай байна.

Энэхүү судалгааны үр дүнгээс дараах дүгнэлтийг хийж байна.

1. Судалгаанд оролцогчдын ихэнх хувь нь харилцаандаа дүгнэх, эрэгцүүлэх, болон харааны зонхилох хүртэхүйгээ голлон ашигладаг байна. Энэ нь найз нөхөд, гэр бүл, багш, анги хамт олон гэх мэт эргэн тойрны хүмүүстэйгээ харилцахдаа харилцааны үйл явцыг хянах, харилцаагаа амжилттай үр дүнтэй болгох, ярилцах сэдвийнхээ гол агуулгыг төсөөлж чаддаг онцлогтой.
2. Хэдийгээр дээрх тогтолцоонд илүү зонхилж илэрч байгаа хэдий ч харилцааг үүсгэхэд зонхилох хүртэхүй хосолсон байдлаар илэрч болохыг судалгааны үр дүнгийн ойролцоо байдлаас харж болох юм.
3. Харилцааны нийцтэй байдал нь тухайн хүн өөрийнхөө зонхилох хүртэхүй дээр тулгуурлан зан үйл, үгээ зөв сонгох, юу хүсэж буйгаа ойлгомжтой, тодорхой илэрхийлэх байдлаас шалтаална. Зонхилох хүртэхүйн тусламжтайгаар хүн хамгийн их мэдээлэл авч, бодол санаа, үг хэл, сэтгэл мэдрэмж, үйлдлээрээ өөрийнхөө хандлагыг илэрхийлдэг учир хүмүүсийн харилцааны нийцтэй байдалд зонхилох хүртэхүй чухал ач холбогдолтой юм.

Resume

Agreeable situation of communication is caused her behavior, choosing words correctly and situation that express the hope certainly and clearly, in her dominate sensor. Being aided by dominate sensor the person get most information, express the approach by her notion, speech, emotion and action.

НОМ ЗҮЙ

1. Доржжав Д. Сэтгэл зүйд өөрөө суралцах нь. УБ., 2005
2. Мягмар О. Сэтгэл судлал. УБ., 2012
3. Уранцэцэг Л. Харилцааны сэтгэл судлал. УБ., 2010
4. Уранцэцэг Л., Дэлгэржав М. Нийгмийн сэтгэл судлал. УБ., 2012

Abstract: This paper analyzes some frequently occurring problems concerning pronunciation of English learners in Mongolia. Factors leading to these problems are interference of Mongolian, learners' attitude, and their insufficient knowledge of phonology and phonetics systems of the English language

Keywords: Interference of Mongolian language, pronunciation, influence, learners

Introduction

Speaking a second language involves different skills like grammar, vocabulary, instruction, and so on. Pronunciation is one of the most important skills in English Language Teaching. If speakers have very bad pronunciation, their speech will not be understandable to the listeners. Clear pronunciation is an important goal in Language learning because poor pronunciation often prevents communication. Despite the fact that acquiring and teaching pronunciation is so difficult in many ESL ethnic groups that consists of many groups such as Kazakh, Uld, Dorvod, Torguud, Halkh, Zakhchin because of their dialect and the English language level. So many English learners prefer learning English paying attention on studying English pronunciation, the results being that learners are shocked whenever they meet difficulties in oral communication.

Among many other factors, the most prominent is phonetics, which, to a large extent, weakens the learner's confidence both in speaking and listening. This paper explores some factors influencing English pronunciation from the objective factors and provides some practical suggestions for teaching and learning

Factors Influencing Pronunciation

There are several factors influencing the pronunciation of the L2 learners. That is, the first language interference by interference of mother language, learner's age, learner's attitude and psychological, prior pronunciation instruction, and the insufficient language knowledge of English phonology and phonetics. There are 2 kinds of interference: interlingual (English –Mongolian) and Intralingual (English –English). The interference caused by the differences between Mongolian and English and occurs in the process of learning English.[4:8]

Interference of Mongolian to English

Most researchers agree that the learner's first language influences the pronunciation of the target language and is a significant factor in accounting for foreign accents. So called interference from the first language is likely to cause errors in aspiration, stress, and intonation in the target language.[1:49] Some Mongolian students tend to have difficulty with English sounds because they are deeply influenced by similar sounds. However, they are very different from each other. A particular sound which does not exist in the native language can therefore pose a difficulty for the second language learners to produce or some times to try to substitute those sounds with similar ones in their mother tongue. These sounds include both vowels and consonants.

The sound system of English and Mongolian

There are many differences in the sound system of Mongolian and English. From the sound system of English, the most difficult consonants for Mongolians are [θ], [f], [v] and the vowel is /æ/. Therefore learners have trouble first of all in perceiving these sounds, and consequently try to find nearest equivalents to substitute those new sounds. A typical example will be the substitution of /s/ or /z/ for the English /ð/, /ai/ or /e/ for the English /æ/ as in the word 'that'. A sound does exist in the native language, but the place of articulation and the manner of articulation of the sound in two languages are quite different. When pronouncing words with an initial [r], the Mongolians always add a reduced variation of the same vowel which comes after [r] or before [r] because English [r] pronounces like Mongolian [r]. For example: [ared] for red, [urum] for room. From the vowel sound system of English the most difficult vowel is /æ/. Native speakers of Mongolian pronounce this vowel as [a] or [ei] because it's not in Mongolian phoneme system.

In the sound system of English and Kazakh language there are many differences. From the sound system of English, the most difficult consonants for Kazakh students are [θ], [w], [ç], [[dʒ], long vowels [a:,i:,ɔ:,u:] and diphthong [iə,uə,eu,ou].

In Kazakh language consonant "D" occurs in borrowing words and words always ends with "t", so Kazakh students pronounce English words with 'd' as 't'. For example, head, said, would - het, set, wut.

Another difficulty is one letter represented two different sounds. For example, the letter "C" represents the sound [k] in the word cat- [kæt], and it represents the sound [s] in the word ice [ais]. And other difficulty is that the same sound may be represented by two different letters. For instance, the sound [k] is sometimes represented by the letter "c" and "k". All of these difficulties can make pronunciation confusing for students. To avoid this confusion between the sound and letters of English, teachers can first teach the sounds to students before concentrating on the different letters. On the whole this problem is more difficult. A totally new sound is often easily perceived as alien, and once you can hear a sound you are well on the way to being able to pronounce it. But if you cannot hear it then you cannot even attempt to pronounce it, and the problem of perception needs to be overcome before any progress can be made.

There are many dialects in Mongolia, and different local accents will cause trouble in learning English. For example, students from Uvs province whose nationality is dorvod often have trouble in distinguishing /ng/ from /n/ in 'thing' and 'thin'. It is often difficult for a Kazakh student to distinguish /sh/ and /ch/ in words as 'shine' and 'chin'.

Stress Factor in the Target Language

Stress factor in the Target Language Learners make mistakes in the stress of words and rhythm of sentence, unlike many other languages, English requires that one syllable in each word be stressed more than others. The importance of putting the stress on the right syllable in English words cannot be underestimated; putting the stress on the wrong syllable is more likely to make a word unintelligible than is mispronouncing one of its sounds. The result can be certainly attributed to the mother tongue interference. For many students whose pronunciations are especially hard to understand, misplaced syllable stress is one of the main problems. A change in the stress pattern of a word will change its sounds as well. One word that is stressed differently would have different grammatical functions and different meanings. For example, the word 'subject' has the stress on the first syllable when it is a noun, on the second when it is a verb, and this makes a noticeable difference to the sound of the vowels as well as the meanings of the word.

In Mongolian language stress is usually at the first syllable but in English it is at the first, second and third syllable. For example: camel [-'kæmə], interpreter [in'tə:prɪtə].

Conclusion

In order to learn English well, the second language learners should pay attention of the importance of the English pronunciation learning. The factors mentioned above influencing Mongolian students pronounce English, which is the first language interference by interference of mother tongue in learning English pronunciation and the learners' insufficient knowledge of phonology and phonetics to a large extent affecting the acquisition of the English pronunciation. On the other hand, the distinctions between Mongolian and English phonological systems may raise our awareness of the differences of the two sound systems to avoid errors in pronunciation. Imitation, listening and speaking, reading aloud are good suggestions for pronunciation improvement of English learners. The contrastive analysis of the target language and learners' native language can greatly facilitate the second language acquisition. It is necessary to make learners know the differences between the two languages and consciously compare the two languages themselves during the learning process.

Резюме

В этой статье мы рассматривали некоторые проблемы преподавания и обучения произношению английского языка.

BIBLIOGRAPHY

1. Geoffrey Broughton. Teaching English as a foreign language. New York., 1980
2. Joanne Kenworthy .Teaching pronunciation. Longman., 1990
3. English vocabulary. Anglo-continental school of English ., 1996
4. Ts. Oyun Teaching English comprehension. Боловсрол судлалын магистрын зэрэг горилсон бүтээл Ховд., 2002
5. Journal of Studies in Education 2011, Vol. 1, No. 1
6. <http://clas.mq.edu.au/phonetics/phonology/interlanguage/pronpedagogy>.
7. www.phon.ac.uk
8. <http://colleg.y.ucoz.ru/publ/>

ХҮҮХДИЙН ХАЛАМЖИЙН ХУВИЛБАРТ ҮЙЛЧИЛГЭЭ

С.Өлзийжаргал Магистр, ХИС-ийн ГХСС-ийн
СХУСС-ын тэнхимийн нийгмийн ажлын багш

Манай улсад Нийгмийн халамжийн анхны багц хууль 1995 онд батлагдан гарсанаар дэмжлэг туслалцаа үзүүлбэл зохих бие даан амьдрах, өөртөө үйлчлэх чадваргүй, эмзэг бүлгийн иргэдийг төр ивээлдээ авч, тэдний амьдралын баталгааг алдагдуулахгүй байх зорилготой нийгмийн халамж үйлчилгээний тогтолцоо бий болсон.

Улс орны шинэчлэлийн үйл явцтай уялдан нийгмийн халамжийн дэмжлэг туслалцааг зайлшгүй шаардлагатай хэсэгт чиглүүлэх, зорилтот бүлгийг оновчтой тодорхойлох, үйлчилгээний чанар хүртээмжийг сайжруулах, нийгмийн халамжийг хөгжлийн бодлоготой уялдуулах, үр ашигтай хөгжүүлэх зэрэг олон асуудал тулгамдаж байна. Учир нь нийгмийн халамжийн үйлчилгээг эрсдэлд өртсөн эмзэг үед нь цаг алдалгүй, хэрэгцээнд нийцүүлэн хүргэж чадвал үйлчлүүлэгчид тохиолдож болох ирээдүйн хохиролоос урьдчилан сэргийлж чаддаг.

Монгол улсын засгийн газрын шинэчлэлийн бодлоготой уялдсан нийгмийн халамжийн шинэ бодлогын асуудалд “Хүүхэд хамгаалал” гэр дундаа гэр бүлдээ цаашид амьдрах боломжгүй болсон хүүхдийн амьдралын баталгааг алдагдуулахгүй байх бодлогын асуудал нилээд чухлаар тавигдах болсны дээр засгийн газар, бодлогыг хэрэгжүүлэгч ажилтнуудаас нилээд их сорилыг шаардсан эмзэг асуудлын нэг болоод байна. Иймээс хүүхдийн төлөө үйл ажиллагаа явуулдаг мэргэжилтэн сэтгэл зүйчдээс орон нутагт хүүхдийн халамжийн хувилбарт үйлчилгээг хөгжүүлэх боломж, гарцыг судлах зайлшгүй шаардлага тулгарч байгаа юм.

НҮБ-ын Хүүхдийн эрхийн тухай конвенцид хүүхэд нь эцэг эхийнхээ асрамж, халамжинд байх хэрэгтэй гэж тунхагласан бөгөөд хэрвээ энэ боломжоо алдсан бол Гишүүн орон тухайн хүүхдэд тохирох халамжийн хувилбарт үйлчилгээгээр хангах үүрэгтэй хэмээн заасан байдаг. Тэгэхлээр халамжийн хувилбарт үйлчилгээ гэж хүүхэд төрсөн эцэг эх, гэр бүлтэйгээ хамт байх боломжгүй болсон үед хүүхдэд үзүүлэх асрамж халамжийн үйлчилгээ гэж олон улсад тодорхойлж байгаа юм.

Төвлөрсөн асрамжийн үйлчилгээг хувилбарт асрамжийн үйлчилгээнд оруулж тооцдог НҮБ-ын Хүүхдийн сангийн аргачлал байдаг ч төвлөрсөн асрамж халамжийн үйлчилгээнээс аль болох татгалзаж гэр бүлд түшиглэсэн халамжийн үйлчилгээг хөгжүүлэхийг Хүүхдийн төлөөх байгууллагууд ч сүүлийн үед дэлхий нийт ч уриалж байгаа билээ.

Төвлөрсөн халамжийн үйлчилгээнд нэн тэргүүнд сэтгэл санааны болон бие махбодийн хувьд нөхөн сэргээлт шаардлагатай хүүхдүүдийг байршуулж, мэргэжлийн үйлчилгээг үзүүлбэл онолын хувьд үр дүнтэй бөгөөд энд хүнд нөхцөлд байгаа бүх хүүхдүүд хамрагдах боломжгүй юм.

Монгол улсад?

МУ-ын хувьд Конвенцид тусгасан халамжийн хувилбарт үйлчилгээг хөгжүүлэхэд төрөөс анхаарал тавих болсны илрэл нь 2008 онд “Нийгмийн халамжийн тухай” хуулинд хүнд нөхцөлт байгаа хүүхдэд гэр бүлд түшиглэсэн халамжийн хувилбарт үйлчилгээг түр байрлуулсан асрамжлах гэсэн хэлбэрээр үзүүлэх, хүүхдийг асран хамгаалж байгаа иргэн нийгмийн халамжийн нөхцөлт мөнгөн тэтгэмж авах эрхтэй гэсэн заалт оруулсан явдал юм.

Хүүхдийн халамжийн хувилбарт үйлчилгээг судлахдаа дараах хэд хэдэн зүйлийг зйалшгүй анхаарах шаардлагатай болдог.

Юуг анхаарах вэ?

- Хүүхдийг өөрийн төрсөн эцэг, эх, гэр бүлтэйгээ аргагүй шалтгааны улмаас хамт байх боломжгүй болсон үед асрамжид очихоос өөр гэр бүлийн асрамж, хамгаалалд өгөхийг чухалчилсан болохоос

- Эцэг, эхийг үр хүүхдээ өсгөж хүмүүжүүлэх хариуцлагаас чөлөөлөх

- Ядуу гэр бүлээс хүүхдийг нь хүүхдийг нь авч бусдын гэр бүлээр өсгүүлэх зорилгогүй

Ялгаа нь юу вэ?

- **Төвлөрсөн асрамжийн газар байршуулна гэдэг нь** асрамж, халамж шаардлагатай хүүхдийг нэг дор байршуулж байгууллагын орчинд төвлөрүүлэн асрамж халамжийн үйлчилгээ үзүүлэхийг хэлнэ.

- **Гэр бүлд түшиглэсэн халамжийн хувилбарт үйлчилгээ гэдэг нь** хүүхдийг гэр бүлийн орчин юмуу түүнтэй дүйцэхүйц хэлбэрийн асрамж халамжийн үйлчилгээнд хамруулахыг хэлнэ.

Гэр бүл, гэр бүлийн орчинтой дүйцэхүйц орчинд хүүхдийг хүмүүжүүлэхийн ач холбогдлын талаар хийсэн судалгааны ажлууд нилээдгүй байдаг. Олон хүмүүс асрамжийн газар өссөн хүүхэд гэр бүлд өссөн хүүхдээр олон зүйлээр дутуу гэдгийг амьдралын хар ухаанаар мэддэг. Тэгвэл та бүхэнд энэ чиглэлд олон улсын хэмжээнд хийгдсэн судалгаа шинжилгээний дүнгээс танилцуулъя.

Социалист тогтолцоо задран унасны дараа барууны эрдэмтэд асрамжийн газар байсан хүүхдүүдийг гэр бүлд өссөн хүүхдүүдтэй харьцуулан нэлээд олон судалгаа хийжээ.

- Өвчинд өртөмтгий

- Өсөлтийн хоцрогдолтой

- Чихний өвчтэй

- Танин мэдэхүйн болон нийгэмших чадвар сул

- Хүчирхийлэл

- Насанд хүрсэн хойноо ядуу дорой амьдралтай байх

- Гэр бүлийн хямралтай байх

Тархины хөгжил ба асрамжийн газар: Бага насны хүүхдийн тархины хөгжлийн талаар хийсэн судалгааны эцэст тэднийг асрамжийн газар өгөх хэрэггүй юм байна гэдэг дүгнэлтийг эрдэмтэд хийсэн байна (Schore 1994) *.

Энэ бүх судалгаанаас харахад хүнд нөхцөл дэх болон гэр бүлийн орчинд байх боломжгүй болсон хүүхдэд үзүүлэх халамжийн хувилбарт үйлчилгээ нь дараах нь 2 үндсэн зорилгоор хэрэгждэг болох нь харагдаж байна.

- Эцэг эхээсээ өнчирч хоцорсон, хаягдсан, эцэг эх нь хүүхдээ эрүүл мэндийн болон бусад ноцтой шалтгааны улмаас асарч, өсгөх боломжгүй хүүхэд буюу нийгмийн халамж зайлшгүй шаардлагатай хүүхдэд асрамж халамжийн үйлчилгээ үзүүлэх

- гэр бүлдээ хүчирхийлэл, үл хайхрах байдалд өртсөн үед хүүхдийг эцэг эхээс нь түр салгаж аюулгүй байдлыг хангах хамгааллын үйлчилгээ үзүүлэхэд оршино.

Хүүхдийн халамжийн хувилбарт үйлчилгээний дараах төрлүүд байдаг.

- Садан төрлийн халамж
- Асралт гэр бүлийн халамж
- Гэр бүлийн халамж
- Нярай хүүхдийг эхийнх нь хамт халамжлах үйлчилгээ
- Өдөр өнжүүлэх бүлгийн халамж
- Үрчлэлт
- 16-аас дээш насны залуучуудад бие даан амьдрахад нь дэмжлэг үзүүлэх үйлчилгээ

Цаашид хүүхдийн халамжийн хувилбарт үйлчилгээг үзүүлэх асуудалд хүүхэд хамгааллын бодлого, тэр дундаа хүүхэд хамгааллын хамтарсан багийн үйл ажиллагаатай уялдуулах явдал нилээд чухал юм.

- Хүүхэд хүчирхийлэлд өртсөн тухай
- мэдээллийг шалгах
- Нөхцөл байдлын үнэлгээ хийх
- Эрсдлийн түвшинг тогтоох
- Хамтарсан багаар ажиллах
- Аюулгүй байдлыг нь хангах үүднээс хувилбарт үйлчилгээнд хамруулах

Эцэст хэлэхэд Одоогоор асрамж, халамжийн газрыг хааж хүүхдүүдийг нь гэр бүлд түшиглэсэн хувилбарт үйлчилгээнд 100% хамруулах боломжгүй. Яагаад гэвэл хүмүүжлийн доголдолтой өсвөр насны хүүхэд, хөгжлийн бэрхшээлтэй, эрүүл мэндийн хувьд эмзэг хүүхдэд хувилбарт үйлчилгээ үзүүлэхийн тулд нийгмийн ажилтан болон асралт гэр бүл тусгайлан бэлтгэгдсэн мэргэжлийн өндөр чадвартай байх хэрэгтэй байдаг.

Мөн сэтгэл засал, нөхөн сэргээх, оношлогоо, судалгаа шинжилгээ гэх мэт дэмжих үйлчилгээг хамтад нь хөгжүүлэх хэрэгтэй.

Хэдийгээр урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээ авсан ч гэсэн зарим хүүхдэд халамжийн үйлчилгээ хэрэгцээтэй байх учраас тэдэнд гэр бүлд түшиглэсэн хувилбарт үйлчилгээ үзүүлж, харин ийм үйлчилгээ үзүүлэхэд хүндрэлтэй цөөн тооны хүүхдэд төвлөрсөн асрамжийн үйлчилгээг эцсийн арга хэмжээ болгон үзүүлнэ гэсэн хандлагыг барих явдал чухал юм.

НОМ ЗҮЙ

1. Бумхорол.Нийгмийн бодлогын зарим асуудлууд., УБ 2000
2. М.Грош, К.Дел Нинно,Э.Телиук, А.Керигхи. Нийгмийн халамжийн үр дүнтэй тогтолцоо.УБ.,2010
3. Jerry D.Mark. Social welfare.,USA 2004

ТИПЫ ТЕСТОВ ДЛЯ ПРОВЕРКИ ЗНАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Д.Ундармаа
Ховдский Университет

О процессе оценивания знания

Тест – это стандартное средство оценки и меры учебного успеха студентов, которое сочетается с целью и задачами урока и правильно оценивает успеха учёбы.[1.03] Особенность теста состоит в том, что оценка, которая проверялась через тест лучше выделяет,кто в каком уровне идет, чем традиционные проверочные методы. Как выше сказано тест имеет много плюсов. Например:

- Тест дает хорошую информацию о знании студентов. Потому что, он может охватывать широкое содержание изученных данных материалов.

- Тестирование более реальное по сравнению с традиционными методами. Когда проверяет учащихся по традиционным проверочным методам, могут входить другие субъективные влияния как отношение студента с учителем рядом с реальным успехом учёбы. А когда проверяет через тест почти устраняются субъективные влияния.

- Возможно проверять одновременно много учащихся и легко разработать результат расценки.

- Экономит время и.т.д.

1. Типы тестов для проверки знания английского языка

Разные ученые Alderson, Heaton, Underhill в своих исследованиях спросили аналогичные вопросы - почему именно тест? , учитель действительно в них нуждаются и с какой целью они используют? Кроме того, они все согласны, что тест не является желанием учителя, чтобы поймать неподготовленных студентов с тем, что они не знакомы, это также не мотивирующим фактором для студентов на учебу. На самом деле, тест представляет собой обращение к информации и дает возможность узнать, что учителя не знали о своих

учеников прежде. Сюда можно добавить, что тест имеет важное значение для студентов, хотя они не знают об этом. Испытание должно отображать не только слабые места студентов, но и сильные стороны студентов. Оно может выступать в качестве индикатора прогресса студента и постепенно заставляет студентов изучать язык. Кроме того, можно привести идею Huges (1989:5), который подчеркивает, что мы можем проверить ход общего или конкретного знания студентов. Это утверждение непосредственно приведет нас к тому, что для каждой из этих целей есть особый тип тестирования. По мнению некоторых ученых Thompson, 2001; Huges, 1989; Alderson, 1996; Heaton, 1990; Underhill, 1991 есть четыре традиционные категории или виды испытаний: диагностические тесты, тесты достижений, прогресс тесты, тесты размещения.

Диагностические тесты

Ссылаясь на Longman словарь LTAL (106) диагностические тесты это тест, который призван показать то, что студент знает и то, что он/она не знает. Кроме того, этот тест может проверить знания студентов, прежде чем начать тот или иной курс. Huges (1989:6) добавляет, что диагностические тесты должны определить слабые и сильные стороны студентов. Heaton (1990:13) сравнивает такого типа тест с диагнозом пациента, и учитель с врачом, который заявляет, диагноз. Underhill (1991:14.) добавляет, что диагностический тест дает студентам различные элементы языка, который поможет учителю определить, что студент знает или не знает. Мы считаем, что учитель намеренно включать материал, либо, как предполагается, будет преподаваться программы или может стать отправной точкой для конечно, без знания которых дальнейшая работа невозможна. Таким образом, мы полностью согласны с сравнением Heaton, где он противопоставляет теста с диагнозом пациента. Диагностический тест отображает ситуацию учителя современных знаний студентов. Это очень важно, особенно когда студенты возвращаются с летних каникул (что производит довольно существенный разрыв в знаниях), или если студенты начинают новый курс, и учитель совершенно незнакомый с уровнем группы. Таким образом, учитель должен внимательно рассмотреть об элементах он/она заинтересована учить.

Тесты размещения

Другой тип теста мы намерены обсудить это тест размещения. Что касается Longman словарь LTAL снова (279-280) мы видим, что тест размещения это тест, который ставит студентов на соответствующем уровне в программе или в курсе. Этот термин не относится к системе теста, но с ее использованием цели. По словам Huges (1989:7), этот тип теста используется также решить, какие группы или класса учащихся может быть соединены. Это заявление полностью поддержал другой ученый, такие как Alderson (1996:216), который заявляет, что данный тип теста предназначена для показа учителем уровня студентов языковых способностей.

Он поможет поставить студента как раз в той группе, которая отвечает его/ее истинные способности. Таким образом, тест, обычно могут быть представлены в виде диктантов, интервью, грамматических тестов и т.д.

Кроме того, согласно Heaton, тест должен иметь дело именно с языковыми навыками, имеющие отношение к тем, которые будут преподавать в течение определенного курса. Если тот курс включает в себя развитие навыков письма, он не подходит для изучения письменной необходимые для медицинских целей. Таким образом, Heaton (там же) предполагает, что довольно важно для анализа и изучения учебной программы заранее. Тест полностью относится к будущей программе курса. Кроме того, Huges (там же) подчеркивает, что каждое учреждение будет иметь свои собственные тесты размещения удовлетворения своих потребностей. Тест подходит для одного учреждения не будет удовлетворять потребности другого. Кроме того, вопрос о скоринг имеет особое значение в случае размещения тестов, для оценки собрались служить основой для проведения в жизнь студентов в различные группы, соответствующие их уровню. На данный момент мы можем попытаться сравнить тест размещений и диагностические. Они оба приведены в начале исследования года, и оба предназначены для различия уровень студентами современных данных знаний. Диагностический тест предназначен для вывода картину всеобщего знания студентов в начале учебного года для учителя планировать дальнейшую работу и разработать соответствующую программу для его/ее студентам. Принимая во внимание, тест разработан и дана для того, чтобы использовать информацию, знания студентов для сдачи учащихся на группы в соответствии с их уровнем языка. В самом деле, они оба используются для планирования учителем конечно, их функции отличаются.

Прогресс тест

Обсудив два типа тестов, которые обычно используются в самом начале, мы можем подойти тест обычно используются во время учебного года, чтобы проверить развития студентов. Мы будем говорить о тесте прогресса. Согласно Alderson (1996:217), прогресс тест покажет учителям студенты узнали ли недавно изученных материалов успешно. В принципе, учитель намерен проверить определенные элементы, а не общие вопросы, рассмотренные на школы или учебного года. Как правило, это не очень долго, и определяется, чтобы проверить последнее материала. Таким образом, учитель может ожидать, что его/ее учащихся, чтобы получить довольно большое количество баллов. Следующий тип предполагается использовать после того, как студенты узнали либо набор юнитов на тему или покрыли определенную тему языка.

Он будет отображать учитель ли материал успешно приобретенных или студенты нуждаются в дополнительной практике, а не начинать новый материал.

Прогресс будет в основном тесте отображения деятельности на основе материала учителем определяется проверить. Чтобы оценить её/его учитель может выработать определенную систему точек, которые позже составят марки. Как правило, такие тесты не влияют на итоговую оценку студентов в конце года.

Тесты достижения

Помимо прогресса теста учителям использовать другой тип - тест достижения. Согласно Longman словарь LTAL (3), тест достижения - это тест, который измеряет языка кто-то узнал в течение определенного курса, учебы или программы. Здесь прогресс является значительным и, следовательно, является главной точкой испытания.

Alderson (1996:219) утверждает, что тесты достижений "более формальный", тогда как Huges(1989:8) предполагается, что этот тип тестов будет в полной мере привлекать учителей, ибо они будут нести ответственность за подготовку таких тестов и давать их учащимся. Он повторяет словарь определения понятия тесты успеваемости, добавив только, что успехи студентов, групп студентов, или курсов. Кроме того, Alderson (там же), что достижение воспринимает исследования направлены в основном приведены в определенное время учебного года. Более того, они могут быть чрезвычайно важны для студентов, для которых они предназначены либо чтобы студенты прохождения или непрохождения теста. Huges (там же), мы можем различать два вида тестов достижений: окончательное и текущих тестов. Заключительные испытания являются тесты, которые обычно даются в конце курса для проверки достигнутых результатов студентов и являются ли цели, поставленные в начале были успешно достигнуты. Еще раз подчеркивает, что Huges министерство образования, официальных экзаменационных комиссий, администрации школы и даже сами учителя должны проектировать эти тесты. Эти тесты основаны на учебные программы и курс, который был изучен. Предполагаем, что это хорошо известный факт, что учителя обычно отвечают за составление таких тестов, и это требует тщательной работы. Кроме того, Alderson(там же) говорит о двух типах использования достижений теста: формирующего и итогового. Понятие формирующей тест обозначает мысль, что учитель сможет после оценки результатов теста пересмотреть его/ее обучения, программу дизайна и даже замедлить темпы изучения закрепления пройденного материала, если это необходимо в будущем. Тем не менее, эти переосмысления не повлияет на нынешних студентов, которые взяли на тест. Они будут применяться в будущее дизайна программе. Итоговое использования будет иметь дело именно с студентами успеха или неудачи.

Resume

1. The role of tests is very useful and important, especially in language learning, for they indicates how much the learners have learnt during a course, as well as display the strength and weaknesses of the teaching process and help the teacher improve it.

2. The tests can facilitate the students' acquisition process and function as a tool to increase their motivation; however, too much of testing could be disastrous changing entirely the students' attitude towards learning the language, especially if the results are usually dissatisfying.

3. Assessment and evaluation are important aspects for the teacher and the students and should be correlated in order to make evaluation and assessment "go hand in hand".

4. There are four traditional categories or types of tests: proficiency tests measuring how much of a language a person knows or has learnt; achievement tests measuring a language someone has learned during a specific course, study or program; diagnostic tests displaying the knowledge of the students or lack of it, and placement tests placing the students at an appropriate level in a programme or a course.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д.Монхор, Г.Батболд, Ц.Дорж, Суралцагчдын сурлагын амжилтыг үнэлэхэд тестийг хэрэглэх, УБ, 2001
2. Heaton, J. 1990. Classroom Testing. Longman
3. Hedge. T. 2000. Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford University Press
4. Hughes, A. 1989. Testing for Language Teachers. Cambridge University Press
5. Bynom, A. 2001. Testing terms. English Teaching professional. Forum. July. Issue Twenty

Л.И.Чиркова
Бийск, Россия

Речевое развитие школьников является одной из основных проблем в курсе обучения родному языку. Современная методика русского языка в области методики развития речи, как известно, опирается на достижения методистов прошлого, таких, как Ф.И. Буслаев, К.Д. Ушинский, Л.И. Поливанов, В.И. Чернышев, И.И. Срезневский, Н.Ф. Бунаков и др. В настоящее время вопросы развития речи учащихся нашли отражение в исследованиях Т.А. Ладыженской, В.И. Капинос, М.Р. Львова, Л.П. Федоренко, Е.В. Архиповой и др.

Работа по развитию речи в соответствии с программой по русскому языку для средней школы ведется в школе по трем направлениям. Первое направление предусматривает овладение учащимися нормами русского литературного языка; второе направление связано с обогащением словарного запаса и грамматического строя речи школьников; третье направление реализует формирование умений и навыков связного изложения учениками своих мыслей в устной и письменной форме [13].

Таким образом, «развитие речи на уроках русского языка - это вся работа, проводимая словесником специально и в связи с изучением школьного курса (грамматики, словообразования, правописания и т.д.) для того, чтобы ученики овладели языковыми нормами (произносительными, лексическими, морфологическими, синтаксическими), а также умением выражать свои мысли в устной и письменной форме, пользуясь нужными языковыми средствами в соответствии с целью, содержанием речи и условиями общения», - подчеркивает Т.А. Ладыженская [12, с.6].

Отметим, что русский язык как учебный предмет имеет свою специфику, которая заключается в том, что он является не только предметом обучения, но и средством изучения всех других школьных предметов. Т.М. Воителева ведущим направлением в изучении русского языка считает «развитие всех форм мыслительной и речевой деятельности» [2, с.34].

Основная цель обучения русскому языку носит триединый характер, проявляющийся в трех взаимосвязанных, взаимодействующих аспектах: познавательном, развивающем и воспитывающем.

Практическая значимость русского языка как учебного предмета даёт основание выделить конкретные практические цели. К ним Е.И. Литневская относит следующие:

- «практические навыки чтения и письма; овладение нормами литературного языка в его письменной и устной форме;
- совершенствование речевой деятельности, коммуникативных умений и навыков; обогащение словарного запаса и грамматического строя речи учащихся;
- освоение стилистических ресурсов русского языка; овладение его основными изобразительно-выразительными средствами;
- овладение русским речевым этикетом; совершенствование умения работать с текстом, осуществлять информационный поиск, извлекать и преобразовывать необходимую информацию» [6, с.39].

Перечисленные цели реализуются в процессе формирования выделенных в методике преподавания русского языка таких компетенций, как языковая, лингвистическая, коммуникативная и культуроведческая.

Обучение нормам русского языка и умению пользоваться ими в речи обеспечивает формирование языковой компетентности.

Лингвистическая компетенция характеризуется знанием основ науки о языке и усвоения лингвистических понятий, предусмотренных программой по русскому языку.

Коммуникативная компетенция проявляется в способности учащихся к речевому общению во всех сферах человеческой деятельности в соответствии с теми требованиями, которые отвечают сложившимся нормам речевого поведения. «Основное же умение, формируемое в рамках коммуникативной компетенции, - умение создавать и воспринимать тексты как результат речевой деятельности», - отмечает Е.В. Архипова [14, с.5].

«Коммуникативная компетенция, - по мнению Т.С. Кудрявцевой, - высшая ступень в иерархии компетенций – представляет нерасторжимое их единство, расширяет и углубляет языковую и лингвистическую компетенции» [5, с.4].

Культуроведческая компетенция находит отражение во взаимосвязи знаний о языке и культуре народа, в формировании русской языковой картины мира.

Современные программы по русскому языку предусматривают значительное время на работу по развитию речи учащихся в процессе обучения родному языку.

Методисты речевого развития учащихся считают главной целью обучения русскому языку, что дает основание выделить коммуникативный принцип обучения языку в качестве одного из ведущих принципов речевого развития школьников.

Коммуникативный подход проявляется в изучении языка как средства общения. Поэтому методисты предлагают использовать текст на уроках русского языка и, в частности, на уроках развития речи как основную дидактическую единицу обучения.

«Проблема текста, его восприятия и порождения, а в связи с этим и проблема развития речи на коммуникативной основе, - по мнению Е.В. Архиповой, - приобрели основную значимость в связи с ориентацией всего обучения русскому языку на конечную цель – формирование коммуникативной компетенции и развитие языковой личности. В соответствии с коммуникативным подходом текст рассматривается как продукт речевой деятельности человека, как реализованный замысел высказывания, а задачей речевого развития становится обучение порождению и восприятию текстов» [1, с.32]. Таким образом, коммуникативность включается в число важнейших личностных качеств всех, кто изучает родной язык.

Понятие «текст», введенное в школьную программу, обеспечивает коммуникативную направленность в преподавании родного языка, подчеркивая перенос акцента «с языкового образования на речевое развитие» [2, с.209].

Обучение школьников умению грамотно излагать свои мысли, воспринимать и передавать информацию, строить общение с учетом речевой ситуации опирается на знания о тексте как единице общения и на осмысление целого ряда речеведческих понятий: текст, тема текста, основная мысль текста, средства связи предложений в тексте, типы текстов, стили речи. Эти теоретические знания лежат в основе формирования следующих коммуникативных умений:

- определять тему текста и его основную мысль;
- создавать собственное высказывание в соответствии с конкретной темой и определенным замыслом;
- собирать и систематизировать материал для будущего высказывания;
- строить высказывания соответствующей композиционной формы;
- создавать текст определенного стиля;
- мотивированно отбирать языковые средства, необходимые для передачи содержания высказывания;
- совершенствовать созданный текст.

«Именно текст составляет основу дидактического материала, с помощью которого учащиеся предъявляют соответствующие знания и формируются основные коммуникативные умения», - утверждает профессор Н.А. Ипполитова [4, с.35].

Отмечая текстоцентрический подход в обучении русскому языку Т.С. Кудрявцева считает текст центральным компонентом структуры языкового учебника, потому что через текст реализуются цели: коммуникативная, образовательная и воспитательная [5, с.7].

Обратимся к учебникам русского языка для 5-9-х классов С.И. Львовой, В.В. Львова, которые включены в Федеральный перечень учебников, рекомендованных Министерством образования и науки Российской Федерации к использованию в образовательном процессе в образовательных учреждениях на 2012-2013 учебный год. Содержание учебников соответствует новому образовательному стандарту. Школьный курс русского языка в учебниках С.И. Львовой, В.В. Львова направлен на всестороннее развитие учащихся средствами самого предмета, в частности, на их речевое и интеллектуальное совершенствование.

Авторы учебника, сохраняя и развивая традиционную методику, сумели придать ей новаторский характер. В своем учебнике авторы реализуют деятельностно-системный подход, суть которого проявляется в том, что лингвистические знания усваиваются учениками в процессе работы по развитию речи.

Анализ учеников С.И. Львовой, В.В. Львова показывает, что текст как речевое произведение предлагается в них в качестве основной единицы обучения, что обеспечивает овладение основными видами речевой деятельности: аудированием (слушанием), чтением, говорением, письмом в их взаимосвязи.

Авторы включили в учебники для 5, 6, 7, 9 классов специальный раздел «Текстоведение», в программу 9 класса – раздел «Функциональные разновидности русского языка». Содержание этих разделов ориентировано на формирование у школьников коммуникативной компетенции. Ученики овладевают речеведческими понятиями и основными признаками текста на основе анализа текстов разных типов, стилей и разной тематики. Таким образом, ученики приобретают опыт построения собственных высказываний. Иными словами, текст выступает основной единицей обучения.

С.И. Львова, В.В. Львов в методическую систему учебников включили не только изложения и сочинения, но и упражнения с заданием на редактирование текста, которые предполагают определение ошибок в построении, содержании конкретного текста и их исправление. Так формируется одно из важнейших коммуникативных умений – совершенствовать написанное. При этом школьники разграничивают речевые недочеты и грамматические ошибки.

Нельзя не отметить, что речевую направленность уроков русского языка, которые строятся на основе названных учебников нового поколения, реализует сочинение-миниатюра. Оно занимает десять – пятнадцать минут, поэтому входит в систему упражнений для закрепления изученного материала из любого раздела курса русского языка. Чтобы пробудить у школьников интерес к написанию сочинения-миниатюры,

авторы большое внимание уделяют формулировке заданий, располагающих к размышлению, вызывающих желание высказать свое мнение.

В помощь школьникам авторы составили памятку написания такого типа сочинений. Приведем примеры сочинений-миниатюр из учебников русского языка В.И. Львовой, В.В. Львова.

5 класс, упражнение 149. Сочинение-миниатюра. Придумайте и запишите два небольших текста (по три – четыре предложения) на тему «Осенний дождь». Один текст должен передавать унылое, тягостное настроение, а другой – светлое, радостное чувство. Чтобы найти точные и выразительные слова, пользуйтесь словариком эпитетов, помещенном в приложении (статьи *небо*, *дождь*, *осень*). Обозначьте корни слов, в которых есть орфограммы [7, с.70].

6 класс, упражнение 267. Сочинение-миниатюра. 1. Проанализируйте отрывок из сочинения шестиклассника. Определите, в каком стиле задуман текст. Какие нарушения стиля вы заметили?

Неожиданно поднялся резкий ветер. Он безжалостно кружил опадающую листву. Она отчаянно шуршала, стволы деревьев стонали и гудели от перемещения воздуха над поверхностью земли, которое возникает вследствие неравномерного распределения атмосферного давления. Высохшая трава подняла ропот, по дороге спиралью закружилась пыль. Стало трудно дышать, совершенно невозможно стало смотреть. Приходилось крепко зажмуривать глаза, потому что в них попадала пыль и мелкие песчинки. Это был вихрь – сильный ветер с круговыми движениями воздуха.

2. Напишите небольшой текст, описывая зимнюю метель. Выдержите в нем художественный стиль речи. Придумайте заголовок. Постарайтесь не только описать метель, но и выразить свое настроение и отношение к этому явлению природы. [8, с. 118].

7 класс, упражнение 273. Сочинение-миниатюра. Напишите небольшой рассказ по данному началу. Постарайтесь употребить в нем как можно больше деепричастий несовершенного и совершенного вида.

Стремительно взлетев по лестнице, Коля оказался на втором этаже школы. Замерев у полураскрытой двери своего класса, он увидел то, что поразило его ... [9, с. 108]

8 класс, упражнение 562. Сочинение-миниатюра. 1. Спишите, вставляя пропущенные знаки препинания. Охарактеризуйте группу вводных конструкций по значению. Какими языковыми средствами автор передает чувство неуверенности героя?

Говорят дождь способен влиять на поступки людей. Возможно это так и есть. Очевидно монотонный шум холодные и проникающие всюду брызги влажный воздух насыщенный электричеством подавляют человеческую психику навязывают необычные поступки. Не знаю. Уверен только в одном: затормозив перед развилкой я свернул вправо именно из-за дождя. Хотя это конечно противоречило нормальной логике поскольку влево как известно тянулась ровная лента нового шоссе вправо же наоборот уходила старая разбитая дорога. Но ведь она в дождь становилась попросту опасной. И всё же я повернул вправо.... (Е. Гуляковский)

2. Продолжите текст с последней фразы, включив в неё одну из предлагаемых вводных конструкций: *к радости* или *к великой досаде*. Будет ли зависеть сюжет от выбора вводных слов? Почему? Вводные конструкции каких групп вы можете использовать в собственном тексте? [10, с. 281]

9 класс, упражнение 236. Сочинение-миниатюра. Внимательно рассмотрите репродукцию картины Николая Павловича Ульянова (1875-1949) «К.С. Станиславский за работой» (см. приложение к учебнику). Опишите портрет великого режиссера, интерьер, передайте свои впечатления от этой картины. Используйте в тексте сложноподчиненные предложения, составьте их схемы. [11, с. 118]

Анализ заданий к упражнениям, приведенным в качестве примеров, подтверждает практическую значимость сочинений-миниатюр, позволяющих одновременно не только закреплять знания из разных разделов лингвистики (лексики, морфологии, синтаксиса), но и отрабатывать определенные коммуникативные умения:

Кроме этого, профессор А.Д. Дейкина отмечает, что «уроки, на которых школьники пишут сочинения малых форм, обеспечивают и ролевое разнообразие в учебной деятельности школьников, так как при работе над текстом сочинений-миниатюр роли учащихся постоянно меняются: когда они пишут свою работу – он творцы, писатели; слушают сочинения товарищей – слушатели; читают сочинение соседа по парте – читатели; рецензируют творческую работу одноклассника – критики, излагающие свою оценку». [3, с.18].

Следует отметить, что выполнение небольших по объему творческих работ дает возможность обогащать словарь учащихся лексикой разных тематических групп, овладевать синонимическими средствами языка, выбирать изобразительно-выразительные средства языка для передачи определенного содержания, что способствует расширению активного словаря школьников.

Систематическое выполнение сочинений малой формы обеспечивает непрерывный характер работы по развитию связной речи учащихся, на основе которой формируется коммуникативная компетенция,

являющаяся показателем общей культуры человека. Школьные учебники С.И. Львовой, В.В. Львова обеспечивают решение этой жизненно важной для человека задачи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Архипова Е.В. Основы методики развития речи учащихся: учеб. пособие для студ. пед. вузов. – М.: Вербум – М, 2004. – 192 с.
2. Воителева Т.М. Теория и методика обучения русскому языку: учеб. пособие для вузов. – М.: Дрофа, 2006. – 319 с.
3. Дейкина А.Д. Сочинения малой формы в школьном обучении русскому языку // Русский язык в школе. – 1994. - № 5. – С.16-21.
4. Ипполитова Н.А. Текст в системе обучения русскому языку в школе: учеб. пособие для студентов пед. вузов. – М.: Флинта, Наука, 1998. – 173 с.
5. Кудрявцева Т.С. Современные подходы к обучению речи // Русский язык в школе. - 1996. - № 3. – С.3-7.
6. Литневская Е.И., Багрянцева В.А. Методика преподавания русского языка в средней школе: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / под ред.Е.И. Литневской. – М.: Академический проект, 2006. – 590 с.
7. Львова С.И. Русский язык. 5 класс: учеб. для общеобразовательных учреждений. В 3 ч. Ч.1. / С.И. Львова, В.В. Львов. - М.: Мнемозина, 2012. - 182 с.
8. Львова С.И. Русский язык. 6 класс: учеб. для общеобразовательных учреждений. В 3 ч. Ч.1. / С.И. Львова, В.В. Львов. - М.: Мнемозина, 2012. – 208 с.
9. Львова С.И. Русский язык. 7 класс: учеб. для общеобразовательных учреждений. В 3 ч. Ч.1. / С.И. Львова, В.В. Львов. - М.: Мнемозина, 2010. - 191 с.
10. Львова С.И. Русский язык. 8 класс: учеб. для общеобразовательных учреждений. В 2 ч. Ч.1. / С.И. Львова, В.В. Львов. - М.: Мнемозина, 2010. - 304 с.
11. Львова С.И. Русский язык. 9 класс: учеб. для общеобразовательных учреждений. В 2 ч. Ч.1. / С.И. Львова, В.В. Львов. - М.: Мнемозина, 2010. - 367 с.
12. Методика развития речи учащихся на уроках русского языка: пособие для учителей / Н.Е. Богуславская, В.И. Капинос, А.Ю. Купалова и др. Под ред. Т.А. Ладыженской. – М.: Просвещение, 1980. – 240 с.
13. Программы общеобразовательных учреждений. Русский язык: 5-9 классы / Баранов М.Т., Ладыженская Т.А., Шанский Н.М., М.: Просвещение, 2010. – 46 с.
14. Теория и практика обучения русскому языку: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.В. Архипова, Т.М. Воителева, А.Д. Декина и др.; Под ред. Р.Б. Сабаткоева. – М.: Издательские центр «Академия», 2005. – 320 с.

INTRODUCING ENGLISH TO YOUNG LEARNERS

Riimed Enkhzaya (Master of Arts)
School of Foreign Languages and Culture,
Khovd University, Mongolia
zaya9039@yahoo.com

Worldwide there has been an enormous push to introduce English as a foreign language to children in primary school classrooms. Parents as well as political and educational leaders see English and early English education as a necessary site for children's later success. English is being recognized as a world language, and many people believe that the earlier children start learning English, the better. The underlying assumption, held by many, is that learners will be more successful if they begin studying English at an early age. The challenge is how to create quality programs for young learners. Research has shown that except for pronunciation, young learners are NOT better equipped to learn foreign languages than older learners are [Marinova-Todd, S., B. Marshall, and C. Snow 2000]. Such findings do not dissuade governments and ministries of education from introducing English language programs for young learners. Like many other countries, Tunisia has decided to embark on English education in the primary grades. The Tunisian Ministry of Education and Training has considered many different issues and has created a program focused on English clubs. The English clubs have been designed to provide primary school age learners with a positive initial exposure to the English language before they begin formal academic study of the language in middle school. Other countries can learn from the Tunisian model when implementing their own young learner English programs.

Tunisia is in an interesting position because it has a well-established second language curriculum in place in the schools, which ensures that learners are bilingual in Arabic and French. Children enter school and learn to read and write Arabic. [It should be noted that Arabic has a writing system with a script and spatial orientation of

script that differs from the Latin letters and the Latin orientation.] When children enter third grade, they begin learning French as a second language. They are introduced to the aural/oral French language as well as the French writing system, which is based on the Latin alphabet. T U N I S I A The Tunisian Ministry of Education and Training took into account the academic and linguistic context prior to developing and implementing English language instruction in the classrooms for primary school children. Rather than merely adopting curricula used in other countries to introduce English to young learners, Tunisian officials decided to create a program that would build on pupils' previous experiences learning a second language with Latin letters. The officials also felt that it was important to create a program that would not overwhelm learners who were still developing skills in their first and second languages.

Tunisian officials were careful to formulate clear goals for English language instruction in the primary schools, based on the local context. After careful scrutiny, the officials in charge decided to introduce English at the fifth grade as a club activity rather than as a formal class and to develop a program based on young learners' social, emotional, physical, and cognitive development and the Tunisian context. The aim of the program is to help children develop a positive attitude towards the English language and to be sensitized to the sound system of the language. The aim of helping learners develop a positive attitude towards the English language is in keeping with Krashen's (1986) affective filter hypothesis. According to Krashen, learners can have a "mental block" towards a language caused by affective factors. The Tunisian program has strived to help learners avoid the mental block by engaging in fun club-style activities in English. Another aim of the program has been to help children develop pronunciation skills in English.

As mentioned above, one of the real advantages to having children start learning English at an early age is that they are better equipped to develop English language pronunciation [Birdsong 1999]. With this in mind, the program features songs, poems, chants, and finger-plays that young learners sing and chant. In addition, the English clubs are designed to help learners become accustomed to the language so that when they begin formal instruction in middle school, they are ready. Through English clubs, learners develop an awareness of the English language sound system, classroom instructions, and basic vocabulary. This awareness is designed to facilitate the acquisition of English language skills when learners begin formal instruction.

An English club is a group experience that occurs three times a week for eleven-year-old children. It is less formal than a regular course at the primary school level. The emphasis of the English club is on exposure to the English language rather than the development of a strict set of English language skills. The types of activities found in an English club are more like the types of hands-on activities found in a Girl Guide or Boy Scout meeting than the teacher-centered activities found in a regular fifth or sixth grade class. If you were to visit an English club, you would notice learners making things, singing songs, and doing other enjoyable activities in English. During English club time, children are engaged in hands-on fun activities in keeping with the overall spirit and aim of the Club. Children do word snake puzzles, linking words together. Learners also make things, such as puppets or pictures, related to the topics they are learning about in English. Children are also encouraged to have fun singing songs during English club time. English club teachers are trained to lead singing activities that encourage children to be actively involved by clapping hands to the rhythm of the song, using body actions, or singing in rounds.

By law, Tunisian schoolbooks must be produced locally. This means that educators can develop their own materials that are in keeping with the local needs and goals. Educators created their own student books for English clubs. These materials could be considered resource books more than textbooks. The student books provide learners with vocabulary and the context of the vocabulary and are used as a resource for the songs and hands-on activities that students engage in during English club. Additional materials for the English clubs were donated by the American Cultural Center and the British Council. All of the English clubs were provided with picture dictionaries and a cassette and CD of favorite children's songs. Some of the English clubs were given supplementary commercial textbooks that included picture cards.

Worldwide it is very difficult to implement young learner English language teaching (ELT) programs because there are not adequate numbers of teachers who (1) have the necessary skills to work with young learners and (2) are proficient in the English language. The decision was made in Tunisia to staff the English clubs with primary school teachers who received focused English language instruction. Prior to the widespread introduction of the English clubs, primary school regular education teachers underwent a two-year program of language improvement. Primary school teachers attended courses, in their regions, led by the best secondary school English language specialists. These courses provided primary school teachers with the basic English language skills required to conduct the English clubs. In order to create state of the art programs, the Tunisian Ministry of Education put together a teacher training program with two components. Primary school teachers received English language improvement classes (described above) as well as training in teaching English as a foreign language.

Appropriate methodologies for use in the English clubs were modeled as part of the English language improvement classes. In addition, at regular intervals the teachers received methodology training. The methodology seminars were held in regional teacher training centers during the academic year and also in national English Language Villages held in summer. English Language Villages provide an innovative way to expose primary school teachers to the English language. English Language Villages were set up as six-day camps for primary school teachers. Everything about the camp, from food service to evening activities, was conducted in English. All of the

signs of the camp were in English. The music played during breaks was all in English. Primary school teachers attended language improvement sessions as well as methodology workshops as part of the camp.

Other countries wishing to embark on English language study in the primary schools could learn from the Tunisian program. Listed below are specific recommendations for others considering the development and implementation of young learner programs.

1. Consider the context

Although it may be easy to merely adopt a textbook and curriculum being used in a neighboring country, it is important that the Ministry of Education and regional authorities determine what is most appropriate for a particular group of young learners. The entire context should be considered, including the primary language of learners, the level of literacy of learners, their exposure to one or more than one language, learners' exposure to the Latin writing system, and, finally, the resources available to implement a young learner program. Local education officials shouldn't bow to pressures from international agencies and international publishers to merely adopt what has been created for another country or even another region within the same country.

2. Develop goals

It is important to have clear and realistic goals. It is impossible to create and implement a quality program without knowing the aim of the program. It is also necessary to have realistic goals that can be met with the available resources. For example, the top officials may want every child in every school to become completely bilingual within a period of three years, but if there are not enough teachers who can speak English and are trained to work with young learners, this goal cannot be met.

3. Create a comprehensive multi-year plan

A quality young learner ELT program cannot be implemented overnight. Quality programs should be developed and implemented over a number of years. The comprehensive plan should address every aspect of program implementation, including teacher training, resources, and the impact on the total primary curriculum. For example, if English is offered for 100 minutes a week, the number of minutes available for other subjects or activities may have to be decreased, and this cannot be done without careful planning and involvement of individuals from different departments within the Ministry of Education.

Conclusion

The Tunisian English program for young learners has been extremely successful for several reasons. First of all, it was developed based on local needs and conditions. Second, realistic goals were formulated that could be met with available resources. Based on the conditions and resources in Tunisia, the goals of the young learner program are to sensitize children to the English language and also to help children develop a positive attitude towards the English language. The best way to achieve the goals was by establishing English clubs instead of traditional English language classes. Third, the program was not developed and implemented overnight but rather over several years. Other countries wishing to develop or modify English language instruction for young learners might want to consider setting up English clubs in place of formal classes. English clubs are an alternative to traditional classes that focus on paper and pencil tasks. If the focus of the first or first two years of English language instruction of a young learner program is on providing children with an enjoyable, stress-free exposure to English, then it is worth considering instituting English clubs.

REFERENCES

1. Birdsong, D. 1999. *Second language acquisition and the critical period hypothesis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
2. Krashen, S. 1986. *The input hypothesis: Issues and implications*. London, UK: Longman,
3. Marinova-Todd, S., D. Marshall, and C. Snow. 2000. Three misconceptions about age and L2 learning. *TESOL Quarterly*, 34 (1): 9–34.

THE CURRENT SITUATION OF TEACHING OFFICIAL LANGUAGE TO KAZAKH ETHNIC MINORITIES IN MONGOLIA

Kh. Byeibitgul Khovd State University

Mongolia is a relatively homogenous country in Central Asia with a population of 2.7 million (the map see figure 1.1)land located between China and Russia. Accordingly Population and Housing census of Mongolia (NSO, 2011) there are estimated 14 ethnic groups such as Buriyat, Durvud, Uuld and etc. However majority of those ethnic groups considered to be not ethnically distinct, but well integrated groups experiencing

relatively similar language and cultural heritage such as religious practice, dwellings, writing system with mainstream Mongolians.

Amongst them, Turkic speaking Kazakhs are the largest ethnic minority group in the country. Unlikely above-mentioned ethnic groups, Kazakhs have different language, religion and are more culturally diverse than other inhabitants of Mongolia. In terms of religious practice, Kazakhs are Sunni Muslims, hence main cultural events such as wedding; funerals and so on are mostly held according to Islamic practice. Immigrating from the Xinjiang Uighur province China in the late of XVIII century (Frinke, 1999 as cited in Barkus & Werner, 2010) Kazakhs soon officially accepted as the citizens of the country in 1912 (Jukey, 2008 p.49). From that time, Kazakhs enjoy their rights given by the Constitution and other legal provisions to ‘use their native language in education and communication, and pursuit of cultural, artistic and scientific activities’ (Paragraph 8.2, The Constitution of Mongolia, 1994). In 1940, due to the request from Kazakh and Urianhai ethnic minorities ‘to maintain their linguistic and cultural heritage’ (Shinay, 2008, p.125) a Kazakh administrative unit “Bayan-Ulgii” was established in Western part of Mongolia. As 2011, Kazakhs constitute 3.6 % of the total population (NSO, 2011) of Mongolia and 90% of them live in Bayan-Ulgii province (For the number of Kazakhs see table 1.1)

Table 1.1. *The distribution of Kazakhs in Mongolia*

Provinces	Number of Kazakhs	Percentage of Kazakhs in respective provinces
Bayan-Ulgii	88578	87%
Khovd	9932	9.4%
Other	3016	2.6
Total	101526	100%

Source: PHC of Mongolia, NSO (2011), Ulaanbaatar, 2011

Geographically Bayan-Ulgii is the furthest province, which is situated 1760 km far from Ulaanbaatar the capital of Mongolia and along the slope of Altai Mountains. Its location that is highly isolated from the capital, yet on the border of Russian federation and China brings advantageous cultural and commercial ties with these countries. In addition widely used Islamic practice has been increasing number of Turkic speaking youth in Bayan-Ulgii, which is not very common in any other provinces. At the same time, Bayan-Ulgii is one of primary tourist destination center because of its both a lively ethnical culture and an attractive nature on the highest peak of the country. Thus Bayan-Ulgii is strikingly affected by the influences of such linguistic, cultural and socio-economic peculiarities, which characterizes the region as ‘the state within a state’.

However, Bayan-Ulgii, a Kazakh dominated province has been considered to be one of the most underdeveloped regions in the country (see table 1.2). Main social indicators such as poverty, unemployment and illiteracy rates are respectively higher than the national average. Bayan-Ulgii province is more likely being behind by educational indicators as well. School dropout rate is 4.7% three times higher than the national average 1.1%. As of 2009-2010 academic year one of 4 out of school children aged 6-14 years, is in Bayan Ulgii province.

Table 1.2. *Main social indicators in Bayan-Ulgii with the national average*

Social indicators	Bayan-Ulgii	National average
Poverty rate	46%	36%
Illiteracy rate	6.8%	4.6%
Drop out rate	4.7%	1.1%

Source: Bayan-Ulgii Statistical Office. (2011). Aimag population and household statistics. Ulgii

Although overall illiteracy rate is not much higher than the national average, if it is looked through ‘literacy’ as being defined “ability to read and write a short simple statement in Mongolian or any other language with understanding” (Batchuluun, 2008), this indicator shows percentage of above ‘15 years old’ Kazakhs who even cannot read and write simple statement in their mother language, but it does not reveal how many Kazakhs are illiterate in terms of official language Mongolian.

The socio-economic vulnerability among Kazakhs community is considered to be affected by the extremely far location of the province, poorly developed infrastructure and less opportunity for employments like in many other remote provinces Mongolia rather than their ethno-cultural diversity (ADB, 2008). Nevertheless Mongolian Kazakhs enjoy their ‘cultural autonomy in the certain territory’ (Barcus & Werner, 2009) saying that they are proud of having kept their language and tradition “better than any other Kazakhs who live all around the world” (Badelkhan, 2010).

The new political reform, so called ‘democratic revolution’ in 1990’s in the country has brought significant improvement for both Mongolians and Kazakhs to strengthen their identity, culture, language and religion that have been debilitated by the socialist regime for more than 70 years. Consequently, Mongolian Kazakhs have re-established cultural connections with Turkish speaking Islamic countries. Many Kazakhs families started sending their children to the both local and overseas religious schools, where mostly taught in Turkic and Arabic languages (Shinay, 2009).

Over the same period the republic of Kazakhstan has got its independence due to the collapse of Soviet Union. At the time of independence population of Kazakhstan was heavily “Russianized” in terms of language and culture and percentage of Kazakh population was relatively low comparing to non-Kazakh population. Hence the government of Kazakhstan conducted a policy to call the Kazakhs out of the country by offering economic and social incentives, which were attractive Mongolian Kazakhs who maintained their culture and language greater extent than the Kazakhs in Kazakhstan (Barcus & Werner, 2009).

Starting from early 90’ the continuous immigration process to Kazakhstan caused substantial decrease of Kazakh population in Mongolia. The immigration process from early 90s to up until now has involved almost half of them. Some scholars refer to main push factors of this immigration as desire of ‘return to homeland’ (Zardikhan, 2006), others attributes to the ‘better economic and educational opportunities for their children’ future’ (Barcus & Werner, 2009).

The immigration of Mongolian Kazakhs to Kazakhstan brought not only a great deal of increasing ethnic identity among Kazakhs in Mongolia, but also changes in their cultural behaviors such as life style, food and interpersonal communication skills and more and less on their language preference, especially among youth. On the other hand,

geographical peculiarity of the province, commercial ties with Russia and Kazakhstan and religious connections with Islamic countries such as Turkey, Arabic and Egypt have appealed Kazakh youth to commit learning Kazakh, English, Russian and Turkish languages. Even at

present, it has been a concern that Mongolian language (ML) recede its status of an official language in the Kazakh administrative province. In spite of legal frameworks where clearly estimated to ‘Mongolian language is an official language in the country’(paragraph 8.1, The Constitution of Mongolia, 1994) usage of official language Mongolian less likely to be disseminated among social services in Bayan-Ulgii province, where Kazakhs constitute 90 percent of provincial population. Media and information are in Mongolian throughout the country, TV channels and newspapers in ML are highly accessible, as well, in Bayan-Ulgii province. However most of local residents reported the preference on usage of broadcast channels from Kazakhstan and Xinjian Uighur, China in their native languages (NFE, 2010). As consequences people in Bayan-Ulgii province have almost no environment to use Mongolian unless they learn it at school. However, teaching and learning Mongolian language at Kazakhs schools rather seems to be problematic without having “no clear policy” (Huang, 2005) whether to use Mongolian as a language of instruction or teach it as a L2.

During socialist period when Mongolian education system was highly dependent on Soviet Union style, textbooks and learning materials in Kazakh schools used to be brought from Kazakhstan as the content of the curriculum at that time less significantly differed from Mongolian curriculum. But the changed curriculum content of Mongolian educational system due to failure of Soviet dependent schooling in 90’s has brought difficulties for Kazakh schools in terms of relevance of curriculum content and textbooks. In addition to the barriers caused by “irrelevant curriculum and textbooks content” (Huang, 2005), the Kazakh schools lack of support to learn official language Mongolian (Tuya & Khanat, 2011), which has long time importance on their further development. Teachers are trained as same as those who teach in Mongolian schools, textbooks used in Kazakh schools are as same as the ones which are used in mainstream schools and taught by oral translation of the instructors. Due to these challenges faced by Kazakh schools, Mongolian education sector encounters with the need to provide appropriate schooling to Kazakh students in order to give them equal opportunity to receive quality education. Consequently, the government of Mongolia has started taking step-by-step actions to improve the educational service for Kazakh students. In recent years, the education for Kazakh students has undergone some noteworthy legislative reforms (UNESCO, 2008). From 2005 textbooks that are used in Mongolian schools started being translated into Kazakh. In 2010 the action plan to improve quality of educational service for Kazakh students was approved by MECS. As consequences an advisory authority was established under the MECS addressing the educational problems experienced by the Kazakh minority. Unfortunately, despite these advancements, there is no systematic nationwide policy whether to choose bilingual schooling or continue to keep Kazakh as a language of instruction (LoI) for Kazakh school yet in the country and the transition to Mongolian language as a LoI differs from school to school.

At present in majority of Kazakh schools, until grade 9 all subjects are taught in mother language Kazak and they take Mongolian as a compulsory subject from grade 2. Then LoI transfers to the ML from grade 9, which means all subjects started to be taught in Mongolian (see table 1.3). Students continue to take Mongolian as a compulsory subject until grade 11. In addition ML is offered as one of elective subjects to the students at the grade 10th and 11th. The purpose of such elective courses stands for preparing for the national examination to tertiary education institutions offering additional 4 hours.

Table 1.3. *The commonly used schooling model in Kazakh schools*

Grades	Kazakh language	Mongolian language
Grade 11	L1+Elective subject	LoI+L2+Elective subject
Grade 10	L1+ES	LoI+L2+Elective subject
Grade 9	L1	LoI
Grade 8	L1+LoI	L2
Grade 7	L1+LoI	L2
Grade 6		
Grade 5		
Grade 4		
Grade 3		
Grade 2		
Grade 1		

Note:
The model was designed by author.
Nevertheless, according to the current

ly used curriculum in Kazakh schools, at the time of the graduation for secondary school one supposed to be studied Mongolian for a minimum 10 years. Even though their proficiency on ML assessed to be extremely poor and causes various problems on their education (Huang, 2005; Mira, & Oyuntsetseg, 2008).

The report for Save the Children, UK highlighted that Kazakh students face “unique and significant challenges caused by language barriers” (Huang, 2005). Besides 3 folds high drop- out rate than national average (Erdenechimeg, 2009), they are challenging by poor skills on official language. When students take national university exams, they don’t understand the test materials due to low proficiency in the ML and perform poorly (Mira, 2008). The National school leaving examination result (EEC, 2010) demonstrates that Bayan-Ulgii has scored significantly less well than the national average scores. Bayan-Ulgii achieved the worst or second worst provincieranking in every subject and score for ML subject was worst in the whole country (Mira, 2008). A lack of ML competence is not only a matter that is encountered by the secondary school Kazakhs students, but also it is affecting on further development such as achievements in tertiary education, participation in social activities and access to information about health and welfare. A study found about 70 % of Kazakh college students do not fully comprehend the lectures by their professors at their 1st and second year in tertiary education (Amandikh, 2009).

In spite of importance of learning official language Mongolian, there seemed to be lack of awareness to its importance among Kazakh students, indeed they are likely giving more importance to learn foreign languages such as English and Russian than the official language Mongolian. In the school leaving examination score ranking among 21 provinces and 9 districts, Kazakh students performed 120 lower than the national average in the ML subject ranking in the last. While scores for Russian and English languages among Kazakh students were relatively higher than mainstream students ranking 2th and 7th places in the whole country (EEC, 2009).

Table 1.4. School leaving examination score among 24 provinces

Subjects	Score	Rank at national level
----------	-------	------------------------

Mathematics	488	25th
Mongolian language	373	30th
Social Science	435	30th
English	498	7th
Russian	542	2nd
Geography	434	29th
Physics	487	20th
Biology	443	29th
Chemistry	476	30th
History	481	29th

Note: 1st place reflects to the best, 30th reflects to the last performance

Source: Statistical bulletin, Education Evaluation Center, 2010

Furthermore, the lack of awareness to learn Mongolian among Kazakh students can particularly be noticed in their choice on the tertiary education. Every year about 40% of Kazakh high school graduates leaves to study to the higher educational institutions in Kazakhstan, Russia, Turkey and other countries. On the selection of additional 14 elective courses offered to 10th and 11th grade students more choices on Russian and English, less on Mongolian language courses are found among Kazakh students (EB in Bayan Ulgii, 2011).

Through this literature review, our examination on the teaching practice of official language Mongolian in Kazakh schools, it can be assumed that a large gap exists between the official language policy of Mongolia and its practice in Bayan Ulgii, Kazakh administrated province. The provisions stated in the Constitution of Mongolia and in legal frameworks seem to be absent from the daily life of minority groups. Kazakhs as the national minorities are facing challenges from inappropriate language program and the lack of qualified bilingual teachers. Therefore, there seems to be more needs to be done to strengthen the quality of teaching official language to national minorities. The teaching of Mongolian language in Kazakh secondary schools needs to be re-considered taking in to account the needs of the local community distinguishing Kazakh schools from the ML as a first language schools.

Резюм

There have been concerns on the lack of Mongolian language literacy, low educational achievements, and inequities in educational opportunity among Kazakh minority children in Mongolia. The paper discusses the current status of teaching official language Mongolian to Kazakh minorities taking account the legal frameworks, practices and the various literatures related with this issue.

References

Amandikh, B. (2009). *Казак сурагчдын хэлний бэрхшээл сурах үйлд нөлөөлөх нь* [Influences of language barriers on the Kazakh students' learning achievement] (Unpublished master's thesis). Academy of Management, Mongolia.

- Baker, C. (2006). *Foundations of bilingual education and bilingualism* (4th ed.) Clevedon: Multilingual Matters
- Dayar Mongol (2009, March 12). Interview by Badelkhan. Кх Дэлхийн Казахуудаас хамгийн сайхан амьдарч байгаа нь Монголын Казахууд [Mongolian Kazakhs are the most happiest Kazakhs among all the Kazakhs around world].
- Ball, J. (2011). *Enhancing learning of children from diverse language background: Mother tongue based bilingual or multilingual education in the yearly years*. France: UNESCO Education Sector
- Batchuluun, Ye. (2008). *National report on the situation of adult learning and education-Mongolia*. Retrived from website:
http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/INSTITUTES/UII/confintea/pdf/National_Reports/Asia%20-%20Pacific/Mongolia.pdf
- Bayan-Ulgii Statistical Department (2011) Bayan-Ulgii aimag: Socio-economic status as of 2010. Retrieved from <http://www.nso.mn/bayan-ulgii>
- Barcus, H., & Werner, C. (2010). The Kazakhs of western Mongolia: Transnational migration from 1990-2008. *Asian Ethnicity*, 11(2), 209-228.
- Erdenechimeg, Ts. (2011). *Social assessment report on Bayan Ulgii subcomponent of preschool education project*. Retrieved from World Bank website:
<http://www.worldbank.org/en/country/mongolia/>
- Huang, S. (2005) *Education of Kazakh children: A situation analysis*. Save the Children UK, Ulaanbaatar, 12-14.
- Jukye, G. (2009). *Mongolian Kazakhs in XXI century*. Bayan Ulgii, Mongolia
- Khanat, A., & Туяа, В. (2011). Казак хэлээр сургалт явуулдаг сургуулийн сургалтын төлөвлөгөөг боловсронгуй болгох асуудалд [On the issue of improving currirucla of Kazakh schools]. *Educational research*, 03(81), 47-51
- Mira, N., & Oyuntsetseg, N. (2008). *Language education issues in the Kazakh community of Mongolia*. Paper presented at the 5th conference: South East Asian minority education issues. Bangkok, Thailand.
 . Ulaanbaatar, Mongolia. Retrieved from <http://www.parliament.mn>
- UNESCO Office Beijing. (2008). *National education support strategy*. Retrieved from website:
<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001599/159959eo.pdf>
- Zardikhan, K. (2002). *Нулмстай жилүүдийн гунигтай шастур* [The grief tract of the teary years] Ulaanbaatar: Soyombo Printing
- <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/second-language>

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА НАРОДОВ РЕГИОНА

БҮС НУТГИЙН АРД ТҮМНИЙ ХЭЛ, СОЁЛ

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ АВГАЙЛГА НЭРИЙН ҮҮСЭЛ ГАРВАЛ

МУГБ, доктор, профессор Батчулуун Д.
Ховд их сургууль

Түлхүүр үг: Авгайлга нэр, авгайлга нэрийн бүтэц, богино үгс, хүүхдийн хэл, ердийн нэр, оноосон нэр, хүний эш, гуайлга нэр, авгайлга нэрийн хувилбарууд, гийгүүлэгч, сэтгэц хэлшинжлэл, авиан утгазүй.

Авгайлга нэр нь монголын хүн амын бараг 85%-ийг эзэлдэг халхуудын дунд өргөн хэрэглэгддэг яригчийн хувьд өөрөөс насаар ахимаг таньдаг болон садан төрлийн хүмүүсээ хүндэтгэн дууддаг оноосон нэрийн нэг төрөл юм. Авгайлга нь тухайн хүнийхээ оноосон нэртэй ямагт хамт хэрэглэгддэг ба нэг гэр бүлийн гишүүд, ойрын садан хүмүүсийн нэрийг орлон дангаар хэрэглэгддэг (Батчулуун, 2009. I).

Бүтцийн хувьд авгайлга-нэр голдуу нэг (Ааж, Ах, Айд, Жүнж, Жүүж, Бааж, Баа, Буж, Дайд гэх мэт) ба хоёр (Баавай, Будгаа, Жаажаа, Гаагаа, Ааниа, Амбаа, Жуужаа, Дайдаа, Доолио, Маамаа, Наниа,

Настоящая статья написана и опубликована при финансовой поддержке гранта РГНФ-МинОКН Монголии “Национально-специфические реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей Западной Монголии: Лингвокультурологические исследования”, проект № 124003000 а/Г

Сооёо гэх мэт) үеэс бүтсэн, гэхдээ хоёр үеэс бүтсэн нь илт давамгайлсан, хэмжээгээр богино үгс юм. Цөөн тооны гурван үеэс бүтсэн үг бий (Бандигаа, Ламбагай, Үзэнгээ, Эмбэгээ). Баруун халхуудын дунд бидний бүртгэсэн 596 үгнээс 527 буюу 88,4% нь хоёр үетэй үг байна. Энэ нь авгайлга-нэр бүтэхдээ аман ярианы хэлний хэмнэлийн зарчимд захирагдсан, бага хүчин чармайлт гаргаж их зүйлийг бүтээх эрмэлзлэлтэй байдаг хүний организмын уг чанартай холбоотой юм (Нотманн, 1971, р. 84). Олон үеэс бүтсэн урт үгийг бодвол ганц хоёр үетэй богино үгийг хэлэх нь хэлэгч хүнд хялбар байдаг билээ.

Ламбагай, ламх, бандигай зэрэг авгайлга-нэр нь лам бугай, лам ах, баньд гуай гэсэн нийлмэл үгийг хэлний хэмнэлийн дагуу нэг энгийн үг болгон дуудсаны үндсэн дээр үүсжээ.

“Ах” авгайлга-нэртэй холбоотойгоор үүссэн хэд хэдэн нийлмэл нэр бий. Эдгээр нь холбоо үгийг санагдуулах боловч нэг хүнийг авгайлан дуудсан нийлмэл үг юм: Том Ах, Дунд Ах, Өндөр Ах, Бага Ах, Жаах (Жаахан Ах), Жоохон Ах, Бичгэн Ах, Бүдүүн Ах, Бүдээ Ах, Бондгор Ах, Настай Ах, Шинах (Шинэ ах). Эдгээр нь нэг гэр бүлийн хүрээнд дүү нар нь ах нараа ялгаатайгаар дууддаг нэр байснаа тухайн нутгийнхны дунд хэрэглэгддэг авгайлга-нэр болон хувирчээ. Мөн “ээж” гэдэг үгтэй холбоотойгоор үүссэн Өндөр Ээж, Сайхээж зэрэг үг байна. Авгайлга-нэрийг зээлдэн авсан Ховд аймгийн Дөргөн сумын өөлд хүмүүсийн дунд Бичгэн Ах авгайлгыг хэрэглэдэг байна. Харин Бага Ах, Дунд Ах, Өндөр Ах, Жаах зэрэг авгайлга Говь-Алтай аймгийн Тонхил, зэргэлдээ орших Дарви суманд мэр сэр тааралдана. Жаах, Ламх зэрэг нэр жаахан ах, лам ах гэдгийг хураангуйлан дуудсан нь билээ. Өөрөөр хэлбэл, “ах”-тай холбоотой бүх үг болон Ламбагай, Бандигаа, Банди Ах, Өндөр Ээж, Сайхээж зэрэг нь оноосон авгайлга-нэр болон хувирсан ердийн нэр юм.

Гарлын хувьд авгайлга-нэр нь хүүхдийн хэл ярианаас үүсэлтэй, манж-хамниган, түрэг, төвд, хятад зэрэг хэлнээс “зээлдэж” авсан болох талтайн гадна үг үүсэхүйн талаасаа, нэгдүгээрт, бие биеэс авиа сэлгэх замаар үүссэн, хоёрдугаарт, тухайн хүнийхээ оноосон нэрнээс үүссэн, гуравдугаарт, тодорхой зүй тогтолд захирагдахгүйгээр тохиолдлын чанартай, аяндаа үүссэн гэж ангилж болохоор байна.

Бие биеэс авиа сэлгэх замаар үүссэн авгайлга-нэрийг авч үзье.

1. Ах, Агаа, гэдэг нэр нь монгол хэлийг оруулаад түрэг-алтай язгуурын гаралтай юм. Энд “Ах”-аас “Агаа” “үүссэн ба энэ хоёр үг хоёулаа орчин цагийн түрэг хэлэнд “ака”, “ага” хэлбэрээр хэрэглэгдэж байна. Бага насны хүүхдүүд ахыгаа “агаа” гэж дууддаг нь энэ авгайлга-нэр хүүхдийн хэлтэй холбоотой болохыг өгүүлж байна. Ах, Агаатай холбоотойгоор Ахаа, Ахан, Ака, Аагаа, Ааг, Аагий үүссэн байхаас гадна бидний дээр өгүүлсэн Жаах (жаахан ах), Ламх (лам ах), Банди Ах, Бага Ах, Бүдүүн Ах, Бичгэн Ах, Бүдээ Ах, Бондгор Ах, Том Ах, Дунд Ах, Жаахан Ах, Жоохон Ах, Настай Ах, Өндөр Ах, Шинах (Шинэ Ах) зэрэг нийлмэл нэр үүссэн байна.

Авгайлга-нэр зөвхөн аман ярианд хэрэглэгддэг тул тухайн орон нутаг, хувь хүний хэлэх онцлогоос болж Ах, Агаа гэдэг үг Ахаа, Ахан, Ака, Аагаа, Ааг, Аагий хувилбартайгаар хэлэгдсэн байна. Иймэрхүү аман аялгууны хувилбартай хэлэгдэж байгаа бусад авгайлга-нэрийг хойно дурьдах болно.

Хүний эшийн нэр нь аливаа хэлний үгийн сангийн барагтай бол өөрчлөгддөггүй, тогтвортой хадгалагдаж байдаг хэсэг нь учир (Батчулуун, 2009 II, х.123) Ах, Ахаа авгайлга нэр эртний гаралтай, монголчуудын дунд олон зуун жил хэрэглэгдэж ирсэн байх ба түрэг хэлтэй холбоотойг нь бодоход ҮП-ҮШ зууны үед одоогийн монгол нутагт оршин тогтнож орхон-түрэг хэлний дурсгалыг үлдээсэн Зүүн-түрэгийн хаант улсын үетэй холбоотой байгаа ба наанадаж ҮП-ҮШ зууны үе болон түүнээс ч аль эрт хэрэглэгдэж байсан бололтой байна (Левин, 2001, с.3, 63).

Судлаач Г. Г. Левин эгшиг+гийгүүлэгч+эгшиг гэсэн бүтэцтэй ака (насаар ах садангийн хүн) орхон-түрэг хэлэнд, а а (эцэг, ахмад хүн) якут хэлэнд байдгийг тэмдэглэжээ (Левин, 2001, с.63). Тэгэхээр энэ нь өдий хүртэл өөрчлөгдөөгүй хадгалагдаж ирсэн нэн эртний үг болох нь харагдаж байна.

Монгол хэлний “ах” гэдэг энэ үг түрэг-алтай язгуурын олон хэлний түгээмэл хэрэглэгддэг үг ба энэ хэлбэр болон утгаараа хамниган, манж, солон, эвен, орооч, уйгар, хакас, узбек, удей, ульч, нанай, киргиз, түрэг, татар, туркмен, казах, тува зэрэг хэлэнд хэрэглэгддэг байна.

Дашрамд тэмдэглэхэд “ах”, “агаа”, “ака”, “ахаа” зэрэг бидэнд бүртгэгдсэн халхуудын авгайлга-нэр энэ хэлбэрээрээ бидний иш татан авсан түрэг-алтай язгуурын бусад хэлнүүдэд ч байдаг нь сонирхолтой юм.

Нэг гэр бүлийн болон ойрын садан төрлийн хүнийг нэрлэсэн “ах”-аас гадна манж-хамниган, түрэг, төвд, хятад, орос хэлнээс “зээлдэж” авсан байж болзошгүй зарим үгс хүний эшийн нэр болохын хувьд өнө эртнээс хэрэглэгдсээр ирсэн байна. Монголчуудын соёл-түүхийн талаас эртнээс холбоотой байсан ард түмнүүдийн хэлнээс “зээлдэж” авсан байх магадлал, нэгдүгээрт, өнөө хүртэл монголчуудын дунд хэрэглэгдсээр ирсэн түгээмэл зарим авгайлга-нэр дуудлагын хувьд тэдгээр хэлний зохих үгстэй төсөөтэй, хоёрдугаарт, утгын хувьд нэг гэр бүл, ойр төрлийн хүндлэн дээдэлдэг хүмүүсийг заасан нэр учраас зохих үндэслэгээтэй байна. Эдгээр үг нь тухайн гадаад хэлнүүдэд ч, монгол хэлний авгайлга-нэрийн хувьд ч гарал үүслээр хүүхдийн хэлтэй холбоотой байж болох талаар бид хойно өгүүлэх болно. Энд бид “зээлдэх” гэдэг үгийг хашилтанд бичсэний учир нь зарим авгайлга-нэр бүтцийн хувьд гадаад бусад хэлний үгстэй тохирч байгаа нь угаасаа аль ч үндэстний хүүхдийн хэлний хөгжлийн зүй тогтолтой холбоотойгоор авиан ижил бүтэцтэй байгааг онцлон хэлэх гэсэнд оршино. Гэхдээ зарим үгийн хувьд үнэхээр зээлдсэн байхыг үгүйсгэх аргагүй юм.

Ер нь авгайлга-нэр утгазүйн талаас хүн ойлгоход төвөгтэй, “утгагүй” үг мэт байдаг нь ахмад насны хүнийг хүндэтгэсэн авгайлга-нэр буюу хоёрдахь нэрийг өгөхдөө хүний албан ёсны нийтлэг оноосон нэрийг давтан хэрэглэх шаардлагагүй байдаг, үгийн сангийн утга бүхий ердийн нэрийг хэрэглэдэггүй зэргээс болж нэрийн ер бусын шинжийг хадгалахын тулд, нэгдүгээрт, хүүхдийн хэлийг ашиглах, хоёрдугаарт, хүн болгонд төдий л ойлгомжгүй “гадаад” үгийг сонгох, гуравдугаарт, тухайн оноосон нэрийн бүтцийн нэг хэсгийг ашиглах, дөрөвдүгээрт, тохиолдлын чанартай үг бүтээсэн байна гэж үзэж болно. Хэрэв монгол хүний нийтлэг оноосон нэр, үгийн сангийн утга бүхий ердийн нэрийг ашиглавал тэр нь авгайлга-нэрийн шинжээ алдах болно.

Авгайлга-нэр Ах-ыг гуайлга-нэр “ах”-аас ялгаатай авч үзэх ёстой. Энэ хоёр нэрийн хооронд зарчмын том ялгаа оршдог. Манай оронд хотжих үйл явц болон хүн амын шилжин суурьших хөдөлгөөн эрчимтэй явагдаж байгаатай холбоотойгоор хүмүүс гуайлга-нэр “ах”-ыг өдөр тутмын харилцаандаа өргөн хэрэглэх болов. Энэ үг авгайлга-нэр Ахын адил тухайн хүний нэртэй хамт байнга хадагдсан үг биш, нэг гэр бүлийн болон садан төрлийн ба танил хүмүүсийн хүрээнд хэрэглэгдэхээс гадна ор танихгүй, насаар ах эрэгтэй хүнд хандсан болон нэрлэн заасан үг юм. Энэ үг насаар ах эмэгтэйчүүдийг “эгч” хэмээн дууддаг бүх тохиолдолд зөвхөн эрэгтэйчүүдийн хувьд хэрэглэгдэнэ. “Эгч” гэдэг үг авгайлга-нэр болон хэрэглэгддэггүй, харин тун цөөн тохиолдолд Эгчээ гэдэг авгайлга хэрэглэгддэг.

Ах авгайлга-нэр Эгчээг бодоход хавьгүй олон хэрэглэгддэг нь эрэгтэйчүүдийг илүү эрхэмлэн дээдэлсээр ирсэн дорнын ард түмнүүдийн ёс заншилтай холбоотой байсан бололтой юм.

Бид дор аман аялгуутай холбоотойгоор нэг авгайлга-нэр хэд хэдэн хувилбараар дуудагдах болсон жишээг цаашид үргэлжлүүлэн тоочих болно. Эдгээр авгайлга-нэрийн дуудлагад гарсан өөрчлөлт зөвхөн эгшиг авианы хүрээнд явагдсан байх ба мэдээллийг хамгийн ихээр агуулах чадвартай байдаг гийгүүлэгч авиаг (Normann, 1971, p. 14) хөндөөгүй болохыг ажиглаж болно.

2. Дайд, Дайдаа, Даадаа, Дадаа, Дээд, Дээдээ, Дэдээ, Дөдөө, Дөөдөө, Доодоо, Додио гэх мэт. Манай нутагт (Ховд аймгийн Цэцэг сум) Ердээн Дайд гэдэг настай буурал амьдарч байсан ба нутгийнхан нь түүнийг Дайд, Дээд, Дайдаа гэж аль нэгээр нь авгайлан дууддаг байж билээ. Дайд, Дээд зэрэг нь дээрэх авгайлга-нэрийн аман ярианы товчилсон хэлбэр юм. Баруун халхын аман аялгуунд голдуу ай хос эгшигтэй үгийн хэлний дундуур хэлэгдэх а авиаг урагшлуулан э авиагаар дуудах нь элбэг байдаг. Тэд “айл”, “аймаг”, “сайн байна уу” гэхийг /эйл, эймэг, сэйн бэйнэ үү/ гэж дуудна. Энэ нь хэлэхүйн явцад зэрэгцэн орших авианууд бие биеийн дуудлагыг өөрчилж байдаг авиазүйн нөлөөтөн хувьсах үйл явц юм. Өөрөөр хэлбэл хэлэхүйн явцад авиаг хэлэх үйл явц эхлэл-тогтоц-төгсгөл гэсэн гурван шатыг дамжиж нэг авиаг хэлэх өгүүлэх эрхтний төгсгөлийн байрлал нь дараагийнхыг хэлэх эхлэл рүү шилжиж байдаг (Батчулуун, 2009, х.20). Ай хос эгшигийн хувьд хэлний урьдуур хэлэгдэх и авиан нөлөөгөөр а авиа урагшлан хэлэгддэг байна. Жишээлбэл, Дайд, Дайдаа-Дээд-Дээдээ, Найнаа-Нээнээ-Нэнээ-Нийнээ, Адиа-Эдээ- Айдаа, Андиа-Эндээ-Эндаа, Айнаа-Ээнээ гэх мэт.

Авиазүйн нөлөөтөн хувьсах үйл явцын оролцоогүйгээр ч эгшиг ондоошсон болохыг гийгүүлэгчийн бүрэлдхүүн нь ижил мөртлөө эгшгээсээ болоод өөрөөр дуудагдах олон авгайлга-нэрээс мэдэж болно. Нэг авгайлга-нэрийн хэд хэдэн хувилбарт эгшигийн бүрэлдхүүн нь өөрчлөгдсөн мөртлөө гийгүүлэгч нь хэвээр үлдсэн байгаа нь гийгүүлэгч авиа үгийн авиан бүтцэд нэн чухал үүрэгтэй байдгийг харуулж байна. Эрдэмтэн Данзандагва 1728 онд бичсэн “Зүрхэн тольтын тайлбар” хэмээн алдаршсан бүтээлдээ “...Юуны тул гийгүүлэгч хэмээвээс, үгс, утгасыг тодруулахын тулд тийн хэмээн өгүүлбэй” (Пагба, 1976, х.20) гэж бичсэн нь тун учиртай үг юм. Гийгүүлэгч авиа үгийн бүтцэд хамгийн их мэдээллийг агуулагч бөгөөд хэрэв гийгүүлэгчийг хасвал үг танигдахгүй болдог байна. “Үзэгдэл” гэдэг үгийн хоёр гуравдугаар үеийн богино

эгшгийг авч хаявал “үзгдл” болох ба монголоор яригч хэн ч “үзэгдэл” гэж ойлгох ба харин аль нэг гийгүүлэгчийг нь хасвал ойлгомжгүй “үг” болох билээ. Их эрдэмтэн Данзандагвын дээрх үг хичнээн үнэн болохыг орчин үеийн сэтгэц-хэл шинжлэлд хийсэн туршилт харуулж байна. Хэлний авиан физик шинжийг механикаар өөрчлөн хамгийн их хүчдэл агуулсан эгшгүүдийг төлөөлсөн хэлбэлзлийн оргилыг тайрч хаяад гийгүүлэгчийг агуулсан хэлбэлзлийн төв хэсгийг хөндөлгүй үлдээхэд үг ойлгогдож байжээ. Харин хэлбэлзлийн төв хэсгийг авч хаяад оргил хэсгийг сонсоход ойлголт бараг тэг түвшинд байжээ (Hogmann, 1971, p. 70). Орчин цагийн халимаг хэлэнд өргөлтгүй үеийн эгшгийг ихэвчлэн тэмдэглэдэггүй. Монгол хэлэнд үгийн нэгдүгээр үеэс хойш тохиолдох богино эгшиг хэт балархайшиж хэлэгдэхгүй шахам болдог нь эгшиг авиан мэдээлэл бага агуулдагтай холбоотой гэж үзэж болно. Иймээс ч аливаа хэлэнд гийгүүлэгчийн тоо эгшинхээс ямагт олон байдаг. Дэлхийн анхны авианых болох финик цагаан толгой 22 гийгүүлэгчээс бүрдсэн дан гийгүүлэгчийн цагаан толгой байсныг үүнтэй холбон тайлбарлаж болно. Хүний хэлэхүйг гадаад, дотоод хэлэхүй хэмээн хоёр заагладаг ба дотоод хэлэхүй нь (дотоод хэлдэг) нь эгшиг авиангүй байдаг нь үүнийг давхар нотлох билээ. Бидний энд дурдсан болон дор дурдах д...д... бүтэцтэй авгайлга-нэрүүд болон хойшид тохиолдох олон авгайлга-нэр дээр өгүүлсний нэг жишээ болох юм. Энэ шалтгаанаар олон тооны авгайлга-нэрийн дуудлага гийгүүлэгчийн бүтцээ хадгалан (г...г..., ж...ж..., н...н..., л...л...б...б/в..., м...м...) хувилбарт орсон байдаг.

Түрэг хэлэнд өвөөг “dede”, орос хэлэнд өвөөг “дед”, нагац ах, авга ахыг “дядя”, англи хэлэнд аавыг “dad”, хинди хэлэнд эгчийг “didi”, авга өвөөг “dada”, авга эмээг “dadi”, Хойт Америкийн Черокий омгийнхны индиан хэлэнд аавыг “da do” хэмээн дууддаг.

3. Найнаа, Нээнээ, Нэнээ, Наниа, Нүүнээ, Нийнээ, Нөөнөө, Нойноо, Ноноо гэх мэт.

Түрэг хэлэнд эмээг “nine”, “nene”, испани хэлэнд ээж, эмээг “nana”, орос хэлэнд асрагч эхийг “няня”, англи хэлэнд асрагч эхийг “nanny /нэни/”, хүмүүжүүлэгч, гэлэнмааг “nun” /нан/, герман хэлэнд гэлэнмааг “none”, хинди хэлэнд нагац эмээг “nani”, авга эмээг “nana” хэмээн дууддаг.

4. Дүүмээ, Дүмээ, Дээмээ, Даймаа.

5. Доолио, Доолой.

6. Даньдаа, Даниа, Дэндээ, Дондио.

7. Дагаа, Дигаа, Даагаа,

8. Дэнээ, Динаа.

9. Догоо, Догио, Доогий.

10. Даазай, Дазаа.

11. Айдаа, Адиа, Айд, Аадаа.

12. Ааяа, Аяа, Аахүү, Ааяажав.

13. Аажаа, Ааж, Ажаа.

Манж хэлэнд “аав”, “эв эе” гэсэн утгатай “Ажаа” гэдэг үг байхаас гадна монголчууд лам эцгийг “ажаа” хэмээн дуудна (Цэвэл, 1966).

14. Ажий, Ажин.

Манж хэлэнд “ууган” гэсэн утгатай “ажий”, “аварга” гэсэн утгатай “ажин” гэдэг үг бий.

15. Ааниа, Аниа, Энээ, Анай.

Манж хэлэнд “нас”, “он жил” гэсэн утгатай “аниа” гэдэг үг, түрэг хэлэнд “ээж” гэсэн утгатай “anne”, “ana”, казах хэлэнд “ээж” гэсэн утгатай “ана” гэдэг үг бий.

16. Амаа, Ама, Аймаа.

Манж хэлэнд эцэг болон эцэг эхийг “амаа”, араб хэлэнд ээжийг “yamma”, солонгос хэлэнд ээжийг “omma” гэж нэрлэнэ.

17. Алиа, Аалиа.

18. Анжаа, Анжий, Анж, Анжхүү, Анжваа.

19. Ажгаа, Ажга.

20. Андиа, Андаа.

21. Амбаа, Умбуу.

“Амбаа” гэдэг нь манж хэлний “их”, “том” гэсэн утгатай үг юм. Энэ хоёр нэрийг сольж дууддагийн жишээг дурьдвал, манай нутагт Харуулчин овгийн Пунцаг Амбаа гэж хүндлэн дуудуулдаг, хятадаар ярьдаг, тохитой тулхтай сайхан өвөө амьдарч байсан ба Амбааг зарим хүн Умбуу гэж авгайлдаг байж билээ.

22. Баавай, Баабаа, Баба, Баваа.

Түрэг хэлэнд эцэгийг “baba”, хятад, кабил (аравын семит-хамит язгуурын бербер хэлний аялгуу), хаус (семит-хамит язгуурын чад хэлний бүлгийн хэл) зэрэг хэлээр аавыг “баба” гэж нэрлэдэг.

23. Боовоо, Бообоо, Бовоо, Бобо.

24. Баажаа, Баажий, Бажаа, Баажуу, Бааж, Бажу.

25. Балиа, Баалиа. Түрэг хэлээр бурман сарыг “balayi” хэмээдэг ажээ.

26. Гоогоо, Гогоо.

27. Гаагаа, Гагаа.

28. Гээдээ, Гэдээ.

29. Жүүжээ, Жуужаа, Жууж, Жийжээ, Жийж, Жижээ, Жүжээ, Жуужуу, Жүүжүү, Жүүж. Төвд хэлээр номын багшийг “жүүжээ”, хятадаар эгчийг “жие жиеэ”, японоор аавыг “чичи” гэнэ.

30. Жаажая, Жааж, Жоожоо, Жоож, Жөөжөө, Жөөж, Жажаа.

31. Жүнжээ, Жүнж, Жинжээ.

32. Инжээ, Инжүү.

Хятадаар дарханыг “инжээ(н)” гэнэ.

33. Маамаа, Маам, Маамуу.

Ээжийг оросоор “мама” /маамаа/, хятадаар “мама” /маамаа/, англиар “mom”, “mamma”, “mama”, “mam”, “mummy”, францаар “maman”, германаар “mama”, испанаар “mama”, эмээг испанаар “mamamama” гэнэ.

34. Мөөмөө, Мөөм.

35. Мээмээ, Мээм.

36. Моомоо, Моом.

37. Оожоо, Оож, Оожуу, Ожоо.

38. Оомоо, Омоо.

39. Оогоо, Огоо.

40. Онио, Ооноо, Ойноо.

41. Умбаа, Умбуу.

42. Уужаа, Ууж, Уужий.

Авгайлга-нэрийн нэлээд хэсэг тухайн хүний албан ёсны оноосон нэрэнд тусгай дагавар залгах замаар үүссэн байна. Монгол хэлний үг нэгдүгээр үндээ өргөлттэй, тод хэлэгддэг учир хүний нэрнээс үүссэн олонхи авгайлга нь нэрийн эхний үеийн авиан шинжийг давтсан нэг, хоёр үетэй үг байна. Уламжлалт авгайлга-нэрийн дотор ч тухайн хүний нэрийн эхний үеийг давтан дуурайх замаар үүссэн авгайлга үе үе тааралддаг. Жишээлбэл, Долгор гэдэг нэртэй хүний авгайлга-нэр голдуу Доолио байдаг билээ. Ийм жишээ олног дурьдаж болно.

Тухайн хүний нэрнээс үүссэн авгайлга нэрийн дотор хоёр зүйл ажиглагдаж байна. Энэ нь, нэгдүгээрт, тухайн хүний нэр, авгайлга-нэр хоёрын эхний үеийн авиан шинж (ялангуяа эгшиг авиа) давтагдаж байдаг. Хоёрдугаарт, эдгээр үүсмэл авгайлах үгс нь уламжлалт авгайлга-нэрийн төгсгөлийн бүтцийг авгайлга-нэр үүсгэх дагавар болгон авсан байна. Мөн тэдгээр нь бие биесийн авиан бүтцийг хадгалан шинээр үг үүсгэсэн болох магадлалтай байна. Жишээлбэл, Найнаа, Нээнээ, Нэнээ гэх мэт.

Хэдийгээр хүний оноосон нэр, авгайлга-нэр хоёрын эхний үеийн авиан шинж олон тохиолдолд ижил байдаг боловч энэ нь зөрчигдөх тохиолдол багагүй байдгийг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Хүний нэрээс үүссэн авгайлга-нэр ихэнхдээ бие бие нөхөрсгөөр нэрлэн дуудах үг байснаа авгайлга-нэр болон хувирсан байдаг. Үүнтэй уялдуулан нэг хүн хэд хэдэн нэртэй ч байдаг. Жишээлбэл:

Оноосон нэр: Жигмэддорж

Нөхөрсөх нэр: Жийгээ, Жийеэ

Авгайлга нэр: Амбаа.

Ер нь хүний эшийг нэрлэсэн м...м..., б...б..., г...г..., н...н..., д...д... зэрэг бүтэц дэлхийн бусад хэлнүүдэд ч байдаг нь хэлний түгээмлийн шинжтэй хүүхдийн хэлтэй холбоотой юм. Хүүхдийн өгүүлэх эрхтний хөгжил хэлд орж байх үедээ дэлхийн аль ч үндэстний хэлийг сурах дэвсгэртэй байдаг ба зургаа орчим сартай байхдаа “ба-ба-ба”, “ма-ма-ма”, “бамама” найм орчим сартайдаа “баб-баб”, “аб-аб” мэтийн гийгүүлэгч+эгшиг,эгшиг+гийгүүлэгч, гийгүүлэгч+эгшиг+гийгүүлэгч гэсэн бүтэцтэй үеийг хэлж чаддаг (Finegan, 1994, p. 451), гийгүүлэгч авиа дотроос хамгийн түрүүнд дуутай хамжихгийгүүлэгч **б, д, г, м, н**-ийг эзэмшдэг болохыг англи хэлний жишээн дээр гаргажээ (Finegan, 1994, p. 457).

Бидний дээр хэдэнтээ дурдсан болон дор бусад хэлний баримттай зэрэгцүүлэн харуулах жишээ монгол хэлний авгайлга-нэрийн нэг хэсэг нь хүүхдийн хэлээс үүсэлтэй болохыг харуулна. Зарим хэлний толь бичигт ч хүүхдийн үг болохыг онцлон тэмдэглэсэн байдаг. Жишээлбэл, англи хэлний толь бичигт “mummy” (ээж) (The New Penguin English Dictionary, 2000, p. 912) герман хэлний толь бичигт “Mutti (ээж) (Никонова, 1973, с.352)”, япон хэлний толь бичигт “Каа” (Зарубин С. Ф и др., 1988, с. 325) (ээж) гэдэг үгийг “хүүхдийн яриа” хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

Дээдээ-Дэдээ-Дайдаа-Даадаа-Дадаа-Дайд-Дүүдээ (монгол авгайлга-нэр), dede (түрэгээр “өвөө”), дед (оросоор “өвөө”), дядя (оросоор “авга ах”, “нагац ах”, насаар ах танихгүй эрэгтэй хүнийг хүндэтгэн дуудсан үг), dad, daddy (англиар “аав”).

Маамаа-Мөөмөө-Мээмээ-Мээмээ-Моомоо-Мөөм-Моом-Маам-Маамуу (монгол авгайлга-нэр), мама (оросоор “ээж”), мама (хятадаар “ээж”), mom, mamma, mama, mam, mummy (англиар “ээж”), maman (францаар “ээж”), mama (германаар “ээж”), mama (испанаар “ээж”), mamamama (испанаар “эмээ”).

Найнаа-Нээнээ-Нэнээ-Наниа-Нойноо-Ноноо-Нүүнээ-Нийнээ-Нөөнөө-Наанаа (монгол авгайлга-нэр), няня (оросоор “асрагч эх”), nina (англиар “асрагч”, “хүмүүжүүлэгч”, “гэлэнмаа”), papa (испанаар “эмээ”, “ээж”), Nonne (германаар “гэлэнмаа”), Neina /нэна/ (з авиаг хэлж сураагүй байгаа хоёр настай америк хүүгийн Zeina /зэна/ гэдэг хэлдэг жишээ (Finegan, 1994, p. 457).

Жүүжээ, Жуужаа, Жууж, Жийжээ, Жийж, Жижээ, Жүжээ, Жуужуу, Жүүжүү, Жүүж, Жоожоо, Жоож (монгол авгайлга-нэр) жие жиеэ (хятадаар “эгч”). Үүнээс гадна төвд хэлээр номын багшийг “жүүжээ” гэж хэлдгийг дээр дурдсан билээ.

Дээр нь нэмж хэлэхэд дэлхийн бусад хэлнээс жишээ болгон авсан дээрх үгс балчир насны хүүхдийн хамгийн ойр дотнын хүмүүсийн өдөр болгон хэдэнтээ давтагдаж байдаг сайн мэдэх нэр юм. Эдгээр нь монгол хүнд үгийн сангийн тодорхой утгагүй мэт санагдаж байгаа боловч “мээм”, “мөөм” гэдэг үг нь нялх балчир хүүхдийн хувьд ач холбогдлоор ээжтэй нь эн тэнцэх хөхийн сүүтэй холбоотой чухал зүйлийн нэр билээ. “Мээм”, “мөөм” гэдэг үгийг эх нь хөхүүл үрдээ “мээм”, “мөөм”, “мээмээ хөх”, “мөөмөө хөх” зэргээр байнга давтан хэлж байдаг учир хүүхдийн ой ухаанд хоногшин анхны хэлдэг үгийн нь нэг болсон байдаг. Өгүүлэх эрхтний нь хөдөлгөөн, байрлал бүрэн цэгцрээгүй балчир насны хүүхдийн хувьд эгшиг сэлгэгдэж “мээм”, “мөөм”, “моом”, “мээмээ”, “мөөмөө”, “мөмөө”, “мэмээ”, “мэмээ”, “мамаа”, “маамаа”, “моомоо”, “маамуу” хэмээн хэлэгдэх болжээ. Испани хэлний “mama” /мама/ гэдэг үг нэгэн зэрэг “ээж”, “мээм”, “мөөм” гэсэн утгыг илэрхийлдэг нь учиртай юм.

Өөр өөр хэлээр ярилцагч үндэстнүүдийн хэлэнд байдаг хүүхдийн хамгийн түрүүнд хэлж сурдаг үе, үг монгол хэлний авгайлга-нэртэй тохирч байгаа эдгээр жишээ нь тэдгээр үгсийг монгол авгайлга-нэрэнд зээлдэж хэрэглэсэн гэхээсээ энэ нь аль ч үндэстний хүүхдийн анхлан хэлдэг үг учир хоорондоо тохирч байгаа юм гэж хэлэх нь илүү зүйтэй болов уу гэж дахин тэмдэглэхийг хүсэж байна. Гэхдээ Ах, Агаа зэрэг үгсийн хувьд хэлнүүд бие биеэс зээлдэж авсан нь тодорхой юм. Бусад зарим үгийн хувьд (Амбаа, Жүүжээ, Ажин гэх мэт) манж, хятад зэрэг бусад хэлээс зээлдэж авсан байж болох талтай юм.

Авиан утгазүйн (фоносемантик) талаас “а” авиа нь бусад авиа, тухайлбал, “и”-тэй харьцуулбал “их”, “том” гэсэн сэтгэгдлийг хүнд төрүүлдэг тухай, монгол хэлэнд “их”, “том”, “хүчтэй”-г илтгэсэн тун олон үгийн авиан бүтцэд “а” авиа орсон байдаг тухай, хүнийг хүндэтгэн дээдэлдэг олон тооны авгайлга-үг энэ авианаас бүтсэн байдаг (Батчулуун, 2010).

Бидэнд бүртгэгдсэн 596 авгайлга-нэрийн 14,4% нь буюу 86 нь “а” авиагаар эхэлсэн, нийтдээ 264 нэр буюу бүх нэрийн 44,3% нь бусдаас илүү тод хэлэгдэж, эгшиг зохицох дүрмийн дагуу бусад үеийн эгшигийг өөртэйгээ ижилсүүлж байдаг нэгдүгээр үеийн эгшиг нь “а” байна.

“А” авианы хэмжээ далайцаар том гэсэн утганд хүч оруулж байдаг уртаар дуудагдах “аа”-тай авгайлга-нэрээс жагсаан бичье.

Аадаа, Аажая, Адиа, Ажаа, Айдаа, Амбаа, Ахаа, Агаа, Аагаа, Аак, Аниа, Анай, Ааяа, Ааяахүү, Ааяажав, Ажгаа, Ангиа, Ааниа, Амаа, Анжаа, Алиа, Ааж, Андиа, Аймбаа, Айд, Аяа, Аабаа, Авьдаа, Аагий, Амбажаа, Адгиа, Ааш, Аахиа, Адишбаа, Ажваа, Аалиа, Айдуудаа, Айлгаа, Амбагай, Андаа, Анжгаа, Амьдаа, Аабуу, Аазаа, Анжваа, Араа, Ааг, Азаа, Аймаа, Ангаажай, Андгиа, Адлиа, Алжаа, Авиа.

Бааваа, Баажая, Батгаа, Баажий, Баабаа, Бажаа, Баажуу, Бааж, Бааяа, Балиа, Будгаа, Бандигая, Бужаа, Бубаа, Баалиа, Буужаа, Бадгиа, Баядаа, Бадаа, Балдиа, Балгаа, Бангаа, Багаа, Баашаа, Бумаа, Баагий, Бувай, Банжгай, Буниа, Бамбуурай, Бийдаа, Бадиа, Баадай, Бужаахай, Бадиа, Бидаа, Баагаа, Баниа

Гаагаа, Гагаа, Гангаа, Гаамаа, Гааяа, Гааюу, Гайлаа, Гаажая.

Дайдаа, Дандаа, Дайд, Дайлаа, Дамаа, Даньдаа, Дадиа, Дааяа, Данигаа, Даниа, Дандаа, Дигаа, Дагаа, Даагаа, Даймаа, Дазаа, Дулигаа, Дундаа, Дуваа, Дудгай, Дунжаа, Данзаа.

Жаажая, Жааж, Жуужаа, Жанжиа, Жаах, Жажая, Жаахаа, Жаахан Ах, Жаагий, Жаа, Жаавай, Жаазай, Жанай, Жайжав, Жаамай, Жаагаа, Жигаа, Жийзаа, Жугаа, Жумаа.

Ламбагай, Лалиа, Лаалав, Лааяа.

Маамаа, Маажая, Мадиа, Маньдаа, Маам, Мамбаа, Маагаа, Маа, Муужаа, Манжаа, Маамуу, Магаа, Мадгиа, Мунжаа, Майндаа.

Найнаа, Наниа, Нааяа, Нангиа, Нангаа, Наагий, Нандгаа, Налай, Наамай, Нандиа, Нантаа.

Хаагаа, Хаазаа, Хуугаа, Хумбаа, Хайгаа, Хааяа, Хамбиган, Хуушаа, Хуунаа, Хагаа, Ханжаа, Хуваа, Хаадай, Хамбаа, Хундагаа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Батчулуун Д. Монгол хүний нэрийн хүндэтгэл. Улаанбаатар. 2009
2. Батчулуун Д. Хэлшинжлэлийн удиртгал. Улаанбаатар. 2009
3. Батчулуун Д. “А” хийгээд авиан утгазүйн холбогдол. Ховд их сургуулийн эрдэм шинжилгээний бичиг. №3 (15). Улаанбаатар. 2010
4. Зарубин С. Ф., Рожецкий А. М. Русско-японский словарь. Москва. 1988
5. Левин Г. Г. Лексико-семантические параллели орхонско-тюркского и якутского языков. Новосибирск. 2001
6. Никонова О. И. Русско-немецкий словарь. Москва. 1973
7. Пагба Т. Хэл шинжлэлийн удиртгал. Улаанбаатар. 1976
8. Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. Улаанбаатар. 1966.
9. Finegan E. Language: Its Structure and Use. Fort Fourth. 1994
10. Hornmann H. Psycholinguistics. An Introduction to Research and Theory. New York. 1971
11. The New Penguin English Dictionary. Harmondsworth. 2000

Резюме

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ ИМЕНИ-АВГАЙЛГА В МОНГОЛЬСКОМ ЯЗЫКЕ

Имя-авгайлга является широко употребляемой среди халхасцев-основной этнической группы в Монголии почтительной формой имени и обращения по отношению к людям, старшим по возрасту. Сфера его употребления уже чем официальное личное имя. Оно употребляется в кругу семьи и знакомых людей как повседневной речевой этикет. Этот монгольский этикет вежливости сохраняет свою специфичность и самобытность, не имея аналога во многих мировых языках.

В статье рассказывается о безуффиксальном образовании и происхождении имен-авгайлга (О суффиксальном их образовании речь пойдет в отдельной статье в этом же сборнике. Д. Б.).

По структуре это односложные и двусложные короткие слова с ничтожным количеством трехсложных, причем частотность двусложных намного выше по сравнению с остальными. Среди собранных нами среди западных халхасцев 596 имен-авгайлга 596 слов т.е. 88,4% составляют двусложные. Такая короткость по объему продиктована законом экономии в языке, позволяющим говорящему затратить мало энергии при произнесении слов. Экономность более характерна для устной речи, где исключительно используются имена-авгайлга.

Встречаются еще и сложные слова, имеющие в своем составе термины родства, главным образом со словом “ах”(старший брат). Это - имяобразование типа “Том Ах”(старший среди старших братьев), “Дунд Ах (средний среди старших братьев)”, “Бага Ах (младший среди старших братьев)” и т.д. Это нарицательные имена, которые давали младшие братья и сестры их старшим братьям, впоследствии превратившиеся в имена-авгайлга и вошедшие в обиход речи родственников и знакомых.

Абсолютное большинство имен-авгайлга лишено каких либо лексических значений. Это “пустые слова” с точки зрения семантики и из-за этого создается какая-то завеса тайственности, усиливая эффект уважительного отношения к людям, носящим эти имена, и их происхождения неясны. По структуре они близки к детской речи и немногие из них наталкивают на мысль об их иностранном заимствовании, в частности, заимствования из тунгусско-манчжурского, тибетского, турецкого, китайского и русского, с носителями которых наши предки имели непосредственные контакты и других языков таких как английский, французский, немецкий и испанский, с которыми наши предки мало имели контакты. Но при более близком рассмотрении эти слова-омонимы оказываются очень похожими на детскую речь, структурно состоящими из двух открытых слогов с повтором одних и тех же звуков типа: ма-ма, ба-ба, нэ-нэ, да-да и т.п.

Мы предполагаем, что основным источником их происхождения является детская речь с характерными для нее звуко- и слогаобразованием, общим для детей любой национальности. Среди имен-авгайлга встречаются многие “слова”, которые мы слышим с уст маленьких детей, начинающих произнести их первые слова и словоподобные звуко сочетания типа: *маамаа, маамуу, агаа, баавай, жаажжаа, жуужжаа* и т.д. И недаром младшие дают имена-авгайлга их старшим братьям и сестрам.

Многие из имен-авгайлга имеют свои звуковые соответствия в детской речи в других языках. Это в основном названия близких для маленьких детей людей: отец, мать, няня и т.д. Например, аналогичные к именам-авгайлга *маамаа, маамуу, маам* слова мы находим в других языках, вошедшие в словари с пометкой “детская речь”. Это русское “мама” и его эквиваленты в китайском “*tama*”, английском “*mom*”, “*tatma*”, “*tama*”, “*tat*”, “*tittu*”, французском “*tatman*”, немецком “*tama*”, испанском “*tama*”. Также в испанском бабушку называют “*tatatama*”.

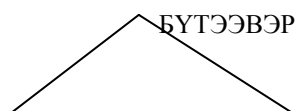
Мы классифицируем имена-авгайлга как: а/ образованные друг от друга: *Найнаа, Нээнээ, Нэнээ, Наниа, Нүүнээ, Нийнээ, Нөөнөө, Нойноо, Ноноо*; б/ образованные от официальных личных имен носителей имен-авгайлга: *Долгор*→ *Доолио, Думаа* → *Дууяа, Аюуш*→ *Ааяа*; в/ случайные образования: *Юүдмаа, Жүнжэр, Давилаг*. В статье дается развернутый список имен-авгайлга, образованных друг от друга посредством чередования гласных.

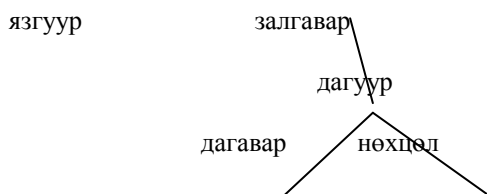
МОНГОЛ ХЭЛНИЙ НЭГЭН БҮТЭЭВРИЙН ТУХАЙ

Д.Батчулуун МУГБ, доктор, профессор
Ховд их сургууль

Түлхүүр үгс: бүтээвэр, язгуур, залгавар, дагуур, дагавар, нөхцөл, холбовор, оруулбар, захалбар, дамжвар, бүтээврээр үлдэгдэлгүй хуваах зарчим, бүтээврийн жийргэвч, хоосон бүтээвэр, бүтцийн бүтээвэр, тогтворгүй “н”, жийрэглэх гийгүүлэгч, гээгдэх эгшиг, гээгдэхгүй эгшиг.

Бүтээвэр нь үгийн хэлбэр, бүтцийн салшгүй хэсэг болж, үг үүсгэх, хувиргах үндсэн хэрэгсэл болохын хувьд бүтээвэрзүй хэмээн нэрлэгдэх хүний хэлний нэг үндсэн түвшинг бүрдүүлж байдаг билээ. Монгол хэлний үгийн бүтцийг бүрдүүлж байдаг үндсэн бүтээврүүдийг дараах бүдүүвчээс харж болно.

Монгол хэл нь бүтээвэрзүйн залгамал хэвшинжийн алтай язгуурын хэл учраас залгаврыг бүрдүүлэхэд оролцдог угтвар бүтээвэргүй ба язгуурын ард байрлах постфикс (лат. *postfixus-араас залгагдсан*) буюу дагууртай байдаг. Монгол хэлний язгуур бүтээврийн дараа байрлах үндсэн бүтээвэр болох дагуур нь дотроо дагавар, нөхцөл хоёрыг агуулж байдаг. Монгол хэлний бүтээвэр бие биеийн араас орж тасралтгүй үргэлжилсэн бүтэцтэй байдгаараа (*үз-вэр-ийн*) зарим хэлний оруулбар, захалбар, дамжвар зэрэг тасалданги бүтэцтэй бүтээврүүдээс ялгаатай юм (Батчулуун, 2009, х. 64).

Бидний дээр дурдсан бүтээврүүд нь үгийн утга бүхий цаашид задардаггүй хамгийн бага нэгж гэсэн бүтээврийн үндсэн тодорхойлолттой нийцэж байгаа юм.

Үг бол гагцхүү бүтээврээс бүрдэнэ. Үүнтэй уялдуулан хэлшинжлэлд америкийн судлаачдын оруулж ирсэн үгийг бүтээврээр үлдэгдэлгүй хуваах зарчмыг дурдах нь зүйтэй. Энэ зарчмаар бол үгийг бүтээврээр хуваахад цаана нь үлдэгдэл гарах ёсгүй юм. Хэлшинжлэлд нийтээр хүлээн зөвшөөрсөн бүтээврүүдийг үгнээс хасахад үлдсэн тэр хэсэг нь мөн л нэг төрлийн бүтээвэр юм (Хроленко, 1989, х. 42).

Үгийн сангийн болон хэлзүйн аль алины утгыг агуулаагүй мөртлөө үгийн бүтцэд орон бүтээврүүдийг холбох үүрэг гүйцэтгэж байдаг элемент алив хэлэнд байх ба үүнийг холбовор бүтээвэр буюу интерфикс (лат. *inter-хооронд,fixus - байрлуулсан*) хэмээн нэрлэдэг. Энэхүү бүтээврийг хэлшинжлэлд бүтээврийн жийргэвч, холбогч, хоосон бүтээвэр, структем буюу бүтцийн бүтээвэр, залгаврын тогтворгүй элемент гэх зэргээр нэрлэсээр иржээ (Хроленко, 1989, с. 42; “БЭС. Языкознание”, 1998, с. 312).

Эндээс харахад холбовор бүтцийн утгатай байж бусад бүтээврүүдийг хооронд нь холбоход тохиолдох завсрын байрлалтай байдаг ба нийлмэл үг бүтээхэд хоёр үндсийг, үг хувиргахад үндэс, нөхцөлийг хооронд нь холбох үүрэгтэй байдаг. Энэхүү үүргийг гүйцэтгэдэг завсрын шинжтэй бүтээвэр монгол хэлэнд байгаа эсэх нь сонирхол татсан асуудал болно.

Энэ нь юуны өмнө холбоворын дээрх хоёр үүргийг хоёуланг нь, эсвэл аль нэгийг дангаар гүйцэтгэж байдаг тогтвортой/тогтворгүй хэмээн нэрлэгдэх **-н-**, үгийн тийн ялгалын хувиралд гарч ирдэг жийрэглэх хэмээн нэрлэгдэх **-г-** тэй холбоотой юм. Чухамдаа монгол хэлний үгийг үндсэн бүтээврүүдэд хуваахад **-н-, -г-** нь үлдэгдэл болон үлдэх ба эдгээрийг бүтээврийг үлдэгдэлгүй хуваах зарчмын үүднээс авч үзвэл зайлшгүй бүтээвэр байх ёстой агаад эдгээр нь холбовор бүтээврүүд юм (Батчулуун, 2006, 2009, х. 65, 67, 2013 х. 29, 62-63, 222).

Монгол хэлшинжлэлд **-н-** холбовор бүтээр нь нууц “**н**”, тогтвортой/тогтворгүй“**н**”, “**-н**” үндэс гэдэг нэрээр нэрлэгдэн судлагдсаар ирсэн ба эдгээр нэрээр сурах бичгүүдэд орж, судлаачдын анхаарлыг татсаар ирсэн ба тусгай бүтээлүүдийн сэдэв болсоор иржээ (Лувсанвандан¹, 1961, х. 5-20 Ринчин, 1966, х. 68, Базаррагчаа, х. 71-92, 2002, Жамъян¹, 2012, х.145-151, Бямбадорж, 2013, х. 42-46 г.м). Дээрэх бүтээлүүдэд **-н-** -ийг бие даасан бүтээвэр болохыг дурдаагүй, цухас дурдсан хэдий ч (Ринчен, 1966, х. 68);чухамдаа ямар нэртэй бүтээвэр болохыг нэрлэлгүй явсаар ирсэн ба монгол хэлний бүтээвэрзүйн сурах бичиг зохиогчид, судлаачид тогтворгүй хэмээгдэх **-н-** бүтээврийг хэрэглэгдэх нөхцөл, утгазүй, зөв бичихүйн талаас голчлон анхаарсаар иржээ.

Холбовор бүтээвэр **-н-** нь хоёр үндсийг холбогчийн хувьд нийлмэл үг бүтээхэд оролцож байдаг. Энэ нь угаасаа энэ авиа эртний монгол хэлэнд үгийн үндсийг бүрдүүлж байдаг гол авианы нэг байснаа яваандаа хэлний цуваа цагийн хувьсах хөгжлийн явцад зарим нь гээгдэж, үлдсэн хэсэг нь нийлмэл үг бүтээхэд болон харьяалахын тийн ялгалын хувирал зэрэгт тодотголын үүрэгтэй хэрэглэгддэг нэрийн аймгийн үгсэд идэвхтэй хэрэглэгдэж, холбоворын үүрэг гүйцэтгэх болсонтой холбоотой юм: *наранцэцэг, хонин гүрвэл, нугасан хошуут, морин тэрэг,*

Академич Ш. Лувсанвандангийн 1961 онд хэвлэгдсэн *Монгол хэлний үгийн эцсийн тогтворгүй “н”-ийн тухай асуудалд*, профессор Г. Жамъянгийн 2005 онд хэвлэгдсэн *Монгол хэлний тогтворгүй “н”-ийг зөв хэрэглэе* өгүүлүүдийн сүүлхэн үед эмхэтгэсэн бүтээлүүдээс нь ишлэл авав. Д. Б.

шороон туулай жил, тэмээн хүзүүвч (газар усны нэр); *адууны шир, галууны мах.*

Ийнхүү холбовор **-н-** орчин цагийн монгол хэлэнд, нэгдүгээрт, нийлмэл үг бүтээхэд хоёр үндсийг, хоёрдугаарт, үгийн тийн ялгалын хувиралд үндэс, нөхцөл хоёрыг холбогчийн үүрэг гүйцэтгэж байна.

Монгол хэлний өөр нэгэн холбовор **-г-** үгийг тийн ялгалаар хувиргахад тохиолддог юм. Энэхүү холбовор нь **-н-** холбоворын нэгэн адил нэрийг харьяалах, гарах, үйлдэх, өгөх оршихын тийн ялгалаар хувиргахад гарч ирдэг: *хүүгийн, дүүгийн, тэмээнээс, тэмээгээр, хонинд, усанд, тэмээнд, хонины, хошууны* г.м. Холбовор **-н-, -г-** хоёрыгмонгол хэлнийбүтээвэрзүйн сурах бичигт жийрэглэх үүрэгтэй гийгүүлэгч гэж үзсэн нь бий (Өнөрбаян, 1998, х. 148, 153). Энэ нь эдгээр нь холбовор бүтээвэр болохыг дам хэлж буй явдал юм.

Холбовор **-н-, -г-** нь олон тохиолдолдурт, хос эгшгээр төгссөн үгэнд элбэг тохиолдоно: *ямаанаас, тэмээгээр, хүүгийн, дүүгийн, хажуугаар, хатуугаар, Болдоогоос, алтайгаар*. Энд эдгээр холбоворын, ялангуяа **-г-** холбоворын жийрэглэх үүрэг илт байна. Учир нь урт, хос эгшгээр төгссөн үгэнд урт эгшгээр эхэлсэн нөхцөл заалгахад дараалсан дөрвөн эгшгийг ялган хэлэх хэлэх эрхтний бололцоо хязгаарлагдмал байдаг.

Хэлэх эрхтний хязгаарлалтай холбогдуулан хэлэхэд монгол хэлний олон тооны залгавар бүтээвэр **-ууд, -үүд** -ийн хувилбар **-нууд, -нүүд, -чууд, -чүүд**-ийн **-н-, -ч-** нь, нэгдүгээрт, эгшгээр төгссөн үгэнд залгахад, хоёрдугаарт, тэдгээрийг хэлний угийн **-н** авиагаар төгссөн үгэнд залгахад хамрын гийгүүлэгчийн шинжийг хадгалахад жийрэг болгон хэрэгдэг учраас холбовор гэж үзэж болохоор байна. Жишээ нь: *өрөөнүүд, туулайнууд, багачууд, Архангайчууд; байшингууд, үсчингүүд, япончууд, германчууд*. Харин *моднууд, томчууд* зэрэг эгшиг болон хэлний угийн бус гийгүүлэгчээр төгссөн үгэнд залгасан залгавар нь **-нууд, -нүүд, -чууд, -чүүд** залгаврын нөлөөгөөр адилтгах аргаар хэрэглэгдэж байна. Эндээс харахад монгол хэлэнд үндэс, залгаврыг холбох **-ч-** холбовор бас байгаа бололтой байна.

Холбовор **-н-, -г-** нь жинхэнэ нэрээр зогсохгүй нэрийн болон нэрийн бус бусад үгийн аймгийн үгсийг тийн ялгалаар ялгаллахад тохиолддог: *миний, түүний, түүгээр, түүнд, түүнээс; тэрүүний, тэрүүнээс, тэрүүнд, тэрүүнтэй, тэрүүгээр, тэрүүн рүү* (аман ярианы хувилбар), *байгаагийн, дотогшоогоо г. м. Жишээ нь: Үүнийг би мэдэхгүй, тэрүүнээс асуу. Зочид дотогшоогоо (дотогш) оров.*

Холбовор **-н-** эртний монгол хэлэнд энэ бүтээвэргүй байсан үгэнд өргөн хэрэглэгдэх болсон нь орчин цагийн монгол хэлэнд улам бүр идэвхтэй үүрэг гүйцэтгэх болсныг харуулж байгаа хэлний хувьсах хөгжлийн бодитой нэгэн жишээ гэж үзэх хэрэгтэй.

Харьяалахын тийн ялгалын **-ий, -ы** болон өгөх оршихын нөхцлийн өмнө жийрэглэн орж хэрэглэгдэх болсон **-н-** холбоворын утга ялгах үүргийг хэл судлаачид тэмдэглэж, тодорхой жишээн дээр тайлбарлажээ: *цагийн байдал -цагны оосор, хий морийн сан - морины дэл, хоёрын тоо - хоёрны нэг, гэрийн хоймор - гэрэнд нь хийх, хуулийн заалт - хуулинд заах, номын хуудас - номонд дургүй* (Лувсанвандан, 1981, х. 157, Жамъян, 2012, х. 146-147).

Холбовор **-н-, -г-** ньбүтцийн үүргээс гадна хоорондоо авиалбарын эсрэгцэлд орж,үгийн утгыг ялган утгазүйн үүрэгтэйгээр (Өнөрбаян, 1998, х. 148,) хэрэглэгдэж байна: *Хараагийн гол – харааны шил, Даваагийн охин – давааны цаана, Хөдөөгийн Пэрэнлэй – хөдөөний хүн* г.м. Академич Ш. Лувсанвандан **-н-, -г-**холбоворын утга ялгах үүргийг тэмдэглэж, *Хоёр тэмээгээр дөрвөн морь авав=Танай тэмээнээр миний нэг тэмээ явчжээ* гэсэн жишээн дээр “...тэмээгээр гэсэн нь бодот юм, хэрэглэгдэхүүнийг зааж, тэмээнээр гэсэн нь зөвхөн орныг заасан утгатай болох мэт” хэмээн бичжээ (Лувсанвандан, 1981, х. 158).

Холбовор **-н-** нийлмэл тооны нэр үүсэхэд болон үндсэн тоо жинхэнэ нэр, орон цагийн нэр зэрэгтэй хамт холбоо үг үүсгэхэд идэвхтэй оролцдог: *таван тавын хорин тав, тавны нэг, таван ямаа, зуун тэмээ, гурван шөнө, таван өдөр*.

Эртний болон дундад үеийн монгол хэлэнд харьяалахын тийн ялгалд дан **-н-** нөхцөл байгаагүй байсан (Төмөртоогоо, 1992, х. 44, Лувсанвандан, 1961, Орчин цагийн монгол хэл, 2010, х. 135) бөгөөд энэ нь цуваа цагийн хувьсах хөгжлийн явцад хожуу холбоворын үүрэг гүйцэтгэх болсон байна гэсэн дүгнэлтэнд хүрч болохоор байна. Үүнтэй уялдан академич Ш. Лувсанвандан “Тогтворгүй “n”-ээр төгссөн үгс тодотголын үүрэг гүйцэтгэхдээ эцсийнхээ “n”-ийг заавал хадгалдаг нь монгол хэлэнд харьяалахын тодотголыг арвин хэрэглэдгийн дээр түргэн хэлэлцэхэд түүнийг хэлбэржүүлэх харьяалахын тийн ялгалын - in гэсэн хэлбэрийн урт i нь богиносож балархай эгшиг болох буюу “n”-ээр төгссөн үндсэнд залгадаг урт i нь мөн балархай болж бүрмөсөн гээгдэн, зохих үгийн үндэсний “n” мэтчилэн ерийн “n”-ээр төгссөн үгийн адил болж, “n”-ээр төгссөн бодот нэр тодотгол олширсны улмаас адилтгахын ёсоор болсон байж болно. Жишээ нь *usani san, usan san.*” гэсэн дүгнэлтэнд хүрснийг дурдах нь зүйтэй (Лувсанвандан, 1961, х. 154).

Энд харьяалахын тийн ялгалын холбоворын үүрэгтэй “n” нөхцөл нь хоёр үндсийг холбон нийлмэл үгийг үүсгэн цэвэр холбоворын үүрэг гүйцэтгэдэг талыг нь онцлон тэмдэглэмээр байна. Монгол хэлэнд бусад зарим хэлнээс ялгаатай нь нийлмэл үгийг бүтээж байдаг үндсүүд хамтаар бичигдэхийн зэрэгцээ тусдаа бичигддэг нь олонтаа билээ. Үүнтэй нэгэн адил англи мэтийн хэлэнд нийлмэл үгийн үндсүүдийг хамтад нь бичихийн зэрэгцээгээр тусад нь бас бичдэг. Жишээ нь *мөхөөлдөс* гэдэг үгийг *icescream, icescream* гэж хоёр янзаар бичдэг. Энэ мэтчилэн **-н-** холбовороор үүссэн хамтдаа болон тусдаа бичигддэг нэг ухагдахууныг илэрхийлсэн нийлмэл үгийн олон жишээг дурдаж болно: *наранцэцэг, Саранцэцэг, Улаанбаатар; хонин гүрвэл, модон морь, усан үзэм, нохойн хошуу* г.м. Холбовор **-н-** бүтээврээр үүссэн газар усны нийлмэл нэр олон байдаг: *Хонин ус, Модон овоо, Тэмээн хүзүүвч, Усан эх, Таван толгой, Гучин ус* г.м.

Монгол хэлний холбовор бүтээвэр **-н-, -г-** нь дангаар хэрэглэгдэхийн сацуу давхарлан хэрэглэгдэх ёс бас байна: *хоёулангаар, тавуулангийн, тавуулангаар, тавуулангаас, тавуулантай, тавуулан руу*.

Бидний дурдсан **-н-, -г-, -ч-** холбовор нь холборын ил хэлбэр юм. Харин далд холбор буюу тэг холбовор олонтаа тохиолдоно. Жишээ нь: *Хосөбаяр, Арвхангай, явoola, явoмагц, явoсугай* г.м.

Академич Ш. Лувсанвандан “монгол хэлний ерийн урт, хос урт эгшгийн дараа урт, хос эгшиг тохиолддоггүй, хэрэв тохиолдвол хоёр биеэ даасан фонемынхоо чанарыг алддаг тул тийм газар завсар нь гийгүүлэгчээр жийрэг хийж тус тусдаа хоёр фонем байгааг ялган заадаг юм” гээд дараа – аар –дараагаар, суу – аад – суугаад г.м жишээ дурджээ (Лувсанвандан, 1967, х. 103). Ш. Лувсанвандан цааш нь үргэлжлүүлэн монгол хэлний халх аялгууны хэлний угийн **п** гийгүүлэгч эгшгийн өмнө тохиолддоггүй учир адууныхаа, нөхрийнхөө г.м үгэнд жийрэглэн орсон х гийгүүлэгч нь

п гийгүүлэгчийг дараах урт эгшгээс нь салгах үүргээр нэмэгдэн гарч ирдгийг дурджээ (Лувсанвандан, 1967, х. 103). Энд Лувсанвандан гуай авиалбар-бүтээврийн талаар дурдаагүй боловч түүний жишээ гаргасан г, х гийгүүлэгч нь хоёр өөр бүтээврийг ялгахын зэрэгцээгээр холбох үүргээр орсон болох нь харагдаж байна.

Ийнхүү орчин цагийн монгол хэлэнд үгийн дунд тохиолдож, нийлмэл үгийг бүрдүүлэгч хоёр үндэс болон үндэс, нөхцлийг холбож байдаг үгийн бүтцийн салшгүй хэсэг болсон холбовор бүтээвэр байгаа нь бодит үзэгдэл бөгөөд ил холбор нь **-н-**, **-г-**, **-ч-** хэлбэрээр, далд холбовор нь **-н-**, **-г-**, **-ч-** -ээр хязгаарлагдахгүй элбэг тохиолдох магадлалтай байна.

Бид энэхүү өгүүлэлдээ монгол хэлэнд холбовор эгшиг бүтээвэр байгаа эсэхийг зориуд авч үзсэнгүй. Үгийг бүтээвэрээр нь үлдэгдэлгүй хуваах зарчмыг хэрэглэхэд мэдээж холбовор эгшиг монгол хэлэнд байна. Жишээ нь, сурагчид гэдэг үгийг бүтээвэрээр задлахад язгуур бүтээвэр *сур-*, залгавар бүтээвэр *-гч* хоёрыг холбосон **-а-**, залгавар бүтээвэр, олон тооны нөхцөл хоёрыг холбосон **-и-** холбовор бүтээвэр энд байна: *сур-а-гч-и-д*. Энэ мэтийн жишээ олныг дурдаж болно. Монгол хэлний зөв бичихүйд жийрэглэх эгшиг хэмээн тогтсон нэр томъёо ч бий. Мөн зөв бичихүйд гээгдэх ба гээгдэхгүй эгшгийн тухай дүрэм ч бий. Гэхдээ үгийн нэгдүгээр үеэс хойш тохиолдох богино эгшиг бараг хэлэгдэхгүй хүртлээ балархайшдаг нь асуудлыг хүндрүүлэх талтай. Монгол хэлний зөв бичихүйн нэг голлох зарчим нь авиазүйнх учраас гээгдэх/гээгдэхгүй эгшиг тогтвортой/тогтворгүй **“н”** –тэй адилгавал ил, далд хэлбэртэй холбовор бүтээвэр байж болох юм. Гэхдээ энэ нь язгуур мэтийн уламжлалт бүтээврээс гадна байгаа гээгдэх/гээгдэхгүй эгшигтэй холбоотой юм. Жишээ нь: *сурагчид* – *сурагчидын*, *үзэл* – *үзөлийн* г. м. Энэ бүхнийг тодруулахын тулд өгүүлүүрийн авиазүй, сонсолзүйн авиазүйн нарийвчилсан судалгаа хийх шаардлагатай байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Базаррагчаа М. Орчин цагийн монгол хэлний нэрийн эцсийн “н”-ийн тухай. // Базаррагчаа М. Утгын чуулган. Эрдэм шинжилгээний өгүүлүүд. Улаанбаатар. 2002. х. 71-92//
2. Батчулуун Д. Хэлшинжлэлийн удиртгал. Улаанбаатар, 2009
3. Батчулуун Д. Существуют ли в монгольском языке интерфиксы? В сб.: Общетеоретические и типологические проблемы языкознания. Труды II международной научно-практической конференции. Бийск, 2006. с. 10-12.
4. Batchuluun D. A Contrastive Grammar of Mongolian and English. Second extended edition. Ulaanbaatar. 2013
5. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва, 1998. с. 197, 311-312
6. Бямбадорж Б. Хэл шинжээч Г. Жамъяны тогтворгүй “и”-ийн талаарх үзэл баримтлал. //Г. Жамъян-80. Тод бичиг судлал. Улаанбаатар. 2013 х. 42-46//.
7. Жамъян Г. Монгол хэлний тогтворгүй “н”-ийг зөв хэрэглэе. //Жамъян Г. Тод бичиг судлалын өгүүлүүд. Улаанбаатар. Улаанбаатар. 2012. х. 145-151//.
8. Лувсанвандан Ш. Монгол хэлний үгйн эцсийн тогтворгүй “н”-ийн тухай асуудалд. //Лувсанвандан Ш. Монгол хэлшинжлэлийн асуудлууд. Улаанбаатар, 1981. х. //.
9. Лувсанвандан ш. Орчин цагийн монгол хэлний зүй. Монгол хэлний авианы бүтэц. Тэргүүн дэвтэр. Улаанбаатар. 1967.
10. Өнөрбаян Ц. Орчин цагийн монгол хэлний зүй. Улаанбаатар. 1998
11. Ринчен Б. Монгол бичгийн хэлний зүй. Гутгаар дэвтэр (Хэлбэр судлал). Улаанбаатар. 1966
12. Хроленко А. Т. Общее языкознание. Москва. 1989.

Резюме

ОБ ОДНОЙ МОРФЕМЕ МОНГОЛЬСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассказывается о звуках-морфемах **-н-**, **-г-**, в частности, **-ч-**, которые встречаются в языке на стыке двух основ (*наранцэцэг*, *Чулуундорж*, *Хатанбаатар*, *хонин гурвэл*) или основы и словоизменяемых суффиксов (*хөдөөний*, *номонд*, *тэмээгээр*, *хажуугаар*, *залуучууд*) в качестве соединяющих элементов. В отличие от традиционных морфем, являющихся наименьшими значимыми единицами языка, они лишены явных лексических и грамматических значений, зато они наделены определенными структурными, а иногда структурно-семантическими значениями.

Впервые в отечественной лингвистике автор настоящей статьи считает эти звуки-морфемы, не иначе как интерфиксами и аргументировал это в нескольких своих публикациях.

Исследователи мало обращали внимание на морфемные функции этих звуков.

Они больше всего интересовались звуком **“н”**, который в древнемонгольском языке занимал конечную позицию в слове и в современном монгольском языке исчезал во многих словах и в определенных условиях вновь появляется, а иногда встречается в интерпозициях в словах, где этот звук раньше отсутствовал. И данный звук назывался в научной литературе и школьных учебниках по-разному как **“н-основа”**, скрытый **“н”**, регулярный/нерегулярный **“н”**. Исследователи в основном интересовались условиями появления, семантикой и орфографическими вопросами слов с **“н”**

Когда речь идет о **-н-** и **-г-**, встречающихся в интерпозициях в словах, исследователи называли их как согласные-прокладки, что косвенно указывает на их роль как интерфиксы.

Основным условием появления интерфиксов **-н-**, **-г-**, также **-ч-** является тот факт, что они появляются в интерпозициях в словах на стыке двух морфем, каждая или одна из которых имеет долгие гласные, что нуждаются в прокладке-согласных, чтобы сделать возможным их членораздельное артикулирование: *ямаагаар*, *тэмээнээс*, *залуучууд*. По этой же причине автор считает суффиксы множества *-нууд*, *-нүүд*, *-чууд*, *-чүүд* алломорфами морфем *-ууд*, *-үүд*, состоящих из интерфиксов **-н-**, **-ч-** + *-ууди* *-үүд*.

В данной статье мы не затронули гласных-прокладок, называемых таковыми главным образом в орфографии. Однако, если принять принцип безостаточной членимости слова на морфемы, предложенный американскими исследователями, в монгольском языке, несомненно, существуют гласные-интерфиксы. Например, возьмем слово *сурагчид* (*ученики*) и членим его на морфемы: *сур-*(корневая морфема) **-а-** (интерфикс) *-гч* (морфема-аффикс) **-и-** (интерфикс) *-д*(морфема-аффикс). В данном слове элементы **-а-** и **-и-** являются остатками членения, т. е. интерфиксами. Также так называемые беглые/не беглые гласные, стоящие за пределами корневой морфемы можно считать интерфиксами маркированными и немаркированными: *сурагчид* (*ученики*) – *сурагчидын* (генитив от *сурагчид*), *үзэл* (*взгляд*)-*үзөлийн* (генитив от *үзэл*).

Гласные, особенно краткие гласные непервых слогов в монгольском языке подвергаются сильной редукции, почти не произносятся и зависят от манеры проговаривания индивидуума, поэтому не обладают постоянной акустико-артикуляционной характеристикой. Сказанное означает, что гласные служащие как интерфиксы нуждаются в дополнительном исследовании.

В монгольском языке кроме выше названных нами маркированных интерфиксов, существуют множество немаркированных интерфиксов: *Батөжаргал*, *уулочин*, *Арөхангай*, *явөлаа*, *явөмаги*, *явөсугай* и т.д.

PARTICLES IN MONGOLIAN AND ENGLISH

D.Batchuluun /Ph.D/. Professor
Khovd University

Key words: interrogative, negative, modal, focus particles, phrasal verb, preposition like words, adverb like words, separable and nonseparable phrasal verbs, adverbial particles, prepositional particles, “shade words”.

Particles are words that have no lexical meaning in themselves. The particles are usually uninflected. The Mongolian term for the particle is “сул үг” lit. vague words which indicates that they lack precise lexical meaning.

In Mongolian, particles are classified as follows: Interrogative particles: *бэ*, *вэ*, *уу* (*үү*), *юу* (*юү*).

Interrogative particles usually take end-position in a sentence: *Чи хэзээ ирсэн бэ?* *When did you come?* *Дорж явсан уу?* *Did Dorj leave?* *Та ирээ юү?* *Did you come?*

The interrogative particles *бэ*, *вэ* are used in sentences with interrogative words such as *хэн*, *хэд*, *хэзээ*, *ямар* etc.: *Таны нэрийг хэн гэдэг вэ?* *What's your name?* *Чи эгч дүү хэдүүлээ вэ?* *How many brothers and sisters do you have?* *Чи ямар өнгөнд дуртай вэ?* *What is your favorite color?*

Бэ is used after the final consonants *м*, *н*, *в* as *б* usually occurs within a word after them and *вэ* after other consonants and vowels.

In their pronunciation in a sentence the interrogative particles *бэ*, *вэ* admit two variants. In so-called full style of pronunciation where every word is pronounced clearly, vowel *э* is pronounced as corresponding long vowel with rising intonation: *Та хэзээ ирсэн бээ?* *Таны нэрийг хэн гэдэг вээ?*

But in informal colloquial speech vowel *э* reduces or drops, and thus *бэ*, *вэ* losing own stress, form phonetically one word together with the word preceding them: *Та хэзээ ирсэнб?* *Та хэзээ ирсэн (бэ)?* *Таны нэрийг хэн гэдэгэв?*

The particle *бэ*, *вэ* are also used for exclamations: *Яасан сайхан өдөр вэ!* *What a nice day!* *Би ямар азтай хүн бэ!* *What a lucky person I am!*

The interrogative particle *уу* (*үү*) is used after the words which end with consonants or short vowels and pronounced with rising intonation: *Тэр ирсэнүү?* *Did he come?* *Аав чинь дарга уу?* *Is your father a boss?*

The particle *юу* (*юү*) is used after words which end with long vowels or diphthongs and pronounced with falling intonation. A tone is higher in the word preceding *юу* (*юү*), namely, on the syllable with the long vowel or diphthong: *Чи ирээ юү?* *Did you come?* *Та чинь Дорж гуай юу?* *Are you Mr. Dorj?*

Negative particles: *биш*, *бус*, *-гүй* (*үгүй*), *алга*, *үл*, *эс*, *бүү*, *битгий*.

As negative words they have a general negative meaning of *no* and *not*.

While some of the negative particles (*биш*, *бус*, *-гүй* (*үгүй*)) follow after the words they negate, others (*алга*, *үл*, *эс*, *бүү*, *битгий*) precede them.

The negative particle *биш* is used with nouns, pronouns, adjectives, verbs, adverbs, and other word classes used as substantive: *Энэ миний ном биш.* OR *Энэ ном минийх биш.* *The book is not mine. Үзэг чинь номны дээр биш,*

харин дор нь байна. *Your pen is not on the book, but under it. Дорж энд биш, харин хөдөө суудаг. Dorj lives not here, but in the country. Энд долоо биш арван чоно байна! There are not seven but ten wolves! Түүний дутагдлыг хэлсэн чинь тэр над их уурлалаа. When I told him about his shortcoming, he got very angry at me.*

Although **биш** directly follows the words it negates, it can precede auxiliaries and sentence terminating particles such as **юм, билээ, шүү, биз, шив, дээ, -сан, (-сэн, -сон, -сөн)** in general negative statement to express different shades of meaning: *Дондог нэг л биш байна. OR Дондог нэг л биш дээ. There is something wrong with Dondog. Дондог нэг л биш болоод байна. Something wrong is happening with Dondog. Монгол Улс бол Орос Улс биш шүү! Mongolia is not Russia! Чоно бол гэрийн тэжээмэл амьтан биш юм. OR Чоно бол гэрийн тэжээмэл амьтан биш билээ. A wolf is a not domestic animal. Дулмаа бол Нараа бишсэн. Dulmaa is not Naraa indeed.*

It also can be used as a one-word sentence, especially in dialogues.

–Тэр чиний найз уу?

– **Биш.**

– *Is he your friend?*

– *No.*

Here, if the interlocutor wants to emphasize the negative answer, the **биш** can be doubled.

–Тэр чиний найз уу?

– **Биш биш. OR Бишээ биш.**

– *Is he your friend?*

– *No. No.*

The negative particle **бүс** has a meaning similar to the English negative prefixes and rarely used in informal colloquial speech: *Эмнэлэг бол ашигийн бүс байгууллага. A hospital is a non-profit institution. Түүний үйлдэл найрсаг бүс байв. His action was impolite. Ирэх баасан гаригт цаг агаар ямархуу байх нь тодорхой бүс байна. It is uncertain what the weather will be like next Friday.*

The **-гүй (үгүй)** is among the most commonly used particles in Mongolian and in most cases functions as negative affix which can occur with nouns and verbs.

When used with noun the **-гүй** has a general meaning of ‘to be without’ in contrast to the positive or affirmative suffix **-тай (-тэй, -той)** ‘to be with’: *сонирхолтой байх to have an interest, сонирхолгүй байх to have no interest. Дургүй ламыг дарж байгаад сахил хүртүүлэх (Цэцэн үг). To make by force the lama without any desire to perform an act of the sacrament (A Mongolian saying). Гэрэл машин худалдаж авах мөнгөгүй байв. Gerel has no money to buy a car. Оюутан хичээлд ямар ч сурах бичиггүй ирэв. The student came to the lesson without any textbooks.*

The particle **-гүй** occurs after verbs with the noun determining suffixes and usually expresses a general negative statement: *Бат өнөөдөр хичээлд ирсэнгүй. Bat didn't come to the class today. Би тамхи татдаггүй. I don't smoke.*

The **үгүй** is used as a separate unit rather than **-гүй** and is written separately. For **үгүй** it is not necessary to be used with verbs. If it used with verbs, it comes before them: *Бараан үүлс үгүй болов. The dark clouds disappeared. Аавын үгүй хойгуур ээж өвчилжээ. The mother got sick when the father was absent. Өрөөнд хэн ч үгүй байжээ. There was nobody in the room*

As a separate unit, **үгүй** is used as a complete sentence in dialogues.

– Дахиад жаахан кофе уухгүй юу?

– **Үгүй, баярлараа.**

– *Would you like any more coffee?*

– *No. Thanks.*

– Гунгаа хүндээр өвчилжээ.

– **Үгүй байлгүй. Би түүнтэй өнөө өглөө тааралдсан. Эв эрүүл байсан.**

– *Gungaa has gotten seriously sick.*

– *That can't be right. I met him this morning. He was completely fine.*

The particle **алга** has the same meaning as **-гүй (үгүй)**, and they are interchangeable as are other negative particles: *Багш өрөөндөө алга байна=Багш өрөөндөө байхгүй байна. The teacher isn't in his office. Таван төгрөгтэй байна гэдэг бол мөнгө алгатай адил = Таван төгрөгтэй байна гэдэг бол мөнгө үгүйтэй адил. To have only five tugriks means you have almost no money. Түүнд мөнгө алгыг би мэднэ=Түүнд мөнгө байхгүйг би мэднэ=Түүний мөнгөгүйг би мэднэ. I know that he has no money. Хөргөгчин дотор мах алга байна. = Хөргөгчин дотор мах байхгүй байна. There is no meat in the refrigerator.*

As we can see, the particles **алга, -гүй (үгүй)** like some particles can be declined contrary to the fact that in many languages, including English, particles are not declined.

The negative particles **үл, эс** are used before verbs with the noun determining, verb connecting and sentence terminating suffixes. In many, but not all cases, they are interchangeable. The particles **үл, эс** are mostly used in formal language: *Тэр биднийг үл тоомсорлов = Тэр биднийг эс тоомсорлов. He ignored us. Үл мэдэгчийн дүр бүү үзүүл. = Эс мэдэгчийн дүр бүү үзүүл. Don't pretend to be absent-minded.*

The **үл** is used in regulations: *Тамхи татаж үл болно! No smoking! Нэвтэрч үл болно! OR Нэвтрэхийг хориглоно! No trespassing!*

The *эс* occurs in conditional set expressions *эс тэгвэл, эс тэгвээс, эс тэгэх аваас, эс бөгөөс* if not, where pro-verb *тэг-* can substitute any verb. Among these expressions *эс тэгэх аваас* is a literary form and *эс тэгвэл* is more common in everyday speech: *Одоо чи орондоо орж унт, эс тэгвэл маргааш өглөө хичээлээсээ хожимдоно. If you don't go to bed now, you'll be late for your tomorrow morning class. Lit. Go to bed now, if you go to bed later, you'll be late for your class tomorrow morning. Тамхиа хая, эс тэгвэл наад ханиад чинь зогсохгүй. Give up smoking, if not this your coughs won't stop. Машин чинь 12 цагийн үед бэлэн байх ёстой, эс бөгөөс би чамд мэдэгдье. Your car should be ready by 12 o'clock, but if not I'll let you know.*

The particles *бүү, битгий* occur before verbs with the person-bound terminating suffixes and zero-suffixes. The *бүү, битгий* are mostly used in imperative sentences. They have similar meaning and in many cases can be interchangeable: *Тийшээ бүү яв. = Тийшээ битгий яв. OR Тийшээ бүү явагтун. = Тийшээ битгий явагтун. Don't go there. Бүү хөдөл! = Битгий хөдөл! Don't move! Над руу ингэтлээ битгий хараад байгаа ч дээ! Please don't look at me like that!*

Modal particles: *шүү, -даа (-дээ, -доо, -дөө), -аа (-ээ, -оо, -өө), -яа (-еэ, -ёо, -еө), юм, мөн, билээ, -сан, (-сэн, -сон, -сон), биз, бий/вий, шив, бол, байз, яахав, хөө(е).*

The modal particles express mood of the speaker, or a state of his/her feelings which always depend on the context or situation of the speech. So, they have wide range of meaning, and in some cases for their translation interjections and the “empty words” are used with some vague shade of meaning. See more in detail see (Tserenpil, Kulmann, 2008, pp. 335-344). All of them take end-position in a sentence or a *бол*-clause.

Here are some examples for the modal particles.

- *шүү*: *Би үүнийг л хүсэж байгаа шүү. I only want it. Чи худал ярьж байна шүү! You are lying! Дорж хичээлдээ явсан шүү болж байна. Dorj goes to school, but is not doing well.*

- *аа(-ээ, -оо, -өө)-яа (-еэ, -ёо, -еө)*: *Аав одоо ирвэл мөн сайхан аа! It would be really nice if Dad came now! Энэ жаахан охин мөн хөөрхөн өө! Wow, what a pretty little girl! Би чиний хүссэн болгоныг өгөө өгөө. Well, then I'll give you everything you want.*

- *байз*: *Одоо явъя байз. Well, I can go now. Чамайг би яая даа байз! OR Чамайг би яадаг билээ байз! What will I do with you?! За байз, хүлээж бай, хүнийг битгий яаруулаад бай. Man! Wait, don't hurry me. За байз, тэхлээр таны нэрийг хэн гэдэг билээ? Well, then, what's your name?*

- *Хөө(е)*: *Хөөе, чиний нэр хэн билээ? Hey, what's your name? Хөөеэ, энэ хүнийг хэн ч гэдэг билээ дээ? Hey, what's this person's name (I have forgotten it)? Одоо больё, хөөе. Hey, that's enough now.*

- *яахав*: *Яахав чи үүнийг хийвэл хий л дээ. Ok, if you want, you can do that. Яахав даа, тэр тэгж л байдаг юм, үүнд нэг их санаа зовоод байх хэрэггүй. Well, he usually says (does) such things, don't worry about it. Би чамд машинаа худалдсан ч яахав. Ok then, I can sell you my car.*

- *Чи ганц аяга кофе уухгүй юу?*

- *Яахав, яахав. Би одоо явахгүй бол болохгүй.*

- *Would you like a cup of coffee?*

- *No, thanks. I have to go now.*

- *даа (-дээ, -доо, -дөө)*: *Та одоо явдаа. You may go now. Чи юу хийчихэвдээ. What did you do! Чи миний номыг өг л дөө. Please give me that my book.*

- *сан (-сэн, -сон, -сон)*: *Одоо явахсан. I wish I could go now. Дотуур байранд суухгүй юмсан. I wish I didn't live in a dorm. Би таван хэлээр чөлөөтэй ярьдагсан бол Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагад орчуулагчаар ажиллахсан. If I were fluent in five languages, I would work as an interpreter for the United Nations.*

- *бий / вий*: *Хүн харчих вий. I'm afraid people can see (us, it). Чи тэгсэн бий! Oh, wow, you didn't do that! Чимээгүй, аав сонсчих вий. Shh! Dad can hear us.*

- *бол*: *Тэр яах бол? What he would (say, do, think...)? Тэр ирсэн бол сайхансан. It would be nice if he came. Буттайсан бол анд явахсан. If I had a gun, I could go hunting. - шив: Тэр унтчихсан шив. I think, he has fallen asleep. Чи чинь турчихсан байх шив. I see, you have lost weight.*

- *биз*: *Тэр үнэнийг хэлнэ биз. I think, he will tell the truth. Энэ чиний малгай байна, тийм байгаа биз? This is your hat, isn't it? Тэр надаас уучлалт гуйна биз. I expect, he will apologize to me. Тэр одоо лав гэртээ ирчихсэн байгаа биз. I'm pretty sure, he has come home now.*

- *юм*: *Яасан жигтэйхэн юм! What a strange thing! Аав хөдөө төрж өссөн юм. My father was born and raised in the countryside. Энэ юу юм бэ? What's this? Түүний ээж нь багш хүн юм. Her mother is a teacher.*

- *мөн*: *Энэ чиний нөгөө яриад байсан хүн мөн байна. This is the man you were talking about. Энэ чиний ном мөн үү? Is that your book? Дорж бол сайн найз мөнөөс мөн. Dorj is a good friend indeed.*

The *мөн* can also take in a sentence not only end-position, but mid-position. *Дорж мөн ирлээ. Dorj also came. Тийм бол ч мөн гоёо! If so, that will be really nice! Дорж мөн хачин хүн шүү. Dorj is a really strange person. Хавар цагт хонины шинэ мах идэх нь мөн ч амттай шүү! Eating fresh mutton in spring is really delicious!*

- *билээ*: *Хадбаатар бол үнэхээр их тэнхээтэй бөх байж билээ. Hadbaatar was a wrestler of great physical strength. Миний аав инженер билээ. My father is an engineer. Энэ явдал гучин жилийн өмнө болж билээ. It happened thirty years ago. Таны алдар нэр хэн билээ? What's your name, sir?*

Focus particles: *бол, л, ч, нь.*

As the names suggests, focus particles help to focus our attention on an item as the central point of speech. They usually follow the words which call our attention to. Focus particles also can serve in a sentence as subject marker.

-**бол**: **Дорж бол** миний найз. *Dorj is my friend.* **Морь бол** малчин хүний сайн нөхөр юм. *A horse is a good friend of herdsmen.* **Дуусгасан бол** явцгаа. *Go, if you have finished.* **Тэр үүнийг хийж чадах юм бол** бугдийг хийж чадна. *If he can do that, he can do anything.* **Чадах юм бол** аавд хэлээд үзээрэй! *Tell Father if you dare!*

-**л**: **Дорж л** миний найз. *Only Dorj is my friend.* **Дорж л** үүнийг хийж чадна. *Only Dorj can do it.* **Намайг зүгээр байлга л даа.** *Please don't annoy me.* **Над битгий саад болоод бай л даа.** *Please don't disturb me.* **Чи одоо яв л даа.** *Please do go now.* **Энэ нөгөө аавын дандаа яриад байсан хүн биш л байгаасай.** *I do hope that he is not the person Father was talking about again and again.*

-**ч**: **Дорж ч** миний найз даа. *Indeed Dorj is my friend.* **Түүнд мөнгө огтхон ч байхгүй байлаа.** *He didn't have any money at all.* **Өөх ч биш, булчирхай ч биш.** *Not fat and not gland, nothing* (an set expression about half-done job). **Тэр юу ч хэлэлгүй гарч явав.** *He said nothing and went out.* **Гэрт хэн ч алга байна.** *There is nobody home.* **Хүүхэд ч үүнийг хийж чадна.** *Even a child can do it.* **Би тийшээгээ явсан ч яахав.** *Ok, I can go there.*

-**нь**: **Эднээс Дорж нь** миний найз байгаа юм. *Among them Dorj is me friend.*

Mongolian particles are mostly used in colloquial language and most of them are sentence terminating (**бэ, вэ, уу (үү), юу (юү), биш, биз, шүү, даа (дээ, доо, дөө), аа (-ээ, -оо, -өө), яа (еэ, ёо, еө), юм, мөн, билээ, -сан, -сэн, -сон, -сон), биз, бий/вий, байз.** *Энэ юун хүн бэ? Who is that person? Чи нөгөө номоо олсон уу? Have you find the book? Номыг минь буцааж өг л дөө. Please give my book back to me. Над ямар ч мөнгө алга. I don't have any money. Энэ бол ном юм. This is a book. Энэ миний ном мөн. This is my book. Та одоо яв даа. You may go now. Одоо явахсан. (I) wish (I) could go now. Тэр унтчихсан шив. I think, he has fallen asleep. Одоо гэртээ харья байз. Now, I have to go home. Монгол бол Хятад биш. Mongolia is not China. Тэр явъя гэвэл бидэнтэй хамт явна биз. If he likes, he can go with us. Монголын нэрт яруу найрагч Б. Явуухулан 1929 онд төрсөн билээ. Well-known Mongolian poet B. Yaviukhulan was born in 1929.*

The particles can come together to make compound construction. **Цагдаа нар түүнийг нисэх онгоцны буудал дээрээс баривчилсан юм билээ.** *The police picked him up at the airport.* **Гэрлийн хурдаас илүү хурдан аялана гэдэг бол бололцоогүй зүйл шүү дээ.** *It's impossible to travel faster than the speed of light.* **Цас бол өвөл цагт байдаг ерийн нэг үзэгдэл л дээ.** *You know, snow is a common phenomenon in winter.* **Чи чинь Баатарын хүү биш биз?** *Are you Baatar's son, aren't you? Тийм л юм бол тэг л дээ. If it is so, you can do it.*

Most Mongolian particles can be used as the equivalents of English auxiliary verbs, modal auxiliaries and sometimes interjections.

In English, a particle is defined as 'a word that combines with a verb to form a phrasal verb' (Kolln, 1994, p. 401): **make off** зугт-, **make off with** хулгайл-, **signoff** төгсгө-, **call off** хойшуул- (хурал, уулзалт г. м.), **cut off** тасла- буур-, мууд-, **be off** яв- чөлөөтэй бай-, хойшуул-, зогсоо- таср-(цахилгаан).

Actually, particles, as components of the phrasal verbs, are words overlapping with adverbs and prepositions with a changed meaning. More often phrasal verb is idiomatic and defined as 'a verb-particle combination that produces a meaning that cannot be predicted from the meaning of the parts' (Kolln, 1994, p. 402). So, it would be more accurate to call them not as adverbs or prepositions but as adverbial particles and prepositional particles.

In Mongolian particles also can combine with verbs. But the difference between participles that combine with verbs in the two languages is that in Mongolian particles combining with verbs cannot change their lexical meaning. **Дорж ирсэн шүү.** *Dorj has come.* In contrast to this, in English, particles forming phrasal verbs change their lexical meaning, making it idiomatic. There is a sharp distinction between participles in Mongolian and English: **I would like to give up smoking.** *Би тамхи татахаа болихыг хүсч байна. We must put off the meeting for another week. Бид хурлыг өөр долоо хоногт хийхээр хойшуулах ёстой. She takes after her mother. Тэр ээжтэйгээ адилхан.*

Phrasal verbs play important role in English speech. They are very common and widely used by English-speaking people, both in everyday speech and in writing, including the media – newspapers, magazines, television and radio. Speakers of English tend to invent new ones and to give new meanings to old ones. Besides this phrasal verbs provide many common and useful nouns and adjectives in everyday use such as *a breakthrough шинжлэх ухаанд гарсан эргэлт, үсрэлт, input оролт, төсөлд гаргасан хүч чармайлт, outburst дүрэлзэлт (сэтгэлийн хөдөлгөөн), a takeover хяналт тогтоох, go-ahead зөвшөөрөл, the outcome үр дүн, an outcry хүчтэй эсэргүүцэл, a feedback эгэх холбоо, a hangover хуучны үлдэгдэл, a pull-in замын дэлгүүр, гуанз, the intake шинэ оюутан, see-through blouse тунгалаг, a takeoff элэглэл, a send-up элэглэл* and so on.

Phrasal verbs consist of a simple verb followed by one or two particles, where the meaning of the construction is often different from the meaning of the individual words.

The three basic constructions are:

Verb + preposition *look after асрах, харах*

Verb + adverb *give away нууц задлах, урвах*

Verb + adverb + preposition *look forward to тэсэж ядан хүлээх.*

Note. The words **adverb**, **preposition** used in these constructions can be understood as adverbial particles and prepositional particles.

Understanding the phrasal verb can cause problems to non native speakers of English.

We can also admit that in some English textbooks, especially for those learning English as foreign language, in the phrasal verbs are included adverbs and prepositions with the literal or slightly changed meaning. If the parts of a phrasal verb have their literal meaning or only slightly changed, we can easily understand what they mean: Adverb. *He sat down* (literal meaning). *Тэр суув.* Adverb. *The prices are going down* (slightly changed). *Үнэ буурч байна.* *The river nearly dried up* (slightly changed). *Энэ гол бараг ширгээжээ.*

Adverb. *Take these plates away* (literal meaning). *Эдгээр тавгийг холдуул.*

Adverb. *Take three away from ten* (slightly changed). *Арваас гурвыг хас.*

Preposition. *Look into the microscope* (literal meaning). *Микроскопоор хар.*

Preposition. *Look into the matter* (slightly changed). *Асуудлыг судал.*

But as it was defined above, phrasal verbs have a meaning which we cannot easily understand from the meaning of the parts: *His mother did not like it and came down heavily on (upon) him.* *Энэ нь ээжийн нь сэтгэлд таалагдсангүй, тэгээд ээж нь түүнийг ухаан жолоогүй загнажээ.* *You should get down to work right away.* *Чи одоохон ажлаа эхлэх хэрэгтэй.* *It suddenly came over me that I had left the door open.* *Би хаалга онгорхой орхисноо гэнэт санав.* *How are you getting along with your work?* *Ажил чинь хэр урагштай байна вэ?* *I have just seen him. He must be somewhere about.* *Би дөнгөж саяхан түүнийг харсан.* *Тэр энүүхэнд хаа нэгтэй газар байх ёстой.*

Sometimes the structure: verb + prepositional phrase and phrasal verb have the same form, but the difference between them is that the structure: verb + prepositional phrase keeps its lexical meaning: *The boys ran into the street.* *Жаалууд гудамжинд гүйдэн гарлаа.* *Mr. Brown ran into an old friend yesterday.* *Браун гуай өчигдөр хуучин андтайгаа санаандгүй тааралдсан.* *Put the book on the table.* *Энэ номыг ширээн дээр тавь.* *I put on several kilograms while I was on holiday, so now I'm on a strict diet.* *Би амралтаараа хэдэн килограмм жин нэмсэн, ингээд одоо хоолны дэглэм хатуу сахиж байна.* *He looked up and saw a huge vulture circling overhead.* *Тэр дээшээ харж толгой дээгүүр эргэлдэж байгаа аварга том тас шувууг үзэв.* *Now that my application has been accepted, I think that things are really looking up.* *Одоо миний өргөдлийг хүлээж авснаар байдал үнэндээ нааштай тийшээгээ болж байна гэж би бодож байна.*

Sometimes a phrasal verb can have several meanings: *If you want to see things clearly, take your glasses off.* *Чи юмыг сайн харъя гэж бодож байгаа бол нүднийхээ шилийг ав.* *When does the plane take off?* *Онгоц хэзээ хөөрөх вэ?* *He was punished for taking off his teacher.* *Түүнийг багшийгаа элэглэн дуурайсны төлөө шийтгэжээ.* *Do you think this book will take off?* *Энэ ном амжилт олно гэж чи бодож байна уу?* *He could not take the paint off the table cloth.* *BritE. Тэр ширээний бүтээлгэний будгийн толбыг арилгаж чадсангүй.* *I'm taking a day off.* *Би нэг өдрийн чөлөөтэй байна.* *He wants to take off to the beach.* *Тэр машинаараа далайн хөвөө рүү явахыг хүсэж байна.*

Besides being as prepositional and adverbial the phrasal verbs can be divided into other two groups: transitive phrasal verbs and intransitive phrasal verbs.

Transitive phrasal verbs can take a direct object: *Find out whether they are coming.* *Тэд нар ирж байгаа эсэхийг мэдээдэх.* *He can't live down his mistake.* *Тэр алдаагаа мартаж чадахгүй байна.* *Ann is bringing up her brother's children.* *Ann ахынхаа хүүхдүүдийг өсгөн хүмүүжүүлж байна.* *I can't make out what he means.* *Би түүний юу хэлэх гэж байгааг ойлгохгүй байна.* *The dry soil drank up the rain in no time.* *Хуурай хөрс борооны усыг дорхноо шингээв.*

Intransitive phrasal verbs which can't take a direct object is very common in English: *Drink up quickly.* *Хурдан уугаад дуусга.* *The plane has now taken off.* *Онгоц хөөрчихлөө.* *Did he catch on?* *Тэр ойлгосон болов уу?* *He is playing around.* *Тэр хариуцлагагүй загнаж байна.* *He turned up unexpectedly.* *Тэр санаандгүй байтал гэнэт ирэв.*

The transitive phrasal verbs fall into two major groups: separable and nonseparable phrasal verbs.

In separable phrasal verbs the particles are separated from their verbs: *Steve looked it up in the directory.* *Стив үүнийг лавлахаас эрсэн.* *What they said and demonstrated brought him over.* *Тэдний хэлж харуулсан зүйл түүнийг бодлоо өөрчлөхөд хүргэжээ.* *I want to get my money back.* *Би мөнгөө эргүүлж авмаар байна.* *He runs his friends down.* *Тэр найз нараа тоодоггүй.* *Take your boots off.* *Гутлаа тайл.* *Don't turn my offer down.* *Миний саналаас бүү татгалз.*

In nonseparable phrasal verbs the particles must not be separated from the verbs: *Rita will stand by you, Jim.* *You know that. Жимээ, Рита чамд үнэнч байх болно.* *Chi үүнийг мэдэж байгаа.* *Roberto came across an old photograph of Laura in the desk drawer.* *Роберто ширээний нүдэн дотроос Лаурагийн хуучин гэрэл зургийг олжээ.*

Some phrasal verbs have three components: ordinary verb followed by a directional adverb and a preposition like particle. These verbs are all nonseparable phrasal verbs. They include the following:

<i>cut down on</i>	<i>бууруулах, багасгах</i>
<i>drop in on</i>	<i>ороод гарах (айлаар, хүн дээр)</i>
<i>get away with</i>	<i>хэргээс мултрах</i>
<i>go back on</i>	<i>тохиролцоог зөрчих</i>

<i>go through with</i>	дуусгах, төгсгөх
<i>keep up with</i>	хэл нийлүүлэх
<i>look down on</i>	дээрэнгүй хандах
<i>make up for</i>	хохирлыг барагдуулах
<i>put up with</i>	хүлцэх
<i>run out of</i>	дуусах
<i>run up against</i>	тулгарах (саад)
<i>stand up for</i>	хамгаалах, өмгөөлөх

Note that in English a term particle is the term that lacks precise lexical definition accepted by all. Some grammarians include in particles uninflected word classes: adverbs, conjunctions, interjections and silence fillers even possessive and demonstrative pronouns. As examples, the English infinitive marker *to* and negator *not* are usually considered particles. And among them we can find similar to the classification of the Mongolian particles. As we see above, in translation many of the Mongolian particles into English are used interjections, silence fillers and negator *no*.

All the above mentioned words including particle parts of phrasal verbs are short words which consist of one or two syllables, even of a single phoneme-words like Mongolian focus particles *л, ч, нь*. So these short words not contradict the term ‘particle’ which means ‘a very small piece of matter’.

By the way, in Mongolian, the term particle also needs a precise lexical definition. That’s why in recent works on Mongolian grammar the authors refused to use the term, including particles together with some other minor word-class words in so-called ‘shade words’ (Unurbayan, 1998, pp. 228-234, *Modern Mongolian Language*, 2010, p. 181). Earlier a well known Mongolian linguist Luvsanvandan Sh. in his textbook on Mongolian grammar, published in 1951, also used this term for some of the Mongolian particles but not for all of them and later in his work *The Modern Mongolian Language*, published in 1961 in Beijing, he didn’t use the term ‘shade words’, coming back to the traditional term “Сул үг, *weak words*” including in it particles *үл, эс, бүү, бумзуй, уу, үү, бэ, вэ*. We can also see that different authors offered different types of particles including even inflectional suffixes (Luvsanvandan, 1981, pp. 225-282).

But the prevailing view in English grammar is that of considering the preposition and the adverb like parts of phrasal verbs as particles. The authors call them as prepositional particles and adverbial particles. And the phrasal verbs are sometimes called verb-particle construction (combination).

REFERENCES

1. Allsop J. English Grammar. Cassel. 1986
2. Batchuluun D. A Contrastive Grammar of Mongolian and English. Second revised edition. Ulaanbaatar. 2013
3. Chalker S. Current English Grammar. Macmillan. 1984
4. Jacobs, Roderick A. A. Grammar for English language professionals. Oxford University Press, 1995
5. Kolln, Martha. Understanding English Grammar. Macmillian Publishing Company. New York, 1994
6. O’ Dowd, Elizabeth M. Prepositions and Particles in English. A discourse-functional account. New York University Press. 1998
7. Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of English. Longman. 1973
8. Tserenpil D., Kulmann R. Mongolian Grammar. Fourth revised edition. Ulaanbaatar. 2008
9. Лувсанвандан Ш. Монгол хэл шинжлэлийн асуудлууд. Улаанбаатар. 1981
10. Орчин цагийн монгол хэл. Улаанбаатар. 2010
11. Өнөрбаян Ц. Орчин цагийн монгол хэлний зүй. Улаанбаатар. 1998

Резюме

ЧАСТИЦЫ В МОНГОЛЬСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Как само название предлагает, частицы представляют собой мельчайшие части в языке. В двух сопоставляемых языках имеются различные подходы к тому, что именно назвать частицами. Даже в пределах одного языка имеются различия в том, какие именно слова отнести к частицам. В монгольском языке для частиц принят термин “сул үг”, что означает “слово с ослабленным значением”.

В традиционной классификации частиц авторы иногда вносят свои поправки и добавления. В данной работе мы придерживались традиционной классификации с незначительным добавлением. При переводе на английский язык частицы нередко передавались с помощью междометных слов, что указывает на тесную их связь с последними.

Некоторые грамматики даже отказывались от термина “частицы”, предлагая вместо него “слова-нюансы”, видимо, имея в виду, их ослабленное лексическое значение и размывание четкой границы между отдельными частями речи и частицами.

В английской грамматике термин “частицы” определяется по-разному, относя к ним служебные части речи, предлоги, союзы, междоиметия, заполнители молчания, наречия и т. п.

Среди них мы можем найти и такие слова как отрицательные *not, no* и маркер инфинитива *to*.

Однако, большая часть авторов считает частицами глагольные фразеологические обороты, точнее, наречие- и предлоподобные элементы в них, такие как *in on* обороте *drop in on, away with* и *get away with* и т. п., которые иногда называются адverbальными частицами и предложными частицами. Иногда их называют как адverbальные предлоги или предложные наречия. Однако, на самом деле, они не являются ни предлогами и ни наречиями, а просто формами, омонимичными с ними.

ORDER OF NOUN MODIFIERS IN ENGLISH

G. Amarzaya /Ph.D/
Khovd University
Lkh.Gantulga

In grammar, an adjective is a 'describing' word; the main syntactic role of which is to qualify a noun or noun phrase, giving more information about the object signified.

Adjectives are one of the traditional eight English parts of speech, although linguists today distinguish adjectives from words such as determiners that formerly were considered to be adjectives. In this paragraph, "traditional" is an adjective, and in the preceding paragraph, "main" is.

Linguists today distinguish determiners from adjectives, considering them to be two separate parts of speech, but formerly determiners were considered to be adjectives in some of their uses. In English dictionaries, which typically still do not treat determiners as their own part of speech, determiners are often recognizable by being listed both as adjectives and as pronouns. Determiners are words that are neither nouns nor pronouns, yet reference a thing already in context. Determiners generally do this by indicating definiteness (as in *a* vs. *the*), quantity (as in *one* vs. *some* vs. *many*), or another such property.

A given occurrence of an adjective can generally be classified into one of four kinds of uses:

1. Attributive adjectives are part of the noun phrase headed by the noun they modify; for example, *happy* is an attributive adjective in "happy people". In English, attributive adjectives usually precede their nouns in simple phrases, but often follow their nouns when the adjective is modified or qualified by a phrase acting as an adverb. For example: "I saw three *happy* kids", and "I saw three kids *happy* enough to jump up and down with glee."

2. Predicative adjectives are linked via a copula or other linking mechanism to the noun or pronoun they modify; for example, *happy* is a predicative adjective in "they are *happy*" and in "that made me *happy*".

3. Absolute adjectives do not belong to a larger construction (aside from a larger adjective phrase), and typically modify either the subject of a sentence or whatever noun or pronoun they are closest to; for example, *happy* is an absolute adjective in "The boy, *happy* with his lollipop, did not look where he was going".

4. Nominal adjectives act almost as nouns. One way this can happen is if a noun is elided and an attributive adjective is left behind. In the sentence, "I read two books to them; he preferred the sad book, but she preferred *the happy*", *happy* is a nominal adjective, short for "happy one" or "happy book". Another way this can happen is in phrases like "out with *the old*, in with *the new*", where "the old" means, "that which is old" or "all that is old", and similarly with "the new". In such cases, the adjective functions either as a mass noun (as in the preceding example) or as a plural count noun, as in "*The meek* shall inherit the Earth", where "the meek" means "those who are meek" or "all who are meek".

In many languages, including English, it is possible for nouns to modify other nouns. Unlike adjectives, nouns acting as modifiers (called attributive nouns or noun adjuncts) are not predicative; a beautiful park is beautiful, but a car park is not "car". In plain English, the modifier often indicates origin ("*Virginia* reel"), purpose ("*work* clothes"), or semantic patient ("*man* eater"), however, it may generally indicate almost any semantic relationship. It is also common for adjectives to be derived from nouns, as in *boyish*, *birdlike*, *behavioral*, *famous*, *manly*, *angelic*, and so on.

Many languages have special verbal forms called participles that can act as noun modifiers. In many languages, including English, participles are historically adjectives, and have retained most of their original function as such. English examples of this include *relieved* (the past participle of the verb *relieve*, used as an adjective in sentences such as "I am so relieved to see you"), *spoken* (as in "the spoken word"), and *going* (the present participle of the verb *go*, used as an adjective in sentences such as "Ten dollars per hour is the going rate").

Other constructs that often modify nouns include prepositional phrases (as in "a rebel *without a cause*"), relative clauses (as in "the man *who wasn't there*"), other adjective clauses (as in "the bookstore *where he worked*"), and infinitive phrases (as in "a cake *to die for*").

In relation, many nouns take complements such as content clauses (as in "the idea *that I would do that*"); these are not commonly considered modifiers, however.

In many languages, attributive adjectives usually occur in a specific order. Researchers have defined English adjective order usually with 8 or 9 components. Sometimes we use more than one adjective in front of a noun: He was a *nice intelligent young* man. She had a *small round black wooden* box.

Opinion adjectives:

Some adjectives give a general opinion. We can use these adjectives to describe almost any noun. For example, *good*, *bad*, *lovely*, *strange*, *beautiful*, *nice*, *brilliant*, *excellent*, *awful*, *important*, *wonderful*, *nasty* and so on.

Some adjectives give a specific opinion. We only use these adjectives to describe particular kinds of noun. For instance, Food: *tasty; delicious*; Furniture, buildings: *comfortable; uncomfortable*; People, animals: *clever; intelligent; friendly* and so on.

We usually put a general opinion in front of a specific opinion. For example, *nice tasty* soup, *a nasty uncomfortable* armchair, *a lovely intelligent* animal and so on.

Usually we put an adjective that gives an opinion in front of an adjective that is descriptive. For example, *a nice red* dress, *a silly old* man, *those horrible yellow* curtains and so on.

Adjectives usually come in this order:

1. General opinion
2. Specific opinion
3. Size
4. Shape
5. Age
6. Color
7. Nationality
8. Material

We use some adjectives only after a linking verb, for example *afraid, alive, alone, asleep, content, glad, ill, ready, sorry, sure, unable, well* and etc. Some of the commonest *-ed* adjectives are normally used only after a linking verb: *annoyed; finished; bored; pleased; thrilled*

We say: Our teacher was *ill*. My uncle was very *glad* when he heard the news. The policeman seemed to be very *annoyed*, but we do not say: We had an ~~ill~~ teacher. When he heard the news he was a ~~very glad~~ uncle. He seemed to be a ~~very annoyed~~ policeman.

A few adjectives are used only in front of a noun, for instance, *north, south, east, west, northern, southern, eastern, western, countless, occasional, lone, eventful, indoor, outdoor* and so on. We say: He lives in the *eastern* district. There were *countless* problems with the new machinery, but we do not say: ~~The district he lives in is eastern. The problems with the new machinery were countless.~~

The “ugly red wooden box” sounds correct, but the “wooden red ugly box” sounds wrong. Another, a little different “rule” describing the order [English](#) adjectives are:

1. Opinion or judgment -- beautiful, ugly, easy, fast, interesting
2. Size -- small, tall, short, big
3. Age -- young, old, new, historic, ancient
4. Shape -- round, square, rectangular
5. Color -- red, black, green, purple
6. Nationality -- French, Asian, American, Canadian, Japanese
7. Material -- wooden, metallic, plastic, glass, paper
8. Purpose or Qualifier -- foldout sofa, fishing boat, racing car

As we see, the order of adjectives in [English](#) is not random; different types of adjectives occur in a certain order. The exception to this is with adjectives of general description and those of physical state (size, shape, color), where their order may be reversed. For example, They own an *enormous, long-handled* cutting knife. They own a *long-handled, enormous* cutting knife. She has a *round yellow* sofa. She has a *yellow round* sofa.

When the adjective order is reversed, as in the sentences above, the speaker generally wants to [emphasize](#) or draw attention to the first adjective in the sequence.

When limiting and descriptive adjectives appear together, the limiting adjectives precede the descriptive adjectives, with the [articles](#) usually in the first position: *The ten yellow* taxis were sold at auction. [article (*The*), limiting adjective (*ten*), descriptive adjective (*yellow*)]

When there are two or more adjectives that are from the same group, the word “**and**” is placed between the two adjectives: The house is green **and** red. The library has old **and** new books. When there are three or more adjectives from the same adjective group, place a comma between each of the coordinate adjectives: We live in the big **green, white and red** house at the end of the street. My friend lost a **red, black and white** watch. A comma is not placed between an adjective and the noun.

According to our study on the theme, the adjective order in English can be like the following.

1. Determiners
2. Quantity or number
3. General opinion
4. Specific opinion
5. Size
6. Shape
7. Condition
8. Human propensity
9. Age
10. Color
11. Origin

12. Material

13. Qualifier

So, in English, adjectives pertaining to size precede adjectives pertaining to age (“little old”, not “old little”), which in turn generally precede adjectives pertaining to color (“old white”, not “white old”). So, we would say “One (quantity) nice (opinion) little (size) round (shape) old (age) white (color) brick (material) house”.

Due partially to borrowings from French, English has some adjectives that follow the noun as [post-modifiers](#), called [postpositive adjectives](#), such as *time immemorial* and *attorney general*. Adjectives may even change meaning depending on whether they precede or follow, as in *proper*: *They live in a proper town* (a real town, not a village) vs. *They live in the town proper* (in the town itself, not in the suburbs). All adjectives can follow nouns in certain constructions, such as *tell me something new*.

To conclude, [native speakers](#) and highly proficient non-native speakers know intuitively the order in which adjectives should occur when more than one is used. However, the order of a string of adjectives is something that [ESL/EFL](#) learners need to learn.

Резюме

В языке перед существительным употребляется больше одного атрибута т.е. однородные определения. В учебниках английского языка отмечается о порядке атрибутов перед существительным и в настоящей работе рассматривали порядок уточнителей перед существительным.

BIBLIOGRAPHY

1. Practical English Usage, Michael Swan, Oxford University Press, 1997
2. Dixon, R.M.W.; R.E.Asher (Editor) (1993). The encyclopedia of Language and Linguistics (1sted.). Pergamon Press Inc.
3. Dixon, R.M.W. (1999). Adjectives. In K.Brown and T.Miller (Eds.), Concise encyclopedia of grammatical categories. Amsterdam: Elsevier.
4. www.learnenglish.britishcouncil.org
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/>
6. www.myenglishteacher.net
7. www.grammar.about.com

CROSS-TRANSLATION PECULIARITIES OF ADJECTIVE INTENSIFIERS AND DOWN-TONERS IN ENGLISH, MONGOLIAN AND KAZAKH LANGUAGES

A. Aigul
Khovd University

Signal words: intensifying adjectives, down-toning adjectives, translation

Human language is composed of many units that are interrelated with one another according to precise principles and regulations and they create a gesticulation system.

Any language has its own principles and lexical regularities and even the parts of speech of languages are distinct because the languages of the world nations each have their own peculiarities.

Though the words of languages are classified differently due to the particularities of the languages, the fact that grammatical meanings that are expressed by every major group constituting parts of speech are similar in the world languages is the basis for the traditional classifications for them.

A notional part of speech – adjective is closely related to nouns. Adjectives modify nouns and describe some property of the thing referred to by the nouns, such as their shapes, colors, ages, values, sizes, origins or the impression they give. As the Russian scientist L.B.Sherba noted rationally, if there hadn't been nouns, adjectives wouldn't have existed, too. Indeed, nouns can't be separated from adjectives since nouns name people, animals, things and phenomena, whereas adjectives express their character, color and value. An adjective is a part of a language vocabulary and most researchers have considered adjectives as an independent part of speech. However, the fact that contrastive research on the adjectives of two or three languages, especially intensifying and down-toning of adjectives haven't been done well until now demonstrates that the studies should be conducted on this field of linguistics.

Varying the meanings of adjectives or down-toning and intensifying the meanings of adjectives is a grammatical peculiarity and is a specific relation evaluating the quality of things by speakers [25:76]. For example: *He has completely green eyes*. It doesn't compare the eyes of one person with those of another person, but it means that his eyes are very green. Down-toners are words that decrease the effect of modified items, while intensifiers are the words that emphasize another word or phrase.

The researcher Ts.Onorbayan noted that “In Mongolian, the meanings of adjectives are classified into three subcategories as ordinary, down-toning and intensifying. They shouldn't be mixed comparative and superlative degrees of adjectives.

In Kazakh, the meanings of adjectives are classified into four subcategories as жай шырай-ordinary, күшейтпелі шырай-ordinary-intensifying, асырмалы шырай-highly intensifying and төмендету-down-toning [7:143].

In the research paper, we have tried to analyze the cross-translation of the intensifiers and down-toners of English, Mongolian and Kazakh adjectives by using the books and journals as “David Copperfield”, “Robinson Crosoe”, “USA history in brief”, “Sky Team”. “Smart way”, “21st centurial agriculture journal”, “Motivational stories”, “Bound of the fire” and “The Hound of the Baskervilles”.

Altogether 660 English sentences and their Mongolian versions were collected from these books and journals and they were translated into Kazakh language. When we analyzed the translations of a total of 1995 sentences in the three languages, 50 intensifiers and 7 down-toners were registered in English, 40 intensifiers and 13 down-toners in Mongolian and 19 intensifiers and 11 down-toners in Kazakh within the framework of our research objects. For example: This was *very odd*, because he made a point of doing nothing to attract attention. - Тэрээр олны анхаарлыг татахыг боддоггүй нь *их сонин*.- Ол адамның көңілін табуын ойламайтыны *өте қызык*. / He would have to explain *too many* things. - Тэр эрэгтэй *хэтэрхий* утгагүй юм ярьж байна.- Ол *тым маганасыз*нэрселер айтады.

We explored what words of Mongolian and Kazakh are corresponded with each intensifiers and down-toners of English and what is the portion of their versions. The below charts show how the common English down-toners and intensifiers are highly frequented in Mongolian and Kazakh languages.

Chart 1

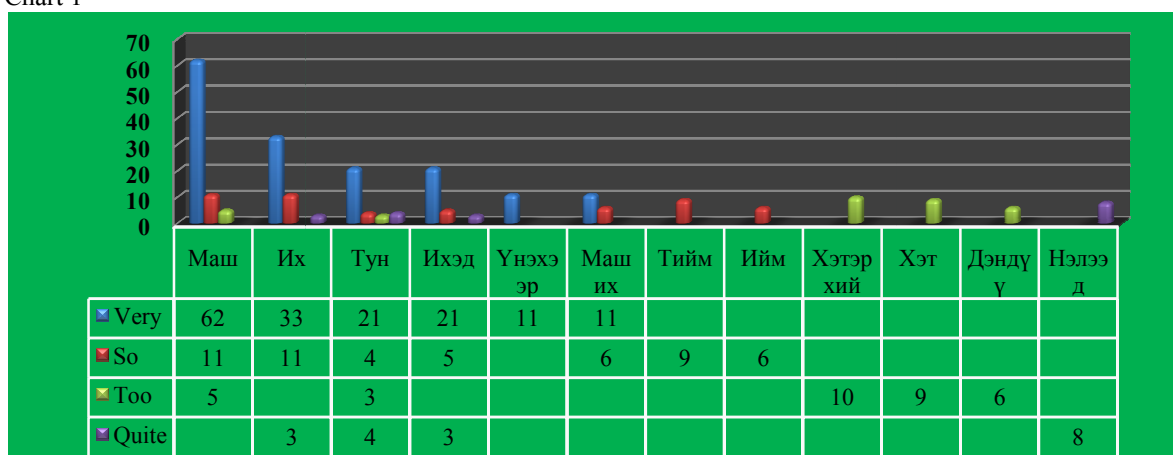

Chart 2

If the peculiarities of their cross-translation are synthesized, about 80 percent of the intensifiers and down-toners of the three languages are directly translated by the intensifiers and down-toners of two other languages, whereas the rest aren't directly translated or translated in context.

The three languages all have the most commonly used intensifiers and down-toners and these words are each translated with specific characters. For instance, the most commonly used adverbs of English as “very”, “so”, “really” intensify the meanings by preceding the adjectives together as “very very”, “really really”, “really very”, “really so”. They are translated into Mongolian with the intensifiers as “маш”, “тун”, “маш их”, “асар их”, “хэт их”, but in Kazakh two intensifiers aren't together used before an adjective.

In Mongolian, such intensifiers as “их”, “үнэхээр”, “нэлээд” modify adjectives by inflecting as “их-ихэл-ихэд-ихээхэн”, “үнэхээр-үнэхээрийн”, “нэлээд-нэлээн” and these similar versions have slightly different meanings. However, modifiers in English and Kazakh don't inflect.

In our research work, one interesting phenomenon that isn't mentioned in theoretical books was observed. Although it is noted that in Mongolian and Kazakh languages the meanings of adjectives are down-toned only with

the help of suffixes, according to our practical work it is observed that in Mongolian the words as “арай л”, “жаахан”, “үл ялих”, “үл яльхан” and in Kazakh the words “кішкене”, “сэл” also down-tone the meanings of adjectives.

BIBLIOGRAPHY

1. Amarzaya G. Theoretical courses of English Ulaanbaatar., 2009. – pages 31,32 and 33
2. МУ-ын ШУ- ны Академи хэл зохиолын хүрээлэн Англи, Монгол зэрэгцүүлсэн хэл зүй УБ., 2007 – pages 55-58
3. Батчулуун Д. Хэл шинжлэлийн судалгааны арга зүй УБ., 2009. –pages 6 -31
4. Batchuluun D. A contrastive grammar of mongolian and english. Ulaanbaatar., 2006 -pages 41-43
5. Бямбадорж. Б Орчин цагийн монгол хэлний хэлбэр судлал УБ., 2011 –pages 76-78
6. Randolph Quirk & Sidney Greenbaum A. University Grammar of English commonwealth printing press., 1977 – pages 51-52
7. Исаев, Назарғалиев 2001 - Исаев С, Назарғалиев К. Қазақ тілі Алматы., 2001 –pages 143
8. Anthony Fon Eisen 2011 - Anthony Fon Eisen, Bound of the Fire. Trans B. Ubgunkhoo. UB., 2011
9. Arthur Conan Doyle 2009 - Arthur Conan Doyle, The Hound of the Baskervillers. Trans E. Uuganbayar. UB., 2009

ПОЖЕЛАНИЕ В РЕАЛЬНОМ ОБЩЕНИИ

Б. Алтантуяа

Преподаватель кафедры русского и английского языков ХГУ

Как известно, теория речевых актов составляет ядро лингвистической прагматики, и речевой акт, который рассматривается как “целенаправленное речевое действие, совершаемое в соответствии с принципами и правилами речевого поведения, принятыми в данном обществе” (Артюнова 1990:412), справедливо объявляется основной минимальной прагматической единицей общения. Речевые акты всегда соотношены с лицом говорящего и слушающего, которому направлено сообщение и пропорциональное содержание. “в самом деле, речевое действие (акт) ..., реализующее речевую интенцию, призванную информировать и воздействовать на адресата, запрашивать информацию или побуждать к действию при этом регулировать коммуникативные и социальные взаимодействия партнеров, в фатической зоне устанавливать “узы общности”, как нельзя более отвечать начальным задачам общения” (Формановская 2002: 56-57).

По Дж. Остину (1986), выолнить речевой акт значит: произнести членораздельно звуки, принадлежащие общепонятному языковому коду, построить высказывание из слов данного языка по правилам его грамматики, снабдить высказывание смыслом и референцией, осуществив речение, придать речению целенаправленность, превращающую его в иллокутивный акт, вызвать искомые последствия, то есть воздействовать на сознание или поведение адресата, создать новую ситуацию.

Функции речевого акта Дж. Остин назвал иллокутивными силами, а соответствующие им глаголы – иллокутивными, к числу которых относятся глаголы поздравить, пожелать, извиниться и т.п.

Основное назначение пожеланий в речевом общении состоит в регуляции межличностных отношений коммуникантов. Пожелание входит в сложную систему знаков, “указывающих в процессе общения на отношение к другому человеку – собеседнику, ... позволяет передать ему социальную информацию, типа: “мы одной общности”, “я хочу вступить в контакт”, “я доброжелателен к тебе” и т.п.” (Формановская 1984:4-6)

Совершение речевого акта не является самоцелью для говорящего: он выполняет его, чтобы определенным образом воздействовать на адресата-достичь некого перлокутивного эффекта или, другими словами, реализовать свое перлокутивное намерение. Перлокутивный эффект не выражается в высказывании конкретными языковыми средствами, но он реализуется через выбор формы выражения коммуникативного намерения, воплощенного в иллокутивной силе речевого акта.

Цель говорящего в речевых актах пожелания – довести до сведения слушающего, что сама его личность приятна говорящему, а его действия, события в его жизни оцениваются говорящим как достойные внимания, вызывают у него интерес, радость, понимание, поддержку. Кроме этого, вступая в речевой контакт, говорящий стремится произвести на собеседника хорошее впечатление, выразить свое восхищение, почтение, радость и др. Для того, чтобы сообщить эту информацию слушающему, говорящий выбирает из ряда общеприятных поздравительных формул, во –первых, необходимую для конкретной ситуации формулу поздравления, во вторых_ из ряда общепринятых предметов пожелания или ряда вещей, которые оцениваются адресатом как принятые, те, которые наиболее актуальны для данной ситуации или наиболее нейтральны при наличии ограничений в выборе формулы пожеланий. Заметим, что говорящий

может не унать точно, достойна ли данная ситуация внимания и какие из аспектов желаемого приятны адресату, вполне достаточно того, что это известно самому адресату.

С помощью формальных средств речевых актов пожелания говорящий формулирует соответствующее высказывание. Произнося пожелание, говорящий рассчитывает на то, что выражаемая им таким образом симпатия к слушающему будет приятна последнему, вызовет у него положительные эмоции и, таким образом, укрепит сложившиеся или складывающиеся отношения. Также он надеется, что произнесением своего пожелания он отчасти способствует достижению желаемого. Напр: Дорогие врачи и весь медперсонал! С наступающим вас С новым годом! В этот момент хочу пожелать вам только терпения и еще раз терпения!

БИБЛИОГРАФИЯ

- Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. М., 1982
Зэгиймаа Ч. Категория вежливости и ее выражение в русском и монгольском этикете. \\\ дисс. на соискание доктора фил. наук \ М., 1998
Сампилдэндэв Д. Разновидности монгольских пожеланий. УБ., 1987
Словарь по этике (под ред. И.С.Кона) -3-е изд. М., 1975
Словарь современного русского литературного языка. М., 1994
Формановская Н.И. Вы сказали: "Здравствуйте!" речевой этикет в нашем общении. М., 1987

МОНГОЛ ХЭЛЭН ДЭХ ҮГИЙН ТОВЧЛОЛ

С.Ардахгүл, магистр
s_ardakh0820@yahoo.com

Түлхүүр үг: Үсгээр товчлохуй, үеэр товчлохуй, холмигоор товчлохуй, blending буюу эрлийзжүүлэх арга

Аливаа хэлэнд хэлэх бичихийн шаардлагаас үүдэж нийлмэл үг, нэр томъёо хураагдах шаардлага зайлшгүй гарч ирдэг. Хэл шинжлэлд үүнийг үг бүтээх шууд аргад бус туслах аргад хамааруулж үздэг. Гэвч үүнийг нарийвчлан авч үзвэл үг бүтэж буй бус, чухамдаа үгийн хэлбэр төдий зүйл бүтэж буй хэлэхүйн хүрээний өвөрмөц үзэгдэл бөгөөд үгийг хурааж хэмнэсэн эстухайн үгийн үндсэн утгад өөрчлөлт орохгүй юм.

Монгол бичгийн хэлэнд үг хураах (товчлох) нарийн дүрэм журам, тогтсон уламжлалт дэг жаяг байдаг. Тиймээс үг хураах, товчлох ёсны тухай асуудал бол нэг талаас, монгол ярианы хэл ба бичгийн хэлний хэм хэмжээ, зөв дуудах ёстой холбоотой бол нөгөө талаас, зөв бичихзүй, үг бүтэх ёс, хураасан үгийн толь бичгийн тухайд холбогдох зүйл юм.

Монгол хэлний товчилсон үгийг бүтэц бүрэлдэхүүний хувьд нь:

1. Үсгээр товчилсон үг
2. Үеэр товчилсон үг
3. Холмигоор товчилсон үг гэсэн гурван үндсэн хэсэгт хувааж болмоор байна. [Пүрэвжав, 1990, 44]

Үсгээр товчлохуй: Олонтоо давтагдан хэлэгддэг монгол хэлний холбоо үгийн бүрэлхүүнд байгаа үгсийг зөвхөн л эхнийх нь үсгүүдээр товчлон хураасныг үсгээр товчилсон үг гэж нэрлэдэг [Э.Пүрэвжав, 2012]. Жишээ нь: “ДЭМБ” (Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллага). Монгол хэлний товчилсон үгийн үнэмлэхүй олонхи нь үсгээр товчилсон үг байна. Орчин цагийн монгол хэлний оноосон нэрийг ийнхүү үсгээр хураан товчлохдоо их төлөв бүх үсгийг нь том үсгээр бичиж заншжээ. Ийм учраас “Монгол үсгийн дүрмийн толь”-ийн 48 дугаар зүйлийн 5-р хэсэгт “Оноосон нэрийг үсгээр хураавал бүх үсгийг томоор бичнэ. Үеэр хураавал үеийн эхний үсгийг буюу бүх үсгийг томоор бичнэ. Хүний овог нэрээс бусад оноосон нэрийг хураасан үсгийн ард цэг тавихгүй” [Дамдинсүрэн, Осор, 1983, 421] гэж заажээ. Үсгээр хураан товчлоход ижилхэн хэлбэртэй болохуйц хоёр өөр юм, үзэгдлийн нэрийг

“АУДС” (Анагаах Ухааны Дээд Сургууль)

“АУДУС” (Анагаах Ухааны Дунд Сургууль) зэргээр үсэг болон үеийг нь холилдуулан товчилж, утга агуулгын ялгамжаагийг нь гаргаж хэрэглэж байв.

Монгол хэлний үеэр болон холмигоор үгийг хэлж дуудахад эдгээр үг нь монгол хэлний ерийн үгээс авианы бүтэц бүрэлдэхүүний хувьд төдийлөн онцын ялгаагүй байдаг учраас бэрхшээл бараг тохиолддоггүй юм. Харин үсгээр товчилсон үгийг хэлж дуудахдаа уул товчилсон үгийн жинхэнэ эх үгсийг нь бүтнээр хэлбэл будлиан багатай болж, ташаарсан буруу ойлголт өгөхгүй. Тухайлбал “МАН”, “МНТ”, “МҮЭ” зэрэг үсгээр товчилсон үгийг “мал аж ахуй”, “монголын нууц товчоо”, “монголын үйлдвэрчний эвлэл” гэх мэтчилэн бүрэн үгээр нь хэлж дуудах нь зүгээр болдов уу. Үүнийг “бичгийн хэмнэл” [Өнөрбаян, 1998, 56] гэж ч хэлэх нь буй.

Одоо үед хэрэглэгдэж байгаа товчилсон үг ба хураасан үгийг ажиглаад дүгнэж үзвэл, үсгээр товчилдог, хэвшээгүй, дасаагүй үгсийг эх бичвэрээс нь салгаж хэт олон гийгүүлэгчээр хэн ч ойлгож,

хэрэглэж боломгүй болтол нь товчилдог, үгэнд залгасан дагавар, нөхцөлийг нь ялган салгаж мэддэггүй шинэ үсгийн дүрмийн доторх “Үг хураах, товчлох тухай” зүйлийг огт мэддэггүйгээс дүрэм журмыг зөрчиж, хэн хүний дураар товчилдог, хувь хүмүүс, салбар шинжлэх ухааныхан, нийгмийн бүлэглэлүүд, сонин хэвлэлийнхэн өөр өөрөөр товчилдог, харь хэлний дүрэм журмыг шүтэж, чамирхаж, латин үсэг ба кирил үсгийг хольж моодорхож товчилдог, Ром-европын уламжлал, зарчмаар товчилдог, өргөн, идэвхтэй хэрэглээний үг мөн эсэхийг нягталдаггүй товчилдог тийм олон гажуудал гарсаар байна.

Эрдэмтэн-зохиолч Л.Түдэв “Хэлний дарангуйлал” хэмээх өгүүлэлдээ: “Хэл найруулгаа цэгцэлж бардаггүй юм аа гэхэд, залхуурлаа захирч чаддаггүй сонингууд нэр товчлох журам дүрмийг хайхрахаа больсноос “ХХААХҮЯ”, “МУХАУТ”, ММНБИ”, “ЗТБХБЯ”, “ШШГЕГ” гэхчилэн хэн ч тайлж унших аргагүй оньсогоор хуудсаа “мялаадаг” болсон” гэж их л эвгүйцэн бичсэн билээ. (Л.Түдэв: “Хэлний дарангуйлал”, МУБИС-ийн ЭШБ, “Монгол судлалын чуулган” № 7 (42) УБ., 2009, 19-р тал.)

Бас эрдэмтэн Ш.Баттөгс “Үг товчлох тухай товчхон...” гэсэн судалгааны өгүүлэлдээ: “АПУ” гэдэг энэхүү товчилсон нэр нь “Архи, пиво, ундаа” гэсэн аж ахуйн нэгжийн оноосон нэрийн утгаас гадна үйлдвэрийн аргаар нэрсэн, баталгаат гэсэн утганцарууд нийлж, сая сайн чанарын цагаан архи гэсэн утгалбар бий болж байгаа нь товчилсон үгийн хэлбэрт төдийгүй утгад бас өөрчлөлт гарч байгааг харуулж байна... гэж чухал санааг хэлсэн нь бий.

Тийнхүү товчилсоноо өгүүлэхдээ бүтнээр хэлэх ёсон байна.
Ж нь: МУ (Монгол улс), БНХАУ (Бүгд найрамдах хятад ард улс)

Товчилж бичсэн үгээ товчилсон хэлбэрээр нь хэлэх ёсон байна.Товчлолгүй хэлсэн ч болно. Хураагдсан байдлаараа монгол үгийн ерөнхий хэв загвартай төстэй болж ирдэг тул тийнхүү товчилсон хэлбэрээр нь дууддаг байна. Жнь: НҮБ –Нэгдсэн үндэсний байгууллага,ТҮЦ-гүргэн үйлчилгээний цэг, АПУ компани-архи-пиво-ундаа компани,НИК-нефть, импорт концерн,СӨХ-сууц өмчлөгчдийн холбоо, СЕХ-сонгуулийн ерөнхий хороо гэх мэт.Монгол хэлний товчилсон үг дотор гадаад хэлнээс гарал бүхий олон улсын чанартай үг, нэр томъёо цөөнгүй байдаг.Жишээ нь: “САМБО” орос: (Самозащита Без Оружия) [зэвсэггүйгээр өөрийгөө хамгаалах], “ЛАЗЕР” англи: LASER (Light Amplification Stimulated Emission of Radiation) [Албадмал цацаргалтын тусламжтайгаар гэрлийг өсгөх] гэх мэт. Гадаад хэлнээс гаралтай товчилсон үгийг зээлэн авч хэрэглэхдээ яг тэр чигээр нь, эсвэл мөн адилхан товчилсон үгээр хуулан орчуулж хэрэглэх хоёр үндсэн арга байна. Харь хэлний товчилсон үгийг аль болох товчилсон үгээр хөрвүүлэхийг эрмэлздэгийн нэгэн тод жишээ нь “ТБЭМ” (тооцоолон бодох электрон машин) хэмээх товчилсон үг нь орос хэлний “ЭВМ” (электронно-вычислительная машина) гэсэн үгийг шууд хуулбарлан орчуулсанаас харагдаж байгаа юм. Монгол хэлний “нүүдэл”, “суудал”, “ууц”, “үүц”, гэх мэтийн үгстэй “ТҮЦ”, “ШАГ”, “ДОХ”, “СӨХ” гэх мэтийн зохиомол гэмээр эдгээр үгнүүдийг зэрэгцүүлэн жишээд ухаж үзвэл шал өөр зам мөр амьдрал араншин харагддаг нь судлаачдын сонирхол татдаг байна.”Шил архи гаргах гэсэн” өгүүлбэрийг хураагаад ”ШАГ”, “Түргэн үйлчилгээний цэг” гэх мэт хийсвэр товчилсон үгс нь эхний үедээ нийгмийн тодорхой бүлэглэлийн харилцаанд хэрэглэгдэж ойлголцож байснаа сонин сэтгүүлээр тарж тодорхой хугацаанд хэрэглэгдсэн байна.

Монгол хэлний товчилсон үгийг алиа марзан утгаар юм уу, эсвэл буруу хазгай тайлбарлах явдал мөн байдаг байна. Төвийн сонин хэвлэлд “АРХИ” гэсэн үгийг “амтат рашаан, хүндэтгэлийн идээ”, “ГААЛЬ” гэсэн үгийг “гадаадаас авчирвал авилгал аль” [“Зууны мэдээ” сонин, №251 (2699). 2007.Х.19], мөн монголч эрдэмтэн Д.Кара 1998 онд нийтлүүлсэн “Монгол-мажар товч толь”-доо “БНМАУ” гэсэн товчилсон үгийг “бүгдээрээ нийлээд манайд архи ууя” [Кара, 1998, XVI], “ЗООГ” гэсэн товчилсон үгийг “залуу охидыг отох газар” [Кара, 1998, XVII] гэхчлэн тайлан унших боломжтойг дурдсан байна. Эдгээрээс харахад товчилсон өгүүлбэр болон үг нь хүмүүс тайлж уншихад амаргүй байдаг байна.

Үеэр товчлохуй: Холбоо үгийн бүрэлдхүүнд байгаа үгсийг их төлөв эхнийх нь үеэр хураасныг “үеэр товчилсон үг” гэнэ. Монголын эрдэмтэн Ж.Бат-Ирээдүй, монголч эрдэмтэн Алан Сандэрс нар “монгол-англи, англи-монгол товчилсон үгийн толь бичиг” (УБ., 2006)-ийнхээ “Товчилсон үгийн тухай” товч оршилд: Монгол хэлний хувьд зөвхөн товчилсон үгийн тухай их бичиж, ярьж, толилж байсан байна. Уг нь хэлшинжлэлийн үүднээсээ үсгээр хураах, үеэр хураах хоёр бол өөр зүйл бөгөөд англи хэлээр үсгээр хураахыг abbreviation, үеэр хураахыг acronym гэдэг... Тухайлбал, АН буюу Ардчилсан нам, ГЕГ буюу Гаалийн Ерөнхий газар, ДНБ буюу Дотоодын Нийт Бүтээгдэхүүн, ОХУ буюу Оросын Холбооны Улс гэвэл үсгийн товчлол буюу abbreviation, проф буюу профессор, га буюу гектар, төг буюу төгрөг, тех буюу техник гэх мэтээр товчилбол үеийн товчлол буюу acronym болж байгаа юм. (3-р тал) гэж онол-аргазүйн талаас чухаг тайлбарыг хийж, зөв замд орохыг зөвлөсөн байна.

Монголчууд бичигт үг товчлохдоо Лха. Бээс, Го. захирагч, Лу. багш гэх мэтээр зөвхөн эхний үеийг нь авч товчлон хэлдэг нэг гол ёс бий. Эхний ганц гийгүүлэгчээр нь товчилдог ёс байхгүй. Учир нь монгол хэлэнд орос хэлнийх шиг трактор, кросс гэх мэтчилэн огт эгшиггүй гийгүүлэгчээр төгссөн нэг ч үг байдаггүй юм. Энэ учраас үгийг эхний ганц гийгүүлэгчээр товчилдог явдлыг зогсоож, зөвхөн эхний нь эгшиг буюу гийгүүлэгч, эгшиг хоёроор бүтсэн үеэр нь Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс гэхийг Бү.На.Мо.А.У. гэх мэтээр товчилж байх нь зүйтэй байна.Товчилсон үгийн тэмдэг болгож, үе болгоны эхний үсгийг томоор бичиж, эцэст нь цэг тавьдаг байгууштай... (Л.Мишиг 51-52-р тал) гэж бичиж байлаа.

Монгол бичгийн хэлэнд үг хэллэгийг үсгээр товчлон хураах ёс бараг байгаагүй юм. Харин нэр цээрлэх ёс болон хүндэтгэл үзүүлэх үедээ зөвхөн нэрийн эхний үеэр нь хураангуйлан хэлдэг уламжлалтай байсан байна. Тухайлбал:

“Да багш”- Ц.Дамднсүрэн (1908-1986), “Лу багш” -Ш.Лувсанвандан (1910-1983),

“Ри багш”-Б.Ринчен (1905-1977), “Сү Жанжин”-Д.Сүхбаатар (1893-1923) гэх мэтээр олон алдаршсан эрхэм хүндтэй хүний нэрийг эхний эгшгээр амилсан үеэр нь товчлон дууддаг байсан ажээ.

Хэл нь хэзээд л нийгмийн үзэгдэл байдаг тул нийгэм ахуй амьдралд гарч байгаа хувьсал, өөрчлөлтийг цаг тухай бүрт нь зайлшгүй тусгадаг. Ойрын жилүүдэдцоо шинээр бий болсон пүүс, компани олон нийтийн байгууллагуудын нэг хэсэг нь өөрийн нэр хаягаа ”БАРМАШ” (барилгын машин), “МОНЭЛ” (монгол электрон), “НИК”-(нефть импорт концерн), “ЭРДСАМ”(эрдэнэт самсунг) гэх мэтээр товчилсон үгээр нэрлэсэн байгааг бид эргэн тойрноосоо амархан олох боломжтой юм. Эдгээр нь магадгүй бусдаас ялгарахын тулд оноосон нэрийн оронд товчилсон үгийг өгдөг байж болох юм. Эдгээр нь хэлний хэмнэлтийн зарчимтай холбоо бүхий товчлон нэрлэх ёсны бодит жишээ юм.

Нийлмэл үгийн бүтцэд байгаа үг тус бүрийг эхний үсгээр нь товчлон хурааж бичээд, уг товчилсон үгээ дээр хэлсэнчлэн бүрэн бүтнээр нь хэлж дуудах арга орчин цагийн монгол хэлэнд үндсэндээ голчлохоос гадна товчилсон тэр хэвээр нь дуудах ёс ч бас бий. “НИК” (нефть импорт концерн), “ТҮЦ” (түргэн үйлчилгээний цэг) зэрэг товчилсон үгийн үсгийн байрлал, дараалал нь монгол хэлний үгийн бүтэцтэй тун төсөөтэй, дуудах боломжтой учраас тэр хэвээр нь хэлж дуддаг юм. Үүнийг судлаачид “хэлний хэлэх бичихийн хэмнэл” хэмээн нэрлэдэг байна (асгoпyт) хэмээн нэрлэдэг. Жишээ нь:-

“ЮНИСЕФ”- НҮБ-ийн хүүхдэд туслах онцгой фонд

“ЭЛБА”- электрон бараа

“бармаш” (барилгын машин)

“монэл” (монгол электрон)

“монцам” (монголын цахилгаан мэдээ)

“нябо” (нягтлан бодогч)гэх мэтийг нэрлэж болох юм. Ийнхүү шинээр бүтээж байгаа үеээр товчилсон үгийнхээ үеийн бүтэцэд нь гол анхаарал тавьдаг бололтой. Үеэр товчилсон үгэнд монгол хэлний эгшиг зохицох ёсыг тэр болгон баримтлаад байдаггүй онцлогтой ажээ. Энэхүү үеэр товчилсон үгийг монгол хэлэнд харьцангуй багавтар хэрэглэдэг. Дээр дурдсан үгсийн гэрэл үүсэл нь бараг мартагдах шахаж, ердийн оноосон нэр лүүгээ адилхан хэрэглэгдэх боллоо. Монгол хэлний үеэр товчилсон үгийг хураангуйлсан тэр чигээр нь хэлж дуудах аястай байна. Үеэр товчилсон үгийн араас нь залгах нөхцлийг ч гэсэн ерийн нэр үгийн нэгэн адилаар залгах тохиолдол их түгээмэл ажээ. Одоогоос бараг 20-иод жилийн өмнө эрдэмтэн Э.Пүрэвжав “Монгол хэлний хэм хэмжээ” гэдэг ном бичиж, эл номынхоо “Монгол товчилсон үг” гэдэг хэсэгт: “...Монгол бичгийн хэлэнд үгийг үсгээр товчлон хураах ёс бараг байсангүй. Харин хүндэтгэл үзүүлэх, монгол нэр цээрлэн нэрлэх ёсны үүднээс “То ван”, “түшмэл На”, “Сү жанжин”, “Лу багш” гэх мэтээр нэрийг үеэр хураан, хүндэтгэн авгайлж хэлдэг байжээ.

Нийлмэл үгийн бүтцэд орсон үгийн эхний үеэр нь товчлох арга бий. Жнь: ам доллар (америк доллар), ня-бо (нягтлан бодох) гэх мэт. Энэ нь бусад аргаа бодвол харьцангуй ховор. Эдгээр нь мөн энгийн үг мэтээр сэтгэгдсэнээс нэрийн нөхцөл дагуулан хэрэглэгдэж чадна.

Холмигоор товчлохуй: Монгол хэлний нийлмэл үгийн бүрэлдхүүнд байгаа үгсийг эхнийх нь үе юмуу эсвэл үсгээр , үгүй бол тухайн үгийн аль нэг хэсгээр нь буюу бүхлээр нь хураан товчилсоныг “холмигоор товчилсон үг” [Э.Пүрэвжав, 2012, 10] гэнэ. Тухайлбал:

“алтанхуа” (алтан лянхуа)

“ураацай” (уран хараацай)

“цардуу” (цардуулын цавуу)

“цайван” (цайрын байван) гэх зэргээр түрүүчийн үгийн эхний хэсэг дээр дараачийн үгийнх нь

төгсгөлийг нэмж, шууд залгалдуулан хураангуйлж шинэ нэр томъёо үүсгэсэн байна. Зарим үгийг эх, адгийн үсгээр хурааж болно. Жнь: **3-р** хурал, **1-р** сургууль, **5-р** сар г.м. Ингэж холмигоор товчилж шинэ нэр томъёо үүсэх үед монгол хэлний эгшиг зохицох ёсыг сайтар баримтлах нь зөв юм. Холмигоор товчилсон үг нь нийтдээ 600 гаруй байна. Монгол хэлэнд хэрэглэгдэж буй холмигор товчилсон үгийн ихэнх нь шинжлэх ухаан, техник, амьтан ургамал болон эрдэс чулуулгийн нэр томъёо юм. Ийнхүү урт нэрийг хураангуйлан шинэ үг үүсгэх явдал нь хэлний хэмнэлтийн зарчимд яв цав тохирох үзэгдэл болно [Э.Пүрэвжав, 2012, 11] . Үүнийг монгол хэлэнд холимог аргад хамруулж үздэг боловч энэ нь англи хэлний **blending** буюу **эрлийжжүүлэлт**(биологиос зээлдсэн нэр томъёо)-тэй төстэй байж болох юм. Орчин цагийн монгол хэл бичгийн хэлэнд уг хэвээрээ хэрэглэгдэж байгаа зарим нийлмэл үгс нь ярианы хэлэнд хураангуйлагдах өнгө аястай байна. Энэ нь ярианы хэлний нэгэн ялгаруулагч гол шинж мөн юм. Хэлэхийн явцад нийлмэл үгийн сүүлчийн үг өргөлтөө алдсанаас өмнөх үгэндээ шингэж нэгэн үг болон хэлэгддэг энэхүү эрлийжжүүлэлтийн жишээнээс нэмж дурдвал: дуу гарах дуугарах нөгөө өдөр- нөгөөдөр ирээ үгүй- ирээдүй хар гай- харгай гэх мэт байна.

Урт нийлмэл үгнүүдийн аль нэг бүрэлдхүүнийг нь хасч энгийн үг адилаар хэрэглэх тохиолдол цөөнгүй байдаг байна. Жишээ нь: “**Нисэх**” (нисэх онгоцны буудал). Энэхүү холбоо үгийг бүрэлдхүүнд нь орсон нэг үгээр товчлох арга нь англи хэлний shortening-тай ижил хэлбэр юм. Жишээ нь: **airplane** гэдэг үгийг

plane, **мөрдөн** (байцаах газар), **анагаах** (ухаан), **нягтлан** (бодох бүртгэл), **үзүүлэн** (таниулах материал),**шалган**(нэвтрүүлэх цэг), **сурган** (хүмүүжүүлэх ухаан) г\м.

Resume

In Mongolian abbreviation is subdivided into three types. Such as: -Initial abbreviation, syllable abbreviation and mixed abbreviation.

НОМЗҮЙ

1. Амарзаяа 2009-Амарзаяа Г. Theoretical courses of English UB.,2009
2. Бямбадорж 2006 - Бямбадорж Б. Орчин цагийн Монгол хэлний хэлбэр судлал УБ.,2006
3. Баянсан 1996 – Баянсан Ж. Одонтөр Ш. Хэл шинжлэлийн нэр томъёоны зүйлчилсэн тайлбар толь УБ.,1995
4. Бат-Ирээдүй 2006 - Бат-Ирээдүй Ж. Alan sanders. Монгол-Англи, Англи-Монгол товчилсон үгийн толь бичиг УБ.,2006
5. Дамдинсүрэн 1983-Дамдинсүрэн Ц. Осор.Б. Монгол үсгийн дүрмийн толь УБ.,1983
6. Дамдинсүрэн 1942- Дамдинсүрэн Ц. Шинэ үсгийн дүрэм УБ.,1942
7. Дашдоргов 1975-Дашдоргов Ц. Орос хэлний хураангуйлсан үгсийн толь УБ., 1975
8. Комиссаров 2008- В.Н.Комиссаров. Орчуулгын онол УБ.,2008
9. Лувсанвандан 2010-Лувсанвандан Ж. Монгол хэлний зүй УБ.,2010
10. Л.Мишиг 1959 – Мишиг Л. Том үсэг хэрэглэж байгаа асуудалд ЭШБ. УБ., 1959
11. Өнөрбаян 1998 - Өнөрбаян Ц. Орчин цагийн Монгол хэлний үгзүй УБ.,1998
12. Өнөрбаян 2004-Өнөрбаян Ц. Орчин цагийн Монгол хэлний үгзүй УБ.,2004
13. Пүрэв-Очир 2000-Пүрэв-Очир Б. Орчин цагийн Монгол хэлний өгүүлбэрзүй УБ., 2000
14. Пүрэвжав 1991 – Пүрэвжав Э. Монгол хэлний хэм хэмжээ УБ., 1991
15. Түдэв 2009 – Түдэв Л. Хэлний дарангуйлал ЭШБ УБ., 2009

ЗАИМСТВОВАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ, КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС

Е.В. Белгородцева Россия

Займствование является одним из самых динамических процессов современного русского языка, и естественно, что проблемой заимствований сегодня занимаются многие исследователи. Издаются словари (например, трехтомный "Большой толковый словарь иностранных слов", составленный М.А. Надель-Червинской и П.П. Червинским [2]), появляются публикации в академических изданиях (один из наиболее видных исследователей этой проблемы — Л.П. Крысин) и диссертационные работы (например, работы Т.В. Новиковой "Англо-американские заимствования-варваризмы в современном русском языке: 1990-е годы" [13] и О.Э. Бондарец "Иноязычные заимствования в речи и в языке: лингвострановедческий аспект" [3]).

В чем же практический смысл исследования проблемы заимствований? Ответ на этот вопрос дает О.А. Лаптева в статье "Живые процессы в русском языке", которая подчеркивает, что в нынешний, активный период жизни литературного языка в триаде "узус — норма — система" возрастает роль узуса: "В спокойные периоды замедленного развития узус более казуален, индивидуален; сейчас же из-за многократного увеличения суммы употреблений он становится более жестким, обязательным для говорящего и пишущего. Иными словами, он стремится обрести качества нормы" [10, С. 36]. "Активно происходящие на наших глазах изменения в русском языке и его общественном употреблении представляют собой научную проблему особого рода, которой заинтересованы не только ученые-языковеды (пытающиеся понять причины и механизмы языковых изменений), но и преподаватели русского языка как родного и как иностранного (для них центральным остается вопрос, вводить ли новые явления в обучение), и говорящее и пишущее общество в целом, для которого насущными являются вопросы культуры речи" [10, С. 33].

Лексический состав современного русского языка прошел длительный путь становления. Первые идентифицируемые наукой заимствования из неславянских языков появились еще в домонгольский период. Из скандинавских языков (шведского, норвежского) пришли слова, связанные с морским промыслом, имена собственные, термины официально-деловой речи (ныне устаревшие *вира*, *тиун*, *ябеда*). Из финно-угорских языков русский заимствовал названия рыб, а также некоторые слова, связанные с жизнью северных народов.

Длительный исторический период, в течение которого Русь была данником Золотой Орды, а также предыдущее и последующее соседство и активное взаимодействие с тюркоязычными народами привнесли в

наш язык множество тюркизмов, прижившихся в языке и уже давно не идентифицируемых как заимствованные (например, *собака, башка, кутерьма, караул, базар, казна* и др.).

Весьма значительно в русском языке и греческое влияние. Проникновение греческих элементов началось еще до принятия христианства на Руси и усилилось под воздействием православной культуры — прежде всего в связи с распространением богослужебных книг, переведенных с греческого. Греческими по происхождению являются многие названия бытовых предметов, слова, связанные с наукой, просвещением (*грамматика, история, философия, алфавит, диалект*), заимствования из области религии (*ангел, алтарь, амвон, анафема, архимандрит, антихрист, архиепископ, демон, елей, евангелие, икона, схима, лампада, монах, монастырь, пономарь, протоиерей, панихида*). Более поздние заимствования из греческого относятся исключительно к сфере наук и искусств.

Многие грецизмы пришли к нам через другие европейские языки и широко используются в научной терминологии, получившей всеобщее признание (*логика, психология, идиллия, идея, критика, лексикон* и т. п.).

Немалую роль в обогащении русской лексики сыграла и латынь, вплоть до XVIII века бывшая в Европе международным языком науки, права, политики и литературы. Латинизмами по происхождению являются такие слова, как *администратор, министр, юстиция, операция, цензура, диктатура, республика, депутат, делегат, революция, конституция*, большинство общепринятых международных терминов.

Отметим, что и в наше время научные термины нередко создаются из греческих и латинских корней, обозначая понятия, неизвестные в эпоху античности. В качестве примера приведем возникшее в русском языке слово *космонавт*, образованное путем слияния двух греческих основ: *kosmos* (Вселенная) и *nautes* (мореплаватель).

Особое место в составе русской лексики составляют заимствования из старославянского. Будучи языком, искусственно созданным для перевода богослужебных книг, языком, ориентированным прежде всего на южнославянскую фонетику и грамматику, старославянский (церковнославянский) вначале был далек от разговорной речи. Со временем, однако, он испытывает заметное восточнославянское влияние и сам, в свою очередь, накладывает отпечаток на естественный язык русского народа.

Среди старославянизмов, пополнивших русскую лексику, можно выделить несколько групп: 1) слова, восходящие к общеславянскому языку, имеющие восточнославянские варианты иного звучания или аффиксального оформления: *злато, глава*; 2) старославянизмы, у которых нет созвучных русских слов: *перст, уста* (сравним с русскими *палец, губы*); 3) семантические старославянизмы, т. е. общеславянские слова, получившие в старославянском языке новое значение, связанное с христианством: *бог, грех, жертва, блуд*. Также из церковнославянского языка в русский пришли многие слова, обозначающие отвлеченные понятия.

Среди других славянских языков, наследие которых ощущается в русской лексике, особо назовем польский (*везель* и др.) и отметим, что большинство славянских (особенно — восточнославянских) заимствований практически не выделяются среди исконно русской лексики.

Заметное лексическое влияние германских и романских языков на русский стало ощущаться в XVI—XVII вв. и особенно активизировалось в петровскую эпоху. Преобразование всех сторон русской жизни при Петре I, административные и военные реформы, развитие науки способствовали обогащению русской лексики иноязычными словами, большей частью — немецкими (*контора, пакет, преискурант, вексель, акция, агент, лагерь, штаб, командир, юнкер, ефрейтор* и др.), голландскими (*матрос, рейд, флот, флаг* и др.) и английскими (*мичман* и др.).

Изрядное влияние на русский оказал французский язык. В конце XVIII—начале XIX вв. в светском обществе даже считалось неприличным говорить по-русски. Галломания так захватила русское образованное общество, что иные дворяне знали французский язык лучше русского (вспомним, что даже пушкинская "русская душою" Татьяна "изъяснялася с трудом / На языке своем родном"). Наследием этой эпохи являются слова *салон, лакей, авангард, капитан, генерал, лейтенант, рекрут, корнет* и многие другие. Привычное современному русскому уху словосочетание "детский сад" — калька с французского.

Через французский к нам попали и некоторые итальянские слова: *барокко, карбонарий, кавалер, баррикада, кредит, карнавал, бандит, шарлатан* и др. Также из итальянского во все европейские языки, в том числе и в русский, пришли музыкальные термины. К итальянскому источнику восходят и многие слова театральной терминологии: *опера, импресарио*.

В XX веке — особенно в его второй половине — в русском языке активизировалось английское языковое влияние.

Со второй половины 80-х годов наша страна переживает период бурных социальных, культурных и научно-технических преобразований, сопровождающийся усилением интенсивности международных контактов и возникновением новых социальных реалий, требующих своего наименования в языке. Одни неологизмы образуются на собственной лексической базе, другие приходят в качестве заимствований. С.Г. Ильенко пишет об этом так: "Изменения, происходящие в России и предопределяемые ориентациями на создание правового демократического государства, плюрализм, рыночную экономику, приобщение к мировой цивилизации сразу же в виде конкретных лексем дают себя знать в языковой системе. Отсюда, в частности, почти неудержимое стремление к заимствованиям: *брифинг, истеблишмент, консенсус, маркет*,

брокер, бартер, рейтинг, ваучер, спонсор, шоу-бизнес, шоп, имидж, респондент, амбивалентный и др." [5, С. 77].

Несмотря на то, что первый рукописный словарь иностранных слов "Лексикон вокабулам новым по алфавиту" был создан ещё в начале XVIII века, активное изучение процесса заимствования началось в отечественной науке лишь в конце XIX века. Среди первопроходцев этой темы назовем Р. Брандта (книга "Несколько замечаний об употреблении иностранных слов"), С. Булича (статья "Заимствованные слова и их значения для развития русского языка") и Е. Карского (статья "О так называемых барбаризмах в русском языке", книга "К вопросу об употреблении иностранных слов в русском языке"). К проблеме обращался и классик отечественного языкознания И.А. Бодуэн де Куртенэ (статья "О смешанном характере всех языков", "К критике искусственных языков мира" и "Проблемы языкового родства"), который подчеркивал, что анализировать заимствования можно, только учитывая социолингвистический характер данного явления, поскольку лингвистические изменения тесно связаны с фактами истории, психологии и даже физиологии человека [1].

Ситуацию с заимствованиями в современном русском литературном языке первым наиболее системно и полно осветил Л.П. Крысин (монография "Иноязычные слова в современном русском языке" [8]).

Лингвисты в своих работах используют термины "заимствование", "иноязычное слово", "иностранное слово". Для одних исследователей это синонимы, для других — нет. Так, в "Лингвистическом энциклопедическом словаре" эти термины различаются: "Заимствования приспосабливаются к системе заимствующего языка и зачастую настолько им усваиваются, что иноязычное происхождение таких слов не ощущается носителями этого языка и обнаруживается лишь с помощью этимологического анализа. В отличие от полностью усвоенных заимствований, так называемые иностранные слова сохраняют следы своего иноязычного происхождения в виде звуковых, орфографических, грамматических и семантических особенностей, которые чужды исконным словам" [11, С. 158].

Э. Хауген, внесший большой вклад в изучение процесса заимствования, выдвинул в работе "The analysis of linguistic borrowing" идею структурной дифференциации заимствованных слов. Э. Хауген распределяет все заимствования по их структурным признакам, исходя из степени морфемной и фонемной субституции: 1) заимствованные слова (*loan words*), то есть полное воспроизведение иноязычной морфемы с нулевой, частичной или полной фонемной субституцией; 2) заимствованные морфемы (*loanblends*), то есть частичное воспроизведение иноязычной модели; 3) заимствованные значения (*loan translations, semantic loans*) с нулевым морфемным и фонемным воспроизведением [16].

М.И. Фомина [15] выделяет два типа заимствований — из славянских языков и из неславянских языков. Последние по процессу освоения и стилистической роли в тексте разделяются на следующие группы:

- интернациональная лексика, разновидностью которой являются международные термины;
- экзотизмы, используемые для описания жизни и быта других народов, для создания местного колорита;
- варваризмы, которые не полностью освоены или вовсе не освоены и употребляются в чуждых для русского языка терминах;
- гротесково-шуточная макароническая речь (неумеренное наполнение текста варваризмами или экзотизмами создаёт комический эффект).

Л.П. Крысин в своей монографии 1968 года указывает, что понятие "иноязычное слово" шире понятия "заимствование", и говорит о трех основных типах иноязычных слов: заимствованных словах, экзотической лексике, иноязычных вкраплениях [8, С. 43].

Внутри- и внешнеязыковые факторы, влияющие на вхождение иностранного слова в язык, и соответствующие им положительные или негативные условия для заимствования, систематизированы в диссертации Т.В. Новиковой по работам Л.П. Крысина, Г.И. Миськевич и Л.К. Чельцовой, В.И. Зарецкой [12, С. 68-69]. Представим эту классификацию в виде таблицы (см. табл. 1).

Табл. 1. Внутри- и внешнеязыковые факторы, влияющие на вхождение иностранного слова в язык (по Т. Новиковой)

Факторы	Примеры
потребность в наименовании (новой вещи, нового явления и т. п.)	<i>блейзер, гамбургер</i>
необходимость разграничить содержательно близкие, но все же различающиеся понятия	<i>обслуживание — сервис</i>
необходимость специализации понятий — в той или иной сфере, для тех или иных целей	<i>вывоз — экспорт</i>
тенденция в заимствующем языке к образованию структурно аналогичных слов или наличия класса слов, структурно однотипных с воспринимаемыми лексическими единицами	<i>джентльмен, полисмен, спортсмен, рекордсмен, бизнесмен, конгрессмен, бармен</i>

Факторы	Примеры
тенденция к соответствию нерасчлененности, цельности обозначаемого понятия с нерасчлененностью обозначающего (т. наз. принцип экономии)	<i>меткий стрелок — снайпер</i>
наличие в заимствующем языке сложившихся систем терминов, обслуживающих ту или иную тематическую область, профессиональную среду и пр.	<i>пользователь — юзер в профессиональном языке программистов</i>
социально-психологические причины (престижность иностранного слова)	<i>торжественное представление — презентация чего-либо</i>
актуальность иностранного слова	<i>ваучер</i>

В работе "Языковое заимствование как проблема диахронической социолингвистики" [9] Л.П. Крысин рассуждает об этапах освоения иноязычного слова. Путь иноязычного слова в языке-реципиенте начинается со спорадического употребления его небольшим числом людей, которые непосредственно соприкасаются с текстами на иностранном языке или общаются с носителями иностранного языка. Те, кто инициирует заимствование, должны быть влиятельны или авторитетны в своей области, и их словоупотребление и речевое поведение должно являться эталонным для других носителей языка. На разных этапах развития общества проводниками новой иноязычной лексики могут быть разные социальные группы говорящих. В XVIII веке таким проводником был язык дипломатии, язык науки, деловой язык; а к концу XVIII — началу XIX века возрастает роль разговорного языка учёных, писателей, журналистов как особой среды, "перерабатывающей" заимствования. В XIX веке большое влияние приобретает критика, а в последней трети XIX века — общественные деятели, адвокаты, члены политических кружков, союзов и обществ. В XX веке главенствующее место среди проводников иноязычных слов занимает пресса, а в наши дни — радио и телевидение. Такие социальные группы носителей языка, как журналисты-международники, спортивные комментаторы и репортеры, артисты, своей речевой практикой способствуют проникновению в русский язык иноязычных слов, относящихся к таким тематическим группам, как политика, искусство, спорт, дипломатия, мода, развлечения и др.

Особенно интенсивно в современном языке происходит заимствование англицизмов. Как отмечает В.Г. Костомаров, "заимствования из американского варианта английского языка многие считают самой яркой чертой нашего сегодняшнего языкового развития, сравнивая их поток с французским наводнением, пережитым в XVIII веке. Как и большинство стран мира, США в сознании россиян, особенно молодых, всё более укореняются в качестве центра, излучающего если не законодательно, то привлекательно технические новшества, образцы общественного порядка и экономического процветания, стандарты жизненного уровня, эстетические представления, эталоны культуры, вкусы, манеры поведения и общения" [6, С. 110].

Г.М. Степанов в статье "Опыт анализа новой заимствованной лексики" [14] проводит статистический и социологический анализ английской и русской лексики одного периода — 60-х годов XX века. Проанализировав "Словарь новых слов" (словарь-справочник по материалам прессы и литературы 60-х гг., вышедший под ред. Н.З. Котеловой и Ю.С. Сорокина в 1971 г.) и "New Webster's Dictionary of the English Language", Г.М. Степанов обнаруживает в первом 141 заимствованное слово, а во втором — 274 заимствованных слова, которые распределяются следующим образом.

Табл. 2. Сопоставительный анализ заимствованной английской и русской лексики 60-х годов XX века (по Г. Степанову)

Словарь новых слов	Dictionary of the English Language
из английского языка — 108	из французского языка — 96
из французского языка — 8	из немецкого языка — 14
из немецкого языка — 5	из итальянского языка — 20
из итальянского языка — 4	из испанского языка — 12
из испанского языка — 3	из идиш — 13
из чешского языка — 3	из хинди — 10
из финского языка — 2	из японского языка — 26
из японского языка — 2	из русского языка — 10

Таким образом, по данным Г.М. Степанова, уже в 1960-е годы английские заимствования составляли в русском языке 76,5% от общего количества заимствований. Что касается английского языка, то он также продолжает расширяться за счет заимствований, но гораздо в меньшей степени, чем раньше: из "принимающего" языка он превращается в дающий.

Более того, именно через английский язык в русскую лексику "возвращаются", становясь вновь актуальными заимствования из других языков. Так, например, одним из наиболее популярных заимствованных слов последнего времени является греческое слово "*харизма*", пришедшее из христианской теологии. В теологии харизма — это Дар, данный человеку Богом для выполнения жизненного

предназначения. Однако мы употребляем это слово, характеризуя политического или общественного лидера, и имеем в виду некую совокупность его личных качеств и PR-приемов, реализуемых в способности убеждать и вести за собой. Такое значение пришло из популярной социологии американского образца.

Немаловажный аспект заимствования — это изначальная коннотативная наполненность заимствованного слова. По своим характеристикам иноязычная лексика занимает особое место не только в словарях, но и в языковом сознании говорящих. Иностранное слово фиксирует на себе внимание носителей языка; оно оказывается маркированным, осложненным отрицательной или положительной оценкой, ассоциациями. Так, иноязычное слово связано с книжностью, является непонятным, зашифрованным, социально престижным, проявлением чуждой идеологии, модным. В коллективной монографии "Русский язык конца XX столетия (1985-1995)" под редакцией А. Земской Л.П. Крысин в главе "Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни" пишет: "Оценка нередко оказывается частью лексического значения, т. е. представляет определённый семантический компонент или же формирует положительные или отрицательные коннотации данного слова" [7, С. 146].

Рассматривая особенности функционирования иноязычной лексики в современной русской речи, Л.П. Крысин в названной работе указывает, что никогда прежде так широко не заимствовалась иноязычная лексика, обозначающая реалии, которые считались принадлежностью иного, "буржуазного" мира. Теперь эта лексика наполняется своим, "отечественным" содержанием (например, слова "казино", "кабаре", "крупье", "мафия", "наркомания", "гастарбайтер"). Толерантное отношение к иноязычной лексике выражается в том, что иноязычные слова и обороты становятся названиями газетных заголовков, постоянных рубрик (при этом иногда даже сохраняется написание латиницей). Но в то же время существует тенденция пояснять иноязычные слова. Разного рода авторские комментарии к употребляемой иноязычной лексике Л.П. Крысин рассматривает как своеобразное нарушение автоматизма речи: "Говорящий останавливает своё внимание на форме высказывания, на способе выражения, что для большинства "нормальных" речевых актов весьма необычно" [8, С. 156]. В период вхождения иноязычного слова в речь довольно часты случаи перевода этого слова на русский язык, иногда такой перевод осуществляется с помощью другого заимствованного слова, чуждость которого говорящими уже не ощущается. Довольно часто встречаются комментарии пишущего или говорящего по поводу употребительности иноязычного слова, источников его происхождения, его статуса в русском языке. Также для языка газет характерны случаи переносного, метафорического употребления иноязычной лексики в необычных контекстах, что свидетельствует о широкой употребительности и успешном вхождении в русский язык иноязычных слов, в том числе и специальных терминов.

Также Л.П. Крысин указывает, что иноязычные слова распределены в языке и в речи неравномерно. Среди письменных источников в наибольшей степени ими насыщены газетные и журнальные тексты. В устной публичной речи использование иноязычных слов-неологизмов чаще, чем в письменных текстах, сопровождается оговорками типа "так называемый", "как теперь модно говорить" и т. п. Для обиходной речи подобные лексемы характерны гораздо меньше. В то же время исследователь подчеркивает, что частотность употребления слов подобного типа — особенно новых — зависит от возраста, уровня образования и рода профессиональных занятий. Очевидные распределения таковы. С возрастом терпимое отношение к заимствованиям уменьшается. С повышением уровня образования речевая адаптация новых заимствований происходит легче. Представители гуманитарных профессий более терпимы к иноязычной лексике, чем люди, профессионально не связанные с языком и с культурой. Однако возможно и более сложное отношение к заимствованиям: "Профессионал может не замечать иноязычности терминов, обслуживающих его собственную специальность, и негативно реагировать на иноязычную терминологию в других сферах деятельности и общения" [8, С. 159]. Далее в нашей работе мы наметим некоторые тенденции освоения заимствованных слов современной прессой.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. К критике искусственных языков мира; Проблемы языкового родства; О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963. Т.2. — С. 140–142; С. 342–347; С. 363–366.
2. Большой толковый словарь иностранных слов. В 3 т. / Сост. М.А. Надель-Червинская, П. П. Червинский. — Ростов-на-Дону, 1995.
3. Бондарец О.Э. Иноязычные заимствования в речи и в языке: лингвострановедческий аспект. Дисс. канд. филол. н. — Таганрог, 2004.
4. Зарецкая В.И. Изменения в словарном составе русского литературного языка (Пути обогащения лексики советского времени). — Лиепая, 1972.
5. Ильенко С. Новая реальность как источник лексических и синтаксических сдвигов в современной русской речи // Новые российские реалии и их отражение в современном русском языке: Материалы международной научно-методической конференции. — Варшава, 5-6 мая, 1994 г. — Издательство АРТ-Ольштын, 1994. — С. 77-83.
6. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. — СПб., 1999.
7. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985-1995) / Отв. ред. Земская. А. — М, 1996. — С. 142-161.

8. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. — М., 1968.
9. Крысин Л.П. Языковое заимствование как проблема диахронической социолингвистики // *Диахроническая социолингвистика*. — М., 1993. — С. 131-151.
10. Лаптева О.А. Живые процессы в русском языке // *Мир русского слова*. — СПб., 2002. № 3. — С. 33-38.
11. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС). — М., 1990.
12. Миськевич Г.И., Чельцова Л.К. Новые слова, их принятие и нормативная оценка (проблемы новых слов в культурно-речевом аспекте) // *Актуальные проблемы культуры речи*. — М., 1970. — С. 243-276.
13. Новикова Т.В. Англо-американские заимствования-варваризмы в современном русском языке (1990-е годы). Дисс. канд. филол. н. — СПб., 2003.
14. Степанов Г.М. Опыт анализа новой заимствованной лексики. // *Роль слова в стихе и прозе*. — М., 1983. — С. 67-69.
15. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. — М., 1983.
16. Хауген Э. Процесс заимствования // *Новое в лингвистике*. Вып.6. — М., Прогресс, 1972. — С. 344-382.

ОБРАЗ АЛТАЯ В РУССКОМ И МОНГОЛЬСКОМ ПЕЙЗАЖЕ XX ВЕКА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАБОТ

Белокуров А.А., кандидат философских наук (Барнаул)
Белокурова С.М., кандидат философских наук (Барнаул)

Статья подготовлена при поддержке гранта РГНФ МинОКН Монголии “Русско-монгольское культурное взаимодействие в трансграничной области на Алтае: параллелизм философских идей и художественных форм” 11-24-03 003 а/Мон.

Тема пейзажной живописи в русском и монгольском Алтае достаточно широка и выходит за пределы статьи, мы ограничимся постановкой проблемы. Анализ работа монгольских и российских художников позволяет сделать ряд теоретических выводов. Во-первых, мы можем говорить о том, что в трансграничной области на Алтае, а именно, в российско-монгольской ее части, формируется так называемый «алтайский пейзаж», характеризующийся как общими чертами, так и наличием национальной специфики. Во-вторых, важной чертой «алтайского пейзажа» является не только и столько изображение природы, сколько поиск некоего стержневого образа, «гения места», воплощенного в природных объектах. Во-вторых, важной особенностью «алтайского пейзажа», как в монгольском, так и в русском искусстве, является художественный и содержательный акцент не на деталях, а на целом. Это определяет и сам ландшафт Алтая, отличающийся богатством и разнообразием. И, в-третьих, уникальность «алтайского пейзажа» заключается в его трансграничной сущности, в общности традиций и для монгольского и для русского искусства.

Рассмотрим, как в живописных произведениях современных художников Монголии и русского Алтая отражается сущность Алтая.

В XX в часть геокультурного пространства Алтая стал эпический пейзаж, родившийся в рамках русской пейзажной реалистической школы. Его родоначальником по праву считают художника Г.И. Гуркина. Картина «Алтай» относится к зрелому периоду творчества художника. Ее можно отнести к серии монументально-эпических пейзажей, которую открыла знаменитая картина «Хан-Алтай» (1905 г.). Так, композиционное решение строится на плавных восходящих диагоналях. Вместе с тем прямые кедры и каменные треугольники горного хребта задают вертикальный ритм. Мир в произведении выглядит одухотворенным. Кедры, подобно паломникам, добравшимся до желанной святыни, замерли в созерцательном предстоянии

перед вздымающимся в небо снежным белками горного хребта. Цвет и серебристый свет, окутывающий долину, передают определенный момент соприкосновения двух миров - профанного и священного, растворяют преобразующую материю. Формат картины вытянут по горизонтали, что распаивает пространство. Это дает возможность обозревать высоту горной вершины, позволяет показать величие, царственность гор. Художнику удалось с помощью выразительных средств передать понимание Алтая как храма и одновременно божества, которому поклоняется его народ.

Одна из известных работ художника – «Кочевье в горах» (1920) совмещает пейзаж с жанровой композицией: семья арата на летней стоянке. В центре картины заключен композиционный и смысловой

узел. На переднем плане семейная пара, фигуры всадников, средний план – юрта, занимающая почти всю центральную часть полотна, на дальнем плане господствует хребет со снежными шапками. Вокруг юрты образуется освоенная человеком зона, где на зеленых альпийских лугах «пасется разномастный скот». Перед зрителем открывается гармоничный ландшафт, в котором человек и его жизнь сопричастны эстетическому закону гармонии. Горный пейзаж построен с помощью соединяющихся диагональных линий, образующих треугольники. Вертикальный ритм в картине преобладает. Даже формат подчинен вертикальному ритму и перспективной глубиной усиливает его значение. Очертания юрты согласуются с коническими завершениями заснеженного хребта, в масштабах они почти уравновешены. От центра пологие склоны расходятся к правому и левому краям картины, пирамидами от центра к правому краю и зубчатой стеной – в левом. Таким образом, величественные горы охватывают все художественное пространство. Над хребтом и юртой низко парят облака, образуя полукольцо. В прекрасном мире кочевник всегда помнит о Хане Алтае, оказывающем ему покровительство. Юрта становится в картине символом дома, Родины, которую в те тяжелые годы пришлось покинуть художнику. Художник оперирует лаконичной

цветовой гаммой – холодный изумрудно-зеленый, создающий пышный густой ковер трав, золотой в средней зоне и небесно-синий вверху. По мере подъема, цвет превращается в свет с богатством синих, серебристых, золотистых оттенков охватывающий всю верхнюю часть картины, пологие склоны. Так художник изображает идеальный, гармоничный, прекрасный космос, который состоит из трех ценностных оснований: человек, дом, родина.

Пейзажная живопись на Алтае второй половины XX века, продолжает идейно-тематическую линию пейзажа, заложенную Г.И. Гуркиным. Духом эпического образа Алтая пропитаны произведения В.А. Зотеева, М.Я. Будкеева. Примечательно, что В.А. Зотеев, который приехал на Алтай, будучи уже состоявшимся художником, ищет тот художественный метод, который помог бы выразить суть образа Алтая. В этой мере можно говорить о духовно-эстетической сопричастности художника ландшафту. В частности, об этом пишет искусствовед М.Ю. Шишин. Так, анализируя картину «Алтай. Белый Бом», исследователь находит в живописной манере автора мелодичность, сравнимую с разнообразием тонов и обертонов алтайского кая [3]. В картине «Актру. Утро» сохранена этюдность, что позволило передать силу впечатления от чуда сияющей утренним нежным теплым солнечным светом бело-голубой громады. Сильные ломаные линии горы придают ей ощущение незыблемости, недоступности, вечности. Под защитой горы укрыты крохотные жилища людей. Из гаммы лазоревых, бирюзовых, лиловых, розовых нюансов соткано небо подобно воде алтайских рек и озер. Мягкими живописными мазками «лепится» форма,

напоминающая импрессионистические приемы барнаульского художника А.Н. Никулина. Цвет играет важную роль в передаче поэтического настроения картины, его эмоционального ряда.

В картине другого алтайского художника М.Я. Будкеева «Древнее захоронение. Курай»

изображено место, где покоятся предки алтайских тюрков. В живописной покрытой зеленью долине стоит мемориальный комплекс древних кочевников, в центре каменного кольца надмогильное сооружение. За ним распахивается вид на величественный Северо-Чуйский хребет. Испокон веков при выборе места для вечного жилища умершему, кочевники руководствовались помимо прочих факторов эстетическими

критериями. Один из главных - место должно быть открыто, с него должен открываться вид на самую высокую гору, что согласуется с религиозными воззрениями [1, С.165]. Символически гора место проявления иерофании «потустороннего мира», связующего звена между миром живых и мертвых. Не случайно древние погребения на Алтае располагаются чаще всего на некой средней высоте, так как в представлениях тюрков и монголов вершина горы - верхний мир, подножие - средний. В композиционном строе заключена идея лестницы – мотив соединения мира небесного и земного, божественного и человеческого, живущих и предков. Эту же идею выражает серебристо-белый цвет, под слоем которого просвечивают голубые мазки, передающие близость и недоступность снежного хребта, где живут духи - покровители Алтая.

Для сравнения двух линий «алтайского пейзажа» -русской и монгольской - мы выбрали несколько пейзажей монгольских художников, созданных во второй половине прошлого века. Отметим, что выбранные нами картины написаны в традициях реалистического пейзажа. Сакральный статус территории, ее аксиологический потенциал подчеркивается общим композиционным строем работы. Его главная особенность - ярко выраженный акцент на вертикали. Вертикаль мы можем видеть в повторяющемся изображении горных вершин, как, например, в картине М. Цэмбэлдоржа «Монгол Алтайн уулс» («Горы монгольского Алтая»). Вытянутый по горизонтали формат картины охватывает бесконечные цепи вершин, пропадающие в легкой дымке. Над этой цепью царит заснеженный пик, увенчанный прозрачным облаком. Пик, являющийся композиционным центром пейзажа, смещен влево, что визуально облегчает композицию, делает изображение летящим и воздушным. Это впечатление усиливается и цветовой гаммой, более теплой, содержащей нежные розоватые нюансы, на переднем плане и обогащенной холодными бирюзовыми оттенками на дальнем. Художник пишет пейзаж, находясь почти на одном уровне с самой высокой вершиной, и это также создает ощущение полета. Таким образом, художник передает образ «невидимого» Алтая, его божественной небесной ипостаси.

картины – ослепительно сверкающая вершина и небо. Постепенное «облегчение» композиции опять создает вертикаль, полет, устремление в небо. И в данном случае мы опять видим элементы сакрализации образа

Алтая, на этот раз через свет, который в эпическом воплощении является символом божества.

Учитывая то, что вся композиция построена на активных горизонталях, в картине формируется

определенный ритм и напряжение. Примерно половину композиции занимает небо, насыщенное по цвету, с грядами тяжелых дождевых туч, которые сильным движением «вытесняют» легкие белые облака. Именно в этом небе заключен общий характер картины – суровый, мощный, надмирный. И тогда становится понятным назначение активных горизонталей – это словно ступени, уводящие взгляд ввысь к небу. И тонкий силуэт горных хребтов, которые только начинают открываться взгляду зрителя, становится предчувствием мощи и божественной красоты Алтая. Примечательно, что движение туч на небе и линия хребта идут параллельно слева направо, усиливая друг друга.

Другой прием, который также имплицитно включает вертикаль в композицию алтайского пейзажа, использован в работе Г. Цэрэндондога «Хох сэрхийн нуруу» (название одного из хребтов Монгольского Алтая). В этой работе изобразительный и смысловой акцент сделан на дальнем плане композиции – на самом хребте, тщательно проработанном пластически и по цвету. Это тоже поднимает взгляд зрителя ввысь, к дальнему плану.

Проведенный анализ отдельных работ монгольских и русских авторов показывает, что тема Алтая носит трансграничный характер и является актуальной и для России и для Монголии. Выявлено некое общее видение Алтая и русскими и монгольскими художниками, что получило отражение в живописи. Исходя из этого, мы можем утверждать, что на Алтае сформировалось уникальное по своей сути явление – «алтайский пейзаж», обладающий определенными характеристиками и объединяющий различный мировоззренческие и художественный традиции.

1. Дворников, Э.П. Природные иерофании в реализации погребального обряда ранних кочевников Горного Алтая// Вестник Томского государственного университета. - История. - 2012. - №4. - С. 165.
2. Снитко, Л. И. Первые художники Алтая / Л. И. Снитко. - Л.: Художник РСФСР, 1983 - 156 с.
3. Шишин, М.Ю. Виктор Зотеев. Пусть в жизни и творчестве. / М.Ю. Шишин. – Барнаул: Алт. дом печати, 2012. – 228с.
4. Эдоков, В.И. Возвращение мастера / В.И. Эдоков. – Горно-Алтайск: Фонд имени С.С. Суразакова, издательство «Чаптыган», 1994. – 240с.

СООТНОШЕНИЕ ЗАГОЛОВКА И СОДЕРЖАНИЯ ТЕКСТА

Блазнова Н.А.

(канд. филол. наук, доцент кафедры русского языка ФГБОУ ВПО «Алтайская государственная академия имени В.М. Шукшина»),

Аннотация: Статья посвящена описанию динамики согласования заглавия и текста. Известно, что заглавие определяет генеральную тему текста. Внутри текста заглавие раскрывается. Однако такое соотношение неравномерно проявляет себя до середины и после середины текста. Нам удалось показать, что заглавие теснее всего связано с общим содержанием текста в начальных его интервалах. В конечных интервалах такая связь ослабевает.

Ключевые слова: текст, заглавие, сильная позиция.

Как известно, заглавие – одна из сильных позиций текста, которая несет на себе важнейшую функцию, определяет в огромной степени основную идею текста, презентует его основные сюжетные линии [1].

Материалом исследования явились художественные и публицистические тексты. Наши задачи: 1) показать, как распределяется заглавие внутри текста, где слов, соотносящихся с заглавием больше – до середины текста или после середины, то есть в его начальных или конечных интервалах,

2) определить, существует ли различие между динамикой распределения слов, соотносящихся с заглавием, внутри художественного и публицистического текста.

Из художественных текстов были взяты стихотворения разных авторов: А.С. Пушкина, Ф.Тютчева, А. Фета, С. Есенина, В. Брюсова, Н. Некрасова, Ю. Друниной, А. Вознесенского, М. Цветаевой, О. Мандельштама. Всего – 100 текстов. Критерием отбора являлся небольшой объем текста.

В качестве материала исследования публицистических текстов послужили такие печатные издания, которые распространяются в городе Бийске: «Алтайская правда», «Аптечка Еламеда», «Аргументы и факты», «Аргументы недели», «Бийские Ведомости», «Бийский рабочий», «Будь здоров», «Наш Бийск», «Российская газета», «Советская Россия», «Твоя избушка».

Для достижения поставленных задач использовалась методика позиционного анализа структуры текста [4]. Мы исходим из того, что в тексте существуют гармонический центр, который уже был описан как эмоционально-смысловой экстремум текста. Опора на позиции текста как прием моделирования его

структуры позволяет выявлять инвариантные и вариативные характеристики текстов, оценить эти характеристики с вероятностной точки зрения. Статистические исследования большого корпуса текстов позволяют выявить скрытые процессы текстообразования, не проявляющиеся ярко в каждом отдельном тексте. А применение позиционного членения текста позволяет не только иметь критерии единообразного выделения интервалов в непохожих выборках текстов, но и оперировать с довольно большими корпусами разных текстов, успешно их сопоставлять по различным параметрам. Опора на статистические расчеты делает исследование более объективным.

Покажем применение данной методики на примере одного текста. На первом этапе высчитывается количество словоформ в тексте. За основу подсчета принимается словоформа.

1. Проводится подсчет общего количества слов (словоформ) в тексте (не учитывая предлоги).

2. Затем вычисляется статически фиксированная позиция гармонического центра всего текста (далее – ГЦ), расположенного на расстоянии равном пропорции 0,618 от абсолютного начала текста. Для этого общее количество слов в тексте умножается на 0,618.

3. Полученное дробное значение округляется по общеизвестному правилу до целого числа.

4. Затем в тексте находится слово, соответствующее расчетному числу. Это и есть позиция гармонического центра текста.

Указанная процедура была применена к 100 стихотворным и 80 газетным текстам. Продемонстрируем методику на примере статьи «Ускорить реконструкцию», взятой из газеты Бийский рабочий № 83 от 6 июня 2012 года:

«31 мая на очередном заседании Алтайского краевого Законодательного Собрания депутаты приняли решение обратиться в Минтранс РФ с просьбой ускорить темпы реконструкций федеральной трассы М-52 на территории Алтайского края.

Причиной обращения стал резко возросший уровень аварийности на федеральной трассе, сообщает официальный сайт Алтайского края.

Главными причинами многих ДТП являются по мнению депутатов, недисциплинированность водителей и возрастающая интенсивность движения транспорта, которая ежегодно, по статическим данным, увеличивается в среднем на 3-5%, в то время как пропускная способность отдельных участков дороги очень низкая».

В тексте 88 словоформ (без учета предлогов). Позиция гармонического центра приходится на 54 слово от начала текста ($88 \times 0,618 = 54,384 \approx 54$). Гармонический центр заполняет прилагательное **Главными** (выделено полужирным шрифтом).

Таким образом, часть текста до указанного слова мы рассматривали как интервал до середины целого текста, а часть текста после данного слова мы рассматривали как конечный интервал. Относительно такого разделения мы определяли статистические соотношения слов из заглавия и всего текста.

Итак, мы представили методику, благодаря которой смогли единообразно разделить тексты разной протяженности и стилистической принадлежности на две части. Стоит заметить, что пропорция 0,618 делит текст на две неравные части. Поэтому рассмотрение динамики распределения заглавия в тексте до его середины и после – довольно условно. Интересно выяснить, где слов, соотносящихся с заглавием больше: до середины текста или после. При этом на данном этапе мы не учитывали содержательное разнообразие каждого текста.

Дальше мы выявили критерии, по которым можно выделить группы слов, которые бы позволили оценить соотношение заглавия и текста. Мы остановились на следующих параметрах. Слова, входящие в заголовок, могут встретиться в тексте следующими способами: а) как повторы слов/слова, входящих/входящего в заглавие или как однокоренные слова с лексемами в заглавии; б) как слова, составляющие со словами из заглавия единую ассоциативно-тематическую группу.

Начнем с художественных текстов. Опишем то, как мы выделяли указанные группы. К первой группе мы относили повторы, то есть те слова, которые повторялись в заголовке – лексический повтор. Лексический повтор – это стилистическая фигура, заключенная в намеренном повторении в обозримом участке текста одного и того же слова либо речевой конструкции. Для примера рассмотрим отрывок из стихотворения Леонида Мартынова «Птицы»:

А птицей стать я не хотел бы

*Быть соловьем и не жалею.
Сама подумай: прилетел бы,
На подоконник сел бы с краю,
И ты б сказала: – Что за **птица**
На подоконнике томится,
Стучит в стекло летучим телом?*

Здесь мы встречаем слова-повторы: «птицей стать», «что за птица». Так, благодаря повторам, обеспечивается связность текста и раскрывается тема заглавия – птицы. С одной стороны, при помощи

повторов создается сцепление компонентов текста. С другой стороны, повторами выражается цельность текста, что также обеспечивает внутреннюю целостность текста.

К этой группе мы относили также однокоренные слова для тех слов, которые находились в заглавии. На примере отрывка стихотворения В. Луговского «Лимонная ночь», мы покажем, как мы выделяли группу, в которую вошли однокоренные слова.

*..Лимон разрезанный
на лунный свет походит.
Таких ночей
светлей и тише нет,
Тревожные созвездья
пароходов
Прносятся
в лимонной тишине.*

В этом стихотворении есть такие однокоренные слова: заглавие «Лимонная ночь» – в тексте – «*лимон разрезанный*».

В качестве примера выделения второй группы слов, которые составили единую ассоциативно-тематическую группу с заглавием, приведем отрывок из стихотворения А.С. Пушкина «У моря».

*Когда по синеве морей
Зефир скользит и тихо веет
В ветрила гордых кораблей
И челны на волнах лелеет;
Забот и дум слагая груз,
Тогда ленюсь я веселее –
И забываю песни муз:
Мне моря сладкий шум милее.*

В данном отрывке мы наблюдаем слова, которые ассоциируются с заголовком: «*посине море, ветрила кораблей, челны на волнах, моря шум*» и др. Заголовок нам дает общую тему этого текста, а внутри, как мы видим, множество слов, которые ассоциируются с морем.

Надо отметить, что самая многочисленная группа, встретившаяся нам в нашей подборке стихотворений – это группа ассоциативно-тематических связей заглавия и текста. В нашем материале она встретилась в 100 % текстов, группу чуть меньшего объема составила группа слов-повторов заглавия и однокоренных слов с лексемами из заглавия – 83% всех текстов.

Рассмотрим тексты публицистические. Приведем несколько заголовков, которые мы проанализировали в настоящей работе: 1. «А у вас в квартире газ». 2. «1 секунда на одноклассниках». 3. «Аукцион не состоялся». 4. «Ах, если бы сбылась моя мечта». 5. «Барнаул попал Емельяненко-младшему не в то горло». 6. «Бастрыкин – двойной гражданин». 7. «Бедуин – друг туриста». 8. «В отпуск – на экзамен». 9. «Вода – наслаждение без вкуса, без цвета, без запаха». 10. «Кадеты репетируют сражение». 11. «Как снизить риск развития мастопатии?». 12. «Охотник, не промахнись!». 13. «Партия Меркель проиграла местные выборы». 14. «У моторного шансов нет». 15. «Учитель года». 16. «Франция: директор школы набирает себе учителей». 17. «Что счетчик показал». 18. «Школа идет к ученику». 19. «Эх, валенки!» и др. – всего 80 статей с заголовками. Нам встретились заголовки, которые могли включать в себя одно слово – минимум, а максимальное количество слов в заголовке – 8. В среднем, наиболее распространенный объем заголовка в нашем материале – 4 слова.

В этом материале также были выделены две группы слов, соотносящихся с заглавием:

1) в первую группу вошли слова, которые являются повторами слов из заглавия (сюда включались непосредственно повторы слов их заглавия, а также однокоренные слова);

2) во вторую группу мы поместили слова, входящие в ассоциативно-тематическую группу с заглавием.

Покажем на примере статьи из газеты «Бийский рабочий» № 52 от 10 апреля 2012 г., как мы выделяли данные группы. Статья под названием «Бия пошла»:

«На реке ледоход: вчера на утренней планерке начальник Управления ГОЧС и ПБ рассказал о паводковой ситуации в Бийске.

В пятницу произошли подвижки льда на Бии. Первыми на ледоход полюбовались жители района от Зеленого клина до АБ. А вот выше по реке лед тронулся только к вечеру в субботу, когда уровень воды значительно поднялся.

По словам начальника Управления ГОЧС и ПБ Анатолия Мякина, уровень воды сейчас нестабилен, ледоход продолжается. Если в пятницу уровень Бии составлял 33 см от нуля водомерного поста, то в субботу он поднялся до 94 см, а к воскресенью составил 216 см.

К сегодняшнему утру произошло снижение до 167 см. Но, как отметил Анатолий Дементьевич, расслабляться рано, все службы наготове. Если Бия пошла на всем своем протяжении, то Катунь пока вскрылась частично (от Сросток до Бийска) – в районе Чемала лед еще стоит. Изменение уровня рек на данный момент остается актуальным.

Вчера на утренней планерке глава администрации города Николай Нонко сказал, что критичным уровнем подъема Бии для города традиционно считается 380 см, но в этом году благодаря работам по отсыпке берегов возможно выдержать без отопления (подтопления) и 400 см.»

В данном тексте 162 слов. В гармонический центр попало имя собственное «Анатолий Дементьевич» (162 x 0,618 = ≈ 100). Мы искали слова-повторы для слов из заглавия «Бия пошла». Поэтому в первую группу вошли слова «подвижки льда на Бии», «уровень Бии составлял». Эти слова мы относили к категории слов, размещившихся ДО гармонического центра – здесь встретилось всего 2 слова.

Для категории ПОСЛЕ гармонического центра мы делали отдельные подсчеты: в эту категорию вошли слова первой группы с повторами заглавия «Бия пошла», «уровнем подъема Бии» – также 2 слова. Таким образом, в первой группе слов, повторяющихся из заглавия, нам встретилось 2 слова ДО гармонического центра и 2 слова после (все слова подчеркнуты).

Во вторую группу слов, связанных с заглавием ассоциативно-тематическими отношениями вошли следующие слова: ДО гармонического центра слова – «на реке ледоход» (2 повтора), «подвижки льда», «по реке», «лед тронулся», «уровень воды» (2 повтора), «наводковая ситуация». Здесь Бия заменяется синонимом река, в тематическую группу «ледоход» мы включили такие слова, как «ледоход», «лед тронулся», «подвижки льда», «уровень воды значительно поднялся», «произошло снижение». Всего 21 слово.

ПОСЛЕ гармонического центра во второй группе оказались слова «уровня рек». Мы учитывали только слово «рек» – одно слово.

Когда мы подсчитали, сколько слов, соотносящихся с заглавием до гармонического центра и сколько – после, то выявилась такая тенденция: заголовок наиболее тесно связан с текстом до середины текста. В конечных интервалах, как правило, формальная связь заглавия ослабевает, тема текста как будто реализуется в первой половине текста. После середины содержание текста статьи уже менее тесно связано со словами из заглавия. То есть наибольшую частотность проявили случаи, когда слова, соотносящиеся с заглавием, распределялись более активно до середины текста. А вот в конечных интервалах центра слов, соотносящихся с заглавием меньше.

Для стихотворных произведений мы также оценили, сколько в количественном выражении встречается слов из указанных групп до середины текста (до гармонического центра) и после него. В результате также выяснилось, что наибольшую частотность проявили случаи, когда слова, соотносящиеся с заглавием, распределялись более активно до середины текста. После гармонического центра, то есть приблизительно после середины текста, слов, соотносящихся с заглавием, меньше.

Таким образом, что в конечных интервалах тематические связи сменяются рематическими, смысл текста не так тесно связан с заголовком. Стоит оговориться, что в каждом конкретном тексте заглавие может «присутствовать» равномерно во всем тексте. Мы же говорим лишь о тенденции более интенсивного проявления заглавия в тексте в его начальных интервалах.

Итак, на примере художественных и публицистических текстов мы выявили следующую закономерность: заглавие текста репрезентируется его содержанием активно до середины текста, в конечных интервалах текста связь целого и заглавия ослабевает. Несмотря на то, что мы изучили разнообразный материал с точки зрения стилистической принадлежности, однако все тексты проявили сходные тенденции в отношении динамики взаимосвязи заглавия с целым текстом. Под проявившейся тенденцией скрыты процессы текстообразования, которые еще предстоит изучить.

The ratio of the title and content of the text

Резюме: Article is devoted to the description of the dynamics of negotiation titles and text. It is known that the title determines the general theme of the text. Within the text of the title is revealed. However, the ratio of unevenly manifests himself to the middle and after the middle of the text. We show that the title was most closely connected with the general content of the text in its initial intervals. In finite intervals such a relationship is weakening.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд, И.В. Значение сильной позиции для интерпретации художественного текста [Текст] / И.В. Арнольд // Иностран. яз. в шк. – 1978. – № 4. – С. 23-31.
2. Валгина, Н.С. Теория текста: Учебное пособие. [Текст] / Н.С. Валгина. – М.: Логос. 2003 г. – 280 с.
3. Ламзина, А.В. Заглавие [Текст] / А.В. Ламзина // Введение в литературоведение. – М.: Высшая школа, 1999. – 204 с.
4. Москальчук, Г.Г. Структура текста как синергетический процесс [Текст] / Г.Г. Москальчук. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
5. Солганик, Г.Я. От слова к тексту [Текст] / Г.Я. Солганик. – М.: Просвещение, 1993. – 174 с.

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТУРНЫХ ТЕРМИНАХ, СВЯЗАННЫХ С ТРАДИЦИОННЫМ ХОЗЯЙСТВОМ, В АЛТАЙСКИХ ЯЗЫКАХ

А.А.Бурыкин
(Санкт-Петербург, Россия)

In Memoriam A.M. Shcherbak (1926-2008)

Культурные термины, то есть лексические единицы, обозначающие такие понятия, которые имеют большое значение для хозяйства, производства, потестарной организации общества, религиозных воззрений, обрядовой практики и т.д., занимают важное место в изучении общего лексического фонда тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. Многие ученые полагают, что именно лексические заимствования, причем заимствования культурного характера, связанные с неоднородностью экономического и социального развития тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских народов, и являются причиной сходств лексического состава названных выше групп языков, а генетическое родство этих языков выглядит иллюзией, основанной на сходстве небольшого числа слов с культурно маркированной семантикой (см. [11, с. 59]).

Из громадного количества сюжетов, связанных с культурной лексикой в алтайских языках и опытами объяснения генезиса появляющихся монгольско-тюркских и монгольско-тунгусо-маньчжурских лексических изоглоссов в настоящей статье мы остановимся на нескольких вопросах – о названиях животных и терминах, связанных с использованием домашних животных в хозяйстве степных nomadов – монголов и тюрок.

Названия домашних и диких животных в алтайских языках остаются одной из интереснейших проблем сравнительно-исторического изучения алтайских языков, при этом объемная статья А.М.Щербака о названиях животных в алтайских языках [12]. А.М.Щербак рассматривая названия животных и обсуждая проблемы культурной лексики в алтайских языках, обратил внимание и на названия тех животных которые вошли в 12-летний календарный цикл у монгольских и тюркских народов. Он писал (со ссылкой на В.Котвича): «Монг. *жил* [*ʒod*] (< тюрк.) в древних текстах входит в состав календарных обозначений по двенадцатилетнему животному циклу, заимствованному у уйгуров [13, с. 27].

В связи со сказанным возникает вопрос: если сам 12-летний календарный цикл был заимствован монголами у уйгуров, почему в нем не представлены не все тюркские названия животных, входящие в календарный цикл, а лишь некоторые? К тюркизмам можно отнести название курицы/петуха: монг. *тахья* «курица», похоже, в самом деле заимствована из тюркских языков (ср. др.-тюрк. *taquq* «курица»), но это обосновывается не простым сравнением, а тем, что в монгольском форме этого слова отсутствует преконсонантный *-l-*, сохраняющийся в корейском языке (корейск. *так* «курица» пишется в корейской графике как *талк*, сохраняя в графике более архаичную форму, и этот согласный *-l-* восстанавливается в исторических чередованиях). Для названий монгольских названий коровы/быка *ikür*, овцы *xonin*, факты заимствования этих слов из тюркских языков не доказательны, а названия *могін* «лошадь», *похои* «собака» контрастируют с тюркскими формами *at* и *it* соответственно. Более того, обращение к зоонимии, входящей в 12-летний животный цикл у тюркских народов, говорит о ее чрезвычайной вариативности по отдельным языкам – факт, давно известный [7, вклейка между с. 34-35], но не оцененный компаративистами. Этот феномен позволяет задуматься над тем, не был ли этот цикл заимствован тюрками у монголов, у которых лексика 12-летнего календарного цикла поразительно устойчива, и нельзя ли трактовать лексические замены в 12-летнем животном цикле у тюркских народов как позднейшие инновации.

А.М.Щербак также писал: «Следует подчеркнуть также, что почти вся лексика, связанная с использованием домашних животных у древних монголов, является тюркской по происхождению» [13, с.29]. В настоящей работе мы попытаемся рассмотреть некоторые термины, связанные с использованием продуктов животноводства и ухода за скотом в монгольских, тюркских и тунгусо-маньчжурских языках.

1) монг. *аргал* «сухой помёт».

Здесь рассматривается следующий ряд форм: п.-мо. *arɣal*, *arɣasun* «сухой помёт (скота)», монг. *аргал* «сухой помёт», бур. *аргал*, *арһанзан* «сухой помёт скота». <ср.-мо.. *hargal* < **pargal*. Формы *arɣa-larɣa-sun* «являются закономерными для монгольских языков морфологическими вариантами (едва ли конечный *-l-* утрачивался перед суффиксом, как иногда полагают, скорее оба элемента являются самостоятельными заменяющими друг друга морфемами). Тунгусо-маньчжурскими параллелями к монгольским словам являются *маньчж.фада-* «испражняться (о животных, птицах)»; *фачжан* [*парган, точнее *паргал: в тунгусо-маньчжурских языках все ауслатные согласные, сохраняющиеся в монгольских языках, переходят в *-n*: см. [4], *Сиб* «помёт (животных, птиц)», а также *эвенк.аргahun* (Баргузинск). «помёт, коровий навоз» с помёткой [<мо.] [10, т. 1, 50аб]., но это слово определено заимствовано из бурятского языка, хотя переход *c>h* составляет общее явление для эвенкийских диалектов и бурятского языка и наличие согласного *h* в эвенкийском слове не является аргументом в пользу его бурятского происхождения, которое предполагается из иных соображений.

Тюркские параллели для этого слова были неизвестны, однако после того, как нами были установлены соответствия структуры слова между монгольскими и тюркскими языками, сводящиеся к тому, что в

монгольских словах, соответствующих в этом аспекте общеалтайской реконструкции, сочетания согласных внутри слова сохраняются, а в тюркских языках отмечается тотальная утрата первого согласного независимо от его качества, например, монг. алдар «слава, имя» ~ тюрк. ат «имя, слава» [3]. В свете этих соответствий монгольскому аргал точно соответствует др.-тюрк. *aγil* 'овечий помет' [6, с. 18a]. Изменение качества гласного, вполне укладывающиеся в вариации и межъязыковые соответствия гласных тюркских языков, обусловлено, по-видимому, акцентологическими причинами.

Приведенные примеры дают основания для реконструкции монг. *p'аγа-l ~ т.-ма. *п'арга-л (с закономерными рефлексам в маньчжурском) ~ тюрк. *aγil* < пратюрк. *haγa-l. Формы, привлекаемые для реконструкции общеалтайской лексемы, не являются заимствованиями из одной группы алтайских языков в другую, по крайней мере это невозможно доказать. Досадно, что А.М.Щербак, рассматривая тюркский глагол *baqir-* 'кричать, реветь' [14, с. 8-9] не заметил этого монголо-тюркского фонетического соответствия: ср. монг. *бархирax* 'кричать, орать, реветь'.

2) Монг. хоргол «помет».

В монгольских языках эта лексема имеет следующий ряд соответствий: п.-мо. *xoryul* помет (овец, верблюдов), монг. *хоргол* помет (овец, верблюдов), бур. *хоргоодоно(н)*, *хоргоол*, *хоргооно(н)* помет (овечий). В «Снапвнительном словаре тунгусо-маньчжурских языков» это слово соотносено с эвенк. о:рикта (арикта *Олкм*) помет (олений); о:рина- испражняться (об оленях), эвен. о:рит [*о:рикта: точнее *< о:ри:кта, иначе в эвенском ожидалось бы **о:рат. – А.Б.], помет (олений, баранов, лошадей), орок. хорикта помет (олений). [10, т. 2. 236-24a]. Есть основания считать тунгусо-маньчжурские финалы слова –к-та/-к-тэ и монгольские –sun/sün идентичными и генетически тождественными [5, с. 38 и сл.], в то время как формы с финальным -l- и –sun ~-dasun ~ γasun ~ и т.п. представляют собой внутримонгольские варианты слов [5, с. 32-35), в которых формы с -l- являются формами субстантивной единичности, а формы с –sun ~-dasun ~ γasun – формами собирательности-множественности.

Тюркские параллели к этому слову отсутствовали, но для сопоставления с приведенными словами напрашивается др.-тюрк. *qīγ* 'навоз' [6, 440б], ср. якут. *кыы* «сухой навоз», не имеющее суффикса –l. Наличие гласного *ī* в тюркской форме, возможно, корреспондирует с тунгусо-маньчжурской долготой: долгие гласные тюркских и тунгусо-маньчжурских языков не показывают прямых (тривиальных) соответствий.

Приведенные примеры дают основания для следующих реконструкций: монг. *хогу-l ~ т.-ма. *хори-(к-та) < *хоргу-(к-та) (долгие узкие гласные в тунгусо-маньчжурских языках являются следствием контракции широких в соседстве с заднеязычным согласным: [4] ~ тюрк. *qīγ* < пратюрк. *qoγu. Тунгусо-маньчжурская реконструкция безупречна, монгольские данные репрезентативны, тюркская параллель неожиданно обнаруживается, фактов, которые могли бы свидетельствовать о заимствовании этого слова из какой-то одной группы языков в другие, отсутствуют.

3) монг. диал. *tuwer* 'аргал', 'кизяк', бурят. диал. *тонтоогоол* 'конский шевяк'.

Приведенные здесь слова менее известны в лексике монгольских языков и имеют следующую документацию: мо. диал. *tuwer* 'аргал, кизяк' [1, с. 341]; бур. диал. *тонтоогоол* 'конский шевяк' (Исследование бурятских говоров 1965: 87). отождествление этих слов остается проблематичным, но оно все же вероятно.

С этими формами, особенно с бурятской, сравнимо эвенское *təgdə* 'кал (твердый)' стоящее в тунгусо-маньчжурских языках изолированно [10, т. 2, с. 201б]. Сопоставление этого слова с бурятским поддерживается тем, что в бурятском и в монгольском языках группы согласных –нт-, –нд- обычно восходит к -*ngt-, -*ngd-.

Тюркской параллелью к этим словам вполне может быть др.-тюрк. *tezāk* 'навоз' (ДТС 557б). Не очень ясно, какое отношение к этим словам имеет якут. *tynmä* 'сухой навоз' [2, с. 562]; ср. якут. *tynmä* «навозное курево, которое раскладывают для защиты от комаров и мух» ([9, стлб. 2910]: у Пекарского отсылка к слову *timün*, но такого слова в значении «дым» нет в его словаре). Отсаеся думать, что это слово может быть старым тунгусо-маньчжурским.

Приведенный материал дает некоторые основания для реконструкции монг. *tong- ~ *tu(ng) ~ *tüw- ~ т.-ма. *төг-дэ ~ тюрк. *tez-äk* < *tögdä(-k)Б что позволяет думать о возможном общем происхождении этих редких слов, оттесненных на периферию в монгольских и тюркских языках –в точном соответствии с тем, как в тюркских языках были вытеснены на периферию слова *aγil* и *qīγ*.

Сделанные наблюдения и предлагаемые реконструкции, основанные на новой, дополненной системе соответствий согласных между отдельными группами алтайских языков и найденными историческими модификациями фонетической структуры слова в тунгусо-маньчжурских и тюркских языках в сравнении с монгольскими языками, представляющими наиболее архаичное состояние алтайских языков, позволяют сделать один важный вывод. К культурной лексике относится не только та лексика, которая заимствуется из одной группы языков в другие языки, но и та лексика, которая восстанавливается как составная часть общего лексического фонда алтайских языков, характеризующая какие-либо области материальной или духовной культуры народов-носителей этих языков до распада или по крайней мере накануне распада алтайской языковой общности. После уточнений в общеалтайской реконструкции и увеличения числа тюрко-монголо-тунгусо-маньчжурских параллелей мы, во-первых, более не имеем оснований сомневаться в

генетическом родстве алтайских языков, во-вторых, получаем в свое распоряжение точный инструментарий для разграничения исконной общеалтайской лексики и межгрупповых заимствований, позволяющий также более точно определять направление лексических заимствований.

ЛИТЕРАТУРА

1. АмаржаргалБ., ЦолооЖ., ГантогтохГ. 1988 –Монголхэлнийаманаялгуунытольбичиг. т. 1, Уланбаатар,1988
2. Бетлингк О. 1989 – О языке якутов. Новосибирск, 1989.
3. Бурькин А.А. 1999 – Роль монгольских языков для алтаистических исследований // История развития монгольских языков. Улан-Удэ, 1999. С.19-42.
4. Бурькин А.А. 2000 – О месте тунгусо-маньчжурских языков в алтаистических исследованиях // Проблемы изучения дальнего родства языков на рубеже третьего тысячелетия. Доклады и тезисы международной конференции. М., 2000. С.12-16.
5. Бурькин А.А. 2008 – Морфологические варианты слова и проблемы фонетических соответствий в алтайских языках //AltaicaV, Уланбаатар, 2008. С.5-56.
6. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
7. Захарова И.В. 1960 – Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии Наук Казахской ССР. Т. 8. Алма-Ата, 1960. С. 32–65.
8. Исследование бурятских говоров 1965 – Исследование бурятских говоров (Труды БКНИИ. - Вып. 17, Сер. языковедческая). Вып. 1. Улан-Удэ, 1965.
9. Пекарский Э.К. 1959 – Словарь якутского языка. 2-е изд. Т.1-3. М., 1959.
10. ССТМЯ = Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. т.1-2. Л., 1975, 1977.
12. Щербак А.М. 1959 – Об алтайской гипотезе в языкознании //Вопросы языкознания, 1959, № 6. С.51-63.
13. Щербак А.М. 1961 – Названия домашних и диких животных в тюркских языках //Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961. С.82-172.
14. Щербак А.М. 1966 – О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков //Вопросы языкознания, 1966, № 3.С.21-35.
13. Щербак А.М. 1971– О морфологическом составе образных глаголов типа *baqir, caqir-, qajqir-*. // Советская тюркология, 1971, № 3. С.8-12.

ТОХИОЛДМОЛ ҮГ, ТҮҮНИЙ ОНЦЛОГ

Б. Бямбадорж ХИС. МХУЗ-ын тэнхим

1. Удиртгал

Хэл болон хэлэхүйн орчинд шинэ үг, хэллэг цаг үргэлж үүсэн бий болж байдаг бөгөөд энэ дагуу хэл шинжлэлд шинэ үг (неологизм), тохиолдмол үг (оказиональное слово, окказионализм), тохиолдмол утга (оказиональное значение), боломжит үг (потенциальное слово), зохиогчийн үг (авторское слово), зохиогчийн хувийн үг (индивидуально-авторское слово) зэрэг нэр томъёонууд хэрэглэгддэг байна. Энд бид тохиолдмол үгийн хүрээнд тодруулан үзэхийг зорьж байна.

Тохиолдмол үгс гэдэг бол хэлний системийн гадна орших, хэлний хэм хэмжээг эвдэж, тэгэхдээ зориудаар зөрчиж үүссэн үгс юм. Иймд тохиолдмол үгс нь хэлний бус хэлэхүйн баримт болох бөгөөд ердийн үгийн хэлбэртэй тохирдоггүй байна. Тохиолдмол үг нь авиазүй, бүтээвэрзүй, бүтээврийн авиабарзүй, үг бүтээх ёс, үгийн сан судлал, утга судлал, шүлэг судлал зэрэгтэй холбогддог өвөрмөц судлагдахуун билээ.

2. Шинэ үг ба боломжит үгтэй холбогдох нь

Тохиолдмол үгтэй нягт холбоотой ойлголтууд бол дээр дурдсанчлан шинэ үг, боломжит үг зэрэг бөгөөд эдгээр нь тус бүрдээ онцлогтой юм. Үүнд:

Шинэ үгс гэдэг нь нийгэм, хүний ухамсарт шинээр бий болсон юм үзэгдэл, ойлголтыг тэмдэглэсэн үгс юм. Шинэ үг бол тухайн цаг үедээ л шинэ сэргэг байдгаараа харьцангуй шинжтэй ойлголт юм. Жишээлбэл: *од, брэнд, чат, чарт, моргейж, амьд тоглолт, виза карт, хөгжлийн бэрхшээл, зорилтот бүлэг, жижиг дунд үйлдвэрлэл* гэхчлэнгээр одоогоор ихэвчлэн харь хэлний үг болон нийлмэл үгийн түвшинд шинэ үг, нэрлэлт бий болж байна.

Боломжит үгс гэдэг нь үгийн сангийн нэгж байж болохуйц, хэрэглээнд тогтвортой хэвшээгүй, бүтээц сайтай загвараар шинэ тугтам үүссэн үгс юм. Жишээлбэл: *эмэгтэйлэг, чуулаа-, хүүчил-, нарчлан, сарчлан, олхон* гэх мэт.

Харин **тохиолдмол үгс** гэж ер бусын буюу байх боломжгүй загвараар, эсвэл маш бага бүтээцтэй загвараар үүссэн зохиогчийн хувийн чанартай үгсийг хэлдэг байна. Тохиолдмол үгс нь тухайн зүйлийг шинэ үг шиг энгийн нэрлэх бус, харин гойд өвөрмөц янзаар нэрлэсэн байдгаараа онцлогтой. Тохиолдмол үгс бол өвөрмөц содон дүрслэлтэй, зөвхөн тухайн хам сэдэвтээ чухал үүрэг гүйцэтгэх бөгөөд дахин сэргээн хэрэглэгддэггүй ажээ. Өөрөөр хэлбэл, тохиолдмол үг нь шинэлэг чанараа хадгалсаар байхын сацуу тухайн эх сэдвийн хүрээнд “амьдарч” байдгаараа шинэ үгээс ялгаатай. Тэгвэл боломжит үгээс ялгаатай нь

тохиолдмол үг бол тодорхой зохиогчтой байх ба заримдаа “зохиогчийн хувийн үг” гэж нэрлэдэг нь санамсаргүй зүйл биш ажээ.

Боломжит үгийн талаар анхлан бичсэн хүмүүсийн нэг нь Г. О. Винокур бөгөөд “Маяковский – хэлийг шинэчлэгч” гэсэн өгүүлэлдээ дурдсан байдаг ажээ. Тэгвэл тохиолдмол үг гэх нэр томъёог анхлан Н. И. Фельдман “Тохиолдмол үг ба тользүй” өгүүлэлдээ гаргаж ирсэн гэж үздэг. Гэсэн хэдий ч судлаачдын дунд эдгээр нэр томъёог тайлбарлах хүрээнд нэгдсэн саналд хүрээгүй, янз бүрээр тайлбарласаар байна. Иймд хоорондынх нь ялгаа заагийг тодорхой болгохын тулд дараах үндсэн шалгууруудыг тавих ёстой гэж үзэж байна. Үүнд:

1. Хэл, хэлэхүйд хамаарагдах чанар

Шинэ үгийн боломжит болон тохиолдмол үгээс ялгарах гол ялгаа нь хэл ба хэлэхүйн эсрэгцэл дээр үндэслэдэг байна. Үүнд шинэ үг нь хэлний баримт болох бол, боломжит болон тохиолдмол үгс нь хэлэхүйн баримт болох ба хэлний системд ордоггүй ажээ.

2. Үг бүтээх чанар

Үг бүтээх чанарын асуудал нь шинэ үгэн дээр зайлшгүй байх ёстой зүйл биш бөгөөд өөрөөр хэлбэл, шинэ үг нь тухайн хэлний үг бүтээх хэрэглүүрээр үүссэн үүсмэл үг (*хот-ж-лт, цахь-м*) байхаас гадна үүсмэл бус хэлбэрээр (утга шилжих, харь үг) ч байж болно.

Тэгвэл тохиолдмол үгийн тухайд, судалгааны хоёр үндсэн хандлага байгаа нь үгийн сангийн болон үг бүтээхүйн хандлага болно. Үгийн сангийн талаас тайлбарлагчид, тухайн хэлний толь бичигт ороогүй үүсмэл хийгээд үүсмэл биш үгсийн аль алийг тохиолдмол үг гэж үздэг байна. Харин үг бүтээхүйн талаас тайлбарлагчид, тохиолдмол болон боломжит үгс нь ямагт үүсмэл байх ёстой, өөрөөр хэлбэл, үг бүтээх хэвшсэн загвараар үүсэж, толь бичигт тусгагдсан байдаг жирийн үүсмэл үгээс ялгардаг үгс буюу ямар нэгэн хэрэгцээ шаардлагын дагуу хэл ярианд бий болж байдаг хам сэдвийн чанартай үүсмэл үгс юм гэж үзэж байна.

3. Хэлний тогтолцоонд нийцэх эсэх

Энэ нь тохиолдмол үг хийгээд боломжит үгийг хооронд нь ялгах чухал шалгууруудын нэг юм. Үүнд, боломжит үгс гэдэг бол үг бүтээх бүтээц сайтай загвараар үүссэн үгс юм. Жишээлбэл: *узкобедрость, краснощекость* (Т. Толстая), *хариуу, буурайл-, сархиал-* (Д. Пүрэвдорж) гэхэд тэмдгийн нэрээс жинхэнэ нэр бүтээх хийсвэр шинж заасан утгатай *-ость* дагавар, үйлээс тэмдгийн нэр бүтээх *-уу* дагавар, нэрээс үйл үг бүтээх *-л* дагавар орсон байна.

Тэгвэл тохиолдмол үгийг бүтээхдээ үг бүтээх хуулийг зөрчих нь түгээмэл юм. Жишээлбэл: орос хэлэнд *-ость* дагавартай жинхэнэ нэр нь дайвар үгээс үүсдэггүй байхад, Т. Толстаягийн бүтээлд *кое-какность* гэж үүссэн байдаг байна. Энэчлэнгээр Д. Пүрэвдоржийн зохиолд үг бүтээх хууль дүрмийг зөрчсөн үгс цөөнгүй тохиолдож байна. Жишээлбэл:

Зуун ногоон

Шилмүүс намиаж

Зуны сардаа

Шивнэн найгавч (“Зуун мод”)

Энд *намиа* гэсэн нэр үгийн араас үйлийн тийн ялгалын *-ж* нөхцөл залгаж бүтээврийн байрыг зөрчиж шинэ хэлбэр үүсгэжээ.

4. Үүсэн хэрэглэгдэж буй байдал

Тохиолдмол болон шинэ үг нь хэл ярианд аль хэдийн үүсэн бий болсон, хэрэглэнд орсон үгийн сангийн бодит нэгжүүд гэж болно. Ялангуяа шинэ үг нь хэлний үгийн бүрэлдэхүүнд багтсан байдаг. Тэгвэл боломжит үгийн тухайд асуудал арай өөр байдаг бөгөөд дотор нь хоёр зүйлд ангилж болно. Үүнд:

1) Нэгэнт үүссэн хэдий ч хэлний хэрэглэнд хараахан идэвхтэй оролцоогүй байгаа үгс (*агаарла-, агаарж*)

2) Хэлэнд үүсээгүй байгаа буюу хэзээ нэгэн цагт үг бүтээх дүрэм журмын дагуу үүсэн хэрэглэгдэх боломжтой үгс

5. Хам сэдвээс хамаарч буй эсэх

Шинэ үг нь хэлний баримт болох учраас ямар нэгэн хам сэдэв (контекст)-ээс хамааралгүй бөгөөд биеэ даан салангид байдалд хэрэглэгдэж чадна. Тэгвэл боломжит үг нь хам сэдвээс бага зэрэг хамааралтай байх ба салангид хэрэглэнд ч ерөнхийдөө ойлгомжтой байдаг байна. Өөрөөр хэлбэл, боломжит үгс нь утгын хэлц чанаргүй учраас тухайн боломжит үгийг бүрдүүлж буй нэгж хэсгүүдийн утгын нийлбэрээс үндсэн утгыг нь мэдэж болдог онцлогтой ажээ.

Харин тохиолдмол үгийн хувьд тодорхой хам сэдэвтэй нягт уялдсан, хэлэхүйн тодорхой орчинд утга нь илэрч байдгаараа онцлог юм.

Дээр өгүүлснээс гадна, бүтээлч чанар буюу дахин дахин хэрэглэгдэх чадвар, толь бичигт тусгагдсан байдал, хувийн онцлогийг хадгалсан байдал, шинэлэг чанар, яруу дүрслэх чанар, үүссэн зорилго гэхчлэнгээр дээрх гурван янзын үгийг нарийн шалгуураар шүүн хэлэлцэх онолын судалгаанд чухал ач холбогдолтой болно.

3. Судалгааны тойм

Тохиолдмол үгийн талаарх судалгаа 1950-аад оноос эхэлсэн бөгөөд “тохиолдмол үг” гэх нэр томъёог хамгийн анх Г. Пауль “Хэлний түүхийн зарчмууд” бүтээлдээ хэрэглэсэн гэж үздэг ажээ. Г. Пауль уг бүтээлдээ, ердийн нөхцөлд үг олон утгатай байдаг бол, тохиолдмол үед үргэлж ганц утгатай байж, тэгэхдээ

энгийн үгээсээ илүү баялаг агуулгатай, илүү өргөн цар хүрээтэй болсон байдаг гэж бичжээ⁶⁴. Түүнээс хойш Е. Ханпира, Н. М. Шанский, Н. И. Фельдман, Е. А. Земская, В. Л. Лопатин, А. Г. Лыков, И. С. Улуханов нарын судлаачид анхаарал хандуулан тодорхой хэмжээнд санал дүгнэлтээ илэрхийлсэн байдаг ажээ. Үүнд мэдээж, тохиолдмол үгийн мөн чанарыг тодорхойлох болон ангилж ялгах, өвөрмөц шинжийг нь тодруулах тал дээр санал зөрөлдөөнтэй зүйлүүд байсаар байна. Оросын эрдэмтдээс үлгэр авч Словакийн эрдэмтэд ч энэ талбарт багагүй бүтээл гаргаад байна.

Харин манайд энэ сэдвээр дагнан судалгаа хийсэн зүйл харагдахгүй байгаа ба үг бүтээх ёсыг эрчимтэй судлах болсон өнөө үед хэлний энэхүү өвөрмөц үзэгдлийг олон талаас нь сайтар судлах хэрэгцээ шаардлага аяндаа бий болж байна. Судалгааны байдлаас тоймлон өгүүлье.

П. Бямбасан “Монгол хэлний шинэ үгийн тухай” өгүүлэлдээ: “Шинэ үгийн тухай бичсэн зарим зүйлд үгсийн сангийн идэвхтэй үгийн нөөцөд ороогүй буюу хэзээ ч орж чадахгүй үгийг шинэ үг гэнэ гэж ч тодорхойлсон байдаг. Үнэхээр үгсийн сангийн идэвхтэй нөөцөд орж чаддаггүй шинэ үг хааяа байдаг. Ийм үгс нь зарим яруу найрагч, хошин шог зохиолчдын зохиолд тохиолдоно. Зохиолчид дүрийг тодруулахын тулд хааяа шинэ үг зохиож хэрэглэсэн байх бөгөөд тийм үг ихэнхдээ үгсийн сангийн идэвхтэй үгийн нөөцөд орж чадахгүй тэр л зохиолдоо үүрд үлддэг тавилантай.

Уран бүтээлийн эрэл хайгуулд мордсон манай зарим зохиолчдын бүтээлд хааяа тохиолддог шинэ үгээс нэгийг жишээ болговол:

Гандаж байгаа

Өвс ногооны

Ганихраа юу,

Газар холын

Нүүдлийн шувуудын

Ганганаа юу?

(“Цог” №6. УБ., 1970)

Энд “ганихраа” гэдэг шинэ үг хэрэглэжээ. Зохиолчийн зохиож, өөрийн бүтээлд ашигласан иймэрхүү шинэ үгийг үгсийн сангийн судлалд байр эзлүүлсэн хэл шинжээчид хувийн шинэ үг гэж нэрлэж байна. Хувийн шинэ үг тун цөөн тоотой, бас нийтийн хүртээл болох нь маш ховор учраас үгсийн сангийн судлалд төдий л анхаарал татах зүйл биш юм⁶⁵ гэж бичсэн нь тохиолдмол шинжтэй бөгөөд найруулгазүйн судлах асуудал гэдгийг хэлсэн ажээ. Үүнд тодруулбал, яруу найрагч *ганганаа* гэдэгтэй сүүл холбон ижилсүүлж аналогичор *ганихраа* гэсэн шинэ үг үүсгэснийг судлаач тэмдэглэсэн байна. Тухайн үед хэвлэгдээд байсан Я. Цэвэлийн “Монгол хэлний товч тайлбар толь” (1966)-д *ганьхрах*, *гунихрах* гэсэн үгс байсан боловч үйлээс нэр үг үүсгэх *-аа* дагавартай *ганихраа* гэж үг байхгүй байсан ба яруу найрагч тодорхой зорилгын үүднээс шинээр бий болгосон гээд шинэ (тохиолдмол) үг гэж үзсэн байна.

Ц. Өлзийхутаг дунд сургуулийн сурах бичигтээ: “Хүний хэл ярианд огт ороогүй боловч гарч ирж болох үгийг боломжтой үг (нуугдмал үг) гэнэ”⁶⁶ гэж тодорхойлоод, *өлсгө-лөн* гэдэг бодиг үгтэй адилтган *даар-лан* гэж үг үүсэснийг дурдсан бөгөөд “Энэ бол боломжтой үг бодитой үг болж илрэн гарч байгаа хэрэг юм”⁶⁷ гэсэн байна.

Тэгвэл хэл шинжээч М. Базаррагчаа яруу найрагч Д. Пүрэвдоржийн зохиолд гардаг шинэ содон үг хэллэгийг цухас боловч анхааран судалж нэгэн тэмдэглэл бичсэн байдаг. М. Базаррагчаа “Яруу найрагчийн нэг увдис” гэх уг тэмдэглэлдээ: “Тухайн тохиолдолд шинээр үүссэн, юм үзэгдлийг хэлний норм ёс зүйгээс гажиж нэрлэсэн, зохиолчийн хэлний хувийн онцлогийг хадгалахуйц өвөрмөц яруу үгсийг тохиолдмол үг буюу шинэхэн үг гэдэг”⁶⁸ гэж нэрлэж тодорхойлжээ. Улмаар Д. Пүрэвдоржийн шүлэг, найраглал дахь утга, хэлбэрийн хувьд өвөрмөц гэж болохоор шинэхэн үгсийг түүвэрлэн авч авиалбар, бүтээвэр, холбоо үгийн түвшинд нягтлан тайлбарлажээ. Ингэхдээ тохиолдмол үг (оказиональное слово)-ийн зэрэгцээгээр боломжит үг (потенциальное слово) гэж байгааг ялгаж авч үзсэнээрээ чухал зүйл болсон юм. 1979 онд бичсэн М. Базаррагчаагийн энэ тэмдэглэл нь ажиглалт, тайлбар, санаа зэргээрээ хожмын судалгаанд аргагүйн ач холбогдолтой юм.

Г. Ловор оньсогод гардаг зарим содон үгийг ажиглан тэмдэглэсэн байна. Тэр бичихдээ: “Оньсогот юмс үзэгдлийн нэрийг нууцлан өөр зүйлээр төлөөлүүлэхдээ ихэвчлэн шинэ үг, нэр бүтээж хэрэглэдгээрээ үгийн санг баяжуулдаг нэг онцлогтой.

Чараадай бүсгүй

Чанга бүстэй

гэх юм уу,

Бээлэй бэлчив

Бэгсэргэ цомцров

Заадай зарлав

⁶⁴Пауль Г. Принципы истории языка. Учебное пособие. М., 1960. 93–139. талд

⁶⁵П. Бямбасан, Монгол хэлний шинэ үгийн тухай. // П. Бямбасан “Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудал”, УБ, 2006. 336. талд

⁶⁶Ц. Өлзийхутаг, Монгол хэлний үгийн сангийн судлал. Дунд сургуулийн VIII ангид үзнэ. УБ, 1973. 59. талд

⁶⁷Мөн тэнд. 59. талд

⁶⁸М. Базаррагчаа, Яруу найрагчийн нэг увдис. // М. Базаррагчаа “Утгын чуулган”, УБ, 2002. 198. талд

Завхан хорив

гэсэн оньсогот шоргоолжийг “чараадай”, хонийг “бээлэй”, чоныг “бэгсэргэ”, нохойг “заадай”, хашааг “завхан” гэж нэрийдсэн байна.

Тэмээн дээр дэгжсий

Тэр модон дээр ягжсий

Бараан дээр багжсий

Барьсан хойноо ясан дугжсий

гэсэн оньсогот гэрийн модыг “дэг”, “яг”, “баг”, “дуг” мэтийн язгуурт “жий” гэсэн дагавраар хэлбэржүүлэн дүр илэрхийлсэн шинэ нэр үүсгэсэн байна. Ийм нэр нь монгол хэлний үг бүтэх зарчмыг баримталж зохиогдсон байдаг боловч тэдгээрийг үг ярианд тэр болгон өргөн дэлгэр хэрэглэдэггүй, ихэвчлэн оньсогын дүрслэлд л зориулагдсан байдаг ажээ. Иймэрхүү нэр нь авиа дуурайн хоршсон, жишээ нь,

Одлой модонд

Додлой шувуу

(Хуруувч)

Монсоогонд

Сонсоогон сууна

(Шүдэнд мах орох)

гэх мэт байх, мөн хос хосоор хэлэгдэх зүйл дээр зөвхөн эхнийх нь таах зүйлийн нэрийн ижил авиа бүхий “авгайлах” маягийн хоршоо үгээр зохиогдсон байх нь ажиглагдаж байна.

Ойн

Дойн хоёр

(Олгой, давсаг)

Боо

Цоо хоёр

(Богтос, шаант)

Оной

Доной хоёр

(Олом, жирэм)

Уухай

Туухай хоёр

(Уурга, ташуур)

гэх мэтчилэн уул үгийн утга нь тодорхойгүй боловч авиа дуурайн хорших зарчим дээр тулгуурласан тийм хялбар тайлагдахааргүй (харьцангуй цөөн) ийм оньсого нь анх хүүхдийн хэлд орох үед юмыг нэрлүүлж сургах, юмны хос харьцааг ойлгуулах үүднээс гарсан байж болох юм⁶⁹ гэжээ. Эндээс харахад, шинэ үг, үгийн хэлбэр бүтээхэд оньсого өргөн боломж олгодог нь тодорхой байна. Оньсого нь хүүхдийн аман зохиолын чухал нэгэн төрөл учраас хүүхдийн дүрслэн бодох, ургуулан бодох сэтгэхүйг хөгжүүлэх үүднээс дээрх мэт зохиомол үгийг ашиглах талаараа хязгааргүй их боломжтой ажээ. Судлаач Г. Ловорын ажиглалтаас сэдэв авч тохиолдмол үгийн бүтэх байдал, үүрэг хэрэглээний асуудлыг нарийвчлан судлах боломжтой байна.

Судлаачид тохиолдмол үгийг олон талаас нь тайлбарлахыг хичээж байна. Үүнд юуны өмнө, тэрхүү үгийн сангийн шинэ нэрлэлтийг өргөн ба явцуу утгын алианаар ойлгох вэ гэдэг асуудал болно. Өргөн утгаар, тохиолдмол үг гэдэгт боломжит үгийг багталцуулан, тохиолдмол үгийн нэгэн зүйл болгон үздэг бол, явцуу утгаар, тохиолдмол үгийг боломжит үгээс салгаж авч үздэг ажээ. Түүнээс гадна, хэлний хэв шинжийн ялгаа буюу тухайн хэлний онцлогоос хамаарч тайлбарлагдана гэдэг. Тухайлбал, нийлэг хэв шинжтэй хэлэнд үгс хоорондын өгүүлбэрзүйн харьцаа нөхцөлөөр илэрдэг аваас задлаг хэв шинжтэй хэлэнд туслах үгээр илэрдэг ажээ.

Судалгааны эх хэрэглэгдэхүүний хувьд юуны түрүүнд утга зохиолын зүйлийг авч үздэг бөгөөд учир нь зохиогчийн хувийн чанартай үг хэллэг нь их төлөв уран сайхны хэл яриагаар биеллээ олдог байна.

4. Тохиолдмол үг бүтээх аргууд

Тухайн хэлний бүтэц тогтолцооноос хамаараад тохиолдмол үгийг бүтээх арга харилцан адилгүй байж болно. Гэхдээ дараах нийтлэг аргууд байна. Үүнд:

Залгаврын арга. Монгол хэлэнд дагавраар үг бүтээх нь түгээмэл юм. Дагаврын тусламжтайгаар тохиолдмол үг бүтээхдээ үгийн язгуур буюу үндсэнд үг бүтээх хууль дүрмийг зөрчих замаар шинэ хэлбэр үүсгэдэг. Жишээлбэл:

Ургуул үндсийг тань хилсээр сэндэж

Уугуул үрсийн тань цусаар мандаж

(Д. Пүрэвдорж, “Чингис”)

гэх мэт. Дагавар залгахаас гадна тухайн үгийг үндэс хэлбэрээр нь хэрэглэж тохиолдмол үг бүтээж хэрэглэх явдал бас байдаг нь энэ аргад холбогдож болно. Жишээлбэл:

Наран буцахыг мартан чилсэн

⁶⁹Г. Ловор, Ц. Өлзийхутаг, Монгол ардын оньсого таавар. УБ, 1990. 18–19. талд

гэх мэт.

Үг нийлэх арга. Энэ бол хоёр буюу түүнээс дээш үг нийлж нэг нэрлэлтийг бий болгох арга бөгөөд орос, англи, герман зэрэг Европ зүгийн хэлнүүдэд тухайн хоёр үгийг хам бичих, эсвэл дунд нь богино зураасаар холбон нийлүүлж бичих бичлэгийн зарчимтай байдаг бол, монгол хэлэнд хам бичих нь тун ховор, ихэвчлэн салангид бичиж хэвшжээ.

Иймд монгол хэлний тухайд ойролцоо утгатай хоршоо үгсийн үүсэн бүтсэн байдлаас ажиглаж өвөрмөц содон жишээ баримтыг гаргах боломж бий.

Контаминацийн арга. Энэ аргын гол утга учир нь хоёр энгийн үгийг нэгтгэх замаар тохиолдмол үг бүтээхэд оршино. Ингэхдээ үгийн зарим хэсгийг хурааж товчлон өвөрмөц хэлбэр үүсгэдэг байна. Англи хэлэнд “blending” (холих, хутгах) гэж бас нэрлэдэг байна. Иймэрхүү үзэгдэл нь шинжлэх ухааны нэр томъёоны зүйлд хамгийн элбэг тохиолдож үг бүтээх нэгэн арга болдог ажээ.

Англи хэлэнд саяхнаас хэрэглэх болсон энэ сонирхолтой аргыг монгол хэлэнд хэдэн зууны өмнө ч чадамгай ашигладаг байсныг Г. Мижиддорж “Монгол, манж бичгийн хэлний харьцаа” хэмээх нэг сэдэвт бүтээлдээ өгүүлсэн байдаг байна. Э. Пүрэвжав үүнийг “холимгоор товчилсон үг” гээд, “түрүүчийн үгийн эхний хэсэг дээр дараачийн үгийнх нь төгсгөлийн хэсгийг нэмж, шууд залгалдуулан хураангуйлж шинэ нэр томъёо үүсгэсэн байна. Ингэж холимгоор товчилж шинэ нэр томъёо үүсгэх үед монгол хэлний эгшиг зохицох ёсыг сайтар баримталбал зохино. Холимгоор товчилсон үг нь нийтдээ 600 гаруй байна. Монгол хэлэнд хэрэглэгдэж буй холимгоор товчилсон үгийн ихэнх нь шинжлэх ухаан, техник, амьтан ургамал болон эрдэс чулуулгийн нэр томъёо юм. Ийнхүү урт нэрийг хураангуйлан шинэ үг үүсгэх явдал нь хэлний хэмнэлтийн зарчимд яв цав тохирох үзэгдэл болно”⁷⁰ гэж бичжээ. Дээрх хоёр эрдэмтний бүтээлд орсон болон өөрийн түүвэрлэсэн жишээнүүдээс дурдвал:

алтанхуа – алтан лянхуа

ураацай – уран хараацай

цардуу – цардуулын цавуу

цайван – цайрын байван

бархай – бар гахай

давчих – давхар чих

лүзэсгэлэн – луу үзэсгэлэн

түмэлзэй – түмэн өлзий

хулжуухай – хулгана бялуухай

царгуул – цагаан гургуул

наалтууз – наадаг тууз

тэчьядах – тэсч ядах

гэх мэтчилэнгээр утга зохиолын хэлний хэм хэмжээг тодорхой хэмжээгээр зөрчиж үүссэн байдаг онцлогтой. Мөн уран зохиолын найруулгад, тэр дотроо зөгнөлт зохиол, хүүхдийн зохиол зэрэгт зохих үүрэгтэйгээр оролцдог байна.

Дээрх аргуудаас гадна, тохиолдмол гэж болохоор товчилсон үг мэр сэр бий. Жишээлбэл: *ХААН банк* гэдэг нь *Хөдөө Аж Ахуйн банк* гэдгийн хураагдсан хэлбэр (ХАА-н банк)-ээс санаа авч зохиогдсон байна.

Сүүлийн үед ямар нэгэн зохиолчийн зохиол бүтээл дэх тохиолдмол үг хэллэгийг тусгайлан судлах судалгаа эрчимтэй хийгдэж байна. Жишээлбэл: А. А. Кузнецова, Е. А. Смирнова “Тохиолдмол үг ба тохиолдмол үг бүтээх аргууд (Ж. К. Роулингийн “Харри Поттер ба үхлийн төлөөс” романы жишээн дээр)” гэх мэт.

5. Тохиолдмол үгийн үндсэн шинж

Л. П. Терентьева нэг сэдэвт бүтээлдээ тохиолдмол үгийн энгийн үгээс ялгарах дараах шинжүүд байна гэжээ.

Үүнд:

1. Толь бичигт ороогүй байх
2. Хэрэглээний хэв хэмжээг зөрчсөн байх
3. Утгын тогтолцоот чанаргүй байх
4. Байгаагаар нь харилцаанд дахин хэрэглэх боломжгүй байх (тодорхой зохиогчид харьяалагдах)
5. Шинэлэг чанар нь мэдрэгдэж байх
6. Ер бусын хэрэглээтэй байх
7. Утга шилжсэн байх
8. Уран хурц илэрхийлсэн байх
9. Хам сэдвээс ихээхэн хамааралтай байх
10. Бичигт хашилтад бичих

⁷⁰Э. Пүрэвжав. Монгол хэлний товчилсон үгийн учир. // Э. Пүрэвжав “Монгол хэлний товчилсон үгийн толь”, УБ, 2012. 8. талд

гэжээ⁷¹. Гэхдээ эдгээр шинж нь зөвхөн тохиолдмол үгэнд л байдаг шинжүүд биш юм. Харь хэлнээс шинэвтэр зээлдсэн үгс болон хэлэнд шинээр үүссэн үгс толь бичигт ороогүй байж болно.

Тохиолдмол үг нь гол төлөв шүлэг, яруу найраг, оньсого, таавар зэрэг уран сайхны найруулгын зүйлд түгээмэл илэрдэг бөгөөд энэ нь толгой, сүүл холбох, айзам хэмнэл тааруулах үүднээс яруу найрагчийн уран сэтгэмжээр зохиогдсон байдаг. Тохиолдмол үгнээ зохиомол үгээс гадна, дуудлагын хувилбар үг, хэлзүйн өвөрмөц хувилал бүхий үг, аман ярианы болон нутгийн аялгууны зарим онцлог үг зэргийг хамруулж болох юм. Жишээлбэл:

*Хөмүүний баясгалан жавхуулан хөгжим дууны өрнөлтэй зээ,
Хөгөөрхөн аальт Тантайгаан найрлан сууж жаргая!*

(Ж. Бадраа, “Хуур магнай”)

*Хөдөө нутаг нь баян тарган
Хөрст дэлхий нь буян арвин
Хөнөг савт нь идээ халгиун
Хөрөнгө зоорь ихдээ тэлгүүн*

(Ж. Бадраа, “Оройн дээд эх орон минь”)

*Ган шиг иртэй залуусын гар зангирсан
Гавьяа цуутай баатруудын нэр тунгарсан*

(Ж. Бадраа, “Наран тухалсан орон”)

*Зээ хө,
Ээж шиг*

*Энхрэлсэнхэн
Элгэн Монгол орноо*

*Зээ хө,
Ээлтэй
Ээврэлсэнхэн
Эрдэнэт нарны туяанд...*

(Ж. Бадраа, “Юутай азтай вэ!”)

*Ярайх хотын маань тэнүүн магнай
Ямагт баярын совингоор гийгэх золтой!
Ай хө, зээ хө, ай хө, зээ хө,
Улаанбаатар минь баясаантай!*

(Ж. Бадраа, “Улаанбаатарын агаар”)

*Хэц цавчмыг ялаад,
Хэт давчлыг тэлээд,
Хээрийн салхийг зүсээд,
Хэлсийн алсыг эсгээд,
Мотор хурдийн эрчээр
Монголын замыг уужлан
Тэнгэр газрыг эдлэн давшсан
Тээврийн хөлгийн эзэн бид байна.
Цар барааг хөвчлөөд,
Цаг хэмийг товчлоод,
Цааргын бартааг буулгаад,
Цаадын давааг суулгаад,*

(Ж. Бадраа, “Хөлгийн эзэн бид”)

*– Овоо хүү болно! гэж урмалсны хүчинд
Одоо би энэ дайтай яваа юм...*

(Б. Лхагвасүрэн, “Өөдөөс нь тосон бүдчин гүйхдээ...”)

*Хялмаалсан олон одод миний
Алаг нүднээс аргамжаатай
Хязгааргүй их тоо бүхэн миний
Арван хуруунаас торгомжоотой*

(Б. Доржпалам, “Хөөрлийн шүлэг”)

*Хат сайт эрсийн хийморьт
Гат тэнгэрийн хаяа сэмэрнэ*

(Х. Эрдэнэбаатар, “Битүү аяз”)

*Ангир ганганахад үр хүүхдээ бодном
Айл саахалтаараа амирыг хүснэм*

(Г. Бямбаа, “Анхны бишүүрхүү хайраас минь илүү”)

⁷¹Л. П. Терентьева, Семантика и прагматика лексических окказионализмов. Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 1983. 92. талд

Булбарай цагаахан охины
Бужмаг урсгал үсэнд
Баян хангайн салхин
Биеэ эгшээн шингэсэн байна

(Ж. Баяржаргал, “Чиний минь залуу нас”)

Үнэр тарна, хүртэх тоолонд
Үйл заяаны арц өөрөө уугиж
Үг болоод амьсгал эвлэрнэ
Үүрд цэнгэлийн **сэнхим** түгнэ

(Ж. Баяржаргал, “Дарь эхийн хичээнгүй мэдрэхүйн хангалга”)

Ам, хөл зөрөлдөх бүрийд
Арьс шир чимээлэх тоолонд
Азын цэнгэл минь бялхаж
Асруу бие эвэрч, дулаарал тарна

(Ж. Баяржаргал, “Дарь эхийн хичээнгүй мэдрэхүйн хангалга”)

Ялдам охид харилцуур наадуулж
Янагс мөрөөдлөө нээхгүй
Зурх тамлаад л...

(Ж. Баяржаргал, “Орь залуу мөрөөсөл”)

Энэ алиман сарны **асгарыг**
Ижий, аав чинь санаж байгаа

(Ж. Баяржаргал, “Хуримын шөнө”)

Цэцэглэн улирлын нарны дор
Цэлмэг амрагийн инээд бороотой

(Ж. Баяржаргал, “Цэцэгт улирлаар амрагийн тухай сэтгэгдэл”)

Энэ гоолиг модыг налан суухад
Эртээдийн бүсгүй шиг нэг л **гуниглуун**...

(М. Уянсүх, “Намрын ойд зүүрмэглээд...”)

гэх мэт.

Тохиолдмол үг гэдэг нь нэг цаг үед тохиолдлын шинжтэй байвч тодорхой хугацааны дараа өргөн хүрээтэй хэрэглэгдээд ирмэгц ердийн үгийн шинжтэй болон хувирч ч болох юм.

Эндээс, тохиолдмол үгийг бүтэц, үүссэн байдлаар нь дараах байдлаар ангилж болохоор байна. Үүнд:

- Авиазүйн тохиолдмол үг (Фонетические окказионализмы)
- Үгийн сангийн тохиолдмол үг (Лексические окказионализмы)
- Хэлзүйн тохиолдмол үг (Грамматические окказионализмы)
- Утгазүйн тохиолдмол үг (Семантические окказионализмы)
- Өгүүлбэрзүйн (холбоо үгийн) тохиолдмол үг (Синтаксические окказионализмы)

Авиазүйн тохиолдмол үг:

Энэ нь зохиогч ямарваа авианы цогцолборыг шинэ үг – утга бүтээх зорилгоор зохиосон үгс юм.

Жишээлбэл:

Уу ээ хаиш сарны цайвар үзэгдэл салхин явдлын дөхөмтэй
Усан боронгын алтлаг үнэр чаширт уулнаас салахгүй

(Х. Эрдэнэбаатар, “Ойрад аялгуу”)

Сөрийн эрэгт чамтай суум
Сөнө бүхэн зэлмэд шүлэг
Сөнтэй дарс – чиний ором
Сөгдөмгүй ч халуун шүү

(Х. Эрдэнэбаатар, “Сөгөтгөл”)

Зохиогч шүлэгтээ уу ээ хаиш гэсэн баруун монголчуудын уухайн түрлэгийг шүлгийн санаанд хүч оруулах зорилгоор ашигласан бол, *шөнө* гэдэг үгийг нутгийн аялгууны хэлбэрээр нь оруулсан нь санамсаргүй хэрэг биш юм.

Өөрийн оюуны **сөв** битүүрсэн
Өчүүхэн сөлөр барлаг намайг
Өнгөт орчлон тэгээд мартаг аа

(Д. Пүрэвдорж, “Өвлийн өвгөн бид хоёр”)

Өлгүүрийн шонд **сөвлөсөн**
Өргөст тороор хөвөрдөж

(Д. Пүрэвдорж, “Хорьдугаар зуун”)

Энд зохиогч *сүв*, *сүвлэ-* гэсэн утга зохиолын хэлний үндсэн хувилбарыг *сөв*, *сөвлө-* гэсэн дуудлагын хувилбараар нь авч хэрэглэсэн байна.

Үгийн сангийн тохиолдмол үг:

Үг бүтээх хуулийн дагуу, зарим тохиолдолд энэ хуулийг зөрчих замаар үгийн сангийн шинэ нэрлэлт бий болгож, зохиолд өвөрмөц өнгө аяс бүхий нэрлэлтийн нэгжийг бий болгосныг үгийн сангийн тохиолдмол үг гэнэ. Жишээлбэл:

Эрээгээ алдсан

Эрлэгийн зарц тэгээд

Эцсийн удаа

Эмсэгчээ болж

(Д. Пүрэвдорж, “Хорьдугаар зуун”)

Амьд хүнд бүрэлсэн

Араатан фашизмын

(Д. Пүрэвдорж, “Хорьдугаар зуун”)

Анд нөхөр чиний

Аян замыг өлзийлж...

(Д. Пүрэвдорж, “Дөрөөний үг”)

Эрмэг хүлгийн үүрсээн

Эгшигэртэл чавхалсан сүүлээр

Эзнийхээ сэтгэлтэй дэгдэж...

(Д. Пүрэвдорж, “Кыяга”)

“... буриад хорооны өндөр өндөр дүнзэн байшингуудын цонх хэдэн шөнөжин гэрэлтдэг нь буриадын өнөөх гол наадмын нэг мөрийтэй хэзэр буюу хаарталдаан болж тэр нь **архидаантайгаа** хамт л байх тул ...”

(С. Эрдэнэ, “Хойт насандаа учирна”)

Хэлзүйн тохиолдмол үг:

Үгийн сангийн утга болон хэлзүйн утгын зөрчил дээр тулгуурлан өвөрмөц хэлбэр үүсгэснийг хэлзүйн тохиолдмол үг гэж болно. Өөрөөр хэлбэл, хэлний системд боломжгүй үг зохиогчийн хам сэдэвт боломжтой болон хувирдаг гэсэн үг юм. Жишээлбэл:

Чилээдэн суухуйд

Чилгэрийн шаргал саран

Чиний тунил шиг

Чи шиг – ялгуум

(Х. Эрдэнэбаатар, “Гэлмэгт уулнаа нам суунам”)

гэх мэт. Энд *чам шиг* гэсэн хэлзүйн үндсэн хэлбэрийн оронд толгой холбох үүднээс *чи шиг* гэсэнэтгээд гаж хэлбэр зохион хэрэглэсэн байна.

Хэлний аль ч түвшинд хэлзүй, үгийн сангийн хэм хэмжээг зөрчиж бичсэн удаа нэг бус тохиолддог. Жишээлбэл:

Дорж ийм мухар сохор юмыг олж сонсож байгаадаа гав гайхна

(Д. Намдаг, “Цаг төрийн үймээн”)

гэх мэт.

Дээр өгүүлсэн зүйлүүдээс дүгнэж хэлбэл:

1) Тохиолдмол үг нь хэлний бус хэлэхүйн баримт болох бөгөөд хэлний түвшин бүрээр онцлог нь илэрдэг өвөрмөц судлагдахуун юм.

2) Аливаа утга зохиолын хэлийг арвижуулан баяжуулж байдаг эх ундаргын нэг бол зохиолч, яруу найрагчдын уран бүтээл юм. Иймд эх хэлнийхээ үгийн санд хэр зэрэг хувь нэмэр оруулснаар нь тухайн уран бүтээлчийн чанар чансааг тодорхойлж болох талтай. Эх хэлээ чадварлаг эзэмшсэн төдийгүй бүтээлчээр хэрэглэж чаддаг хүмүүсийг бичгийн их хүмүүс гэж хэлж болно. Зохиолчдоос гадна сэтгүүлч, нийтлэлчид ч хэлний үгийн санг баяжуулж болно.

3) Тохиолдмол үгийн үүсэн бүтсэн байдлыг хэлэлцэхэд өвөрмөц дагавар (уникальные аффиксы)-ын асуудал зайлшгүй хөндөгддөг бөгөөд энэ хоёр нь харилцан бие биеийн онцлогийг тодруулахад чухал холбогдолтой судлагдахуунууд болно.

Резюме

При изучении окказиональных слов и словосочетаний было выявлено, что наиболее часто встречающиеся способы образования окказионализмов – аффиксация и сложение, в то время как контаминация и составные окказиональные слова встречаются довольно редко.

Необходимо учитывать, что окказиональные слова не имеют эквивалентов в других языках и для полного понимания слова необходимо вникнуть в его состав, разложить на компоненты.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод о том, что процесс создания окказионализмов является творческим и этот процесс направлен не на подчинение правилам и нормам языка, а является испытанием его возможностей.

НОМЗҮЙ

1. Базаррагчаа М. Яруу найрагчийн нэг удис. // М. Базаррагчаа “Утгын чуулган” УБ, 2002. (198–204. талд)
2. Бямбасан П. Монгол хэлний шинэ үгийн тухай. // П. Бямбасан “Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд”, УБ, 2006. 336–342. талд
3. Дамбажав И. Оюун билгийн мэлмийг нээгч аялгуу сайхан монгол үгийн дээж (Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь бичиг). УБ, 2010.
4. Өлзийхутаг Ц. Монгол хэлний үгийн сангийн судлал. Дунд сургуулийн VIII ангид үзнэ. УБ, 1973.
5. Пауль Г. Принципы истории языка. Учебное пособие. М., 1960.
6. Пүрэвжав Э. Монгол хэлний товчилсон үгийн учир. // Э. Пүрэвжав “Монгол хэлний товчилсон үгийн толь”, УБ, 2012. (3–16. талд)
7. Терентьева Л. П. Семантика и прагматика лексических окказионализмов. Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 1983.
8. Ханпира Э. И. Окказиональные элементы в современной речи. // Стилистические исследования. М., 1972. (с. 245–317)
9. Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ, 1966.
10. Cerula V. Проблематика окказионального слова. // “Jazyk a kultura”, číslo 4/2010.

О ПРОЯВЛЕНИИ ИКОНИЗМА В ЗВУКОПОДРАЖАНИЯХ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ

М. С. Власов, канд. филол. наук, доцент,
Алтайская государственная академия образования имени В.М. Шукшина, Бийск,
Т. Одончимэг, канд. филол. наук,
Ховдский государственный университет, Ховд, Монголия

Наряду со сложившимся традиционным мнением об условности языкового знака в лингвистике всегда бытовала и иная точка зрения – о мотивированности его плана выражения планом содержания. Вопрос об иконичности и конвенциональности в языке поднимался еще в работах древнегреческих философов (теории *thesei* и *physei*). Современное представление об иконичности языка сформулировано в трудах классиков В. фон Гумбольдта, Ч. Пирса, Р. Якобсона.

Сегодня множество научных школ по всему миру ведут исследования по данной проблематике. На базе Амстердамского и Цюрихского университетов реализуется крупнейший проект «Iconicity Research Project», служащий своего рода «площадкой» для обмена опытом по проблеме иконичности в языке и литературе [Ljungberg].

Последний симпозиум по проблемам иконизма в Токио (Ninth International Symposium on Iconicity in Language and Literature, 3-5 May 2013) обозначил такие наиболее актуальные вопросы, как взаимодействие формы и содержания в языке, а также их решения на материале разнотипных языков. Усилия ведущих мировых исследователей иконизма сегодня сконцентрированы на данном феномене как движущей силе в языке на всех его уровнях, открывающем путь к познанию процессов эволюции (language change) и освоения языка (language acquisition). В качестве языкового материала используются как конкретные иконические образы (iconic images), так и более абстрактные иконические диаграммы и метафоры (iconic diagrams and metaphors), представленные на разных уровнях текста (как повествовательного, так и поэтического), а также на разных уровнях дискурса (литературных, исторических, политических, рекламных, лингвистических текстах), а также в музыке, изобразительном искусстве и других областях) [Iconicity: East meets West].

Как отмечает К. Лjungберг [Ljungberg], интерес к проблеме иконизма (и ономастике в частности) и связанным с ними теориям коммуникации и речевого развития обусловлен открытием в области мировой нейронауки – зеркальных нейронов, возбуждаемых как при выполнении какого-либо действия, так и при наблюдении за его выполнением другим индивидуумом. Так, В. Рамачандран [Ramachandran] считает, что эти нейроны играют ключевую роль в процессах имитации и обучении языку. Зеркальные нейроны могут быть задействованы в эмпатии, в понимании действий других людей и в освоении навыков путём их имитации. Хотя на сегодняшний день не предложено конкретной вычислительной модели для описания того, как функционирование зеркальных нейронов воплощает такие когнитивные функции, как имитация, интерес со стороны представителей разных областей наук к ним возрастает.

Наше исследование выполняется в рамках указанной лингвистической парадигмы и существующих представлений о мотивированности языкового знака. Проект связан с продолжением изучения механизмов эволюционных преобразований в языке (на материале монгольского и русского языков). Основным методом исследования является психолингвистический эксперимент, направленный на окказиональную вербализацию неноминированных акустических (шумов) и визуальных сигналов (цвета и формы) носителями монгольского и русского языков, апробированный в ходе предыдущих исследований на материале русского и английского языков [Трофимова, 2009]. В настоящей работе привлекается новый

материал исследования. Особое внимание уделяется изучению периферийных явлений, в частности звукоподражаний монгольского и русского языков.

Результаты проведенных ранее исследований на материале разносистемных языков по окказиональной вербализации неноминированных сигналов и восприятию псевдослов демонстрируют следующее.

Современные носители русского, английского, китайского, алтайского языков, то есть языков, различных как по происхождению, так и по типологии, способны переводить недискретные единицы в дискретные, переключать неречевой код в речевой, перекодировать зрительные сигналы в звуковые.

Иконизм в искусственно созданных псевдословах, предназначенных для отражения свойств определенных объектов в вербальных формах, недостаточно выражен, преимущественно проявляется в форме звукоизобразительности, оставляя практически не задействованной звукосимволическую составляющую.

Окказиональная вербализация, с одной стороны, отражает общие свойства восприятия человека, а с другой – зависит от характера системы родного языка.

Расшатывание системы, построенной по принципу ядра и периферии, осуществляется на периферийных участках.

Темный (неприятный) цвет является более маркированным как для процесса окказиональной вербализации, так и для восприятия, что проявляется в достаточно высоком проценте опознавания псевдослов, обозначающих темный оттенок, по сравнению со светлым.

Процесс соотнесения готового псевдослова с объектом вызывает меньше затруднений у носителя языка, чем само порождение псевдоединицы.

В ходе такого рода исследования целесообразно анализировать не только окказиональный, но и узуальный языковой материал [Михалев, 1995], [Панькина, 2009].

С целью определения уровня иконичности звукоподражательных слов в разносистемных языках лабораторией антропоцентрической типологии языка АГАО им. В. М. Шукшина был проведен ряд психолингвистических экспериментов на материале звукоподражательных слов английского, алтайского и монгольского языка с привлечением 65 носителей русского и алтайского языков, не владеющих указанными языками. В качестве материала для эксперимента были выбраны 25 звукоподражаний различных тематических групп. Основным критерием отбора послужило различие в фонетическом оформлении звукоподражаний-стимулов от звукоподражательных слов родного языка информантов. С привлечением носителей указанных языков была сделана аудиозапись отобранных звукоподражательных слов.

В ходе эксперимента было установлено, что процент верного определения звукоподражаний разносистемных языков иноязычными носителями колеблется в пределах от 27 % до 39 %.

Анализ полученных данных позволяет предположить, что узнаванию звукоподражательных слов разносистемных языков иноязычными носителями способствуют два фактора:

1) наличие внешнего фонетического сходства между звукоподражаниями разносистемных языков. Это явление мы обозначим как *универсальный языковой иконизм*;

2) сохранение качества природных звучаний в звукоподражательной лексике неродственных языков, несмотря на различие фонетических средств, используемых для их обозначения, то есть *внутриязыковой иконизм* [Панькина, 2009].

Исследование процесса перекодировки неноминированных неречевых звучаний в речевые единицы на носителях русского и монгольского языков будет представлено в отдельных статьях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Михалев А.Б. Теория фоносемантического поля: монография. - Пятигорск: Изд-во ПГЛУ. 1995. 213 С.
2. Панькина Е.В. Экспериментально – теоретическое исследование восприятия звукоподражаний в разносистемных языках иноязычными носителями (на материале русского, английского, алтайского и монгольского языков). Канд. дисс., Кемерово, - 2009.
3. Трофимова Е.Б. Окказиональная вербализация звуковых и зрительных сигналов разноязычными носителями: монография/ Е.Б. Трофимова, М.Э. Сергеева, Е.Ю. Филиппова. – М.: КРАСАНД, 2009. – 168 с.
4. Iconicity: East meets West: Ninth International Symposium on Iconicity in Language and Literature, 3-5 May 2013: http://www.iconicity.ch/en/conferences/index.php?subaction=showfull&id=1340974270&archive=&start_from=&u_cat=3&
5. Ljungberg C. Shadows, mirrors, and smoke screens: zooming on iconicity: <http://www.iconicity.ch>
6. Ramachandran V.S. Mirror Neurons and imitation learning as the driving force behind «the great leap forward» in human evolution: http://www.edge.org/3rd_culture/ramachandran/ramachandran_p1.html

СҮЛД,ЛОГО, ҮЙЛЧИЛГЭЭНИЙ ТЭМДЭГИЙН ЯЛГАА

Д.Ганбаатар. ХИС. ДУД-ны тэнхим

Түлхүүр үг: Сүлд, лого, үйлчилгээний тэмдэгийг ялгах

Дэлхийн улс түмэн овгийн байгуулалтай байх үеэсээ эхлэн нэг овог нөгөөгөөсөө ялгарах тэмдэг бэлэгдэл хэрэглэх болжээ. Манай ард түмэн элдэв бэлэгдсэн тэмдэг тамга дүрсийг хэрэглэж ирсэн өнө эртний уламжлалтай орон билээ.

Тиймээс улсын сүлд тэмдэгээс эхлээд нийгэмд оршин буй ардын аж ахуйн салбар, пүүс компани, спортын нийгэмлэг болон бүх албан газар хувь байгуулагууд, тэмдэг бэлэгдэлийн ертөнцөд амьдарч байдаг юм.

Тэмдэгийн энэ ертөнцөд хийх судалгаа шинжилгээний эхний гарал нь семиотика/грек гаралтай SEMIOS-тэмдэглэгч ухааныг судлаж байж бүх бэлэгдэлийн дүрс хэлбэрийг тухайн орны зан заншилтай холбон гаргаж ирэх тэдний ялгааг мэдэрч ойлгох. Орчин үеийн урлагуудаас хамгийн ихээр хүмүүсийн

хүртээл болж байгаа урлаг бол үйлдвэрийн график дизайны урлаг юм. Энэ нь хүмүүсийн ахуйн хэрэгцээнд тулгуурлан хөгжсөөр ард түмний амьдралд ойр хэрэгцээг хүний сэтгэлгээтэй холбосон хамгийн хүчирхэг урлаг болтлоо хөгжиж байгаа билээ. Үйлдвэрийн график дизайны урлагт сав баглаа боодол, реклам чимгэглэл, бүх төрлийн бэлэгдэлийг илэрхийлсэн дүрс тэмдэг, хэвлэлийн график зэрэг төрөл зүйл ордог. Үүнийг хүний ухаан, дизайнер гоо сайхны мэдрэмжтэй хослуулан шингээн төгс хийвэл жинхэнэ хэрэглээний урлаг болон үлддэг.

Хэрэглээний урлагийн төрөл: Сүлд тэмдэг

Сүлд нь тухайн улсын эрхэмлэн үзэх албан ёсны тэмдэг юм. Тиймээс сүлдийг зурж бодохдоо хийц хэлбэрийн хувьд нарийн зурагдсан байхаар бодож улсын бэлэгдэлийг товч тодорхой хэнд ч ойлгогдохоор харуулах, утга санаа нь маш баялаг дүрслэл, ур хийц сайтайгаар зохиомжлон, өнгийн олон сонголтоос улс үндэсний бэлэгдэл болсон өнгийг шилж авсанаараа онцлог болдог.

Жишээ нь: Монгол Улсын сүлд хөх тэнгэр, Алтан шар өнгө зонхиолж монгол орон хөх тэнгэр, Алтан нарны орон гэх мэт бэлэгдэлийн дүрсийг үндэсний хээ угалзтай хослуулан зурсан байдаг. Энэ зарчмаар сүлд тэмдэг нь бэлэгдэл утга санааг илэрхийлэх. Уран нарийн хийцтэй, сайн зурагдсан бодит дүрслэл юм.

Зураач дизайнер Багш Д.Ганбаатарын зохиосон Ховд жаргалант сумын сүлд тэмдэг 2004 он

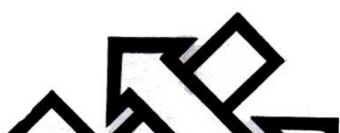
Хэрэглээний урлагийн төрөл : Лого, Барааны тэмдэг

Манай ард түмэн үсэг бичгийн зүйл үндэсний хээ угалз, геометрийн элдэв хэлбэр дүрстэй бэлэгдсэн тэмдэгийг мал сүргээ тамгалах зэргээр аж ахуйдаа уламжлал болгон хэрэглэсээр ирсэн билээ. Үүний нэг илэрэл уламжлалыг орчин үеийн лого, барааны тэмдэгийн ур хийц бэлэгдэлийн ухаанд шингээсэнтэй холбоотой.

Үйлдвэрлэлийн бараа бүтээгдэхүүн, худалдаа, спорт, хоршоо, пүүс компани бэлэгдэл таних тэмдэгийг бодож сэтгэх дээ уламжлалт ёсыг үйлдвэрлэлийн график дизайнтай хослуулан оруулж Монгол гэсэн санааг бүтээл дээ шингээж уралдаг болсон нь лого, барааны тэмдэгийн дүрсийг зохиохдоо үсэг үгээр илэрхийлэх, геометр дүрсийг оруулан хийсвэрлэн сэтгэх, шинэ сонин хэлбэр дүрсийг сонгох товч тодорхой хэллэгтэй сэтгэлгээний шаардлага хангах, зэрэг зохиомжийн шинлэг сонголтуудыг бодож хийдэг болжээ. Манай ард түмэн үсэг бичгийн зүйл үндэсний хээ угалз, геометрийн элдэв хэлбэр дүрстэй бэлэгдсэн тэмдэгийг мал сүргээ тамгалах зэрэг аж ахуйдаа уламжлал болгон хэрэглэсээр ирсэн билээ. Үүний нэгэн илэрэл уламжлалыг орчин үеийн Лого, Барааны тэмдэгийн ур хийц, бэлэгдэлийн ухаанд шингээсэнтэй холбоотой.

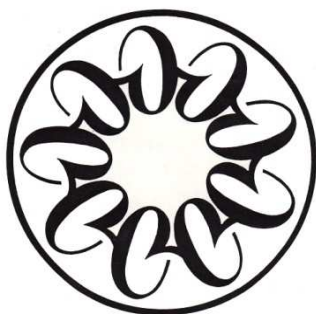
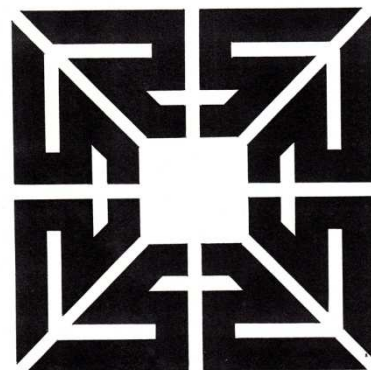
Өнгө: Лого, Барааны тэмдэгийн өнгө нь гоо сайхны таашаал өгөх үйлдвэр үйлчилгээний газрын бүтээгдэхүүний дүр төрхийг илтгэсэн аль болох цөөхөн өнгөөр хүний сэтгэлийг эзэмдэх, хүмүүсийн ухаан санаанд нийцэх, барааны тэмдэг, шриффт үсэгтэйгээ уялдан, бүтээгдэхүүний сав баглаа боодлын дүр төрхийг илтгэсэн, хосолмол өнгөөс бүрдсэн байвал жинхэнэ дизайны шийдэлтэй өнгийн мэдрэмжтэй болно. Логог зохиож буй зураач дизайнеруудаар өнгө зохиомжийг шийдүүлж байвал сайн болдог.

Ховд их сургуулийн ДУД-ны багш зураач дизайнер Д.Ганбаатарын зохион бүтээсэн барааны тэмдэг, логонууд

“Туушин” Co.Ltd / олон улсын тээвэр зуучлалын лого барааны тэмдэгүүд УБ хот 1989 он

Монголын урчуудын эвлэлийн хороо хэвлэл чимэглэлийн үйлдвэрийн лого, УБ хот 1989 он

“Есөн хүсэл” Co.Ltd савхин хувцасны үйлдвэрийн лого, барааны тэмдэг УБ хот 1992 он

“Ариун өндөрлөг” Co.Ltd үйлдвэр, үйлчилгээ лого, барааны тэмдэг УБ хот 1993 он
 “Чингис фильм” ХХК Монгол кино үйлдвэр лого, барааны тэмдэг УБ хот 1993 он

Хэрэглээний урлагийн төрөл, үйлчилгээний тэмдэг:

Үйлдвэрийн график дизайны нэг хэллэг хэлбэр болох дүрс бичээс Пиктограмм-ийг олон тооны хүмүүс цуглардаг хөл хөдөлгөөн ихтэй газаруудад ихэвчлэн хэрэглэдэг. Тухайлбал нисэх болон төмөр замын буудал, зочид буудал, худалдаа, үзвэр үйлчилгээний төв гэх мэт. Үйлчилгээний тэмдэгийг зохион бүтээхдээ энгийн хялбар элементүүдийг хялбаршуулан геометр дүрсээр зохиомжлон зурах, дүрс зургийг хүмүүст амархан ойлгогдохоор бүтээх.

Үйлдвэрийн график хэвлэлийн шрифт хот суурин, гудамжны нэр, байшингийн дугаар, тээвэрийн хэрэгсэл дэх янз бүрийн бичээс, зарлал, зурагт хуудас ордог эдгээр нь үйлчилгээний төрөл зүйлд хэрэглэддэг юм.

Жуулчны баазын үйлчилгээний тэмдэг

**ХИС-ийн Дүрслэх урлаг дизайны багш
Д.Ганбаатарын зохиосон үйлчилгээний тэмдэг**

Сүлд лого үйлчилгээний тэмдэгийн ялгаа орчин үед төрөл зүйлээр нь ялгаж салгаж ойлгохгүй таних тэмдэг бүрийг логотой адилтгаж бодох нийт хүмүүсийн дунд хэвшмэл болжээ. Үймээс лого үйлчилгээний тэмдэг зэргийг хүн болгон зохиодог юм шиг муйхар ойлголтоосоо салж мэргэжлийн дизайнеруудын түвшинд бодож хэрэглээний урлагийг хөгжүүлэх хэрэгтэй болжээ.

Дүгнэлт

Манай оронд хэрэглээний урлаг олон хэлбэрээр хөгжиж байгаа. Гагцхүү энэ төрөлийг урлаг уран сайхны төрөл зүйлд оруулдаггүй хэрэглээ талдаа байдагаар ойлгодог учир үүнийг ялгаж салгах ойлгох нь орчин үед хэрэгтэй болжээ.

НОМ ЗҮЙ

1. Ш.Цэвээндорж “График дизайн” УБ 2003 он
2. Н.Бавуужав “Дүрслэх урлагийн дээжис” УБ 2003 он
3. Jasabupokuwayama “Zelchin Marken and signets 3000 internationale Beispiele 1973by

ЭСГИЙ ШИРМЭЛИЙН БҮТЭЭЛ ДЭХ УРАН САЙХНЫ СЭТГЭЛГЭЭ

Д.Гантулга
ХИС-ийн ГХСС-ийн ДУД-ы тэнхим
E-tail:gantulga_0522@yahoo.com

Түлхүүр үг: **Хийсвэр, бодит дүр-хэмнэл, давтамж- тоон утга илэрхийлэл-арга билигийн шүтэлцэл.**

Амьтны дүрст урлагийн уламжлал дээр тулгуурлан “Хүннүгийн гар урчууд сонгодог бүтээлийг туурвиж байсныг Орхоны хөндийн соёлоос тухайлбал: Ноён уулын булшнаас олдсон уртаараа 2.6 өргөнөөрөө 1.95 см хэмжээний эсгий ширмэл /туурган хивсний/” дүрслэл, уран сайхны шийдэл арга технологиос харж болно./1-16/

Эсгий ширмэл бүтээлийн гол хэсэгт дан зураасаарнар зөв, буруу хөдөлгөөнийг гурван үет давхрага гарган үргэлжлүүлэн ширсэн эргүүлгэн угалзаар дүүргэж, түүнийг тойрсон өргөн хүрээнд 9 хос 18 араатан туурайтан амьтдын уран хэтрүүлэгт дүрслэлүүдийн дундуур саглагар ногоон модыг салаавчлуулан өнгө өнгийн зээгт ширмэлээр урлан хийсэн.

Түүнчилэн гол хээ, өргөн хүрээний дүрслэл хоёрын дундуур нарийн хүрээнд чагтан, босоо

тэгш өнцөгт дүрсүүдийг тодорхой давтамжуудаар байрлуулан чагтан дүрснийхээ хэвтээ чиглэлийн хоёр тэгш өнцөгтөөс /эсрэг харсан/ эх авхуулан эв нийлсэн тэгш өнцөгт дүрсүүд үүсгэн өнгө өнгийн зээгт ширмэл хийсэн байдаг.

Нэг дэх хос давьхиж яваа буга, түүн дээр эрчээрээ буун ноцож буй махчин шувууны дүрсүүд, нөгөө хосод саглагар савгатай сарлагны сэрвээн дээрээс дэлт бар хазаж буй, түүнийг доороос нь олин мөргөж байгаа, махчин амьтанд дайруулсан туурайт амьтдын амь тэмцэн тэмцэлдэж байгааг уран тод, ихэсгэл хэтрүүлэгтэй, сүрлэг ёгт байдлаар дүрслэн харуулсан дүрүүдийг давтамжинд оруулан хэмнэл үүсгэн харуулжээ.

Энэ бүгдийг тайлан уншвал гацуур, жодой модны дүрслэлийн эр үүтгэлийг төлөөлүүлсэн, агуйн зургийн уламжлал байхаас гадна, нар зөв, буруу хэмнэл гурван үет хөдөлгөөнөөр арга билигийг харуулах сэтгэлгээ, ерөөс амьдарлын эерэг сөрөг, нэгдэл тэмцлийг төв санаа болгон, түүнийг хоёр давхар

хүрээний дүрслэлүүдээр өдөөн баяжуулсан. Ингэхдээ гурван үет дүрслэл нь нөгөө талаараа ертөнцийн үүслийн /дээд, доод, дунд/ тогтоцийг харуулсан байх талтай.

Эхний хүрээний геометр дүрсүүд нь галыг илэрхийлдэг эр /босоо арга/, эм /тэвтээ билиг/ хоёр үрүүл, босоо дөрвөн өнцөгт /тэнгэр чиглэлийн эр дүрс/, хоорондоо эвссэн эр, эм газар байрлалтай хэвтээ дөрвөн өнцөгт /билиг/ дүрсүүдээр үржил хөгжлийн арга билигийн гүн ухааныг харуулсан уран сайхны сэтгэлгээ болдог.

Улмаар түүний гадуур байх өргөн хүрээний уран давтамжит дүрүүд нь тэнгэр, газрын төлөөлөл, тэмцэл нэгдлийн илэрхийллийг тэнгэр үзлийн 9-ийн тоон давтамжаар харуулан үндсэн утга санаагаа хөгжүүлж буй арга билигийн гүн ухааны сэтгэлгээ болдог. Хоёр давхар хүрээний утга санаа нь ерөнхий утгаараа өмнөх уламжлалд оршдог харагдах, үл харагдах ертөнцүүдийг илэрхийлсэн уран сэтгэмжийг тухайн үедээ шинэчлэлд оруулсан хэлбэр юм.

Дээр өгүүлсэн дүрсэн өгүүлэмжүүдийг нэгтгэн үгээр илэрхийлвэл “Сав шим ертөнц нь дэлхийн гадрага, агаар мандал, хөрснөөс дотогш орших ертөнц гэсэн гурван үет тогтоцийн харилцан шүтэлцэлд оршдог хийгээд хүн ба амьтан нэгэн адил түүнд хамрагдаж түүний жам ёсоор амьдрах ёстой” гэсэн гүн ухааны сургаал гэж үзэж болно. Энэ утга санаанаас асар олон салбар ухагдахуун салаалан түгэх болдог.

Туурган хивсний утга илэрхийлэл ийм байхад дүрийн боловруулалтын хувьд хөдөлгөөний аясаар шогших, хатирахыг, нисэх, нисэн буух, дээрээс доош дарах, доороос нь дээш өлгөх эрчмүүдээр үзүүлсэн нь хэмнэл хөдөлгөөн дахь арга билигийн шүтэлцэлийг зөв таацуулан тохируулж, тэр нь үзэгчийн сэтгэлд хүүрнэл бий болгосон дүрслэл харагддаг. Иймд Хүннүгийн үеийн ардын урлагт арга билигийн ухаанд суурилсан сэтгэлгээ зонхилж байсныг булшнаас гарсан хоёр ширдэг /нэг нь Санктпетербургийн эрмитажид/ бэлхэнээ харуулж байгаа бөгөөд энэ нь гар урлал, чимэглэлийн хүрээнээс хэтэрч бүхэл бүтэн гүн ухааны үүднээс амьдралыг тайлан өгүүлсэн урлагын сонгодог бүтээл болсон гэж үзэж болдог.

Ардын урлагт араатан, жигүүртнийг өвсөн идэшт амьтантай, номхон дөлгөөн амьтадыг догшин шүүрүүн ааштай махчин амьтантай нэгэн хавтгай дээр дүрслэх, ургамал цэцэг навчийг эрвээхэй, цог хорхойтой, хангарьдыг могойтой, дөрвөн хүчтэнийг элдэв дөлгөөн хэлбэрийн аль эсвэл утга санааг нь хөгжүүлсэн дүрсүүдтэй нэгтгэн хавтгайд хамт дүрсэлдэг уран сайхны сэтгэлгээний эхлэл, өрнөл эндээс эхтэй.

Ер нь ардын урлагийн чимэглэлд нэг дүрт хэрэглээ байдаггүй.

Дүгнэлт: Хүннүгийн гар урчуудын бүтээсэн туурган хивсний дүрслэлээр дэлхий ертөнцийн үүсэл тогтоц, тэдний шүтэн барилдлага, түүнтэй эвсэн амьдрах хүн төрлөхтний жам ёсны тухай арга билигийн гүн ухааныг бодит болон хийсвэр сэтгэлгээний дүрүүдээр илэрхийлсэн уран сайхны сэтгэлгээний сонгодог бүтээл юм.

НОМ ЗҮЙ

1. Цүлтэм Н. Монгол уран зургийн хөгжиж ирсэн тойм. УБ., 1988. х.16

УЛС ТӨРИЙН ЗҮЙРЛЭЛД ХИЙСЭН ЗАРИМ АНАЛИЗ (ӨНӨӨДӨР СОНИНЫ ЖИШЭЭН ДЭЭР)

Н.Давааболд Докторант,
ХИС-ийн ГХСС-ийн Англи Хятад хэлний тэнхим

ТҮЛХҮҮР ҮГ: Улс төр, зүйрлэл, танихуй, үзэгдэл, судлагдахуун, зохиох, орлуулах.

Зүйрлэх үзэгдэл эртний Герег, Ромын гүн ухаантнуудын анхааралд өртөж байсан тэр цагаас хойш он цаг улиран солигдож олон зууныг ардаа үдсэн ч өнөөг хүртэл түүнд хандах сонирхол буураагүйгээр барахгүй улам бүр олон талаас хандах болжээ. Хэдийгээр хэл судлаачид зүйрлэх үзэгдэл, зүйрлэлийг олон талаас судалж хэлний уг үзэгдэлтэй холбоотой олон асуудлыг шийдэж ирсэн ч улс орон, нийгмийн амьдралд болж буй үйл явдал, өөрчлөлт шинэчлэл хэлэнд мөн тусгалаа олж үгийн сан шинэ үг хэллэгээр баяжин байдаг зүй тогтолтой холбоотойгоор зүйрлэлд хандах шинэ шинэ гарц ч бий болсоор байдаг ба хэлний бөгөөд хэлэхүйн хэмжээний зүйрлэл ч мөн энд хувь нэмрээ оруулсаар буй. [5:27]

Зүйрлэл нь сүүлийн үед нилээн өргөн хөгжиж хэл шинжээчид эрдэмтэдийн анхаарлыг татсаар байна. Хэдий энэсэдэв нь монголд төдийлөн сайн судлагдаагүй ч орос болон англи хэлэнд аль хэдийн хэл шинжлэлийн түвшинд судлагдан ирсэн байна.

Бид энэхүү сэдвээ илүү өргөн судалж таньж мэдэхийн тулд орчин цагийн хэвлэлээс нийтдээ 300 “улс төржсөн” зүйрлэлийг түүвэрлэн ажиглалт хийхэд маш олон салбар чиглэлийн улс төрд огт хамааралгүй үг нийлэмжээр дамжуулан зүйрлэн илэрхийлсэн байна. Тиймээс бид чухам ямар үг нийлэмжээр түлхүү илэрч байгааг нь харгалзан дараах хэсгүүдэд хуваасан болно.

1. Монголчуудын ахуй амьдрал, мал аж ахуйтай холбоотой үгс
2. Эмнэлэгийн чиглэлийн
3. Харь хэлнээс орж ирсэн гадаад үгс болон үгийн нийлэмж
4. Спорт болон тоглоомонд хэрэглэгдэх үгс, үгийн нийлэмж
5. Хоол хүнстэй холбоотой гэх зэргээр ангилан үзсэн болно.

1. Монголчуудын аж амьдрал, мал аж ахуйтай холбоотой үгсээр зүйрлэсэн нь:

1. Засгийн газарт түүнээс өөр “*ташуур барих*” хүнгүй болоод байгаа өнөө цагт тун нүдээ олсон алхам байлаа.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №038)

2. Кипрт Ерөнхийлөгчийнэхлэв. Консерватив намын Никос Анастасиадес энэ *сунгаанд* тэргүүлж буй бөгөөд хамгийн хүчтэй өрсөлдөгч Ставрос Маласаас 15 хувийн дээгүүр үзүүлэлттэй байгаа аж.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №038)

3. Мөн *угшил нэгтэй* МАХН –ынхантайгаа үл ойлголцож сонгуульд 2 тусдаа орсон.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №038)

4. Оюутолгой төслийн хөрөнгө оруулалтын гэрээг байгуулахдаа зардлыг “*чөдөрлөх*” цаашид нэмэгдүүлэхгүй байх талаар заалт оруулаагүй юм байна.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №038)

5. Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн *төвөргөөнтэй* зэрэгцээд МАН, МАХН –ыг эвсэж сонгуульд оролцох таамгийг хэвлэлүүд дэвшүүлж эхлээд байна.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №042)

6. Шинэ засаг төрөө төвхнүүлэх, бодлого зорилгоо тодорхойлох, *ачаа тэн дааж, жолоо бурантаг хөтлөх* хүмүүсээ тодруулах ажил арга хэмжээгээ эхлүүлэх гээд хамгийн амин чухал үе энэ мөн биз ээ.(Өнөөдөр 2012, 11сар, №277)

7. С.Эрдэнэ сайд хийсэн ажил, бодит үр дүнгээрээ яах ч аргагүй сайдуудын чансаанд *аманд хүзүүнд* давхиж байна.

(Өнөөдөр 2012, 11сар, №277)

Хүснэгт 1–т бид дээрх монгол ахуй амьдрал мал аж ахуйтай холбоотой үгсийн тус бүрийн давтамжийг харууллаа. Давхардсан тоогоор нийт 85 үг, нийлэмжийн давтамжийг харууллаа.

Хүснэгт 1

д/д	Үгс ба нийлэмж	Тоо/Нийт 85	Эзлэх хувь
1	Ташуур, ташуур барих	7	8.2
2	Сунгаа	14	16.4
3	Угшил нэгтэй	5	5.8
4	Чөдөрлөх	4	4.7
5	Төвөргөөн	1	1.1
6	Голомтоо сахих	2	2.3
7	Ачаа тэн даах	1	1.1
8	Бурантаг хөтлөх	1	1.1
9	Аман хүзүүнд	2	2.3
10	Хомоол хамагчид	1	1.1
11	Баян ходоод	1	1.1
12	Сэгэртэй	1	1.1
13	Бууриа солих	1	1.1
14	Хазаарлах	3	3.5
15	Саалийн үнээ	2	2.3
16	Туших	4	4.7
17	Сойх	10	11.7
18	Чөдөр,чөдөрлөх	4	4.7
19	Үүц задлах	6	7
20	Хөрсөнд буулгах	1	1.1
21	Нутагшуулах	1	1.1

22	Хаяа хатавч	1	1.1
23	Хиншүү,хярвас	1	1.1
24	Хоймор	1	1.1
25	Битүү морьд	2	2.3
26	Тоосоо өргөх	2	2.3
27	Зүсэлсэн	1	1.1
28	Бяруунууд	1	1.1
29	Морьд	2	2.3
30	Өнгөлөө	1	1.1

Дээрх хүснэгтээс үзэхэд хамгийн их давтамжтай үгс нь *сунгаа, сойх, ташуур, ташуур барих* гэсэн үгс байна. Энэ бүгдийг танихуйн талаас авч үзбэл монголчуудын ахуй амьдралтай холбоотой тэр дундаа морины холбогдолтой үгс зонхилж байгаа нь монголчууд эрт дээр үеэс өнөөг хүртэл морио хайрлан хүндэтгэж, дээдэлж явдаг төдийгүй сэтгэлзүйд нь морьтой холбоотой аливаа зүйл үргэлж тодрон байдаг гэдэг нь энэхүү зүйрлэлийг илэрхийлэхэд мөн тусгалаа олж байна.

2. Эмнэлэгийнхолбоотой үгс болон нийлэмж

1. Хөршүүдийн шинээр нээсэн болон дахин нэмэгдэх гарц шуурхай, найдвартай, хэн хэндээ ашигтай үйлчлэх гэсэн зах зээлийн зарчмаас харвал сайд олон нийтэд ердөө *"тайвшруулах тариа"* хийсэн болж таарав.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №042)

2. УИХ –ын гишүүдээс Ж.Батзандан л түүнд *"харшилтай"* байгаа юм.(Өнөөдөр 2012, 12сар, №300)

3. Н.Энхбаяр төрийн тэргүүнийг *өлгийдэх үү*.(Өнөөдөр 2013, 03сар, №052)

4. Дайн өдөөх, зөрчил дэгдээх нь АНУ-ын санхүүгийн системд *"амь тариа"* болдог нь амьдрал дээр нэг бус удаа батлагдсан.(Өнөөдөр 2012, 03сар, №070)

5. ...цөмийн эрчим хүч, АЦС ыг дагалдсан *"шүдний өвчин"* болох цөмийн хог хаягдлын асуудлыг хөндсөөр ирсэн. (Өнөөдөр 2012, 03сар, №068)

6. Ингээд л сонгуулийн *"синдром"* –д улс орон живнэ.(Өнөөдөр 2012, 03сар, №068)

Хүснэгт -2

д/д	Үгс нийлэмж	Тоо/нийт 16	Эзлэх хувь
1	Тайвшруулах тариа	1	6.2
2	Төрүүлэх	1	6.2
3	Харшил	2	12.5
4	Өлгийдөх	1	6.2
5	Амь тариа	4	25
6	Шархадсан	1	6.2
7	Эм	1	6.2
8	Шүдний өвчин	3	18
9	Вирус	1	6.2

Энэхүү хүснэгтээс харахад *амь тариа, харшил, шүдний өвчин* зэрэг үгс бусдаасаа илүү давтамжтай орсон байна.Энэ нь магадгүй сүүлийн үед түгээмэл хэрэглэгдэх болсон мөн илүү их дэлгэрч буй өвчний нэр байж болох юм.

3. Гадаад үгс

1. Ерөнхийлөгч хүртэл үүнийг нь дэвэргэж, үлгэр жишээгээр *шоудаж* байна.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №040)

2. Харин *"лообий төслийг дэмжсэн"* гэх шүүмжлэлд өртөж буй Засгийн газрын хийх ёстой ажил одоогоор зуун задгай байна.(Өнөөдөр 2013, 01сар, №024)

3. АН-ынхан өөрсдөө зөрчөөд байдаг шүү дээ гэсэн *"мэссез"* өгөв.(Өнөөдөр 2013, 01сар, №005)

4. Шинэ жил дөхөж Ерөнхий сайдаас эхлүүлээд бүх л сайдууд нь ийш тийш зөрөлдөн давхилдаж, багачуудад бэлэг тараадаг *моод* дэлгэрлээ.(Өнөөдөр 2012, 12сар, №300)

5. АН өөрөө улс төрийн том *"брэнд"*.(Өнөөдөр 2011, 06сар, №150)

6. Намын хороо байгуулах хуралд 68 гишүүн оролцсоны цөөнгүй нь Архангайн ардчилсан хувьсгалын *партизанууд* гэнэ.(Өнөөдөр 2008, 01сар, № 013)

Хүснэгт -3

д/д	Үгс, нийлэмж	Тоо/нийт 33	Эзлэх хувь %
-----	--------------	-------------	--------------

1	Шоу, шоудах	13	39.3
2	Лообийдох	2	6
3	Синдром	3	9
4	Мэссеж	2	6
5	Брэнд	2	6
6	Моод	2	6
7	Партизан	1	3
8	Виз	9	27

Энэхүү хүснэгтэд бид гадаад үгсээр илэрхийлэгдсэн ямар үг нь давталттай байгааг тодрууллаа. Хүснэгтээс харвал *шоу, виз* гэсэн үгс илүү өндөр давтамжтай гарсан байна. Ер нь сүүлийн үед даяаршлалтай холбоотойгоор нөгөөтэйгүүр монгол хэлний хэм хэмжээ, тогтонги байдал алдагдсанаас гадаад үгийг шууд эх хэл шигээ яриандаа оруулж хэрэглэх болсон. Тэрхүү орж ирж буй гадаад хэлний үгс тухайн цаг үе, нийгмийн байдал хөгжлөө дагаж ирдэг гэж бид үзэж байна. Чухам яагаад энэхүү шоу, виз гэх үгс илүү хэрэглэгдэж байна вэ гэдгийг бид тухайн нийгмийн байдлаас болж байгаа гэж үзэж байна. Учир нь сүүлийн үед монголд залуучуудын дунд шоу гэдэг нэлээн түгэн тэдний дунд шоудах гэдэг үзэгдэл маш ихээр бий болох болсонтой холбоотой мөн өнөө үед хүн бүхэн гадаадад ажиллаж, амьдрах, сурах хүсэл эрмэлзэлтэй болсон төдийгүй үүнтэй холбоотой визний асуудал маш яригддаг тиймээс ч бидний түүсэн жишээнээс харахад сонгуульд нэр дэвших эрх авах гэдгийг виз авахтай зүйрлэн хэлсэн байна.

4.Спорт, тоглоом

1. Засагт “*даам*” гарсан Х.Баттулга, А.Гансүх нараа байранд нь тавиачээ, АН-ынхаан.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №028)

2. Ялангуяа УХАА-н сайд Х.Баттулга, зам тээврийн сайд А.Гансүх нарын *хувийн хоршин тоглолт* хэрээс хэтэрлээ.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №028)

3. Гэвч яаран *нүүдэл* хийхээс болгоомжилж байна.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №028)

4. Сонгуулийн синдромыг нэг хэсэгтээ л намжаах сүүлийн, бас хариуцлага өндөр *буухиа*нд өрсөлдөх магадлалтай намууд хэрхэн бэлтгэж, хандаж буйг тандлаа.(Өнөөдөр 2013, 01сар, №005)

5. Ц.Нямдорж уул нь ч хариу *мэх* сайтай л даа.(Өнөөдөр 2012, 03сар, №069)

6. Гэвч Б.Дэлгэрмаа бол АН-ын оюун санааны хүрээллийг тодорхойлогчдын нэг Дорно Говийнхны зуун дамжсан бахархал Н.Норовбанзадын охин атлаа “*өвдөг шороодсон*” шүү дээ.(Өнөөдөр 2012, 03сар, №061)

Хүснэгт -4

д/д	Үгс, нийлэмж	Тоо/нийт 21	Эзлэх хувь
1	Даам	1	4.7
2	Хоршин тоглолт	1	4.7
3	Буухиа	1	4.7
4	Мэх	1	4.7
5	Өвдөг шороодох	3	14.2
6	Хөзөр	3	14.2
7	Нүүдэл	2	9.5
8	Нокаутанд орох	1	4.7
9	Өрөг дээр	1	4.7
10	Марафон	2	9.5
11	Тахимаа өгөх	1	4.7
12	Барилдах	1	4.7
13	Шигшээ баг	2	9.5
14	Ганцаарчилсан тоглолт	1	4.7

Мөн энэхүү спорт, тоглоомын төрлийн үгс болон нийлэмжид өвдөг шороодох хөзөр гэсэн хэллэгүүд илүү давтамжтай харагдаж байна. Өвдөг шороодох гэдэг маань үндэсний бөхөд хэрэглэгддэг хэллэг хэдий ч энэхүү улс төржсөн зүйрлэлд нилээдгүй их орсон нь монголчууд бөхөд хорхойтой, бөхөө хайрлан хүндэлдэг ард түмэн учир ялагдах биш өвдөг шороодох гэдгээр хэлбэл илүү чихэнд ойр сонсогдож хүмүүсийн сонирхол татах ба хүмүүст хүрэх нь арай хурдан байж болох талтай юм.Түүнчлэн эдгээр үг хэллэгүүдийг улс төрийн зүйрлэлд шууд ашиглаж буйн тухайн ард түмэнд аль хэдийн дасал болсон нийтлэг бүгд мэддэг

түгээмэл болсонтой холбоотой. Жишээ нь: Монгол улсад бөхийн талаар мэдэхгүй хүн байдаггүй бүгдэд тодорхой ойлгомжтой зүйл юм.

5. Хоол хүнс

1. Монгол улс бол *дуртай нь хүлхдэг чихэр биш* гэдгийг харуулав.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №028)
2. ...Ерөнхий сайд тэнцвэр хадгалахын тулд бондыг төдийгүй улс орны хөгжлийг хурдасгах бусад том төслийг намын бүлэглэлүүддээ *бялуу болгон*хуваарилж эхлэв үү.(Өнөөдөр 2013, 01сар, №024)
3. Хэнч халдаж зүрхэлдэггүй "*хатуу самар*" С.Баярцогтыг дуэлд дуудах зориг гаргаж санаанд оромгүйүйдлэлхийжчадсанаараатэр 2012 оныдуулианыголэзэнбайлаа.(Өнөөдөр 2013, 02сар, №038)
4. Ер нь улс гүрнүүдийн геополитикийн бодлогын үр дүнд манайд ийм байдал үүсэн буй болж, нийгэм маань тэр аяараа "*хонины шөл*" болж хувирсан. Энэ шөлний дээд хэсэгт хөвөх нимгэн "*тосон давхарга*" болох тавхан хувь нь баялгаас хүртэж, үлдсэн "*усан шөл*" болох ард түмэн туйлдан ядуурч байна.(Зууны мэдээ 2013, 03сар, №51)
5. Шинэ сонгуулийн босгон дээрх "*эрт ургацын ногоо*"–нууд улс төрийг авъяас ухаанаа сорих талбар болгож буй бол түүнд дургүйцэх юм алга.(Өнөөдөр 2011, 06сар, №148)

Хүснэгт – 5

д/д	Үгс нийлэмж	Тоо/нийт 19	Эзлэх хувь
1	Чихэр	1	5.2
2	Бялуу	7	36.8
3	Самар	5	26.3
4	Хонины шөл	1	5.2
5	Усан шөл	1	5.2
6	Тосон давхарга	1	5.2
7	Шүүс	1	5.2
8	Шинэхэн ногоо	2	10.5

Улс төржсөн зүйрлэлд хоол хүнстэй холбоотой үгс ихээр орж ирж байна. Дээрх хүснэгтээс харахад бялуу хамгийн их буюу 36.8хувьтай, самар 26.3 хувьтайгаар энэхүү ангилалд хамгийн давтамжтай хэрэглэгдсэн байна.

ДҮГНЭЛТ

Улс орон, нийгмийн амьдралд болж буй үйл явдал, өөрчлөлт шинэчлэл хэлэнд мөн тусгалаа олж шинэ үгийн сан шинэ үг хэллэгээр баяжин байдаг зүй тогтолтой. Үүнтэй холбоотойгоор зүйрлэлд хандах шинэ шинэ гарц бий болсоор байна. Тиймээс ч бид энэхүү судалгааны ажилдаа зүйрлэлийн яруу дүрслэл тэр дундаа улс төрийн зүйрлэл үүсэх талыг судлаж орчин цагийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн хуудаснаа олон таарах болсон энэхүү зүйрлэлийг сонингоос түүж судалгааныхаа явцад нийт 300 улс төржсөн зүйрлэлийг ялган авч эдгээр зүйрлэлийн үг нийлэмжийн хувьд анхаарч илэрч буй төрлийн хамаарлаар нь хамгийн их хэрэглэгдсэн төрлүүдийг тодорхойллоо.

1. Монголын ахуй амьдрал аж ахуйтай холбоотой
2. Эмнэлэгийн чиглэлийн
3. Спорт тоглоомын
4. Гадаад үг
5. Хоол хүнстэй холбоотой үг болон нийлэмж гэсэн 5 төрөлд хуваалаа.

Мөн төрөл бүрээс хамгийн их давтамжтай үгсийг илрүүлж танихуйн талаас нь тайлбарлалаа.

1. Монголчуудын ахуй амьдрал мал аж ахуйтай холбоотой үгсээс *сунгаа*16.2%,*сойх*11.7%,*ташуур*8.2% барих гэсэн дан морины холбогдолтой үгс илүү давтамжтай байгааг бид монголчууд эрт дээр үеэс морьтойгоо хамт байж морио хайрлан хүндэлж ирсэн төдийгүй энэ уламжлал нь өнөөг хүртэл монгол хүний сэтгэл зүрхэнд байнга байдаг гэдгийг илтгэж байна.
2. Эмнэлэгийн чиглэлийн үгсээс харахад *амь тариа*, *харишил*, *шүдний өвчин* зэрэг үгс бусдаасаа илүү давтамжтай орсон байна. Энэ нь магадгүй сүүлийн үед түгээмэл хэрэглэгдэх болсон мөн илүү их дэлгэрч буй өвчний нэр байж болох юм. Мөн олны дунд түгээмэл
3. Аливаа хэлний үгийн сан баяжих нэг хэлбэр нь харь хэлний үг зээлдэх үзэгдэл ба шинэ үг хэллэг үүсэх энэ арга улс төржсөн зүйрлэлд ч мөн идэвхитэй байгаа нь бидний судалгаанаас харагдаж байна. Тэр дундаа эдгээр гадаад үгсээс *шоу*(39.3%), *виз*(27%) гэсэн үгс илүү өндөр давтамжтай гарсан байна. Бас нэг зүйл нь даяаршлал болон, тухайн нийгмийн байдал хөгжлөө дагаж гадаад үгс орж ирдэг гэж бид үзэж байна. Чухам яагаад энэхүү шоу, виз гэх үгс илүү хэрэглэгдэж байна вэ гэдгийг бид тухайн нийгэм болон хүмүүсийн ахуй амьдралаас шалтгаалж байгаа гэж үзэж байна. Учир нь сүүлийн үед монголд залуучуудын дунд шоу гэдэг

нэлээн түгэн тэдний дунд шоудах гэдэг үзэгдэл маш ихээр бий болох болсонтой холбоотой мөн өнөө үед хүн бүхэн гадаадад ажиллаж, амьдрах, сурах хүсэл эрмэлзэлтэй болсон төдийгүй үүнтэй холбоотой визний асуудал маш яригддаг тиймээс ч бидний түүсэн жишээнээс харахад сонгуульд нэр дэвших эрх авах гэдгийг виз авахтай зүйрлэн хэлсэн байна.

4. Спорт, тоглоомын төрлийн үгс болон нийлэмжид *өвдөг шороодох*, *хэзэр* гэсэн хэллэгүүд илүү давтамжтай харагдаж байна. Өвдөг шороодох гэдэг маань үндэсний бөхөд хэрэглэгддэг хэллэг хэдий ч энэхүү улс төржсөн зүйрлэлд нилээдгүй их орсон нь монголчууд бөхөд хорхойтой, бөхөө хайрлан хүндэлдэг ард түмэн учир ялагдах биш өвдөг шороодох гэдгээр хэлбэл илүү чихэнд ойр сонсогдож хүмүүсийн сонирхол татах ба хүмүүст хүрэх нь арай хурдан байж болох талтай юм. Түүнчлэн эдгээр үг хэллэгүүдийг улс төрийн зүйрлэлд шууд ашиглаж буйн тухайн ард түмэнд аль хэдийн дасал болсон нийтлэг бүгд мэддэг түгээмэл болсонтой холбоотой төдийгүй хэлэхэд сэтгэлд илүү дотно хүлээж авах магадлалтай. Жишээ нь: Монгол улсад бөхийн талаар мэдэхгүй хүн байдаггүй бүгдэд тодорхой ойлгомжтой зүйл юм.

5. Улс төржсөн зүйрлэлд хоол хүнстэй холбоотой үгс ихээр орж ирж байна. Эдгээр үгсээс *бялуухамгийн* их буюу 36.8 хувьтай, *самар* 26.3 хувьтайгаар энэхүү ангилалд хамгийн их давтамжтай хэрэглэгдсэн байна. Эндээс харахад сүүлийн үед монголчууд баяр ёслол бүр дээр бялуу задалж бүгд хуваан амсдаг заншил бараг уламжлал болоод байна. Тиймээс энэхүү уламжлал болсон зүйлийг улс төрийн янз бүрийн баялаг хувиарлалт гэх мэт ёс бус зүйлээр зүйрлүүлэн хэлсэн нь энгийн төдийгүй хүнд илүү ойр сонсогдож ойлгоход илүү дөхөм байх магадлалтай.

6. Улс төржсөн зүйрлэл үүсэхэд маш олон төрлийн үгс болон нийлэмж хэрэглэгдэж байгааг бид эдгээр жишээнүүдээс харж байна. Эдгээр олон төрлийн үгсээс хамгийн их хэрэглэгдэж буй үг нь *сунгаа*, *сойх*, *аав*, *ах*, *шоу*, *виз*, *ногоон гэрэл* зэрэг хамгийн их давтамжтай илэрч байна. Энэхүү үгсийн давтамжаас харахад монголчуудын ахуй, зан заншил, соёлыг илтгэх үгс байна. Жишээ нь: Монголчууд аавыгаа өрхийн тэргүүн хэмээн дээдэлдэг, ер нь ахмад хүнийг маш ихээр хүндэлдэг энэ үүднээс улстөрийн зүйрлэлд дарга, Ерөнхий сайд гэхийг аав, хамгийн анхны гэхийг ах гэх зэргээр зүйрлэн хэлсэн гэж үзэж байна. Шоу, виз ногоон гэрэл гэх үгнүүд нь нийгмийн хэрэгцээ шаардлагаас үүдэн олны дунд ихээр хэрэглэгдэх болсон учраас энэ зүйрлэлд илүү ихээр хэрэглэгдэх болсон.

Энэ бүгдээс дүгнэхэд эдгээр утга шилжин “шинээр төрж” буй өвөрмөц нийлэмжүүд монголчуудын уламжлалт ахуй амьдрал, ёс заншил, уламжлал мөн тухайн нийгэм цаг үе хөгжлөө даган хүмүүсийн амьдрал ахуйд шинээр гарч ирж олны дунд ихээр хэрэглэгдэх болсон үгсээр илэрхийлэгдэж буй нь давхар монголчуудын ахуй амьдрал, соёл заншил төдийгүй тухайн үеийн нийгмийн амьдралыг таньж болох бас нэгэн сонирхолтой баримт болж болно гэж таамаглаж байна. Мөн улстөрийн хүрээнд болдог янз бүрийн ээдрээт асуудлуудыг ард иргэдийн мэддэг тэдний дунд хэрэглэж заншсан ахуй амьдрал, ёс заншил, уламжлалт зүйлстэй нь зүйрлэн хэлсэн нь тэдэнд ойлгоход хялбар сонирхолтой байх магадлалтай юм. Энд зүйрлэлийн олон нийтэд нөлөөлөх үүрэг голлож байгаа нь харагдаж байна.

Resume

SOME ANALYSIS ON POLITICAL METAPHORS OF MODERN PRESS LANGUAGE

We have made some analysis on about 300 political metaphors of the modern press language and we noticed that so many unrelated words and expressions were used to create political metaphors. So we worked to define what kind of expressions are mostly used to create them in Mongolian language.

НОМ ЗҮЙ

1. Батчулуун Д. Хэл шинжлэлийн удирдтгал. УБ., 2005
2. Бямбадорж Б. Орчин цагийн монгол хэлний найруулга зүй. УБ., 2012
3. Галбаатар Д. Уран зохиолын онол, түүх, шүүмжлэл. УБ., 2012
4. Нансалмаа Н “Орчинцагийн хэвлэл мэдээллийн улс төржсөн зүйрлэл” өгүүлэл УБ., 2012
5. Өнөрбаян Ц. Орчин цагийн монгол хэлний үг зүй. УБ., 2004
6. Өдрийн сонин. УБ., 2011, 2012, 2013
7. Зууны мэдээ сонин. УБ., 2013

МОНГОЛ БИЧИГ БОЛОН ТОД ҮСЭГТ ЗАРИМ ДАГАВРЫГ ТЭМДЭГЛЭСЭН НЬ

Б.Даваадорж. доктор
ХИС НХУС Хэл зохиолын тэнхим

Монгол хэлний эгшгүүд нь үгэнд байрлахдаа өгүүлэх эрхтний хүчдэлийн зохицлоор өгүүлэгддэг болохыг, монгол хэлний түрүү үед өгүүлэгдэх байдлаараа харилцан ялгаатай хэлний урдуур, хойгуур хэлэгддэг эгшгүүд байсныг судлан тодорхойлсон байдаг. Ийм учраас монгол хэлний эгшиг нь юуны өмнө

эр, эмээрээ зохицдог. Монгол бичиг нь ийм зохицлыг тэмдэглэдэг гэвэл эр үгэнд өгүүлэгдэх а, о, и, эм үгнээ өгүүлэгдэх е, ө, ү эгшгүүд ба эр, эм үгэнд өгүүлэгдэнэ хэмээн үздэг и эгшгийг тэмдэглэдэг. Хэлний бүр эртний үеэс эхлээд л монгол хэлний эгшгүүд нарийн зохицолтой байсан, үүнийг бичигт тодорхой тэмдэглэсэн бичиг нь монгол бичиг юм.

Монгол хэлэнд нэг үгэнд эр, эм эгшгүүд холилдон өгүүлэгддэггүй шиг монгол бичигт энэ тогтолцоог сайтар тусгасан байдаг. Энэ тогтолцоог

1. Үг бүтээх дагаврын түвшинд авч үзвэл:

-lү-a/-lge: barily-a, tьilge, bosuly-a, bicilge, dayudaly-a, ьjelge, tarily-a, urily-a

-yur/-гьг: cokiyur, ньдьгьг, elgьгьг, maltayur, idegьг, qusuуur, mцljigьг, qanayur

-yasi/-geci: jiruyaci, kesьgeci, manayaci, bicigeci, sakiyaci, tegьgeci, aqalayaci, joduyaci

-lta/-lte: anjilta, kьselte, olulta, biyeelte, дьngnelte, ergьlte, ьnelelte, akilta, urьulta

-yu/-гьь: yadaуu, jьdegьь, bariуu, tengcegьь, akiуu, ergigьь,

2. Үг хувилгах бүтээврийн түвшинд авч үзвэл:

-nuуud/-ньгьд: dalai-nuуnd, temegen- ньгьд, adуu - nuуud, sirege – ньгьд, yaqai - nuуud

- yaci/-geci: yabuуaci, ьjegeci, sonusuуaci, kelegeci, bicigeci, qarayaci

- yarai/-gerei: ungsiyarai, medegerei, sanayarai, suruyarai, kelegerei, temecегereiуu

- yujai/-гьjei: yaguyujai, кьгьгьjei, martayujai, niсьгьjei, bosqayujai, ejegььгьjei

-lү-a/-lge: negьlge, saуulү-a, tegьlge, qayaly-a, uuуulү-a, negegelge, taуulү-a

-yul/-гьl: yagayul, idegьl, boduyul, sakiyul, qarayul, medegьl, takiyul, kilgeгьl гэх мэт.

Монгол бичигт аливаа дагавар ба нөхцөлүүд нь эр, эм үгнээ бичих хос хэлбэртэй байдаг. –mui/-мь, –nam/-nem, –ba/-be, –m-a/-m-e, –lca/-lce, –ldu/-ldьзэрэг нэг дүрсээр тэмдэглэдэг бүтээврүүдийг, гадаад дүрсээрээ ялгарахгүй тул, тухайн үгэнд шууд залгах бөгөөд үгийн тэргүүн үеийн эгшигт захируулан уншдаг. Ийм учраас монгол бичигт үгийн бүтцэд орж буй эгшиг үсгийн бичвэрийн тогтолцоо нь дүрсийн эр, эмийн бэлгэдлээр байх ба энэ нь монгол хэлнээ авиаг хэлж өгүүлэх тэрхүү онцлог шинжийг бичигт тун тодорхой тусгасныг харуулж байна. Энэ бол монгол бичигт үгийг бичиж тэмдэглэх үндсэн тогтолцоо. Энэ тогтолцоо оршин ахуйн үндэс нь монгол бичигт үа, qa үсгийг эр, эм үгнээ тус тус зурмаар тэмдэглэдэгтэй хамааралтай. үа, qa үсгийг эр, эм үгнээ зурмаар ялган тэмдэглэх үндэслэл нь монгол хэлэнд эдгээр авиа хэлний хойгуур өгүүлэгдэх боловч дотооддоо хэлний хойгуур атлаа ялгаатай өгүүлэгддэг тэр л онцлог шинжийг шүтэлшүүлэн тэмдэглэсэн байдаг.

Энэ тогтолцоо ёсоор монгол хэлнээ олны утга зааж, жинхэнэ нэрд хэлэгдэж, бичигддэг – ууд, – үүд дагаврыг монгол бичигт –nuуud/-ньгьд хэмээн эр, эм үгнээ бичигдэх үа, ge үсгийн зурмаар ондоошуулан тэмдэглэж, temegen-ньгьд, imayан-nuуud, adуun-nuуud, sirege-ньгьд хэмээн ялган хэлэлцдэг. Монгол хэлний тооны нэрд дэс дугаарыг заасан утгатай –duуag, –дьгег гэсэн дагавар байдаг. Энэ дагаврыг мөн адил үа,ge үсгийн зурмаар л ялган тэмдэглэж, таньж ойлгодог. Үүнийг монгол хэл аялгууст ямар нэгэн будилаангүйгээр ойлгон хэлэлцдэг байжээ.

Хэл цаашид хувиран өөрчлөгдсөөр урт эгшиг, хос эгшиг зэрэг эгшгийн хувьсал тогтворжиж, үг утгыг ялган хэлэлцэх болсноор, монгол бичгийн тэмдэглэгээ хэдийгээр хэвшин тогтсон боловч хэлнийхээ хожмын хувьслаас ялгаатай болсноор хэлийг эзэмнэгчдийн хүсэл зорилгоор тухай тухайн үеийн хэлж ярих байдалд дөхүүлж тэмдэглэх аргыг эрэлхийлж, энэ зорилгод давхар үзэл зорилго буй болж, түүнийгээ гүйцэлдүүлэхийн тулд бас бичиг үсгийг зохион их бага хэмжээгээр хэрэглэж байсан уламжлал монголчуудын түүхэнд байдаг.

1648 онд Заяа бандида Намхайжамц монгол бичигт суурилсан, монгол бичгийн үсэг зүйд үндэслэсэн тод үсгийг зохиосон. Тод үсгийг монгол бичигтэй харьцуулбаас үнэхээр тодорхой болсон нь маргаангүй. Тод үсэгт тухайн үеийн хэлний онцлогийг лавтайяа тэмдэглэсэн байдаг. Энэ нь дунд үеийн монгол хэлний хувьсал өөрчлөлттэй дүйж байдаг. Энэ үед монгол хэлний уруулын о, цавианууд зарим талаар үүсч, зарим талаар их өгүүлэгдэх болсноор хувьсал өөрчлөлт гарч байжээ. Үүнийг тод үсэгт тусгасны нутлагаа нь тод үсгийн тэмдэглэгээнд оршиж байна.

Тод үсгийг монгол бичигтэй харьцуулан үзвээс хэн хүн анх ажиглахад тодорхой мэдэгдэж байдгаараа долоон богино эгшгийн тэмдэглэгээ нь өөр хоорондоо ондоошсон байдаг. Үүний зэрэгцээ хэлэнд өгүүлэгдэх байдал болон бичгийн хэлнээ үгийг тэмдэглэх уламжлалыг сайтар баримталсан байдаг билээ.

Тод үсэгт өмнө дурдсан –nuуud/-ньгьд, –duуag/-дьгегхэмээх бүтээврийг –noуoйd, –duуaг хэмээн эр, эм үгэнд адил бичдэг. Энэ нь тухайн аман аялгууны өгүүлэх шинжтэй холбоотой байж болно. Ажиглалтаас үзвэл ойрад аман аялгуунд үгийн тэргүүн үеэс хойш а, давиа эр, эм үгэнд богиноор өгүүлэгддэг болбоос ā, ā авиа уртаар өгүүлэгддэг. Үгийн тэргүүн үеэс хойш а мэт авиа өгүүлэгддэд байгаа нь энэ аман аялгууны өвөрмөц онцлог юм. Ойрад аялгуунд angуoйcin, циденеāse, ayouluqsan, endöüьgei, iröāltöi, iroü гэх зэрэг бичиж байгаа нь бас иймэрхүү маягаар өгүүлдгийг тэмдэглэж байгаа бололтой.

Тод үсэгт эр, эм үгнээ ижил –noуoйd, –duуaг хэмээн яагаад бичиж байна вэ, гэдэг нь сонин байна. Бидний судалгаагаар ойрад аялгуунд үгийн тэргүүн үеэс хойш үгийн тэргүүн үед уруулшсан, эс уруулшсан эгшиг байхаас үл хамааран, эр эгшигтэй үгэнд а, ā, эм эгшигтэй үгэнд д, ā авиа өгүүлэгдэж байна.(1:185) Ийм учраас энэ а, ā, ā, ā авиа нь ерөнхий дуудлагаараа а, ā, авиа шиг бөгөөд энэ шинжид нь тулгуурлан нэг л хувилбараар хэлж, тэр нь бичигт туссан байж болохоор байна. Дээр дурдсан шинжийг онцгойлон тусгасан хэмээвээс тод үсэгт эр, эм аль ч үгэнд –noуoйd, –duуaг гэсэн хэлбэрээр бичиж байгаагийн учир ийм болно.

Монгол бичигт тэмдэглэж буй -nuγud/-ньгьд, -duγar/-дьгер дагавруудыг ойрад аялгуунаа тус тус өгүүлэх байдал нь ноγоūd-нөгōūd, duγaār-dūgāār ийм бөгөөд энд голлон өгүүлэгдэж байгаа авиа нь ū ба ā урт эгшиг авианы өгүүлэгдэх шинж давамгайлж, хос дуудлагатай бус нэг л дуудлагаар өгүүлж байгааг тэмдэглэжээ.

Монгол бичигт aγula, eγyle, tegγn хэмээн бичдэг үгийг Тод үсэгт үгийн тэргүүн үед oūla, cūle, tūn гэж бичиж байгаа нь -aγu-, -eγ- нийлцийг -oū-, -cū- нийлцээр орчин цагийн утга зохиолын хэлний уу, үү болж хувирсан авиаг тэмдэглэсэн байдаг. Монгол бичгийн хэлний -aγu-, -eγ- нийлцийн u-, ь- авиа өргөлттэй хэлэгдэн, утга ялгах авиалбарын үүрэгтэй (3:25) тэр авиа нь орчин цагийн утга зохиолын хэлэнд урт эгшиг болсон байдаг. Энэ санаа тайлбар нь тод үсгийн тэмдэглэгээгээр нутлагдаж байна. Тод үсэгт -au-, -e- гэж үл тэмдэглэн, -oū-, -cū- хэмээн тэмдэглэж байгаа нь монгол бичгийн энэхүү тэмдэглэгээнд байхгүй-о-, -ц- авиаг тэмдэглэснийг уруулын энэ хоёр авиа үүсмэл болох(2:56) талаарх тайлбар таамаглалаар үзвэл а ба u авианы нийлэмжээс o авиа, e ба ь авианы нийлэмжээс ц авиа өгүүлэхүйн явцад үүссэнийг уул, үүл гэсэн үгийн эхэнд тэмдэглэсэн байна. -o-, -ц- авианы дараах -ū-, -ü- авиа нь өмнөх авиагаа уруулын авиа болгосон боловч өөртөө өргөлттэй байгаа учир уул, үүл дуудлагыг хадгалж -oū-, -cū- хэмээн тэмдэглэгдэж байна. Ийнхүү тод үсэгт тухайн үеийн авианы онцлог шинжийг тодорхой тусгасан байдаг.

Тод үсэгт үгийн нэгдүгээр үеийн -oū-, -cū- гэсэн тэмдэглэгээ үгийн тэргүүн үеэс хойш мөн адил тохиолддог. Жишээлбэл: qalaγun - qaloūn, keceγ - kecuū, terigγten - terigcūten, angγucin - angγoūcin, aγuluγsan - aγoūluqsan, aduγusun-u - adoūsuni, aγuqui - aγoūqui, endegūū - endōū, iγaγu - iγoū гэх мэт.

Орчин цагийн утга зохиолын хэлэнд урт уу, үү эгшиг болчихсон эгшиг авианы тэр байранд -oū-, -cū- гэсэн тэмдэглэгээ тод үсэгт түгээмэл байна. Энэ нь нэг талаас ойрад аялгуунд дан урт эгшиг байхгүй, богино эгшиг + урт эгшиг байгааг, нөгөө талаас o, ө эгшиг нь монгол хэлийг монгол бичгээр тэмдэглэж байх тэр үед үгийн тэргүүн үеэс хойш монгол хэлэнд өгүүлэгддэггүй байсан учраас монгол бичигт тэмдэглэдэггүй байсан боловч арван долоодугаар зууны үед үгийн тэргүүн үе ба тэргүүн үеэс хойш түгээмэл өгүүлэгддэг болсон тул энэ онцлог ойрад аялгуунаа байсныг бичигт тусгаж, o, ө авиа үүсмэл болохыг тус тус илэрхийлж байна.

Тод үсэгт эр, эм эгшигийг тэмдэглэж буй үсгийг нэг үгийн дотор хольж бичдэггүй, энэ нь монгол хэлэнд нэг үгэнд эр, эм эгшгүүд холилдон өгүүлэгддэггүйгээс хамаарч байна. Бас тод үсгийн бичлэгийн журамд ялангуяа үгийн тэргүүн үед o ба ө авиа байваас тэргүүн үеэс хойш тэр авиа л бичигддэг бичгийн хэлний онцлог бий. Жишээлбэл: nom - nomoāso, nomoā, nomoūd, nomoār; нцкцг - нцкцгāsq, нцкцгā, нцкцгāsq; kцl - kцлān, dцrбцнцāsq; jokoāl - jokoāloār, jokoāloāso; гэх зэрэг.

Тод үсгийн энэхүү тэмдэглэгээ нь удаан хэмээх тэмдэг ба гэдэс зурмын байрыг бас илэрхийлж байна. Тодруулбаас удаан хэмээх тэмдгийг a, e, o, ц үсгийн дараа бичдэг болхулаа гэдэс зурмыг гэдэс зурам, бас шилбэ зурмын дараа бичиж байна. Ийнхүү урт эгшигийн тэмдэглэгээ нь зурам тэмдгийн байрыг илэрхийлэхийн зэрэгцээ ойрад аялгууны урт эгшиг нь богино эгшиг ба урт эгшигийн нийлцтэй, үүний удаан дуудагдаж байгаа эгшиг нь эртний монгол хэлний утга ялгах өргөлтөт эгшигийн байранд байж тэр үүргийг гүйцэтгэдэг эгшигийн хувьсал өөрчлөлтийг тэмдэглэж байна.

Монгол хэлэнд жинхэнэ нэрийн тоог илэрхийлдэг ноγоūd, тооны нэрд юмсын дэс дарааллыг тэмдэглэдэг -duγaār гэсэн дагавруудын тэмдэглэгээ нь нэгдүгээрт удаан хэмээх тэмдэг ба гэдэс зурмын байрыг, хоёрдугаарт ойрад аялгууны урт эгшигийн тэмдэглэгээг, гуравдугаарт авианы дуудлагын ойролцоо шинжийг анхаарч, нэгээр нь төлөөлүүлэн тэмдэглэдэг зэрэг тод үсгийн тэмдэглэгээний онцлогийг харуулж байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Даваадорж Б. Ойрад аялгууны богино эгшиг, түүний онцлог. “Баруун монголчуудын түүх соёлын зарим асуудал” УБ., 2007 х=180-187
2. Жамьян Г. Тод бичиг судлалын өгүүлүүд “Ойрад судлалын номын сан” XXVII. УБ., 2012 х=53-58
3. Лувсанвандан Ш. Орчин цагийн монгол хэлний урт эгшигийн гарлын тухай асуудалд. Хэл зохиол судлал 4-р боть УБ., 1967 х=3-26

СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, УКАЗЫВАЮЩИЕ НА КОЛИЧЕСТВО ПРЕДМЕТОВ В МОНГОЛЬСКОМ И ЯПОНСКОМ ЯЗЫКАХ

Кафедра географии, ХoГУ
Л.Даваасүрэн, магистр

Ключевые слова: *существительные, указывающие на количество в монгольском и японском языках, число имён существительных, сравнительная лингвистика*

Краткое содержание: Имя существительные, которые указывают на количество предметов, употребляются обычно на указание собирательных веществ, и пользуются словом “штука” для обозначения количества неодушевлённых предметов. В японском языке почти каждое существительное, обозначающее

количество предметов всегда употребляет другое существительное, указывающее на количество. Это связано с менталитетом японцев и с их письменной культурой.

Введение

В настоящее время внешняя связь Монголии расширилась и установлена дипломатическое отношение со многими странами мира. Среди них отношение между Монголией и Японией расширяется из года в год и сотрудничают во всех сферах общества. Число университетов и училищ, средних и элементарных школ, подготавливающих специалистов японского языка, прибавляются Монголии. Некоторые монгольские учёные изучили грамматику, лексикологию, страноведение и межкультурные коммуникации японского языка.

Имя числительным называется существительные, обозначающие количество и порядок предметов и явления и число действия. [1].

Имя числительное выражается в двух формах: определённые и общие, когда указывает на количество явления. Они обычно указывают на определённое количество предметов. Понятие о числах явления происходит от реального мира, а не является процессом абстрактного мышления.[4]. В Монгольском языке выражают значение число при помощи слова “штука” для обозначения количества неодушевлённых предметов и это слово прибавляется после существительных, обозначающих число животных и людей.

В японском языке в зависимости от его видов, формы и рода для обозначения количества предметов отдельные слова употребляются после числительных.

Существительные, указывающие на количество в монгольском языке

В монгольском языке в разговорной речи для обозначения количества предметов почти не пользуется словом “штука”. Кроме слова штука, в зависимости от признаки и формы предметов, употребляют слова пачка. Например: мука, сахар, рис и соль. Мы не можем выражать количество этих вещей по одному. Поэтому мы употребляем определённые количественные слова для выражения их количество. Можно считать вещи по их формой: овальным, круглым, шарообразным,каробком и пачками. В монгольском языке для обозначения длины предметов, пользуются национальными реалиями как сөөм, алд, дэлэм, алхам. Но в современное время чаще всего употребляют мировые измерительные слова как 10 метров, 5 сантиметров, 100 километрови др.

Из этого можно подытожить, что монгольский язык богат словами, обозначающими количество предметов приблизительными словами и пачками.

Существительные, указывающие на количество в японском языке

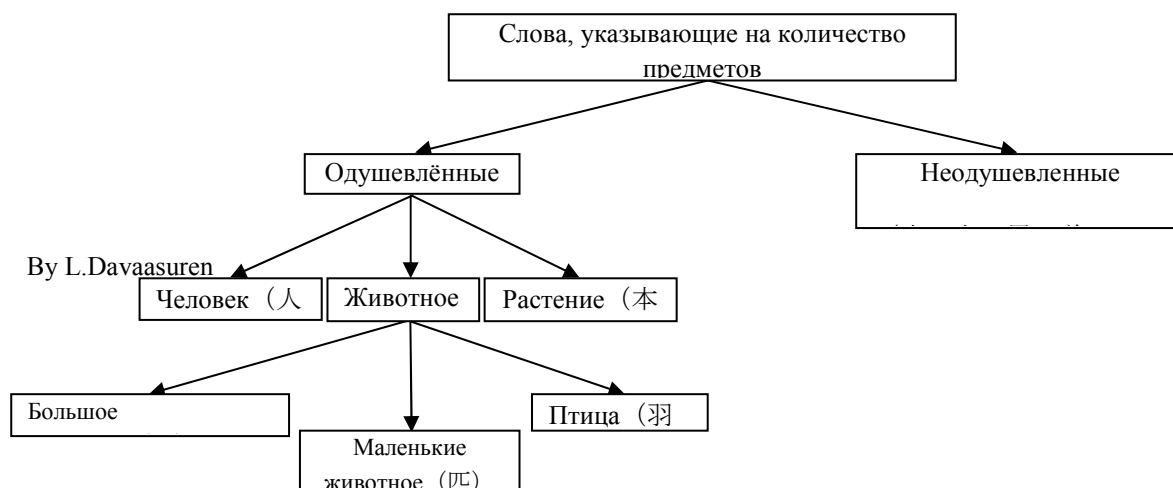
助数詞(Jyosuushi)

В японском языке в зависимости от его видов, формы и рода для обозначения количества предметов отдельные слова употребляются после числительных. Если переводить слово 助数詞(Jyosuushi) , то получается “вспомогательные числительные” . Но в настоящее время учёные и исследователи используют разные слова по своему выбору. Но в нашей научной работе мы придерживаем мнения пользоваться словом” существительные, указывающие на количество предметов” в монгольском и японском языках.

Кроме японцев, словами, указывающими на количество предметов, пользуются 助数詞(Jyosuushi) и китайцы, страны в юго-восточной азии и индианы в Америке.В современном японском языке считают более 500 видов слов, указывающих на количество предметов[5].

В японском языке, слова, указывающие на количество предметов助数詞(Jyosuushi) – включаются в части речи имён существительных. Например: Для обозначения количества вещей в тарелке, обычно ставят имя числительное впереди существительного тарелка. Пишется 皿 (sara) и произносится подходящие звуки .

В японском языке можно классифицировать слова, указывающие на количество предметов следующим образом.

By L.Davaasuren

Перед тем, как определить слова, указывающие на количество предметов в японском языке, надо рассматривать имя числительное в японском языке.

Количественные числительные в японском языке делятся на две части: японские и китайские. Числительные с одного до десяти считаются как числительными японского происхождения: **ひと**(hito), **ふた**(huta), **み**(mi), **よ**(yo) и др. Числительные китайского происхождения обычно бывают числительные, которые на японский язык пришли наряду с ханзами: **いち**(ichi), **に**(ni), **さん**(san) и др.

Возьмём примеры имён числительных японского происхождения: возраст - 20 лет **はたち**(hatachi), 30 лет - **みそじ**(misoji), но они утратили свои значения и стали выражать приблизительное количества, как около 20, и примерно 30 и др. Возраст 40 лет **よそじ**(yosoji). (Если выражать возраст 40 числительными китайского происхождения то получается **四十歳**(yonjussai)). Число двадцатое выражается **二十日**(hatsuka), тридцатое **三十日**(misoka). С давних времен для обозначения чисел свыше десяти употребляют слово **あまり**(amari) между числительными. Например: числительное 13 выражается **とお**(10) - **あまり**-**み**(3) (too-amari-mi). В древнем японском языке сто - **もも**(tomo), тысяча - **ち**(chi) и др.[7].

Сегодня в японском языке почти не пользуются словами **みたり**(mitari) для выражения три человека, **一夜**(hitoyo) одна ночь, хотя разговор идёт о предмете меньше десяти.

Числа с 1-10 японского и китайского происхождения в какой-то мере вместе употребляются в современном японском языке. Например: Числа 1-10 японского происхождения после существительных **つ**(tsu) прибавляют **ひとつ**(hitotsu), **ふたつ**(futatsu), **みっつ**(mitsutsu), **よっつ**(yotstsu), **いっつ**(itsutsu), **むっつ**(muttsu), **ななつ**(nanatsu), **やっつ**(yatstsu), **このつ**(kokonotsu), **とお**(too) и др. В современном японском языке такие числа употребляются для вычисления мелочей в ресторанах и кафе.

В общем, перед словом, произносящимся верхним тоном ханза пишется **いち**(ichi), **に**(ni), **さん**(san) китайского происхождения, а после слов японского происхождения с нижним тоном пишутся **ひと**(hito), **ふた**(huta), **みつ**(mi) и др.

Когда присоединяем китайского происхождения после существительных, может измениться произношение существительных полностью или частично.

Изменение произношения одного из них. Когда прибавим **三**(satsu-さつ) после существительного **一**(ichi-いち), то получается **三**(issatsu-いっさつ).

Произношение не изменяется. Когда прибавим **まい**(mai-枚) после существительных **いち**(ichi-一), то получается **いちまい**(ichimai-一枚), в которых произношение в никакой части не изменяется.

Изменение произношение у числительных и у существительных, указывающих на число предметов: Когда прибавим **(hon-本)** после **いち**(ichi-一), то у обеих слов **いっほん**(ippon-一本) изменяется произношение.

Как было сказано выше, в японском языке считаются более 500 слов, указывающих на число предметов.

1. Слово **本**(hon) употребляется для вычисления овальных вещей как ручка и карандаш.
2. Слово **三**(satsu) употребляется для вычисления предметов как книга и тетрадь.
3. Для вычисления людей употребляется **人**(nin).
4. Для вычисления тонких и плоских предметов употребляется слово **枚**(mai).
5. Для вычисления машин электрических механизмов употребляем **台**(dai).
6. Слово **せき**(seki) для вычисления кораблей.
7. Слово **りょう**(ryou) для вычисления вагонов.
8. Слово **き**(ki) для вычисления самолетов.
9. Слово **(hako)** для вычисления предметов в коробках и ящиках.
10. Слово **缶**(kan) для вычисления предметов в банках.

Заключение

В монгольском и японском языках слова, указывающих на число предметов, употребляются в зависимости от размеров и форм предметов.

Хотя в японском языке больше употребляются слова, указывающих на формы и назначения предметов, в монгольском и японском языках значение множественности выражается при помощи послелогов и слов, указывающих на количество предметов. Например: толгой шүдэнз, атга гурил, уут будаа, багц зүү, боодол торго, аяга цай.

Значительное употребление слов, указывающих на число предметов в японском языке связано с использованием ханзов в этом языке.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Т. Дашцэдэн “Орчин цагийн Монгол хэлний нэрийн тоо” УБ. 1980 он
2. Ц. Өнөрбаян “Орчин цагийн Монгол хэлний үгзүй” УБ. 1998 он
3. МУБИС “Орчин цагийн Монгол хэл” УБ. 2004 он
4. Б. Бямбадорж “Орчин цагийн Монгол хэлний хэлбэр судлал” УБ. 2006 он
5. Practical Japanese Workbooks “Meishi” Токио. 1997
6. Masuoka Takahi, Takubo Yukinori “Kiso nihonogo no bunrou” Токио. 1997
7. Takahide Ezoe “Gaigokujin ni oshieru nihongo bunrou nyuumon” Токио. 1987
8. Iori Isao, Takahashi Shino, Nakanishi Kumiko, Yamada Toshihiro “Nihongo bunrou Hand book” Токио. 2000

К ТАЙНАМ СЛОВА. «ЛЮБОВЬ» В ЭНЦИКЛОПЕДИИ НАЦИОНАЛЬНО-СПЕЦИФИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ РОССИИ И МОНГОЛИИ

Л.М.Дмитриева, К.В.Иванова
Алтайский государственный университет (АлтГУ), г. Барнаул

Статья подготовлена при финансовой поддержке гранта РГНФ-МинОКН Монголии «Национально-специфические реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей Западной Монголии: лингвокультурологические исследования» № 122403000 а (м)

Статья подготовлена при финансовой поддержке гранта РГНФ-МинОКН Монголии «Национально-специфические реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей Западной Монголии : лингвокультурологические исследования» №122403000 а(м)

Любовь – одно из важнейших и ключевых понятий в жизни человека. Это чувство присуще всем людям, представителям разных национальностей. Именно этот факт обусловил включение слова «любовь» в энциклопедию национально-специфических реалий России и Монголии.

Любовь – понятие многоаспектное. Оно включает в себя любовь к Родине, ребёнку, мужчине/женщине, искусству, жизни и т.д.

Русский народ – православный, поэтому важным для него является любовь христианская, которая предполагает всепрощение, любовь к ближнему своему. «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит» – пишется о любви в Библии.

Любовь – одна из главных тем мировой литературы. Практически все русские писатели прикасаются в своих произведениях к тайне великой любви. Они пытаются осмыслить этот феномен, воспевают его. Великий русский поэт А.С. Пушкин писал, что «Нет и счастья без **любви**».

При создании энциклопедии важным и приоритетным было передать все оттенки, аспекты данного понятия.

ЛЮБОВЬ

Любовь, love

Значение:

1. Чувство самоотверженной и глубокой привязанности, сердечного влечения
2. Склонность, пристрастие к чему-нибудь

Контекстная информация

Для русских:

Любовь к родине
Самоотверженная любовь
Материнская любовь
Вечная любовь
Любовь к искусству и т.д.

Для монголов:

Любовь к матери
Любовь к земле, к дому
Любимая девушка и т.д.

Пословицы:

Где любовь, там и согласие

Любовь правдой сильна

Любовь зла- полюбишь и козла

Любовь сильнее страха

Любовь начинается с глаз

Любовь за деньги не купить

Историко-культурная информация:

Философия энциклопедистов 18 века, полемизируя против аскетизма, подчёркивала радостную естественность чувства любви и сопряжённый с ним «правильно понятый интерес» индивида (в духе концепции «разумного эгоизма»). Недооценивая присущие **любви** возможности трагического самоотвержения, она часто смешивала **любовь** со «склонностью» и «благожелательностью», а счастье с гедонистическим самоудовлетворением. Коррективы были внесены идущим от Ж.Ж. Руссо движением **сентиментализма** и **«Бури и натиска»**, подготавливавшим **романтизм**; благодаря этому движению накануне и в эпоху Великой Французской революции **любовь** была понята как порыв, разрушающий рамки сословных преград и социальных условностей, воссоединяющий в стихийном единстве «то, что строго разделил обычай» (Ф. Шиллер). [С.С Аверинцев]

Художественные произведения:

Если я говорю языками человеческими и ангельскими, а любви не имею, то я – медь звенящая или кимвал звучащий. Если имею дар пророчества, и знаю все тайны, и имею всякое познание и всю веру, так что могу и горы переставлять, а не имею любви, – то я ничто. [Библия, Коринфянам, гл.13]

Любить — это прежде всего отдавать.

Любить — значит чувства свои, как реку,

С весенней щедростью расплескать

На радость близкому человеку.[Э.Асадов]

Любовь, думал я, сильнее смерти и страха смерти. Только ею, только любовью держится и движется жизнь. [И.С.Тургенев. «Воробей»]

Научи меня любить и врага, как брата,

За любовь не требуя серебра и злата,

Чтобы, если враг в нужде, – хлебом накормить

И – благословить...[Васенина Л. Встречный ветер]

И сердце вновь горит и любит — оттого,

Что не любить оно не может.[А.С. Пушкин]

Публицистическая информация:

Что значит любить ближнего, т. е. всякого человека, как себя самого? Значит, почитать другого так, как желаешь, чтобы почитали тебя, не считать никого чужим, а своим, своим братом; благо, его спасение считать своим благом, своим спасением; радоваться его благополучию, как своему, скорбеть о его несчастьи, как о своем; стараться об избавлении его от беды, напасти, бедности, греха так, как я постарался бы о своем избавлении.

Любить ближнего, как себя, - значит уважать его, как себя.

Любить ближнего, как себя, - значит еще любить всякого без лицепрятия, несмотря на то, беден он или богат, хорош собой или нет, стар или юн, знатный или простой, здоровый или больной[Солнце правды. О жизни и учении Господа нашего Иисуса Христа. Избранные проповеди о. протоиерея И.И.Сергиева (Кронштадского).]

Любовь к родному краю, к родной культуре, к родному селу или городу, к родной речи начинается с малого – с любви к своей семье, к своему жилищу, к своей школе.

Любовь не должна быть безотчётной, она должна быть умной. Это значит, что она должна быть соединена с умением замечать недостатки, бороться с недостатками – как в любимом человеке, так и в окружающих людях. [Д.Лихачёв. «Письма о добром и прекрасном»]

Первая любовь способна не только сделать счастливой, но и принести много горя и страданий [Комсомольская правда, 2011.03.13]

В хозяйстве трудятся особенные люди, у которых крестьянство в крови. Их отцы и деды всю жизнь проработали на этой земле, любовь к ней возвращена не одним поколением. [Лидия

Аристархова. Мясо, молоко, пиеница: колхозу есть к чему стремиться! // Комсомольская правда, 2010.10.23]

Тебя, мой ангел, люблю так, что выразить не могу [Пушкин. Письмо Н.Н.Гончаровой]

...Гляделась ли ты в зеркало, и уверилась ли ты, что с твоим лицом ничего сравнить нельзя на свете - а душу твою люблю я еще более твоего лица. [Из письма А.С.Пушкина Н.Н.Пушкиной]

Итак, в данной статье было рассмотрено понятие, которое обозначает одно из самых сильных чувств человека – любовь. Несмотря на то, что оно приобретало в разные времена новые оттенки значений, несмотря на то, что у разных народов оно имеет разное написание и звучание, суть понятия остается той же, что и сотни лет назад. Хочется закончить статью замечательными словами С. Рождественского: «Твердят: вначале было слово...А я провозглашаю снова: всё начинается с Любви – и озаренье, и работа, глаза цветов, глаза ребёнка. Всё начинается с любви. Люби!»

МОРИНХУР И БАЛАЛАЙКА КАК НАЦИОНАЛЬНЫЕ РЕАЛИИ МОНГОЛИИ И РОССИИ

Л.М.Дмитриева, К.В. Солошенко
Алтайский государственный университет

*Статья подготовлена при финансовой поддержке гранта РГНФ-МинОКН Монголии
«Национально-специфические реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей
Западной Монголии: лингвокультурологические исследования» № 122403000 а (м)*

Одной из главных проблем языкознания, начиная с XIX века, является взаимодействие языка и культуры. Важным является тот факт, что любая культура национальна, т.е. ее характер, мировоззрение народа представлены в языке посредством особого видения мира, вычленения наиболее значимых предметов и явлений. Взаимосвязь языка и культуры является основой лингвокультурологии и лингвострановедения, где предметом исследования выступает информация, содержащаяся в реалиях. Под реалией понимается «предметы или явления материальной культуры, этнонациональные особенности, обычаи, обряды, а также исторические факты или процессы, обычно не имеющие лексических эквивалентов в других языках» [Ефремова, 2000]. В настоящее время существует несколько классификаций национальных реалий, во многих из которых отдельную группу составляют музыкальные инструменты. Подробнее рассмотрим данную группу в рамках монгольской и русской культур.

Говоря о Монголии, следует отметить, что одна из ее особенностей заключается в сохранении и активном использовании музыкальных инструментов и исполнений, созданных в далеком прошлом. Так, например, моринхур ([МОНГ.](#) морин хуур), хучир ([МОНГ.](#) хуучир), ульгэр, магтал, домог ([МОНГ.](#) үлгэр, магтаал, домог), короткая песня ([МОНГ.](#) богино дуу), протяжная песня — ([МОНГ.](#) уртын дуу) и т.д.

Одним из самых распространенных музыкальных инструментов, выступающим символом монгольского культурного единства, является моринхур. Моринхур (монг. морин - лошадь, и хуур – струна, букв. «инструмент с лошадиной головой») - монгольский и бурятский 2-струнный смычковый народный музыкальный инструмент. Распространён среди скотоводов-кочевников. Корпус деревянный, трапециевидный, расписан национальным орнаментом, с кожаными деками. Шейка длинная, без ладов, заканчивается украшением в виде лошадиной головы. Струны из конского волоса. Строй кварттовый. Звукоизвлечение флажолетное. Используется как сигнальный, звукоподражательный инструмент, а также для исполнения лирических мелодий (соло); усовершенствованные моринхуры применяются в национальных оркестрах [БСЭ, 1950]. Длина инструмента составляет 100 – 110 см. Одну струну, состоящую из 130 волосков из хвоста жеребца, называют «мужская», другую, состоящую из 105 волосков из хвоста кобылы, - «женская». Звук моринхура в монгольской поэзии сравнивается с ржанием коня или дуновением ветра. Существует две легенды о создании этого инструмента. Согласно одной из них, моринхур впервые был сделан мальчиком по имени Сухэ. У него была любимая лошадь, которую убил злой хан. Вскоре мальчику во сне явился дух убитого животного, лошадь просила его создать музыкальный инструмент из ее тела, чтобы она всегда была рядом. Сухэ сделал гриф из костей, струны – из волоса, деревянный корпус обтянул кожей животного, а гриф вырезал в виде головы лошади. В другой легенде говорится о том, что жил богатырь и у него был крылатый конь, которого никто не мог победит в бою. Однако однажды враги подкараулили, когда конь уснет, и обрубили ему крылья. Конь умер, а богатырь в память о нем сделал первый моринхур из волос, шкуры и костей животного. Когда он заиграл на новом инструменте, то услышал голос своего любимого коня. Эта история очень известна, так существует магтаал — «Хухуу Намжил», легенда о создании моринхура, исполнение которой сопровождается игрой на моринхуре. Также под аккомпанемент этого инструмента исполняются повседневные произведения (биелгээ, бий), протяжные песни (уртын дуу).

Уртын дуу – одна из форм монгольских песен (помимо богино дуу «короткая песня»), исполняется высоким мужским голосом. Такое вокальное исполнение носит ритуальный характер и исполняется во

время особо важных событий и праздников: свадьба, рождение ребенка, новоселье, клеймение жеребенка и др., а также во время праздника Наадама.

Если моринхур неизменно ассоциируется с Монголией, то в России таким музыкальным инструментом можно назвать балалайку. Балалайка – «русский струнный щипковый инструмент. Корпус, как правило, треугольной формы, гриф с ладами, три струны (в ранних образцах две). Звук извлекают главным образом бряцанием указательного пальца правой руки по всем струнам и защипыванием отдельных струн. В 18—19 вв. пользовалась большим распространением как сольный, ансамблевый инструмент и для аккомпанемента пению. В 1880-х гг. усовершенствована В. В. Андреевым и инструментальными мастерами Ф. С. Пасербским и С. И. Налимовым. Созданное позднее семейство Б. составляет основу оркестра русских народных инструментов» [БСЭ, 1950]. Длина инструмента различна и варьируется от 60-70 см (балалайка прима) до 1,7 м (балалайка субконтрабас). Балалайка существует в России на протяжении 300 лет. Первое упоминание о ней было зафиксировано в 1688 г. Спустя 27 лет в 1715 г. балалайка была упомянута в печатном документе, составленном Петром I, о шутовской свадьбе советника. До XVIII века балалайка не была распространена в России, однако позднее она становится популярным инструментом среди крестьян, а также представителей высшего сословия. Балалайка использовалась и скоморохами при исполнении бытовых, социальных и сатирических произведений. Столь позднее появление и популяризация балалайки, как и других музыкальных инструментов в России обусловлено тем, что пришедшая из Византии культура христианства исключала инструментальную музыку, за исключением колокола, отдавая предпочтение вокальному исполнению.

Существует несколько версий происхождения балалайки. По одной из них этот музыкальный инструмент был создан русскими или заимствован во время татаро-монгольского ига, по другой – он произошел от домры, инструмента народов восточной Азии. Наиболее вероятной принято считать последнюю версию. Заимствование балалайки во время ига представляется довольно спорным, т.к. согласно этому предположению инструмент и упоминания и нем должны быть датированы XI – XIII вв., однако первые упоминания о нем относятся лишь к XVI веку. Согласно утверждениям исследователей балалайка – это видоизмененная домра. Изначально она имела похожую форму: овальный корпус и длинная шейка. Позднее форма была изменена на треугольную, и это связано скорее не с целью улучшения звучания, а с менее трудоемким способом изготовления музыкального инструмента. Пик популярности балалайки приходится на XVIII в., а уже в начале XIX в. наблюдается спад, и она вытесняется гитарой. Однако в 1886 г. после первого публичного выступления Василий Васильевич Андреев возрождает интерес к инструменту. Желая распространить инструмент среди российского населения он усовершенствовал балалайку совместно со скрипичным мастером Ивановым, и теперь даже солдаты при поступлении на службу получали балалайку, а при увольнении забирали инструмент с собой.

Несомненно, что балалайка ассоциируется с Россией, с русским народом. О популярности этого инструмента говорит существование многих пословиц и поговорок: что мне соха – была бы балалайка; балалайка не огонь, а разогреет; бери балалайку в руки и не станет скуки; с балалайкой работа спорится. В произведениях многих писателей и поэтов упоминается этот музыкальный инструмент:

Днем работала погоньчем в упряге Афанасия Краснокутова, а ночью возле красной полевой будки, в которой она жила, до самой зари звенела балалайка, вздыхали басы и тонко выговаривали нижние ряды двухрядки, парни и девки плясали и пели; а всем этим развеселым гульбищем руководила Лушка [М.А. Шолохов. Поднятая целина. Книга 1.].

Музыка была всегда любимое искусство образованных горюхинцев, балалайка и волынка, услаждая чувствительные сердца, поныне раздаются в их жилищах, особенно в древнем общественном здании, украшенном елкою и изображением двуглавого орла [А.С. Пушкин. История села Горюхино.].

Балалайка моя,
Утешай-ка меня,
Балалаечка!
У меня ли была,
И жила, и цвела
Дочка Раечка.

[Ф.К. Сологуб. Балалайка моя.].

Каждый из описанных инструментов отражает значимые особенности народа, его жизнь. Звук моринхура напоминает ржание коня, который является неотъемлемой частью жизни монголов. Она занимает особое место в монгольской культуре, является средством к существованию. Только кочевник, живущий в просторных степях, может различить все оттенки конского голоса и искусно воспроизвести их на музыкальном инструменте, также как и многочисленные звуки ветра. Горловое пение, являющееся национальной культурной чертой Монголии, протяжное, раскатистое, с переливами, передают свободу, волю, степной простор. Звук балалайки, легкий и незатейливый, отражает ту атмосферу, где он воспроизводится: дни отдыха, праздники, вечерний отдых после рабочего дня. Веселые песни, танцы сопровождали жизнь русского народа, несмотря на все беды и тяжелые судьбы. В этом беззаботном веселье, быстрой смене обстановки и заключается одна из особенностей русской души. Таким образом, можно

говорить о том, что национальный музыкальный инструмент действительно отражает сознание народа и его отношение к окружающей действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большая Советская энциклопедия. Т. 4: Б - Березко. - 2-е изд. - М.: Большая Советская энциклопедия, 1950.
2. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000

АЛТАЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ, г.Барнаул **ИЛЬИН ДЕНЬ В ЯЗЫКОВОЙ** **КАРТИНЕ МИРА РУССКОГО НАРОДА**

Л.М.Дмитриева, Н.А.Степанова
АГУ, г.Барнаул, Россия

Статья подготовлена при финансовой поддержке гранта РГНФ-МинОКН Монголии «Национально-специфические реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей Западной Монголии: лингвокультурологические исследования» № 122403000 а (м)

Есть в России такие праздники, которые в народе не связаны с пышными застольями. В эти дни ничего особенного не происходит, во всяком случае, для посторонних глаз. При этом тот, кто родился и вырос в России, знает, на что обращать внимание в этот день и что делать или не делать. Именно к таким праздникам относится Ильин день, или день Святого пророка Ильи, который приходится на 2 августа.

Образ христианского святого Ильи Пророка после Крещения Руси вытеснил из сознания культ языческого божества грома и молний, дождей и ветров, покровителя земледелия и животноводства Перуна, который в древности праздновали в этот же день. Ему приносили жертву, убивая быка, тем самым задабривая и прося хорошего урожая. Затем его место стал занимать Святой Илья. В представлении русских людей этот святой получил те же внешние отличительные черты, которыми ранее наделялся Перун (они во многом совпадали с тем, что говорилось об Илье Пророке в Библии). «Заместив в народном представлении Перуна, Илья принял от него и все его задачи и обязанности и стал защитником и покровителем земледелия и скотоводства, изменив постепенно свой полуязыческий-полухристианский облик на христианский» [1,295].

Есть у Святого Ильи и своя легенда. Именно с ней во многом и связана вера в то, что Илья может повелевать водой и громом. Если верить легенде, то родился Илья за 9 веков до рождения Христова. С малых лет он посвятил себя богу и распространению учения. Когда израильский народ перестал верить в существование единого бога, Илья предрек засуху, которая продлится три года. По истечении этого срока Илья попросил воздвигнуть два алтаря: один в честь тех богов, которым все поклонялись, а другой - в честь единого бога. И сказал он народу, чтобы те молились и просили своих богов зажечь свой алтарь. А он будет просить об этом своего бога. Чей алтарь загорится, тому богу и должны все поклониться. А кто не захочет - умрет. Молились все, но только после молитвы Святого Ильи алтарь зажегся. А после другой молитвы небо разверзлось, и пролился дождь. Так все уверовали в единого бога. А Святой Илья за свою преданность отправился в золотой колеснице на небо живой. И с тех пор Святой Илья считается одним из величайших и могущественных пророков.

В воображении народа Илья виделся то развезжающим в вихре по небу на огненной колеснице, запряженной четырьмя конями, окруженный со всех сторон пламенем и разбрасывающим свои огненные стрелы, то спокойным и умиротворенным, проливающим на землю щедрый дождь: «У нас было на сырой на земле - Претворилися такие чудеса: Растворилися седьмые небеса, Сокатилися золотые колеса, Золотые еще огненные. Уж на той колеснице огненной Над пророками пророк, сударь гремит, Наш батюшка покатывает, Утверждает он святой божий закон» [3,2004].

Образ Ильи-пророка многогранен. Он вобрал в себя церковные и народные компоненты, элементы традиционной аграрной магии и древних культов, верований, обычаев и обрядов. Ильин день включил в себя архаические элементы, характерные для культа камней, воды, огня, деревьев; языческие ритуалы - жертвоприношения, коллективные трапезы сплелись с мотивами библейского сказания. Так, «по легенде Орловской губ. пророк Илья представлялся в виде калеки, который до 33 лет не мог ходить и которого проходивший мимо Бог вылечил с помощью двух с половиной ведер воды и наделил недюжинной силой. "Я могу поворотить весь свет по-иному, если бы был столб среди неба и земли, то разрушил бы я всю землю", - говорит Илья Богу, чем пугает его, и тот спешит сбавить Илье силу и сажает его под землю на 6 недель. По истечении этого времени Господь наделяет Илью огненной колесницей с ангелами и велит владеть ею до его прихода на землю, "и пусть в твоих руках отныне будет гром и молния". По народному поверью, перед концом света Илья спустится на землю на этой колеснице и три раза объедет землю, предупреждая всех о Страшном суде. Сошлет Господи пророчество, Илью-пророка и Онофрия, И станут святыми пророчити. И

сойдет на землю бездушный бог, Бездушный бог Антихристос, Он исколет святое пророчество. От той-то от святой-то крови Загорится матушка сыра земля: Со восхода загорится до запада, С полуден загорится да до ночи. И выгорят горы с раздольями, И выгорят леса темные. И сошлет Господи потопие И на три дни, на три месяца, И вымоет матушку сыру землю, Аки харатью белую, Аки скорлупу яичную, Аки девицу непорочную, Аки вдовицу благочестивую...» [1, 1991].

Как мы видим, в орловской легенде образ Ильи-пророка соединяется в народном воображении с образом былинного богатыря Ильи Муромца.

Празднование Ильина дня совершалось торжественно, сопровождаясь многими характерными особенностями, и обставлено было многочисленными обычаями, возникшими на почве занятия земледелием и скотоводством. Так, еще в н. XX в. местами сохранялся обычай собирать к церкви в Ильин день рогатый скот, из которого после обедни и выбиралась одна голова для заклания в пользу Церкви (животное делится на куски по числу мирян, и эти части покупались ими за деньги, идущие потом на нужды церковные). Тут еще очень сильно проглядывал уцелевший от глубокой старины языческий обычай приносить в жертву богу - покровителю стад лучшее животное из стада. В некоторых местах России существовал еще такой обычай: когда нужен был для хозяйства дождь, крестьяне ставили на воротах по посудине с рожью или овсом и служили особый молебен Илии о ниспослании дождя. Нужно заметить, что власть прор. Илии над дождями, а в зависимости от этого и вообще над плодородием, признавалась и Церковью, которая так молилась о ниспослании дождя на землю: "Илия словом дождь держит на земли и паки словом с небеси низводит; тем же молим тя: тою молитвами, щедре, поели дождиводныя земли с небесе". Ему же молятся и перед началом жатвы.

С этим днем связано очень много поверий и примет. Так, считается, что именно в этот день от грозы где-нибудь да что-нибудь загорится. А вода после обеда во всех водоемах становится холодной, и купаться уже нельзя. Именно после 2 августа считается, что лето уступает свои права осени и приходят холода. Первых заморозков ждут всегда именно после 2 августа.

Респонденты, принимавшие участие беседе, считают, *«чтобы отвести опасность от своего дома, полей, скота вечером накануне Ильина дня нужно окурить весь дом ладаном, а также закрыть полотном все светлые и блестящие предметы - самовары, зеркала и др., так как, по народным представлениям, Илья-пророк считал роскошью иметь такие предметы в быту. Он может послать молнию и спалить дом»*.

Кроме того, чтобы умиловить грозного пророка в Ильин день не разрешалось работать в поле и огороде. **Это нашло свое отражение в пословицах:** «На Ильин день в поле не работают»; «Кто робит в Илью, того гром убьет». Считали, что если в этот праздник поработать в огороде или даже просто зайти туда, то огурцы сгниют на корню и опадут, а капуста делается мягкой. Нельзя было косить сено.

За непочтительное отношение к своему празднику Илья-пророк жестоко наказывал: *«соседа, который в Илью работал, в поле застала гроза; он пытался спрятаться, но ударила «громовая стрела» и убила мужика»*. Поэтому, по словам информантов, сам народ строго следил, чтобы никто не работал в этот день, так как отвечать за это придется всем: *«Илья может за подобный грех сжечь всю деревню»*.

В народе говорили: *«До Ильи и поп дождя не намолит, а после Ильи и баба фартуком нагонит»; «Дождь в Ильин день предвещает обильный урожай ржи на следующий год»; «До Ильина-дня дождь - в закрое, а после Ильина-дня - из закрома»; «На Ильин день дождь - будет мало пожаров, ведро - много»*. Дождь, собранный в Ильин день считался целебным: «он избавлял от очного призора и всякой вражей силы», но вместе с тем ильинские грозы и дожди неблагоприятно влияли на цветение растений и приносили вред их плодам.

Ильин день приносил с собой ненастье и запрещение купаться: «Придет Илья, принесет гнилья (дождей)»; «До Ильина дня тучи по ветру идут, после Ильина дня - против»; «До Ильина дня и под кустом сушит, а после Ильина дня и на кусте не сохнет»; «До Ильи мужик купается, а с Ильи с рекой прощается». Запрет на купание народ объяснял по-разному: *«вода студена»; «от быстрой езды Ильи-пророка по небу одна из лошадей уронила подкову в воду, от чего вода и становится холодной»; «можно утонуть или заболеть»*.

В русском языке приметы и поверья закрепились в виде различных пословиц, поговорок, фразеологизмов:

Илья-пророк по небу на колеснице ездит.

К Ильину дню заборанивай пар.

До Ильи, хоть одним зубом подери.

К Ильину дню, хоть кнутом прихлысни, да заборони.

До Ильи хоть хлыстом захлеши.

На Ильин день и камень прозябнет, утренники.

На Илью до обеда лето, после обеда осень.

До Ильина дня тучи по ветру идут, а после Ильина дня против.

До Ильина дня сено сметать, пуд меду в него накласть.

До Ильина в сене пуд меду, после Ильина пуд навозу.

На Ильин день стогов не мечут, а то спалит грозой.

Верования народа, которые закрепились в пословицах и поговорках, на наш взгляд, ярко отражаются в художественных произведениях:

Маня, которая священным партийным долгом своим считала белить, мазать, стирать, шить именно на Пасху или Троицу, на какой-нибудь там Спас или Ильин день. [Галина Щербакова. Ах, Маня... (2002)].

Помнишь, на ильин день косили мы с тобой за речкой, в кочках? [Валентин Распутин. Живи и помни (1974)]

И гром, как водится в ильин день, вот-вот рявкнет. [Валентин Распутин. Живи и помни (1974)]

На Ильин день по-старому, на Спасов по-

новому, по царской воле и слову вышел русский народ со всех концов русской земли на ратное терпение и с смерть. [А. М. Ремизов. Взвихренная Русь (1917-1924)]

С самого вешнего Николы, с той поры, как начала входить вода в межень, и вплоть до Ильина дня, не выпало ни капли дождя. [М. Е. Салтыков-Щедрин. История одного города (1870)]

Информация, взятая нами из публицистических изданий, также свидетельствует о положительном отношении к празднику пророка Ильи:

Вместе с тем, в народном календаре Ильин день связан с идеей обновления жизненного цикла, физического и духовного очищения, исцеления от болезней.

[Татьяна Семилейская. Завтра жители Ильинского будут чествовать Илью-пророка (Пермский край) // Новый регион 2, 2008.08.01]

Сегодня у россиян большой праздник—Ильин день, названный так в честь Ильи-пророка, в храме которого в Китай-

городе в XVII веке располагался штаб первой волносопротивления польской оккупации.

[Герасименко Ольга счастливая мама девятилетнего Кирилла и полуторагодовой Верони. НАШ ОТВЕТ ИНДЕЙКЕ // Труд-7, 2006.08.02].

Таким образом, праздник Святого Ильи в народе не имеет традиции пышного празднования, однако, в настоящее время он является известным. Этот день закрепил за собой множество обрядов, верований и примет: 2 августа нельзя работать, именно в этот день вода становится холодной, а на смену лету начинает приходиться осень и т.д. Пословица «К Илью дню заборанивай пар» свидетельствует о том, что к этому времени в огороде созревали многие овощи, и приходила пора свадеб.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

3. Голубиная книга: Русские народные духовные стихи XI-XIX вв. - М.: Московский рабочий, 1991.
4. Некрылова, А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века. – СПб: Искусство: Ленинградское отделение, 2004.
5. Святая Русь. Энциклопедический словарь русской цивилизации. Составитель О.А. Платонов. – Православное издательство «Энциклопедия русской цивилизации», 2000

Б. БАЯРСАЙХАН “ЭРТНИЙ ЯВДАЛ” ӨГҮҮЛЛЭГИЙН ТУХАЙД

И. Жавхлан ХИС-ийн НХУС-ийн
МХУЗ-ын тэнхимийн багш,
i_javkhlan@yahoo.com

Жил бүр уламжлал болгон зохион байгуулдаг “Утгын чимэг” богино өгүүллэгийн наадмын 2010 оны тэргүүн байрт МЗЭ-ийн шагналт зохиолч Б. Баярсайханы “Эртний явдал” өгүүллэг шалгарсан юм. Уг наадамд 70 гаруй зохиолч бүтээлээ ирүүлснээс II шатанд 12 зохиолчийн өгүүллэг шалгарч, мэргэжлийн жүжигчид тайзнаа амилуулан уншиж сонирхуулсан.

Наадмыг Төрийн шагналт, МУСГЗ Б. Догмид ахлан, МЗЭ-ийн шагналт зохиолчид М. Эрдэнэбат, Б. Золбаяр, Д. Энхболдбаатар нар шүүн явуулжээ. “Утгын чимэг” богино өгүүллэгийн наадам монголын уран зохиолын үргэлжилсэн үгийн зохиолын богино хэлбэрийн бүтээлийн хөгжилд өөрийн хувь нэмрээ оруулж, шинэ залуу уран бүтээлчид төрөн гарахад зохих хувь нэмрээ оруулж буй нь гарцаагүй боловч, алдаа оноо аль алийг дагуулснаар ирснийг хэлэх юун. Ямартай ч энэ удаагийн тэргүүн байрын өгүүллэг өөрийн өвөрмөц онцлогтой байсныг дурдаад, уран сайхны үүднээс шүүн тунгаахыг зорилго болголоо.

Юуны өмнө уг зохиолын зөрчлийн асуудал бидний сонирхлыг татаж буй бөгөөд зохиолын зөрчил гэгч чухам тухайн зохиолын үйл явдлыг өрнүүлэн хөгжүүлж, амт шимттэй, бодтой болгож байдаг гол зүйл бөгөөд ерөөс зөрчилгүй зохиол гэж үгүй, харин түүний хэрхэн боловсруулах нь зохиолчийн уран санаа, ургуулан бодох чадвар, туурвин бүтээхүйн онцлог болж байдаг билээ.

Дэлхийн утга зохиолд бие биеэсээ суралцан, харилцан нөлөөлж хөгжсөн туршлага харагддаг хэдий ч хүн төрөлхтний гоо зүйн нийтлэг сэтгэлгээ, уран бүтээл туурвин бүтээх зүй тогтол бие биетэйгээ огтолцон

давхацсан байх тал ч цөөнгүй ажиглагддаг. Өгүүлэн буй Б. Баярсайханы “Эртний явдал” өгүүллэг нь эртний грекийн уран зохиолын хөгжилд анх боловсрогдон, улмаар өрнийн уран зохиолд зөрчлийг шийдвэрлэх бүхэл бүтэн нэгэн систем болон хөгжсөн “Өш хонзон авалт”-ыг ашиглан зохиолын үйл явдлыг өрнүүлэн, улмаар шийдсэн ажээ.

Өш авалтаар зохиолын зөрчлийг зангидсан шийдвэрлэж, уран сайхныг нээсэн хамгийн эртний хийгээд гайхамшиг бүтээл бол эртний грекийн эмгэнэлт жүжгийн зохиолын ноён оргил Эсхилийн (ХТӨ 525-456) “Орестын түүх”⁷² хэмээх домог үлгэрээс сэдэвлэсэн эмгэнэлт жүжиг билээ.

Уг зохиолд Трой хотыг байлдан дагуулсан грекийн баатар Аргосын захирагч Агамемноны эмгэнэлт хувь заяа, түүний хүү Орестын аймшигт түүхийг өгүүлдэг.

Агамемноны эцэг Атрей эрх мэдлийн төлөө төрсөн ах Фиесттэйгээ тэмцэлдсэн бөгөөд Фиест дүүгийнхээ эхнэрийг өөртөө татсанд хорссон Атрей ахынхаа хоёр бяцхан хүүхдийг алаад зогсохгүй, хүүхдүүдийн махаар хоол хийж огтсхон ч сэжиг аваагүй эцгийг нь дайлсан байдаг. Ийм жигшүүрт хэрэг сэдсэн Атрейн хэдэн үеийн үр удамд хараал хүрчээ. Харин Фиестийн гурав дахь хүү Эгисф амьд үлдэн, харийн газар өсч бойжсон бөгөөд түүний гол зорилго нь эцгийнхээ өшөөг авах явдал болдог.

Атрейн хоёр хүү Агамемнон, Менелай хоёр Клитемнестра, Елена хэмээх эгч дүү хоёртой гэрлэжээ. Еленагаас болж Тройн дайн дэгдэхэд Агамемнон грекийн их цэргийг авч хөдлөхөд, асар хүчтэй шуурга хөлөг онгоцуудыг нь хорьчихдог. Мэргэч үүний учрыг тайлахдаа Артемида бурхан амьд хүнээр, бүр тодруулбал, Агамемноны охин Ифигениягаар тахилга өргөхийг шаардаж байна хэмээн тайлбарласнаар Агамемнон эцэг хүний сэтгэлээс илүүтэй эр цэргийн жанжны үүргээ өндөрт тавьж, охиноо золигт гаргаад аяныхаа мөрийг хөөсөн байна. Харин Аргост үлдсэн эхнэр Клитемнестра нь охиныхоо өшөөг эцгээс нь авахаар хатуу шийджээ.

Тройд дайн болж байх зуур өш хонзондоо буцалсан хоёр хэн хэнээ олж, Фиестийн амьд үлдсэн ганц хүү Эгисф, Клитемнестра хоёр нууц амраг болцгоожээ. Ялсан Агамемноныг буцаж ирэхэд саахь хуйвалдагчид бүтээлгээр хучиж дараад сүхдэн алсан байна. Ингээд мань хоёр Аргост хууль ёсны хаан, хатан хоёр шиг засаглан суух болжээ. Харин Агамемнон, Клитемнестра хоёрын дундаас төрсөн бяцхан хүү Орест амьд үлдсэн бөгөөд эх нь Эгисфийн хонзонгоос айсандаа алс нутагт явуулсан байна. Холын орон Орест мөн л эцгийн өшөөг хэрхэн авахаа бодож өсчээ. Эцгийнхээ өшөөг авахын тулд төрсөн эхээ хөнөөнө гэдэг түүнд аймшигтай байсан ч, Аполлон бухан “Энэ бол чиний үүрэг!” гэж хатуу сануулах ажаам.

Орест том нас биед хүрээд өшөөгөө авахаар ирж, эхлээд хойт эцгээ, дараа нь төрсөн эхээ хороожээ. Игээд энэхүү үед дамжсан цусан өшөөний хэлхээг үргэлжлүүлэх хүн үлдсэнгүй. Эгисф, Клитемнестра хоёрт үр хүүхэд байсангүй. Тэгтэл өс хонзонгийн бурхад Орестыг тарчлааж эхэлдэг. Орест ухаан солиорч бүх грек орноор хэрэн тэнүүчилж явсаар эцэст нь Аполлон бурханд очиж “Чи л намайг өшөөгөө ав гэж ятгасан билээ. Одоо намайг энэ хонзонгийн нэхлээс аварч аль” хэмээн гуйдаг. Ингээд бурхдын хооронд зөрчилдөөн үүснэ. Бурхдын маргааныг хэн таслах билээ? Хүмүү! Энэ нь угтаа урьдын баримталж байсан эхийн төрөл чухал гэдэг үзэл зөв үү, шинээр баримтлах болсон эцгийн төрөл чухал гэсэн үзэл зөв үү гэдгийг эцэслэн шийдэх явдал байв. Афины төв талбайд ард олон цуглаж эцгийн эрхт ёсны үзэл баримтлалыг сайшаан үзсэнээр Орест сая хараалаас ангижирдаг. Нэг ёсондоо “Нөхөр бол эхнэрийн хууль ёсны хамаатан садан, хүү бол эхдээ жам ёсны хамаатан садан. Хууль бол хаана ч нэг л байдаг. Байгалийн жам бол гэр бүл, нийгэм дотроос илүү нандин шүтээн биш. Зевс Гератай гэрлэхдээ тэгж номлосон юм.” Мөн эцэг хүн хүүдээ эхээс илүү ойрын төрөл. Эр хүнгүйгээр эмэгтэй хүн хүүхэд төрүүлж чадахгүй. Эцэг үрийг боловсруулдаг, эх бол ердөө л тээж төрүүлдэг хэмээх үзлийг баримталсан хэрэг.

Зөрчлийн энэ хэлбэрийг сонгодог хэлбэрт хүргэсэн хүн бол английн зохиолч, дэлхийн жүжгийн зохиолын хаан хэмээн нэрлэгдсэн В. Шекспир (1564-1616), түүний “Хамлет” эмгэнэлт жүжиг хийгээд францын зохиолч, романы эцэг хэмээн алдаршсан А. Дюма (1802-1870), түүний “Монте Кристо гүн” роман зэрэг болно.

Улмаар дэлхийн утга зохиолд зөрчлийн энэ хэлбэрийн олон арван хувилбарыг бий болгон зохиол бүтээл, тайз дэлгэцийн бүтээл туурвижээ. Харин орчин цагийн Монголын нийгэмд хар дарсан зүүд болон хувираад байгаа солонгос савангийн дууриуд “Өш авалт”-аар зэвсэглэсэн зөрчлийн энэхүү хэлбэрт хамаарах хэдэн мянган киноны хуулбар хувилбрууд гаргаад зогсохгүй, анх өрнө дахинд гэртээ өдрийг бардаг өндөр настан, “гэрийн авгай” нарт зориулан хийх болсон олон ангитууд өнөөгийн нийгэмд хүмүүсийн тархи толгойг угаан мунхруулах хорт дадал болтлоо хөгжихөд чухал нөлөө үзүүлжээ. Нөгөөтэйгүүр олон ангит савангийн дуурийг хүн ардыг гэрт нь хорхих, тэдний уур бухимдлыг дарж байх улс төрийн зорилготой нийгмийн хүлээс гэж ярих нь ч бий.

Дээр дурдсан Эсхилийн “Орестын түүх”, В. Шексприйн “Хамлет”, А. Дюмагийн “Монте Мристо гүн” зэрэг өөр өөр цаг үед бичигдсэн боловч дэлхийн утга зохиолд мөнхөрсөн эдгээр зохиол өш авалтын үндсэн зөрчлөөр бие биетэйгээ холбогдох бөгөөд гэр бүл, цусан төрлийн хоорондын тэмцэл мөргөлдөөнийг өш авалтаар шийдвэрлэж буй нь эмгэнлийг буй болгон, ээдрээт хувь тавилангийн гашууныг уран сайхны аргаар шийдэрлэсэн байна.

Б. Баярсайханы “Эртний явдал” өгүүллэг “*Арын хангай шиг сайхан эр явсан юм даа, Балбар. Цог золбоо нь магнайд нь гэрэлтсэн тэрний явдал суудал дунд олон ч хүүхэн үрэгдсэн, өөрснөө гүйж ирж*

⁷²Г. Аюурзана “Дэлхийн уран зохиолын 85 сод туурвил”, х. 29-30

зуурхан амраглаад хагацахдаа зүрхэндээ цус шүүрэх гүн шархтай хоцорсон нь олон” гэж эхлэх агаад “...18-тай сэвгэр олж өвөртөлсөн Балбар тохь сууж хүн шиг амьдарч эхлэв” хэмээн үргэлжлэх боловч “...Айлын авгай хүүхэн, 18-тай хонгор охидын адал явдалд цэг тавьж баймааж олж авсан эхнэр нь Тулгаа заан шиг сайхан эрийг дагаад ганирч өгчээ” гэснээр гол зөрчил зангилагдана. Улмаар “...Сүнжидмаа эргээд ирлээ. Хэрэгт дуртай олон амьтан чих тавьж, эрчүүд Сүнжидмаагийн мууд дурлаж байв. ... Шар нар бор хоногийг чилээж Сүнжидмаагийн мууг үзэх гэж хүлээсэн авч Балбарын гэрээс уйлаан майлаан, зодоон цохион, хагарч бутарсан аяга шаазангийн хангинаж янгинасан дуу чимээ гарсангүй ээ” хэмээн цааш өрнөх агаад цаашаа “Сүнжидмаагийн чихэнд дэл сул элдвийн юм сонсогдох авч Балбар минь, эр нөхөр минь арай ч тийм юм хийхгүй ээ. Хийх байсан бол аль эртний тэгэх л байсан. Энэ олон жил дэрээ хуваалцлаа. Намайг уучилсан шүү дээ гэж бодно”, гэвч Балбар “Сүнжидмаа... намайг энүүхэн хавьдаа шар алаг генерал шиг торгон амьтан гайхуулж явахад түүний нүдэн дээр даанч муухай хорсгосон доо. Мартъя, орхиё, яришиг төвөг. Эм амьтан сэтгэл алдраа л биз гэж бодсоор хорин жил өнгөрсөн ч энэнийг доройтох тусам миний хорсол сэрээд байх юм. Яадаг юм зус, нүд аних цагт сэтгэл амрах биз гэж эцсийн хариу гаргажээ”. “Уйтгарт олон шөнийг нойргүй тэлчилж барах болсон Сүнжидмаа Балбар ганцаараа биш хоёулаа, тэгэхдээ бүр бүсгүй хүн дагуулж ирээд шүүд орондоо орлоо гэдгийг мэдээд өндийж чадсангүй. Яс нь хугарсан шиг шаналж” буйгаар зохиол тайлагдана. Энэхүү зохиол ийнхүү зөрчлийг шийдэхдээ өш авалтын хэлбэрийг ашигласан бөгөөд мөн зохиолд:

“...Ямар ч жаатай аавын хүү амьдралын хөлөг дээр шатрын хүү шиг нүүх суух, идэх урагшлах нь хэмжээтэй. Хар цагаан алагласан 64 нүдэн дунд л тэлчилнэ. Хоншоортой байж гэмээнэ бэрс гарвал амьдралыг туулаад гарчээ гэж үнэлж болно. Тэгэвч бэрс гарах хүү хэд билээ. Ирийтэл өрсөн 8 хүүнээс ганц нь л бэрс гарвал дээдийн заяа тэр. Түүн лүгээ тэр хонхорт цаг хугацааны үлтэрхийг элээсэн эрчүүдээс Балбар шиг тууштай дэвшиж, бэрс идэж бэрс гарсан хүү байсангүй. Энэ тухай хойно өгүүлсүү...” хэмээсэн зохиолчийн үг, мөн “...Шатрын нүүдэл гэдэг уран нарийн. Хүчир их тэвчээр. Хад чулуу шиг хүйтэн ухаанаар зогсолтгүй давшиж байж хүчээр сая бэрс гардаг байна. Мадална гэдэг хуурах төдий биш, гарцаагүй байдалд унагахын нэр юм байна гэдгийг Сүнжидмаа хүйтэн дэрэн дээр хацраа хайруулж үүр цайлгахдаа сая ойлгожээ” хэмээх зохиолчийн төгсгөлийн үгнээс харж болно.

Уг зохиолд гол баатрын дүрийг гаргахдаа уран зохиолын зохиомжийн монологийн аргыг сонгон авсан нь оновчтой болжээ. Монолог нь “зохиолын баатар өөр баатарт хандаж, хариу сонсох хүслээр биш, харин зөвхөн өөртөө юмуу, жүжигт бол үзэгчдэд хандаж өөрийн санаа сэтгэлийг илэрхийлсэн ганцаараа ярьсан яриа юм”. Энд Балбар болон Сүнжидмаа, мөн бусад дүрээс зохиолыг уншигчдад хүргэхдээ монологийг чадамгай ашигласан харагдана.

Мөн дүрийн хувьд “Эртний явдал” өгүүллэгийн Балбараас гадна бид өөр нэгэн Балбарыг төрийн шагналт зохиолч, уянгын өгүүллэгийн нэрт мастер С. Эрдэнийн “Малын хөлийн тоос” зохиолоор таних билээ. Энэхүү хоёр зохиолд дүрслэгдэж буй Балбарууд хоорондоо нэр төдийгүй зан ааш, бүсгүй хүнд хандаж буй байдлаараа адил болохыг харж болно.

Харин “Ардын дуу”-ны

“Үйтэн хуарын хээ элэгдэнэ дээ Сүнжидмаа минь ээ хө

Учирсан нөхөр чинь хэрэг болно Сүнжидмаа минь ээ хө

Үүдэн цагаан шүдийг чинь ойчоод өгөхийн цаг дээр хө хө

Үүд хаалгаа нээгээд өгсөн ч үзэж харах хүнгүй болно оо” хэмээх домогт дууны Сүнжидмаагийн дүрийн уламжлал Б. Баярсайханы уг өгүүллэгт туссан нь харагдаж байна.

Эцэст нь дүгнэж хэлэхэд Б. Баярсайхан “Эртний явдал” өгүүллэгтээ хүмүүсийн хамгийн муу муухайд тооцон үздэг гэр бүлийн хууран мэхлэлт, урвалтыг сонгон авч, өшөө авалтын эмгэнэлт хувь тавилангаар зөрчлийг шийдвэрлэснээрээ монголын уран зохиолын өгүүллэгийн төрөл зүйлд нэгэн шинэчлэлийг хийжээ. Гэвч өрнө дахины уран зохиолын энэхүү уламжлал нь үйл явдал хөөн, түүнийг шийдэхдээ уншигчдад ойлгомжтой, ухан бодох, ухааран сэхээрэх ямар нэгэн боломжийг өгөлгүйгээр шууд илэрч байгаа нь тийм ч бахаршууштай зүйл биш бөгөөд дүрийнхээ дотоод ертөнцийг нээн гаргах, урлан гүн гүнзгий нээлт хийх, хүний сэтгэлийн эмзэг нарийн утсыг хөндөх тал дээр төдийлөн амжилт олсонгүйг хэлэх нь зүйтэй. Ямартай ч шинэ эрэл хайгуул, тодорхой туршиц хийсэн Б. Баярсайхан хувьд өөрийн уран бүтээлдээ өөр нэгэн өнгө хэлбэрийг бүтээснийг эцэст тэмдэглэе.

МОНГОЛ, АНГЛИ ХЭЛНИЙ ЭЕРҮҮЛЛИЙН ОНЦЛОГ

Б. Загдаа /Магистрант/
Ховд Их Сургууль
Гадаад хэл соёлын сургууль
Англи, Хятад хэлний тэнхим
Email: bz_angel107@yahoo.com

Түлхүүр үг: үг цээрлэх, эерүүлэх ёс, эвфемизм, табу, эерүүлэл

Үг цээрлэж (табу), эерүүлж хэлэх (эвфемизм) ёс бол тэр хэлээр хэлэлцэгч ард түмний хэлний хэрэглэгдэхүүн болох төдийгүй угсаатны зүйн хөгжлийн түүхэн онцлогийг харуулахад их тус болдог байна. Юмны нарийн учрыг дутуу мөчид ойлгож, айн сүрдэх зэргээр эртний хүмүүс байгалийн үзэгдэл, өвчин тахал, шашин шүтлэг, зэргийн нэрийг өөр үгээр нэрлэж байснаас уламжлан сүүлдээ элдэв олон зан үйлтэй уялдан нэг юмын нэрийг цээрлэх явдал улам өргөн дэлгэр болжээ. Үүнээс үүдэн хэл бүхэнд өөрийн гэсэн онцлог бүхий эерүүлэх ёс буй.

Ямар нэг юмс үзэгдлийг шууд бус утгаар халхавчлан эелдэг зөөлөн болгож утга тонгоруулсан хэллэг гэх буюу “euphemisms” нь сайхан хэлэх гэсэн утгатай грек үг юм. Бүдүүлэг үг хэллэгийн оронд зөөлөн үг хэрэглэж ямар нэг юм үзэгдлийг зөөлрүүлсэн ойлголт. Жишээ нь: Шоронг – хар гэр, хулгайч хүнийг – урт гарт, урт хумстай, архи уухыг – балгах, зуу татах, хэрэлдэхийг – түр тар хийх, ам муруйх, шоронд орохыг – аавынд орох, дээлээ нөмрөх гэх мэтээр эерүүлэн хэлдэг ёс бий.

Төдийлөн зохимжгүй, бүдүүлэг, эвгүй үг хэллэгийг хэлэхийн урсгалд шууд хэлэхээс зайлсхийж, түүнтэй төстэй ойролцоо бусад үг хэллэгээр орлуулж хэлдэг. Жишээ нь: нүд муу – хараагүй, хөл хүнд – жирэмсэн гэх мэт [4:19].

Эрдэмтэн Ү. Ариунболд “Эерүүлэл /эвфемизм/ бол хүний харилцааны зөв боловсон хэлбэр бөгөөд өгүүлэх, сонсоход эвгүй зохимжгүй, хатуу үг хэллэгийг зөөлрүүлэн, өөрүгээр солин нэрлэсэн үг юм”.

Хэл судлаач Ж. Баянсан “Төдийлөн зохимжгүй, бүдүүлэг, эвгүй үг хэллэгийг хэлэхийн урсгалд шууд хэлэхээс зайлсхийж, түүнтэй төстэй ойролцоо (ерийн дундаж найруулгын) бусад үг хэллэгээр орлуулж хэлдэг” гэж тодорхойлсон бол

Хэл судлаач, ахмад эрдэмтэн Ж. Төмөрцэрэн “Үг цээрлэж, эерүүлж хэлэх ёс бол тэр хэлээр хэлэлцэгч ард түмний хэлний хэрэглэгдэхүүн болох төдийгүй угсаатан зүйн хөгжлийн түүхэн онцлогийг харуулахад их тус болдог байна” гэжээ.

Эрдэмтэн Ц. Өлзийхутаг “Үгийг цээрлэж түүний оронд сольж хэрэглэсэн үгийг эерүүлэл гэнэ” “Мөн Аливаа нэгэн үгийг хэрэглэхийг хориглохыг үг цээрлэх гэнэ” хэмээн өөр өөрийн гэсэн тодорхойлтуудыг гарсан байдаг байна.

Мөн эерүүллийг төдийлөн зохимжгүй, бүдүүлэг, эвгүй үг хэллэгийг хэлэхийн урсгалд шууд хэлэхээс зайлсхийж, түүнтэй төстэй ойролцоо /ерийн, дундаж найруулгын/ бусад үг хэллэгээр оруулж хэлдэг. Жишээ нь: нүд муу /хараагүй/, хөл хүнд /жирэмсэн/ гэх мэтээр. Эерүүлэл нь үгийн утга салаалж шилжсэнээр, жишээ нь: уна-шалгалтанд тэнцэлгүй хасагд, үсрээ-аливаад гарта, мөн эвгүй мэт үг хэллэгийн зөөлрүүлэлээр /хэрүүл хийх, хэрэлдэхийг санал зөрөх, маргах г.м./ тус тус илэрч бүтдэг. Зарим тохиолдолд зохиогчийн оновчтой хэрэглэсэн хэллэг ч эерүүлэл болж болдог. [4:194]

Монгол хэлэнд ах зах, ихэс дээдсийг хүндэтгэх, бага балчрыг хайрлан энэрэх ёстой холбоо бүхий хүндэтгэл, элбэрийн үг хэллэг нэн арвин байхаас гадна, таалал төгсөх, нас нөгчсөн хүний нэр зэргийг цээрлэн нэрлэдэг ёс бий. Тухайлбал: ихэс дээдэс, багш болон настан буурлын нэрийг эхний үеэр нэрлэх, бага насны хүүхэдтэй холбоотой үг хэллэгийг хүндэтгэн цээрлэж, шүдийг нь цахиур, үсийг нь даахь, сэвлэг, дээлийг нь баривч, гутлыг нь бойтог, таргалахыг нь мариалах, турахыг нь шуугдах гэх мэтээр нэрлэдэг. Эерүүлсэн нэрийн олонхи нь хүндэтгэн өгсөн үг байна. Жишээ нь: биеийг лагшин, нүдийг мэлмий, ламыг ламхай буюу ламтан, гарыг мутар, хүндэтгэвэл зохих хүний хүүрийг шарил, инээхийг хүндэтгэн мишээх, боолт ороолтыг баритаг гэж эерүүлнэ. [11:44]

Соёлч боловсон байдал болон гадаад харилцааны шаардлагаас зарим үгийг шууд түс тас хэлэхийн оронд өөр үгээр эерүүлэн хэлэх явдал гардаг. Жишээ нь: худал хэлсэн хүнийг чи худал хэлж байна, чи дэмий донгосож байна гэхийн оронд: Та эндүүрч байна. Та арай таашаарч байна гэх зэргээр зөөлрүүлэн хэлдэг. Мөн цэрэг дайны ажилд аль нэгэн дотоод нууцыг алдагдуулахгүйн тулд өөр үгээр орлуулан хэлэх, бас эмнэлэгийн газар өвчтөн хүний урам зоригийг мохоож гутраахгүйн үүднээс зарим үгийг шууд хэлэхээс зайлсхийх явдал тохиолддог. Эрт цагийн хүмүүс байгалийн зарим үзэгдлийг зүй ёсоор тайлбарлаж чадаагүйн улмаас догшин аймшигт амьтан буюу байгалийн аюулт үзэгдлийг шууд нэрлэхээс зайлсхийж өөр үгээр орлуулан хэлэх явдал байсан байна. Хөгжлийн нэлээд доод шатанд шүтлэг ихтэй байсан үеийн хүн, юм ба түүний нэрийн хооронд ямар нэгэн биет холбоотой гэж ойлгоод хэрэв нэрийг нь хэлбэл тэр юмыг хөндөж хүрч, дуудаж байгаа мэтээр боддог байжээ. Энэ ёс одоо нэгэнт хуучирчээ. Финляндын эрдэмтэн хэл судлаач П. Аатогийн монгол хэлний эерүүлэл нь дараах гурван аргаар үүсдэг гэж үзжээ.

1. Утга ойролцоо үгээр (архи-идээ, хадаг- яндар)

2. Дуудлагын өөрчлөлтөөр (хулгай-зэлгий, малгай - залгай)

3. Ёгт үгээр болон үгийн утгыг шилжүүлэх замаар (чоно-хээрийн гайхал, хээрийн амьтан, могой-урт хайрхан, урт хорхой) гэсэн ангиллуудыг авч үзсэн байна.

Эвгүй бүдүүлэг зохисгүй үгийг шууд буюу эелдэг бусаар хэлэхээс зайлсхийдэг үгнүүд бүх хэлэнд байдаг. Тэдгээр нь өөр үгээр орлуулан тойруу замаар илэрхийлэгдэхийг эерүүлэл гэнэ. Жишээ нь: to die буюу үхэх гэдгийг нас барах, нас нөгчих хэмээн эерүүлдэг байна.

Жинхэнэ үг хэллэг нь гарцаагүй бүдүүлэг биш байсан ч санаа зовоосон, таагүй ойлголтыг нуухад хэрэглэгдэж болох юм. Энэ төрлийн эерүүлэл нь олон нийттэй харилцах асуудал болон улс төр зэрэгт хэрэглэгддэг ба заримдаа давхар хэллэг хэмээн нэрлэгддэг. Заримдаа эерүүллийн хэрэглээг эелдэг зантай холбож үздэг.

1. Хөдөлмөрийн чадваргүй, тахир дутуу: Retarded буюу эргүү мангар гэдэг үгийг зарим талаараа зохисгүй хэллэг гэж үзээд оюуны хомсдолтой, оюун ухааны чадамж дутмаг, сурах бэрхшээлтэй, тусгай хэрэгцээт гэх мэт үгүүдээр орлуулан хэрэглэх нь түгээмэл байдаг.

Хазгар, доголон – бэртэнгэ – тахир дутуу – эрэмдэг, зэрэмдэг – биеийн хөгжлийн бэрхшээлтэй – эрүүл бус.

2. Шашны эерүүлэл: Бурхан ба Есүс буюу Gosh болон Gee гэсэн эерүүлүүд нь ихэнх хүмүүсийн 10 номлолын нэгийг нь зөрчлөө хэмээн үздэг бурханы нэрийг барьсан хий хоосон хараал хэлэхээс зайлсхийн хэрэглэдэг эерүүлүүд юм.

3. Бие засахтай холбоотой эерүүлэл: Urinate /шээх/, piss/морь харах/, defecate/баах/, shit/хүндрэх/

4. Бэлгийн харьцаатай холбоотой эерүүлэл: Anus/хошногоны нүх/, rosebud/сарнайн булцуу, далайн од/ хэмээн эерүүлдэг.

5. Condom буюу бэлгэвчийг: rubbers- резин, Sheats- бүрээс бүрхүүл, Love gloves- хайрын бээлий, Raincoat – борооны цув гэх мэтээр эерүүлдэг байна.

Эерүүлэл гэдэг үгийн үүсэл: Euphemism гэдэг үг нь eu – сайн сайхан, pheme буюу яриа хэллэг гэсэн грек үгнээс гаралтай. Eupheme гэдэг үг нь Blaspheme буюу /бурханы шүтээнийг муулах, зүхэх/ гэсэн үгийн эсрэг утгатай үг юм.

Англи хэлний эерүүлэл дараах аргуудаар үүснэ.

1. Гадаад нэр томъёо ба техникийн үг хэллэгээр эерүүлэх /derriere – өгзөг urinate - бие засах/

2. Товчлолоор /sob – son of a bitch чөтгөрийн хүү/

3. Хийсвэрлэлээр /the situation – pregnancy - хөл хүнд, it-excrement хүндээр бие засах//behind-өгзөг, sleep together - бэлгийн харьцаанд орох/

4. Шууд бус илэрхийллээр /behind-өгзөг, sleep together- бэлгийн харьцаанд орох/

5. Дуудлагын өөрчлөлтөөр /shoot-shiftpoop, goldarnit – good damn it gosh-god/

6. Товчлолын эсрэгээр /not completely truthful – lied, not exactly thin –fat/

7. Авиа зүйн аргаар /foxtrot – fuck/ [4: 3]

Эцэст ньхэлэхэд, хоёр хэлний эерүүлэх ёсыг судалснаар үндэсний соёлыг тээгч энэхүү хэл,соёлын нэгжийн тухай өргөн мэдлэг, мэдээлэлтэй болох боломжтой юм.

Resume

The article studies about the opinions of the linguists on euphemisms and summarizes the peculiarities of euphemisms in Mongolian and English languages in genera

НОМЗҮЙ

ОНОЛЫН НОМ

1. Ариунболд 2009 - АриунболдҮ. Орчин цагийн монгол хэл, УБ., 2004.
2. Amarzaya 2009 - Amarzaya G. Theoretical course of English, Ulaanbaatar., 2009.
3. Бадамдорж 2006 – Бадамдорж Д. Монгол хэлний үгсийн сангийн утгазүй, УБ., 2006.
4. Баянсан 1995 - Баянсан Ж. Хэл шинжлэлийн нэр томъёоны зүйчилсэн тайлбар толь, УБ., 1995.
5. Бямбадорж 2009 - Бямбадорж Б. Монгол хэлний найруулга зүй, УБ., 2009.
6. Өлзийхутаг 1979 - Өлзийхутаг Ц. Монгол хэлний үгсийн сан судлал, УБ., 1979.
7. Төмөрцэрэн 1974 - Төмөрцэрэн Ж. Монгол хэлний үгсийн сан судлал, УБ., 1974.

ХЭЛ ШИНЖЛЭЛ

1. Батчулуун 2005 - Батчулуун Д. Хэлшинжлэлийн удиртгал, УБ.,2005.
2. Батчулуун 2005 - Батчулуун Д. Хэлшинжлэлийн судалгааны аргазүй, УБ.,2005.
3. Батчулуун 2005 - Батчулуун Д. Хэлшинжлэлийн судалгааны аргазүй, УБ.,2009.

ТОЛЬ БИЧИГ

1. Алтангэрэл Д. Англи Монгол толь. УБ., 2002.
2. English-Mongolian Dictionary Oxford Monsudar UB., 2007.
3. Webster’s Dictionary, Inc., 1991.

ЭХ СУРВАЛЖИЙН ЖАГСААЛТ

1. <http://www.Google.com> – list of Euphemism
2. <http://www.Google.com> - Common used Euphemism
3. <http://www.Google.com> - scholar

УРБОНИМЫ В СОЗНАНИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ УРБОНИМА ЛЕНИНСКИЙ ПРОСПЕКТ)

Иванова Ксения Владимировна, АлтГУ

В последние годы в лингвистике актуальным является антропоцентрический подход, который ставит акцент на отражение в языке духовной культуры человека и его картины мира (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, С. Г. Воркачев, Ю. Н. Караулов, Г. Г. Слышкин, И. А. Стернин, Ю. С. Степанов, В. Н. Телия, Л. О. Чернейко, Е. С. Яковлева и др.)

Топонимы являются отражением сознания людей, их мировосприятия. Обращение к теме урбонимов вызвано прагматической целью: необходимостью изучения языка в тесной связи с культурой страны, в которой этот язык используется. Изучая их, можно понять отражение ментальности того или иного народа (региона) в топонимической системе

Данная работа посвящена представленности урбонима *Ленинский проспект* в сознании жителей региона.

Исторический комментарий

Проспект Ленина (Ленинский проспект) — центральная улица города Барнаула. Ещё в первом советском генеральном плане застройки Барнаула Ленинский проспект выделялся как «главная композиционная ось города» [5, с. 33]. Проспект проходит по 3 районам города — Центральному, Октябрьскому, Железнодорожному, от площади им. В. Н. Баварина до проспекта Космонавтов. Протяжённость проспекта — 8,5 км. Ширина — 42 метра.

Проспект Ленина неоднократно менял своё название. Богородицкий переулок, Бульварный переулок, Московский переулок, а позднее проспект, Советский проспект — таковы были первые наименования Ленинского проспекта.

Облик Ленинского проспекта складывался в течение четырёх столетий. В конце 60- начале 70-х г.г. XX века его застройка практически полностью завершилась. Проспект приобрёл тот вид, который мы наблюдаем сегодня. [6, с. 288] Сегодня на Ленинском проспекте расположены государственные учреждения - администрация Алтайского края, администрация Барнаула, Городская дума, прокуратура Алтайского края, краевой суд, ГУВД по Алтайскому краю, УФСБ по Алтайскому краю, представительство МИД РФ; крупные торговые центры — ЦУМ, Центральный рынок, «Геомаркет», «Ультра», «Норд-вест», «Седьмой континент», «Пассаж» и др. ; учебные заведения – АГМУ, АлтГУ, , АлтГТУ, АлтГАКИ и др. ; объекты культуры - Государственный художественный музей Алтайского края, кинотеатр «Родина», выставочный зал Союза художников, Молодежный театр, ДК «Сибэнергомаш», ДК «Трансмаш»; спортивные сооружения - стадион «Динамо», стадион «Трансмаш»; парки - парк «Солнечный ветер».

Представленность топонима *Ленинский проспект* в текстах

1. [о Ленинском проспекте] «это главный проспект Барнаула...вся жизнь была сосредоточена на Ленинском проспекте. Такой славой не отличался ни один район в городе, ни одна улица... Ленинский для меня - это старинные красивые здания: Дом под шпилем, кинотеатр «Россия», почта, здание МВД, ЦУМ...Там всегда жила элита города, особенные люди: писатели , профессора вузов, руководители. Аристократия, словом... И конечно, главное, что связано с Ленинским для многих людей, и в том числе для меня, это то, что здесь проходили демонстрации - первомайская и октябрьская.» [Воспоминания Анисимовой Евдокии Васильевны, журналиста «Алтайской правды», заслуженного деятеля культуры. 1924 г.р., г. Барнаул.]

2. «Ленинский для меня - сердце Барнаула. Все главные события (демонстрации, парады) проходили здесь. Сразу вспоминаешь главные площади- Октября, Советов. Ленинский - это история нашего города, история людей. Тысячи людей проходили по Ленинскому проспекту во время демонстраций...Наверное, ни один проспект тогда не видел столько нарядных, счастливых людей, как Ленинский...Ленинский- это проспект свиданий, проспект молодых, проспект будущего!» [Савченко Надежда Сергеевна, 1949 г.р., г. Барнаул]

3. «Приехали в Барнаул в 40-х гг. из Прокопьевска. Комсомольского и Ленинского не было тогда. Ленинский называли Дунькиной рощей...мама рассказывала, до революции там совершено было преступление: девушку убили. Её Дуней звали. С тех пор улицу стали называть Дунькина роща. Роща - потому что лес был на том месте.» [Павлихина Калерия Леонидовна, 1929 г.р., г. Барнаул]

4. «Ленинский – для избранных. Ленинский - это всегда люди - необычные, лучшие! Мы редко ходили туда, только иногда прогуляться...Неофициальное название- Дунькина роща(Дунька погибла в лесу)...Ленинский ассоциируется ещё с песнями, радостью, праздником, народными гуляньями. На нем демонстрации проходили. Любили молодыми ходить. Это наша жизнь была... Для многих Ленинский- это ЦУМ- большой магазин. Жили мы бедно, а там много чего купить можно было. Все шли туда... Ещё Ленинский ассоциируется с магазином Красный. Он славился на все времена. Красный – звучит гордо!» [Щёголева Вера Николаевна, 1941 г.р., г. Барнаул]

5. «Ленинский- это руководство Барнаула, Алтайского края...Это история- наша, наших дедов, отцов. Все исторические события здесь проходили: демонстрации, митинги, протесты, акции политические.» [Козырев Сергей Николаевич, врач, 1953 г.р.]

6. «Мы с мужем любили по Ленинскому гулять. Там всегда было спокойно, хорошо.» [Летова Вера Павловна, 1946 г.р.Г. Барнаул]
7. «Издавна Ленинский проспект являлся любимым местом отдыха барнаульцев» [Макаров Вячеслав Николаевич, 1939 г.р.Г. Барнаул]
8. «...соседка моя рассказывала, вообще на Ленинском доски лежали, а под ними песок... Доски клали, чтоб ходить удобней было.» [Бормотова Людмила Степановна, Г. Барнаул]
9. «Знаю, что раньше Ленинский проспект назывался Московским, а в Ленинский его переименовали, когда Ленин умер, в его честь» [Белоусов Виталий Иванович, 1941 г.р.Г. Барнаул]
10. «Как мне нравился Ленинский! ...ближе к Красному магазину клены были, аркой, потом их все спилили. На лавочках собирались... никто не хулиганил, гитары почти на каждой лавке, песни пели это начиная где-то 9-10-11 класс и студенчество. Тоже выходили мы на Ленинский и гуляли. Вся молодёжь.» [Митрейкина Лидия Александровна, 1944 г.р.Г. Барнаул]
11. «Наиболее привлекательными сейчас кажутся Ленинский проспект, Гора - красиво.» [Ласточкина Александра Алексеевна, 1940 г.р.Г. Барнаул]
12. «Весь Ленинский проспект у нас усыпан песком.» [Мишина Екатерина . Барнаульцы сетуют на гололед, колеи, снег на крышах и сосульки // Комсомольская правда, 2011.03.12]
13. «Особо аварийным стал Ленинский проспект: большая часть ДТП произошла именно там.» [Ксения Романишко, Татьяна Туровец. Из-за гололеда в Барнауле встал транспорт // Комсомольская правда, 2010.12.01]

Итак, проанализировав представленность урбонима Ленинский проспект в текстах, был сделан вывод о том, что большинство контекстов связано с благоустроенностью проспекта. Это хорошее место отдыха. Многие контексты указывают на элитарность проспекта. «Это проспект для избранных», - говорят старожилы. На нем живут лучшие люди-элита города: администрация, преподаватели, врачи, руководители предприятий Он расположен в «сердце Барнаула», на нем проходят важные исторические события. Очень важен идеологический аспект в текстах. Все старожилы отмечают, что проспект ассоциируется у них с демонстрациями. Также жители Барнаула пытаются восстановить прошлое проспекта. Вспоминают его прежние названия. Лишь 13 контекст несет негативную информацию о проспекте.

Ассоциативное поле топонима Ленинский проспект

Информантам, проживающим в г. Барнауле, было предложено назвать ассоциации с Ленинским проспектом. Ответы были систематизированы, по ним были сделаны выводы. Всего было опрошено 80 человек.

Наиболее частотными реакциями стали ассоциации с объектами культурного назначения и учебными заведениями: кинотеатры «Родина», «Россия», АлтГУ, Государственный художественный музей Алтайского края, выставочный зал Союза художников, Молодежный театр, АлтГУ, Универ, Политех, Мед, ВУЗ.

Далее по частотности выделяются ассоциации, связанные с именем В. Ленина, с советским периодом истории (11 реакций): Ленин (7 реакций), памятник Ленину (3 реакции), большевики. Эти реакции связаны с этимологией названия проспекта, а также с восприятием фонетической оболочки слова. К этим же реакциям можно отнести реакции «демонстрации», которые указывают на сильный идеологический аспект.

Практически все опрашиваемые отметили, что жители этого проспекта – люди особенные, лучшие. Это элита города. Говорили, что это проспект для избранных. Также

Достаточно много ассоциаций было связано с местами отдыха. Информанты отмечали, что Ленинский проспект ассоциируется у них с местом отдыха молодежи, прогулками, ресторанами, суши-барами, кофейней. Это место, где можно погулять.

Были реакции, связанные непосредственно с реалиями действительности: Аллея (5 реакций): аллея (2 реакции), аллея с фонарями, аллея со скамейками, аллея. Мост (2 реакции) мост возле нового рынка, лебеди на мосту

Менее частотными были реакции, указывающие на центральное положение проспекта в городе (3 реакции): центр (2 реакции), главная улица в городе.

Были и реакции с негативными коннотациями (5 реакций): неуютно, скользко, шумно, людно, грязь.

Единичные ассоциации: жёлтый, персиковый - вероятно, связано с преобладающим цветом домов на этом проспекте.

Таким образом, образ Ленинского проспекта в сознании жителей города Барнаула связан с объектами культуры, с избранными, особенными людьми, элитой города. Важен идеологический образ Ленинского проспекта. Отсюда частотность реакций «демонстрации». Таким образом, можно сказать, что «демонстрации», «люди», «кинотеатры» - это «три кита», на которых держится образ Ленинского проспекта.

Итак, обобщая сказанное, можно сделать вывод о том, что образ Ленинского проспекта эволюционировал в сознании жителей г. Барнаула. У представителей старшего поколения проспект ассоциируется с демонстрациями; кинотеатрами «Родиной», «Россией»; с людьми, проживающими на проспекте (отмечают, что это элита города). У молодого поколения жизненные ценности меняются:

огромное значение приобретает образование. Отсюда большое количество ассоциаций «ВУЗ» у информантов в возрасте от 18 до 40 лет.

Топоним *Ленинский проспект* является отражением сознания Барнаульцев, их мировосприятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барнаул = Barnaul: фотоальбом / [авт. текста В. Скубневский, Т. Степанская]. Барнаул, 2007. 183 с.
2. Ганова С.В. Концептуализация ойконимов в сознании региональной языковой личности : дис. ...канд. фил. наук: 10.02.01/ С.В. Ганова ; Алт. гос. ак-я образования имени В.М. Шукшина –Бийск, 2013
3. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая): Монография. Барнаул, 2002.
4. Материалы диалектной и топонимической текстотеки кафедры общего и исторического языкознания АлтГУ.
5. Названия улиц города Барнаула: Историко – лингвистическое описание / Отв. Ред. Дмитриева Л. М. Барнаул, 2003. 632 с.
6. Старцев А.В., Тяпкин М.О., Тяпкина О.А. История Барнаула. Барнаул, 2000. 330 с.

К ТАЙНАМ СЛОВА. «ЛЮБОВЬ» В ЭНЦИКЛОПЕДИИ НАЦИОНАЛЬНО-СПЕЦИФИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ РОССИИ И МОНГОЛИИ

К.В.Иванова

Алтайский государственный университет (АлтГУ), г. Барнаул

Статья подготовлена при финансовой поддержке гранта РГНФ-МинОКН Монголии «Национально-специфические реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей Западной Монголии : лингвокультурологические исследования»№122403000 а(м)

Любовь – одно из важнейших и ключевых понятий в жизни человека. Это чувство присуще всем людям, представителям разных национальностей. Именно этот факт обусловил включение слова «любовь» в энциклопедию национально-специфических реалий России и Монголии.

Любовь – понятие многоаспектное. Оно включает в себя любовь к Родине, ребёнку, мужчине/женщине, искусству, жизни и т.д.

Русский народ – православный, поэтому важным для него является любовь христианская, которая предполагает всепрощение, любовь к ближнему своему. «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит» – пишется о любви в Библии.

Любовь – одна из главных тем мировой литературы. Практически все русские писатели прикасаются в своих произведениях к тайне великой любви. Они пытаются осмыслить этот феномен, воспевают его. Великий русский поэт А.С. Пушкин писал, что «Нет и счастья без **любови**».

При создании энциклопедии важным и приоритетным было передать все оттенки, аспекты данного понятия.

ЛЮБОВЬ

Любовь, love

Значение:

1. Чувство самоотверженной и глубокой привязанности, сердечного влечения
2. Склонность, страсть к чему-нибудь/[1]

Контекстная информация

Для русских:

Любовь к родине
Самоотверженная любовь
Материнская любовь
Вечная любовь
Любовь к искусству и т.д.

Для монголов:

Любовь к матери
Любовь к земле, к дому

Любимая девушка и т.д.

Пословицы:

Где любовь, там и согласие
Любовь правдой сильна
Любовь зла- полюбишь и козла
Любовь сильнее страха
Любовь начинается с глаз
Любовь за деньги не купить

Историко-культурная информация:

Философия энциклопедистов 18 века, полемизируя против аскетизма, подчёркивала радостную естественность чувства любви и сопряжённый с ним «правильно понятый интерес» индивида (в духе концепции «разумного эгоизма»). Недооценивая присущие **любви** возможности трагического самоотвержения, она часто смешивала **любовь** со «склонностью» и «благожелательностью», а счастье с гедонистическим самоудовлетворением. Коррективы были внесены идущим от Ж.Ж. Руссо движением **сентиментализма** и «Бури и натиска», подготавливавшим **романтизм**; благодаря этому движению накануне и в эпоху Великой Французской революции **любовь** была понята как порыв, разрушающий рамки сословных преград и социальных условностей, воссоединяющий в стихийном единстве «то, что строго разделил обычай» (Ф. Шиллер). [2]

Художественные произведения:

Если я говорю языками человеческими и ангельскими, а любви не имею, то я — медь звенящая или кимвал звучащий. Если имею дар пророчества, и знаю все тайны, и имею всякое познание и всю веру, так что могу и горы переставлять, а не имею любви, —то я ничто. [3]

Любить — это прежде всего отдавать.
Любить — значит чувства свои, как реку,
С весенней щедростью расплескать
На радость близкому человеку.[4]

Научи меня любить и врага, как брата,
За любовь не требуя серебра и злата,
Чтобы, если враг в нужде, — хлебом накормить
И — благословить...[5]

И сердце вновь горит и любит — оттого,
Что не любить оно не может.[6]

Я возвращался с охоты и шел по аллее сада. Собака бежала впереди меня.
Вдруг она уменьшила свои шаги и начала красться, как бы зачуйв перед собою дичь.

Я глянул вдоль аллеи и увидел молодого воробья с желтизной около клюва и пухом на голове. Он упал из гнезда (ветер сильно качал березы аллеи) и сидел неподвижно, беспомощно растопырив едва прораставшие крылышки.

Моя собака медленно приближалась к нему, как вдруг, сорвавшись с близкого дерева, старый черногрудый воробей камнем упал перед самой ее мордой — и весь взъерошенный, искаженный, с отчаянным и жалким писком прыгнул раза два в направлении зубастой раскрытой пасти.

Он ринулся спасать, он заслонил собою свое детище... но все его маленькое тело трепетало от ужаса, голосок одичал и охрип, он замирал, он жертвовал собою!

Каким громадным чудовищем должна была ему казаться собака! И все-таки он не мог усидеть на своей высокой, безопасной ветке... Сила, сильнее его воли, сбросила его оттуда.

Мой Трезор остановился, попятился... Видно, и он признал эту силу.

Я поспешил отозвать смущенного пса — и удалился, благоговей.

Да; не смейтесь. Я благоговел перед той маленькой, героической птицей, перед любовным ее порывом.

Любовь, думал я, сильнее смерти и страха смерти. Только ею, только любовью держится и движется жизнь. [7]

Публицистическая информация:

Что значит любить ближнего, т. е. всякого человека, как себя самого? Значит, почитать другого так, как желаешь, чтобы почитали тебя, не считать никого чужим, а своим, своим братом; благо, его спасение считать своим благом, своим спасением; радоваться его благополучию, как своему, скорбеть о его

несчастья, как о своем; стараться об избавлении его от беды, напасти, бедности, греха так, как я постарался бы о своем избавлении.

Любить ближнего, как себя, - значит уважать его, как себя.

Любить ближнего, как себя, - значит еще любить всякого без лицепрятия, несмотря на то, беден он или богат, хорош собой или нет, стар или юн, знатный или простой, здоровый или больной[8]

Любовь к родному краю, к родной культуре, к родному селу или городу, к родной речи начинается с малого – с любви к своей семье, к своему жилищу, к своей школе.

Любовь не должна быть безотчётной, она должна быть умной. Это значит, что она должна быть соединена с умением замечать недостатки, бороться с недостатками – как в любимом человеке, так и в окружающих людях. [9]

Первая любовь способна не только сделать счастливой, но и принести много горя и страданий [10]

В хозяйстве трудятся особенные люди, у которых крестьянство в крови. Их отцы и деды всю жизнь проработали на этой земле, любовь к ней возвращена не одним поколением. [11]

Тебя, мой ангел, люблю так, что выразить не могу (Из письма А.С Пушкина к жене)[12]

...Гляделась ли ты в зеркало, и уверилась ли ты, что с твоим лицом ничего сравнить нельзя на свете - а душу твою люблю я еще более твоего лица. (Из письма А.С Пушкина к жене) [13]

Итак, в данной статье было рассмотрено понятие, которое обозначает одно из самых сильных чувств человека – любовь. Несмотря на то, что оно приобретало в разные времена новые оттенки значений, несмотря на то, что у разных народов оно имеет разное написание и звучание, суть понятия остается той же, что и сотни лет назад. Хочется закончить статью замечательными словами С. Рождественского: «Твердят: вначале было слово... А я провозглашаю снова: всё начинается с Любви – и озаренье, и работа, глаза цветов, глаза ребёнка. Всё начинается с любви. Люби!»

СПИСОК ЦИТИРУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю.Любовь // Толковый словарь русского языка
2. Аверинцев С. С., Спиркин А.Г. Любовь // БСЭ
3. Библия, Коринфянам, гл.13
4. Эдуард Асадов. Собрание сочинений в шести томах. — Граница, 2003
5. Васенина Л. Встречный ветер: сб.стихов. – Одесса,1998
6. А.С. Пушкин. Избранные произведения в 2-х томах. –М.,1968
7. »И. С. Тургенев. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. М.: "Наука", 1982.
8. Солнце правды. О жизни и учении Господа нашего Иисуса Христа. Избранные проповеди о. протоиерея И.И.Сергиева (Кронштадского). Изд. 2-е. – Спб., 1902
9. ДЛихачёв. «Письма о добром и прекрасном».– М., 1985.
10. Комсомольская правда, 2011.03.13
11. Лидия Аристархова. Мясо, молоко, пшеница: колхозу есть к чему стремиться! // Комсомольская правда, 2010.10.23
12. Друзья Пушкина: Переписка; Воспоминания ;Дневники. В 2-х томах / Сост., биографические очерки и примечания В.В. Кунина.- М. Правда, 1984
13. Друзья Пушкина: Переписка; Воспоминания ;Дневники. В 2-х томах / Сост., биографические очерки и примечания В.В. Кунина.- М. Правда, 1984

АЛТАЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ, г.Барнаул **МОТИВ УКРОЩЕНИЯ ДИКОГО КОНЯ В МОНГОЛЬСКОМ ТЕКСТЕ РУССКОЙ КУЛЬТУРЫ**

А. И. Куляпин АГУ, г.Барнаул, Россия

Работа выполнена в рамках проекта «Национально-специфические реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей Западной Монголии: лингвокультурологические исследования»

По Плутарху, Филипп Македонский понял, что его сына ждет великое будущее, когда десятилетний Александр сумел обуздать, казалось бы, неукротимого Букефала. Филипп, «как говорят, даже прослезился от радости, поцеловал сошедшего с коня Александра и сказал: “Ищи, сын мой, царство по себе, ибо Македония для тебя слишком мала!”» [Плутарх 1994, с. 119].

Метафорическое уподобление укрощения дикого коня завоеванию, подчинению царства встречалось после Плутарха в мировой культуре неоднократно. Русский корректив классического сюжета заключается в дисгармонизации отношений всадника и коня, т. е. власти и подчиненных. М. Вайскопф в статье «Вещий Олег и Медный всадник» отмечает: «Только союз всадника с конем, начала повелевающего с началом подчиненным, обеспечивает победоносную целостность империи. Нарушая означенное условие, всадник инспирирует ответный бунт коня, принимающий специфически богоборческую и хтоническую окраску» [Вайскопф 2003, с. 17].

Очевидно, что и в стихотворении Пушкина «Вещий Олег», и в его поэме «Медный всадник» союз всадника с конем разрушен. По вполне понятным причинам в XX веке ни о каком союзе речь идти уже не может. Так, блоковские скифы («Скифы», 1918) зачем-то совсем уж немотивированно будут «играющим коням ретивым» «ломать тяжелые крестцы» [Блок 1960, с. 361].

Во всех трех выше названных произведениях существенный аспект проблематики связан с тернарной структурой «Восток – Россия – Запад». Особенно важна эта триада для Блока. Согласно с его историософской концепцией, русские-скифы в сложившейся после заключения Брестского мира ситуации готовы отказаться от выполнения своей исторической миссии, «быть (как сказано в черновой редакции поэмы) “прочной пробкой между дикой Азией” и цивилизованной Европой» [Межуев 2002, с. 194].

Блоковскую метафору в начале Великой Отечественной войны актуализировал Василий Ян во второй и третьей частях трилогии «Нашествие монголов» – романах «Батый» (1942) и «К последнему морю» (опубликован после смерти писателя, в 1955 году).

В условиях нового обострения конфронтации России с Западом завоеватель с Востока изображен В. Яном едва ли не с симпатией.

Путь к власти начинается для Батыя с кражи коня:

«Он (Батый. – А. К.) быстро шагнул через порог и увидел белого коня.

– Вот конь, посланный мне небом! Это будет конь моих побед, как белый Сэтэр, походный конь Чингиз-хана. Теперь я снова силен. <...>» [Ян 1960, с. 14].

Между Юлдуз и Хаджи Рахимом, оказавшимися свидетелями этого похищения, происходит примечательный диалог:

– Это разбойник? – спросила девушка.

– Это необычный человек!

– Почему? Ведь он похитил чужого коня?

– Он будет на нем покорять царства...» [Ян 1960, с. 14].

Еще более примечательно, что конь похищен Батыем у Арапши, скорее всего – русского по происхождению.

«– Вероятно, я из какой-либо северной страны: мордвинов, саксинов или урусов, – рассказывает о себе Арапша, – потому что эти рабы, особенно урусы, славятся своей силой. А меня аллах наградил большой крепостью» [Ян 1960, с. 16].

Для Арапши же по приказанию Батыя укрощают дикого коня.

В сцене торжественного избрания джихангира Батый окончательно закрепляет статус вождя монгольского войска своим эффектным появлением на украденном у Арапши белом Акчиане.

«Из сотни лихих всадников, стоявших на страже у подножия кургана, выехал молодой смуглый монгол на белоснежном жеребце. Он вихрем взлетел на вершину кургана и осадил бесившегося коня на краю ската. <...>

– Это Бату-хан! – завывала толпа. – Это Бату-хан, сын Джучи, внук Чингизов! Под ним Сэтэр, белоснежный конь великого бога войны Сульдэ! Веди нас в бой Бату-хан!» [Ян 1960, с. 68].

Визуально осадивший на краю ската бешеного коня Батый словно застывает в позе Петра – «Медного всадника» Э. М. Фальконе. Однако в процитированном фрагменте – еще и редко встречающееся соединение интермедальности с интертекстуальностью, так как В. Ян «цитирует» не только знаменитый памятник Э. М. Фальконе, но и поэму Пушкина «Медный всадник» (1833):

О мощный властелин судьбы!

Не так ли ты над самой бездной,

На высоте, уздой железной

Россию поднял на дыбы?

[Пушкин 1977, с. 286].

Как ни парадоксально, некоторые строки «Медного всадника» могли бы охарактеризовать яновского Батыя не хуже, чем пушкинского Петра. Батый железной уздой покоряет – поднимает на дыбы

Русь, а кроме того именно он, и задолго до Петра, прорубает окно в Европу. С другой стороны, получается, что в самом европоцентризме Петра явственно просвечивают азиатско-монгольские черты.

Еще раз пушкинская реминисценция мелькнет в главе «Тревожные думы Бату-хана» в заключительной части трилогии – романе «К последнему морю».

«И я задумываюсь над тем, что станет с созданным мною царством после моего ухода в заоблачные войска Священного правителя? Разве мой сын Сартак способен натянуть поводья и вздернуть на дыбы могучего монгольского коня? Чья железная рука удержит и сохранит для нас эти огромные завоеванные мною земли? Кому я их передам?» [Ян 1956, с. 321].

Тревога Батя все нарастает к концу, вроде бы, триумфального шествия монголов через Европу. И дело не только в отсутствии достойного преемника. О причине грядущего краха величайшей империи В. Ян говорит языком метафор. В десятой части романа «Бату-хан на берегу Адриатики» завершается сюжетная линия Акчиана, ставшего символом побед Батя.

«Саин-хан <...> приказал привести своего коня. Серебристо-белый конь был приведен двумя нукерами и остановился перед тронном, позвякивая серебряной сбруей. В его черных блестящих глазах отражались огоньки костров.

Бату-хан достал из кожаного мешочка, заткнутого за пояс, кусок желтого сахара и дал коню. Затем, выхватив небольшой нож, сделал надрез на шелковистой белой шее коня, припал губами к ране и стал высасывать кровь. Конь забился, пытаясь вырваться и поднялся на дыбы, но два нукера повисли на нем, вцепившись в уздечку и обхватив руками его голову.

Бату-хан напился конской крови; она вымазала ему лицо и стекала по белоснежной шее коня.

– Вот единственный напиток, пить который можно не опасаясь!» [Ян 1956, с. 276].

В. Ян подчеркивает аллегорический смысл эпизода: теряется исконная гармония отношений коня и всадника, власти и подчиненных. Отведав крови своего коня, Батый приказывает воинам разграбить город Сплит, добровольно открывший перед монголами свои ворота. Кровь Акчиана – это, разумеется, кровь завоеванных народов. Батый сам инспирирует ответный бунт.

Появление мотива укрощения «играющих коней ретивых» на заре советской эпохи в блоковских «Скифах», при всей мимолетности упоминания, имело программный характер. Закономерности культурной циклизации с высокой степенью вероятности позволяли предположить неизбежность появления того же мотива и на излете советского периода. Удивительно, однако, другое – сюжет об укрощении коня и на этот раз оказался вписан в монгольский текст русской культуры.

С мая по октябрь 1976 года М. Веллер работал перегонщиком скота из Монголии в Бийск. Впечатление того сезона легли в основу рассказа «Конь на один перегон» (1983).

Композиционный центр рассказа – смертельная схватка всадника и лошади. При этом писатель нарочито снижает образ противников. Рыжий монгольский конь, которого с таким трудом пытается объездить герой, холощенный, а мерин, как известно, отличается от жеребца спокойным нравом. «Так се конек», – пренебрежительно отзывается о нем парнишка-алтаец [Веллер 2012, с. 378]. Но и всадник – только что освободившийся зэк Сиверин – далеко не ковбой.

Странноватое имя героя порождает вполне определенную литературную ассоциацию: оно только одной буквой отличается от имени Северина из романа Леопольда Захер-Мазоха «Венера в мехах». Веллеровский Сиверин – ярко выраженный представитель садомазохистского психотипа, с преобладанием именно мазохистских черт. Рыжий монгольский мерин – его двойник. Объединяет их еще и тяга к самоуничтожению. «Тоже, самоубийца», – говорит коню «неожиданно повеселев» Сиверин. – «Не круче моего... Обломаю!» [Веллер 2012, с. 381].

Сначала лошадь доставляет Сиверину невероятное количество боли и мук. Затем Сиверин жестоко избивает ее.

«– У-ург-ки-и-и-и! – визг врезался вверх, вес исчез из тела, он рубил и сек морду, глаза, ноздри, губы, уши, топал, дергался, приседал, яростно выжимая из себя непреодолимую жажду уничтожения – в невесомую руку, в ремень, в месиво, в кровь, в убийство.

– Гад! – всхлип выдыхивал. – Гад! Гад! Гад! Гад! Га-ад!..

Рука сделалась отдельной и не поднималась больше.

Он не мог стоять. Он захлебывался.

Конь плакал.

Живая вода, заледившие слезы текли с чернолитых глаз, остановленных зрачков, тихо скатывались, оставляя мокрый след в шерстинках, и капали» [Веллер 2012, с. 382].

Подъехавший к концу поединка Колька Милосердов удивляется дважды:

«– Ни хрена ты его, – сказал он.

Сиверин смогал чумбур и приторочил, и Милосердов увидел его лицо.

– Ни хрена он тебя, – сказал он» [Веллер 2012, с. 383].

Схватка коня и всадника завершается не просто подчинением первого второму, гармонизацией их отношений или примирением, но почти полным слиянием. Плачет конь и по-детски ревет Сиверин; опустившись на колени, он пьет из того же ручья, что и мерин; «Сиверин помочился, и конь тоже пустил струю» [Веллер 2012, с. 384]. Сиверин даже запараллеливает свою дальнейшую судьбу с судьбой коня.

«И притопаем с тобой помалу в Бийск, на остров придем. А там уж тебе – в табун, до самого будущего лета. Пасись, отдыхай, кобыл делай. – Он вспомнил, хмыкнул, вздохнул. – М-да... Кобылы-то тебе, брат, уже без надобности. Что ж... Гадство, в общем. Ничо... Жизнь все же, отдых... Можно жить-то... А я, – новую закурил, – сдадим скот на мясокомбинат, расчет получим, рублей тысяча или больше даже, если хорошо дойдем, без потерь... Не потеряем. Пасти хорошо будем – гор много, трава есть, только по уму и не лениться. Привес дадим, премия. Расчет получу, трудовую книжку выпишут. Документы, деньги, трудовая... поеду, наверно, в Иваново к Сашке Крепковскому, он звал, примет. На работу постоянную устроюсь. И нормальная у нас, брат, жизнь с тобой пойдет, понял?» [Веллер 2012, с. 383-384].

На самом деле коня ждет другое: его путь – своим ходом на мясокомбинат, на тушенку. Очевидно, что и у Сиверина нет никаких шансов наладить нормальную жизнь. Невиданная до сей поры степень гармонии в отношениях всадника и коня не отменяет роковой обреченности того и другого.

Сиверин в один из моментов, подобно пушкинскому Петру или яновскому Батью, оказывается на краю отвесной вершины, но это уже не тот герой, который способен уздой железной «вздернуть на дыбы могучего монгольского коня».

«Мотая закинутой головой, выбрасывая разом, в толчках передние ноги, конь стлался в гору. Он опасно оскользнулся на мокрой траве склона, но Сиверин не кинул стремян, даже когда копыта затрещали по каменистой осыпи вокруг отвесной вершины: “Сдохну! – вместе! – по-моему будет!” – ослепляло в высверках, на косой крутизне утек упор, сдирая правый бок о щебенку, они съехали вниз метров двадцать до низа осыпи...» [Веллер 2012, с. 380].

В битве с Пором погиб Букефал [Плутарх 1994, с. 155], и эта потеря ознаменовала конец похода Александра на восток. По официальной версии «Сокровенного сказания монголов» (§ 265), по пути в тангутское государство Чингисхан во время облавы на диких лошадей-хуланов упал с коня сильно расшибся, заболел и вскоре умер.

Конечно, веллеровский Сиверин – не сверхчеловек, вершитель истории, но и его падению несложно приписать символический смысл. М. Веллер за несколько лет до краха Советской империи чутко уловил неизбежность ее разрушения.

ЛИТЕРАТУРА

- Блок А. Собрание сочинений: в 8 т. Т. 3. Стихотворения и поэмы 1907–1921. – М.–Л., 1960.
Вайскопф М. Вещий Олег и Медный всадник // Вайскопф М. Птица-тройка и колесница души: Работы 1978–2003 годов. – М., 2003.
Веллер М. Конь на один перегон // Образ Алтая в русской литературе XIX–XX вв. Антология: в 5 т. Т. 5. – Барнаул, 2012.
Межуев Б. В. Забытый спор. О некоторых источниках «Скифов» Блока // Соловьевские исследования. Вып. 5. – Иваново, 2002.
Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. Т. 2. – М., 1994.
Пушкин А. С. Медный всадник // Пушкин А. С. Полное собрание сочинений: в 10 т. Т. 4. Поэмы. Сказки. – Л., 1977.
Ян В. К последнему морю. – Л., 1956.
Ян В. Батый. – М., 1960.

ОБРАЗ МОНГОЛИИ В РОССИЙСКИХ И ЗАПАДНЫХ СМИ: ЛИНГВО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

А.В. Колмогорова
(Новокузнецк, Россия)

Введение

В последние десятилетия, благодаря развитию прикладных отраслей языкознания (теория коммуникация, лингвопрагматика, социолингвистика), в лингвистических трудах всё чаще акцентируется внимание на конструирующей, формирующей сознание человека, а в особенности – массовое сознание, функции языка. Современная окружающая человека среда – это, прежде всего, текстовая среда. Тексты различной природы, как печатные, так и медиальные, формируют образ мира современного человека. Как подчёркивает Т. ван Дейк [1] львиную долю информации об окружающем мире человек получает не в собственном опыте, не посредством собственных органов восприятия, а принимая на веру то, что изложено, преимущественно, в вербальном формате другими: из учебников, книг, телепередач и т.д. В последние десятилетия, в особенности для молодого поколения, СМИ являются главным источником того самого жизненного опыта, который перенимается исключительно с опорой на априорную веру.

Монголия – удивительная и загадочная страна, собственный опыт посещения которой есть далеко не у каждого жителя России или западных стран. Для нас представилось интересным посмотреть, используя элементы дистрибутивного анализа и концептуально-метафорического моделирования, каковы те образы страны, которые моделируются в массовом сознании средствами информации в России и в западных государствах.

В качестве источника русскоязычного материала мы воспользовались газетным подкорпусом НКРЯ, источником англоязычного материала послужил BNC, а французские примеры были собраны нами из материалов, опубликованных на сайтах ведущих периодических изданий Франции (Figaro, Monde, Point).

1. Образ Монголии в российских СМИ

В газетном подкорпусе НКРЯ нами было обнаружено 275 употреблений топонима *Монголия*.

Обратимся к метафорическим употреблением. В принципе, все выявленные нами метафорические употребления можно разделить на 2 большие группы: метафоры атрибутивные, в которых страна концептуализируется через отнесение её к определённой категории объектов – натурфактов или артефактов (пр.) и метафоры интерактивные, в которых страна концептуализируется косвенно, через те действия, которые ей, в определённом метонимически обобщенном смысле, приписываются (пр.) либо через те действия, которые она претерпевает. При этом по классической классификации концептуальных метафор Дж.Лакоффа [2], все выявленные метафоры – онтологические. Рассмотрим первую группу метафор. Здесь можно выделить два вида концептуальной атрибуции: концептуализация страны «глазами чужих» (пр.1) и «своими глазами» (пр.2-4):

(1) *«Монголия является удобным плацдармом США для сдерживания растущего влияния Китая в Средней Азии и на Дальнем Востоке», – считает эксперт аналитической группы «Конструирование будущего» Сергей Боровиков.* [Ирина Царегородцева. Монголия станет «цветной» // РБК Daily, 2008.07.09]

Таким образом, «глазами чужих» Монголия концептуализируется через атрибуцию к военной сфере – реализуется метафора МОНГОЛИЯ – ПЛАЦДАРМ.

А вот, актуализируя позицию собственно русских, авторы текстов СМИ концептуализируют страну несколько иначе: как ЗВЕНО

(2) *Кроме того, Монголия является важным связующим звеном между Россией и Китаем.* [Ирина Царегородцева. Монголия станет «цветной» // РБК Daily, 2008.07.09];

МАРШРУТ

(3) *Монголия может стать перспективным маршрутом строительства российских нефте и газопроводов в Китай.* [Иван Караев. Россию атакуют в Монголии // РБК Daily, 2008.07.02];

СОСЕД

(4) *Другой сосед России – Монголия тоже вносит свою черную лепту в загрязнение Байкала.* [Лосев Александр. БОЛЬШАЯ УТЕЧКА // Труд-7, 2005.11.25].

Что касается второй группы метафор – интерактивных – то здесь также просматривается двухчастная типология: метафоры агентивные, в которых Монголия занимает семантическую позицию деятеля, и дативные, в которых Монголия претерпевает чьи-либо действия. Стоит отметить, что в проанализированном материале агентивная функция, в которой выступает топоним, преобладает над дативной в соотношении 14:3. В агентивной функции Монголия предстаёт как активный субъект политической и торговой жизни, который совершает как положительно, так и отрицательно оцениваемые русскоязычными СМИ действия: ведёт переговоры, отказывается пойти навстречу, вносит деньги, строит расчёты, ущемляет интересы России, делает интересные предложения бизнесу (пр.5)

(5) *В случае с Монголией, я уверен, кредитование должно происходить на тех же условиях, если Монголия сделает интересные предложения российскому бизнесу.* [Арина Морозова. Сомнительное партнерство: получит ли Монголия многомиллиардный российский кредит? // Новый регион 2, 2009.03.16]

Важной является концептуальная метафора МОНГОЛИЯ – СПУТНИК РОССИИ:

(6) *Я не сдаюсь: - Но все-таки вы удержали власть, и теперь Монголия продолжит свой путь с Россией?* [Дмитрий СТЕШИН. Бунт потомков Чингисхана // Комсомольская правда, 2008.07.25].

Что касается дативной позиции, то Монголия концептуализируется как ПОТЕРЯ России (пр.7):

(7) *Монголия, которую мы почти потеряли: до 1991 года в Монголии была гигантская диаспора русскоязычных—150 000 человек: учителя, военные, специалисты, врачи.* [Дмитрий СТЕШИН. Бунт потомков Чингисхана // Комсомольская правда, 2008.07.25]

её потенциальная ИНТЕГРАЛЬНАЯ ЧАСТЬ:

(8) *Более того, по некоторым оценкам, Монголия может быть интегрирована в российские инфраструктурные проекты.* [Ирина Царегородцева. Монгольское нашествие // РБК Daily, 2008.05.16];

(9) *Монголия в свою очередь сама готова быть втянутой в более тесный круг связей с Россией.* [Дорога к интеграции // РБК Daily, 2007.08.15]

Таким образом, рассмотрев процесс концептуализации Монголии на страницах российских СМИ через призму атрибутивных и интерактивных метафор, мы можем сделать вывод о том, что в массовом сознании россиян образ данной страны моделируется в рамках ключевых концептуальных категорий ПРОСТРАНСТВО/ ВРЕМЯ/ ФУНКЦИЯ / ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС как ПРОСТРАНСТВО – БЛИЗОСТЬ, ОБЩИЙ ПУТЬ; ВРЕМЯ – ПРОШЛОЕ, БУДУЩЕЕ; ФУНКЦИЯ – ИНСТРУМЕНТ;

ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС – АКТИВНЫЙ СУБЪЕКТ, ЭЛЕМЕНТ БОЛЕЕ КРУПНОЙ СТРУКТУРЫ, ПЛАЦДАРМ для государств-соперников.

2. Образ Монголии в британских СМИ

Эмпирическую базу для анализа составили 300 примеров употребления топонима Mongolia в британских СМИ, полученные по поисковому запросу в BNC. Анализ отобранных примеров позволил выявить следующее: атрибутивных метафор в англоязычном материале нам выявить удалось выявить только одну, в которой Монголия концептуализировалась в рамках домена КАРТОЧНАЯ ИГРА: МОНГОЛИЯ – ИГРАЛЬНАЯ КАРТА:

(10) *Most turn out to be experienced travellers, trumping Mongolia with Patagonia in competitive conversation over the dinner table.*

При анализе интерактивных метафор обнаружилось, что хотя метафоры, в которых страна выступает в позиции агента, преобладают над дативными, в целом дистрибуция глаголов, среди которых наиболее частотными являются глаголы с имплицитной семантикой движения вперёд, как во времени – *to move to, to extend, to expand* –, так и во времени – *to have plans*, а также глагол с семой 'нехватка/отсутствие' *'to need*, способствует созданию образа осторожного, делающего первые шаги к расширению, к сближению с Западом государства, нуждающегося в финансовой помощи (пр.10):

(11) *Foreign Minister Tserenpiliyn Gombosuren said on June 19 during a visit to London that Mongolia needed aid and loans of US\$250,000,000 to cover its budget deficit and hard-currency needs.*

В позиции датива топоним ещё более усиливает черты образа нуждающейся страны (11):

(12) *The then Premier, Dumaagiyn Sodnom, visited Japan on Feb. 27-March 4, 1990, when Mongolia was granted most-favoured-nation status and promised medical supplies worth 450,000,000 yen and aid to construct a steel mill at Darkhan and a colour television factory in Ulan Bator.*

Таким образом, рассмотрев процесс концептуализации Монголии на страницах британских СМИ через призму атрибутивных и интерактивных метафор, мы можем сделать вывод о том, что в массовом сознании британцев образ данной страны моделируется в рамках ключевых концептуальных категорий ПРОСТРАНСТВО/ ВРЕМЯ/ ФУНКЦИЯ / ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС как ПРОСТРАНСТВО – ОТДАЛЁННОСТЬ, ДВИЖЕНИЕ НАВСТРЕЧУ; ВРЕМЯ – НАСТОЯЩЕЕ, БУДУЩЕЕ; ФУНКЦИЯ – ИНСТРУМЕНТ; ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС – СУБЪЕКТ-ЗАЁМЩИК.

3. Образ Монголии во французских СМИ

В отличие от британских СМИ, во французских, примеры из которых были отобраны методом сплошной выборки с интернет-страниц изданий Figaro, Monde, Point общим количеством 300 единиц, атрибутивные метафоры присутствуют в достаточном количестве. Так, страна концептуализируется с опорой на прецедентно нагруженные языковые единицы *émirat* 'эмират' (пр.13) – 1) система государственного управления в феодальных мусульманских странах; 2) феодальное государство, во главе которого стоит эмир [3], *eldorado* 'Эльдорадо' (пр.14) – страна сказочных богатств, которую искали в Америке первые испанские завоеватели [4]:

(13) *La Mongolie, futur émirat des steppes...*

(14) *La Mongolie est le nouvel eldorado minier qui aiguise les appétits des plus grands groupes mondiaux au point de redessiner la géopolitique régionale.*

Таким образом, реализуется концептуальный механизм метонимии: МОНГОЛИЯ – БОГАТСТВО.

Что касается собственно метафорических образований, то следует отметить структурную по природе и атрибутивную по когнитивному механизму метафору МОНГОЛИЯ – ЛАКОМЫЙ КУСОК, которая последовательно разворачивается в многообразии составляющих: пожиратель – ВОЛК, одна ЧЕЛЮСТЬ которого – РОССИЯ, другая – КИТАЙ:

(15) *Aujourd'hui, la petite Mongolie qui balaya le monde sous le « cyclone gengiskhanide » (Grousset, toujours) ressemble à un morceau de mouton dans la mâchoire du loup. Il suffit de se pencher sur la carte pour le saisir. Le maxillaire supérieur de la mâchoire, c'est la Russie. L'inférieur, c'est la Chine. La première est vide d'hommes mais se réveille de l'hibernation et a toujours aimé contrôler les confins de son territoire. La seconde brûle d'énergie et a besoin de tout : d'espace, d'eau et de bois. La Mongolie doit relever le défi immense de maintenir son indépendance économique et son autonomie politique entre deux géants.*

Кроме того, в проанализированном материале была отмечена такая структурная метафора, как: МОНГОЛИЯ – ПУТНИК. В рамках данной метафоры реализуются концептуальные элементы: новое прогнозируемое состояние государственной и экономической структуры – НОВОЕ ЖИЛИЩЕ, актуальное состояние страны – ПОРОГ:

(16) *La Mongolie est au seuil d'une des plus fulgurantes transformations qu'un pays ait jamais connues.*

В группе интерактивных метафор доминируют агентивные образования, в которых Монголия предстаёт как достаточно активный, но пока не интегрированный в мировое сообщество субъект политической и экономической жизни (пр. 16-18), который принимает решения:

(17) *La Mongolie décidé de suspendre près de la moitié de ses licences d'exploitation de mines...*

организует президентские выборы:

(18) *Pays de 2,8 millions d'habitants enclavé entre la Chine et la Russie, ancien satellite de l'Union soviétique, la Mongolie a organisé ses premières élections pluralistes en 1992...*

стремится присоединиться к союзу развитых мировых держав:

(19) *L'OSCE s'efforce de répondre aux nombreux défis de sécurité transnationaux à travers les régions euratlantique et eurasiennne, et le désir de la Mongolie de se joindre pleinement à nos efforts souligne l'importance du travail de notre organisation...*

Таким образом, рассмотрев процесс концептуализации Монголии на страницах французских СМИ через призму атрибутивных и интерактивных метафор, мы можем сделать вывод о том, что в массовом сознании французов образ данной страны моделируется в рамках ключевых концептуальных категорий ПРОСТРАНСТВО/ ВРЕМЯ/ ФУНКЦИЯ / ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС как ПРОСТРАНСТВО – НА ПОРОГЕ НОВОГО ПРОСТРАНСТВА, ДВИЖЕНИЕ ПРИСОЕДИНЕНИЯ; ВРЕМЯ – НАСТОЯЩЕЕ, БУДУЩЕЕ; ФУНКЦИЯ –СРЕДСТВОПИТАНИЯ (ДРУГИХ); ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС – ДВИЖУЩИЙСЯ СУБЪЕКТ.

Заключение

Таким образом, сопоставительный анализ концептуальных моделей, используемых в текстах российских, британских и французским СМИ для конструирования в массовом сознании образа Монголии, позволяет констатировать, наряду с некоторыми общими чертами, ряд особенностей создаваемых в национальных СМИ образов.

Таблица 1. Признаки образа Монголии, моделируемого в российских, британских и французских СМИ

Принадлежность СМИ	ПРОСТРАНСТВО	ВРЕМЯ	ФУНКЦИЯ	ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС
Российские	БЛИЗОСТЬ, ОБЩИЙ ПУТЬ	ПРОШЛОЕ-БУДУЩЕЕ	ИНСТРУМЕНТ	АКТИВНЫЙ СУБЪЕКТ, ЭЛЕМЕНТ БОЛЕЕ КРУПНОЙ СТРУКТУРЫ, ПЛАЦДАРМ для государств-соперников
Британские	ОТДАЛЁННОСТЬ, ДВИЖЕНИЕ НАВСТРЕЧУ	НАСТОЯЩЕЕ, БУДУЩЕЕ	ИНСТРУМЕНТ	СУБЪЕКТ-ЗАЁМЩИК
Французские	НА ПОРОГЕ НОВОГО ПРОСТРАНСТВА, ДВИЖЕНИЕ ПРИСОЕДИНЕНИЯ	НАСТОЯЩЕЕ, БУДУЩЕЕ	СРЕДСТВО ПИТАНИЯ (ДРУГИХ)	ДВИЖУЩИЙСЯ СУБЪЕКТ

Так, можно заметить, что геополитическое положение и история, несомненно, накладывают свой отпечаток на моделируемый национальными СМИ образ Монголии. Если в пространственном домене российские СМИ актуализируют такие концептуальные признаки создаваемого образа Монголии, как близость и общность пути, то британские СМИ – признак удалённости, сочетающийся с движением навстречу, а во французских СМИ шкала «далеко-близко» не актуализирована вовсе. Отметим, что, если для российского образа Монголии характерен признак пространственной континуальности (путь), то для образа страны во французских СМИ – пространственная дискретность – переход из одного пространства в другое. Что касается временного домена, то для образа Монголии в российских СМИ характерна его локализация в двух «нереальных», т.е. не относящихся к координатам «здесь и сейчас» точках временной шкалы: прошлое – будущее. В то время как европейские СМИ локализуют создаваемый образ на более прагматически важном временном отрезке «настоящее – будущее». В концептуальном домене ФУНКЦИЯ мы можем наблюдать, в общем, устойчивость признаков, приписываемых образу Монголии – инструментальный и донорский характер. Отметим, что кулинарный признак «съедобности», приписываемый французскими СМИ, в общем, отражает некоторые доминанты национальной концептосферы.

В большей степени образу Монголии приписываются характеристики субъекта, нежели объекта, при этом для российских СМИ – это осмысленно действующий субъект, для британских – субъект финансовой системы, то для французских СМИ – субъект, находящийся в движении. Однако обращает на себя внимание множественность онтологических статусов, приписываемых образу Монголии российскими СМИ – это и объектные статусы элемента крупной системы, и плацдарм для государств-соперников.

В заключение отметим, что Монголия привлекает внимание многих стран динамикой своего развития, богатством недр и культуры. Однако на примере данного пилотного исследования мы уже можем наблюдать, как по-разному конструируются в массовом сознании образы этой удивительной страны при помощи манипулирования концептуальными признаками, актуализируемыми богатым арсеналом вербальных средств.

ЛИТЕРАТУРА

1. Van Dijk, T. Discourse and Knowledge. In James Paul Gee & Michael Handford (Eds.), Handbook of Discourse Analysis. – London: Routledge, 2012. – Pp. 587-603.
 2. Lakoff, J., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago and London: The University of Chicago Press: 1980 – 242 p.
 3. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – Режим доступа: <http://www.efremova.info> (дата обращения 8.07.2013).
 4. – Ibid.2
- Источники примеров
- НКРЯ – Национальный Корпус Русского Языка. URL: www.ruscorpora.ru (дата обращения 2.07.2013)
- BNC – British National Corpus. URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk> (дата обращения: 22.09.2010).
- LeFigaro. URL: <http://www.lefigaro.fr> (дата обращения 2.07.2013)
- Le Point. URL: <http://www.lepoint.fr> (дата обращения 2.07.2013)
- Le Monde. URL: <http://www.lemonde.fr> (дата обращения 2.07.2013)
17. Шерстова Л.И. Тюрки и русские.
 18. Чихачев П. Путешествие в Восточный Алтай. - М.: Наука, 1974.-359 с.

М. Алтансүвд
Ховд Их Сургууль
Гадаад хэл, соёлын сургууль
Орос, Англи хэлний тэнхим

Үг холбох ёсны тухай асуудал бол аливаа хэлний өгүүлбэрзүйн үндсэн асуудлын нэг мөн. Учир нь үг холбох ёс, үг холбох аргууд, холбох хэв маяг нь нэгжийн бүрэлдүүлбэрүүдэд болон харьцааны утгын тухай асуудал нь өгүүлбэрзүйн үндсэн нэгжүүд, түүний хүрээн дэх олон сэдвийг судлан шинжлэхэд онол-аргазүйн үндсэн суурь болдог. Үг холбох ёс гэдэг бол өгүүлбэр ба холбоо үгийн доторх үгсийн холбоо юм. Холбох ёс гэдгийг өргөн утгаар нь авч үзвэл холбоо үг, өгүүлбэрийн доторх үг, нөхцөл хоёрыг холбон хэлхэх, гол ба дэд гишүүдийг холбох, энгийн өгүүлбэрийн хоёр бүрэлдүүлбэрийг холбох, улмаар нийлмэл өгүүлбэрийн хэсгүүдийг холбох гэх мэт өргөн хүрээтэй асуудлуудыг багтааж байна. Үг холбох ёсны уг чанар нь үгсээр утгыг үзүүлэхдээ тэдгээрийг хэлзүйн тодорхой холбоонд оруулж тэрхүү холбоогоо хэлзүйн ямар нэг аргаар илэрхийлж, улмаар аргаа хэлзүйн тодорхой материаллаг хэрэглүүрээр хэрэгжүүлэхэд оршиж байна. Холбох ёсны тогтолцоо гэдэг ойлголт нь нэгдүгээрт: үгийг холбох, хоёрдугаарт: өгүүлбэрийг холбох гэсэн хоёр хэсэгт хуваагдаж, ерийн гишүүдийг ба гишүүн өгүүлбэрийг холбох асуудал нь дээрх хоёртоо тулгуурлаж агуулга хэлбэрийн хувьд адилсан гарч ирдэг зүй тогтолтой.

Л.Мишиг “Монгол хэлний холбоо үгийн зүйл” /1957/ бүтээлдээ “Зэрэгцүүлэн хэлхэх аргаар холбоо үгийг буй болгоход уг үгсийн нэг нь нөгөөдөө шууд захирагдаж, эрхшээл, нөлөөнд нь автагдаж байгаа ч биш, нэг нь нөгөөгийнхөө утга санааг дэлгэрүүлэн тодчилж байгаа ч хэрэг биш. Нэг үгээр хэлбэл үг тус бүр хэлзүйнхээ талаар ямар хэлбэртэй байвал зохих нь нөгөө үгийнхээ хэлзүйн хэлбэр, утга санаанаас огт хамаарахгүй. Харин үг тус бүрийг тэгш эрхтэйгээр зэрэгцүүлэн хэлхсэн байдаг” гэжээ.

Орчин цагийн монгол, англи хэлэнд холбоо үгийг бүрдэл хэсгүүдийнх нь хоорондын холбоо харьцаагаар

- угсарсан холбоо үг
- зэрэгцсэн холбоо үг гэж ангилдаг.

Зэрэгцсэн холбоо үг гэж зэрэгцүүлэх холбоон дээр үндэслэсэн ижил утга, үүрэг, хэлзүйн хэлбэр бүхий үг болон үгийн хэлбэрүүд тэгш эрхтэйгээр хэлхэлдэн байхыг хэлнэ.

Жишээ нь: I bought eggs, bread and milk.

I have classes on Monday, Wednesday and Friday.

Би өндөг, талх бас сүү авлаа.

Би Даваа, Лхагва, Баасан гаригуудад хичээлтэй.

Холбоо үгийн нэг цөмд зэрэгцсэн олон ижил дагуул үг харьцсанаас, эсвэл нэг дагуул үгэнд зэрэгцсэн олон ижил цөм үг харьцсанаас үг үгтэйгээ зэрэгцэж, зэрэгцүүлэх холбоо үүсдэг. Зэрэгцүүлэх холбоонд байгаа үгс нь үгийн аймаг, хэлзүйн хэлбэр, утга, үүргээрээ ижилшсэн бүтэц мөн. Зэрэгцлийн эгнээг үүсгэх элемент заавал байна. Зэрэгцлийн эгнээний гишүүд нь өөр хоорондоо зэрэгцэж, цөм бүрэлдүүлбэртээ угсарч холбогдоно. Зэрэгцсэн нэгжүүд нь дундын ижил элемент бүрэлдүүлбэртэй байна. Энэхүү дундын элемент нь зэрэгцлийн эгнээний эхэн, дунд, адаг байранд тохиож болно.

Жишээ нь: **Миний** ном, дэвтэр, үзэг; өчигдөр онгоцоор хөдөөнөөс **ирэх**; мод нь ногоон, цэцэг нь алаг; монгол нутгийн салхи нь урин, ус нь тунгалаг, тэнгэр нь цэлмэг.

My book, notebook and pen; to come from the countryside by plane yesterday; want to go and play; found her coat and dress;

Англи болон монгол хэлний зэрэгцсэн холбоо үгийн холбоог битүү болон задгай гэж ангилдаг. Задгай холбоонд хэдэн ч үг зэрэгцэн орж болдог ба илэрхийлсэн утгаасаа хамаарч холбоос үгтэй болон холбоос үггүй хэрэглэгдэж болно. Жишээ нь: My book, notebook, pen and pencil. Red, yellow and blue flowers.

Орчин цагийн монгол хэлэнд үгийг зэрэгцүүлэн хэлхэхдээ ярианы хэлэнд холбоос, сул үг мэтийг тэр бүр хэрэглэлгүй төлөв аяслах аргаар *хонь, тэмээ, үхэр, адуугаа услах: бага, дунд, дээд сургууль* гэх мэтээр завсар сэгтэй өгүүлэн хэлхдэг. Харин бичгийн хэлэнд ба, үгүй гүй, хийгээд, бөгөөд, болон, буюу, юм уу, эсхүл-эсвэл, гэх мэт үгсийг хэрэглээд зогсохгүй хоёр, гурав, дөрвүүл, тавуул гэх мэт үндсэн тооны үг, хам тооны үгийг ч хүртэл хэрэглэдэг. Жишээ нь: Хятад, монгол хоёр: Даш, Дорж, Дэлгэр гурав: үзэг буюу харандаа: хот хөдөөгүй гэх мэт хэлхдэг бол англи хэлэнд and, but, or, nor, for, so, yet; гэх мэт холбоос үгсийн тусламжтайгаар холбогддог байна. Эдгээр зэрэгцүүлэх холбоосууд нь их төлөв зэрэгцсэн бүтцийг хооронд нь холбож өгнө. Жишээ нь: Evelyn likes *hiking, swimming, and bicycling*.

Evelyn likes to hike, to swim, and to ride a bicycle.

Хэрэв тухайн өгүүлбэрт үйл үгийн анхны хэлбэр болон –ing хэлбэрүүд холимог байвал зэрэгцлийн бүтцийг үүсгэж чадахгүй, улмаар зэрэгцлийн элемент тухайн өгүүлбэрт байхгүй гэж тооцож болно. Жишээ нь: Evelyn likes to hike, to swim, and riding a bicycle.

Иймд тухайн өгүүлбэрийг зэрэгцсэн гишүүнтэй байлгахын тулд зэрэгцлийн бүтцийг хадгалах шаардлагатай.

“То” хэлбэрийг бүх үйл үгийн өмнө, эсвэл зөвхөн эхний үйл үгийн өмнө ашиглана. Жишээ нь: Зэрэгцээгүй: Evelyn likes to hike, to swim, and ride a bicycle.

Зэрэгцсэн: Evelyn likes to hike, swim, and ride a bicycle.

Угтвар үгтэй холбоо үг болон –ing хэлбэрүүдийг хольж болохгүй. Жишээ нь: Зэрэгцээгүй: Anthony liked to spend his time *studying in the library, working in the biology laboratory, and at soccer games.*

Зэрэгцсэн: Anthony liked to spend his time *in the library, in the biology laboratory, and at soccer games.*

Өгүүлбэрт зэрэгцэл үүсгэхдээ хам холбоосыг /both...and; either...or; neither...nor; not...but; not only...but also /хосоор нь хэрэглэж болно. Жишээ нь:

Both and

Neither the parents nor the children enjoyed the program.

Not onlybut also

Either the parents or the children will attend, but not both.

The program was attended not by the parents but /only/ by the children.

Хам холбоос болгоны ард ижил бүтцийг хэрэглэнэ.

Зэрэгцээгүй: Julia has decided neither to go to Miami nor to Chicago.

Зэрэгцсэн: Julia has decided to go neither to Miami nor to Chicago.

Зэрэгцсэн: Neither the results of the first experiment nor the results of the second one were the results we expected. / results-noun, results-noun/

Зэрэгцсэн: Not only the parents enjoyed the program, but the children enjoyed it also. /parents-children-noun/

Орчин цагийн монгол хэлний зэрэгцэх холбоотой чөлөөт холбоо үгс, өгүүлбэрийн зэрэгцсэн гишүүдийн хоорондох харилцаа нь тоочих аялга, үйлийн зэрэгцүүлэн холбох нөхцөлүүд, ерөнхийлөн товчилдог үгс, үг хорших, давтах зэрэг арга хэрэглүүрээр илэрнэ. Гэвч орчин цагийн монгол, англи хэлэнд үгийг чөлөөтэй зэрэгцүүлж холбох үндсэн арга хэрэглүүр нь тоочих аялга, зэрэгцүүлэх холбоосууд байна.

Paris, Rio de Janeiro, and Tokyo are three cities I would like to visit.

Andrew played in a band and took one math course last summer.

Andrew and Peter played together in a band and took one math course last summer.

Sally found her books and coat that she had left in the car.

Ann is tall and slender.

Монгол хэлэнд холбоо үгийг зэрэгцүүлэн холбох үүрэг бүхий нөхцөлүүдийг зэрэгцүүлэх нөхцөл гэнэ. Ийм нөхцөлүүдэд үйлийн хам холбох –н, зэрэгцэн холбох ж, -ч, урьдчилан холбох –аад, -ээд, -оод, -өөд, дутагдах –вч, үргэлжлэн холбох –са

ар, -сээр, -соор, -сөөр нөхцөл орно.

Залгамал бүтэцтэй монгол хэлний өгүүлбэрзүйн түвшинд хэлний нэгжүүдийн бүрдэл хэсгийг нөхцөлөөр буюу нийлэг хэрэглүүрээр холбох зүй тогтол давамгайл хөгжиж, харин жинхэнэ холбоос, холбох үгс сул хөгжсөн төлөв байдал ажиглагддаг.

Өгүүлбэр болон өгүүлбэрийн дотор зэрэгцсэн гишүүдийг холбох ялгах үүрэг бүхий туслах үгсийг зэрэгцүүлэх холбоос гэнэ. Үгсийн холбоон дахь төрлийн зэрэгцлийг холбох зэрэгцүүлэх холбоост: ба, зэрэгцүүлэн холбох үгэнд: болон, болоод, буюу, агаад, хийгээд, эсхүл, байтугай, тэр ч байтугай, түүгээр зогсохгүй, түүнчлэн, түүгээр барахгүй, харин, бас, төдийгүй, бол, зэрэгцээ, гадна, мөн /мөнхүү/, бас /басхүү/ г.м олон үг орно. Эдгээр холбох үгс нь эсрэгцүүлэх, зэрэгцүүлэх, бүлэглэх, нэгтгэн ерөнхийлөх, болзон нөхцөлдүүлэх, онцлон чухалчлах, лавшруулах, эргүүлэх, тодруулах, салгах, урьдчилах, хам, сонгох, ахиулах зэрэг хийсвэр утгыг зааж, яригч бичигчийн бодит байдалд харьцах харьцаа, сэтгэлийн хөдөлгөөний өнгө аясыг илэрхийлэх зэрэг үүрэг гүйцэтгэнэ.

Чоно ба хурга, гэрийн хоймор буюу эцгийн голомт, нүд нь хархан бөгөөд дугариг, маргах байтугай мэтгэлцэх гэх мэт.

Монгол хэлний хөгжлийн явцад зарим туслах ба дутмаг үйл үг, гол төлөв заах төлөөний үг, тооны нэр, зарим дагавар үгс нь зэрэгцүүлэх ба захируулах холбоосын үүрэг гүйцэтгэх болжээ. Зэрэгцүүлэх холбооны системд тулгуурласан нийлц, нэгжүүд нь бүтэц, бүрэлдүүлбэр, арга хэрэглүүр, утгаараа төсөөтэй, адилсах шинжтэй юм.

Орчин цагийн монгол хэлний холбох тогтолцооны тухай асуудал нэлээд цэгцэрсэн, энэ талаарх судалгаа шинжилгээний ажил олон тоогоор хийгдсэн нь сайшаалтай. Харин англи хэлний тухайд хэл шинжлэлийн нэр томъёоны хувьд нэгдсэн нэг ойлголт болж тууштай хэрэглэгдсэн нь ховор ба онолын эх сурвалж болох ном зохиол ховортой бөгөөд үүнийг нэгдсэн нэг байдлаар цэгцлэн судлах зайлшгүй шаардлагатай байна. Цаашид англи хэлний зэрэгцүүлэх холбоос хийгээд холбох үгсд анализ хийж нэгтгэн дүгнэх шаардлагатай юм.

Summary

The article is about the coordinating conjunctions in Mongolian and English and their usage in these languages. The coordination is almost same in the studying two languages however their origin and roots are different. It is useful for learners of foreign languages to learn the specific peculiarities of English.

НОМ ЗҮЙ

1. Ш.Лувсанвандан, Монгол хэлний өгүүлбэрзүйн асуудлууд, Улаанбаатар, 2000.
2. Л. Мишиг, Холбоо үгийн зүйл., Улаанбаатар, 1957.
3. Б. Пүрэв-Очир, Орчин цагийн монгол хэлний дадлагын өгүүлбэрзүй, 1999
4. МУБИС, Монгол судлалын сургууль, Монгол хэл шинжлэлийн тэнхим, Орчин цагийн монгол хэл, Улаанбаатар, 2012.

РЕЛИГИОЗНАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ Б. ШАРАВА

Т. В. Медянцева
Барнаул, Россия

Культура и искусство Монголии все больше привлекает к себе внимание специалистов. Все чаще стали появляться отдельные статьи и монографии, в которых исследуются различные аспекты монгольского искусства.

В данной статье будет рассмотрен один из аспектов творчества выдающегося художника Балдугийн «Марзан» Шаравы (1869-1939), основоположника самобытного направления в искусстве Монголии – монгол зураг, которое зародилось на рубеже 19-20 веков. В своем творчестве он совершил переход от средневековой живописи к современной, при этом в работах сохраняются некоторые черты средневекового искусства, которые с наибольшей полнотой проявили себя в буддийской «танке» [4]. Творческий метод художника сложился под влиянием старинной ламаистской миниатюры и отчасти китайской живописи, а кроме того несомненно отразил и воздействие проникшего в Монголию западноевропейского искусства [6].

Подходы к анализу его творчества уже осуществлялись как в Монголии, так и в России искусствоведами Ням-Осорын Цултэмом, Л. Сономцэрэнгом, Л. Батчулууном, И. И. Ломакиной. В большей степени были проанализированы фундаментальные работы Б. Шаравы такие как «Один день Монголии», «Праздник кумыса», портрет В. И. Ленина и ряд других портретов, характерных для данного исторического периода в Монголии. В основном они носили описательный характер и лишь частично раскрывали особенности системы художественно-выразительных средств и идейно-образного содержания.

В нашей статье мы попытаемся проанализировать работы Б. Шаравы на религиозную тематику, на примере танки Ногоон Дарь-эхэ (Зеленая Тара), а также проследим влияние зарождавшегося в Монголии портретного искусства на религиозную живопись на примере работы Б. Шаравы «Портрет восьмого богдо-эгэна».

Б. Шарав «Ногоон Дарь-эхэ» (Зеленая Тара) из собрания музея-монастыря Эрдэни-цзу,
«Портрет восьмого богдо-гэгэна» из Хан-музея (Улаанбаатор)

К концу XIX столетия религиозная живопись Монголии испытывает серьезную деформацию и начинает резко деградировать под влиянием проникающих из за границы западных форм искусства, начинается серьезный поиск новых средств художественной выразительности. К началу XX века ревностного следования требованиям канонов и приемов живописи у иконописцев Монголии становится не столь строгим. Эти проявления мы можем увидеть в произведении «Зеленая Тара» из собрания музея-монастыря Эрдэни-цзу.

Зеленолицая богиня, ведущая, согласно буддийской мифологии, человека через весь океан его существования и оберегающая от зла, была самой популярной в кочевьях Монголии. Редкий алтарь в юрте кочевника был без Зеленой Тары. По буддийскому мифу, она родилась из слезы бодхисатвы Авалокитешвары, скатившейся на землю. Из нее образовалось озеро, на нем поднялся лотос, и когда раскрылись его лепестки, там сидела Тара. Слеза Авалокитешвары – это символ скорби божеств о несчастях людей. Успокаивать их, покорять зло была послана Тара [2, с.32-34].

Зеленая Тара предстает перед нами во всей красе. Являясь совершенной по форме, пластичной восседает на священном лотосе. Все произведение, казалось бы, построено по канонам, но в то же время мы не можем полностью согласиться с этим. Сама богиня кажется вполне реальной и живой. С первого взгляда в ней узнаются монгольские черты лица, коренастость, особая стать девушки-монголки.

Она прекрасна не только изяществом линий и шаравовской точностью, почти изысканностью колорита. Она выражает скорее народные верования монголов, чем взгляды духовенства. Герои монгольского религиозного искусства вообще отличаются материальностью форм; среди них нет призрачных, бесплотных божеств. Но Зеленая Тара из Эрдэни-цзу – не только вполне земное существо, но и к тому же очень милостивая молоденькая женщина. Гибкий контур ее чувствительного тела женственен и реален. Она прекрасна, как могут быть прекрасны только смертные, и потому так понятна всем смертным. Физическая красота девушки, положенная в основу иконы, придает ей трогательность. Почти невидимая моделировка сообщает ей пластическую живость. Телесность, эмоциональность бурханов, написанных Шаравом, вообще выделяют его иконы [2, с.34-35].

В изображении закладываются первые признаки перехода к светской живописи и портретному искусству. Лицо, как и все тело богини, написано с использованием легкой светотени. Объемность лишняя раз подчеркивает реальность этого персонажа, но ни сколько ни намекает на отсутствие в нем святости. Художник как будто намеренно изображает ее таким образом, чтобы любой человек мог ощущать свою близость к божеству.

Фону присуща большая декоративность. Изображение лотоса, его стеблей, листьев, разнообразные цветы выполнены в национальной монгольской манере. Это подчеркивается и цветовыми сочетаниями, и орнаментальными мотивами. В картине используются пять основных цветов монголов – красный, золотой, зеленый, синий и белый. Орнаменты построены в своеобразной манере, характерной для монгольского искусства. Цветовые переходы могут быть в три или четыре ступени: свет-полутьма-тьма или от насыщенного темного к темному, затем к более светлому и светлому – это своеобразное построение цвета в живописи Монголии. В целом фон напоминает традиционные орнаменты, которые изображались на предметах быта кочевников (сундуки, шкафы, внутренние элементы юрты и др.).

Таким образом, мы видим, что танка, изображенная Б. Шаравом, полностью заключает в себе национальный дух. Она становится более реалистичной, не смотря на свою религиозную условность, и начинает проявлять в себе черты портретного искусства.

Попробуем теперь на основе всего выше сказанного проанализировать следующее произведение Б. Шаравы – портрет последнего восьмого богдо-гэгэна.

Почитание живых богов было одной из самых характерных особенностей ламаизма. Иконы, изображающие правящих лам, призваны были укреплять веру и нравы. Стремление канонизировать святого при жизни прослеживается на всех этапах развития буддийского искусства. Почитание живых богов заложено в самой основе ламаизма. [2, с.35]

В период, когда начинается канонизирование живых лам иконописцами, фактически зарождается монгольский портрет. Большое влияние на технику живописи оказало и только что появившееся искусство «гэрэл зураг» («рисунки светом»), то есть фотографии. Иконописец знакомится с объемом и светотенью. Передают наиболее точно сходство с реальным лицом, чтобы создать подобие «живого бога». Изображение полностью лишалось религиозной аскетичности и напряженной духовности [2, с. 37].

Написать не божество, привычное иконописцу, а человека, имеющего особый внешний облик, свой характер, и оставаться в рамках канонизированного письма [1, с. 18].

Портрет последнего богдо-гэгэна Б. Шарав пишет по фотографии. Но одежду, религиозные предметы он писал по памяти [2]. С ее помощью он изучает объем, перспективу, возможность точной передачи портретных черт.

Богдо-гэгэн сидит в традиционном одеянии ламы, у него бритая голова, отреченный взгляд от всего мирского, в руках четки. «Живой бог» изображен в фас, что подчеркивает его значимость и святость по буддийским канонам иконописи. Здесь мы так же видим отклонение от канонов: в фигуре легкую светотень,

которая подчеркивает объемность и реальность модели; предметы, тень от них, складки и тень за треном выявляют свето-воздушную перспективу; портретное сходство и особенности его лица.

Несмотря на всю декоративность произведения, мы понимаем, что это реальный человек, живший когда-то. Это подчеркивается и обстановкой вокруг богдо-гэгэна: настольные часы, сундуки, столик с предметами и др. Так же и в этом произведении мы видим традиционные цветовые сочетания для монголов, орнаментальные мотивы.

На основе вышеизложенного мы можем сделать вывод о том, что зародившееся в Монголии искусство фотографии, а за ним и портретное искусство оказали большое влияние на религиозную живопись. Это была ступень к переходу к светской живописи. Отход от канонов позволил художнику по-новому посмотреть на живопись, открыл возможность изучения объема, перспективы, работы с натуры и по фотографии.

Расширяется научное исследование монгольской живописи, но остаются еще не раскрытыми многие важные разделы, и главное фактически отсутствуют работы по анализу и интерпретации конкретных произведений искусства. Глубина этой работы прямо зависит от объема и проработанности эмпирического материала, оценка ключевых моментов в творчестве художников (в случае с М. Шаравом-овладение им нового языка искусства) и применение современных искусствоведческих методов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ломакина И. И. Изобразительное искусство социалистической Монголии. – Госиздательство МНР, Улан-Батор, 1970.– 146с.
2. Ломакина И. И. Марзан Шарав. – М.: Изобразительное искусство, 1974.– 192с.
3. Ломакина И. И. Улан-Батор. – «Искусство». Ленинградское отделение, 1977. – 200с.
4. Цултэм Н. Искусство Монголии с древнейших времен до начала XX века. – М.: Изобразительное искусство, 1984 – 232с.
5. Цултэм Н. Монгольская национальная живопись «Монгол Зураг». – Госиздательство, Улан-Батор, 1986 – 192с.

ОЙРАТСКИЕ (КАЛМЫЦКИЕ) ФОЛЬКЛОРНЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ, КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА НАРОДНЫХ ИДЕАЛАХ

К.В. Менкенова Аспирант, Институт калмыцкой филологии и востоковедения калмыцкого государственного университета, +79613948712, k.menkenova@yandex.ru

Калмыки-ойраты были хранителями этико-идеологической традиции Монгольской империи XIII-XIV веков и более древних кочевых цивилизаций Великой Степи. Об этом говорят сохранившиеся исторические и фольклорные произведения калмыков и их предков ойратов. К сожалению, из существовавших ранее многочисленных произведений до нас дошли лишь некоторые из них. Составленное в 1737 году ГабанШарабом «Сказание об ойратах», является по мнению Б.Я. Владимирцева самым выдающимся историческим произведением. Это произведение имеет народно-педагогическое значение, поскольку проповедует идеи и нравственно-этические принципы ойратов на примере жизнедеятельности различных исторических личностей.

Наша задача-это отобрать этноисторический материал из этого и других произведений, чтобы его можно использовать для народновоспитательных целей. В работе ГабанШараба и других памятниках существует большое количество материала, который можно использовать для воспитательно-педагогических целей в современных условиях.

Так, например, ГабанШараб в названном произведении пишет, что ойратский князь Далай Хон-тайджи «...всех ойратов почитал за единого человека, духовным большие даяния делал, светских не обозлял, приезжающих посланцев почитал...» (1,С.152). Этому правителю также принадлежат слова: «...Если ойратские владельцы порядочно будут поступать, то останутся в своей силе, а через непорядочные, истребятся...».

На примере личности Далай Хон-тайджи можно сказать, что идеал человека у калмыков включал такие качества как великодушие, благородство, справедливость.

Калмыцкие исторические произведения наглядно демонстрируют как «реальные» идеалы ойратов связаны с народным идеалом, совершенной личности, выраженном как в исторических, так и в произведениях устного народного творчества, например, в эпосе «Джангар». Так, например, некоторые интонации в характеристике реальных ойратских деятелей описаны аналогично эпическим богатырям.

Хан Дайчин говорил своему внуку Аюке: « ...Ты говоришь, что хочешь быть нойном(хочешь управлять народом). Если хочешь быть нойном, то должен знать время, когда быть равным, с подвластными когда повелевать ими и когда прозревать их, как мать свое дитя. Если три правила нойона

беспрепятственно будешь выполнять, исполнишься мудрости и будешь нойоном». Последнее утверждение, на наш взгляд, может быть взято на вооружение и современными руководителями.

Хан Аюка, став знаменитым и могущественным правителем приволжских калмыков твердо придерживался наставлений своего деда. Он говорил: «...Если кто с знающим о древностях человеком разговаривает, то тот может быть человеком...» Эти слова говорят как о личностных качествах Аюки, так и его представлениях об идеале человека. Знание истории, уважение к людям знающим «древности» были непременными составляющими этого идеала.

Среди изречений калмыцких найнов есть также и такие, которые ощутили влияние буддизма. НаойнКундулен-Убаши, живший в XVII веке, говорил «...Не возбуждай во мне зависть к богатству; не возбуждай во мне гордость к возвышению себя» (1,С.31). Данное высказывание несколько отлично по характеру от других изречений калмыцких правителей. Буддийский принцип заменяет героическую реторику некоторых предыдущих выдержек из калмыцких исторических произведений.

В XVI веке жил другой человек, также являвшийся одним из реальных воплощений ойратского этического материала, и он был мирянином. Это был ХошеутовскийнайонГалдама. Уже упоминавшийся историк ГабанШараб говорил о нем «..он был непогрешимым даже в самомалейших поступках». Когда Галдаме было всего 17 лет он побеждает в честном поединке знаменитого тюркского богатыря Янгир-хана. В дошедшей до нас исторической песне Галдама просит отца разрешить ему сразиться с вражеским богатырем.

Пока мой конь вороной не утомился от езды,
Пока мое копье с сосновым древком не притупилось еще,
Отец! Пусти меня, я нападу...»

Галдама был одним из самых любимых героев калмыцкого народа. Ему посвящено множество песен, легенд, преданий. Тот факт что историческая память калмыков сохранила славные подвиги Галдамы говорит о том, что его личность была воплощением народного идеала человека, как и то, что она была также одним из «реальных» идеалов ойратов.

Исторические и фольклорные произведения калмыков о Галдаме и других героях, говорят нам, что эти виды народного творчества были крайне популярны среди ойратов. В этих произведениях народ выражал свои представления об идеале человека преломленные в действительных исторических событиях и знаменитых личностях.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Калмыцкие исторические памятники в русском переводе. Сост. Бадмаев А.В. Элиста., 1969
- 2) Джангар: Калмыцкий народный эпос. Пер. с калмыцкого С.И. Липкина, 5-е изд. – Элиста., 1989.

БОГАТСТВОВ КИТАЙСКОЙ И КАЛМЫЦКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

О.К. Мушаева, Н.М. Манджиева
Элиста, Россия

Национальная языковая картина мира каждого этноса уникальна, поскольку она является отражением его жизненного опыта, его знания, понимания и оценки всего окружающего мира. Изучая индивидуальные черты национального характера и менталитета, которые проявляются в культуре, поведении, общественном укладе любого этноса, можно получить много интересных данных о культурном своеобразии народов.

Целью данной работы является лингвокультурологическое сопоставление концепта *богатств* языковом сознании и коммуникативном поведении китайцев и калмыков.

В китайском языке существует несколько лексем, выражающих понятие *богатство*: 富 (fù), 丰富 (fēngfù), 财富 (cáifù), 财产 (cáichǎn), 大量 (dàliàng). В большом электронном китайско-русском словаре данный концепт рассматривается следующим образом: 1) 财富 cáifù - богатство, 国家财富 – национальное богатство 2) 资源 zīyuán, 富源 fùyuán - богатства (*ресурсы*), 自然富源 zìrán fùyuán – природные богатства 3) 丰富 fēngfù - многообразии, 语言的丰富 yǔyán de fēngfù – богатство языка [1]. Проанализировав примеры из художественной литературы, идиомы и фразеологизмы китайского языка, мы пришли к выводу, что для представителей данного этноса понятие *богатство* очень значимо, и, в первую очередь, включает материальные блага, такие, как:

1) *еда, одежда*: 丰衣足食 fēng yī zú shí – *досл.* богатая одежда, обильная пища (жить в довольстве и достатке); 饱食暖衣 bǎo shí nuǎn yī – *досл.* сытая еда, теплая одежда (жить в достатке и благополучии); 长袖善舞 cháng xiù shàn wǔ – *досл.* любить танцевать в одежде с длинными рукавами (означает, что именно представители богатых слоев населения носили закрытую многослойную одежду, что являлось признаком

состоятельности); 酒池肉林 **jiǔ chí ròu lín** – *досл.* озера вина и леса мяса (жить в роскоши, богатый стол); 炊金饌玉 **chuī jīn zhuàn yù** – *досл.* готовить из золота, есть яшму (великолепный, богатый стол, яства, роскошная жизнь); 钟鸣鼎食 **zhōng míng dǐng shí** – *досл.* есть из треножников под звон колоколов (богатая жизнь; жизнь знати); 衣食丰盈 **yī shí fēng yíng** – *досл.* изобилие одежды и еды (полная материальная обеспеченность).

Надо отметить, что китайцы придают еде очень большое значение, еда символизирует достаток и богатство. Ни в одной другой стране мира вас не будут приветствовать фразой 吃饭了吗? **chī fàn le ma?**, что означает «Вы поели?». Одна из основных причин этого выражения – массовый голод 1959-1961 годов. Пережитый ужас и бедность застряли гигантской занозой в сознании целой нации, и этот ментальный страх передается по наследству. **Культ еды в Китае** тесно соприкасается с основными народными праздниками, такими как 春节 **chūnjié** (Новый год), 元宵节 **yuánxiāojié** (Праздник фонарей), 端午 **duānwǔ** (Праздник лодок Дуаньбу), 中秋节 **zhōngqiūjié** (Середина осени), когда даже самый бедный китаец обязан украсить стол разными яствами, среди которых центральное место занимает рыба. Это признак богатства, ведь в Китае рыба очень ценится и зачастую бывает даже дороже мяса. Интересно, что если слово 鱼 **yú** "рыба" произнести другим тоном, оно созвучно словам 裕 **yù** "достаток" и 玉 **yù** "нефрит". Часто в Новый год на дверях и стенах домов можно видеть изображение рыбы – пожелание материального благополучия и достатка. А для описания богатых и плодородных земель употребляется фраза 鱼米之乡 **yú mǐ zhī xiāng**, что дословно означает «места, где выращивают рыбу и рис».

2) **богатство и деньги тесно связаны в языковом сознании человека:** 有钱的人 **yǒu qián de rén** – *досл.* человек со средствами (с деньгами), (состоятельный, богатый человек); 腰缠万贯 **yāo chán wàn guān** – *досл.* на талии висят десять тысяч связок с деньгами; 床头金尽 **chuáng tóu jīn jìn** – *досл.* деньги под подушкой кончились (растратиться, обеднеть). Следует подчеркнуть, что для представителей китайской лингвокультуры деньги являются необходимым средством для комфортной жизни и осмыслением того, что богатая жизнь и есть счастливая жизнь.

Вместе с тем, в анализируемых нами фразеологизмах просматривается и негативное отношение к деньгам: *очень плохо* 爱钱如命 **ài qián rú mìng** – *досл.* любить деньги пуще жизни; *осуждается излишнее расточительство* 挥金如土 **huī jīn rú tǔ** – *досл.* бросаться деньгами как землей (швырять деньги на ветер)

3) **драгоценности также являются признаком благосостояния:** 堆金叠玉 **duī jīn dié yù** – *досл.* горы золота и яшмы (огромное богатство, горы богатства); 锦衣玉食 **jīn yī yù shí** – *досл.* парчовые одежды, нефритовые яства (роскошная, великолепная жизнь) 琼林玉树 **qióng lín yù shù** – *досл.* нефритовый лес, яшмовые деревья (роскошное убранство, богатая обстановка)

Китайцы очень высоко ценили нефрит. В Древнем Китае нефрит почитали и считали мистическим камнем и связывали его с долголетием или даже бессмертием. Наиболее важные священные предметы изготовлялись исключительно из нефрита. Впоследствии китайцы, придававшие огромное значение религиозным обрядам, сохранили за нефритом священное значение, которое ему было дано предками, утверждая, что небесный трон Будды сделан из нефрита. Из этого камня составлялись целые музыкальные инструменты для религиозной музыки. Чистые и спокойные звуки нефрита должны были умерять страсти, успокаивать бурные движения, всегда напоминая великое правило Востока – "не спеши и не волнуйся".

Конфуций считал нефрит символом ума, гуманности, преданности и правдивости. Интересно отметить, что у древних тюрков и монголов нефрит считался камнем победы, им украшали мечи и пояса. Однако нефрит был доступен очень богатым людям и считался «императорским драгоценным камнем». Известно, что нефрит в китайском языке обозначается иероглифом 玉, а для обозначения понятия *Император* китайцы используют иероглиф 王. Разница состоит в наличии у иероглифа, обозначающего понятие *нефрит*, маленькой наклонной черточки в правом нижнем углу, что дает нам возможность сделать вывод о том, что в древние времена данный иероглиф означал понятие *камень Императора*. Эти драгоценные камни были очень дорогими и служили их обладателям символом высокого статуса. И по сей день в Китае нефрит пользуется большой любовью и уважением.

4) **лошадь, по мнению китайцев, тоже служит атрибутом достатка:** 肥马轻裘 **fēi mǎ qīng qiú** – *досл.* сытая лошадь, легкая шуба (благополучная жизнь, купаться в роскоши); 乘肥衣轻 **chéng féi yī qīng** – *досл.* ездить на сытых конях, носить дорогие одежды (как сыр в масле кататься, жить в роскоши)

5) **почет и уважение окружающих** имеют немаловажное значение для представителей китайского этноса: 荣华富贵 **róng huá fù guì** – *досл.* цветение растений, богатство и почет (слава и процветание, быть с почетом отмеченным, привилегированное положение, богатства и почести); 养尊处优 **yǎng zūn chǔ yōu** – *досл.* занимать почетное положение и жить в достатке (жить богато и весело)

б) **богатство предполагает состояние душевного покоя и радости:** 丰亨豫大 fēng hēng yù dà – досл. изобилие и радость, богатство и покой (картина богатства и мира)

7) в китайских фразеологизмах прослеживается позитивное отношение к богатству как результату труда и усилий: 发财致富 fā cái zhì fù – досл. разбогатеть, например, “只要努力, 每个人都有发财致富的机会。(魏巍《东方》第六部第五章) “Zhǐyào nǔlì, měi ge rén dōu yǒu fācái zhìfù de jīhuì” (Wèiwēi “Dōngfāng” dì liù bù dì wǔ zhāng) – Нужно приложить усилия, и каждый сможет разбогатеть. (Вэй Вэй, роман «Восток» 6 часть 5 глава); 工欲善其事, 必先利其器 gōng yù shàn qí shì, bì xiān lì qí qì – досл. хочешь справиться с работой (с делом), наточи прежде инструмент (худой сетью рыбы не наловишь); 废寝忘食 fèi qǐn wàng shí – досл. забыть о сне и о еде (трудиться не покладая рук); 勤俭致富 qín jiǎn zhì fù – досл. трудолюбие и бережливое отношение приводит к богатству

8) **результатом благополучной и богатой жизни, как правило, являются:** долготелние 年富力强 nián fù lì qiáng – досл. богатство лет – мощь сил (в расцвете лет и сил, полон жизненной энергией); **здоровье** 有钱难买老来瘦 yǒu qián nán mǎi lǎo lái shòu – досл. за деньги не купишь здоровье; **а также семейные ценности – забота о семье** 满载而归 mǎn zài ér guī – досл. вернуться полностью нагруженным (вернуться с богатой добычей, сделать большое приобретение); 发家致富 fā jiā zhì fù – досл. создавать семейное благосостояние

Вместе с тем необходимо подчеркнуть, что китайцы **негативно относятся к тем, кто** 嫌贫爱富 xián pín ài fù – досл. презирает бедных и заискивает перед богатыми; кто **нечестно заработал свое состояние** 悖入悖出 bèi rù bèi chū – досл. нечестно нажитое пользы не приносит. Они считают, что **богатство препятствует свободе** 利锁名缰 lì suǒ míng jiāng – досл. богатство сковывает, известность связывает; поэтому **богатые люди мало знают мир** 肉食者鄙 ròu shí zhě bǐ – досл. люди, которые едят мясо, обладают узким кругозором. Представители анализируемого этноса **осуждают излишнее расточительство** 食前方丈 shí qián fāng zhàng – досл. еды впереди – квадратный чжан; **象箸玉杯 xiàng zhù yù bēi** – досл. палочки из слоновой кости и яшмовые кубки; китайцы очень экономны и думают о будущем 精打细算 jīng dǎ xì suàn – досл. вести хозяйство экономно и расчетливо; 积谷防饥, 积金御贫 jī gǔ fāng jī, jī jīn yù pín – досл. откладывать на черный день. Жители Поднебесной придерживаются мнения, что **богатство и роскошь, легкая и красивая жизнь легко соблазняют человека** 纸醉金迷 zhǐ zuì jīn mí – досл. бумажная обертка опьяняет, золотая мишура зачаровывает, к такому **образу жизни легко привыкнуть** 安常处顺 ān cháng chǔ shùn – досл. привыкнуть к благополучной жизни (жить без бед и хлопот), но **нельзя забывать, что все земные радости преходящи** 浮云富贵 fú yún fù guì – досл. богатство, знатность – плывущие облака. [2, 3. 4. 5]

В калмыцком языке **богатство** передается разными лексико-фразеологическими средствами, образующими семантическое поле рассматриваемого концепта. В русско-калмыцком словаре «Би хальмг кел дасчана» слово **богатство** представлено лексемами **зөөр, байльг** [6. с 37,102].

В калмыцко-русском словаре даются следующие дефиниции анализируемых лексем **зөөр** – 1. богатство, сокровище; **йиртмэжин зөөр** – природные богатства; **сойлын зөөр** – культурное богатство; **материальн болн ухан-седклин зөөр** – материальное и духовное богатство; 2. достояние; собственность; **улсин зөөр** – достояние народа; **байльг** – богатство, сокровище // богатый **һазрин өр дотрк байльг** – богатство недр земли; **ухани байльг** – духовное богатство; **байльг келн** – богатый язык [7. с 350].

Более детальный анализ словарного фонда калмыцкого языка позволил нам уточнить рассматриваемый концепт следующим образом: **байн** – 1. богач 2. богатство, состоятельность **байн эдл-аху** – богатое хозяйство; богатый, состоятельный; 3. **перен.** щедрый; **бээхтэ** – состоятельный, имущий, обеспеченный **бээхтэ кун** – состоятельный человек; **байжэч** – 1. богатеть, обогащаться, наживаться **мана эдл-аху шин техникэр байжэжана** – наше хозяйство обогащается новой техникой; **тер дамилтарн байжэв** – он стал более опытным; **зөөртэ** – состоятельный, имущий **зөөртэ болх** – обзаводиться имуществом, становится состоятельным; **бах зөөртэ** – малоимущий; **зөөрго** – несостоятельный, неимущий; **зөөртх** – 1. обогащаться 2. обзаводиться имуществом; **эвг** – 1. а) обильный, изобилующий, богатый; **эвг урһц** – богатый урожай; **эвг уста** – многоводный; **нарна эвг толян** – щедрые лучи солнца; «**Эвг гүүдин үсн эвг**

улан арз болв» (эпос «Джангар») – «Изобилие молока кобылиц превратилось в красную арзу» 2. обилие, изобилие *манад цуһар элвг* – у нас всего вдоволь. «...Хөн, үкр элвг болхла, мана төрскн махта, үстэ чигн болх, ноосн чигн икэр авгдх» (Зүркни таалар (сборник)) – «...Пока полно овец и коров, наша родина богата мясом, молоком и изобилует шерстью». [8. с 34, 86, 203].

В приведенных словарных дефинициях, примерах из произведений художественной литературы основными выделяемыми признаками анализируемого концепта являются: 1) природные богатства, а именно – богатство недр земли, богатый урожай, многоводные реки, щедрые лучи солнца, изобилие молока кобылиц, много овец, коров, мяса, шерсти; *нарна нилчиг тоолж болшиго, һазрин оруг барж болшиго* – блага солнца не счесть, богатства земли не исчерпать; 2) культурное богатство, богатый язык; 3) духовное богатство; 4) материальное богатство, богатое хозяйство, благосостояние; собственность; 5) богатым называют человека состоятельного, самодостаточного, щедрого, опытного.

Подтверждением важности признака «природные богатства» в калмыцкой лингвокультуре служит тот факт, что, как считает в своём исследовании «Этническая идентичность калмыков» А.Б. Имкенова, калмык был «дитя природы, целиком и полностью зависимый от природных условий» [9. с 57]. Отсюда и вытекает вывод о том, что кочевой образ жизни, пространственная открытость степи способствовали тому, что в народе была подчеркнутая мобильность, и такой образ жизни не мог не отразиться на ценностных ориентациях калмыков, придающих значимость любви к природе, бережному отношению к животным, уход за которыми почти приравнивался к уходу за человеком. Таким образом, можно сказать, что ценностной нормой для калмыцкого народа, его богатством стала *любовь к степной природе и животным*, а смыслом жизни – борьба за выживание в нелёгких природных условиях.

Общеизвестно, что культура актуализируется в виде фольклорных дискурсов, основными репрезентантами которых являются пословицы, поговорки, фразеологизмы и другие структуры языка, фокусирующие народную мудрость. Анализируя их, можно выделить следующие типы ценностных суждений: **чтобы жить в достатке, нужно трудиться:** *бәәхтә бәәлһн цуирлт уга аждд* – зажиточная жизнь в упорном труде (зажиточно жить – надо труд любить); *күсл ик болв чигн нойн болдго, күчн ик болв чигн байн болдго* – хотя мечта велика, но от этого не становятся нойоном, хотя сила велика, но от этого не становятся богачом; *мал тежәхлә амн тоста* – если ухаживаешь за скотом, так и рот будет в масле; *бишләд хәрулсн мал тарһн, бекәр суусни седкл тарһн* – упитан скот у того, кто пасет его не приседая, беззаботная душа у того, кто сидит без дела; *белгин сәәнәр байждг, белчрин сәәнәр тарһлдг* – благодаря счастливым предзнаменованиям богатеют, благодаря обильным пастбищам скот становится упитанным; *буда тоолвл хоосрна, малан тоолвл байжәна* – будешь пересчитывать зерна – станешь бедным, будешь подсчитывать свой скот – станешь богатым; *байн күмнд уһһн дааһн зог, угатя күмнд үрн садн зог* – для богатого забавы и развлечение – жеребята, а для бедного – дети; **богатство сравнимо со знаниями:** *эркн байн – эрдм, дунд байн – өнр, адг байн – мал-гер* – наилучшее из богатств – знание, среднее – многодетность, самое последнее – скот и имущество; *эдин байн нег үй, эрдмин байн түмн үй* – материальное богатство – на один век, а духовное богатство – на десять тысяч веков; *эрдм-сурһульта күн – эркн байн* – образованный человек – самый богатый; **лошадь тоже является символом богатства:** *холл һазриг өөрдхдгнь – мөрн эрднь, хойр күүг иньгүлдгнь – күүкн эрднь* – драгоценность – лошадь, делающая далекие расстояния близкими, драгоценность – девушка, делающая двух людей друзьями; *тарһн мөрн сәәхн, байн күн ухата* – упитанный конь красив, богатый человек умен; **богатство подчеркивает привилегированное положение человека в обществе:** *байн күүнлә зарһцхд берк, баатр күүнлә бәәр-арлдхд берк* – трудно с богатым судиться, а с богатырем бороться (с богатым не судись, а с сильным не борись); *байн цагт – цуһар үр, элгн, угархла – цуһар дәәсн* – когда богат, все друзья и родственники, если обеднеешь – все враги; *бәәхтән мөрн гүүдг* – состоятельному удача сопутствует; *хагт усн тогтдг, байнд кишиг тогтдг* – вода задерживается в солончаках, счастье сопутствует богачу; **богатство может портить человека:** *байн күн юмнд цаддго, баатр күн цухрлт уга* – богач не насытится, богатырь не отступится (каким бы богатым не был, ему все мало, если ты настоящий богатырь, то ты не отступишься); *харм байн болдго, өгч яду болдго* – от скупости не станешь богатым, от щедрости не станешь бедным; *байн күн кезә болв чигн хармч болдмн* – богач всегда бывает скуп; *байн күмн омгта, баатр күмн зөргтә* – богач высокомерен, богатырь храбр; *баймб гижә бичә деерлк, угатяв гижә бичә ууль* – не кичись, что богат, не плачь, что беден; *өнр байн болв чиг авхас зәәцх уга, өөкн тарһн болв чиг идхәс зәәцх уга* – хоть и богат – не откажется от мзды, хоть сала и жира много не откажется от еды; *изртлән тарһлсн идхәсн зәәлх уга, баргдиш уга байнь авһасн зәәлх уга* – хоть и безобразно толст, но от еды не откажется, хоть и безмерно богат, но от поборов не откажется; **нельзя брать чужое, это грех** – *худл келж ухата болдго, хулха келж байн болдго* – от лжи не становятся умными, от воровства не становятся богатыми (от воровства не разбогатеешь, от вранья не поумнеешь); **богатство непостоянно:** *зу күршиго наснд миңһн жәилә зөөр зөөх* – посл. запастись богатством на тысячу лет, хотя и не доживешь до ста лет (человеческая жизнь короткая, все богатства не соберешь); *байн нег бүүрин, баатр нег сумна* – богач до первой неудачной зимовки, богатырь до первой пули; *байн нег зудын, баатр нег сумна* – богач до первой бескормицы, богатырь до первой пули; **поэтому всем надо полагаться на себя:** *байндан бичә нәәл – баргдгх* – не надейся на богатство, легко разориться, не мучайся, что ничего не имеешь – найдется; *бачм цагт баргдиш уга көлгнд бичә су, бәәв чигн өгшн уга байнд бичә иц* – когда спешишь, не надейся на случайное средство передвижения, не надейся на богача, который откажет, имея то, что

просишь; **богатство может быть тяжелым бременем:** малта күүнэ орнь шөөг, мал уга күүнэ орнь булл – у человека, имеющего скот, постель – шило, т.е. он лишен покоя, у человека, не имеющего скот, постель – пух, т.е. он беззаботен; **существуют другие ценности, кроме богатства:** уга биш – бээнэл, угатя биш – байнл – все есть, не бедный, а богатый; бээсэрн – байн, суусарн – өрн – богаты тем, что есть, многолюдны теми, кого бог дал; өвчн уга - кишгтэ, өрн уга – байн – не болеешь – счастлив, не имеешь долгов – богач; угад өгхлэ байн болдг – если делиться с бедным – будешь богатым; өглн уга байн угарсн деер, ундрн уга булг ширгсн деер – пусть лучше беднеет богач, который не оказывает милости, пусть лучше иссякнет родник, из которого не бьет ключом вода; зун үкр өскхин орчд зун иньгтэнь деер – чем иметь сто коров, лучше иметь сто друзей. [7. с 350,10. с 570].

Итак, в нашем исследовании была предпринята попытка анализа концепта **богатство** в сопоставительном плане. Надо подчеркнуть, что данный концепт является значимым для китайской и калмыцкой лингвокультур, и его характеристики в значительной мере совпадают в анализируемых языках. Наиболее важными для китайского языкового сознания являются материальные блага, такие, как еда, одежда, деньги, драгоценности. Для представителей калмыцкого этноса приоритетным является богатство окружающего мира и духовное богатство. Представители обеих лингвокультур согласны с тем, что для повышения своего благосостояния необходимо трудиться. Они также высказывают мысль о том, что в жизни есть и другие ценности, такие, как семья, здоровье, долголетие, дружба. Этнокультурные различия объясняются разными цивилизациями анализируемых лингвокультур - оседлой для китайцев и кочевой для калмыков.

В заключение хотим отметить, что концепт **богатство** является лингвокультурным концептом, важным для понимания национального характера и поведения китайцев и калмыков.

ЛИТЕРАТУРА

Словари:

1. Большой китайско-русский словарь / <http://bkrs.info/slovo.php>
2. Готлиб О.М., Му Хуаин. Китайско-русский фразеологический словарь. Ок. 3500 выражений – М., 2007.
3. Ся Чжунъи. Китайско-русский словарь. 2-е изд., стереотип – М., 2008.
4. Русско-китайский словарь пословиц и поговорок – Пекин, 2005.
5. Английский словарь китайских идиом Chengyu dictionary / <http://www.chinese-tools.com/chinese/chengyu/dictionary/search.html>
6. Малый русско-калмыцкий словарь «Я изучаю калмыцкий» / Илишкин И.К. [и др.] – Элиста, 2002.
7. Калмыcko-русский словарь «Би хальмг кел дасчана» / Бардаев Э.Ч. [и др.] – Элиста, 2004.
8. Монраев М.У. Словарь синонимов калмыцкого языка – Элиста, 2002.
9. Имкенова А.Б. «Этническая идентичность калмыков» – Элиста, 1999.
10. Тодаева Б.Х. Пословицы, поговорки и загадки калмыков России и ойратов Китая – Элиста, 2007.

АЛТАЙН УРИАНХАЙН БААТАРЛАГИЙН ТУУЛЬ ДАХЬЗҮЙРЛЭСЭН УР МАЯГ

Н.Наранжаргал
ХИС-ийн ГХСС-ийн СХУСС-ын тэнхимийн багш
nanjgaa_bab@yahoo.com

Алтайн урианхайн баатарлаг туульд зүйрлэл, адилтгал, чимэг үг, хүншүүлэл, ёгтлол, хэтрүүлэл, ихэсгэл, багасгал гэсэн зүйрлэсэн ур маягуудыг хэрхэн ашиглаж уран яруу, сэтгэл хөдөлгөм дүр дүрслэл, хэлбэр бүтэц, үгсийн аймгийн илрэх байдал зэргийг нягтлан үзсэн.

Чимэг үг

Монголын уран зохиолд түгээмэл байдаг уран найруулгын нэг нь чимэг үг юм. Аливаа чимэг үг нь юм үзэгдлийн байнгын онцлог шинжийг товойлгон үзүүлсэн өвөрмөц тодотгол мөн боловч чимэг үг бүрийн илэрхийлэх утгын цар хэмжээ, хүч чадал, уран сайхны нээлт харилцан адилгүйн дээр чимэг үг дотроо олон хэлбэртэй тодорхой зааг ялгаатай байдаг. Алтайн урианхайн баатарлаг туульд чимэг үгс нь баатрын мал сүрэг, өргөө гэр, дүр төрх, сүр жавхлан, ялалт дийлэлт, гоо үзэсгэлэн, хүлэг морь, хувцас хунар, эдлэл хэрэглэл, зэр зэвсэг, эд хогшил зэргийг дүрлэхэд хэрэглэгддэг онцлогтой. Мөн ямар ямар үгийн аймгаар илэрсэн чимэг үг сонгож авсан тэдгээр нь уран сайхны хувьд ямар онцлогтой, төрөл зүйлийн хувьд хэр баян болсныг тодруулан авч үзсэн болно. Туулийн чимэг үгс нь тэмдэг нэрээр ихэвчлэн илэрч байна. Жнь: асар хүрэн, нарийн шар хонгор салхи г.м. Бусад үгсийн аймгаар илэрсэн байдлыг үзүүлбэл, *Тооны нэр*: хорин хоёр хөлтэй уяр зандан ширээ, ганц нэг хөх ногоо *Жинхэнэ нэр*: аюуш торгон хадаг, гурын хүзүүн сагалдарга *Үйл үг*: бутартал үйлээд бужигнатал цацаад цайгаа чанав. *Орон цагийн нэр*: барс барс гээд бараа гараад явна торс торс гээд тоос гараад явна г.м.

Чимэг үгс нь хэлбэрийн хувьд тогтмол чимэг үг (шижир алтан дээвэр, дуран хар, таж торго, далай цагаан өргөө), зүйрлэлт чимэг үг (алтан нар, мөнгөн сар, хөвөн цагаан), дэлгэрэнгүй чимэг үг (тавин гүүний

үнэтэй таж торгон алчуур, арван атан тэмээг ороогоод ирмээр алттай нарийн цагаан бүс) гэсэн гурван хэсэгтэй байна.

Чимэг үгийн бүтэц нь нийлмэл (алтан бумба, хөх мөс, шилийн мод), гурав хүртлэх үг (шингэн дуутай хөхөө, нарийн зандан мод), гурваас дээш үг (нарийн гүрмэл хар уул, наян хоёр хөлтэй насар зандан ширээ гэх мэт) байна.

Зүйрлэл

Баатрын нутаг ус мал сүрэг

Аягын дүнтэй шар наран

Алтан дэлхийд шинэхэн мандаж байхад л (ХМТ, 165) гэж нарны хэмжээг "аягын чинээ" гэж зүйрлэсэн нь бүх юмсын эхлэл гэдгийг тодруулжээ.

Баатрын зэр зэвсэг, эд юмс

Гунжин үхрийн чинээ саадагтай

Гунтын улаан жадаа гурав сэгсрээд (ХМТ)

Алттай хөө хуягаа тайлаад

Арын мод шиг саадгаа буулгаад (ХМТ) гэх зэргээр баатар эрийн жад, саадгийг гунан хонь, гунжин үхэр, арын мод зэрэгтэй зүйрлэж бөх бат, асар том болохыг харуулсан байна.

Баатрын сүр жавхлан, ялалт дийлэлт

Туульд баатар эрсийн тулалдах явцыг харуулахдаа зүйрлэлийг өргөн ашиглаж аль алины нь сүр хүч, бяраа чадал, эрдэм авьяас, эрэмгий шинжийг илтгэсэн. Хоорондоо цохилдож байгаа чулууг "үхрийн чинээ", "хонины чинээ" гэж зүйрлэсэн байна. Тулалдаанд дайран орж байгаа үеийг "түймрийн оч", "галын дөл", "аргалын тоос"-той зүйрлэж сүрлэг сайхан болгожээ. Эсрэг талын баатрыг илдээрээ чавчихад тэр баатар нь дийлдэшгүй бөх бат болохыг үзүүлэхдээ "хад чавчсан шиг халтираад", "мөс чавчсан шиг мөлтрөөд" гэж дүрсэлжээ. "Барим чинээ мах таслах", "хүрзний чинээ мах таслах" гэж барилдааныг зураглан бичсэн байна.

Баатрын хүлэг морьдын ид хав

Гурын чинээ гэдсээ гуурцаг болтол аваад

Хомын чинээ гэдсээ ханц болтол аваад (ХАД)

Тоодог шувуу хэвтэй тонголзоод

Тогос шувуу хэвтэй гялалзаад (ХАД) гэж аян дайнд мордохоор

эзнийгээ гарч ирэхэд морь нь гэдсээ татаж, хурдан таваа олоод хүйтэн салхи залгилаад үүрсэн буйг дүрсэлсэн. Морины гэдсийг туульд ихэвчлэн хомын чинээ, хонины чинээ, гунын чинээ, гурны чинээ гэж зүйрлэсэн бол гэдсээ татаад өлөн болсныг дүрслэхдээ гуурцаг, ханцтай зүйрлэсэн байна.

Адилтгал

Алтайн урианхайн баатарлаг туульд адилтгалын хувилбаруудыг өргөн ашигласан байна. Тууль нь үлгэрийн шинжтэй хийсвэрлэл, хэтрүүлэл ихтэй байдгаас адилтгаж буй дүрслэл харьцуулалт нь ихэвчлэн хэтрүүлсэн, ихэсгэж багасгасан байх нь элбэг тохиолдоно.

Туулийн гол ба туслах баатрын сүр жавхлан, ялалт дийлэлт, нутаг ус, хүлэг морьдын ид хав, тэдний заяаны дагины гоо үзэсгэлэн, өнгө жавхааг илэрхийлэхэд адилтгалыг өргөн ашигласан.

Баатрын сүр жавхлан, ялалт дийлэлт

Цаашаа харахад цастай цагаан уул болсон хүү минь

Наашаа харахад наган цагаан уул болсон хүү минь (ХМТ, 213)

Соёогоо гүйцээггүй шодон шар бодон болсон

Зогдор зулгаа гүйцээггүй

Гунан хар тайлаг болсон хүү минь (ХМТ, 222) гэх мэтээр баатар эрс дагина бэрээ залахаар алс холын аянд гарахад эцэг эх, Аргил цагаан өвгөн нь хайрлан энхрийлж захиас сургаал хэлэхдээ дээрх адилтгалыг ашиглажээ. Хэдийгээр эрийн цээнд хүрч эхнэр авахаар алс холын аянд явж байгаа ч өсгөж өндийлгөсөн энэрэлт хүний хувьд үр хүүхэдгүй удаан хугацаанд энэлэн шаналсны эцэст заяасан ганц үрээ "соёо нь гүйцээгүй шар бодон", "зогдор нь гүйцээгүй гунан хар тайлаг", "цастай цагаан уул", "наган цагаан уул" зэрэгтэй адилтгаж нялх, гэнэн томоогүй, цэвэр ариунаараа байгааг товойлгон дүрсэлжээ.

Баатрын хүлэг морьд, ид хав

Алтайн урианхайн баатарлаг туульд морины гуя, цээж, чих, сүүл, дэл, магнай, сагмаа, хөл, хөмсөг, шөрмөс, далан, соёо, эрүү, зоо, сүвээ, шүд зэргийг чимэг үг, адилтгал ашиглан дүрсэлсэн нь олонтоо тохиолдоно. Баатар эрсийн хүлэг морьд нь эрдэм чадалтай, ид шидтэй, хурд хүчтэй, ухаантай болохыг "хүлэг биш хүрэл эрдэнэ", "морь биш молор эрдэнэ"-тэй адилтган дүрсэлдэг. Иймээс хүлэг морьдын бие галбир, эзэндээ туслах хувь нэмэр, ид хав туульд дүрслэгддэг нь элбэг байна.

Баатрын нутаг ус, мал сүрэг, найр наадам

Түмэн олон албатын олон цагаан гэрүүд

Одон мичид болж ярайгаад байна (ХМТ, 188) гэж баатар эрсийн албат иргэд нь од мичид адил олон гэдгийг адилтган дүрслэж ард олон нь амар төвшин, айл гэрээрээ тайван амгалан гадна дотноос дайрах дайсангүй байна гэдгийг илэрхийлжээ.

Ихэсгэл

Алтайн урианхайн баатарлаг туульд баатар эрсийн гадаад дүр төрхийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:

Хоёр нүдний хооронд нь
 Хоёр тэмээ хэвтүүлээд
 Хомноод ачаад босгомоор
 Өргөн уужим магнайтай төрсөн
 Цээж хооронд нь
 Хоёр хот хонийг хоёр хүү
 Хол хол хариулаад хонож өнжөөд явмаар
 Өргөн уужим цээжтэй төрсөн
 Дал хооронд нь
 Далан таван атыг сойж уралдуулаад авмаар
 Өргөн уужим далтай
 Аймшиггүй зүрхтэй
 Амаршгүй сэтгэлтэй төрсөн (ХМТД89) хэмээн түүнийг бие бялдар сайтай, омог бардам, сүр хүчтэй дайсан болохыг нүд хоорондын зай, цээжний өргөн, далны өргөн зэргийг хэтрүүлэн дүрслэж зүрх сэтгэлийг нь аймшиггүй, амаршгүй хэмээн хүч оруулан чимэн дүрсэлжээ.
Баатар эрсийн хүлэг морийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Хув цорго далантай хонхон хоёр чихтэй
 Өрмийн ир соёотой өрөлбэй аман эрүүтэй төрсөн
 Дал дээрээ далан нэгэн бярттай төрсөн
 Нав дээрээ наян хоёр шидтэй төрсөн
 Хүлэг биш хүрэл эрдэнээр бүтсэн
 Морь биш молор эрдэнээр бүтээд төрсөн... гэж дүрсэлсэн нь элбэг тохиолдох бөгөөд морины ид хав, бяраа чадал бие галбирыг товойлгон гаргасан нь хэтрүүлгийн арга юм.
Баатар эрсийн хатны гоо үзэсгэлэнг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Гарах нарны гэрэл гажиж харагддаг
 Доод лусын хааны хүүхэн
 Уул нэвт чулуу тоолоод хэлдэг
 Ус нэвт загас тоолоод хэлдэг
 Хэлмэрч шар нүдэн хатан (ХМТ) гэж бүсгүйн гоо үзэсгэлэн, ид шидийг "нарны гэрэл гажиж харагддаг" гэх буюу "уул ус нэвт, чулуу загас тоолдог" хэмээн хэтрүүлэн дүрсэлжээ.
Таван хошуу малын ахлаачийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Чанх өөдөө солбиж ургасан эвэртэй
 Тэр тивийн өрийг
 Бүрхэж авдаг өтгөн сахлаг сахалтай байдаг
 Хөвөн зөөлөн ноолууртай
 Хөх л тэх (ХМТ) гэж тэхний эврийг "чанх өөдөө солбиж ургасан", "дээд тивийн өрийг бүрхсэн" сахалтай хэмээн хэтрүүлжээ.
Баатрын өргөө гэрийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Далан найман ханатай
 Долоон зуухан уньтай
 Далай цагаан өргөө (ХМТ-263) "далан найман хана", "долоон зуухан унь" гэж тооны хэтрүүлэл ашиглаж гэрийн том болохыг харуулжээ.
Баатрын эд хогшлыг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Таван зуун согтуу улаан баатрууд
 Жаран алд зэлээ сунган татаад байна
 Жараахай болсон унага даагаа барьж жигдлээд
 Далан алд зэлээ татан сунгаж
 Даагын унагаа барин жигдлээд байна (ТХБ) гэж найр хийхээр бэлтгэж байгаа идээ цагааны арвин ихийг дүрслэхдээ татаж буй зэлний хэмжээг жар, далан алд болгож уртасган хэтрүүлсэн байна.
Баатрын хувцас хунарыг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Зуун бугын арьсаар зоолж хийсэн
 Арван тахийн арьсаар алга оруулж хийсэн
 Артай хүрэн зодгийг баруун ганзагаас тайлж емсөөд (ТХБ-195) бөхийн өмсгөл болох зодогны бөх батыг нь дүрслэхдээ хийсэн арьсыг зуун буга, арван тахь гэж хэтрүүлэн дүрсэлжээ.
Баатрын зэр зэвсэг, морины хэрэгслийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Дөчин таван хүн сундалмаар зайтай
 Дөш хүрэн эмээл (ТХБ) эмээлийн суудлын зайг хэтрүүлэн дөчин дөрвөн хүн багтмаар гэжээ.
Баатрын сүр хүчийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:
 Үдийн хол газраас
 Үхрийн чинээ хар чулуугаар
 Хоёр хөх хооронд цохилцоод явна (ХАД) гэж баатар эрс бие бие рүүгээ чулуу шидэж тулалдан байгааг дүрслэхдээ "үдийн хол газар үхрийн чинээ чулуу" гэж хэтрүүлсэн байна.

Баатрын ялалт дийлэлтийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:

Харийн хар бараан үлдээ ухасхийж аваад
Хатан аман хүзүүгийн хамх балба чавчаад явна Гуяыг нь хадарч хаанд нь хүргээд
Хааг нь хадарч гуянд нь хүргээд
Гашуун хар цөсийг нь нүдэнд нь дусаагаад
Голын бөөгнөрсөн хар цуснаас нь
Гурав балгаж тургиад
Гуяны чичирсэн улаан махнаас нь
Гурав зажилж тургиад босоход
Гурван настай баатрын тэнхээ нэмэгдээд босов (ХАД299) гэж заналт дайснаа устгасан баатар хүч тамир сэлгэн буйг хэтрүүлэн дүрсэлсэн.

Хүлэг морины сүр хүчийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:

Хүлгийн дуу тас хийгээд
Дүлий хар будан бөглөөд
Явган хар хүдэн элэгдээд
Үерийн ус долгиолоод явна л
Үйрмэг чулуугаар шуурга тавиад
Уралдааны морьд эргээд гарна (ХАД,288) гэж хүлэг морьд уралдааны газраас гарч буйг дүрслэхдээ хэтрүүлийг ашиглан морьдын хурд хүч, туурайн чадлыг тодосгож өгчээ.

Баатрын харвах мэргэн эрч хүчийг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:

Тэр өдөр тэсэн татаад
Тэр шөнө дөлөн татаад
Аргагүй арван таван хоног татан сойгоод
Ар далын мөгөөрс солбитол татаад
Эрхийгээс нь гунан хонины чинээ
Хоо хүрэн цус дуслaad ирнэ л (ТХБ) гэж ончтой мэргэн харвахын тулд баатар эрийн гаргах хүлээц, тэсвэр хатуужил, эр зориг, цэц мэргийг тодруулахдаа хэтрүүлийг ашиглажээ.

Баатрын нутаг орныг дүрслэхэд ихэсгэлийг ашигласан нь:

Татаад хэлэхээр таван ерөн есөн жил
Тавиад хэлэхээр тавин ерөн есөн жилээс
Эвдээд ордог дай дайс
Дотроос эвдээд гардаг гай зэтгэр
Тун байхгүй билээ (ХАД) гэж газрын хол ойрын барагцааг ерөн есэн жилээр хэмжин дүрсэлсэн нь урианхай туульд маш элбэг тохиолдоно.

Багасгал

Алтайн урианхайн баатарлаг туульд багасгалыг ашиглахдаа хүлэг морьд ид шидийн хүчээр биеэ багасган хувиргаж, хоорондоо тэмцэлдэх, эзэн баатартаа туслах үйл явцыг адал явдалтай сонирхолтой болгохын үүднээс хэрэглэсэн нь олонтоо.

Хөтлийн дүнтэй хүрэн шаргал морь
Хуучнаасаа хавьгүй тарган хүчтэй
Хий аргаар хүрэн шаргал морийг зогсоогоод
Эрээн хар бараан харцагад хувилгаад
Өмнө наран гарах зүгийг тэмцэж нисээд гараад явна (ХМТ) гэж хүлэг морь, хар, бор харцаганд хувилж нисэн эсрэг баатрын морьтой тэмцэлдэж байгааг дүрсэлсэн нь бий.

Ёгтлол

Алтай урианхайн баатарлаг туульд ёгтлолыг эерэг эсрэг хоёр баатар бие биенийхээ сүр хүч, цог жавхааг дарах гэж хэрэглэсэн нь элбэг тохиолдоно. Баатар эрс анх уулзахад бие биеэ ёгтолсон яруу асуулт тавьж эхэлдэг байна. Ингэж ёгтлохдоо унасан морь, өмссөн хувцас, барьсан зэр зэвсэг, нутаг усыг нь басамжлан ёгтлон харуулсан байдаг. Түүний дараа эсрэг баатар эерэг баатрын эх нутаг, эцэг эх, ард олныг олзлон авч эзэн суухаар ирсэн тухайгаа хэлэхдээ шууд бус ёгтолсон хэлбэрээр тойруу замаар илэрхийлдэг. Туульд дүрслэгдсэн ёгтолсон хэсгийг өнгөц ажиглахад хэрүүл маргаан мэт боловч уг чанартаа баатар эрсийн эрэмгий чанарыг илтгэж, туулийн цаашдын тулалдах үйл явдлын зангилаа болж түүнээс үүдэн хүчтэй сонирхолтой тулалдаан үүсэх өрнөл болон үргэлжилдэг чухал эгзэгтэй шийдвэрлэх мөчүүд дүрслэгдсэн байдаг.

Арцтай өндөр хар ууланд нь
Арван их эхтэй түймэр тавих гэж явна
Арван сая арван бум албатыг нь олздоо оруулаад
Гинжинд хагсаагаад хаяс гэж явна
Эрх хар нүдэн хатныг нь
Хангал гүүний хааг тэврүүлээд
Эмнэг гүүний гуяыг тэврүүлээд

Авсуу гэж явна (ХМТ) гэж ХМТ-ийн газар нутаг, ард олныг нь эзэлж, хатнаар нь шивэгчин хийх гэсэн санаагаа "гүүний гуя тэврүүлээд" гэсэн уран ёгтлолоор илэрхийлжээ.

Хүншүүлэл

Алтай урианхайн туульд өргөн хэрэглэгддэг яруу хэрэглүүрийн нэг нь хүншүүлэл юм. Хүншүүллийн тусламжтайгаар дүрслэн үзүүлсэн дүрслэл нь туулийн өгүүлэмжийг улам сонирхолтой адал явдал ихтэй болгож өгдөг байна. Алтайн урианхайн баатарлаг туульд хүншүүллийг хүлэг морь хүний хэлээр ярих, өөрийн үзэл бодол, эрх ашгийг илэрхийлэх, эзэн баатарт заавар зөвлөгөө өгөх, хүлэг морины бодол санаа, зөгнөл таамаглал, гомдол гунирхал зэрэгт өргөн ашигласан байна. Жнь:

Талын хар бодонгийн чихэнд

Хүн хүлгийн цус ууж унд нь ханадаггүй

Хүн хүлгийн яс хэмлэж араа нь мохдоггүй

Энэ муу мангастай сар саатан өдөр өнжөөд

Байдаг чинь юу билээ (ТХБ) хэмээн туулийн баатарт хандаж ядарсан, хүчин мөхөстсөн үед уг дайсныг дарах арга ухааныг зааж өгч байгаа байдлаар баатрын морийг амьдчилан үзүүлэх дүрслэл туульд элбэг байдаг. Энэ нь баатар эрс алс холын аян дайнд голдуу ганцаараа явдаг учраас зарим тохиолдолд ид шидийн хувилгаанаар аргатай мангасын арганд автагдах явдал гардаг тул хань нөхөд болох морийг амьдчилан дүрслэж, түүнийхээ тусламжтайгаар дайснаа дардаг нь хүн төрөлхтний хөгжлийн нэлээд эрт үетэй холбогдоно.

ТХБ---Талаан хара бодан \талын хар бодон\ -----ТХБ

КМТ---Күдир мөнгини тэмни\Хүдэр мөнгөн тэвнэ\-----ХМТ

КАД---Күрэл алтан дөши\Хүрэл алтан дөш\-----ХАД

Resume

In this article we have studied metaphores, epithet, allegory, personification in Altai Uriankhai epos and their artistic, pathetic roles, structure and parts of speech.

НОМ ЗҮЙ

- 1.Катуу Б. Бужин даваа УБ.,1983
- 2.Катуу Б. Алтай урианхайн тууль УБ.,2001
- 3.Нарантуяа Р. Аргил цагаан өвгөн УБ.,1985
- 4.Ренчинсамбуу Г. Монгол ардын баатарлаг туульс
- 5.Туяабаатар Лха. Алтай урианхайн баатарлаг туульс түүний эх сурвалж, өвөрмөц шинж УБ.,1995
- 6.Цолоо Ж. Монгол ардын баатарлаг туульс УБ.,1958
- 7.Цолоо Ж. Баруун монголын баатарлаг туульс УБ.,1966

ОРОС, МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ЭХИЙН ӨГҮҮЛБЭРҮҮДИЙГ ХОЛБОХ ХЭРЭГСЛҮҮД

Б.Нямжав
ХИС.ГХСС-ын Орос-англи хэлний тэнхим

Түлхүүр үгс: өгүүлбэрзүйн нийлмэл хам, холбох хэрэгсэл, гинжин /цуваа/ холбоо, зэрэгцээ холбоо, онцолбор гишүүн, дэсвэр гишүүн, цуваа болон зэрэгцээ өгүүлбэрзүйн нийлмэл хам,

Энэхүү илтгэлд өгүүлбэрзүйн хамгийн том нэгж болох эхийн /текст/ доторхи өгүүлбэрүүд утга болон хэл зүйн хувьд хэрхэн холбогдон нэгдэж эхийн дэд сэдвийг үүсгэдэг /өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам/ хийгээд ийнхүү нэгдэхдээ бүтцийн талаас уг нэгдлийг илэрхийлэгч хэрэгслүүд орос болон монгол эхэд хэрхэн хэрэглэгддэг талаар тодруулахыг зорьсон юм.

Эхийн өгүүлбэрүүдийг холбох хэрэгслүүдийг судлах нь эхийг бүрдүлэгч нэгжүүдийн /өгүүлбэр, мөчлөг, цогцолбор, цуваа болон гинжин харьцаанд буй өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам/ харилцан шүтэлцээ, уялдаа холбоог зөв илэрхийлж эхийг зохиох, найруулгын алдаа гаргахаас сэргийлэх ач холбогдолтой юм.

Эх /текст/ гэдэг нь ерөнхий нэг сэдэвт захирагдсан, шаталсан тогтолцоот бүрдэл хэсгүүдтэй, тодорхой утга хэлбэр, үүргийн нэгдэлтэй, харилцах, мэдээлэх төгс дохио юм⁷³.

Орос хэлэнд: эх нь аль нэг санааг илэрхийлэх зорилгоор бий болсон бүлэг өгүүлбэрүүд юм гэсэн тодорхойлолт байна⁷⁴.

Эхийн өгүүлэмжийн гол шугам болж байгаа ерөнхий сэдэв нь дотроо өөр хоорондоо нөхцөлдсөн дэд хэсгүүдийг агуулж, мөчлөг, цогцолбор, өгүүлбэрт хуваагдан задрах шинж чанартай байдаг. Эх нь хэлэхүйн

⁷³Б.Пүрэв-Очир. Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй-2.УБ 2002

⁷⁴ <http://www.yandez.ru/>

бүтээл болохын хувьд хөдлөнгө агаад энэ чанар нь түүний бүрдүүлбэр нэгжүүдийн хоорондын уялдаа, шүтэлцээгээр дамжин илрэнэ. Өөрөөр хэлбэл эхийн доторхи өгүүлбэрүүд хэрхэн холбогдож байгаагаар илрэх юм. Эхийн хөдлөнгө чанарыг агуулж хэлбэржүүлдэг хэлний хэрэгслүүдийг утга хэлбэр үүргийн талаас ангилсан байдаг. Үүнд:

-хэлзүйн /холбоос, холбох үг, төлөөний үг, оруулсан үг, сул үг/

-утга зүйн /орон цагийн болон учир шалтгааний утга бүхий үгс, тоочих онцгойлох үүрэг бүхий тооны нэр болон үсэг, тэмдгүүд/

-Үгсийн сангийн /үг давтах, ойролцоо ба эсрэг утгатай үгс/

-Зохиомж бүтцийн /тухайн мөчлөг, цогцолборын бичил сэдэвт эс хамаарах боловч төгө эхийн ерөнхий сэдвийн хүрэн дэх, оруулбар, ишлэл зэрэг/

-хэлний бус /дохио зангаа, хэлэхүйн орчин/ гэж ангилдаг. Хэл зүйн холбох хэрэгслүүдийг тохиолдох байрын талаас гадаад /эхийн хэсгүүдийг холбох/, дотоод /үгэлбэрийн хэсгүүдийг холбох/ гэж ангилахын зэрэгцээ, үүргийн талаас зэрэгцүүлэн холбох, тодосгон холбох, нөхцөлдүүлэн холбох гэж ангилсан байдаг⁷⁵.

Орос хэлний эхийн холбох хэрэгслүүдийн талаар судлахын тулд юуны түрүүн өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам хэмээх ойлголтоос эхлэх нь зүйтэй юм. Өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам /прозаическая строфа/ гэдэг нь утга болон өгүүлбэр зүйн хувьд нягт холбогдсон бүлэг өгүүлбэрээс тогтсон өгүүлбэр зүйн хамгийн том нэгж юм [Д.Батчулуун].

Өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам нь өөрөө бүхэл эх бус харин бүтэн эхийг бүрдүүлэгч бүрдүүлбэрүүдийн нэг бөгөөд өөртөө хэд хэдэн өгүүлбэрээс тогтсон бүлэг санааг агуулж байдаг тул бичил эх гэж ойлгож болох юм. Гэхдээ монгол хэлнээ сүүлийн үед монгол эхийн судалгаанд их хэрэглэгдэх болсон “цогцолбор” хэмээх ойлголттой бүтцээрээ таарах ойлголт юм.

М.Базаррагчаа “эхийг бүтээх, бусад эхээс ялгах, харьцангуй төгс санаа бүхий бичил өгүүлэмжийг цогцолбор” гэж тодорхойлоод “эх нь цогц санааг илтгэх боловч хураангуй нэг санааг илтгэсэн ганц, хоёр цогцолбороор илэрч болно. Жишээ нь, “эвт шаазгай буга барина” гэсэн хэлц өгүүлбэр нь “хүмүүс хийгээд улс үндэстэн ойр зуураа эв найртай бол мууг үзэлгүй амгалан аж төрнө” гэсэн санааг агуулна” гэжээ [4: 83]

Эхийн өгүүлбэрүүд холбогдох түгээмэл хэв шинж бол гинжин ба зэрэгцсэн холбоо юм. Эхийн санаа бодлын хөгжил хөдөлгөөн нь энэ хоёр холбох аргын дагнасан болон хавсарсан хэлбэрээр бүтдэг. Цуваа болон зэрэгцээ холбоос нь эхийн мэдээллийн бүтэц, уг бүтцийн бүрдүүлбэрүүдийн мэдээллийн бүтцийн нөхцөлдлөгөөр илэрнэ. Ийм учраас эхийн бүрдүлбэрийн цөм болсон өгүүлбэрийн мэдээллийн бүтцийн тухай сайтар мэдэх нь чухал. Монгол хэлнээ өгүүлбэрийн дээрхи хоёр төрлийн холбооноос гадна цацраг хэлбэрийн холбоос гэж байна. Өгүүлбэрийн онцолбор гишүүн болон дэвсвэр гишүүний хэрхэн илэрч байгаас хамаарч дээрхи гурван төрлийн төрлийн өгүүлбэрийн холбоос эхэд үүсдэг. Өгүүлбэрийн дэвсвэр гишүүн эхийн хэлбэр-хэлзүйн бүтцийг нөхцөлдүүлж зангидаж байдаг бол онцолбор гишүүн нь мэдээллийнхээ цөмийг агуулж байдаг.

Жишээ нь: **Нацагдоржийн “Сурагчдын сэтгүүл” гаргахыг хүссэн санал /ДГ/манай Ардын Арднын Боловсролын Яаманд нэг сар гаруйн дараа 1927 оны арван хоёрдугаар сарын эхээр иржээ /ОГ/. Д.Нацагдоржийн боловсруулсан төлөвлөгөө, зорилготой тус яам танилцаад /ДГ/, уг сэтгүүлийн гаргахыг зөвшөөрсөн байна /ОГ/. Чингээд “сурагчдын сэтгүүлийн” анхны дугаар /ДГ/1928 оны есдүгээр сард Берлин хотноо гарчээ /ОГ/. Тэргүүн дугаарыг гаргах үедээ, уг сэтгүүлийг сар бүр нэг удаа гаргахад төлөвлөсөн боловч /ДГ/ одоогоор ердөө хоёрхон дугаар нь олдоод байна /ОГ/. Анхны дугаар нь /ДГ/ найман зүйлээс бүрдсэн бөгөөд” Манай сэтгүүлийн зорилго” гэсэн тэргүүн өгүүллийг нь Д.Нацагдоржбичжээ /ОГ/. Тэр урьд нь өөрөө боловсруулж, Ардыг гэгээрүүлэх яамнаа явуулсан “Тус сэтгүүлийн зорилго” зүйлээ /ДГ/ бага сага засаад тэргүн болгосон байна /ОГ/. Мөн “Манай үе ба манай үүрэг”, “Цаг, цаг, цаг” гэсэн хоёр өгүүллийг/ДГ/ “Элдэв-Очир” хэмээх нууц нэрэр хэвлүүлсэн байдаг/ОГ/. Элдэв –очир нь /ДГ/ Нацагдорж хэмээх төвд нэрийн орчуулга юм /ОГ/. [5:591]**

Уг их зохиолч Д.Нацагдоржийн амьдрал үйл ажиллагааны талаархи эхийн хэлбэр, хэлзүйн бүтцийг дэвсвэр гишүүн /ДГ/ нөхцөлдүүлж, шинэ мэдээллийг онцолбор гишүүн агуулж байгаа нь тодорхой байна. Өгүүлбэр тус бүрийн дэвсвэр гишүүн нь эхэндээ байрласан энэ маягийн бүтцийг эхийн бүрдүүлэх өгүүлбэрүүдийн зэрэгцээ холбоо гэнэ. Энэ холбоо илрэх гол хэрэгсэл бол үг давтах, төлөөний үг, нэр үг, ойролцоо утгатай үгсийг давтан хэрэглэх явдал юм.

Хэлбэр, хэлзүйн бүтцийн зэрэгцээ уг эхэд чингээд, мөнгөх мэт зэрэгцүүлэх холбоос үгнүүд хэрэглэгдэн, өгүүлбэр бүрийн бие даасан байдлыг нэмэгдүүлжээ. Мөн үйл-үг өгүүлэхүүн гишүүн бүгдээрээ өнгөрсөн цагаар илэрсэн нь /иржээ, зөвшөөрсөн байна, гарчээ, олдоод байна, бичжээ, болгосон байна, хэвлүүлсэн байдаг/ зэрэгцээ байдлаар эхийг холбох нэг гол хэрэгсэл юм.

Харин эхийн бүтэц дэх өгүүлбэрүүдийн онцолбор гишүүд нь дараахь өгүүлбэрийнхээ дэвсвэр гишүүн болж давтагдах хэв маягийг **гинжин /цуваа/ холбоо** гэнэ.

Жишээ нь: **Миний өвөг эцгийн жинхэнэ нэрийг Магсаржав гэдэг, харин олны дунд Магсар хуриц гэж алдаршсан юм. Хуриц гэдэг нь түүний бичгийн эрдэмд боловсорсныг үнэлсэн цол юм. Энэ цолыг Богд хаант Монгол улсын засгийн газраас түүнд олгожээ.** [3:142]

⁷⁵Б.Пүрэв-Очир, Ю.Мөнх-Амгалан, З.Гулираанз.Монгол хэний энгийн өгүүлбэр, эхийн онол практикийн зарим асуудал. УБ1995

Энэ нь хэл шинжээч Г.Я.Солганикийн дэвшүүлсэн гинжин холбоо бүхий бодомжуудыг холбогдох аргатай тохирч байгаа юм ⁷⁶. Түүний томъёолсон ёсоор эх нь сэтгэхүй дэх бодомжуудын илрэл бөгөөд өгүүлбэр бүр нь нэг бодомжийг илэрхийлдэг. Гэхдээ салангид бодомж бүхэл утга санаа илэрхийлэхгүй учраас эх болж чадахгүй. Сэтгэхүйд бодомжууд нэгдэн холбогдсоноор өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам үүсэх нөхцөл бүрдэнэ. Бодомж хэрхэн холбогддог вэ гэвэл түүнд агуулагдаж буй өгүүлэгдэхүүн /субъект/, өгүүлэхүүн /предикат/ хоёр хэрхэн цааш дэлгэрүүлэгдэж байгаагаас шалтгаалдаг. Өөрөөр хэлбэл бодомжийн субъект /өгүүлэхүүн/ дараагийн бодомж дотроо тэр хэвээрээ хэрэглэгдэж байвал энэ нь бодомжийн **зэрэгцээ холбоос**, харин эсрэгээрээ буюу бодомжийн предикат /өгүүлэхүүн/ дараагийн бодомжийн субъект /өгүүлэгдэхүүн/ болж байвал энэ нь **гинжин холбоос** болно.

Жишээ нь: **Физика есть наука** гэсэн бодомж байлаа гэж бодъё. Тэгвэл үүнтэй уялдуулан нэг санаа илэрхийлсэн нэгдмэл нэг бодомж үүсгэхийн тулд өгүүлэгдэхүүн ба өгүүлэхүүн хоёрын аль нэгнээс нь улбаалан цааш дэлгэрүүлж болно. Эхний ээлжинд зэрэгцээ холбоос бүхий бодомж үүсгэгчээ. Үүний тулд дээр хэлсэнчлэн бодомжийн өгүүхүүнийг давтах замаар дараагийн бодомжийг гаргая: **Физика есть наука. Физика интересуеt многих. ДГ-ОГ. ДГ - ОГ**

Энд өмнөх бодомжийн өгүүлэгдэхүүн дараагийн бодомжинд мөн адил өгүүлэхүүний үүргээрээ орсон тул энэ нь зэрэгцээ холбоо үүсэж байгаа хэлбэр юм. Тэгвэл одоо гинжин холбоос хэрхэн үүсэхийг харья: **Физика есть наука. Наука должна опираться на абсолютной истине.**

ДГ – ОГ. ДГ - ОГ

Энэ тохиолдолд өмнөх бодомжийн өгүүлэхүүн /предикат/ дараагийнхдаа өгүүлэгдэхүүн /субъект/ болжээ. Үүнийг гинжин холбоо гэж нэрлэж болох юм.

Өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам нь доторхи өгүүлбэрүүдийнхээ дээрхи бодомжийн дагуу холбогдож буй аргаас хамаараад цуваа ба зэрэгцээ гэсэн үндсэн хоёр төрөлд хуваагдана.

Өрөнхийдөө ӨНХ-ын доторхи өгүүлбэрүүд үг давтах, өмнөх өгүүлбэрт дурдсан зүйлсийн төлөөний нэрээр нэрлэх, оруулга үг, үйл үг өгүүлэхүүний цагийн хэлбэр болон аялгын тусламжтай холбогддог.[2]

Зэрэгцээ өгүүлбэр зүйн нийлмэл хам нь үндсэндээ өмнөх өгүүлбэр дурдагдсан зүйлсийн давтан нэрлэх, эсвэл төлөөний нэрээр нэрлэх, оруулга үгээр холбогдох зэрэг аргаар холбогдох ба дотроо ӨНХ-ыг бүрдүүлэгч зачин /эхлэл/, өрнөл, төгсгөл/концока/ гэсэн бүтэцтэй байна. Гинжин холбоос бүхий ӨНХ-д өгүүлбэрүүд бүтцийн нэгэн хэв шинжээрээ нэгдэн холбогдох боловч зохиомжийн хувьд эхлэл өгүүлбэрээсээ /зачин/ хамаараад

-динамик эхлэл өгүүлбэртэй ӨНХ

-Өгүүлэхүүн гишүүнээр эхэлсэн үгийн шууд дараалал бүхий эхлэлтэй ӨНХ

-Нэршсэн өгүүлбэрээр эхэлсэн ӨНХ

-Тусагдахуун гишүүн болон нэрийн хэсгээр эхэлсэн өгүүлэхүүн гишүүнээ эхэлсэн ӨНХ

-Цаг болон байр заасан байц гишүүнээр рэхэлсэн хүүрнэсэн шинж чанартай ӨНХ

-“Цагзаасан” эхлэл өгүүлбэртэй ӨНХ гэсэн төрөл байдаг.

Зэрэгцээ холбоос бүхий ӨНХ-ын өгүүлбэрүүд холбогдох гол арга нь тэдгээр өгүүлбэрүүдийн *утгын хамаарал* байдаг.

Дотроо –хүүрнэсэн /повествовательные/

-тодорхойлсон /описательные/

-үг давтах байдлаар холбогдсон гэсэн үндсэн 3 төрөл байх бөгөөд тодорхойлсон ӨНХ-ын доторхи өгүүлбэрүүд бүтцийн зэрэгцүүлэлтээс гадна үйл үг- өгүүлэхүүний цагаар холбогдоно.

Үг давтах байдлаар холбогдох ӨНХ- нь давтагдаж буй үгнээсээ хамаараад өгүүлгдэхүүн гишүүн, өгүүлэхүүн гишүүн, дэд гишүүд, оруулга үг, бүхэл өгүүлбэр давтсан, *это* – төлөөний нэрийг давтсан гэх мэт хэд хэдэн төрөлд хамаарагдана.

Резюме

В статье описываются некоторые проблемы средства связи самостоятельных предложений в составе микротекста в современной монгольской и русской лингвистике. Кратко представлен процесс становления понятия «сложное синтаксическое целое и средства связи их компонентов» в лингвистике, отмечены основные характеристики данного понятия, отличающие его от понятия «текст». Приводятся доказательства того, что понятия «сложное синтаксическое целое» и «цогцолбор» следует рассматривать как взаимосвязанные и взаимообусловленные.

НОМ ЗҮЙ

1. Батчулуун,Д. Курс лекций по синтаксису современного русского языка. УБ 2004
2. Солганик. Г.Я. Синтаксическая стилистика. Москва. 1973
3. Пүрэв-Очир,Б, Мөнх-Амгалан,Ю, Гулираанз.З. Монгол хэлний энгийн өгүүлбэр, эхийн онол практикийн зарим асуудал. УБ 1995

⁷⁶ Солганик. Г.Я. Ситаксическая стилистика. М.1973

4. Сүхбаатар.Ц. Монгол хэлний найруулга зүй. УБ 2004
5. Дашдоржийн Нацагдож түүвэр зохиол. УБ 1996
6. Учебник “Родная литература -4” Москва 1988
7. Гантөмөр.С. Эх задлалын лавлагаат сорил. Ховд хот.,2009
8. Зарубина.Н.Д. Текст: лингвистический и методические аспекты. М.,1981
9. Крючков.С.Е, Максимов.Л.Ю. Современный русский язык (синтаксис сложного предложения), Москва., 1977
10. Micheal McCarthy. Discourse analysis for language teachers. Cambridge., 1996
11. Прохоров.Ю.Е. Действительность, текст, дискурс, Москва.,2009
12. Пүрэв-Очир.Б, Мөнх-Амгалан.Ю, Гулираанз.З.Монгол хэлний энгийн өгүүлбэр, эхийн онол-практикийн зарим асуудал,УБ.,1995
13. Пүрэв-Очир.Б. Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй-1, УБ., 2001
14. Пүрэв-Очир.Б. Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй-2, УБ., 2000

БУДДИЙСКАЯ КУЛЬТУРА – СВЯЗУЮЩАЯ НИТЬ МЕЖДУ КАЛМЫЦКИМ И МОНГОЛЬСКИМ НАРОДАМИ В СИСТЕМЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

А.Н. Овшинов
Элиста, Республика Калмыкия, Россия

"... каждая религия указывает путь, ведущий к такому духовному состоянию, для которого характерны умиротворенность, дисциплина, нравственность и мудрость. Именно в этом смысле я считаю, что все религии проповедают, в сущности, одно и то же. Различия в догматах можно отнести за счет различий во времени и обстоятельствах, а также в культурных традициях ..."

Его Святейшество Далай-лама XIV

Становление, формирование конкретной формы цивилизации достигается на этапе, когда она в состоянии создавать ценности, отличные от ценностей, произведенных другими социально-культурными общностями, и поэтому представляющие её вклад в развитие всего человечества, оставляющие след в истории.

В каждом феномене истории и культуры можно выделить нечто своеобразное и найти его место в общем историческом потоке. Каждая культура имеет свою глубинную черту, которая придает ей уникальность и является самым ценным из того, что вносится ею в мировую цивилизацию.

Цивилизация характеризуется наличием *специфической формы общественной упорядоченности*, достаточно часто проявляющейся в государственной. Поэтому со временем под цивилизацией стали понимать более широкие социальные общности с имманентно присущей им социальной упорядоченностью, распространяющейся на обширные пространства и длительные временные промежутки.

В мировой философско-социологической и исторической литературе под *цивилизациями* понимают устойчивые социально-культурные общности, существующие в определенное время и в определенной части *ойкумены** [1. с.64].

Английский философ А. Тойнби считал эти образования более широкими, чем отдельная нация, но менее широкими, чем все человечество.

Цивилизация - это замкнутые общества, которые характеризуются системой определяющих признаков, позволяющих их классифицировать.

Шкала критериев у Тойнби достаточно подвижна. Классификация по стабильному критерию религии может быть представлена в следующем виде:

во-первых, общества, которые никак не связаны ни с последующими, ни с предшествующими обществами; *во-вторых*, общества, никак не связанные с предшествующими, но связанные с последующими обществами; *в-третьих*, общества, связанные с предшествующими, но менее непосредственной, менее *интимной* связью, чем сыновнее родство, через вселенскую церковь, связью, обусловленной движением племен; *в-четвертых*, общества, связанные через вселенскую церковь с предшествующим обществом *сыновними* музами; *в-пятых*, общества, связанные с предшествующими связью более глубокой, чем отеческо-сыновняя, а именно через передаваемую с незначительными изменениями или вообще без них организованную религию правящего меньшинства [1. с.13].

Концептуальные построения Тойнби актуальны и в условиях начавшегося третьего тысячелетия. Они позволяют подойти к определению сущности единой человеческой цивилизации, основанной на последовательных духовных началах различных обществ.

* Ойкумена (экумена) – обитаемая часть суши, включающая все заселенные, освоенные или иным образом вовлеченные в орбиту жизни общества территории.

Каждый из них является носителем присущего только ему менталитета в определенное время и в определенном пространстве. "Общество есть, таким образом, подлинная целостная реальность." - обоснованно подчеркивал русский философ и религиозный мыслитель С.Франк [2. с.53].

Жизнеспособность цивилизации определяется возможностью последовательного освоения жизненной среды и развитием духовного начала во всех видах человеческой деятельности. Это определенная совокупность морально нравственных и воспитательных ценностей.

Цивилизация стала обозначать *абсолютную рациональную ценность* для всех времен и народов. Осознание и теоретическое осмысление этого обстоятельства способствовало усилению принципиально иной идейно теоретической тенденции, направленной на стабилизацию общественного и, прежде всего нравственного сознания.

Проанализируем более подробно позицию по данной проблеме некоторых видных ученых, чьё мнение, на наш взгляд, актуально и на сегодняшний день. Так, по Риккерт, немецкому философу, одному из основателей баденской школы неокантианства, ценности следует рассматривать как *надысторические трансцендентальные принципы* ("отнесение к ценности"), как фундамент научного познания и человеческого нравственного деяния. В работе «Науки о природе и науки о культуре» (1899, 1910) он даёт определение ценности: «Ценность – это духовная цель, жизненная практическая установка, выражающая живой нерв культуры, её смысловое ядро, отражающая динамику культуры».

Однако немецкий философ М. Вебер усматривал в них некоторые *исторические образования*, общие для определенного периода времени, но не имеющие силы за пределами этого периода ("*интерес эпохи*").

Интерес эпохи (цивилизации) - это нечто более устойчивое и объективное, чем просто частный интерес того или иного исследователя, но в то же время это нечто гораздо более субъективное, чем *надысторический интерес*, получивший у неокантианцев название "*ценностей*".

Это разные научные подходы в понимании содержания теории ценностей и его значения в системе обществ (цивилизаций).

С позиций современного социально-философского мышления и осмысления процессов реальной жизни нам представляются многие положения и идеи о ценностях, высказанные Риккертом и Вебером, довольно интересными и актуальными. Например, Риккерт исходит из того, что благодаря критерию "*отнесение к ценности*" удерживаются именно существенные моменты, независимо от того, какую оценку дает выделенным явлениям тот или иной человек. "...Отнесение некоторого индивида к некоторой ценности должно быть тщательно отличаемо от прямой его оценки" [4. с.212].

Следовательно, ценность - нечто, которое существует. Это, по Риккерт, "смысл, лежащий над всяким бытием", что позволяет сделать вывод: процесс "отнесения к ценности" является общезначимым.

В отличие от Риккерта, рассматривающего ценности и их иерархии как надысторическое явление, Вебер трактует ценность как установку той или иной исторической эпохи, как свойственное эпохе *направление интереса*. Тем самым, ценности из области надысторического переносятся в историю, а неокантианское учение о ценностях сближается с позитивизмом. "Что касается значения выражения "*отнесение к ценности*", - пишет Вебер в статье "Смысл "свободы от ценностей" в социологической и экономической науке", - ...подразумевает только философское истолкование того специфически научного "интереса", который руководит выбором и обработкой объекта эмпирического исследования" [5. с.497].

Поскольку, согласно Веберу, ценности суть лишь выражения общих установок своего времени, постольку у каждого времени есть и свои *абсолюты*.

В данной статье, основываясь на методологические положения учений о ценностях Риккерта (на основе теории ценностей он пытался построить универсальную теорию мировоззрения), и Вебера (в ценностях усматривает некоторые исторические образования, общие для определенного периода времени), мы рассматриваем буддийскую культуру - "*абсолют нравственных ценностей*", в системе евразийской цивилизации как явление *историческое*, а стало быть *относительное*.

Это наша авторская позиция и одновременно ответ на возможный вопрос о названии статьи.

Можно выделить две наиболее важные методологические проблемы, фиксирующие особенности *цивилизационного процесса*.

Во-первых, соотношение цивилизации с культурой или её составными частями, понимая при этом под культурой некоторую целостность, в которой историческое познание определяет существенное от несущественного. *Во-вторых*, вопрос о возможности существования и взаимодействия мировой цивилизации и её конкретных типов.

Когда понятие "цивилизация" используется для обозначения всех социальных и культурных достижений человечества, то имеется в виду *мировая цивилизация*.

В данном исследовании мы предлагаем другое методологическое основание — это по *геопроственному признаку* (цивилизация Запада, цивилизация Востока, евразийская цивилизация) [6. с.3;264].

Специфику социокультурного развития России следует анализировать прежде всего на уровне её принадлежности к различным цивилизациям. «*Евразийство как таковое давно стало частью истории русской мысли первой половины нашего столетия*» [7. с.6].

Россия - это страна, населенная различными, в том числе и восточными народами. Утверждение о том, что Россия расположена и на просторах Восточной Европы, и на значительной части азиатского материка, стало фактом тривиальным, но не всегда принимаемым во внимание. О том, сколь пагубным может оказаться пренебрежение к этим реальным геополитическим и социально-демографическим обстоятельствам, в свое время с тревогой писал Ф.М.Достоевский в "Дневнике писателя": "Россия не в одной только Европе, но и в Азии, потому что русский не только европеец, но и азиат. Мало того: в Азии может быть ещё больше наших надежд, чем в Европе. Мало того: в грядущих судьбах наших, может быть, Азия - то и есть наш главный исход"[8. с.33].

Идея евразийцев представляла собой религиозно-культурную идеологию нового типа. Попытавшись избежать перспективы нравственно-религиозной реформации, которая отчетливо прорисовывалась в нравственной философии Ф.М. Достоевского и Л.Н. Толстого, мы через более 100 лет вновь оказались перед той же проблемой создания *этнических ценностей цивилизации*, соответствующих современному обществу, пришедшему на смену традиционному.

Жизнь показала, что общество не может быть современным в подлинном смысле без этого продукта "*религиозной идеологии*". Религиозные учения представляют собой чрезвычайно глубокие и научные в своей основе философско-религиозные традиции. Интересно следующее высказывание Его Святейшества Далай-ламы XIV: "... я считаю свою буддийскую религию полезной для зарождения любви и сострадания. ... я убежден, что эти качества могут быть развиты любым человеком, и религиозным и нерелигиозным, кроме того, мне думается, что все религии преследуют одну и ту же цель: развить доброту и принести счастье всем людям. Хотя методы могут быть различными, результат один и тот же"[9. с.270].

С именем ойрат-калмыков в истории мировой цивилизации связано последнее великое переселение кочевых народов из Азии в Европу. Сформировавшись в самостоятельную народность в пограничном евразийском пространстве, калмыки утвердились в своих религиозных воззрениях. Они сохранили свой менталитет, духовность. Духовное богатство калмыков, основанное на идеологии буддизма, которая привнесла культурные и духовные ценности монгольским народам, исторически сформировало комплекс традиций, обычаев калмыцкого народа.

Принятие калмыками буддизма ознаменовало собой качественно новый этап в развитии национальной культуры. Буддизм способствовал появлению различных форм духовной жизни калмыцкого общества: национальная письменность "Тодо бичи", конфессиональная литература, культовая живопись и архитектура, храмовая музыка и танцы [10]. Всё это свидетельствует о том, что буддийская культурная традиция предстаёт как "*абсолют нравственных ценностей*" в системе евразийской цивилизации.

Калмыки являются единственными носителями в Европе религиозных воззрений Шакьямуни [11]. В "Комментарии на "Основание их Достоинств" (Цзонкхапы) сказано: "Будда Шакьямуни, великий духовный друг всех существ во Вселенной, стал высшей сокровищницей драгоценного, непостижимого знания и превосходства» [12. с. 39]. Все ценные учения Будды были включены в учения "Ламрима" ("*Стадий Пути*")-учения о стадиях Пути просветления.

Учение "Стадий Пути" ведет свое происхождение от "Сутр Совершенствования Мудрости". Много познавательного и положительного заключено в этом Учении. Будда явлен в двенадцати поступках, среди которых и три поворота Колеса Дхармы или Учения. Первый поворот Колеса Учения известен как "*Учение о четырех благородных истинах*". Будда разъяснил четыре благородные истины и учил правильному достижению проявленного. Второй поворот Колеса Учения изъяснял суть *Пустоты*, или отсутствие присущего существования и известен как "*срединное колесо беззнаковости*". Наконец, группе учеников Будда преподавал Учение, известное как "Колесо, которое различает хорошее" (предыдущих двух учений). На этот раз он разъяснил смысл различения наличия и отсутствия истинного существования в отношении трех природ [13. с.13].

Таким образом, *нравственная, гуманистическая сущность буддизма* состоит в том, чтобы повернуть в противоположную сторону *состояния*, известные как отрицательные (аффилированные) эмоции. Имеются восемьдесят четыре тысячи аспектов этих печалей, которые сведены в четыре группы по двадцать одной тысяче в каждой. Эти группы соотносятся соответственно с желанием, ненавистью и объединением всех вместе. Нейтрализуя их воздействие, Будда учил восьмидесяти четырём тысячам сторон учения.

Буддийская *Панчашила**, характеризующая буддизм как "абсолют нравственных ценностей" - это *Пять нравственных норм* (не убивать, не лгать, не прелюбодействовать, не красть, не пьянствовать), которые буддизм всех направлений предлагает соблюдать всем в своей повседневной жизни в качестве основного нравственного закона [14. с.3].

В учении буддизма основное внимание уделяется нравственным ценностям человеческого рода. Главной основой соблюдения нравственности является воздержание от десяти неблагоприятных действий, три из которых касаются тела (убийство, воровство, сексуальный проступок); четыре - речи (ложь, злословие, грубая речь, пустословие) и три - мыслей (алчность, злонамеренность, ложное воззрение).

Соблюдение нравственных принципов, то есть охрана своих "*дверей*": тела, речи и ума от неблагоприятных действий, положенных в основу нравственного образа жизни, регулируемого некоторыми наставлениями, помогает нам быть в своих поступках внимательными и сознательными. Нравственность

или Шила**возвышает не только практикующего мирянина, но также и восприимчивую общественную структуру [15. с.12].

Самая важная тема в буддийской философии и культуре — это человеческие *страдания*. В своей беседе, которая позже получила название "*Первого поворота колеса Дхармы*", Будда изложил основы учения о *четырёх благородных истинах*. Это истина о страдании, истина о причинах страдания, истина о прекращении страдания, истина о пути, ведущего к этому прекращению. Они дают основное понимание того, почему мы вращаемся в круговороте страданий, что такое Нирвана и как её достичь.

* Панчашила – «*пятиричная нравственность*». Это нравственные для мирянина-буддиста (упасака). Обеты принимаются на всю жизнь.

** Шила – буддийская этика духовного совершенствования на пути Просветления.

Путь к Нирване или к конечному неограниченному Освобождению от пронизанной страданием природы *Сансары**, как изрек Будда, ведет через постепенный процесс духовной дисциплины, указываемый в виде трех главных стадий - Шила, Самадхи и Праджня - *Нравственная добродетель, Умственная самодисциплина и Познавательная Мудрость*[16. с.4].

Третья и четвертая благородные истины открывают возможность отсечь страдания и направляют по *Пути освобождения*. Речь идет о *сознании*, постигающем *Пустоту*. Следовательно, страдание является проекцией нашего собственного сознания. "Я убежден, что нравственная ткань мира на Земле - это любовь и сострадание", - писал Его Святейшество Далай-лама XIV [17. с.3].

Подлинное сострадание приходит тогда, когда оно сочетается с мудростью, а подлинная мудрость (это сознание, отличающее реальность от иллюзии, фантазии) возникает тогда, когда сочетается с состраданием (это состояние, когда ум не блуждает, а пребывает в устойчивом уравновешенном состоянии). Следует помнить буддийское наставление о том, что "мудрость без сострадания - суха и вредоносна. Сострадание без мудрости - слепо и немощно. Не пренебрегайте ни мудростью, ни состраданием" [18. с.8].

Это Учение закладывает фундамент буддийской культуры как "*абсолюта нравственных ценностей*" всей буддийской философской теории и практики, тем самым, расставляя ориентиры на личном Пути к Просветлению и нравственному самосовершенствованию.

Страдания превышают удовольствия, утверждал Будда. Решение Будды основывается на всем мифологическом и метафизическом богатстве мировой культуры и, прежде всего на представлениях о мире как иллюзии. Освободить человека от страданий Будда стремился без применения насилия.

Определяющими принципами, влияющими на развитие буддийской культуры, являются:

* мировоззрение,	которое	учитывает	взаимозависимый	характер	всех
явлений,	т.е.	взаимообусловленную	причинную	зависимость	всех
вещей и событий;					

* ведение	ненасильственного	и	никому	не	приносящего	вреда
образа жизни.						

Концепция *ненасилия* является физическим выражением сострадания. Свобода от страданий, т.е. их истинное прекращение, может быть обретено лишь тогда, когда мы реально сможем проникнуть за пределы иллюзии, созданной самими нами. Однако, чтобы достичь этого, нужно усовершенствоваться в трех высших практиках: *нравственность сосредоточение и мудрость*[19. с.27-28].

Нравственность реальна, жизненна только в том случае, когда есть бесконечно более высокая перспектива, предел для человека, нежели он сам, независимо от того, в какой бы ипостаси человек не представал — индивидуальном или родовом. В жизненной практике гуманизм выявляет с логической абсолютной неизбежностью свою внутреннюю природу. Он предполагает уважение личности, её прав и свобод.

Буддийская культура имеет особую способность внутренне объединять человека, придавать ему *духовную цельность*. Это цельность *инстинкта, души и духа*. И она имеется повсюду, где религия сохраняет своё *духовное достоинство*. "Самое главное - иметь храм в вашем сердце..." [20].

Постепенное развитие понимания гуманистической сути Учения Будды существенно и необходимо в жизни каждого человека. Этим можно объяснить повышенный интерес всё большего количества людей, особенно в последнее время, к буддизму и их обращение к Храму и Трем Драгоценностям (*Будда, Дхарма, Сангха*).

* Сансара - "Странствие или кружение". Мир страданий и удовольствий.

Причину этого можно понять из строк одной из молитв, которая вместе с другими молитвами отражает глубокую внутреннюю сущность *буддийского гуманизма*:

"...Все мои деяния пусть принесут пользу всем живущим.

Пусть всё живое избавится от страданий и их причин!

Пусть все живут в мире и благоденствии!

Пусть страсти и чувства не собьют с истинного пути всех живущих!" [21].

В связи с этим следует вспомнить и русского философа Н.А. Ильина, который справедливо отметил: "Современный человек должен увидеть и убедиться, что его судьба зависит от того, что он сам излучает в мир, и притом во всех сферах жизни. Он должен удостовериться в том, что дело идет о его душевном очищении, об оживлении и творческом изживании его сердца". Для этого должны произойти коренные изменения в сознании, мировоззрении человека, его образе жизни, в переориентации культурных, в том числе и нравственных ценностей.

Буддийская культура, которая представляет собой *"абсолют нравственных ценностей"* в системе евразийской цивилизации, требует своего дальнейшего научного осмысления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. М., 1991. Тойнби А.Дж. Постижение истории. - Пер с англ. / Сост. Огурцов А.П. // М: Прогресс, 1991.
2. Франк С.Л. Духовные основы общества. М.: Республика, 1992.
3. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Спб., 1903; Ценности жизни и культурные ценности // ЭОН. Альманах старой и новой культуры. Вып. 1. - М., 1994.
4. Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tubigen, 1951.
5. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°, 1992; Его же: Древняя Русь и Великая Степь. М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°, 1992; История философии: Запад - Россия - Восток / Под ред. Н.В. Мотрошиловой и А.Н. Руткевича. Кн.3: Философия XIX-XX вв., 2-е изд. М.: Греко-латинский кабинет, 1999.
6. Россия и Запад: диалог культур / Сб. научных трудов. - Тверь, 1994.
7. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч. Т. 27, Л.: Наука, 1984.
8. Свобода в изгнании. Автобиография Его Святейшества Далай-Ламы Тибета. - Пер. с англ. Спб.: Нартанг, 1992.
9. Калмыцкая нация на рубеже столетий: современное состояние, перспективы развития. Сборник научных трудов / Под общ. ред. проф. А.Н. Овшинова, Элиста, 1995; Народы Калмыкии: современные социокультурные и этнические процессы. Сборник научных трудов / Под. общ. ред. проф. А.Н. Овшинова. Элиста, 1997; Народы Калмыкии: перспективы социокультурного и этнического развития. Сборник научных трудов / Под общ. ред. проф. А.Н. Овшинова. Элиста, 2000.
10. Свобода в изгнании. Автобиография Его Святейшества Далай-ламы Тибета. Спб.: Нартанг, 1992; Далай-Лама. Моя страна и мой народ. Воспоминания Его Святейшества Далай-ламы XIV. - Пер. с англ. Спб.: Нартанг, 2000; Тинглей Г.Ч. Буддийские наставления. - Пер. с англ. Элиста: Джангар, 1995; Буддийский путь освобождения. - Пер с англ. Элиста, 1998; Ренчендуб Б. История буддизма. - Пер с тибет, англ. Изд. 2 -е, дополн. Спб.: Евразия, 1999; Цонкапа Ч. Большое руководство к этапам Пути пробуждения. Спб.: Нартанг, 1994; Гьятцо Г.К.. Введение в буддизм.- Пер. с англ. Спб.: Утпала, 1999; Чодрон Т. Открытое сердце, ясный ум. Спб., 1999.
11. Вангял Г. Драгоценная лестница. - Пер с англ. Элиста, 1994. 12.См.: Овшинов А.Н. Гуманистическая сущность учения о буддизме // Общероссийская научная конференция "Буддизм в системе мировой цивилизации". Сборник тезисов и сообщений. Элиста - Цаган-Аман, 21 -25 сентября 1998 г.
12. Овшинов А.Н. Гуманистическая сущность учения о буддизме // Общероссийская научная конференция "Буддизм в системе мировой цивилизации". Сборник тезисов и сообщений. Элиста - Цаган-Аман, 21 -25 сентября 1998 г.
13. Джалсекера У.Д. Пять основных заповедей буддизма / К 350-летию буддизма в Бурятии. - Пер. с англ. Улан-Удэ, 1991.
14. Там же.
15. Там же.
16. Тинглей Г.Ч. Буддийские наставления - Пер. с англ. Элиста: Джангар, 1995.
17. Там же.
18. Далай-лама. Мир тибетского буддизма. Обзор Его философии и практики. - Пер с англ. Спб.: Нартанг 1996; Вангял Г. Драгоценная лестница. - Пер. с англ. Элиста, 1994.
19. Буддийский путь освобождения. - Пер. с англ. Элиста, 1998.
20. Известия Калмыкии, 1998, 24 апреля.
21. Ильин И.А. Путь к очевидности. М.: Республика, 1993.

МОНГОЛ ЯВГАН ҮЛГЭРИЙН СУДАЛГААБУЮУ ХЭВШМЭЛ ҮГ ХЭЛЛЭГ

Б. Оюунцэцэг
Монгол Улсын Шинжлэх Ухаан Технологийн Их Сургууль
Компьютерийн Техник Менежментийн Их Сургууль

Монгол үндэстэн бол урт удаан түүхтэй, арвин баялаг соёлын өвтэй үндэстэн юм. Монгол үндэстний уламжлалт соёлын дотор аман уламжлал, соёл нь туйлын баялаг мөртөө чухал байр суурь эзэлдэг. Монгол ардын аман зохиол нь маш эртний үндэс сурвалжтай бөгөөд монгол бичгийн уран зохиолын эх үүсвэр нь болж, үзэл санаа, урлагийн талаараа монгол уран зохиолыг баяжуулсан билээ.

Ардын аман зохиолын хамгийн түгээмэл дэлгэрсэн төрөл зүйл нь үлгэр юм. Үлгэр үеэс үед дамжин уламжлагдаж ирэхдээ тухай тухайн үеийнхээ нийгмийн үзэл санаа, аж амьдрал, түүх, соёлын илрэл болж улмаар хэлбэр төрлөөрөө арвижин, ард олны үзэл санааны түүх болон баяжиж иржээ.

Үлгэр нь монгол аман зохиолд түгээмэл өргөн хүрээтэй нийтлэг төрөл зүйл учраас монгол үлгэрийн аймаглалыг нарийвчлан тогтоох явдал орчин үеийн аман зохиолын судлалд чухал суурийг эзлэж байна.

Эрдэмтэн, зохиолч П.Хорлоо “монгол үлгэрийг аймаглах гол үндэс нь:

1. Үлгэрийн хэв шинжийг тодорхойлж байгаа бодит байдал буюу дүр
2. Үлгэрийн агуулга сэдвийг тодорхойлсон үндсэн хэлбэр
3. Үлгэрийг бүтээсэн арга буюу түүний бүтэц ” юм гэсэн.

Явган үлгэр бол нийт үлгэр домгийн доторх нэгэн хэсэг нь бөгөөд домог, домог яриа, баатрын тууль зэрэг ардын аман хүүрнэлийн системийг бүрдүүлдэг.

Явган үлгэрийг дотор нь шидэт, амьтны буюу ёгт үлгэр, аж байдлын, шог хошин үлгэр гэхчлэн хуваадаг. **Явган үлгэр нь ард олны аж амьдрал, оюун ухааны шим тэжээлийн нэг хэсэг юм.** Бидний өвөг дээдэс явган үлгэрээр өөрийн биеэ соён гэгээрүүлж, үр хүүхдээ сургаж хүмүүжүүлэх арга хэлбэр болгож байв.

Энэхүү үгүүлэлд явган үлгэрийн талаархи эрдэмтдийн сонирхолтой судалгаа болон явган үлгэр дэхь хэвшмэл хэллэгийн талаар авч үзэх юм.

1. Явган үлгэрийн судалгаа

“Багачууд ба гэр бүлийн үлгэрийн эмхэтгэл”, “Германы явган үлгэрийн чуулган” хэмээх нэртэйгээр 1812 – 1814 онуудад хэвлэгдсэн Германы хэл шинжлэлийн нэрт эрдэмтэн Гримм \ах дүү 2\ -ын бүтээлүүд нь дэлхий дахинаа явган үлгэрийн эмхэтгэл цуглуулгын түүхэнд нэгэн шинэ хуудсыг эхлүүлсэн. Энэ цаг үеэс эхлээд явган үлгэрийг шинжлэх ухааны сууринд үндэслэн эмхэтгэн цуглуулах ажил дэлхийн нэг улсын хэмжээнээс хэтэрч, олон улсын хэмжээнд яригдах болсон. 19-р зууны сүүлч үе болон 20-р зууны эхэн үеэр Европ дахинд явган үлгэрийн цуглуулгууд олноороо хэвлэгдсэн бөгөөд Ази, Африк, Латин Америк тивд одоо ч үргэлжилсээр байна.

1810-аад оноос эхэлсэн энэхүү он жилүүдийг явган үлгэрийн эмхэтгэл цуглуулгын түүхэн дэхь “Шижир алтан үе” гэж нэрлэдэг. Энэ тухай Японы эрдэмтэн Озава Тосио “Ардын дунд амаар уламжлагдан яригдаж байсан үлгэрээс хүн төрөлхтний соёлын өв хөрөнгийн үнэ цэнийг гаргаж, түүнийг нэн тэргүүнд эрдэм шинжилгээний өндөр түвшинд тавьсан хүн бол Гримм ах дүү 2 билээ ” гэсэн байдаг. Тухайн үеийн ах дүү Гриммийн судалгааны онол, арга зүй нь маш олон залуу эрдэмтдийн сонирхлыг татжээ. М.Мюллер(1823-1900), Адалберт (1812-1881) зэрэг эрдэмтдийн нөлөөн дор явган үлгэр нь дэлхийн эрдэмтдийн анхааралд орж, үлгэр зүйн судалгааг ардын утга урлагийн ухааны нэгэн салбар шинжилгээ болгосон юм. Явган үлгэр ингэж ардын утга урлагийн нэгэн салбар болон хөгжихдөө 200 шахам жил болсон бөгөөд үүссэн цагаасаа эхлээд хүмүүст адил нэгэн үлгэр нь адил бусын газар оронд ч олон хувилбартай хөгжиж ирснийг ойлгуулжээ.

19-р зууны сүүлч үе болтол аман зохиол нь өөрийн гэсэн судалгааны арга барилгүй байжээ. Аман зохиолын судалгааны жинхэнэ өөрийн гэсэн арга барилыг Финляндын эрдэмтэд бүтээсэн юм.

Явган үлгэрийн хэв шинжийн судлалын анхны суурийг тавьсан эрдэмтэн бол **Финляндын Юлус Хрүн** (1835-1888) болон түүний хүү Крилов Хрүн (1863-1933) нар юм. 1886 онд К.Хрүн анх удаа түүх, газар зүйн аргаар “Баавгай болон үнэг” гэх үлгэрийн олон хувилбарт үлгэрийн хэв шинжийн задлал хийсэн бүтээл нь явган үлгэрийн хэв шинжийн судалгааны арга дууриал болохуйц амжилт олсон юм.

Хожим нь Крилл Хрүний шавь А.Арни (1867-1925) багшийнхаа судалгааг үргэлжлүүлж 1910 онд “Явган үлгэрийн хэв шинжийн товъёог” гэх бүтээлээ нийтлүүлсэн байна. Энэ бүтээл нь Финляндын түүх, газар зүйн онолын бүлэгтний гол болоод зогсохгүй дэлхий нийтийн хэмжээнд анх удаа тоо томшгүй явган үлгэрийн эх хэрэглэгдэхүүнд хэв шинжийн задлалт хийсэн нь хэв шинжийн товъёог зохиох ажлын эхлэл болсон. Арнийн товъёог нь голдуу Финляндын явган үлгэрээр үндсэн эх хэрэглэгдэхүүнээ болгож зохиосон учир агуулгын талаар хязгаарлагдмал байв. Энэ цаг үеэс эхлэн анх Арни явган үлгэрийг задлах явцдаа “хэв шинж” (type) гэдэг чухал нэр томъёог дурдан гаргасан.

Сүүлд нь Америкийн эрдэмтэн С. Томпсон тухайн бүтээлийг олон удаа засч 1961 онд хэвлүүлсэн байна. Ингэж дэлхий нийтийн явган үлгэрийг харьцуулан судалж, түүх газар зүйн онолын бүлэгтний явган үлгэрийг онол арга зүйн тогтолцооны суурь болгож Арни – Томпсоны систем гэж нэрлэсэн гэдэг. \АТ-ний ангиллын арга\.

2. Явган үлгэрийн онцлог шинж

Явган үлгэр нь аман зохиолын дотор хамгийн гол байрыг эзэлдэг бөгөөд түүний тархацын байдал нь ч маш өргөн дэлгэр түгээмэл шинжтэй юм. Явган үлгэрийг дотоод бүтцээс нь ажиглан үзэхэд тэр нь цаг, газар орон, хүн, дүрийн үйлдэл гэх 4 үндсэн элементээс бүрэлддэг. Эдгээр элементийн давтамжийн хэмжээ нь адил бус байдаг. Зарим үлгэрт эдгээр 4 элемент нь бүрэн байхад заримд нь дутуу байх жишээтэй. Гэвч зарим нэгэн элемент нь дутуу байдаг ч үлгэрийн үйл явдал бүрэн бүтэн шинжээ алддаггүй. Үүний дотор хамгийн тогтвортой хэсэг нь дүрийн үйл ажиллагаа байдаг. Дүрийн үйл ажиллагаа нь үлгэрийн гол хэсэг болоод барахгүй тэр нь огт хувирдаггүй, харин өөр бусад элемент нь тогтмол бус байдалтайгаар хувирч байдаг бөгөөд маш балархай шинжтэй. Дүрийн үйл ажиллагаа нь хувирдаггүй мөртөө загварчлагдсан байдаг тул олонхи үлгэрийн үйл явдал нь хоорондоо ойролцоо буюу адил байдаг. Үлгэрийн энэхүү хамгийн чухал өвөрмөц шинжийг мэдсэнээр үлгэрийг төрөл ангилалд хуваах боломжтой болно. Иймд явган үлгэрийн өвөрмөц онцлог шинжийг дараах хэдэн талаас хураангуйлан үзэж болно. Үүнд:

1. Явган үлгэрийн доторх хүн, цаг, газар орон нь тогтмол бус, цаашилбал тодорхой бус байдалтай байдаг. Үлгэр эхлэх үедээ хэзээд ч үлгэрийн доторх хүн, цаг, газар орноо маш өргөн хүрээнд тавьж ярьдаг нь хүмүүст ойлгоход нэн бэрх байдаг. Тухайлбал:

- Монгол үлгэрт гарах цаг нь “Эрт урьд цагт”, “Хэзээний цагт”, “Аль балар цагт”, “Сүн далайг шалбааг байхад Сүмбэр уулыг дов байхад” гэх мэт маш балархай цагаар ярьдаг.

- Үлгэрийн доторх хүн гэхэд “Эмгэн өвгөн хоёр”, “Өчүүхэн хүү”, “Анчин залуу”, “Ах дүү хоёр”, “Нэгэн хаан” гэх мэт.

- Үлгэр үүсэн үргэлжлэх газар орон гэхэд “аав ээжийн нутаг”, “ямар нэгэн харь нутаг”, “ямар нэгэн хааны нутаг” эсвэл “ямар нэгэн далай буюу нуурын хөвөөнд” гэх мэт маш балархай ойлголтоор яригддаг.

- Үлгэрийн доторх хүн, цаг, газар орны балархай шинж нь түүний **уламжлалын түгээмэл шинж** төдийгүй монгол үлгэрийн **хэвшмэл хэллэг** болсон байна.

2. Явган үлгэр нь амнаас ам дамжин зохиогдсон тул түүнд “эх ноорог” гэж байхгүй тул маш олон хувилбарыг бий болгосон. Иймээс адил бус газар оронд адил бус цаг үе, адил бусын соёлын орчин дахь үлгэрч нарын аман уламжлалаар дамжин үйл явдлын үндсэн бүтэц нь хоорондоо адилавтор буюу олон хувилбаруудыг бий болгожээ.

3. Зарим үлгэр нь гол үйл явдлаас гадна биеэ даасан дэд үйл явдлын хэсэгтэй байдаг. Энэхүү бие даасан үйл явдал нь бусад үлгэрийн дотор эсвэл өөр нэгэн үлгэрийн хэсэг болж нийлмэл шинжтэй үлгэрийн шинжийг бүрдүүлдэг. Энэ нь үлгэрийн үйл явдал нь харьцангуй хязгаартай гэснийг харуулж байна.

Явган үлгэрийн түгээмэл нэгэн онцлог нь тооны хувьд олон ч доторх олонх үйл явдал нь ямар нэгэн адил үйл явдлын олон хувилбарууд байдаг явдал юм. Нэг үндэстний дунд уламжилж байгаа үлгэрийн 3\1-ээс дээш нь олон улс, үндэстний шинжтэй, цаашилбал дэлхий нийтийн явдал болон түүний төрөл хэлбэр нь төдий олон байна гэсэн явдал биш, харин **адил нэгэн үлгэр нь адил бусын улс, үндэстний дунд адилхнаар уламжилж байдаг гэснийг харуулж байгаа нь явган үлгэрийн чухал онцлог юм.**

3. “Цэцэн бэрийн үлгэр”-ийн тухай

20-р зуун гарснаар эрдэмтэд цэцэн бэрийн үлгэрийг судалж эхэлсэн. Ардын аман зохиолын эрдэнэсийн сан хөмрөг дахь нэгэн төрлийн уламжлалт аман үлгэрийн гол баатар болох эмэгтэй нь өөрийн амьдрал болон нийгэм гэр бүлийн хооронд тулгамдсан олон асуудлыг өөрийн ой ухаан, авьяас чадвараараа шийдвэрлэж чаддаг нэгэн төрлийн уламжлалт аман үлгэрийг “цэцэн бэрийн үлгэр” гэж нэрлэдэг.

“Цэцэн эмэгтэйн” үлгэрийг эрдэмтэд XX зууны хориод оноос эхлэн судалж “цэцэн бэр буюу цэцэн эмэгтэй” гэх ухагдахууны талаар эрдэмтдийн үзэл бодол үндсэндээ адил байдаг. Жишээлбэл: Эрдэмтэн Чуй Рун Дэ “Ардын аман зохиолын баялаг сан хөмрөг дэхь нэгэн төрлийн уламжлалт аман үлгэр нь эмэгтэй баатрын авьяас чадвар, ой билгийг магтан илэрхийлсэн, бусад хүмүүсийн шийдэж чадаагүй маш олон төвөгтэй учир явдал буюу орчлонд биелүүлж дийлшгүй асуудлыг цэцэн эмэгтэй гарын айгаар шийдвэрлэж чаддаг нэгэн төрлийн уламжлалт аман үлгэрийг цэцэн эмэгтэйн үлгэр гэдэг” гэжээ. **Гол баатар, хүчирхэг асуулт, хүчирхэг асуултыг хариулах авьяас чадвар гэсэн 3 элементийг чухалчлан судалж энэхүү цэцэн эмэгтэйн үлгэр нь феодалын нийгэмд үүссэн байна гэсэн үзлийг дурдсан байдаг.**

Эрдэмтэн Зиян Фан “Эмэгтэйн амьдрал ухааны гэрэл – цэцэн бэрийн үлгэрийн задлал” гэдэг үгүүлэлдээ тухайн үлгэрийн тархалтын байдлыг үндэслэн “Европ болон өрнө дахины ийм төрлийн үлгэрийг “Цэцэн охины үлгэр” гэж нэрлэж байхад дорно дахины болон дундад улсад иймэрхүү агуулга бүхий үлгэрийг “Цэцэн эмэгтэйн үлгэр”, “Цэцэн бэрийн үлгэр” гэж нэрлэж байна” гэж хэлсэн байна. Тэрээр “Дундад улсын цэцэн эмэгтэйн үлгэрийн хүүрнэлийн хэлбэр зүйн судлал” хэмээх бүтээлдээ “цэцэн эмэгтэйн үлгэр” нь дан ганц нэг хэв шинжийн үлгэр биш. Тэр нь баялаг олон хэв шинжийн сургаалаас бүрэлдэж, гэр бүлийн хоорондох харилцааг эмэгтэй баатрын цэцэн сэргэлэн авьяас чадвараар шийдвэрлэсэн амьдралын дундах үлгэр болно гэж хэлсэн.

Эрдэмтэн П.Хорлоо 1960 онд хэвлүүлсэн “Монгол ардын явган үлгэр” номдоо монгол аж байдлын үлгэрт хамгийн гол болж буй сэдэв нь цэцэн авгай өөрийн амьдрал дахь хүндийг ухаанаараа давж тэнэг нөхрийн дутагдлыг засаж түүнийг амьдралаа зохиож чаддаг туршлагатай болгоход чиглэгдсэн байна” гэж үзсэн байдаг.

Эрдэмтэн Х.Сампилдэндэв “Цэцэн бэрийн үлгэр” номдоо “дэлхий дахинаа өргөн тархсан Цэцэн бэрийн үлгэрүүдийн үйл явдлын ерөнхий чиг шугамыг харгалзан үндсэн 3 хэсэгт хуваан үзсэн. Тэрээр цэцэн бэрийн үлгэр бусад үлгэрээс ялгарах онцлог нь тэр эмэгтэйн хааныг мухардуулахдаа хэлж буй үгс нь жирийн нэг цэцэн үгс биш ажил амьдралын туршлагатай холбоотой зүйл хэлдэг” гэжээ.

Ухаантай эхнэрийн тухай үлгэрт зөвхөн нэг өрх гэрийн хүрээнд, эхнэр нөхрийн хооронд үйл явдал өрнөдөг бол цэцэн бэрийн үлгэрт өрх гэрийн хүрээнд төдийгүй нутаг ус, хил залгаа улс аймаг бүхэл бүтэн нийгмийн хүрээнд дарлагч дарлагдагч ангийн хооронд гарсан зөрчил тэмцлийг тусгадаг. Адил бусын газар оронд, адил бус цаг хугацаанд үүссэн адил нэгэн үлгэрүүд нь нийгмийн өргөн хүрээний асуудлыг тусгасан байдаг учраас судлаачдын анхаарлыг татдаг.

Монголчууд ертөнцөд байгаа бэрийнхээ ухаан самбааг бишрэн магтаж амьдралын зарим бэрх учралыг оюун билгээрээ шийдвэрлэж чадна гэж учирласан үлгэр бүхнийг цэцэн бэрийн үлгэр гэж нэрлэдэг.

Янз бүрийн аюул зовлонг эмэгтэй баатар өөрийн ой ухаан, авьяас чадвараараа шийдвэрлэж чаддаг, тэр эмэгтэйн амнаас гарч буй ухаалаг үг бүр нь сэцэн мэргэн хэлц байдаг, хүмүүсийн сэтгэлийг хөдөлгөм үлгэрийг “Цэцэн охин”, “Цэцэн бэр”, “Цэцэн эмэгтэй”-н үлгэр гэнэ.

4. “Цэцэн бэрийн үлгэр” дахь хэвшмэл хэллэгийн тухай

Цэцэн бэрийн тухай олон үлгэр Баруун Монголын ард түмний дунд амнаас ам дамжин яригдаж ирсэн бөгөөд ижил нэгэн үлгэрийн олон хувилбарууд нь адил бус цаг хугацаанд өөр өөр газар нутгийн ард түмний дунд яригдан уламжилж ирсэн тул нутаг нутгийн ард түмний ахуй амьдрал, соёлыг шингээсэн байдаг. Цэцэн бэрийн тухай үлгэрийн 3 хувилбарыг харьцуулан үзэж түүн доторх хэвшмэл хэллэгтэй танилцъя.

ХУВИЛБАР НЭГ.

Урьд нэгэн цагт дөрвөд далай хааны хошуунд нэг мундаг баян айл байжээ. Тэднийх гал голомт сахиx ганц хүүтэй тэр нь яах аргагүй усан тэнэг юм гэжээ. Тэгээд хүүдээ ухаантай сайн гэргий авч өгье гэж шийджээ. Тийм хүнийг сураглавал нутгийн захад нэг ядуу айлд маш их сэргэлэн цовоо, цэцэн цэлмэг охин байдаг дуулджээ. Тэр айлд сүй тавьж, бэр буулгав.

Баяны хүү гэрлүүлсний төлөө өргөн олны анхаарал татсан их хурим хийж шөнө дөл болсон хойно унтсан юм байх.

Цагийн заншлыг дагаж бэр нь өглөө эрт босож хадам аавынхаа өрхийг татаад галыг түлэхээр гэрт орвол хадам ээж нь бэрийнхээ цовоо сэргэлэн, цэцэн мэргэнийг шалгая гэж бодоод:

- Гадаа сонирхмоор юу байна? гэж асуужээ.

- Бэр нь:- Юуч алга.

Харин урсгалын захад,

Ургамлын ёроолд

Майлахын ахлаач данхмайг

Улимар шамшжээ гэж хариулжээ.

Хадам ээж нь миний бэр үнэхээр цэцэн хүн байна. Ус, мод, хуц, чоно, идэш хэмээх нэртэй хадмуудынхаа нэрээр хэлэхийг цээрлэхдээ ийнхүү ярьж байна гэж мэдээд өрх гэрийнхээ бүх эрх мэдлийг бэрдээ шилжүүлэн өгч аз жаргалаар дүүрэн амар сайхан жаргажээ. [“Хөдөлмөр” 1970:08.01]

ХУВИЛБАР ХОЁР.

Урьд цагт цэцэн бэртэй өвгөн, эмгэн хоёр байжээ. Нэг өдөр бэрийнхээ ёс горим хэрхэн сахиж буйг шалгах дашрамаар цэцэнийг нь сорьж үзэхээр шийдээд хадам эцэг нь өдөр хонио хариулж явах зуур хуцаа сайрын эхний өнчин ганц хайлааснаас уяж орхиод гэртээ ирж оройхон тийш ийн хэлжээ.

-Бэр ээ! Түмэн хонины тэргүүнд явдаг түнтгэр халзан хуц маань үзэгдэхгүй байх шиг санагдсан энэ сайраа өгсөж хараач гэж гэнэ. Бэр нь эргэн тойрныг ажигласаар хөндий өгсөн явж байтал сайрын эхний хайлаасны ёроолд нэг том юм бүрэлзэх шиг болжээ.

Очоод үзвэл хуцыгнь идэж ханасан чоно цаашаа шогшиж явна гэнэ. Сэг дээр үлдсэн толгойг харвал хуц нь мөн байжээ. Бэр буцаж ирэхэд хадам эцэг нь: Олов уу, хаагуур явав? гэж асуужээ. -Юуны тань олох:

“ Ургалын эхэнд

Ургаагийн хажууд

Майлмай ах дардмайг

Улимай ирээд шамшиж” орхиж.

Та дэлдгэрээ унаад

Сэргэрээ үүрээд явах юм бишүү? гэсэн гэдэг.

Хадмуудын нь дунд усан, модон, хонин, хуц, чоно, илжиг, нуман гэдэг нэртэй бэрх хүмүүс байсан тул тэдний нэрийг ийнхүү цээрлэн хэлж өөрийн цэцэн цэлмэгийг гайхуулж амар сайхан жаргав. [Ч.Содном.1964:61]

ХУВИЛБАР ГУРАВ.

Эрт цагт нэг нутагт аав ээж, ах эгчийнхээ нэрийг хэлбэл алдас болно гэж үздэг, тийнхүү шууд хэлэхийг эрс цээрлэдэг байжээ.

Тэрхүү чанад ёстой нутгийн нэгэн айлын эргүү хургыг хэдэн бэлтрэг бариад идчихжээ. Түүнийг нүдээр үзсэн бэр нь болсон явдлыг хадмууддаа мэдээлэхдээ:

- “**Майлдгийн төлийг**

Ульдгийн гөлөг жалимжээ” гэж хэлж гэнэ.

Хадамууд нь далд утгатай үгийг ил мэт шууд ойлгосон төдийгүй, бэрийнхээ сэргэлэн оюунтай, сэцэн үгтэйд нь бахаджээ. Ийнхүү бахдан хөөрөх болсон учрыг магадлан үзвээс:

Нөхрийнх нь бүсгүй дүү **ХУРГА** гэдэг өхөөр нэртэй.

Бүстэй дүү нь **БЭЛТРЭГ** гэдэг хочтой байсан юм санж.

Харин **ЖАЛМИХ** гэдэг нь нялх амьтан анх удаа шүдгүй амаар мах идэх гэсэн утгатай үг юм санжээ [Т.Галсан.2004].

Дээрхи хувилбаруудаас үзэхэд үлгэрүүдийн үйл явдал нь хоорондоо үндсэндээ давтагдаж байгаа бөгөөд дан ганц үйл явдлын бүтэцтэй болох нь тодорхой. Энэхүү 3 хувилбарт байгаа нийтлэг нэгэн зүйл нь хувилбар болгон АТ-ний ангиллын системд суурилсан “Цэцэн эмэгтэйн үлгэр”-ийн хэв шинжийн жагсаалтын 9/875F/ дугаарт жагсаагдаж байгаа бөгөөд “Хадмын нэр цээрлэх үлгэр”-ийн хэв шинж бүрэн тусгагдсан байна.

Олон улсын ардын аман зохиолын мотивийн товъёог-ийг Америкийн эрдэмтэн С.Томпсоны зохиосон. Үүнийг үндэслэн үзвэл дээрхи үлгэрүүд нь Н.314 төрлийн мотивийн үлгэр бөгөөд хувилбар тус бүрд Н500 төрлийн мотив (Оюун ухааны шалгалт) байна.

“Цэцэн бэрийн үлгэр”-ийн дээрхи гурван хувилбарын өвөрмөц онцлог шинжийг авч үзвэл:

- Тухайн үлгэрүүд нь “Урьд нэгэн цагт”, “Урьд цагт”, “Эрт цагт” гэсэн **хэвшмэл үг хэллэгээр** эхлэж байгаа бөгөөд эдгээр нь үлгэрийн үйл явдал өрнөж буй цаг хугацааг илэрхийлж байна. Цаг хугацааг зааж буй энэ үг хэллэг нь тодорхой бус балархай байгаа бөгөөд Монгол үлгэрүүд хэзээ үүссэн нь бүдэг байдгийн илэрхийлэл юм.

- Үлгэрт гарч буй хүмүүс: “Ганц хүүтэй нэг баян”, “Цэцэн цэлмэг охин”, “Эмгэн өвгөн хоёр”, “Цэцэн бэртэй өвгөн, эмгэн хоёр”, “Хадам аав, ээж”, “Нэгэн айл” гэж гарч байгаа нь чухам хэний хэн болохыг таньж мэдэхийн аргагүй юм.

- Үлгэр эхэлж буй болон үргэлжилж буй газар орон: “дөрвөд далай хааны хошуунд”, “нутгийн захад”, “урсгалын захад, ургамлын ёроолд”, “сайрын эхний өнчин ганц хайлаасны ёроолд”, “нэг нутагт” гэх мэт үгээр илэрхийлэгдэж байгаа нь үлгэрт гарч буй газар орон тун балархай таньж мэдэхэд төвөгтэй байна.

- Үлгэрт монгол хэлний цээрлэх ёс өргөн илэрлээ олсон байна.

гол- урсгал, ургаа

мод - ургамал, ургаа

хонь, хурга - майлмай, майлдгийн төл

хуц - майлдгийн ахлаач данхмай, дардмай

чоно, бэлтрэг - улимар, улимай, ульдгийн гөлөг

барьж идэх – шамшжээ, шамшиж орхиж, жалимжээ гэх мэтээр цээрлэн хэлсэн байх юм.

- Үлгэрийн төгсгөл: “аз жаргалаар дүүрэн амар сайхан жаргажээ”, “амар сайхан жаргав”, “бэрийнхээ сэргэлэн оюунтай, сэцэн үгтэйд нь бахаджээ” гэж төгсөж байгаа нь монгол үлгэр бүрийн төгсгөлийн тогтсон хэв шинж болно.

Дүгнэлт

Дэлхийн улс үндэстний түүх, соёл, зан заншлыг тухайн ард түмний үлгэр домгоос мэдэж болно. Эрдэмтэн судлаачид өөрийн улс орны болон дэлхийн бүх улс үндэстний үлгэр домгийг судлан эмхэтгэн гаргах нь өсвөр залуу үеийнхэнд эх хэлнийхээ болон ард түмнийхээ оюун ухааны их баялгийг ухан мэдэх төдийгүй дэлхийн улс үндэстний ахуй амьдрал, түүх, ёс уламжлалыг танин мэдэх ихээхэн ач холбогдолтой.

Үлгэрийн доторх цаг хугацаа, хүн, газар орны балархай шинж нь Монгол үлгэрийн **уламжлалын түгээмэл шинж** буюу **хэвшмэл хэллэг** юм. Үлгэр бүхэн хэвшмэл үг хэллэгээр л эхэлнэ, үргэлжилнэ мөн төгсдөг. Энэ л хэвшмэл үг хэллэгийн цаана чухам юу нуугдаж буйг бид гаргаж ирэх нь зайлшгүй чухал.

Үлгэрээс бидэнд сурах юм их бий - Цэцэн бэрийн үлгэрт гарч буй түүний хэлсэн нэр үгс төдийгүй үйл үг нь монгол хэлний яруу сайхны тод жишээ болсон далд утгатай **хэлц үг** юм. Энэ далд утгат хэлц үгийг үлгэрээр ойлгуулдаг ухаант ард түмнийхээ оюуны хүч чадлыг монголын ирээдүйг цогцлуулагч залууст бид өвлүүлэх нь зүйтэй.

Үлгэрээс бидэнд сурах юм их бий - Эцэг эхийн нэрийг үр хүүхэд нь хэлэхийг цээрлэх ёс монголчууд бидэнд эрт дээр үеэс уламжилж ирсэн нь эцэг эх, өвөг дээдсээ хүндлэх их ёс эрхэм өв юм. Энэ сайхан ёсоо бид эрхэмлэн дагавал эрдэм болно.

НОМЗҮЙ

Аким Г (1982) Монгол өвөрмөц хэлцийн товч тайлбар толь . Уб.

Бат-Ирээдүй Ж (2007) Монгол хэлний хэвшмэл хэллэг дэх хэлц үгийн утга Уб.

Баянсан Ж (2004) Тогтвортой хэллэгийн утгын когнитив шинж. – ЭШБ, МХСС, МС, №23(328), хууд. 49-70.

- Баянсан Ж(2004) Тогтвортой хэллэгийн утгыг тайлбарлах асуудалд. – ЭШБ, МХСС, МС, №22(227), хууд. 18-20.
- Баянсан Ж, Одонтөр Ш. (1995) Хэл шинжлэлийн нэр томъёоны зүйлчилсэн тайлбар толь. Уб.
- Галсан Т. (2004) Товчит хэлцийн цоожийг домгоор тайлагч түлхүүр. Уб.
- Ганчимэг Л(2008) Тогтвортой хэллэгийн толь зүйн зарим асуудал. – ЭШБ, МХСС, МС, №29(300), хууд. 55-58.
- Долгормаа Ж, Туул Л(2007) Монгол хэлний өвөрмөц хэллэгийн утгын ангилал. – ЭШБ, ГХСС, ГХССУ, №275(10), хууд. 23-30.
- Будаев Ц.Б (1970) Фразеология бурятского языка. Улан-Удэ.
- Быстрова Е.А(1976) “Семантизация русских фразеологизмов”. Москва.
- Ринчен Б. Үгийн утга учир. – ЭШБ, МХСС, МСЭШБ, 2001, №17(169), хууд. 15-27.
- Индраанил А, Номин А(2005) Монгол хэлний өвөрмөц яриа. Боть 1. Уб.
- Молочко Г.А(1985). Лексика и фразеология русского языка. 1985 Минск.
- Цыденжанов Ш.Р (1992) Бурятско-русский фразеологический словарь. Улан-Удэ.
- Цэвэл Я. (1966) Монгол хэлний товч тайлбар толь. Уб.
- Richard A. Spears, (2005) Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. USA.
- Linda and Roger Flavell. (2006) Dictionary of idioms and their origins. Great Britain.

ETYMOLOGY OF FOREIGN WORDS AND TRANSFERRING WAYS INTO MONGOLIAN

B.Orkhon
Khovd University,
School of foreign languages and culture
Russian and English department

Key words: foreign words, use of foreign words, English, etymology, transferring foreign words.

Boduan de Kurtene says, “In this world, there isn’t a language that didn’t mix with other languages” [2:363].

Transferring foreign words into lexicological structure of every language is language regularity. It is a common trait of language to transfer foreign words.

Russian linguist L.P.Crysin “Transferring foreign words is language phenomenon and they have affected to language all structural levels such as phonetics, morphology, syntax, lexicology, semantics” [1:152].

The foreign words that have been used in Mongolian language have been transferred by two main ways, such as oral /speaking/ and written /writing/.

There are linguistic and extralinguistic reasons for transferring new words.

Extralinguistic reasons and social factors:

- Historical and cultural influence to each other of different languages
- New objects, their new nomination
- Communication needs
- Social group needs /It means that people who lived and studied in other countries use more foreign words in their colloquial and formal languages/
- Interest studying foreign languages
- Geographical location
- Professional peculiarity

Linguistic reasons cover the following situations:

- Instead of explaining things foreign nomination gets used
- In order to define semantic differences there is a need to use foreign words in communication
- International terminology and international words that are unnecessary to translate
- Language saving rule

Based on the above classifications we tried to define main reasons of foreign words that are used actively today.

In the last years the use of foreign words has increased sharply and it is to name new objects. For example: «домофон», «клип», «концерт», «маникюр» etc.

Among linguistic reasons we noticed that there are many foreign words instead of similar Mongolian original words. For example: «менеджмент» - «удирдлага», «мессеж» - «зурвас», «нюус» - «мэдээ», «дисплей» - «дэлгэц», «принтер» - «хэвлэгч», «номинаци» - «төрөл», «мониторинг» - «ажиглалт», «ток шоу» -

«ярилцлагын цаг» etc. In this situation there is no changes in semantics but these words express new semantic mode.

Another main reason is a language-saving rule. It means that instead of many combined words, people use only one foreign word. For example: «лого»- «таних тэмдэг», «саундтрак» - «киноны хөгжим», «картридж» - «хэвлэгч машины агуулагч сав», «ресейтин» - «зочид буудлын хүлээн авагч», «оффлайн» - «интернет сүлжээнээс гарах», «ДиЖи» /диск жокер/ - «диск тоглуулагч»etc.

In the past in Mongolia foreign words have been using widely through public media. Besides that, translated works about society, politics, science, technology and health have been playing an important lexicological change.

In this work we have collected examples from daily and weekly newspapers, and analyzed TV and radio programmes. During the research, we have noticed that in Mongolian language foreign words have been used in various situations.

1. Use terms without translation. For example: **бакалавр** - "...бакалаврболон түүнээс дээш зэрэгтэй...", **виз** - "...БНХАУ руу визтэй зорчдог болгохх..."

2. Use Mongolian words with foreign words in same sentences but their meaning is the same. Forexample: "лидер" буюу "удирдагч, манлайлагч" "...лидер байна гэдэг нь ямар их эрсдлийг дагуулдаг..." - "Удирдагч хүнд байх бүх шинжийг агуулсан..." etc.

3. Use equivalent translation. For example: **бодибилдинг-бялдаржуулах урлаг** "Түүний дотны найз бодибилдингийн тамирчин Ральф Меллер яриахдаа..."

4. Use the meaning of foreign words translated and explained in Mongolian language. For example: **арт галарей** – уран зургийн үзэсгэлэн "Хаан банкны арт галарейд уран бичлэгийн нээлттэй өдөрлөг болно" etc.

Considering the above situations, foreign words are important for recognition of new things. Also Mongolian language has been enriched.

We have already said that foreign words are coming through oral and written ways and these ways have caused many word versions. For example:

In written situation: дилер - диллер; бар – баар; бланс - баланс – балаанс etc.

In phonetic situation: вагон -богоон; радио-араажив; чемодан – чамдаан etc.

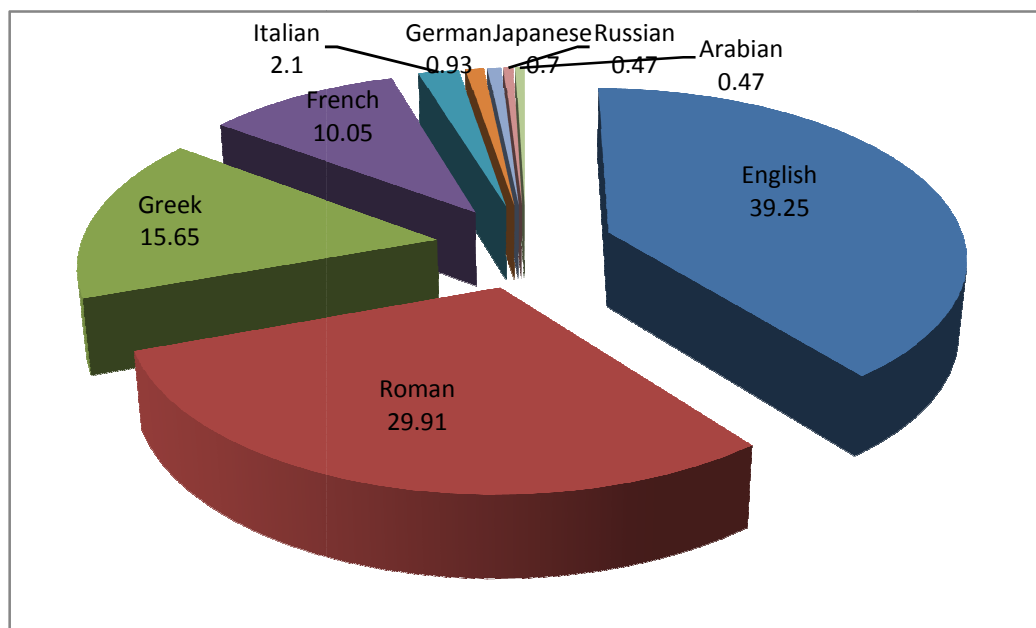
Also we were interested in donor languages. This tells what languages are enriching Mongolian language now.

During 1970-1980, the most of the foreign words were from Russian, and before that the main donor languages were Chinese and Sanskrit. But nowadays the main donor language is English. For us to define etymology of each foreign word was very difficult.

Our collected examples were not only from one language but from other languages. This is shown in a diagram.

Diagram 1.

Etymological classification for foreign words

In this diagram, the most of the foreign words came from English and the least amount of words came from Arabian and Russian.

In this research we have analyzed and studied foreign words that have been used in Mongolian language lately and presented the reasons. The collected examples provided the following conclusions.

1. In past years in Mongolia the use of foreign words has increased sharply and it is related to the naming of new objects. Another main reason is a language saving rule. Nowadays the main donor language is English.
2. Transferring words from one language into an other language is a common occurrence. In historical period there have been foreign words coming from other languages into Mongolian language. Related to high development and technical progress transferring use words between the languages is increasing day-by-day.
3. The wide use of foreign words is related to the Mongolian youth having a lot of interest in studying foreign languages and embellishing their language etc.
4. Based on etymological classification: English - 39.25%, Italian-2.1%, Greek -15.65%, French -10.05%, German-0.93%, Japanese - 0.7%, Russian - 0.47%, Arabian - 0.47%.

BIBLIOGRAPHY

1. Krysin.L.P. Foreign words in modern Russian language. — Moscow: 1968.-58p,-152p.
2. Boduan de Kurtene. About mixing characters in all languages. — Moscow: 1963. -363p.
3. Mongolian daily and weekly newspapers.
4. TV programmes.

О ХАРАКТЕРЕ МОНГОЛЬСКО-КАЗАХСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ

В.И. Рассадин. Доктор филол. наук
Элиста, Россия

Монгольский и казахский языки, как известно, входят в алтайскую семью языков и тем самым являются по отношению друг к другу дальнеродственными языками. В то же время родство это гипотетическое, поскольку алтайская гипотеза окончательно еще не доказана и по ней продолжают принципиальные научные споры. Есть как сторонники бесспорного генетического родства тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских и корейского языков, объединяемых в семью так называемых алтайских языков [1], так и противники этой гипотезы, считающие, что внешнее сходство этих языков скорее типологического характера [2]. Однако при этом как сторонники, так и противники этой гипотезы находят в строе алтайских языков достаточно много соответствий различного рода, которых нельзя отнести к обычным случайным совпадениям. Учеными давно уже замечено, что материальное сходство среди алтайских языков наиболее велико между тюркскими и монгольскими языками. Так, например, В.Л. Котвич подсчитал, что «... в монгольском языке имеется около 25% лексических и около 50% морфологических элементов, общих с тюркскими ...» [2, с. 351].

В то же время обращение к конкретным тюркским и монгольским языкам показывает, что в них содержится разное количество общих элементов, особенно лексических. Среди тюркских наиболее насыщены монгольскими параллелями сибирские, а из монгольских больше всего тюркских параллелей в халха-монгольском, калмыцком, бурятском. Вопрос о тюрко-монгольских языковых параллелях давно привлекает внимание тюркологов, в том числе и исследователей казахского языка. О наличии большого количества элементов, общих между казахским и монгольским языками, читаем, например, в работах С.К. Кенесбаева [3], Ш.Ш. Сарыбаева [4], С. Сыдыкова [5], В.Рассадиной [6], Монгольский казаховед Б. Базылхан [7] сообщал о бытовании большого количества собственных монголизмов в языке казахов Монголии.

Несмотря на наличие подобных работ все же до сих пор остается не изученным вопрос о характере, об особенностях монгольско-казахских лексических параллелей. Этот вопрос заслуживает, по нашему мнению, особого внимания требует специального рассмотрения, поскольку само появление в казахском языке большого количества монгольских лексических корреспонденций имеет исторические корни и вызвано древними связями казахского и монгольского этносов.

Не вдаваясь в историю, попытаемся здесь дать свое мнение об общем характере монгольско-казахских лексических параллелей. При этом сведения о звуковом и морфологическом строе казахского языка нами взяты из грамматики казахского языка [8], казахский лексический материал почерпнут из словарей казахского языка [9; 10; 11], монгольский – из словарей монгольского языка [12; 13; 11]. Материал из древних тюркских языков взят из «Древнетюркского словаря» [14].

Все исследователи тюрко-монгольских, в том числе и казахско-монгольских лексических параллелей обычно ограничиваются констатацией наличия большого количества сходных лексем в различных тематических группах, особенно не задумываясь о происхождении этих материально сходных элементов. Зачастую их наличие служит им неоспоримым свидетельством генетического родства тюркских и монгольских языков. Особенно много таких соответствий в области животноводческой лексики, военной, бытовой, среди названий флоры и фауны, ландшафта, металлов и веществ, родственной терминологии и т. п. Очень много также сходных прилагательных и глаголов.

Однако этимологический анализ таких соответствий показывает, что почти половина из них представляет тюркские заимствования в монгольских языках, половина – слова, пришедшие в тюркские языки из монгольских языков, и лишь незначительное количество лексем является общим и пока не поддается этимологии. Например, такие слова, как каз. *ага* – монг. *ах* «старший брат», каз. *ана* «старшая сестра» - монг. *ав* «отец, папа, батюшка», каз. *арка* «спина» - монг. *ар* «зад, спина, тыл», каз. *аяк* – монг. *аяга* «чашка, пиала», каз. *ала* – монг. *алаг* «пегий», каз. *кара* – монг. *хар* «черный», каз. *сары* – монг. *шар* «желтый» и многие другие невозможно определить по их языковой принадлежности. Возможно, подобные соответствия являются наследием гипотетического тюрко-монгольского общего языка-предка. Но может и так случиться, что при выработке более совершенной методики этимологического анализа, а также при выявлении более архаичных письменных памятников по тюркским и монгольским языкам удастся уточнить происхождение таких слов. Но это дело будущего. Пока же можно лишь констатировать общность этих слов.

Анализ показывает, что значительное количество так называемых казахско-монгольских лексических параллелей, - около половины, как было сказано выше, - представляют собой древнейшие тюркские заимствования в монгольских языках. Будучи общетюркскими словами, они представлены и в казахском языке. Так, например, монгольский глагол *арил*= «очищаться; чиститься; проясняться (*о небе*); переставать (*о дожде*); исчезать, искореняться» находит свое соответствие в казахском глаголе *арыл*= «освободиться, избавиться; расходиться (*напр. собрание*)», который восходит к древнетюркскому глаголу *aril*= «очищаться, становиться чистым» - форме общетюркского страдательного залога на *-l* от др.-тюрк. *ari*= «быть чистым». В древнетюркском языке этот глагольный корень образует целый ряд производных от него основ – прилагательное *ari* «чистый», форму общетюркского побудительного залога с аффиксом *-t*: *arit*= «очищать, делать чистым». Все они вошли в монгольский язык, адаптировавшись в нем: др.-тюрк. *arit*=дало в монгольском словоформу *арчи*= «чистить, очищать» (через промежуточные формы **арыты*= >**арит* *u*= >**аричи*=), др.-тюрк. *ari* «чистый» дало в монгольском две словоформы: *ариг* «чистый, опрятный» и *ариун* (из **аригун*) «священный, святой, честный, чистый». Поскольку данные монгольские слова имеют надежные тюркские этимологии, их нельзя относить к общему тюрко-монгольскому словарному фонду. Это – явные тюркизмы в монгольском языке.

Другие слова из разряда монголо-казахских параллелей, наоборот, восходят к монгольскому языку. Так, в языке казахов Монголии бытует слово *абдыра* «сундук для хранения одежды», которое является адаптацией монг. *авдар* «сундук» (ср. лит.-каз. *сандык* id.), в литературном казахском языке представлены такие явные монголизмы, как *алакан* (из монг. *алга*) «ладонь», *кунан* (из монг. *гунан*) «бычок по третьему году», *кунажын* (из монг. *гунжин*) «телка по третьему году», *кауырсын* (из монг. *гуурс*) «птичье перо из крыла», *канжыга* (из монг. *ганзага*) «седельные торока», *торай* (из монг. *торой*) «поросенок», *тулга* «опора, защита» (из монг. *тулга* «таган; подпорка» от монг. *тул*= «подпирать»).

Исследование по выявлению среди монголо-казахских параллелей явных тюркизмов в монгольском языке и явных монголизмов в казахском имеет, по нашему мнению, большое значение, поскольку позволяет сузить круг подлинных параллелей, свидетельствующих о древнейшем тюрко-монгольском праязыке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Перевод с немецкого. М., 1957.
2. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. Перевод с польского. М., 1962.
3. Кенесбаев С. К. К вопросу о тюрко-монгольской языковой общности. (На материале некоторых грамматических явлений казахского языка) // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971. С. 322-330.
4. Сарыбаев Ш. Ш. Монгольско-казахские лексические параллели // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971. С. 256-262.
5. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. Фрунзе: Илим, 1983.
6. Рассадин В.И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. Часть II. Монгольское влияние на лексику тюркских языков. Элиста, 2008.
7. Базылхан Б. Монгольские заимствования в Баян-Ульгейском говоре казахского языка // Монголын судлал. Улаанбаатар, 1967. С. 71-91.
8. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962.
9. Махмудов А., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1954.
10. Базылхан Б. Казах-монгол толь. Улаанбаатар, 1977.
11. Базылхан Б. Монгол-казах толь. Өлгий, 1984.
12. Монгол-орос толь. Под общ. редакцией А. Лувсандэндэва. М., 1957.
13. Большой академический монгольско-русский словарь. В четырех томах. М., «ACADEMIA», 2001
14. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ЗАИМСТВОВАНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Н. Ризагүл
Ховдский Государственный Университет,

Исследование заимствованных слов, их причины и условия заимствования является одним из актуальных вопросов лексикологии русского языка.

Анализируя мнения многих учёных, напр: Л. П. Крысин, М. А. Брейтер, О. С. Ахманова мы попытались дать следующее определение. “ Заимствование – это обращение к лексическому фонду других языков для выражения новых понятий и предметов, лексическая единица, обогащающая язык и представляющая собой результат общения и совместной деятельности людей, и способ экономии языка”. Множество новых слов приходит из других языков. Их заимствованиями. Внедрение заимствования определяется контактами народов в различных сферах жизни. Напр: в бизнесе, спорте, науке, туризме, искусстве и т.д. И также заимствование – один из ярких примеров взаимодействия языков и культур, создания общих ценностей.

В русском языке широко используются иностранные слова мира. Особенно много английских слов вошло в русский язык после 90-х годов, по словам великих лингвистов.

Можно нам появиться вопрос: Что заставляет один народ заимствовать слово у другого? Первая и главная причина – заимствование вещи, предмета: вместе с предметом часто приходит и его название. После 90-ых годов Россия начал сотрудничаться с Западными странами, в том числе со США, Англией. Так появились у русских англицизмы **ноутбук, сэндвич, пицца, джип, компакт диск, модем, ваучер, гольф, шампунь, спирт** и т. д

Изучением причин заимствования иноязычных слов занимались многие лингвисты. В работе Л. П. Крысина указывается, что Э. Рихтер основной причиной заимствования слов считает необходимость в наименовании вещей и понятий. Мы согласны с ними.

На основе работы Л. П. Крысина и М. А. Брейтера мы считаем, что эти условия и причины облегчил активизацию заимствования иностранных слов, в том числе англицизмов в русском языке. И мы разделяли следующие важные причины и условия от этих мнений.

- Потребность в наименовании новой вещи, нового явления. Напр: **менеджер, саммит, бодибилдинг, имиджмейкер, аудит, рок-поп, бейсик-инглиш, копирайт, джоггинг, оверхэд, топ-модель, спонсор, имидж** и т.д

- Осознание населения России своей страны как части цивилизованного мира

- Влияние образа жизни Западных стран

- Переоценка их социальных и нравственных ценностей

- Активизировались деловые, научные, торговые, культурные связи и расцвел зарубежный туризм и др. Например: **лидер, менеджер, саммит, бодибилдинг, имиджмейкер, аудит, инфляция, спонсор, рок-поп, бейсик-инглиш, копирайт, армрестлинг, джоггинг**

- Среди причин определенное место занимают причины социально- психологические. Многие носители языка считают иностранное слово более **престижным** по сравнению с соответствующим словом родного языка. Напр: **топ-модель**- шикарнее, чем **лучшие модели**.

Практически в каждой тематической группе большую часть заимствованных англицизмов составляют лексемы, которые появились в русском языке как результат удовлетворения потребности в наименовании новой вещи или понятия.

Передовые технологии сконцентрированы на Западе, а английский язык международный. Русский вокабуляр пополняется в основном за счёт англо- американизмов. В связи с распространением в России американских фантастических фильмов, в русском языке появилось два англицизма: **киборгизация** и **киборг**. Разнообразие косметики, неизвестной русскоязычному человеку, стало причиной заимствования из английского языка: **мейк-ап, консилер, пиллинг-крем, лифтинг-крем** и.д. С появлением новых технических средств русский язык пополнился словами из английского языка типа **иммобилайзер, триммер, термопот**. Увлечение обустройством садовых участков явилось причиной заимствования англицизма **миксбордер**. Наряду с ранее заимствованным англицизмом **сэндвич** в речи русского человека конца 90-ых годов функционируют англицизмы: **гамбургер, фишбургер, чисбургер, чикенбургер**.

Слова **сайт, баннер, браузер, модем, интернет** и другие используются в речи людей, имеющих дело с компьютерами. Следовательно, эти англицизмы из профессиональной сферы переходят в многих русских людей. От этого можно сказать, что заимствование слов начинается с профессиональной сферы и все начнут использовать эти слова в речи.

Все эти процессы и тенденции, несомненно, послужили важным стимулом, который активизировал употребление заимствования слов, в том числе англицизмов.

Nurgaz Rizagul. Khovd State University (Mongolia).

Causes and conditions of English loan words in modern Russian.

This article deals with the causes and conditions of English loan words in modern Russian. There are many English loan words in Russian, because Russia cooperate with USA in many sectors. For example: Sport, culture, politics, business, education etc.

Key words: Cause, condition, cooperation, international, loan words,

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристова В.М. Англо-русские языковые контакты (англицизмы в русском языке). – Л.: Изд-во Ленинград. Ун-та, 1978. – 152 с.
2. Аргументы и факты 2004-2011 г.
3. Ахманова. О.С. Словарь лингвистических терминов, - М.: Советская энциклопедия, 1966.
4. Булыко. А.Н. “Большой словарь иностранных слов”
5. Крысин. Л.П. О причинах лексического заимствования. // Русский язык в школе. М., 1965. No 3, x. 11-15/
6. Энциклопедический словарь юного филолога. x. 100-107
7. Энциклопедический словарь языкознания. Москва. 1990.

КОБДОСКИЕ ТУВИНЦЫ МОНГОЛИИ. ЯЗЫК И ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА(МАТЕРИАЛЫ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

П. С. Серен
Кызыл, Россия

Цель данной работы- ввести в научный оборот новые материалы по лексике и духовной культуре тувинцев проживающих в Кобдоском аймаке Монголии. Материалы собраны во время научной командировки в Кобдоском аймаке Монголии в августе 2007 года.

Д.А.Монгуш в своей работе отмечает, что предки тувинцев Северо-Западной Монголии жили на ее территории издавна. Тувинцы Северо-Западной Монголии, как и коренные жители Тувы, называют себя словом *дыгва*, которое соответствует русскому термину тувинцы. Они, по их сообщению, являются алтайскими и кобдоскими тувинцами (*алдай дыгвасы* или *хомду дыгвасы*) в отличие от танну-ольских тувинцев (*танды дыгвасы*), живущих в Туве [1,с129].

По данным информаторов, в Кобдоском аймаке проживает около 2000 тувинцев. О родоплеменном составе тувинцев Кобдоского аймака можно сказать следующее. Они делят себя на 4 большие родоплеменные группы- чаг тыва, донгак, иргит, соян. Группа чаг тыва состоит из родов кара чаг тыва и сарыг чаг тыва. Группа донгак состоит из родов донгаки хөйүк, а хөйүк подразделится в свою очередь на хаахөйүк, монгушхөйүк. Группа иргит состоит из родов беглиг иргит, чооду иргит, калчан иргит, адайиргит. Группа соян имеет роды ак соян, кара соян, кызыл соян.

Ю.Л. Аранчын приводит в своей статье следующие слова семидесятичетырехлетнего информанта Ныктара, записанные в сумоне Буянт 21 октября 1974 года: «У нас здесь, у тувинцев, есть четыре кости: иргит, хоюк, чаг тыва, соян.е. четыре сумона. В них много родовых групп, такие, каксарыг чаг тыва, кара чаг тыва, ак иргит, кара иргит, калчан иргит, монгуш хоюк, донгак хоюк, хаа хоюк [2, с 215].

У. Цэцэгдарь в своей работе отмечает примерно те же группы, а именно: иргит, чаг тыва, донгак, соян, хаалар. При этом каждая группа у нее распадается на подгруппы. Так, группа иргит делится на калчан иргит, чооду иргит, адай иргит, чаг тыва – на кара чаг тыва, сарыг чаг тыва, донгак – на хаа хойук, хаа дарган» [3, с 10].

Язык кобдоских тувинцев в целом совпадает с тувинским народно-разговорным языком, называется также *тыва дыл*. Однако он имеет некоторые особенности в мелодике (звучании) речи, наличием заметного акцента воспринимаемого на слух как влияние монгольского языка. Это, по-видимому, объясняется изолированностью носителей данного диалекта, которые уже давно не имеют возможности регулярно общаться с жителями Тувы, находящимися по соседству с ними, а также возможно, является следствием некоторых фонетических особенностей [4, с133].

Во время полевых работ в Кобдоском аймаке Монголии было обнаружено нами следующее: тувинское население слабо владеет родным языком, а молодежь в возрасте 20-30 лет фактически его не знает; тувинский язык является для них только средством общения в семье, и то в основном у людей старшего поколения. Родители же с детьми общаются главным образом по-монгольски, поскольку в школе родной язык не изучается. В обществе тувинцы между собой общаются только на монгольском языке, радио, телепередачи на родном языке не ведутся.

В данной работе рассматривается лексика духовной культуры и некоторые обряды связанные с рождением ребенка в семье.

Дети считаются счастьем главным богатством и смыслом жизни. При рождении ребенка говорят «Бурган келген. Төрөл-аймакка бир кижиге немешкен» дээр. (букв. «Бог пришел. К роду прибавился один человек») и проводят обряды (*хин шыгжаар* и *дой кылыр*), его наречения (*ат бээр* или *ат каар*) и первой стрижки волос (*хылбыкшыгжаар* или *хылбык хойзур*), проводимый в три или пять лет -мальчики, в четыре года- девочки.

Кроме проведения вышеназванных обрядов по отношению к детям были широко распространены определенные меры предосторожности выполняющие охранительные функции. Если ребенок спит не спокойно, то в его колыбель вешают нож с ножнами отца ребенка. «*Ынчаар азыт каарга, уруг кортпас болур. Онучайыстырар дээр*» (букв. когда так вешают (ножа), ребенок не боится. Его называет чайыстырар).

В случае болезни от испуга, непрерывном плаче ребенка, особенно в темное время суток проводят обряд *сырыктаар*. «*Чожуп турган уруглар чожувайн удуп каар*» деп аайтыр. («Не спокойные дети успокаиваются и спокойно засыпают» так говорят).

Данный обряд имеется у монголов, у эрзинских тувинцев и называется *ширэглэх*, у других тувинцев называется *сырыктаар* [5, с 168].

Кроме того, у кобдоских тувинцев существует идентичный монгольскому обычай чернить сажей от котла переносицу ребенка при необходимости выхода с ним на улицу поздно вечером. «*Бора-тоолай куржактап алган кижиге чор*» деп танывайн баар дээр. (Говорят «Идет человек в обнимку с кроликом» и не узнает ребенка). Это связано с верой в похищение души ребенка злыми духами.

С ростом и воспитанием ребенка связан и такой обычай. Когда у ребенка выпадал молочный зуб, то его обычно завертывали в кусок овечьего курдюка и давали собаке, приговаривая при этом «Мээң багай джим алгаш, эки диштен бер» (букв. Бери мой плохой зуб, дай свой, хороший зуб», а тувинцы сумона Цагаан-Нуур говорят «Мээң багай джим алгаш, коя диштен бээр сен» (букв. Бери мой плохой зуб, дай свой, красивый зуб»).

Данный обычай повсеместно распространен не только в Монголии, отмечен и у калмыков. В Монголии выпавший зуб завертывали в овечьей курдюк и говорят «Бери мой плохой зуб, дай молодого зуба». Калмыки молочный зуб завертывали в тесто или во что-нибудь съедобное.

Таким образом, нами выявлены новые полевые материалы по языку и духовной культуре у кобдоских тувинцев Монголии. Прделана их первичная систематизация. Обычай и обряды у кобдоских тувинцев и монголов, связанные с детьми, имеют общие корни и в настоящее время существенно не различаются.

ЛИТЕРАТУРА

1. Монгуш Д. А. О языке тувинцев Северо-Западной Монголии // Вопросы тувинской филологии.– Кызыл, 1983. С.127-146.
2. Аранчын Ю. Л. Новые этнографические и филологические материалы из Северо-Западной Монголии // Учен. зап. ТНИИЯЛИ. –Кызыл, 1975, вып. ХҮІІ. С.212-218.
3. Цэцэгдарь. У. Образцы фольклора и речи Кобдоских тувинцев. – Кызыл, 2003. – 190.
4. Монгуш Д. А. О языке тувинцев Северо-Западной Монголии // Вопросы тувинской филологии.– Кызыл, 1983. С.127-146.
5. Хертек Л. К Общие черты религиозно-мифологических представлениях и ритуально-обрядовой культуре приграничных тувинцев и монголов //Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности) Материалы Международной научной конференции (10-11 июля 2013) II часть. С. 166-169

ШИНЖААНЫ ХАСАГ УЙГУР ХЭЛЭНД ОРОС ХЭЛНЭЭС ЗЭЭЛДЭГДЭЖ ОРСОН ҮГС

Айнтайн Солонго

Ховд Их Сургууль, ГХСС, ОАХ-ий тэнхимийн магистрант

Бидний энэхүү судалгааны зорилго БНХАУ-ын хасаг уйгур хэлэнд зээлдэгдэж орсон орос хэлний үгсийн талаар БНХАУ-д судлагдсан байдал ба зээлдэгдэж орох газар зүй, нийгэм-түүхийн нөхцөл байдлыг тодорхойлж орос хэлнээс хасаг уйгур хэлэнд зээлдэгдэж орсон арга замыг эрэлхийлэхэд оршино.

Түлхүүр үгс: Хасаг уйгур орос зээлбэр үг түүх газар зүй

1.1 Одоогийн хасаг уйгур хэлэнд зээлэгдэж орсон орос хэлний үгсийн тухай судлагдсан байдлыг авч үзвэл: ангилал хийх, бүртгэлд хязгаарлагдаж байна.

Өнөөг хүртэл улсын хэмжээнд тус сэдвийг судалсан бүтээлийг дурьдвал:

1. Ян Хуй Фангийн «Хасаг хэлэн дэх зээллэг үгийн тухай товч өгүүлэх нь» («Хэл ба орчуулга» сэтгүүл 2001 он. №3 36-38 –р нүүр, хятад хэлээр)

2. Авдахирам, Саяым «Уйгур хэлэнд зээлдэж орсон үгсийн тухай анхны бүртгэл ба задлал» (Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо 2004.6 хугацааны 126-133 нүүр Уйгур хэлээр).

3. Пан Шу Юаны Хэл шинжлэлийн аргаар хийсэн «Уйгур хэлэнд гадаадаа зээлэгдсэн үгсийн тайлбар толь» дахь орос зээллэг үгийн нарийвчилсан судалгаа (2007. Бакалавр цол хамгаалсан судалгааны ажил)

4. Лиу Гэ Лин « Уйгур хэлэн дэх орос, англи хэлний зээлбэр үгсийн тухай товч өгүүлэх нь » Дундад улсын сурган хүмүүжүүлэх ухааны жолоодлого сэтгүүл. (2007.20, хятад хэлээр).

5. Хаяымдолла. Авдарахман « Уйгур хэлэн дэх гадаадаас орсон үгийн нарийн тайлбар толь » Үрэмч. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо. (2001.1)

6. Арслан, Автолла нар « Орчин цагийн уйгур хэл » Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо зэрэг болно.

Бид судалгаандаа дээрх бүтээлүүдийг үндсэн эх сурвалж болгон ашигласан. Үүнээс гадна дараах материалуудыг бас ашигласан болно. Үүнд:

1. Шамшараф Мухаматхали, Саира Шамшараф нар «Хасаг орос хэлний толь» Илийн ардын хэвлэлийн хороо. 2008.7

2. Таяр Авдовали «Орос, хятад, уйгур барааны нэрсийн толь» Бээжин. Үндэсний хэвлэлийн хороо. 2007.6

3. Смит Маймадиман, Өмэр Хафци «Уйгур хэлэнд үргэлж хэрэглэгддэг 5000 үг» Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо. 2012.1

4. Лиу Гуан Жүн, Хуан Шу Хуа « Орос, Хятад хэлний үгсийн соёл, зан заншлын судлагаа» Гадаад хэл заах ба судлах хэвлэлийн хороо. 1999.11

5. Гүлзира, Омар нар « Хятад, Англи, орос, уйгур хэлээр ярилцах гарын авлага» Үрэмч. Шинжааны шинжлэх ухаан, техник мэргэжлийн хэвлэлийн хороо. 2004.10

Үүний дотор өмнөх зургаа нь тухайн сэдвийн судлалд шууд хамааралтай судалгааны бүтээл гэж хэлж болох юм. Бусад нь уг сэдэвтэй холбоотой гарын авлагын чанартай ном зохиол болно. Тэдгээр нь хасаг ба уйгур хэлэнд буй орос хэлний зээллэг үгийн тухай хялбаршуулсан өгүүлэл ба эдгээр үгсийн бүртгэлийн хүрээ хэмжээнээс давж чадсангүй.

Иймээс энэ талын судлал дээрх хэлнүүдэд төдийлөн хөндөгдөөгүй асуудал гэж хэлж болно. Тэдгээр ном зохиол, судалгааны бүтээлд бүртгэгдсэн үгс нийт 400 гаруй болж байна. Жнь: «Хасаг хэлэнд орос хэлнээс зээлэгдэж орсон үгсийн авиа ба авиалал бичих дүрмийн тухай судлал» өгүүлэлд 431 үг байна хэмээн дурджээ (1). Энэ нь миний үзэхээр бүрэн гүйцэд биш байна.

1.2 Зээлэгдсэн үгийн түүх газар зүйн нөхцлийн тухай ажиглалт

Гадаад хэлний үгсийг зээлэн үгсийн сангаа баяжуулах нь ал ч үндэстэн ястны хэлэнд байх нийтлэг үзэгдэл юм. Дэлхий дахины олон үндэстнүүд улс төр, соёл боловсрол, шинжлэх ухаан, аж ахуй зэрэг олон салбарт харилцаатай тул харилцан үг зээлж хэрэглэх тохиолдол их бий. Иймэрхүү гадаад хэлнээс зээлэн авч хэрэглэсэн үгийг зээлээ үг гэдэг. (2) Сталин: « Ямарваа хэлний үгсийн сан тасралтгүй улиран хувирч байдаг. Аж ахуй, газар тариалан, арилжаа наймаа, зам тээвэр, шинжлэх ухааны тасралтгүй хөгжилтэй холбоотой ажлын хэрэгцээнээс үүдэн аливаа хэлний үгсийн сан байнга төгөлдөржиж байхыг шаарддаг. Хэл энэ шаардлагыг шууд тусгаж, шинэ үгээр үгсийн сангаа төгөлдөржүүлдэг» (3) гэжээ. Зээллэг үг бол аль ч үндэстэн ястны хэлээ баяжуулах арга замуудын нэг идэвхтэй хэлбэр. Мөн энэ нь соёлын солилцооны үр бүтээл.

Үг хэл бол соёлыг тээгч, үсэг бичиг бол үндэстний соёлын үнэт эрдэнэ юм. Өөр өөр үндэстний үсэг бичиг өөр өөр үндэстний соёл, түүх, улс төр, аж ахуйн, түүхийг тэмдэглэн үлдээсэн байдаг. Тиймээс үндэстэн хоорондын харилцаа хэлийг баяжуулан хөгжүүлдэг. Ингээд нэг хэсэг шинэ үгс өөр хэлнээс орж ирэн зээлээ үг буй болдог. Зээлээ үг бол үндэстнүүдийн соёл бие биедээ ууссаны илрэл. Тиймээс зээлээ үгийн судлал нн болдог. Тухайн улсын хэл шинжлэлийн судлаачдын судалгааны нэг чухал судлагдахуун. Зээлээ үгийн гарал үүслээс үндэстнүүдийн хоорондох түүх соёлын харьцааг илрүүлж болох юм. Мөн ч дэлхийн соёл иргэншлийн явц дахь хэлний хөгжлийн тухай мэдээлэл авч болох юм.

Зээлээ үгэнд ажиглалт хийвэл, тэдгээрийн зарим нь амаар, зарим нь бичгээр, зарим нь шууд, зарим нь бусад хэлээр дамжин тухайн хэлэнд орж ирдэг ажээ.

Бид өгүүлэлдээ анх удаа хасаг, уйгур хэлэн дэх орос хэлний зээлээ үгсийн тухай судлал хийж байгаа тул нэгдүгээрт тэдгээр хэлэнд зээлэгдэж орсон үгсийн хэмжээг тодорхойлж, тэдгээр үгсийн БНХАУ-ын хасаг, уйгур үндэстний хэлэнд орж ирсэн байдлыг түүх, газар зүйн үүднээс авч үзэхийг зорив. Бидний судалгааны эхний хэсэгт эдгээр асуудлуудыг онолын үүднээс авч үзсэн болно.

Цаашилбал тэдгээрээс ойрад аман аялгуунд зээлэгдэн орсон үгсийг ч харьцуулан өгүүлэх болно.

Үүний дотор нь амаар дамжин зээлэгдэх нь ч бичиг соёлоор дамжиж зээлэгдэхээс онцлог юм. Энэ нь тэдгээр үндэстнүүд ямар нэг түүхэнд нэг үе буюу хэдэн үед хөрш орнууд байж, хамт амьдарсан газар зүйн нөхцөлөөс шалтгаалах магадлалтай байна. Энэ нь нэг үндэстэн ястан нөгөө үндэстэн ястнаасаа үг хэлийг амаар зээлж хэрэглэх бололцоотой болдог. БНХАУ-ын Шинжаан мужид олон үндэстэн ястан амьдран суудаг тул ийм үзэгдэл ихээхэн ажиглагддаг. Жишээлбэл, тэндхийн монголчууд монгол хэлнээ гадна хятад, уйгур, хасаг, киргиз хэлээр ярьж бичих нь энгийн үзэгдэл байдаг. Ийнхүү хэл нь нийгмийн шинж чанартай үзэгдэл юм.

Аливаа хэлэнд тодорхой нэг шинэ үзэгдэл, юмсыг илэрхийлэхийн тулд өөрийн үгсийн санд байхгүй үгсийг бусад үгсийн сангаас зээлж хэрэглэдэг. Шинжаан дахь эл үндэстэн ястны дотор орос хүн ч оршин тогтнож байх болохоор олон үндэстэн ястантай харилцах явцад бусад үндэстэн ястнаас үг зээлж авсан ба бусад үндэстэн ястанд үг зээлж өгсөн байдаг.

зээлэгдэж орсон үгсийн тухай судлалд тэдгээр үндэстэн ястнуудын түүх газар зүйн харьцаа холбоог мэдэх нь чухал байдаг. Иймээс бид өгүүллээ. БНХАУ-ын орос үндэстний хэдийд ирж нутагших болсон, хэдийнээс хасаг, уйгур, монгол үндэстэнтэй нягт харьцаатай болсныг судлахаас эхлэе.

1. БНХАУ-д амьдран сууж буй оросуудын тухай

БНХАУ -д орсууд цөөн тооноор амьдардаг. Тэдний хэл нь индо-европ язгуур хэлэнд харьяалагдах бөгөөд слав төрлийн хэлний салбарт багтана. Дотор нь өмнөд, хойт аман аялгуу гэж хоёр төрөлд хувааж болох бөгөөд БНХАУ дахь оросуудын хэрэглэж байгаа хэл бол өмнөд аман аялгуунд багтана. Гэхдээ «хятад, хасаг, уйгур хэлний нөлөөлөлөөс болж авиа ба үгсийн сангийн талд өвөрмөц онцлогтой болсон байдаг» (4)

БНХАУ дахь орсууд голдуу Шинжаан уйгурын өөртөө засах орны Ил, Тарвагатай, Алтай ба Өвөр монголын өөртөө засах орны Эргүнээ хошуун зэрэг газар оронд төвлөрөн суудаг. Тэдний нэг хэсэг нь өөрийн үг хэл үсэг бичгээ хэрэглэхээс гадна хятад, хасаг, уйгур хэлэнд нэвтэрсэн байдаг. Олонх нь төв шашиныг шүтэх бөгөөд цөөн тооны хүн нь бас христийн шашныг шүтдэг.

Тэд өөрийн орос гэх үндэстний нэрээ европын эртний слав хүмүүсийн нэр болох « рус » гэх үгээс үүсэлтэй гэж үздэг юм. Орос хүний БНХАУ-ын нутаг дэвсгэр дээр орж ирээд суурьшсан тухай судалбал, 13 дугаар зууны үед монголчуудад ялагдаж, монгол хүний байгуулсан алтан ордод хаант улст оржээ. Юань улсын Вензүн хаан Тугтөмөрийн үед алтан ордот хаант улсын хил дотор байсан 10000 гаруй рус цэрэг алтан ордот хаант улсыг дагаснаар тэдэнд газар соёрхон өгч атар газар хагалуулжээ. Энэ бол БНХАУ-ын улсын хил доторх нутаг дэвсгэрт орос хүн нутагшсан тухай анхны тэмдэглэл болох юм. Бас 17 дугаар зуунд хаант оросын цэрэг БНХАУ-ын Хармөрөн мужийн орчмоор шинээр байгуулагдсан манж гүрэнтэй мөргөлдөж байжээ. 18 дугаар зууны сүүлчээр хаант оросын ноёрхолоос их хэмжээний орос хүн хятад улст орж иржээ. Ялангуяа оросын арван сарын хувьсгалаас өмнө нэн олон орос хүн сибирээр дамжиж БНХАУ -ын Шинжааны хойт хэсэгт ирж суурьшжээ. Эднийг анхандаа буцсан үндэстэн, тэдний суурьшиж байсан тосгоныг буцагсдын тосгон гэж нэрлэж байснаа хожим улс байгуулагдсаны дараа уг нэрээр нь орос гэж сольжээ.

Сүүлийн үед гурван аймгийн хувьсгалын үеэр бас нэг хэсэг цэрэг орж ирсэн бөгөөд шинжааны эл үндэстэн нь ард түмэнтэй мөр зэрэгцэн хувьсгалд оролцжээ. Энэ нь 2500 хүнд хүрсэн байна. (5)

Эдгээр орсууд БНХАУ-ын ард түмэнтэй хамт оршин сууж амьдрах урт удаан түүхийн явцдаа бусад үндэстэн ястантай ураглах, нийгэм ба соёлын нөлөөнд өртөхөөс болж, гадаад төрх байдал, үзэл бодол, зан заншилд нь хувиралт гарсан бөгөөд үг хэлний талаар ч ихээхэн өөрчлөлт гарсан байна. Өөрөөр хэлбэл аман ярианы үгс бусад хэлэнд зээлдэгдэж эхэлсэн байна гэж хэлж болох юм. Учир нь аман ярианы үг зээлдэгдэх нийгмийн орчин ахуй бүрэлдэж тогтсон байна. Үндэстнүүдийн ямар нэг харилцаа үгүй бол үг хэл амархан зээлдэгдэхгүй. Эдгээрт нэг орчин ахуйд амьдрах, соёлын харилцаанд орох, шашин суртахуун зан үйл уусах зэрэг арга зам багтана. Жишээлбэл: хасаг, уйгур хэлэнд араб, перс хэл, хятад хэлний үгс орос хэлэнд янз бүрийн түүхэн цаг үеийн нөхцөлд зээлэгдэн орж, өөр өөр нөлөө үзүүлсэн боловч тэдгээр хэлний дотор орос хэл нь хамгийн хүчтэй нөлөөлсөн хэл болжээ. «Орос хэл нь 13 дугаар зууны үеэс эхэлж түрэг хэлтэнээс үг зээлж авсан бол түрэг хэлтэн орос хэлнээс үг зээлсэн нь 19 дүгээр зууны сүүлчийн хагасаас эхэлсэн юм» (6). Цагаан хаант орос Дундад Азийг эрхшээлдээ оруулсны дараа тэдний нөлөө нь хойт шинжааны Илийн газар оронд хүрсэн байна. Энэ үеэр орос хэл болон соёл нь эдгээр газар оронд шингэж, түрэг хэлтэнд хүчтэй нөлөө үзүүлсэн байна. 1851 онд хаант орос «Ил, Тарвагатайн арилжааны дүрэм»-ыг тогтоосноос Ил ба Тарвагатайд консул байрлуулах эрх олж авчээ. 1860 онд « Дундад оросын Бээжингийн гэрээ» хийж, Шинжааны Хашхар хотод орос консул гаргах эрхийг олж авчээ. 1882 оны 10 сард Шинжааны Хашхар хотод жинхэнэ консул гаргажээ. 19 дүгээр зууны 70-аад оны үед хаант орос цэрэглэж, Илийг нэг үе эзэлсэн байна. Энэ үед нэг хэсэг уйгурчуудыг Ят Су (газрын нэр) -д нүүлгэсэн байна. Энэ мэт түүхийн нөхцөлөөс болж уйгурчууд орос хэл ба тэдний соёлд шууд өртөж анхандаа «lampa, gaz, karwat, nefet, bolka, piranik, pec, zawut) гэх мэтийн үгсийг зээлсэн байна.

Хасаг, уйгурчуудын орос хэлнээс үг зээлсэн нь хоёр замаар биелэгдсэн байна. Нэг талаас орос үг татар, узбек, хасаг хэлээр дамжиж уйгур хэлэнд орсон бол, хасаг хэлэнд мөн адил татар, узбек, уйгур хэлээр дамжиж зээлдэгдэж орсон байна. Нөгөө нэг зам нь шууд зээлдэгдэн орж ирсэн байна.

Хасаг, уйгур хэлэнд орос хэлний үг зээлдэгдэж орсон цаг үеийн талаар ажиглаж үзвэл, 19 дугаар зууны сүүлч 20 дугаар зууны эхэн болтол дам зээлэх явдал их байсан бол 1933 оны «апрелийн хувьсгал»-аас хойш шууд зээлэх болжээ.

«Октябрийн хувьсгал»-аас хойш ялангуяа «апрелийн 12-ын улс төрийн хувьсгал»-аас хойш орос хэл ба орос соёлын Шинжаан дахь нөлөөллийн шинэ цаг үед хүрч ирсэн байна. Син Си Цайн явуулсан «сургаан их төрийн бодлого»-д «Оростой холбоо тогтоох» гэх бичиг байдаг бөгөөд энэхүү баримт бичгийн нөлөөгөөр Шинжаан болон Зөвлөлт холбоот улсын улс төр, аж ахуй, соёл иргэншилд ихээхэн дэвшил. Зөвлөлт холбоот улсын Син Си Цайтай тогтсон гэрээний ёсоор 1934 - 1936 оны хооронд Ташкент дахь «төв азийн их сургууль»-д ба бусад сургуульд 300 илүү сурагч явуулж суралцуулсан байна. Эдгээр сурагчдын тооны харьцаа нь хятад үндэстэн 84, уйгур 146, хотон 16, хасаг, хиргис нийлээд 30, тажик, узбек нийлээд 4, монгол

үндэстэн 12 зэрэг байжээ. Энэ нь Ташкентэд сурсан сурагчдын тоо юм. Энэ үеэр Или, Тарвагатай, Үрүмчид орос хэлний сургууль нээсэн байна. Эдгээр сургууль нь анх дундад хүртэл байжээ. Тэр үеийн Или дэх сургуулийг «гимнази» гэж нэрлэж байсан бөгөөд бүх үндэстэний хүүхэд сурч байжээ. Бидний явуулсан орон нутгийн мэдээлэгчийн аман асуулгад үндэслэвэл, энэхүү сургуульд Баачкайн Гэсэл, Найманы Эрдэнэ, Орших, Баянжаргалын Шарга, Батмөнхийн Дорж, Өлзиймөнх, Үхэрдэйн Очир зэрэг хүмүүс суралцаж байсан бөгөөд хожим олонх нь багшилж 20 дугаар зууны дунд ба сүүлч болтол ажиллаж амьдарч байжээ.

Дөчин оны үеэр Зөвлөлт холбоот улс Ташкентэд « Шарah Хахиагт » гэх нэрэмжит хэвлэлийн газар эрхэлж, Шинжааны тусгай нүүр зэрэг энэ үндэстэнд зориулсан ном бичиг хэвлэсэн ба Шинжаанд оруулж ирж байжээ. Эдгээр ном бичгийг агуулгаар нь ангилбал:

1. Б ага, дунд ба их сургуулийн сурах бичиг.

2. Маркс, Ленин, улс төр, аж ахуйн тухай зохиолууд, Зөвлөлт холбоот улсын нийгэм журамт хувьсгал ба аж ахуйн бүтээн байгуулалтын түүх, 19 дугаар зууны үеийн Оросын сонгодог уран зохиолууд, Горький, Маяковский, Фард зэрэг орос зөвлөлтийн нэрт зохиолчдыг төлөөлөх бүтээл.

3. Төв азийн эл улсуудын шилдэг бүтээлүүд

4. Европын шилдэг бүтээлүүд

5. Байгаль ба нийгмийн шинжлэх ухааны номууд байжээ .

Эдгээр номууд нь 20 –р зууны жараад он болтол шинжааны сургуулиудад сурах бичиг болгон хэрэглэж байсан бөгөөд бүгд орос хэлнээс орчуулагдсан байжээ. Олон арван юмсын нэр ба нэр томьёо шууд орос хэлнээс авиачлагдан хэрэглэгдэж байжээ. Ингээд Шинжааны хасаг, уйгур хэлэнд зээлэгдэн шингэж эхэлжээ. 1940 - оны үеэр Шинжаан мужид «гурван аймгийн хувьсгал» эхэлсэн ба энэ үеэр Зөвлөлтийн үзэл санааны хэлбэр, орос хэлний соёл шинжаанд ялангуяа Или, Тарвагатай, Алтайд хүчтэй нөлөө үзүүлсэн байна. Гурван аймгийн хувьсгалын түр цагийн засгийн ордон нь удирдагчдын давхарга ба тэр үеийн сэхээтэн дотор олонх нь Зөвлөлт холбоот улст суралцаж буцаж ирэгсэд байсан болохоор тэд орос хэл ба соёлд хайртай хүмүүс байжээ. Тэдгээр хүмүүс нь орос хэл, орос соёлын Шинжаан дахь нөлөөг өргөтгөхөд туйлын их үйлдэл үзүүлжээ. Үүний үр дүнд 20 дугаар зуунаас эхэлж хасаг уйгур хэлэнд маш хурдан, туйлын их нөлөө үзүүлж ихээр зээлэгдэж орсон хэл нь орос хэл болжээ. Үүнийг доорх жишээнээс олж үзэж болох юм. Энэ үеэр орж ирсэн үгс нь:

(Хүснэгт 1)

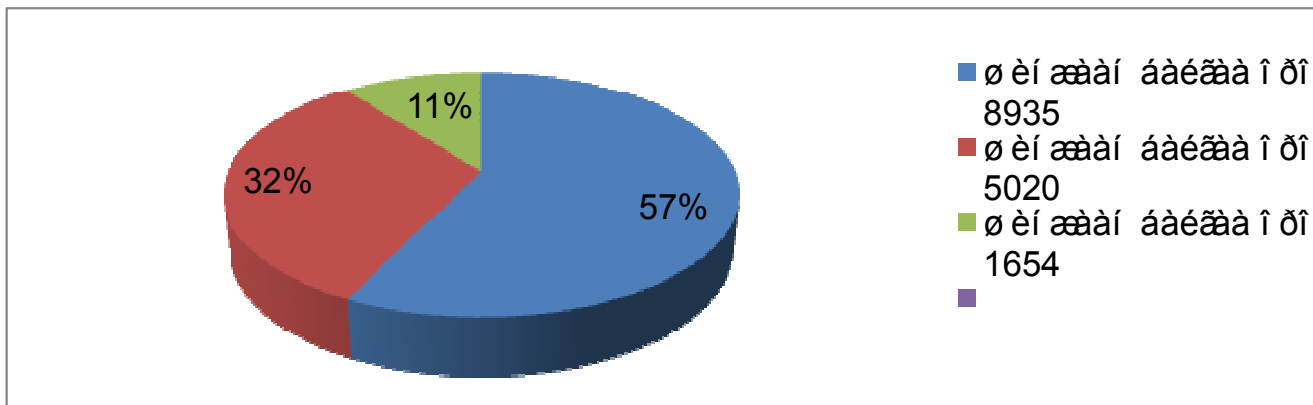
Харьяалал	Олон улсын галиг	Зээлдэж орсон зам
Улс төр, гүн ухааны нэр томьёо	sotsiyalizim	орос → хасаг уйгур
	kommunizim	орос → хасаг уйгур
	Materializim	орос → хасаг уйгур
	metafizika	орос → хасаг уйгур
	dogmatizim	орос → хасаг уйгур
	Atizim	орос → хасаг уйгур
	awangart	орос → хасаг уйгур
	Ideologiyud	орос → хасаг уйгур
Шинжлэх ухаан техник мэргэжлийн нэр томьёо	operatsiyud	орос → хасаг уйгур
	matematika	орос → хасаг уйгур
	Ximiyud	орос → хасаг уйгур
	anatomiud	орос → хасаг уйгур
	astronomiya	орос → хасаг уйгур
	Fizika	орос → хасаг уйгур
	geometriud	орос → хасаг уйгур
	ambilatoriud	орос → хасаг уйгур
	retsip	орос → хасаг уйгур
	bakteriyud	орос → хасаг уйгур
	diagnuz	орос → хасаг уйгур
	operatsiyud	орос → хасаг уйгур

	Operatsiyud	орос → хасаг уйгур
Уран сайхны үг хэллэг	Akord	орос → хасаг уйгур
	Pauza	орос → хасаг уйгур
	dekeratsiyud	орос → хасаг уйгур
	Switcik	орос → хасаг уйгур
	artist	орос → хасаг уйгур
	Derizor	орос → хасаг уйгур
	Orkester	орос → хасаг уйгур
Хэл шинжлэлийн нэр томьёо	Gramatika	орос → хасаг уйгур
	Morfologiud	орос → хасаг уйгур
	Sentaksis	орос → хасаг уйгур
	Semantika	орос → хасаг уйгур
	fonetika	орос → хасаг уйгур
Istilstika	орос → хасаг уйгур	
Биеийн тамирын нэр томьёо	Gimnastika	орос → хасаг уйгур
	putbol	орос → хасаг уйгур
	Wasketbol	орос → хасаг уйгур
	walibol	орос → хасаг уйгур
	Wareta	орос → хасаг уйгур
	Tornik	орос → хасаг уйгур
Хэмжүүр нэгжийн нэр томьёо	Meter	орос → хасаг уйгур
	Santimeter	орос → хасаг уйгур
	Kelometer	орос → хасаг уйгур
	Gram	орос → хасаг уйгур
	Tonna	орос → хасаг уйгур
	Kwadrat	орос → хасаг уйгур
Зэрэг хэргэм цолын нэр	Akademik	орос → хасаг уйгур
	lektor	орос → хасаг уйгур
	dotsent	орос → хасаг уйгур
	professor	орос → хасаг уйгур
	Baklawer	орос → хасаг уйгур
	Doctor	орос → хасаг уйгур
Цэргийн холбогдолтой үг хэллэг	Marsal	орос → хасаг уйгур
	general	орос → хасаг уйгур
	bataliyon	орос → хасаг уйгур
	Polk	орос → хасаг уйгур
	Dewiziud	орос → хасаг уйгур
	Akop	орос → хасаг уйгур
	Maniwe	орос → хасаг уйгур
	taktika	орос → хасаг уйгур
Granat	орос → хасаг уйгур	
Засаг захиргааны нэрийдлэг	Kommuna	орос → хасаг уйгур
	Kolxoz	орос → хасаг уйгур

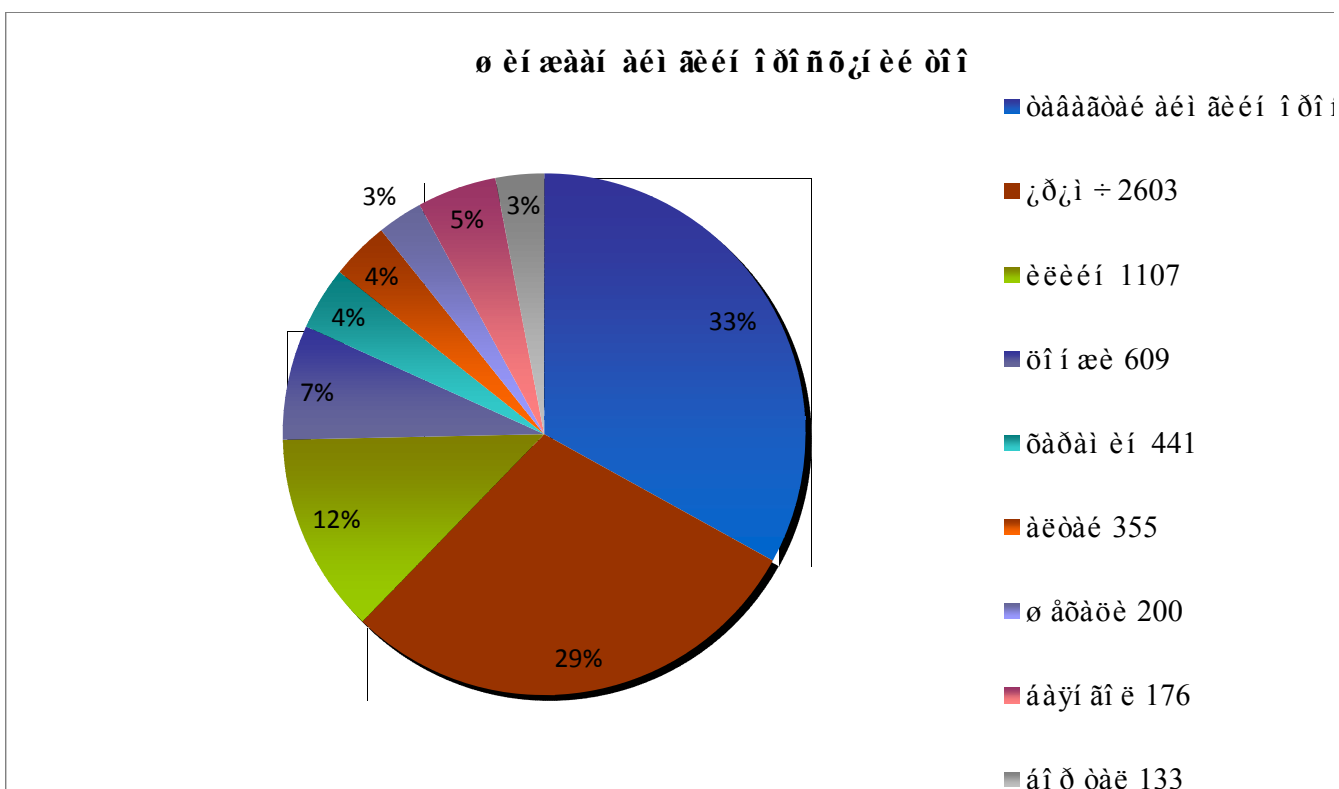
		partkom	орос → хасаг уйгур
		raykom	орос → хасаг уйгур
		Aptonom	орос → хасаг уйгур
		Rayon	орос → хасаг уйгур
Саруудын нэр		Yanwar	орос → хасаг уйгур
		fewral	орос → хасаг уйгур
		Mart	орос → хасаг уйгур
		May	орос → хасаг уйгур
		Цктдбир	орос → хасаг уйгур
өдөр дутмын аман ярианы үг хэллэг		Beldt	орос → хасаг уйгур
		bolka	орос → хасаг уйгур
		welsipit	орос → хасаг уйгур
		Wдренд	орос → хасаг уйгур
Франц хэлнээс орсон үгс Франц хэлнээс орсон үгс		Adres	Франц → орос → хасаг уйгур
		Artist	
		banka	
		awangart	
Герман хэлнээс орсон үгс		Advoket	Герман → орос → хасаг уйгур
		Abzast	
		Kiran	
Итал хэлнээс орсон үгс		Balkom	Итал → орос → хасаг уйгур
		ballada	
		Bandit	
Испан хэлнээс орсон үгс		banan	Испан → орос → хасаг уйгур
		Sigart	
		Gabardin	
Голланд хэлнээс орсон үгс		Berzent	Голландо → рос → хасаг уйгур
		Bak	
Латин хэлнээс орсон үгс		Aktip	Латин → орос → хасаг уйгур
		formula	
		Aptor	
Грек хэлнээс орсон үгс		Deyalekt	Грек → орос → хаса г уйгур
		Basiz	
		idiуд.	
Англи хэлнээс орсон үгс		Port	Англи → орос → казак
		Wasketbol	
		Kulub	
		Сак	

2. Ямарваа үндэстэн ястны нэг улс дахь тархалтын байдал, тухайн ард түмний хэлний з ээлдэгдсэнүг хэллэгийн хэмжээ хамаардаг. Тархалтын хүрээ хэр өргөн байна зээлдэгдсэн үгмийн тоо төдий чинээ олон байдаг. Тэр нь олон үндэстэн ястны харилцааг нягтруулдаг юм .

БНХАУ дахь орос хэлний тархалтын байдлын тухай баримт өгүүлбэл:
(Хүснэгт 2)

(Хүснэгт 3)

Үүний дотор Тарвагатай, Или, Алтай зэрэг газар оронд сууж байгаа оросууд шууд хасаг уйгур монгол зэрэг цөөн тооны үндэстэн ястантай ахуй амьдрал, соёл зэрэг бүх талаар нягт харилцаатай байдаг. Олон жилээс нааш хамт амьдран, хамт ажиллан, хамтаар түүх соёлоо бүтээх явцдаа өөрийн ахуй амьдрал, соёлд байхгүй буюу шинээр буй болсон юмс, нийгмийн үзэгдлийг нэрлэхдээ харилцан үг зээлсэн байдаг. Иймэрхүү зээлэгдсэн үгс нь зээлдэгдэж орсон хэлнийхээ үгсийн сангийн зохих хувийг эзэлдэг. Жишээлбэл: БНХАУ-ын уйгур хэлэн дэх харь гаралтай үгсийн тухайд:

3. Газар зүйн байдал нь үг зээлдэгдэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг ажээ.

БНХАУ-ын Шинжаан муж бол газар нутгаараа хамгийн том муж. Бүх улсын зургааны нэг хувийг эзлэх бөгөөд 166.31 тэгш дөрвөлжин километр талбайтай, зүүнээс баруун тал хүртэл урт нь 1900 километр, уртрагийн 22ө 50г-д, өмнө хойно өргөц нь 1500 километр, өргөрөгийн 14ө30г-д орших бөгөөд Шинжаанд сууж байгаа аливаа үндэстний ард түмэнд туйлын сайхан оршин тогтнох байгалийн орчин тойрныг хангаж өгчээ. Зүүн хойгуураа монгол улстай хил нийлж, хойт талаараа Оростой хил залгаж, баруун талаараа Казакстан, Киргизстан, Таджикстан зэрэг улсуудтай хиллэдэг. Хилийн шугам нь 5300 километр урт байдаг. Казакстан, Киргизстан, Тажикстан нь Зөвлөлт холбоот улсаас салж гарсан улс бөгөөд Оросын арван сарын хувьсгалын дараа өмнөх зууны ерээд он болтол Зөвлөлт холбоот улсын нэрээр БНХАУ-тай хил залгаж зэрэгцэн оршин тогтнож байсан юм. Түүнээс ч урд мөн хиллэж байсан болохоор аль ч үед газар зүйн нөхцөлөөс болж Шинжаан дахь олон үндэстэнтэй соёл, шашин суртахуун, дайн байлдаан, наймай, худалдааны шаардлагаар ойртон нөхөрлөх бололцоо бий болсон. Энэ нь ч үгс хэлний зээлдэгдэх таатай нөхцөлийг бүрдүүлсэн.

4. Арилжаа наймаа нь хүн төрөлхтний ойртон нягтрах үйл явцыг түргэтгэх бөгөөд амьдралын хэрэгцээ шаардлагаас болж хэл сурах ба үг зээлдэх явдал ихээхэн байдаг.

1840 оны хар тамхины дайны дараа хагас феодал, хагас колоний байдалд орсон Дундад улсад « Дундад Оросын гэрээ» -ний дагуу БНХАУ-д арилжааны хүрээ буй болжээ.

Энэ нь Шинжааны Или, Тарвагатай, Үрүмч зэрэг газар оронд бүр байжээ. Энэ тухай түүхийн тэмдэглэлд «эрт Орос Илийг эзлэх цагт Орос улсын нэн олон наймаачид Ирид нутаглан суужээ. Тэдний олонх нь аль нэг газар оронд хувийн орон сууцтай бөгөөд дэлгүүртэй гэвч олонх нь хотод ойрхон суудаг. Сүүлээр дундад улс Илийг буцааж авсны дараа нэг хэсэг наймаачин хүмүүс Орост буцсан боловч цөөн бус хүн Ирид үлджээ » (7) гэж тэмдэглэжээ. Үүнээс үзэхэд 19 дугаар зууны үеийн дундаас эхэлж Ирид наймаачин орос хүн орж суусан нь илэрхий бөгөөд наймаа хийж байсныг нь мэдэж болох юм. Бидний аман асуулгыг үндэслэвэл, тэр үеэр миний төрөлх нутаг болох Или ба Илийн газар орны харгант, сайхан тохой, хонохой зэрэг газарт нэлээд хэмжээний орос хүн орж суусан бөгөөд тэдний орон сууцын үлдэгдэл одоо болтол оршиж байна. Гулз хотод тэр үеэр барьсан барилга нь одоо болтол ашиглагдаж байна. Энэхүү наймаа солилцоо нь ч орос хэлний үгс хасаг, уйгур хэлэнд зээлдэгдэн орж ирэх вэлийг нэмэгдүүлсэн байна. Ялангуяа барааны нэр зээлдэгдэх нь илүү их байна.

Дээрхээс бид нэлээд эртний үеэс одоо болтол түүх газар зүйн шалтгаанаас болж, хөрш суусан орос үндэстний нэг хэсэг нь элдэв шалтгаанаас болж, үе үе нэмэгдэн орж ирээд хятад улст суурьшиж суусныг мэдэж болох юм. Мөн Шинжааны олон үндэстэн ястантай холилдон сууж яваандаа тэдгээр үндэстнүүдийн хоорондох нөхөрсөг харьцааг сайжруулсаны хамт хэл ярианы солилцооны хэрэгцээнээс болж үг зээлэх, зээлдэгдэх шалтгаан болсон байна. Энэхүү харилцаа нь ярианы хэлний үгст ихээхэн нөлөө үзүүлсэн байдаг. Жишээлбэл, дээрх хэлнүүдийн ярианы хэлэнд буюу орос хэлнээс амаар дамжиж зээлдэгдсэн үгс:

орос	Уйгур	Хасаг	Ойрад аялгуу	Монгол орчуулга	хятад орчуулга
Шапка	Shapкж	Shapki	Qжbkж	Малгай	帽子
сёстры	sestira	sestəra	sestəгж	сүвлэгч	护士
Стакан	istakan	əstakan	istakжн	хундага	玻璃杯
доска	doska	ducka	doska	самбар	黑板
стол	ьstel	ьstel	----	Ширээ	桌子
ток	ток	Tцк	Tog	цахилган	交流电
сумка	somka	sumke	songka	богц	手提包
Склад	Iskilat	əskəlat	iskilat	сан хөмрөг	仓库

гэх мэт нэн олон үг байдаг.

Эдгээр амаар уламжлагдаж зээлэгдсэн үгс олон амаар дамжихдаа өөр хэлний авианы нөлөө хүртэж авианы хувиралт гарсныг бид дээрх жагсаалтаас мэдэж болох юм .

Тус өгүүлэлдээ бид ийнхүү орос хэлний хасаг, уйгур хэлэнд зээлэгдсэн үгсийн зээлэгдэх боломж гарсан түүх, газар зүйн байдлын тухай дурьдан өгүүлээ. Мөн БНХАУ-т хасаг уйгурчуудтай ялангуяа

оросуудтай хамт сууж байсан ойрадуудын аман аялгуунд ч зохих хэмжээний орос хэлний зээлдсэн үгс байхыг хасаг, уйгур хэлтэй хамт харьцуулан авч үзлээ. Дараачийн судлагаандаа эдгээр үндэстэн ястанд зээлдэгдэж орсон үгсийн авианы хувирал ба үгсийн сангийн утга зэргийг гүнзгийрүүлэн судлах юм.

Хураангуйлвал:

БНХАУ-г байгаа хасаг уйгур үндэстний хэлэнд орос хэлний үгс их хэмжээгээр зээлдэгдэж орсон бөгөөд тэрхүү зээлэгдсэн үгс нь ямар нэг түүх газар зүйн шалтгаанаас болж /оросууд БНХАУ-д орж ирснийг дагаж/ орж ирсэн бөгөөд, аажимдаа бусад үндэстэн ястантай энэ талын харилцаа явагдах явцад зээлдэгдэж орсон бөгөөд тэдгээр үндэстэн ястны тархалтыг дагаж тархан дэлгэрсэн байна гэх дүгнэлт гаргаж болох юм байна. Гэтэл энэ талын судлаач БНХАУ-г ч шинээр эхэлж судлаж байх болохоор үргэлжүүлэн судлах шаардлагатай байна.

АШИГЛАСАН НОМ

- (1). «Хасаг хэлний орос хэлнээс зээлэгдэж орсон үгсийн авиа ба авиачилж бичсэн үгсийн дүрмийн тухайдах судлал» (гүлхайша .өгүүлэл)
- (2). «Хэлний шинжлэлийн үндэс » (Хас-Эрдэнэ найруулан зохиов. Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо »1978. 278нүүр)
- (3). «Сталины Марксын үзлийн үг хэл шинжилгээний асуудлын тухай өгүүлэх нь » (Бээжин. Ардын хэвлэлийн хороо 1953 оны хэвлэл)
- (4). « Орос үндэстний товч түүх » (үндэстний хэвлэлийн хороо. 2007оны 9-р хэвлэл 1дугаар нүүр)
- (5). «Гурван аймгийн хувьсгалт хөдөлгөөн хийгээд шинжааны энх тайван чөлөөлөлт» (шинжааны ардын хэвлэлийн хороо » Ли Шэн ,2007 оны 8 сар)
- (6). «Орчин цагийн уйгур хэл (Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо 2010 оны 10 сар)
- (7). «Орос үндэстний товч түүх» (Үндэстний хэвлэлийн хороо. 2007 онь 9 хэвлэл)

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЯЗЫКЕ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЕГО ПРИНАДЛЕЖНОСТИ К СИНЕРГЕТИЧЕСКИМ ОБЪЕКТАМ

Трофимова Е. Б. Доктор филол.наук
Россия, АГАО

Рубеж XX – XXI вв. как в науке вообще, так и в лингвистике в частности, характеризуется переходом от специализации знания к его интеграции. Е.С. Кубрякова выделяет следующие признаки, присущие когнитивной парадигме в целом: экспансионизм, антропоцентризм, функционализм, эксплантарность [Кубрякова, 1995, С. 207]. Данный подход породил такие междисциплинарные науки, как психолингвистика, когнитивная лингвистика, нейропсихология и т.д. Все вышеперечисленные дисциплины в качестве объекта изучения имеют открытые нелинейные самоорганизующиеся диссипативные (рассеивающие энергию, информацию) системы. Такого рода системы в настоящее время входят в состав синергетических наук. Синергетика как самостоятельная научная парадигма пытается выявить общие закономерности в процессах эволюции систем различной природы. Любой эволюционный процесс выражен чередой смен противоположных состояний - порядка и хаоса в системе, которые соединены фазами перехода к хаосу и выхода из хаоса (самоорганизации) [Аршинов и др., 2004, С. 94]

Нелинейные системы обладают рядом определённых свойств, первоначально выявленных при исследовании физических и химических объектов, но позже распространённых и на другие объекты, которым свойственны все вышеобозначенные признаки. Обобщённо эти свойства могут быть представлены следующим образом: 1. «разрастание малого» – усиление колебаний, что приводит к изменению темпа эволюции; 2. Своеобразное проявление пороговой чувствительности: ниже порога всё уменьшается, стирается, забывается, а выше порога – напротив, многократно возрастает; 3. Только системы далёкие от равновесия, т.е. находящиеся в состоянии неустойчивости, способны функционировать. Исследователи отмечают, что синергетика является «новым диалогом человека с природой, новым подходом к познанию эволюционных кризисов, нестабильности, к овладению методами нелинейного управления сложными системами, находящимися в состоянии неустойчивости» [Международный ..., 1997, С.148]. Опираясь на общие законы синергетики, Э. Ласло пишет: «Совершенно необязательно и даже неразумно считать, что процессы физической, биологической и даже социокультурной эволюции подчиняются принципиально различным законам.... Различие между науками преувеличены до такой степени, что они способны ввести в заблуждение широкую публику» [Ласло, 1997, С. 82]. «Синергетика даёт возможность рассмотреть старые проблемы в новом свете, переформулировать вопросы, переконструировать проблемное поле науки» [Князева, 1997, С.70].

Если от общих представлений о роли синергетики в современной философии и науке мы перейдём к языку, то сможем увидеть, что его онтологическая сущность соответствует установленным в синергетике

законам. Язык действительно является открытым нелинейным преимущественно самоорганизующимся системно-структурным образованием. Поскольку целостно язык не дан нам в прямом наблюдении, не прекращаются споры о его природных свойствах, однако многие философы, психологи и лингвисты полагают, что язык имеет сложную структуру, наряду с физической составляющей включающей также и ментальную. [Л.В. Щерба, А.А. Залевская, В.В. Налимов, Н. Хомский, У. Матурана и др.]. Сторонники синергетического подхода к языку так же полагают, что «наблюдение и сознание порождают уникальное субстанциональное изменение в состоянии наблюдаемого микрообъекта, при этом предполагается возможность воздействия сознания на физические объекты» [Герман и др., 1999].

Опираясь на законы синергетики, я определяю язык следующим образом: язык – сложная открытая самонастраивающаяся система, включающая в свой состав антропоцентрическую и имманентную (системно-структурную) составляющие, состоящая из знаковых и не знаковых материальных и идеальных языковых единиц и функционирующая в коммуникативном пространстве с целью хранения и передачи информации, эмоций, суггестии... Естественно, что обе составляющие, природно неоднородные, тем не менее включены в общее пространство языка. С синергетических позиций они противопоставлены по степени устойчивости. Не подлежит сомнению, что именно антропоцентрическая составляющая отвечает за эволюцию на любом участке языка. Далее, на конкретном материале проиллюстрирую роль антропоцентрической составляющей в эволюционировании языковых реалий.

Совсем недавно (март, 2013) под моим руководством была успешно защищена кандидатская диссертация, посвященная словам общего рода. В результате проведенного экспериментально-теоретического исследования автор пришел к выводу о том, что в сознании носителей русского языка в качестве понятия «категория общего рода», формируется представление, отличающееся от традиционного, отраженного в академических грамматиках и толковых словарях русского языка [Горбацкая, с.159-162]. Как известно, согласно общепринятой точке зрения, к данному классу слов относятся одушевленные существительные, нейтрализованные по гендерному признаку: разиня, неряха, умница... Однако, ряд исследователей отмечает, что в последние десятилетия наблюдаются определённые изменения по отношению к этому классу слов: «Пополнение класса существительных общего рода обусловлено как социолингвистическими обстоятельствами (в частности, местом женщины в обществе), так и словообразовательными возможностями конкретного языка» [Норман, 2010, С.96]. Автор также выявляет возможные причины указанных изменений: «Рассматривая гендерную отнесённость в качестве одного из родообразующих факторов, мы видим в грамматическом роде частное средство антропоцентрической и антропоморфной организации окружающей среды. Даже в языках, в которых нет грамматического рода, говорящий тем не менее стремится подсознательно навязать свою точку зрения окружающей среде [там же, С. 93]. С позиций синергетики такого рода перестройки в системе соответствуют периоду становления, который «характеризует обновление системы, прохождение ею последовательности этапов гибели старого порядка и рождения нового» [Аршинов и др., С. 94]. О.Ю. Горбацкая провела целую серию психолингвистических экспериментов, выявивших несовпадение системоцентрической и антропоцентрической модели существительных, немаркированных и слабо маркированных по поло-родовой соотнесённости. Традиционно выделяемые существительные общего рода, в сознании носителей русского языка в подавляющем большинстве случаев распределяются по трём группам: например, такие слова, как *задира*, *пьяница*, были отнесены реципиентами к представителям мужского пола; *умница* было оценено как характеристика женщины; *пакса* и *кнопка* информантами преимущественно отождествлялось с детьми. Также был проведён эксперимент, цель которого состояла в определении степени равнозначности в использовании коррелятов мужского и женского рода для обозначения профессиональной принадлежности представителей мужского и женского пола. Эксперимент показал, что из тридцати предложенных пар (*аптекарь-аптекариша*, *художник-художница*...) в шестнадцати случаях респонденты чаще выбирали существительные женского рода (*поэтесса*, *связистка*, *ткачиха*, *учительница*...), а в остальных четырнадцати (*директор-директориша*, *врач-врачиха*, *музыкант-музыкантиша*, *лингвист-лингвистка*...) преимущественно использовали форму мужского рода.

На основании полученных экспериментальных данных автор пришёл к заключению, что при определении поло- родовой соотнесённости слов, немаркированных или слабо маркированных по гендерному фактору, респонденты, как правило, опираются не на грамматическую форму, а на семантику.

Исследование, проведённое в данном направлении, позволило ввести новое понятие - *категория антропоцентрического рода*. В работе О.Ю. Горбацкой не дается определение данного понятия. Могу предложить следующую трактовку этого термина. Категория антропоцентрического рода – это совокупность одушевлённых существительных мужского и женского грамматического рода, немаркированных или слабо маркированных по гендерному признаку на уровне метаязыкового сознания носителей русского языка. О.Ю. Горбацкая отмечает: «...учитывая синергетический характер языка и опираясь на закон *разрастания малого*, можно предположить, что с течением времени произойдёт увеличение единиц антропоцентрического рода, во-первых, за счёт существительных мужского рода, обозначающих престижную профессиональную деятельность применительно к лицам женского пола; во-вторых, за счёт существительных женского рода при вторичной номинации (*шляпа*, *ворона*, *звезда*, *кнопка*), характеризующих как мужчин, так и женщин. Возможно, что при таких условиях грамматический род

рассмотренных в работе существительных будет смещаться на периферию в системе родовых отношений» [Горбацкая, с.161]. Хочу пояснить, что слова вторичной номинации, в отличие от лексем, традиционно выделяемых в грамматиках и толковых словарях русского языка как существительные общего рода, почему-то не рассматриваются как явления одного типа. (*растяпа* определяется грамматиками как существительное общего рода, а *шляпа*, в переносном значении обозначающее то же самое, – как существительное женского рода). В то же время не могу полностью согласиться с автором по поводу смещения грамматического рода, обслуживающего данные группы существительных, «на периферию родовых отношений». Антропоцентрический род не пересекается с грамматическим в общем пространстве языка, поскольку они функционально разграничены: грамматический род отвечает за сохранение системы, а антропоцентрический -- за ее развитие. В этом и проявляется на данном участке присущий языку дуализм.

Другой пример проявления синергетических законов в языке связан с неустойчивостью орфоэпических норм. Естественно, что процессы в области орфоэпии отличаются большей подвижностью по сравнению с преобразованиями, затрагивающими семантическую составляющую языка. До Октябрьской революции, когда литературная речь была достоянием узкого круга образованных людей, произносительные нормы сохраняли достаточную стабильность. Появление в постреволюционный период новой интеллигенции, получавшей знания преимущественно через общение с книгами, привело к перестройке отдельных звеньев в орфоэпической системе русского языка. Данные процессы подробно описаны и общеизвестны. Однако в изменении произносительных норм наблюдается одна интересная закономерность, на которую следует обратить внимание. Эволюция коснулась только тех участков орфоэпической системы, преобразование которых не нарушает внутрисистемных свойств русского языка. Так, например, ушла диссимилиация на стыке двух заднеязычных (х кому, г-фрикативный в форме к городу). В первом случае, незначительно пострадали говорящие за счет усиления напряженности начального звука, слушающим это никак не повредило, во втором – выиграли и те, и другие, поскольку на смену не характерной для русского языка диссимилиации пришла ассимиляция по признаку звонкость- глухость. Ассимиляция по твердости-мягкости в определенных позициях исчезла, но она и изначально была факультативной. Это и неудивительно, так как маркируется именно мягкость. Тем не менее, на уровне метаязыкового сознания орфографизация просматривается достаточно отчетливо. В доказательство приведу ситуацию, подтверждающую данный тезис. Во время всенародной дискуссии по поводу реформы в области русской орфографии, проходившей в начале шестидесятых годов XX века, некий весьма уважаемый учитель русского языка отправил в одну из центральных газет статью, в которой писал, что нельзя унифицировать правописание жи-ши-ци (ножи- мыши- *огурци*), поскольку тогда появится мягкий вариант произношения [ц]. Видимо, этот учитель всерьез полагал, что [ш] и [ж] мягкие. Этот пример указывает на наличие влияния орфографии на орфоэпию, причём уже не с позиции ординарных носителей языка, а с точки зрения «наблюдателя», то есть такого носителя, который оценивает данный факт. Конечно, данная ситуация свидетельствует о невысоком уровне лингвистической компетенции специалиста. Однако этот факт не единичен. На практических занятиях по фонетике я постоянно сталкиваюсь с тем, что студенты «слышат» начальный глухой звук в слове *сделать* мягкий [ш] в слове *идёшь*.

Такого рода наблюдения показывают, что орфографические нормы оказывают влияние на нормы орфоэпические, причем затрагивают не только процессы порождения и непосредственного восприятия, но и формируют систему соответствующих представлений на уровне метаязыкового сознания.

В заключение хочу отметить то, что, по моим представлениям, является наиболее важным и объединяет наблюдения над лексико-грамматическими и орфоэпическими реалиями, при всём их различии. Во-первых, чтобы понять причины тех или иных языковых процессов, нужно параллельно исследовать достаточно устойчивую системно-структурную организацию языка и весьма подвижную антропоцентрическую составляющую, отражающую систему представлений носителей о языке, формирующуюся, по большей части, бессознательно, однако, в процессе употребления способную выйти в сферу метаязыкового сознания. Во-вторых, возможности антропоцентрической составляющей не безграничны: изменениям подвергаются периферийные единицы какого-либо участка системно-структурной составляющей языка, что отражает один из законов синергетики *-разрастание малого*. В-третьих, точность прогнозирования в отношении предстоящих преобразований в языке частично ограничена из-за влияния фактора случайности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аршинов В.И. Синергетика постижения сложного./ В.И. Аршинов, В.Г. Буданов // Синергетика и психология. – Вып.3. – М. – 2004. – С. 94-110.
2. Герман И.А., Пищальникова В.А. Введение в лингвосинергетику. – Барнаул. – 1999.
3. Горбацкая О.Ю. Отражение гендерно-родовых отношений в системе языка и метаязыковом сознании носителей. Дисс...канд. филол. наук. – Кемерово. – 2013.
4. Князева Е.Н. Антропный принцип в синергетике. / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1997. – №3. – С. 62-79.

5. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М. – С. 144-238.
6. Ласло Э. Основания трансдисциплинарной единой теории. // Вопросы философии. – 1997. – №3. – С.80-85.
7. Международный московский синергетический форум. // Вопросы философии. – 1997. – №11. – С.148-151.
8. Норман Б.Ю. Грамматическая категория рода как фрагмент обыденного метаязыкового сознания / Б.Ю. Норманн // Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты. – Ч.3. – Кемерово. – 2010. – С.88-104.

С. М. Трофимова. Доктор филол. наук
ХГУ, Элиста, Россия

*Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ-МинОКН Монголии,
проект № 11-24-03-005а/Мон

Как известно, класс служебных слов в составе лексики монгольских языков, в том числе и в диалектах, занимает особое место. Этот класс отличается от класса знаменательных слов тем, что у них на уровне языка отсутствует функция как номинативная функция, так и указательная функция. То есть эти слова ничего не называют и ни на что не указывают в отличие от знаменательных слов, хотя внешне они на них и похожи, а во многих случаях от них и произошли. Так, например, в языке дербетов как Калмыкии, так и Монголии слово *болтл* в одном случае является формой дееспричастия предела на *-тл* от глагола *болх* ‘быть, стать’, а в другом – послелог *болтл* со значением ‘до, пока’. Аналогичным образом послелог *күртл* ‘до, вплоть до’ внешне совпадает с формой того же дееспричастия предела *күртл* от глагола *күрх* ‘достигать, доходить, доезжать’.

Положение служебных слов среди частей речи не только в монгольских языках, но в их диалектах окончательно не установлено и их статус и состав являются пока спорными. В монголоведении в отношении этих слов выработаны различные точки зрения. Остановимся на двух точках зрения.

Так, например, в научной грамматике калмыцкого языка, созданной калмыцкими лингвистами, состав частей речи калмыцкого языка определен следующим образом: «Самостоятельных частей речи в калмыцком языке шесть: имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, глагол, наречие. Служебных частей речи четыре: послелог, частицы, союзы, междометия. Особое место в системе частей речи занимают модальные и подражательные слова» [1, с. 66].

В последнее время в монголоведении появилась новая, более адекватная, на наш взгляд, точка зрения на состав и классификацию частей речи монгольских языков, высказанная В.И. Рассадиным [2, с. 3-13], который предложил, основываясь на критерии типа лексического значения, а также с учетом языковой и речевой функции, распределить слова монгольских языков на пять классов: 1) знаменательные слова, в состав которых входят назывные и указательные слова с вещественным лексическим значением; 2) служебные слова, обладающие грамматическим значением и служебной речевой функцией; 3) модальные слова, содержащие модальное значение и выражающие лишь отношение говорящего к предмету высказывания; 4) аффектные слова (междометия), имеющие аффектное, эмотивное значение и выражающие средствами конкретного языка различные чувства, эмоции, волеизъявления, побуждения; 5) изобразительные слова, которые средствами конкретного языка передают различные образы, воспринимаемые человеком из внешнего мира (звуковые, зрительные и т. п.).

Класс служебных слов В.И. Рассадин [2, с. 10] определяет так: «В монгольских языках существуют и такие слова, которые ничего не называют и ни на что не указывают. Они имеют грамматическое значение и выполняют в речи функцию лексической грамматической связи между знаменательными словами, являясь в данном случае чисто формальными, служебными словами. Поскольку у них другой тип лексического значения, отличный от вещественного, они не могут быть приравнены к знаменательным словам, т. к. не равноправны с ними и выполняют только служебную функцию. В предложении они не могут быть его членами. Внутри себя они подразделяются на послелог, союзы, предикативные связки, показатели подлежащего, слова-субстантиваторы, служебные глаголы. Эти слова объединяются на основе однотипного грамматического значения в самостоятельный класс служебных слов».

Принимая эту схему частей речи, мы считаем, что она вполне может быть применима не только к калмыцкому языку, но и к языкам дербетов Калмыкии и Монголии, в которых тоже фактически представлены все перечисленные в этой цитате виды служебных слов, хотя калмыковеды по традиции среди слов с чисто служебной функцией выделяют лишь послелог и союзы [3, с.165-185; 1, с. 276-283, 295-301], остальные же слова помещают среди частиц.

Среди служебных слов калмыцкого языка наиболее изученными являются послелог. О их значении, функции, происхождении подробно писали калмыковеды в упомянутых выше работах, но и Г.Д. Санжеев [4, с. 204-238]. Достаточно подробно мы писали об использовании послелогов в падежно-послеложных конструкциях [5, с.178-232]. Общеизвестно, что послелог образовались в основном в результате лексикализации и грамматикализации наречий и различных падежных форм (в том числе и именительного падежа) существительных, а также дееспричастных форм глаголов. К непроизводным можно отнести, например, *тал* ‘к, по направлению’ (<*тал* ‘бок, сторона’), *донр* ‘в, внутри’ (<*донр* ‘внутренность; внутренняя часть’), *тус* ‘напротив’, *ца* ‘за, по ту сторону’, *на* ‘перед, по эту сторону’; к производным - *ард* ‘за, позади’ (<*ар* ‘задняя, тыльная, северная сторона’), *хаза* ‘вне, снаружи’ (от наречия *хаза* ‘снаружи, на улице, вне дома’), *болтл*, *күртл* ‘до’ (дееспричастия от глаголов *болх* ‘быть, стать’, *күрх* ‘достигать’).

Что касается союзов и союзных слов, то они во многом представляют собой производные словоформы от глаголов *ях* ‘что делать, как быть’, *ишх*, *тишх* ‘так делать’, *гш* ‘говорить’, *болх* ‘быть’, от вопросительных

и указательных местоимений, наречий, послелогов, частиц, например: *болв* ‘но, однако’, *болвчн* ‘хотя’, *болхла* ‘если’, *яаһад гихлэ* ‘потому что’, *тишн бишйнь*, *тишгв чигн* ‘но, однако, хотя и так’, *чигн* ‘хоть, хотя’, *учрар*, *учрас* ‘потому что, из-за того что’, *альд*, *хама* ‘где’, *альдаран*, *хамаран* ‘куда’ и т. п.

В грамматике калмыцкого языка [1, с. 283-295] в состав частиц включены явно служебные слова, оформляющие предикат и в то же время придающие всему высказыванию коннотацию усиления, выделения, подтверждения. Но все же основная их роль – употребляясь с именными словами и причастиями, придавать им предикативность. В этом их служебная функция. К таким словам относятся, например, такие, как *билэ*, *санжэ*, *мөн*, *юмн*. При этом *мөн*, *юмн* употребляются в настоящем времени, а *билэ*, *санжэ* – прошедшим. Такое разграничение их функций обусловлено их происхождением. Так, *мөн* восходит к старомонгольской предикативной частице настоящего времени *mön*, а *билэ* – к старомонгольской предикативной частице прошедшего времени *bölüge*, происходящей от формы прошедшего времени от древнего неполного глагола *bö* = ‘быть’. Эта предикативная связка, как и *mön*, хорошо сохранилась и в других современных монгольских языках – ср. халха-монг. *мөн*, *билээ*, бур. *мун*, *бэлэй* в тех же функциях. Общеойратская частица *юмн*, как и халха-монгольская *юм*, восходит к древнему общемонгольскому существительному *уагита* ‘вещь, нечто’, застывшему в служебной функции показателя предиката. В то же время в ойратских диалектах и халхаском сохранились и существительные *юмн*, *юм* со значением ‘вещь, нечто’, так например, частица *санжэ*, как и халхаская *санжээ*, *юмсанжээ*, *сан*, является по происхождению составной, в которой слились элементы *сан* и *жэ*. При этом *сан* – это редуцированная форма причастия прошедшего времени на =*сан* от архаичного глагола *a* = ‘быть’, а *жэ* – остаток формы калмыцкой формы прошедшего времени на =*жэ* от того же глагола *a* =, то есть *санжэ* – это слияние **асан ажэ*. Значение прошедшего времени заложено в самих ее составных элементах. Такими же производными являются и показатели подлежащего *болхла*, *гисн*, *гидг* и т. п.

Сравнительно-исторический анализ показывает, что язык дербетов Калмыкии и Монголии сохраняет общемонгольскую систему служебных слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грамматика калмыцкого языка. Фонетика и морфология. - Элиста, 1983.
2. Рассадин В.И. Проблема классификации частей речи в монгольских языках // Вестник Бурятского университета. Серия 6: Филология. Вып. 7. - Улан-Удэ, 2003.
3. Илишкин И.К. Очерки сопоставительной грамматики русского и калмыцкого языков. - Элиста, 1973.
4. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Т. I. - М., 1953.
5. Трофимова С.М. Именные части речи в монгольских языках. - Улан-Удэ, 2001.

ХҮНИЙ НЭРИЙН ЭХНИЙ АВИАНЫ УТГЫН АСУУДАЛ

Доктор (Ph.D) Б.Цэрэндаваа
ХИС.НХУС. МХУЗ-ын тэнхимийн багш
Tserendavaa_b@yahoo.com

Түлхүүр үг: авиа, авианы агуулга, авианы давтамж, туршилт, параметрууд, авиа утга

Товч утга: Энэхүү судалгаанд хүний нэрийн эхний авианы давтамжийг тодорхойлон гаргаж мөн утгын шатлалын аргаар авианы утгыг тодорхойлсон юм. Хүний нэрийн эхний авианы хамгийн өндөр давтамжтай авиа Б, А, М, Э, Н, О байна. Бичгийн зохиол бүтээлээс төлөөлөл болохуйц тэмдэгтийг сонгон авч давтамжийг тодорхойлоход үүнээс өөрөөр гардаг юм. Давтамж өндөр эдгээр авиа хүний нэртэйгээ ямар нэг холбоо үгүй өөрийн гэсэн утга бүхий байна хэмээн үзэж байна.

Манай нэрт эрдэмтэн, академич Ш. Лувсанвандан “Хэлийг дохионы систем гэж судлах нь хэлний мөн чанарыг нарийн ойлгоход тустай”[1:16] гэснийг үндэс болгон орчин үеийн бүтэц хэлшинжлэлд <<дохионы>> онолоор монгол хэлний оноосон нэрийг түүний дотор хүний нэрийг судлахын зэрэгцээ хүний нэрийг бүрдүүлэгч авианы мөн чанарыг илрүүлж ойлгоход арга зүйн үндэс болж байна.

Хүний нэр нь хэдийгээр үгээс бүтсэн боловч, үгийг бүтээж байгаа авиа бүр мөн дохио болно. Учир нь хэл бол шагалсан тогтолцоо юм. Хэлний шаталсан нэгж бүр өөр өөрийн гэсэн хэлбэр агуулгатай. Нэрийг бүтээж байгаа авиа тус бүр хэлбэр агуулгын нэгдэл байх учиртай. Хэлний хамгийн бага нэгж гэгдэх авианы агуулгын гайхамшигийг эрдэмтэн М. Базаррагчаа судлахдаа авиа судлаач Роман Якобсон “Та бүхэн Эдгар Погийн “Хэрээ” (The Raven) хэмээх алдарт шүлэг болон энэ шүлэг дэх “Never more” (хэзээ ч хэдийд ч) хэмээх гуниглуу үгийг мэдээжээр санаж байгаа байлгүй. Баргар гийчний хэлж буй цорын ганцхан энэ үгэнд зохиолчийн өгүүлснээр “түүний мэдлэгийн бүх нөөц” агуулагдах ажээ. Энэ үг нь ердөө хэдхэн авианаас бүтэх атлаа нэн өргөн агуулгатай юм. Энэ үг нь бүтэхгүй, хэзээ ч бүтэхгүй гэсэн сөрөг санаа илтгэдэг. Долоон авианаас бүтсэн энэхүү хорон үгийн сүүлчийн “г” гийгүүлчийг Э.По “буйлуулж” энэ үг бол

“хамгийн эрч хүчтэй юм” гэж үзээд, энэ үг биднийг ирээдүйд аваачих, цаашилбал мөнхрүүлэх бүрэн дүүрэн эрч хүчтэй болно. Үнэндээ энэ үг бидэнд олон зүйлийг нээн өгдөг ч биднээс маш ихийг нууж байдаг, түүнд олон утга хадгалаастай байх төдийгүй тухайн орчин буюу хам эхээс бий болох олон салаа утгатай юм” хэмээн авиан талаар өгүүлсэн нэгэн дүгнэлтийг өндрөөр үнэлэн авиа утга хоёрын харьцаанаас уул үг болоод түүний аль нэг хэсгийг “буйлуулж” түмэн утга санааг илтгэж болох ажээ” [2:5] хэмээн бичсэн байдаг. Тухайн үгийг бүтээж байгаа авиа бүрийн утга нь сонсогчид хүргэх санааг агуулга төдийгүй сэтгэл хөдлөл, гоо сайхны зэрэг олон талын мэдээллийг дамжуулахад бүрэн хүрэлцээтэй. Харин бодит авианд шингэсэн санаа бодол, дотоод учир зүй болон зайлшгүй нээж олох нууцууд байдаг. Авиа утга хоёр нягт уялдсаны хүчинд гадаад харьцааг дотоод харьцаагаар нөхөх хэрэгцээ бий болдог. Монгол хэлэнд ийм судалгаа өгүүлэгдэж байна.

Нэгэнт тухайн ухагдахуунаа илэрхийлэх дохио болоод тогтчихсон үгийг шинэ дохио болгон ашигладаг. Тухайлбал, “Анх”, “Амар”, “Бат” “Мөнх” гэх мэт үгийг хүний нэр болгож хүүхдэд өгч байгаа нь хэвшин тогтсон бэлэн дохиог өөр түвшинд хэрэглэж байгаа хэрэг. Үүний нэгэн адил хэлэнд бэлэн байгаа авиан ашиглан дохио үүсгэх явдал байна. Хэлний авиан судалгаа нэлээд хийгдэж байгаа ба авианы утгын асуудлыг сэтгэц хэлшинжлэлд судалж байгаа туршлага бий. Тэгвэл энэ бэлэн дохиог бүтээж байгаа нэгж болох авиан ажиглаж болно. Ингэхийн тулд 86000 мянга гаруй хүний нэрийн эхний авианд судалгаа хийж үзэв. /Ховд аймгийн хэмжээний бүх нэр/

Наян мянга гаруй хүний нэрийн эхний үсгийн давтамжийн байдлыг авч үзлээ. Хүний нэрийн эхний авианы хамгийн өндөр давтамжтай авиан авч үзэхэд дараах дараалал гарч байна.

Б	А	М	Э	Н	О
13976-13785	8231-5885	5930-5195	5782-5579	5681-4978	5324-5195

Эндээс казак нэрийг хасан монгол хүний нэрийн эхний үсгийг авч үзвэл ц, ф, ы, й, ь, ь тэмдэгээр эхэлсэн хүний нэр байхгүй, мэдээж энэ бол монгол хэлний онцлог юм. Хүний нэрийн эхний авианы өндөр давтамжтай нь Б, А, М, Э, Н, О байгаа бол бичгийн зохиол бүтээлээс төлөөлөл болохуйц тэмдэгтийг сонгон авч давтамжийг тодорхойлоход үүнээс өөрөөр гардаг юм.

Давтамж ихтэй нэр: Бат-Эрдэнэ 483, Отгонбаяр-437, Наранцэцэг 313, Алтангэрэл-298, Батбаяр 249, Анхбаяр 234, Баярсайхан 225 гэх мэт. Монгол хэлэнд “Б”-ээр эхэлсэн нэр хамгийн олон байна. Давтамж өндөртэй дээрх авиан утгын шатлалын аргаар туршилт хийж /*турилтад ХИС-ийн 80 гаруй оюутан оролцов.*/ утгыг нь тодруулан авч үзвэл:

Хүний нэрийн эхний авианы давтамж ба утга

		Б	А	М	Э	Н	О	Д
		1-5	1-5	1-5	1-5	1-5	1-5	1-5
1	Сайн-муу	4.1	4.48	3.88	4.2	4	3.81	3.45
2	Том-жигжиг	3.78	4.32	3.55	3.6	3.35	3.15	3.69
3	Эелдэг-ширүүн	3.86	3.88	2.14	4.27	3.65	3.44	2.91
4	зөөлөн-зоригтой	4	3.49	4.02	4.07	4.13	3.61	2.83
5	гэрэлтэй-харанхуй	3.02	4.1	3.5	4.1	3.52	3.57	3.83
6	идэвхтэй-идэвхгүй	4.14	3.9	3.52	3.54	3.5	2.34	3.73
7	Энгийн /дан/-нийлмэл	3.1	2.9	3.62	3.39	3.3	3.56	3.16
8	чанга-сул	4.22	3.74	3.04	3.22	2.9	3.31	2.95
9	халуун-хүйтэн	3.11	3.2	3.12	3.75	3.31	3.58	3.24
10	хурдан-удаан	3.36	3.1	3.15	3.23	3.8	3.31	3.49
11	сайхан-муухай	3.71	3.82	3.34	4	3.27	3.21	3.45
12	гөлгөр-барзгар	3	2.01	2.9	2.96	3.65	3.91	3.12
13	Хүнд-хөнгөн	3.26	3.01	3.28	3.32	3.8	2.64	2.83
14	хөгжилтэй-гунигтай	3.55	3.16	3.14	3.47	3.82	2.94	3.24
15	аюулгүй-аюултай	3.52	2.67	3.5	3.87	3.24	3.09	3.03
16	цогтой сүрлэг-өөдгүй, жигшүүртэй	3.59	3.27	3.2	2.79	3.28	3.65	3.57
17	/год/ хурц-бүдэг	3.16	2.98	2.62	2.72	3.44	3.4	3
18	дугуйвтар-өндөглөг	4	3.2	2.77	3.48	2.86	3.41	2.74

19	баяртай-гунигтай	3.68	3.14	3.3	3.24	3.99	3.4	2.95
20	чанга-нам	3.72	3.41	2.53	2.67	3.2	3.22	3.45
21	урт-богино	3.99	3.25	2.71	3.48	3.3	3.82	2.99
22	зоригтой-аймхай	3.75	3.57	3.31	3.39	3.06	3.16	3.03
23	цагаан санаат-хэрцгий /даруухан-хорлонтой/	3.06	3.11	3.2	3.68	3.84	3.55	2.96
24	түргэн-удаан	3.4	3.71	2.97	3.5	3.14	3.34	3.03
25	эрч хүчтэй-үлбэгэр	3.6	4.3	2.75	3.11	3.74	3.58	2.91

Туршилтад орсон авиан утгыг авч үзэхэд:

“Б” авиа: Эрч хүчтэй, чанга, бахим, сүрлэг, баяр баясалтай, зоригтой, ширүүн, аюултай

“А” авиа: Уян зөөлөн, эелдэг, уудам том, ариун нандин, хөгжилтэй, гэрэл гэгээтэй, тунгалаг, сайн, сайхан, цогтой, бүдэг, арзгар, аюултай гэх мэт.

“М” авиа: Хөнгөн хөгжилтэй, аюулгүй, халуун дулаан, удаан, тайван, бөөрөнхий, мөлгөр, хурц биш, зөөлөн идэвтэй

“Э” авиа: эрүүл энх, эелдэг, зөөлөн, энхрий, ялдам, цагаан цайлган, түргэн хөгжилтэй

“Н” авиа: Сайхан, гэрэл гэгээтэй, эелдэг найрсаг, цоглог, баяр жаргалтай, аюулгүй

“О” авиа: Сайн сайхан, тунгалаг гэрэлтэй, эрчтэй, цоглог, идэвхтэй, халуун, урт удаан,

Эдгээр хүний нэрийн эхний авиаг ассоциац судалгааны аргаар туршилт явуулж үзсэн үр дүнгээс харахад хүний нэрийн эхний авиа нэрийнхээ үндсэн утгатай холбогдолгүйгээр үл барам зарим тохиолдолд эсрэг утгатай ч байж болох юм. Хүний нэрийн эхний авиаг туршсан параметруудийн үзүүлэлтээр нотолж болохын зэрэгцээ авиа нь үндсэн утгатай ба түүнээс салаалсан олон утга гэж үзэж болно. Мөн дотооддоо эсрэгцсэн утга илтгэж байна гэж үзэж болох юм. Хүний нэрийн эхний “А” авиа гэхэд ариун сайхан, гэрэл гэгээтэй гэсэн утга илтгэдэг мөртлөө арзгар, аюултай бүдэг гэх утга ч илтгэжээ.

Энэ нь хүний нэр, нэрийн авиа, нэрлүүлж байгаа хүнтэйгээ зүй тогтолын шууд холбоогүй зөвхөн нэрлэн илэрхийлэх дохио болдогийг гэрчилж буй хэрэг юм.. Хүний нэрийн авианы утга гэхээр уг нэртэйгэй холбоотой мэт сэтгэгддэг. “Үгийн утга түүнийг бүтээж буй үеийн үндсэн утгаас бүрэлддэг болох нь илэрхий болжээ”[2:66] Ийнхүү үеийг бүтээж буй нэгж нь авиа бөгөөд хэлний шаталсан тогтолцоо тус бүрд агуулгын тал хамааралтай болохыг нэгэнт тогтоосон байдаг.

Нэр, нэрний авианууд нь харилцан бие биеэ тодорхойлдоггүй харин хооронд нь тодорхой харилцаа тогтсон хойно нэгэн дохио болоод заншсанаасаа хойш харилцаатай болдог учир аливаа нэр нэгэнт хэвшин тогтсоноосоо хойш нэрлүүлж байгаа зүйлийнхээ тухай төсөөллийг зохих хэмжээгээр хадгалж чаддаг гэж хэлж болно. Хүн төрөлхтөн балар эрт цагт анх хэлтэй болохдоо Амар, Анх, Төмөр, Цэцэг гэх мэтээр бэлэн дохио ашиглахаас өмнө салангид авиаг цувруулан дуудаж, түүгээр санаа бодлоо тоймлох төдий илэрхийлэн харьцаж явсаар амьдрал тэмцлийн дүнд ертөнцийг таньж алхам алхмаар амьтнаас холдож жинхэнэ нийгмийн хүн болж төлөвшсөн бөгөөд хүний хөгжлийн энэ замын гэрч нь түүний хэл сэтгэхүй өөрөөр хэлбэл боловсорсон бэлэн дохио болно.

Хүний нэр болж байгаа дохио хэлний дохионоос чанарын хувьд ялгаатай. Бусад дохионоос ялгарах хүний нэрийн өөр нэг ялгаа нь нэр, нэрлүүлэгч хоёрын харьцааг нэр өгч байгаа хүн өөрөө тогтоож бэлэн үгийг сонгон авч хүүхдэд нэр болгон өгдөг нь хувийн чанартай боловч, тухайн ард түмнийхээ соёл, зан заншил, шашин шүтлэг, нийгэм аж ахуйн онцлогийг тусгасан байдаг. Тухайлбал, А авианы азжаргал, цог жавхлан, ариун нандин гэсэн утга зонхилж байгаа нь гоо зүй, орчин үетэй холбогдсон шинэ утга бүхий байна. Авианы давтамжаас ажиглаж байхад хүний нэрийн эхний авианы тогтолцоонд хөгжлийн ерөнхий зүй тогтол байхын зэрэгцээ үндэсний онцлог туссан өвөрмөц шинж байна.

Резюме

В данной статье рассмотрены частотности заглавных звукобукв в именах людей и определены их фоносемантические значения методом семантического дифференциала при проведении психолингвистического эксперимента. В результате данного эксперимента выявлено, что звуки Б, А, М, Э, Н, О являются самыми частотными среди заглавных звукобукв в именах людей. При исследовании значений звукобукв, выбранных из письменных источников результат оказался совсем иным. Данные частотные звукобуквы не имеют связи со значением имён собственных, а они имеют звукосемантические значения.

НОМ ЗҮЙ

1. ЦолооЖ. Ойрад аялгуу.хб.УБ., 1988
2. Базаррагчаа М. Монгол хэлний дүрс дуурайх үг. УБ., 2011.
3. С. Мөөмөө, Ю. Мөнх-Амгалан “Орчин үеийн монгол хэл аялгуу” УБ., 1984.
4. Степанов Ю. С. Методы И принципы современной лингвистики. М., 2004.
5. Сосина Ю.А. Эмотивность внутренней форма слова. Автореферат Биск., 2009

УСИЛИТЕЛЬНЫЕ ЧАСТИЦЫ В АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Э. Чумакаев
(Горно-Алтайск, Россия)

Частицы в алтайском языке на сегодняшний день малоизучены, поэтому исследование названных языковых единиц представляется актуальным для алтайского языкознания.

Настоящая работа посвящена рассмотрению усилительных частиц алтайского языка. Частицы указанного разряда представлены в работе Т.М. Тошакоевой [1, с. 51-52], «Грамматике тувинского языка» (ГТЯ) [2, с. 431], «Грамматике азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис)» (ГАЯ) [3, с. 183], монографии В.И. Рассадина «Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении» (МТЯ) [4, с. 270], «Сравнительно-исторической грамматике тюркских языков» (СИГТЯ) [5, с. 251-252], «Грамматике киргизского литературного языка» (ГКЛЯ) [6, с. 396].

Следует отметить, что в научных работах нет единообразия в выделении семантических разрядов частиц. В разряд усилительных частиц включают, например, частицы *да* и *ла*, которые в сочетании с другими частями речи могут выражать разные грамматические значения. Т.М. Тошакоева называет указанные частицы усилительно-ограничительными [1, с. 51]. В ГТЯ [2, с. 453] частица *ла* также отмечается как усилительно-ограничительная. Частицы *та*, *да* в значениях 1. 'и', 'также', 'тоже'. 2. 'хоть, хоть и', 'хотя', 'хотя даже' в «Грамматике хакасского языка» (ГХЯ) представлены как усилительные [7, с. 248]. В «Татарской грамматике» (ТГ) [8, с. 358-361] частицы *да*, *та*, *ла*, *ле*, *ок* характеризуются как экспрессивно-эмоциональные. Частица *да / де* '-то' только в ГХЯ [7, с. 250] обозначается также и как неопределенная частица.

Частицы *да*, *та*, *ла* нами не включаются в состав усилительных частиц. На наш взгляд, в тех случаях, когда названные частицы отнесены к усилительным, точнее будет характеризовать указанные частицы как выделительные.

Усилительные частицы в сочетании с теми словами, к которым они относятся, образуют конструкции, выражающие усилительное значение. Таковыми являются следующие частицы: *көк* 'совсем, совершенно, абсолютно', *там* 'еще', *тен* 'прямо, совсем', *торт* 'совсем', *чат* 'совершенно, совсем', *чек* 'совсем', *эң* 'самый', *эши* 'совершенно' и др. Синтаксическая валентность отдельных усилительных частиц ограничена, у других она шире. Общим для данных частиц является то, что они не соединяются с послелогами. Усилительные частицы препозитивны.

Частица *көк* 'совсем, совершенно, абсолютно' соединяется с именами прилагательными (1) и существительными, образовавшимися от прилагательных путем субстантивации (2): (1) *көк жалку* 'совершенно ленивый', (2) *көк меке* 'абсолютная ложка'. *Ол база көк меке* (УС, Ю, 20) 'Это тоже абсолютная ложка'.

Частица *сав* 'совершенно' употребляется в сочетании с прилагательными: *сав башка* 'удивительный'. *Ончозы сав башка салымду* (ТШ, БЭИ, 5) 'Все с совершенно разными судьбами'.

Частица *сыр*, присоединяясь к формам косвенных падежей отглагольных существительных, выступающих в функции обстоятельства, в сочетании с указанными формами указывает на интенсивность признака действия (образ действия): *Кен кырга отурагга жууктап келерде, Јаварай сыр јегерјеле аркага јеткен* (ЈМ, ЈЈ, 57) 'Когда солнце было близко к заходу за гору, Дъаварай добрался быстрым бегом до северного склона'; *Ак төдөйлө тай сыр јелиште ажуга једип келди* (ЭТ, К, 122) 'Необъезженный конь с белой отметиной быстрой рысью добрался до перевала'.

Также *сыр* сочетается с локативом, выражающим состояние человека, животного: *Мерген сыр уйкуда* 'Мерген крепко спит (букв. во сне)'; *Ат сыр јелиште* 'Конь бежит быстрой рысью'.

Частица *сок* 'совершенно' употребляется только в сочетании с числительным *јавыс*, указывая на абсолютную единичность в количественном отношении: *Эркемен сок јавыс агаши чемоданысты каруудан турган* (АА, ЈТЈ, 19) 'Эркемен охранял наш один-единственный деревянный чемодан'; *Сок јавыс кызыл артала, јоон тыт ажыра тура берген* (ТТ, Б, 231) 'Один-единственный красноармеец (букв. красный), оставшись, встал за толстую лиственницу'.

Препозитивная частица *су* 'настоящий, чистый; совершенно' употребляется с прилагательными и указывает на чистоту признака: *Озогы мал, су-алтай мал — дешикелеер. — Көрзөөр дө, кыжыла бир де алдырышпаган. Кулдуштары да канайтаган* (ЈК, □□С, 43) '«От прежних коней (букв. бывшие кони), настоящие алтайские кони, — говорили. — Смотрите-ка, за зиму ничего не случилось [с ними]. И с жеребятами ничего не случилось»'.

Из сочетания *су* 'совершенно' и прилагательного *кадык* 'здоровый' образовалось существительное *су-кадык* 'здоровье'.

Частица *там* ‘еще сильнее’, соединяясь с именем прилагательным, причастием, деепричастием, глаголом и частицей *ла*, выражает усиление признака, признака действия, действия: *Адазыны в жылу сөстөрине Жейнекти там ыйлаар кезин келди* (СМ, ЧЧ, 15) ‘От теплых слов отца Дьейнек ещесильнее плакать захотелось’; *Жаан бала учун санааркаш там жаан* (СС, Э, 198) ‘За большого ребенка переживания еще больше’; *Бис там бардыс, жаан кайчы топшурды көрөлө, өчөди деп санандыс* (ТТ, Б, 226) ‘Мы еще сильнее стали переживать, подумали, что большой сказитель, посмотрев на топшур, насмешается’.

Препозитивная частица *тен* ‘прямо(о)’ может использоваться со всеми частями речи, кроме послелогов: *Чочко жаандаган. Жааны тен торбок кире бар* (ЖК, АЖО□□□□) ‘Свинья выросла. Величиной прямо с быка будет’; *Болбозо, оны өлтөре аткылап салар. Онызы тен жарт* (СМ, ЧЧ, 19) ‘Если не согласится, его расстреляют. Это прямо ясно’; *А байа ла сээи болбайсын, ей кижини в табыжы тен коркыш* (ЖМ, ЖЖ, 102) ‘А та же любовь, наверное, голос женщины прямо сильный’; *Онов өскө Терентий деп күүрүм бар: чабынгыры, чыдамкайы тен өткүрө* (ЖК, ЕЕС, 3) ‘А не то есть плут Терентий: умение косить, выносливость его прямо чересчур’.

Частица *тов* ‘не так, совсем’ чаще употребляется в сочетании с частицей *ло*: *тов ло* ‘не так уж; совсем уж’. *Өркөдөйтөни товло жеил эмес* (ЖК, АЖО, 56) ‘Ловить сусликов не так уж легко’; *Мен ол тилдеутен нени де билбесим... Эмдигенче. Же толу сөстөр бар: тур, колы в көдүр дегенин билбей. Товло не деп* (ТШ, БЭИ, 17) ‘Я из того языка совсем ничего и не знаю. До сих пор. Но несколько слов есть: «стоять», «руки вверх» знаю, конечно. Что уж совсем’.

Частица *торт* ‘совершенно, совсем; прямо(о), словно’ в плане синтаксической валентности аналогична частице *тен*: *Бөрө коркышту арык. Ичи торт куру* (СМ, ЧЧ, 61) ‘Волчица очень худая. Живот у нее совершенно пустой’; [*□й кижини:*]— *Та-ай, айса нени берейин, Карганай... — кижини тортсанаага тешти* (ЖМ, ЖЖ, 105) ‘[Женщина:] «О-ой, тогда что мне дать, Карганай... — я прямо в переживании»’; *Сүүнер торт ло энезине адылтан балады* (КК, АЖ, 7) ‘Сююнер прямо как отруганный матерью ребенок’; *Балык торт тиштебес* (КБ, АБЮ, 114) ‘Рыба совсем не клюет’.

Частица *чек* ‘совсем; прямо(о)’ тоже соединяется со всеми частями речи, кроме послелогов, являясь наиболее частотным наряду с *тен* и *торт*: *Бу тэбекте в айрылып, аргаданар арганы чек таппайт* (СМ, ЧЧ, 45) ‘Совсем не может отвязаться от этой беды (букв. отвязавшись от беды), найти способа спастись’; *Бу жартамал чек келиштей жат* (КБ, АБЮ, 79) ‘Это появление совершенно не подходит’.

Данная частица может употребляться в сочетании с частицей *ле*: *чек ле* ‘совсем; совсем уж; прямо(о)’: — *Э-э, чаалта, бу чекле жаш уулчактар туру ине! — деп, солун кижини шил көстөри жалтырт эдил, айтты. — Слерде в поэттер болор бо, уулчактар* (АА, ЖТЖ, 17) ‘«О-о, боже, это совсем еще молодые мальчики, оказывается, ведь!» — сказал незнакомый человек, поблескивая очками. — Из вас поэты будут ли, мальчики»’; *Ары-бери силке тартып та турза, таар чек ле көдөрүлбейт* (ЭТ, К, 140) ‘Хотя и тянет, трясая, туда-сюда, мешок совсем не поднимается’.

Частица *чат* ‘совсем; совершенно’ соединяется только с глаголами и употребляется в препозиции: *Чат билип албай салала, эки учы түп-түвөй узуны бир аршын агаи ийген* (ТТ, Б, 45) ‘Совсем не зная [что делать], отправил палку длиной в один аршин, с одинаковыми концами’.

Частица *шык* ‘совершенно’ тоже соединяется с глагольными формами: *Эртечи балдарыны шык билинбей жүгүрүшкүлөп, чичкечек үндери нени де куучындажып, ша виашканын угуп-көрүп, сүүнүп отурды* (МК, АЕТ, 10) ‘Эртечи, слушая-глядя на то, как его дети, совершенно без памяти бегая, о чем-то разговаривая тонкими голосами, горланят, сидела радуясь’.

Сочетание *шык эдер* имеет значение ‘совершенно затихнуть (о чем-то звучащем)’.

Частица *эв* ‘самый’ употребляется с прилагательными (1), образуя сочетания, соответствующие превосходной степени имени прилагательного, и наречиями (2): (1) *Айлына эв жуук улусты кычырып жат* (ЖМ, ЖЖ, 100) ‘Домой к себе приглашают самых близких людей’; *Бу колхозты эв ле ыраак турлузы болгон* (УС, Ю, 50) ‘Это была самая дальняя колхозная стоянка’; (2) *Ол тапты эв ыраак чачкан* ‘Он бросил камень дальше [всех]’.

Таким образом, в данной работе мы рассмотрели усилительные частицы алтайского языка. Названные частицы имеют различную синтаксическую валентность, не сочетаются с послелогом и находятся в препозиции по отношению к слову, к которому относятся.

Обозначения текстовых источников

АА, ЖТЖ А. Адаров. Жаан телекейге жол. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979.

ЖК, АЖО Ж. Каинчин. Айлыбыс жавыс өзбөктө. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984.

ЖК, ЕЕС Ж. Каинчин. Естибисте Еч-Сүмер. — Горно-Алтайск: ГУ книжное издательство «Юч-Сюмер — Белуха» Республики Алтай, 2003.

ЖМ, ЖЖ Ж. Маскина. Жүрүмнү журуктары. — Горно-Алтайск: ГУ книжное издательство «Юч-Сюмер — Белуха» Республики Алтай, 2002.

- КБ, АБЮ К. Бидинов. Алкаган ырыс очогы. — Горно-Алтайск: ГУ книжн. изд-во «Юч-Сюмер — Белуха», 2007.
- КК, АЖ К. Кошев. Айгүнөт јер. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1967.
- МК, АЕТ М. Качкышев. Айыл үстинде тавдак. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1975.
- СМ, ЧЧ С. Манитов. Чалдыкпас чечектер. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1982.
- СС, Э С. Сартакова. Эрјине. — Горно-Алтайск, 1995.
- ТТ, Б Т. Торбоков. Быйанты. — Горно-Алтайск: ГУ книжное издательство «Юч-Сюмер — Белуха» Республики Алтай, 2007.
- ТШ, БЭИ Т. Шинжин. Ырыс экелген ижемји (Трудное счастье Кары). — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1986.
- УС, ЈО У. Садыков. Јайгы одуда. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984.
- ЭТ, К Э. Тоюшев. Күрлер. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тошакова Т.М. Союзы и частицы в алтайском литературном языке // Ученые записки ГАНИИИЯЛ. Вып. 4. — Горно-Алтайск, 1961. — С. 45—56.
2. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. — М.: Изд-во восточной литературы, 1961. — С. 429—434.
3. Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис). Под общ. ред. М.Ш. Ширалиева и Э.В. Севортыана. — Баку: изд-во «Элм», 1971. — С. 181—187.
4. Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. — М.: «Наука», 1978. — С. 269—271.
6. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. — Фрунзе: изд-во «Илим», 1987. — С. 385—400;
7. Грамматика хакасского языка. Под ред. Н.А. Баскакова. — М.: изд-во «Наука», 1975. — С. 245—252.
8. Татарская грамматика. Т. II. Морфология. — Казань: Татарское книжное изд-во, 1993. — С. 352—361.

ПЕРЕВОД ТЕРМИНОВ

Б.Ц. Чунгунов
кандидат филол. наук
Элиста, Россия

В синтагматическом плане нередко наблюдаются функционально-стилистические перемещения терминов. Лексико-семантические варианты значений одного и того же слова могут изменяться в зависимости от соотносительности его с системой языка в целом или с системой подязыка определенной отрасли знания. Под понятием "подязык" имеется в виду тематически ограниченная "совокупность всех единиц всех уровней строения языковой системы, которые используются в данной сфере общения". [1.с 58-59]

Надежность и адекватность представления значений словарных единиц обеспечивает функционально-стилистический анализ лексики подязыка. Функционально-стилистическому распределению лексики в языке и подязыках науки и техники, посвящено также немало исследований.

Исследования показали, что только в идеале термин однозначен и лишен синонимии и коннотаций. Даже при этом "идеальном" положении говорить о его полной переводимости - термин - термином - можно лишь в тех случаях, когда элементы терминологии находятся в естественном окружении, т.е. в научном стиле речи, в подязыке науки. В художественном же тексте термин обладает такими свойствами, что его однозначный и единственный перевод ведет к искажению художественной информации. "Миф о единственном значении термина и отсутствии у него синонимов нетрудно развеять простой словарной справкой - это хорошо видно в сопоставительном плане". [2.с 257]

Болгарскому термину палец в русском переводе (БРПС) соответствует "эквивалент" палец, кулак, кулачок, ротор, шкворень; русскому "палец" соответствует в английской терминологии pin, cam, flnger, cog. Pin переводится на французский язык chevile, clavette, essien, pivot, roupillon, а первое из французских соответствий chevile переводится на немецкий Pflock, Zapfen, Bolzen, Knöchel. Английское слово arm в нетерминологическом словаре (БАРС) представлено, по меньшей мере, пятнадцатью терминологическими русскими соответствиями; терминологический словарь дает гораздо больше соответствий.

Перевод термина, таким образом, не всегда дело простой замены слова иностранного языка словом переводимого языка. Переводить термины было бы легко и просто, если бы научная литература имела монопольное право на их употребление, и если бы каждый термин действительно имел терминологический эквивалент в любой паре языков.

Элементы терминологии (слова и словосочетания) все чаще встречаются за пределами научной литературы, т.е. они употребляются во всех жанрах. В эпоху научно-технической революции наука и техника стали, чуть ли не основными поставщиками новой лексики для современного общелитературного языка. Немало терминологии и в научно-популярной и научно-фантастической литературе. Не чужды терминологии беллетристика и поэзия. Это естественно, и объясняется тем, что трудовая деятельность играет ведущую роль в жизни любого человека, а стало быть, и персонажа художественной литературы, так что правдоподобное описание этой жизни пером художника неизбежно приводит к использованию языка, связанного с трудом и производством. [3. с405; 4.с 276]

В своей работе "Непереводимое в переводе" С.Влахов и С.Флорин рассматривают лексические единицы, являющиеся наименованиями денег в каждой стране, как однозначно переводимые, а вернее непереводимые. Валюта, денежная единица настолько тесно связана со всей страной, что является ее своеобразным символом. Если это лира, то она и передается как лира, если это песета, то везде будет значиться как песета. Но на самом деле оказывается, что такие наименования денег, как рупия, франк не являются единственными в своем роде, как, например йена или рубль. Рупия, казавшаяся характерным "представителем" Индии не является только принадлежностью Индии. Есть рупия бангладешская, бирманская, индонезийская, непальская, пакистанская, кабульская, маврикийская, мальдивская и Персидского залива (Катар, Оман, и Оман договорный). Франк является валютой 30 стран (в том числе 12 стран КФА - зоны французского франка), доллар - 31 страны, фунт -33 стран и т.д. Если нужно уточнить принадлежность той или иной валюты, следует приводить название валюты в сочетании: "швейцарский франк", «американский доллар" (официально доллар США), "кубинское песо" и т.д.

Поэтому следует, очевидно, систематизировать лексические единицы, являющиеся названиями денежных знаков, разделив их на реалии - деньги, строго индивидуальные, как

русский рубль, греческая драхма, польский злотый и на те, которые требуют уточнения их принадлежности к той или иной стране. [2.с165]

Многие денежные единицы по своему происхождению связаны с весовыми единицами, которыми измерялись в древности те или иные ценные материалы, в первую очередь, золото и серебро. Именно эти драгоценные металлы служили общим эквивалентом. Таков фунт, который до сих пор не утратил своего значения меры веса. Сохранилось слово драхма как мера веса, но только в аптечном деле. При переводе на другой язык нередко в непереводаемом языке обнаруживается слово, являющееся скорее переводом соответствующей реалии. Яркий пример - это английский pound. Вот как он выглядит в ряде языков: в русском фунт (стерлингов), в болгарском лира или фунт стерлингов, во французском livreSterling или leSterling, в испанском libraesterlina, в чешском libraesterlinku, в немецком языке - Pfund (Sterling); по существу pound - Pfund -фунт -livre -libra - перевод старой весовой меры.

При переносном употреблении реалия нередко утрачивает часть коннотативного значения. То же самое можно сказать и по поводу денежных единиц. В переносном смысле они утрачивают свою конкретность и материальную стоимость, приближаясь по значению к единицам второй группы, т. е. "не реалиям". Возьмем для примера словосочетание "грошовая" картина, где атрибут "грошовая" употреблен в значении "никудашный", "плохой", "безвкусный" или лее словосочетание стоит "гроши", что значит "малоценно, приобретаемое за пустяк". Иногда еще можно встретить такое употребление, как "копеечные книжки", ни "копейки нет" и т.д. Тем не менее, слово "копейка" в отличие от "грош" сохраняет какую-то долю национального колорита, в то время как слово "грош", употребляющееся в других славянских языках, потеряло национальный, русский, колорит.

"Копейка" является, следовательно, реалией. При переводе на другой язык это слово транскрибируется. Но выбор транскрибировать или нет должен стоять таким образом: если транскрибировать слово "копейка" это может привести к смещению смысла, так как, утратив конкретность обозначения и материальную сущность, слово "копейка" может не сохранить национальный колорит. Если же мы употребим это слово при описании нерусской действительности, слово это в транскрипции не будет нести в себе информацию, которая появляется при описании русской действительности. Следовательно, недопустима и транскрипция, и невозможность передачи этим словом колорита при переводе. Поэтому при подобной ситуации вернее всего передавать замену денежной единицы функционально аналогичным словом, являющимся названием денег второй группы (например, "деньги"; "средства", "пособие" и т.д.), которые являются нейтральными единицами. Чаще всего это родовые понятия. При более широком обобщении можно передавать словами "мало", "много", или, наконец, опустив трудно поддающуюся переводу валюту. Например, во фразе "все равно, что найти 100 тысяч рублей", "рубли" можно безболезненно опустить. [2.с165]

Название монеты, которое отражает национальную специфику, входит в состав целого ряда фразеологизмов немецкого языка.

Например: jedenPfenning (dreimal) umdrehen-беречь каждый пфеннинг, быть экономным.

Zweitens bin ich kein Geizkragen! Ich bin sparsam, das habe ich von meinem Vater, der mußte den Pfenning dreimal umdrehen. (D. Noll);

AufdenPfenningsehen - считать каждый пфеннинг (каждую копейку), дрожать над каждой копейкой; keinenPfenningwertsein - гроша ломаного не стоить; NichtfürfünfPfenning ! - Нисколько ! Ничуть! Нивмалейшейстепени!

Wer den Pfenning nicht ehrt, ist des Talers nicht wert. – посл. (буквально - Кто не почитает пфеннинг, тот не достоин и талера.)

В современном немецком языке есть ряд фразеологизмов со стержневым словом Mark:dielumpigenpaarMark - разг., пренебреж. какие-то жалкие гроши;aufjedeMarksehen - считать каждую марку (каждый рубль);

jede Mark umdrehen - бытьэкономным.

При исследовании подязыка "Экономика", как особой сферы производственно-хозяйственной деятельности человека, функционально выделяется лексика нейтральная (межстилевая, общепотребительная), общенаучная (обслуживающая область общественно-политического знания) и специальная (передающая информацию о такой деятельности, которая рассматривается как "товарно-денежные отношения" людей).

Выделяемые в специальных текстах, в синтагматике, лексические слои принадлежат определенному слою лексики в системе языка. Это же подтвердили газетные тексты, подвергнутые лексико-семантическому анализу на предмет употребления терминологии по экономике. Функционируя как экономический термин, он (термин) выступает в своем основном значении, иногда приобретая дополнительное значение, которое может развиваться на базе общелитературного языка.

Allein der Deutsche Aktienindex gewann im Wochenverlauf 2,09 Prozent ... Die Wall Street verlor am Freitag in der Spitze bis zu 100 Punkte, per Saldo bleibt aber noch ein Wochengewinn von 1,3 Prozent ("Die Welt, August 4, 1997, s.5).

Только немецкий индекс курсов акций повысился в течение недели на 2,09%...Курс акций на Уоллстрит снизился в пятницу по отдельным предельным значениям до 100 пунктов, и все же недельное сальдо оказалось положительным со значением 1,3%.

Deshalb wird bei Wanzl laufend in die Modernisierung der Produktion statten investiert, um bei der Fertigung Kosten zu sparen. ("SüddeutscheZeitung", August 4, 1997, s.7).

Поэтому под Ванцлом непрерывно инвестируется в модернизацию производственных предприятий, чтобы снизить производственные издержки.

Выделение терминов экономической лексики по трем стилям: нейтральная (общеупотребительная) лексика, общенаучная и специальная (строго терминологическая) – позволяет увидеть, что слово, функционируя как экономический термин, может употребляться и как общелитературное слово:

Die Kommerzbank - Titel, um die sich aufgrund des fehlenden Großaktionärs zumeist die Übernahmespekulationen ranken, werden derzeit 60 Prozent höher als zu Jahresanfang an der Börse notiert. ("FrankfurterAllgemeine", August 4, 1997, s.6)

Ценные бумаги «Коммерцбанка», вокруг которого по причине отсутствующего крупного акционера чаще всего вьются спекуляции по приемке, имеют котировку на 60 % выше, чем в начале года.

Neben den Fonds stellen in Amerika auch private Financiers in großem Stil Risiko-Kapital bereit. ("FrankfurterAllgemeine", August, 4,1997, s. 6)

Наряду с фондами и частные банкиры в Америке предоставляют с большим размахом капитал, вкладываемый в предприятие, связанное с риском.

...die erste Phase ist die Korrektur der nach der Kaufkraftparitätentheorie berechneten dreißigprozentigen Überwertung der D-Mark.) (FrankfurterAllgemeine, August 4, 1997, s.4)

... первая фаза - корректировка 30-процентной переоценки немецкой марки, подсчитанная по теории паритетной покупательной способности.

High Tech Produkte: Flugzeuge und Hoch-Tech-Produkte werden in Bayern hergestellt. ("SüddeutscheZeitung", August 4, 1997, s.6)

Продукты высокой технологии: Самолеты и продукты высокой технологии производятся в Баварии.

Любой термин в общественно-научной литературе может быть использован в своем первоначальном значении. Что же касается специальной терминологии, то она показала себя неоднородной. Во-первых, выделяются исконно немецкие экономические слова и заимствованная лексика. Как известно, в процессе формирования терминов лексические единицы общелитературного языка используются для номинации как общенаучных, так и специальных понятий: - dieKonjunktur - слово общелитературной лексики, обозначает "конъюнктура", "стечение обстоятельств". Это же слово можно представить как "член общенаучного фонда", особенно в значении "стечение обстоятельств". Как экономический термин оно означает "экономический спад".

Возьмем английское слово "duty". Как слово общелитературного узуса означает "долг", "моральное обязательство", как общенаучный термин означает "функция, обязанность", как экономический термин "пошлина".

Французское слово tranche - в общелитературном значении выступает как "часть целого", "отрезок чего-то", как общенаучное слово может выступить в тексте в значении "серия чисел", в подязыке "экономика" означает "доля на кредит" и в этом значении употребляется почти во всех европейских языках, став интернациональным словом.

Слова общелитературного языка функционируют в этих двух пластах лексики - научно-техническом (или же, как мы называли выше общенаучном также) и специальном стиле подязыка характеризуются определенными признаками, такими как определенное своеобразие семантики и валентных свойств.

Рассмотрим вопрос об особенностях семантики и валентных признаков слова при его включении в терминологическую систему на примере нескольких слов английского языка: motion, speed, value. При переходе в специальную терминологию, эти существительные претерпевают семантическую трансформацию, связанную с переосмыслением общелитературного или общенаучного значения. Соотношение основных значений motion - движение, speed - скорость и value - ценность в общелитературном языке, общенаучном и специальной терминологии таково:

Таблица

Функциональные пласты	Существительные		
Общелитературная лексика	Motion	speed	value
	Движение	скорость	ценность
Общенаучная лексика	Motion	speed	value
	Движение	скорость	величина
Специальная терминология (область знания)	Motion	speed	value
	голосоведение(муз.) ходатайство (юр.)	светосила (оптика, т.е. физика) чувствительность (химия)	стоимость (экономика)

Итак, из этой таблицы мы видим, что первые два существительных сохраняют свои значения в общелитературной и общенаучной лексике, трансформируясь в своей семантике лишь в области определенного знания, т.е. как термины. Третье же существительное трансформирует свою семантику в двух пластах: общенаучном и терминологическом.

Таким образом, можно видеть, что включение слова в систему специальной терминологии может быть связано со следующими процессами:

1.Переосмысление общелитературного слова (на примере motion- "ходатайство") или общенаучного слова (на примере speed -"чувство");

2.Специализация общелитературного слова (на примере value -"стоимость") или общенаучного слова (speed - " светосила");

3.Сужение и специализация общелитературного слова (на примере motion - "голосоведение" как музыкальный термин).

Изменение семантики слова является одним из способов терминообразования, но в системе всех средств языка, служащих для номинации новых понятий. Но этому виду терминообразования отведено достаточно скромное место. [5,с88-94] В процессе формирования терминологических систем в языке ведущая роль принадлежит не семантическому, а синтаксическому способу терминообразования - на основе реализации валентных свойств лексики общенаучного фонда. Большинство научных понятий получили наименование на основе возникновения новых словосочетаний, организующим центром которых, как правило, является слово - термин общенаучного фонда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Береснев С.Д. О взаимоотношении субъязыков и функциональных стилей.-НДВШ: Филологические науки, 1981.- N 6
2. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе.-Москва: Международные отношения, 1980.- 342с.
3. Будагов Р.А. Введение в науку о языке.- Москва: Наука, 1980.- 207с.
4. Головин Б.Н. Термин и слово.- Горький, 1980.-.197с.
5. Никольская Л.А. Семантика слова и его валентные свойства в терминологии // Системные описания лексики германских языков. -Ленинград: ЛГУ, 1978.- Вып.2.- С.88-94.

SOME PECULIARITIES OF ENGLISH GERUND USE

D. Shurentsetseg
School of Foreign languages and culture
Khovd University
E-mail: Shur_13@yahoo.com

Key words: Gerund, verbs, nouns, usage, function, frequency, part of sentence, group, classification

In every language nouns and verbs play most important role in a sentence. There are words that named Gerund and these are used not only as a noun but also as a verb in English.

A gerund is a verbal that ends in *-ing* and functions as a noun. [4:303]

The gerund has characteristics of both the noun and the verb, also it has active and passive voice and present and perfect forms. Like a noun it can be subject, object and attribute of a sentence. [6:9] So gerunds can function as a subject, object, attribute, adverbial, and predicate and takes prepositions. The classifications of using gerund are listed below:

A. After certain verbs.

For example: Admit - He *admitted stealing* the money. - Он признал, красть деньги

B. After prepositions. [6:122] Also it is used after verb + preposition, noun+ preposition, adjective+ preposition and adverbs.

B.1. Preposition+ gerund

For example: About- He *talked about giving* up working here. - Он говорил о том, чтобы прекратить работать.

After- *After concluding* the contract, the representative of the company left Ulaanbaatar. - После заключения контракта, представитель компании оставил Улан-Батор.

For - A thermometer is an instrument *for measuring* temperature. - Термометр является инструментом для измерения температуры.

B.2. Verb+preposition + gerund

For example: Apologize for- He *apologized for having* waited so long. - Он извинился за то, что долго ждал.

Insist on- Society *insists on learning* English. - Общество настаивает на изучении английского языка

B.3. Noun+preposition+gerund

For example: Advantage of- He took *advantage of going* to Australia last year. - Он воспользовался идеей в Австралии в прошлом году.

Idea of- You should accept my *idea of opening* a new branch of our shop. - Вы должны принять мою идею открытия нового филиала нашего магазина.

B.4. Be+adjective+preposition+gerund

For example: Be fond of- I am *fond of collecting* marks. - Я любил сбор знаков

Be good at- He was *good at writing* in English. - Он был хорошо писать на английском языке

C. After certain expressions.

For example: Can't help- I can't help *telling* you about it. - Не могу помочь, говоря вам об этом.

It's no use- It's no use *phoning* him, he's gone away. - Это не использовать звонить ему, он ушел.

D. After adjective without prepositions.

For example: He was busy *doing* his homework. - Он был занят делать свою домашнюю работу.

She is angry *shouting* at her children. - Она злится, кричать на своих детей

E. After definite and indefinite articles.

For example: *The blowing* of the wind makes him shiver. - Дует ветер делает его дрожь.

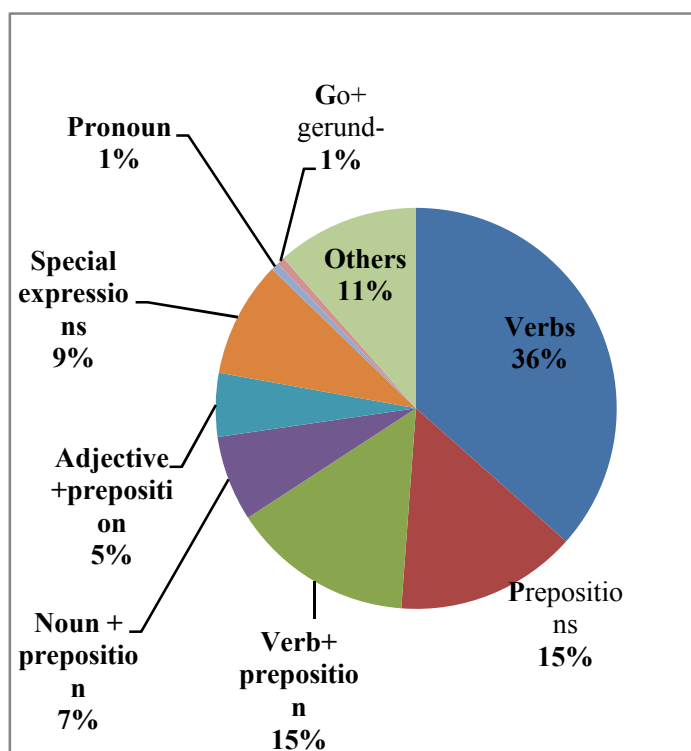
The takings were down this week in the shop. - Выручка была в низна этой неделе в магазине.

F. After verb go.

For example: Go fishing- Most men like to *go fishing* in their free time. - Большинство мужчин хотели сходить на рыбалку в их свободное время.

Go hunting- In some provinces one is not allowed *go hunting*. - В некоторых провинциях, которые не разрешается ходить на охоту.

We have collected 800 sentences in order to find out which classification of gerund usage is the most dominants from many books as "The revolution of the spirit", "Sleeping Murder", "The constitutions of USA", "Genghis khan", "Alice in wonderland", "Old Yeller". The following diagram and table show which classification is the dominant in sentences have occupied.

Classification of words followed by gerund	Number of examples	Percentage rates
Verbs	29	36.5%
Prepositions	11	14.6%
Verbs + Prepositions	11	14.6%
Noun + Prepositions	55	6.87%
Adjective+Prepositions	41	5.17%
Тусгай хэллэг	75	9.37%
Биеийн төлөөний үг	5	0.62%
Go+gerund	5	0.62%
Others	92	11.5%
SUM	80	100%

In order to find out which classification is the most dominant we have collected 800 English sentences. Among these sentences, for example, the usage **Verb + Gerund** was the most dominant one (with 292 examples out of 800 examples or 36.5%). Also we have found out verb + preposition has total 117 examples or 14.62% of the research materials.

Finally we have drawn the following conclusions.

- A Gerund is a base form of a verb+ing. The gerund has characteristics of both the noun and the verb, also it has active and passive voice and present and perfect forms. Like a noun it can be subject, object and attribute of a sentence. Gerund are followed by verbs, special expressions, adjective, prepositions, adjective, noun or verb+preposition and verb *go* /идгн/.
- According to the data on our source material, total 292 example sentences or 36.5% out of 800 example sentences. It is proved that gerund is mostly used with certain verbs. We consider that studying usage and function

of Gerund is useful and needs further study in and in depth. It is also necessary to do research works on how gerunds function as parts of a sentence and which type of stylistics it is mostly used in.

Резюме

В этой статье мы изучили использование Герундии и слова, часто употребляющиеся с герундами. Герундия имеет основные черты и существительного и глагола. Они как глагол бывают активного и пассивного залога, настоящего и прошедшего времени, совершенного и несовершенного вида. Как существительное могут являться подлежащим, дополнением и определением в предложении. Также нами выявлена особенность употребления герундов с глаголами, являясь как постоянный компонент устойчивого глагольного сочетания. И так выявление данного употребленного герундии является главным результатом нашего исследования.

BIBLIOGRAPHY

1. Amarzaya G. Theoretical courses of English. UB, 2009
2. Batchuluun D. A contrastive grammar of Mongolian and English. UB, 2006
3. Oyuntsetseg. J. English grammar .UB, 2004.
4. Sumiya. Ts English Syntax. UB, 1999.
5. Gun-Uils. D A contrastive grammar of English and Mongolian. UB, 2007.
6. Bruno Nauer- English grammar in a Nutshell, 1999
7. Kate William, Crash landing, New- York, 1985
8. Agatha Christie, Sleeping Murder. New- York, 1981
9. Akim. D Oxford English-Mongolian dictionary UB, 2006

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ ЛЕКСИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ: ПРОБЛЕМА СООТНОШЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ И РЕАЛЬНЫХ СЛОВ В РАМКАХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

М.Г. Шкуропацкая дотор филол. наук,
Т.В. Жукова канд. филол. наук
(Бийск, Россия)

Опубликованные в 50-е годы XX столетия известные работы Г.О. Винокура и В.В. Виноградова [1; 2; 3] стимулировали полное описание словообразовательной системы в рамках системно-структурного направления (аналитической грамматики). Полно и подробно были описаны словообразовательные типы, гнезда, словообразовательные категории, парадигмы, цепочки. Была выработана система понятий и терминов морфемики и словообразования, используемых в данных описаниях. Вместе с тем, первичная инвентаризация материала, осуществленная в рамках аналитического метода, открыла новые перспективы исследования. «Актуальными задачами становятся выявление общих особенностей организации отдельных подсистем и системы в целом, новых возможностей словообразовательного механизма в соотношении с реализацией этих возможностей в узуальной и окказиональной лексике [4, с. 4]. В данной статье, посвященной двум комплексным единицам словообразовательной системы – словообразовательным типам и словообразовательным гнездам – предпринята попытка способствовать решению, прежде всего, второй из названных задач.

Описание не только реализованного, но и возможного выдвигалось в качестве задачи лингвистики еще со времен В. фон Гумбольдта, который писал, что «помимо своих уже оформившихся элементов, язык в своей гораздо более важной части состоит из способов, дающих возможность продолжить работу духа и предначертывающих для этой последней пути и формы. Его элементы, приобретая устойчивую оформленность, образуют в известном смысле мертвую массу, но эта масса несет в себе живой росток бесконечной определмости. Поэтому в каждый момент и в любой период своего развития язык, подобно самой природе, представляется человеку – в отличие от всего уже познанного и продуманного им – неисчерпаемой сокровищницей, в которой дух всегда может открыть что-то еще неведомое, а чувство – всегда по-новому воспринять что-то еще не прочувствованное» [5, с. 82].

Соотношение возможного и реализованного рассматривалось и в рамках структурализма. Наиболее определенно высказывался об этом Л. Ельмслев, который полагал, что задачей лингвистической теории является создание метода непротиворечивого и исчерпывающего описания текста, который бы позволил понять и описать не только уже известные факты, но так же и те, которые могут потенциально выступать в текстах, ранее лингвисту не известных. «Лингвистическая теория должна использоваться не только для описания любого текста, составленного на определенном языке; на основе информации, которую она

(теория) дает о языке вообще, она должна быть полезна для описания и предсказания любого возможного текста на любом языке» [6, с. 277]. Данная идея сохраняет свою особую значимость в рамках лингвистической прогностики. По мнению А.А. Кретьева, критерием лингвистического существования единицы является не просто представленность ее в речи, а выводимость ее из системы данного языка, соответствие этой системе. Язык как семиотическое образование представляет обществу бесконечные возможности, так как бесконечно количество пустых клеток системы [7].

Применительно к словообразованию задача описания не только реализованного, но и возможного ставилась в работах Я.Гримма и Ф. де Соссюра. Пожалуй, наиболее максималистски высказывался по этому поводу Я. Гримм в «Немецкой грамматике»: «Учение о словообразовании должно выявлять модели, то есть изучать, «какие производные могут возникнуть», фиксировать же, какие производные «возникают в действительности, - задача словарей» [8]. Известным является высказывание Ф. де Соссюра: «Импровизируемое мною слово... уже существует потенциально в языке..., а его реализация в речи есть факт незначительный по сравнению с самой возможностью его образования» [9, с. 200].

На эту тему также неоднократно писали современные лингвисты [4; 10; 18;]. Немецкий лингвист Й. Форман отмечал, что словообразование нельзя рассматривать как чисто дескриптивную дисциплину, берущую за основу корпус имеющихся в языке единиц и не учитывающих словообразовательных возможностей [18]. Е.А. Земская в главе «Валентность морфем и понятие продуктивности» пишет: «Описывая словообразование, необходимо изучить не только то, что реально существует, но и то, что возможно хотя лексически не представлено. Такое изучение поможет обнаружить расхождение между потенциальными возможностями системы словообразования и тем, как их реализует норма языка и узус. Только такое рассмотрение дает полное представление о системе словообразования данного языка» [11, с. 210]. Такое описание словообразовательной системы было осуществлено И.С. Улухановым в монографии по словообразованию, во Введении к которой автор отмечает: «в идеале словообразовательная система должна быть представлена как организованная совокупность реализованных и потенциальных единиц, то есть как совокупность возможностей (или «клеток»), одни из которых реализованы («заполнены»), а другие не реализованы («пустуют»)» [4, с. 7]. Таким образом, нереализованные единицы составляют равноправную по отношению к реализованным часть описания. При этом заключение о возможности/невозможности существования единиц может делаться на основе изучения реальных единиц, степени их распространенности, продуктивности и соотношений между ними. В результате изучения реализованных единиц выявляются общие закономерности организации системы, которые указывают на наличие нереализованных единиц, возможность реализации которых этими закономерностями предусмотрена.

Многочисленные пустоты, запрограммированные системой – ничто иное как лакуны, которые могут быть компенсированы (или заполнены) словами, образованными в пределах словообразовательных типов (или окказиональными словами).

Исследование системных лагун связано с учетом основных свойств лексических единиц, их связей и отношений, прежде всего парадигматических системных отношений. Существование в системе языка лексических лексико-деривационных и лексико-грамматических парадигм определяет наличие некоего структурированного смысла в системе языка – потенциальных семем (по терминологии И.А. Стернина). «Определенная парадигма формирует данный смысл в системе языка, подготавливает его для системы номинации, формирует достаточно четко его компонентный состав, однако самостоятельной лексемы подобная потенциальная семема не получает, что и оставляет ее в ранге потенциальной» [12].

Понятие потенциальной семемы близко понятию «структурного значения», или «значимости» (Ф. де Соссюр). В качестве иллюстрации системных лагун обычно используются деривационные парадигмы, формирующиеся по законам грамматической и словообразовательной аналогии. Аналогия, таким образом, создает условия повторения форм, понимаемых как сходные в каком-либо отношении. Но именно в таком расширительном смысле «аналогию можно трактовать и как лежащую в основе множества мыслительных, ментальных процессов, то есть в качестве особых механизмов всей деятельности с информацией в сознании человека» [13, с.16]. Такое рассмотрение аналогии имеет прямое и непосредственное отношение к тому, что здесь утверждается относительно действия по аналогии в словообразовании. Вслед за Е.С Кубряковой, мы полагаем, что в основе большинства ментальных актов лежит именно аналогия – следование некоторому знакомому по предыдущей практике взаимодействия человека со средой образцу. «Это позволяет охарактеризовать механизм действия по аналогии как повтор схемы, программы, модели и т.п., принимаемых за своеобразный эталон поведения человека, по образцу и подобию с которым они осмысливаются» [13, с. 17]. Вся область словообразования является областью аналогического выравнивания новых единиц, а словообразовательная модель (словообразовательный тип) может интерпретироваться как формула повторения особого конкретного образца в результате его распространения на то или иное число случаев.

Словообразовательные отношения между словами могут рассматриваться как один из видов системных отношений в лексике. Эта особая ось структурной организации лексики, которая получила название эпидигматической (вслед за Д.Н. Шмелевым [14, с. 225]). Поэтому словообразовательные лакуны могут являться (но не обязательно являются) одновременно и лексическими лакунами. Например, лексической и словообразовательной лакуной одновременно является отсутствие системно возможного

названия опредмеченного признака у прилагательного *голый*. Для названий частей тела (*голая шея, голая нога, голое лицо*), других неодушевленных предметов (*голая степь, скала, стена, голое дерево*) и явлений (*голая правда, голые факты*) название опредмеченного признака отсутствует как в словообразовательной, так и в лексической системе. Однако по отношению к человеку роль такого названия может в лексической системе выполнять слово *нагота* (*голый человек – его нагота*). В данном случае речь идет только о словообразовательной нереализации потенциальной семемы (о словообразовательной лакуне) и о возможной ее лексической замене.

Наряду с понятиями «словообразовательная лакуна», «лексическая лакуна» в близком значении употребляется термин «иллогизм» (термин Г.В. Быковой). Если лакуны – это своего рода значимые пустоты (семемы, не выраженные лексемами), то иллогизмы – это противоречащие логике пустоты (наличие концепта при отсутствии семемы и лексемы). Например, в языке «отсутствуют названия помещений для воробьев, ворон, сорок, галок, соловьев, снегирей, дятлов, жаворонков, кукушек, чаек, ласточек, цапель и многих других птиц, не разводимых человеком и не живущих в неволе (ср.: курятник, гусятник, голубятня, попугайник и др.)» [15, с. 133-134], так же как нет названия мяса стервятников, дроф, сов, филинов, ворон, сорок и других птиц, поскольку оно не съедобно или не принято в русской кулинарной традиции.

Рассматривая явление лакунарности с этих позиций, мы полагаем, что наличие в словаре пробелов, лакун при том, что место для них подготовлено самой лексико-словообразовательной системой, не есть нарушение действия закона аналогии, как может показаться на первый взгляд, а, напротив, одно из его проявлений, реализующееся в антиномии означающей и означаемой стороны языкового знака, узуса и возможностей системы, кода и текста, двух функций языка – информативной и экспрессивной.

Рассмотрим фрагмент типовой словообразовательной парадигмы существительных – названий живых организмов и ее конкретные реализации на примере имен существительных, полученных методом сплошной выборки из Словообразовательного словаря русского языка [16] (см. табл.1) с указанием потенциальных слов (словарных лакун), которые в таблице помещены в круглые скобки, и иллогизмов, обозначенных «дефисом».

Табл. 1.

Конкретная словообразовательная парадигма существительных – названий живых организмов (фрагмент)

Исходное существительное	Словообразовательное значение				
	Самка	Детеныш	Уменьшительность	Увеличительность	Оценочность
аист	(аистиха)	(аистенок)	(аистик)	(аистище)	(аистишка)
акула	(акулиха)	(акуленок)	(акулочка)	(акулища)	(акулишка)
барс	барсиха	барсенок	(барсик)	(барсище)	(барсишка)
барсук	Барсучка/барсучиха	барсученок	(барсучок)	(барсучище)	(барсучишка)
бегемот	(бегемотиха)	(бегемотенок)	бегемотик	(бегемотище)	(бегемотишка)
бекас	(бекасиха)	(бекасенок)	бекастик	(бекасище)	(бекасишка)
белка	(бельчиха)	бельчонок	белочка	(бельчище)	(бельчишка)
бизон	бизониха	(бизоненок)	(бизончик)	(бизонище)	(бизонишка)
бобр	бобриха	бобренок	(бобрик)	(бобрище)	(бобришка)
буйвол	буйволица	буйволенок	(буйволик)	(буйволище)	(буйволишка)
вепрь	(веприха/веприца)	(вепренок)	(веприк)	веприще/веприна	(вепришка)
верблюд	верблюдица	верблюжонок	(верблюдик)	верблюдище	(верблюдишка)
вол	-	-	-	(волище)	(волишка)
волк	волчиха	волченок	волчок	Волчище	(волчишка)
воробей	воробыха	(воробьенок)	Воробушек/воробушка	(Воробьище)	(воробьишка)
ворон	Ворона/ворониха	вороненок	воронушка	(воронище)	(воронишка)
выхухоль	(выхухолиха)	(выхухоленок)	-	(выхухолища)	(выхухолишка)
вьорок	(вьюрочиха)	(вьюроченок)	вьюрочек	(вьюрочище)	(вьюрочишка)
гага	(гагица)	(гагенок)	(гагочка)	(гагища)	(гагишка)
гагара	(гагариха)	(гагаренок)	(гагарочка)	(гагарища)	(гагаришка)
глухарь	глухарка	глухаренок	глухарек	(глухарище)	(глухаришка)
голубь	Голубица/голубка	голубенок	голубок	(голубище)	(голубишка)
гриф	(грифиха)	(грифенок)	(грифик)	(грифище)	(грифишка)

гусь	гуска	гусенок	гусек	(гусище)	(гусишка)
дельфин	(дельфиниха)	(дельфиненок)	(дельфинчик)	(дельфинище)	(дельфинишка)
джейран	(джейраниха)	(джейраненок)	(джейранчик)	(джейранище)	(джейранишка)
дикообраз	(дикообразиха)	(дикообразенок)	(дикообразик)	(дикообразище)	(дикообразишка)
дрозд	(дроздыха)	дрозденок	(дроздик)	(дроздище)	(дроздишка)
дятел	(дятлиха)	дятленок	(дятлик)	(дятлище)	(дятлишка)
еж	ежиха	еженок	ежик	(ежище)	(ежишка)
енот	Енотка/(енотиха)	(енотенок)	(енотик)	(енотище)	(енотишка)
ерш	ершиха	ершенек	ершик	ершище	ершишка
ехидна	-	(ехидненко)	(ехидночка)	(ехиднища)	(ехиднишка)
жаворонок	(жаворониха)	(жаворонченок)	жавороночек	(жаворонище)	(жаворонишка)
жеребенок	-	-	жеребеночек	(жеребенище)	(жеребенишка)

Если в качестве критерия для разграничения потенциальных слов от реальных использовать критерий лексикографической зафиксированности слова, то обнаруживается, что невыраженного в языке гораздо больше, нежели выраженного. Мы считаем, что более достоверным лингвистическим источником при дифференциации потенциальных и реальных слов в словообразовательной парадигме могут служить поисковые системы Интернета [17]. Рассмотрим, как представлены в текстах Интернета производные слова, которые не отмечены в «Сводном словаре» (см. табл. 2). В таблице они набраны курсивом (Поисковая система «Яндекс», данные на 14 июня 2013).

Табл. 2.
Конкретная словообразовательная парадигма существительных – названий птиц (фрагмент)

Исходное существительное	Словообразовательное значение				
	Самка	Детеныш	Уменьшительность	Увеличительность	Оценочность
Воробей – 3 млн.	<i>Воробьица – 2 млн. Воробиха – 10 тыс.</i>	<i>Воробьенок – 6 тыс.</i>	Воробушек – 276 тыс./воробушка – 269 тыс.	<i>Воробьище - 2002</i>	<i>Воробьишка – 25 тыс.</i>
Ворон – 3 млн.	Ворона – 3 млн./ворониха -14 тыс.	Вороненок – 74 тыс.	Воронушка – 8 тыс.	-	-
Голубь – 3 млн.	Голубица – 58 тыс./голубка – 1 млн.	Голубенок – 25 тыс.	Голубок – 2 млн.	-	<i>Голубишка – 1 тыс.</i>
Гусь – 3 млн.	Гуска- 60	Гусенок – 306 тыс.	гусек	-	<i>Гусишка - 58</i>
Аист – 2 млн.	<i>Аистиха – 3 тыс.</i>	<i>Аистенок – 228 тыс.</i>		<i>Аистище - 2</i>	-
Дрозд – 2 млн.	<i>Дроздыха – 2 тыс.</i>	Дрозденек – 2 тыс.	<i>Дроздик – 9 тыс.</i>	<i>Дроздище -259</i>	<i>Дроздишка - 621</i>
Дятел – 2 млн.	<i>Дятлиха - 778</i>	Дятленок - 705	<i>Дятлик – 9 тыс.</i>	<i>Дятлище - 158</i>	<i>Дятлишка - 2</i>
Жаворонок – 2 млн.	<i>Жавороница - 142</i>	<i>жавороненок - 367</i>	Жавороночек -6 тыс.	<i>Жаворонище -1</i>	-
Журавль – 2 млн.	Журавлиха – 51 тыс.	Журавленок -42 тыс.	Журавлик – 418 тыс.	<i>Журавище - 3</i>	-
Глухарь – 1 млн.	Глухарка – 13 тыс./ <i>глухарица - 105 / глухариха - 599</i>	Глухаренок – 2 тыс.	Глухарек -	-	<i>Глухаришка – 1 тыс.</i>
Бекас – 460 тыс.	<i>Бекасица – 1 тыс.</i>	<i>Бекасенек - 648</i>	Бекасик – 3 тыс.	<i>Бекасище - 25</i>	<i>Бекасишка - 125</i>
Гагара – 155 т.	-	<i>Гагаренок -</i>	<i>Гагарочка – 1 тыс.</i>	-	-

Как видно из таблицы, многие слова, относящиеся к категории потенциальных, на самом деле являются реальными словами, с различной частотностью употребляющимися в речи. Опираясь на данные Интернета, можно выявить среднестатистическую характеристику реализации каждого словообразовательного типа: например, наиболее продуктивной при образовании производных слов со значением «самка животного» является модель на *-иха*, которая конкурирует в отдельных случаях с моделью на *-ица* и *-ка*.

Заполняя лакуны в парадигме производных имен со значением «увеличительности» и «оценочности», мы легко обнаруживаем закономерности, обуславливающие количественные корреляции: убывание частотности при образовании производных со значением «увеличительности» от имен существительных, обозначающих птиц небольшого размера; и убывание частотности при образовании производных с оценочным значением «уничижительности» по сравнению со значением «ласкательным», например: воробушек – 276 тыс. / воробышка – 25 тыс., голубок – 2 млн. / голубишка – 1 тыс., дроздик – 9 тыс. / дроздишка – 621, дятлик – 9 тыс. / дятлишка – 2. Такие свойства дериватов обусловлены их лексическими особенностями, «восходящими» чаще всего к внеязыковым свойствам означаемого, его роли в жизни и сознании человека.

Континуальность данного источника дает возможность системно описать потенциал варьирования и синонимии словообразовательных типов. Мы можем, например, получить картину конкуренции словообразовательных типов при образовании производных с определенным типом значения. Сопоставительный анализ конкурирующих типов позволяет дать прогностические оценки их конкуренции. Так, словообразовательный тип на *-иха* обладает высокой системной продуктивностью. Однако в каждом конкретном случае эмпирическая продуктивность типа может быть снижена, благодаря наличию в языке конкурирующих форм: голубка – 1 млн., / голубица – 58 тыс., воробыца – 2 млн. / воробыха – 10 тыс. Высокая частотность данных форм связана в языке, вероятно, с определенной традицией их употребления, сформировавшейся в рамках данной культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959.
2. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования // Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. М., 1975.
3. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. М., 1975.
4. Улуханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. М., 1996.
5. Гумбольдт Вильгельм фон. О различии строения человеческих языков и о влиянии на духовное развитие человечества // Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию.
6. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960.
7. Кретов А.А. Основы лексико-семантической прогностики: дис. ... д-ра филол. наук. – Воронеж, 1993.
8. Grimm Я. Из предисловия к «Немецкой грамматике» // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. I. М., 1960.
9. Соссюр Фердинанд де. Труды по языкознанию. М., 1977.
10. Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. М., 1961.
11. Земская Е.А. Валентность морфем и понятие продуктивности // Современный русский язык, М., 1981.
12. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001.
13. Кубрякова Е.С. Роль аналогии в порождении новых производных слов // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование: Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов (Москва, МГУ имени М.В. Ломоносова, филологический факультет, 24-26 марта 2009 года) / Под ред. проф. Е.В. Петрухиной. – М.: Изд-во Моск ун-та, 2010.
14. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М., 1977.
15. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лингвистической системологии. – Благовещенск, изд-во БПГУ, 2004.
16. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. М.: Рус. яз. 1985. – Т. 1.
17. Голев Н.Д. Поискные системы Интернета как лингвистический источник (на примере решения некоторых теоретических и прикладных вопросов русского словообразования) // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование: Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов

СИСТЕМНЫЕ СВОЙСТВА КИНЕМАТИЧЕСКИХ РЕЧЕНИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

Б.Энхжаргал, Ховдский госуниверситет, Монголия

Кинематические речения (КР) языка – это манифестация кинесических средств коммуникации (КСК). Кинесика – совокупность кинем – значимых жестов, мимических, пантомимических движений, входящих в коммуникацию в качестве компонентов при непосредственном общении коммуникантов (Большой энциклопедический словарь).

КР представляют собой **системный феномен**, что проявляется в реализации их системных отношений.

КР – фрагмент языковой системы, характеризующиеся **внутрисистемными отношениями их семантическим связям**: синонимия, антонимия, омонимия, паронимия, энантиосемия.

КР русского языка бывают однозначными и многозначными. Небольшое количество КР русского языка составляют **однозначные** КР: плевать через левое плечо три раза, присесть на дорогу, воздушный поцелуй, отпрянуть, смотреть в одну точку, указывать на дверь.

В зависимости от непрямого описания двигательного акта определенной кинемы в ее языковой манифестации, большинство сенсуальных речений бывают неоднозначными, так как одним и тем же сенсуальным речением описываются, как правило, не менее двух кинем, каждая из которых вербализуется разными СР. Например, сенсуальное речение русского языка «сделать жест пальцем» может описывать СР: «погрозить пальцем», «показать большой палец», «поманить пальцем», «показать мизинец», «поднять указательный палец».

В связи с особенностью отражения кинем вербальными средствами, **несколько речений обозначают одну кинему**: поднять брови – приподнять / вскинуть / взметнуть брови, брови ползут вверх; вздернуть голову – вскинуть / задрать / отбросить голову; становиться на колени – опускаться / (по) валиться / падать / упасть, броситься на колени или **одно и то же речение имеет несколько значений**: КР «схватиться за голову» имеет значения: ужас, отчаяние, растерянность; КР «почесать в затылке» – недоумение, удивление, раздумье, стремление найти верное решение в сложной ситуации; КР «всплеснуть руками» – удивление, сильное огорчение, возмущение, страх, отчаяние и радость. Таким образом, большинство КР являются **многозначными**.

Связь значений многозначного КР отражает системный характер семантической связи между КР. Многозначность КР иногда возникает на основе метафоризации: значение КР «поднять руку», выражающее согласие или несогласие с предложением адресанта или желание высказаться в публичной обстановке, может передавать желание стать пассажиром попутной машины.

Русский язык богат **синонимичными** КР. КР, обладающие близкими или тождественными значениями, вступают в синонимические отношения по их семантическим связям. Группа близких или тождественных по значению КР образует синонимический ряд КР. Например, значение того, что жестикулирующий не хочет слушать собеседника выражается следующими КР: опустить глаза вниз, опустить очи вниз, опустить глаза долу, опустить очи долу.

Стержневым в данной группе является стилистически или семантически нейтральное речение «опустить глаза вниз».

Важное условие для возникновения синонимичных КР – их семантическая близость, а в особых случаях – тождество.

Причинами возникновения КР – синонимов являются **особенности отражения кинем вербальными средствами** их **вариативность**.

1. Одна и та же кинема может быть выражена в языке разными речениями. Например, русская кинема «смотреть в одну точку» передается следующими речениями: уставиться в одну точку, устремить взгляд в одну точку, глядеть в одну точку, застыть (о взгляде);

2. Одно и то же значение передается разными КР: Например, значение удивления выражается следующими русскими КР: пожать плечами, развести руками, вытаращить глаза, раскрыть рот.

Очень часто одна и та же эмоция человека описывается разными КР. Например, значение одобрения передается следующими КР: кивание головой; показывание большого пальца; похлопывание ладонью по плечу (руке), спине; поглаживание по голове; аплодисменты; рукопожатие; разведение руками (одобрение с удивлением).

3. Одно и то же значение может передаваться одним сенсуальным речением или разными СР. Напр., сенсуальное речение «постная физиономия» может передаваться СР: напряженное / вытянутое лицо, нахмуренные брови, глаза опущены к земле.

4. В русском языке синонимичные КР образуются путём универбализации многокомпонентного КР в однокомпонентное: потупить глаза – потупиться, упереть руки в боки – подбочениться и т.д.

Вариативность синонимичных КР бывает внешней.

1. Кинема одна и речение одно. Однако в составе двухкомпонентных и многокомпонентных КР, синонимичные глаголы заменяют друг друга:

бросать/кидать косой взгляд; **вздернуть/вскинуть/задрать/обросить** голову; **переступить/переминаться** с ноги на ногу; **вылупить/выпялить** глаза.

2. Более сложный случай наблюдаем тогда, когда взаимозаменяемые синонимы имеют различную стилистическую принадлежность. Например: опустить глаза/очи вниз/долу; поднять/воздеть палец/перст; раскрыть/разинуть рот/пасть.

3. Некоторые синонимичные КР выделяются особенностями употребления в речи. Например, вместе с общеязыковыми КР могут параллельно употребляться индивидуально авторские. Кинема «сближение бровей», выражающая озабоченность, тревогу, гнев, общеязыковыми средствами объектируется в речениях: сдвинуть /нахмурить / насупить брови. Индивидуально авторским речением данная кинема может вербализоваться следующим образом:

*«Над бровями разом **выразились три морщины**» (Гоголь).*

Авторское речение отличается от общеязыкового тем, что оно обладает повышенной образностью, экспрессией. Например, общеязыковое КР «двигать бровями» может иметь индивидуально авторские варианты – играть бровями, водить бровями.

4. Множественность синонимичных речений возникает при смене адресатом точек зрения. Если адресат имеет позицию жестикулирующего, то он скажет: *Капитан **поднял брови вверх*** (от удивления). Если же адресант встал на точку зрения наблюдателя за жестикулирующим, то описывается иначе: ***Широкие брови еще выше вползли на гладкий жирноватый лоб*** (Б. Полевой).

Вариативность синонимичных КР зависит от того, объект или субъект стоит в центре высказывания говорящего. В связи с этим данное речение может употребляться и в другом варианте: *У капитана **поползли брови от удивления***. Тут главное, что говорящий ставит в центр своего высказывания именно состояние лица жестикулирующего (лицо, брови капитана), а не того, кто сделал данный жест. Разными точками зрения говорящего объясняется и замена действительного залога речения страдательным; *поднял брови – брови поднялись, опустил голову – голова опустилась, вытянул шею – шея вытянулась*.

5. Вариативность КР (как правило, одного из его компонентов) объясняется тем, что кинема производится с повышенной/пониженной интенсивностью или воспринимается адресатом как исполненная более или менее энергично, чем «нормально». Иногда **стилистическими вариантами** выражается степень интенсивности исполнения кинемы. Например,

*«В его присутствии робели все, даже старики протоиереи, все **«бухались»** ему в ноги» (А.П. Чехов).*

Стилистический ряд *отвесить земной поклон, поклониться в ноги, упасть в ноги, и наконец, бухнуть (ся) в ноги* одновременно отражает интенсивность использования одной и той же кинемы.

В изменение компонентов КР адресат может вложить собственное отношение. Скажем, если некто удивлен лишь немножко, то его рот может быть описан, как «приоткрытый», «полуоткрытый», а удивление средней степени описывается речением типа «раскрыть рот», высшей степени того же состояния представляется «разинув от удивления рот, и со всего размаха шлепнулся».

Наряду с синтаксическими и стилистическими вариантами встречаются и **лексические варианты** синонимов, отличающихся смысловыми оттенками. Например, постучать себя по лбу – покрутить пальцем у виска.

Исходя из вышесказанного, видно, что вариативность бывает: *синтаксической*: опустить руки, руки опустились; *лексической*: пожимать руку/сжимать руку; *стилистической*: указать рукой (нейтр.), ткнуть рукой (разг.).

В связи с вариативностью встречаются два способа введения КР в речь: без изменения (КР, употребляющиеся в их общеязыковой форме), с изменением (КР, употребляющиеся в трансформированном виде).

КР, относящиеся к первой группе, фиксируются в нормативном словаре КР.

Вторая группа КР использует изменения, различного рода варианты, по которым можно судить об отношении говорящего к описываемым событиям, к собеседнику. Бывают **лексические, стилистические и синтаксические изменения**. Сюда входят обычно индивидуально-авторские варианты КР.

Немалую часть составляют КР, преобразованные в определенных стилевых целях. Просторечным вариантом КР «протянуть руку» в значении приветствия или прощания являются речения: дать пять (А ну-ка давай пять (к детям)), дать лапу.

В этом случае и в подобных, отмечается не простое отражение кинематики вербальным языком, а активная роль языка, который привносит от себя дополнительную информацию в значение кинем.

Другим приёмом трансформации КР является объединение компонентов синонимичных КР – создание обновлённого КР.

Из КР «во все глаза смотреть» и «прямо в глаза смотреть» может создаться одно речение «прямо во все глаза смотреть».

Встречаются примеры, когда КР употребляется не в прямом, а в переносном значении – с комической или иронической целью.

Много впечатлений, корреспондент? – спросил я его. – Вагон. – Ну и как? – Хорошо здесь у вас, – как-то застенчиво улыбнулся он. – Просто вот так! И показал большой палец. – Хорошо! – удивился я. – Что тут хорошего? А, романтика, да? (В. Аксёнов).

Таким образом, встречаются КР как без смены, так и со сменой стилевой принадлежности, а также при варьировании самих речений (особенно общеязыковых и индивидуально-авторских).

Использование стилистических приёмов, таких как замена компонентов, создание обновлённого КР (контаминация), столкновение переносного и прямого значения какого-либо компонента КР – все эти преобразования органически связаны со словами окружающего контекста. Каждое из преобразований производится с учётом словарной характеристики КР в общеупотребительной форме.

КР вступают в синонимические отношения не только между собой, но и с **другими языковыми единицами**. Например, синонимами являются обычные слова и КР, словосочетания и КР, фразеологизмы и КР: КР «протянуть руку» и слово «приветствовать», КР «щелкнуть по носу» и фразеологизм «поставить на место».

Необходимо отметить, что существуют КР – синонимы – варианты, структурные различия которых не нарушают их семантические близости, хотя степень интенсивности исполнения отличаются. Например, КР «бить рукой по столу» и «бить кулаком по столу», или даже «постучать костяшками пальцев по столу» становятся синонимами.

Кроме близких по структуре КР – синонимов существуют и разнокорневые синонимы, в структуре которых наличествуют совсем разные по корням компоненты. Их сближает семантическая общность.

Например: облизнуться – потирать руки – погладить по животу; отвести глаза – отвернуться – отсесть.

В зависимости от семантической близости синонимия КР может проявляться в большей или меньшей мере.

Выбор из множества синонимичных КР зависит от контекста, ситуации и «кинематических переменных» (факультативных компонентов жестового фрейма).

Например, КР «пожать руку» и «протянуть руку кому-либо» синонимами являются только при приветствии, прощании, поздравлении. Они являются контекстуальными синонимами. Если человек хочет выразить желание помочь собеседнику, то в данной ситуации не употребляется КР «пожимать руку», а используется КР «протянуть руку», хотя КР «пожимать руку» и «протянуть руку» являются синонимами в других ситуациях (при поздравлении, прощании, знакомстве).

Наряду с синонимией КР вступают с другими КР в отношения **антонимии**.

Антонимия КР представлена в русском языке уже, чем синонимия, то есть антонимическое отношение между КР развито меньше.

*Комендант восторженно подпрыгивал на стуле и показывал мне **большой палец** (А. и Б. Стругацкие).*

*Лейтенант сокрушенно **покачал головой**: - Зачем обижаешь, дорогой? Пару литра бензина для «Комсомольской правды» мы еще можем даром дать (Ф. Незнанский, Э. Тополь).*

В данных примерах, соответственно противительным значениям КР «покачать головой», употребляющееся в значении «неодобрения» и «показать большой палец» употребляющееся в значении «одобрения» возникают отношения антонимии.

В основном встречаются разнокорневые антонимы – КР: задрать голову – смотреть в пол, поднимать глаза – опускать глаза, качать головой – кивнуть головой, сидеть на краю стола (нерешительность) – встряхнуть головой (решительность), качать головой – кивнуть головой, показать большим пальцем на своем мизинце самую маленькую часть – делать обеими руками круг (описание размера), смотреть в глаза (с интересом слушать) – отводить взгляд (нежелание слушать собеседника), опускать веки (нежелание слушать собеседника) – поднимать глаза (с интересом слушать) и т.д. Большинство из антонимичных КР составляют противоположные наименования действий: закрыть глаза – широко открыть глаза и т.д.

При помощи отрицательной частицы «не» КР употребляются в антонимичном к исходному речению значении.

*«При первой же строевой оплошности прапорщик наорал на нижнего чина, а когда ему показалось, что солдат **смотрит не прямо во все глаза** на него, а как-то неопределенно в сторону, хрюкнул его по зубам и отправил его на двое суток на хлеб, на воду, на саунвахту» (Б. Пастернак).*

Интересно отметить, что существуют между КР и отношения **энантиосемии** (энантиосемия – греч. enantios – противоположный, sema – знак). Это явление наблюдается только у многозначных КР. Это – взаимоисключающие друг друга значения у одного и того же КР. Хотя кинема одна, значения, передающиеся данной кинемой, могут быть противоположными в результате развития ее значений. Энантиосемия всегда становится причиной двусмысленности высказываний.

Например, КР «голосовать» в разной речевой ситуации передает значения согласия или не согласия, которые являются антонимичными по значениям друг к другу.

*Единогласно, что ль, и при одном «против»? Малина Отвершикова, конечно, **голосовала против** (А.Платонов).*

*Кто «за» – прошу **голосовать**. Все «за». Кузьма и Мария под аплодисменты зала поднимаются на сцену и садятся за стол президиума (В. Распутин).*

Связь с разнородными распространителями в своем коммуникативном микроконтексте снимает неопределенность значения КР, относящихся к явлению энантиосемии и дает возможность распознать, в каком именно смысле следует понимать высказывание. В данном случае распространителями являются предлоги: «за» и «против».

В системе КР имеет место и **омонимия**.

Омонимическое отношение наблюдается внутри одного и того же КР.

В связи с особенностями языковой манифестации кинем одно и то же речение способно выразить кинемы, которые отличаются друг от друга обоими планами знака: и формой и содержанием.

Среди русских кинем прощания есть такая: ладонь со сложенными пальцами обращена к наблюдателю, поднята до уровня плеча, двигается назад и вперед. Эта кинема отражается общезыковым речением «махнуть рукой».

*Провожать тебя выйду – ты **махнешь** рукой» [М.Ю.Лермонтов].*

*«Кипящий Ленский не хотел пред поединком Ольгу видеть, на солнце. На часы смотрел, **махнул рукою** напоследок – И очутился у соседок» (А.С. Пушкин).*

Посмотрим совсем другую кинему: правая рука, согнутая в локте параллельно полу, ладонь обращена вниз; резким движением рука опускается вниз. Данная кинема имеют следующие значения: выразить

отчаяние, отказаться от намерения, переменить первичное решение, перестать обращать внимание, перестать заниматься кем-либо или делать что-либо. Хотя вторая кинема совсем не похожа на первую, она отражается тем же речением, что и первая.

«Нешто не пойдешь? – Куды? – На помощь! – Куда мне! – махнул рукой лесник, пожимаясь всем телом» (А.П. Чехов).

Кинема «махнуть рукой» может употребляться в случае, когда он должен совершить некоторое нежелательное для него действие. Перебрав в уме возможности избежать исполнения этого действия, жестикулирующий убеждается, что ни одна из них не является достаточным основанием для того, чтобы не делать то действие, и решает, что необходимо сделать его. Данным КР выражается одновременно два взаимоисключающие значения: безнадежность и в то же время решимость.

*«Повернулся и, оскалившись, говорю – сделаете или нет? И она **взмахнула рукой**, как обреченная, «все равно, мол», и тихо ответила: - Давайте сделаю» (М.Булгаков). «Эх! – **махнул рукой** Петр Степаньч, как бы отбиваясь от подавляющей прозорливости вопрошателя, - ну, слушайте, я вам всю правду скажу: о прокламациях ничего не знаю (Ф.М. Достоевский).*

Если согнутая в локте рука, обращена к собеседнику и производит манящее движение кистью к себе, то эта кинема, отличающаяся от предыдущих, означает «приглашение подойти поближе». И она описывается тем же КР «махнуть рукой».

*Иди сюда! – он (Аба) **махнул** мне рукой. Я поднялся в кабину. (Ч. Айтматов).*

Таким образом, общезыковое КР «махнуть рукой» одновременно описывает разные жесты, имеющие разные структуры и разные значения: приветствия, привлечения внимания, отказа от чего-либо. Несколько своеобразных по исполнению и самостоятельных по своей семантике жестов вербализуются одинаково. Следовательно, семантическая связь между КР, отражающими эти кинемы, является омонимичной.

Следует отметить так называемую **внешнюю омонимию**.

Встречаются КР - омонимы, схожие по форме, но различающиеся степенью интенсивности действия: быстрое хлопанье в ладони – аплодисменты, а медленное ритмичное захлapyвание – стремление заставить актера или оратора уйти со сцены.

В русском языке редки **паронимические** отношения между КР. Новсе таки встречаются: пожать руку – сжать руку, махнуть рукой – манить рукой.

Итак, КР являются фрагментом языковой системы, характеризующиеся **внутрисистемными отношениями** их **семантическим связям**: синонимия, антонимия, омонимия, паронимия, энантиосемия.

Общей характеристикой КР русского языка оказывается преобладание многозначных КР, близких в значении (паронимичных) и форме (омонимичных) КР.

Многозначность КР обычно реализуется в речи: контекст и ситуация проясняют одно из конкретных значений многозначного КР. Выбор из синонимичных и паронимичных КР мотивируется контекстом. Конкретное значение омонимичных КР и КР, относящихся к явлению энантиосемии, также проясняется в ситуации, контексте.

КР находятся **в системном отношении** не только **между собой**, но и **с другими единицами** языка.

Обычные свободные некинематические речения, идентичные КР по форме, являются **внешними омонимами** к КР. Однако КР отличаются от них своей двухъярусной структурой семантики.

Например, словосочетание: снимать шапку – КР: снимать шапку (в значении скорби = обнажить голову).

Существует немало КР, имеющих **омонимические** отношения **с фразеологизмами**: вешать / повесить голову; вешать / повесить нос; впиваться глазами в кого-то; глаза на лоб лезут; делать большие глаза; есть / поедать / пожирать глазами; чесать затылок / в затылке; крутить носом; надувать губы; опускать руку; взор; плять / таращить / пучить глаза; склонять голову; смотреть/глядеть сквозь пальцы; указать / показать на дверь, утыкаться носом, хвататься за голову и т.п.

Например: КР «смотреть (прямо) в глаза», отражающее жест со значением: быть честным, не боясь, говорить правду и фразеологизм «смотреть (прямо) в глаза» со значением: чувствовать себя свободным, независимым перед кем-либо в выражении своих мыслей, взглядов; не стыдиться своих поступков, действий перед кем-либо являются синонимами.

Хотя значение таких КР и фразеологизмов одинаково, первое речение восходит к живой жестикуляции – кинеме, так как все эти КР активно отражают (непосредственно в наши дни) живую мимику и живые жесты.

Фразеологизмы, омонимичные этим КР, заимствуют глубинные значения данных речений, так как они приобретают лишь их символическую семантику.

Процесс *перехода свободного КР во фразеологизм* ничем не отличается от перехода любого словосочетания в разряд фразеологических единиц.

По ряду причин отдельные жесты выходят из актуального употребления по отражающему им значению описания живой жестикуляции, но их символическое значение сохраняется и продолжает использоваться в речи.

Например, КР, отражающее жест «бить челом», устарело, так как сам жест, бывший активным ещё в прошлом веке, сейчас никогда не используется и его кинематика забывается.

Они (повстанцы) оказывали ему (Пугачёву) наружное почтение, при народе ходили за ним без шапок и били ему челом (А.С. Пушкин).

«Дорогой Александр Валентинович, бью челом Вам за Ваше милое письмо и за обе рецензии» (А.П. Чехов).

Соответственно КР «бить челом» становится фразеологизмом. Связь данного речения с прототипом-жестом имеет генетический характер.

Аналогична судьба и других фразеологизмов, генетически восходящих к кинемам – стоять фертом, заткнуть за пояс, бросить перчатку.

Итак, сегодня отдельные фразеологические выражения и идиоматические обороты напоминают нам о многих живых жестах прошлого.

Таким образом, КР представляют собой системный феномен, что проявляется в реализации их системных отношений.

Список литературы

1. Амбарцумова Ж.Э. Лингвистический анализ соматических речений современного русского языка. М., 1985. 141с.
2. Амбарцумова Ж.Э. Русские соматические словосочетания и их возможная лексикографическая фиксация // Словари и лингвострановедение / Под ред. Е.М. Верещагина. М., 1982. – С. 161 – 164.
3. Арутюнов Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. М., 1980.
4. Блинова А.В. Структурно-семантические анализы НВС коммуникации и их отражения в языке и речи: Авторефер. дисс...канд. филол. наук. – М., 1994. 16с.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами: на материале русского языка // Вопросы языкознания. 1981. № 1.– С. 42 – 82.
6. Григорьев Н.В., Григорьева С.А., Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. М., 2001. 254с.
7. Красильникова Е.В. Жесты и языковые фразеологизмы (К соотношению вербального и жестового кодов) // Из опыта создания лингвострановедческих пособий по русскому языку. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. № 6. С. 58-66.
8. Миккин Х.Х. Кинесика и язык // Труды по психологии. № 4. Учёные зап. Тартуского ун-та. Вып. 395. Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1976. – С. 3–9.
9. Накашидзе Н.В. Кинесика и её вербальное выражение в характеристике персонажей художественного произведения (На материале англо-американской художественной прозы XX века): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – В надзаг.: Моск. гос. пед. ин-т иностр. языков им. М. Тореза. М., 1981. – 22 с.
10. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Под ред. Профессора Л.И. Скворцова. М., 2005. 1200с.

11. Папулинова И.Е. «Языковая манифестация жестов рук». М., 2005. 234с.
12. Русская разговорная речь. Фонетика, морфология, лексика, жест/Под ред. д. филол. н. АН СССР Е.А. Земской. М., 1983.– С. 214 – 221.
13. Филиппов А.В., Кутловская В.Д. Фразеологизмы и жесты // РЯШ. М.: 1975, № 3. – С. 78 – 80.
14. Birdwhistell R.L. Kinesics and context. Essays on body motion communication. – Philadelphia: Univ.of Pennsylvania press, 1970. – 338p.
15. Brown P., Levinson S. Politeness. Some Univerbals in Language use-Cambridge: CUP, 1987.

КИНЕСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Б.Энхжаргал

Ховдский госуниверситет

Под межкультурной коммуникацией в современной лингвистике подразумевается адекватное взаимопонимание участников коммуникативного акта, которые принадлежат к разным национальным группам.

Естественно, что адекватное взаимопонимание возможно тогда, когда участники межкультурной коммуникации владеют элементами не только своей культуры, но и культуры собеседника, т.е только тогда, когда произошла и завершилась аккультурация – процесс усвоения личностью, выросшей в одной культуре, элементов другой культуры.

В связи с расширением международных связей все более заметной стала аккультурация, в том числе в области жестовой коммуникации. Примером элементов процесса аккультурации в области НВК является «посылание воздушных поцелуев», которое в последние годы стали часто появляться «на сцене» коммуникации носителей разных языков (особенно часто употребляется в ежедневном общении молодежи почти всех стран Европы и Азии). Процесс освоения чужой культуры в целом, этапы этого процесса, его формы и ее национальная специфика активно изучаются в современной лингвистике.

Межкультурная коммуникация рассматривается в связи с проблемами универсализма (проблема отклонения от правильного понимания кинетического текста).

При этом выделяются 4 вида отклонений от правильного понимания кинетического текста при его переходе от одной культуры к другой:

- абсолютно неправильная интерпретация;
- частичное понимание;
- неполнота интерпретации;
- избыточная интерпретация (Г.Е. Крейдлин).

При изучении жестов, характерных для разных национальных культур, эти явления часто встречаются, так как соотносительные жесты двух культур могут совпадать или расходиться и в представленных ими конкретных действиях и передаваемой этими действиями информации.

В теории межкультурной коммуникации были разработаны понятия межкультурной омонимии и межкультурной синонимии.

Явления, возникающие в результате расхождения глубинных и поверхностных значений в невербальной семантике, называются межкультурной омонимией и межкультурной синонимией.

«Межкультурные омонимы – это одинаковые или очень похожие друг на друга формы жестов, которые имеют в разных культурах разные смыслы» [Г.Е. Крейдлин. 2001. – С. 210].

Примером данного явления может быть жест «показывать указательным и большим пальцами кольцо». Данный жест вошел в русскую и монгольскую культуру сравнительно недавно. Этот жест в основном используется в речи молодых, в значении «все в порядке», «отлично», словно описывается английское слово «ок». Но данная жестикация в Японии означает деньги. Из этих примеров видно, что здесь жесты одинаковые, но они передают разную информацию.

Межкультурная синонимия – это явление межкультурного соответствия жестов разных кинесических поведений. Межкультурные синонимы возникают, когда носитель одной культуры отклоняется от правильного понимания КСК другой культуры.

«В разных культурах один и тот же смысл по-разному кодируется, и это явление называется межкультурной синонимией» [Г.Е. Крейдлин. 2001. – С. 214].

В настоящее время общеизвестны многочисленные примеры межкультурной синонимии и межкультурной омонимии.

Например, русские студенты, если хотят выразить одобрение преподавателю, блестяще читающему лекцию, начинают аплодировать, а западноевропейские студенты в той же ситуации стучат костяшками пальцев по столу (В.Г. Верещагин, Е. М. Костомаров).

Если по русскому этикету запрещается указывать пальцем на предмет, а тем более на человека, то испанец, латиноамериканец, как правило, при разговоре стремится передать рукой, головой и всей мимикой лица смысл того, о чем он говорит, обязательно указывает на все, что его окружает (С.С. Аленикова).

Имеется много наблюдений над функционированием национальных кинесических систем и закономерностями ее освоения в процессе контактирования людей, принадлежащих к разным национальным группам.

Отмечено, что представители одной лингвокультурной общности действуют по своим моделям поведения, употребляют «свои» кинесические системы, опираются на «свои» культурные знания. Это зависит от того, что каждый человек как индивидуум, как личность формируется в определенной окружающей его среде, поэтому при коммуникации между членами различных обществ, носителями разных языков и культур основными элементами являются знания не каждого отдельного индивидуума, а той культурной среды, в которой он сложился.

«Представитель одной лингвокультурной общности отличается от другого по набору различий и совпадений кинесических элементов поведения. Именно поэтому можно привести множество ситуаций, где отсутствие взаимопонимания собеседников, вернее, их некоммуникабельность проявляется не на уровне языка, а на уровне невербального общения» [А. А. Акишина, Х. Кано. 1982.– С. 157].

Противопоставляются жестовые стороны национальных речевых этикетов.

Жестикуляция может быть иная в одной культуре, какой она есть в другой, что определяется особенностями характера жителей, их сдержанностью, скрытой эмоциональностью, а также и особенностями языка.

«Жестовая коммуникация в значительной мере такой же национальный феномен как вербальные языки» [Л.И. Топоров, Х.М. Салех. 1987. – С. 38].

Изучение языка жестов – это форма познания культуры, традиций того или иного народа. Также язык жестов является обеспечением способности незатрудненного участия в коммуникации.

Результаты прежних исследований, отражающие общие закономерности межкультурно-коммуникативных проблем КСК и национально-культурную специфику конкретной кинесической системы, являются основой нашего сопоставительного межкультурно-коммуникативного анализа КР.

Существующие результаты исследований КСК показывают, что они изучены со всех сторон. Определены их основные формы и значения, сделаны классификации кинем по их значениям, способам формирования, семиотическим типам, сфере употребления, стилистической принадлежности; определены их функции в общении, установлены их соответствие с вербальными средствами, разработана фреймовая методика изучения кинем и выявлены национально-культурные особенности разных кинесических систем.

Однако языковая манифестация кинем мало изучена, хотя существуют некоторые результаты исследований по данной проблеме. Не рассмотрены функции КР в межличностном и межкультурном общении, их соотношения с другими языковыми единицами и их основные типы значений. Представляется необходимым дальнейшая разработка проблематики КР.

Кинесические исследования М.Л. Кнаппом разделяются на 3 группы:

-прекинесика – наука, которая занимается анализом и морфологическим строением жестовых движений, пределами и границами этих движений, также возможностями и условиями перехода одних жестов в другие;

- микрокинесика изучает минимальные единицы жестового языка, кины и кинемы. Кроме того, предметом ее является семантика, синтаксис и прагматика жестовых слов и жестовых фразеологических единиц (т.е. жестовых речений);

- макрокинесика или социокинесика посвящена описанию функционирования жестов в социальном контексте, т.е. в таких условиях, где функции жестов достаточно четко очерчены и определены.

Представляется необходимым обозначить место настоящего исследования в соотношении с этими группами.

Наше исследование выполняется в рамках компаративной микрокинесики и отчасти социокинесики.

Данное исследование проводится с собственно лингвистического подхода изучения КСК, так как нас интересует проблематика изучения языковой манифестации КСК. В этой связи в следующем разделе нами дается общий обзор существующих результатов исследований языковой манифестации кинем в современной лингвистике, а именно в лингвокинесике.

Список литературы

16. Акишина А.А., Кано Х. Национальная специфика коммуникации и словарь русских жестов // Словари и лингвострановедение / Под ред. Е.М. Верещагина. М., 1982. – С. 157 – 161.
17. Андриянов В.В. Сравнительная характеристика жестов русских и французов // Национально-культурная специфика речевого поведения / Под ред. А.А. Леонтьева., Е.Ф. Тарасова., Ю.А. Сорокина. – М.: Наука, 1977. – С. 260 – 268.
18. Блудный А.А. О проблеме коммуникации // Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975.
19. Вежбицкая А.А. Язык. Культура. Познание. М., 1997. пер. с англ. 411с.
20. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1983, 1990. 269с.
21. Виджай Кумар. Язык тела. М.-СПб., 2004. 144с.
22. Волос Р.П. Введение в изучение невербальной коммуникации русского языка // Страноведение и преподавание русского языка иностранцами. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972.– С. 74 – 82.
23. Вундт В. Проблемы психологии народов. М.: Космос, 1912. 132 с.
24. Горелов И.Н., Енгальчев В.Ф. Безмолвный мысли знак. Рассказы о невербальной коммуникации. М., 1991. 238с.
25. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации / ред. кол. В.Н Ярцева и др. М., 1980. 103с.
26. Гришаева Л.И., Цурикова Л.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Воронеж, 2003.
27. Жуковская Н.Л. Категории символики традиционной культуры монголов. М., 1988. 194с.
28. Игорь Любин. Мимика жесты позы. Как понять человека без слов. Серия: Психология для вас. СПб. 1997. 180с.
29. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. [Язык тела и естественный язык] М., 2004. 581с.
30. Лабунская В.А. Невербальное поведение. Ростов-на-Дону, 1986. 135с.
31. Мельник А.А. Как читать человека. Жесты, позы, мимика. М., 2005.
32. Миккин Х.Х. Роль коммуникативных движений в межличностном общении. Дисс... канд. филол. наук. М., 1977.
33. Николаева Т.М. О грамматике неязыковых коммуникаций. Учен. зап. Тартуского госуниверситета. Тарту, 1969. Вып. 23. Труды по знаковым системам. IV.
34. Смирнова Н.И. Невербальные аспекты коммуникации (На материале русского и английского языков): Автореф. дис... канд. филол. наук. В надзаг.: АН СССР, Институт языкознания. М., 1971. 21 с.
35. Смирнова Н.И. Сопоставительное описание элементов русской и английской кинесической коммуникации // Национально-культурная специфика речевого поведения. М.: Наука, 1977. – С. 219 – 247.
36. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. С. 11-15.
37. Тудев. Л. Монголо дохио (Знаки у монголов). Улан-батор, 2005. – С. 1 – 49.
38. Хишигт Я. «Контрастивное описание речевых кинем». УБ., 1992. 232с.
39. Lado R. Linguistics across cultures. Ann. Arbor, 1957. – P. 20 – 22.
40. Brun Th. The international dictionary of sign language. A study of human behaviour. – London, 1969.

В китайском языке фразеологизмы – это один из главных носителей культуры и истории. В них отражаются народная мудрость, смекалка, искрометный юмор. Грамотное использование фразеологизмов всегда считалось показателем образованности и культуры.

Фразеологизм – это общее название семантически связанных сочетаний слов и предложений, которые воспроизводятся в речи в фиксированном соотношении семантической структуры и определенного лексико-грамматического состава и имеют такие характерные признаки, как переосмысление, устойчивость, воспроизводимость. Таким образом, фразеологизмы включают в себя и пословицы, и поговорки, и крылатые слова, и идиомы, и клише. Фразеологизмы в китайском языке главным образом представлены так называемыми “成语”/cheng yu/[чэньюй] [2:121].

Разговорная речь как форма разговорного стиля литературного языка изобилует трафаретными формами словесного выражения, среди которых важное место принадлежит речевым штампам. Речевые штампы, будучи фразеологическими единицами, обладают различными структурными, смысловыми, функциональными особенностями, некоторым из них присуща высокая степень выразительности, поэтому принято считать, что разговорный язык обнаруживает склонность к разным экспрессивным, аффективно- и эмоционально-подчеркнутым формам.

Фразеологизмы разговорного стиля делятся на 2 разновидности:

1) Формулы речевого обихода. В повседневном общении людей широко представленные речевые формулы бытового обихода представляют собой трафаретные фразеологические сочетания.

一般地说, 一般说来 – вообще говоря, 一般所谓 – как говорится, 按我的意见 – по моему мнению, 没有办法 – ничего не поделаешь, 一句说 – одним словом.

Эмоционально-окрашенные фразеологизмы: 有的是有 – хоть отбавляй (много-много), 不成说 – ни на что не похоже, nowhere не годится, 等着瞧吧 – поживем – увидим.

Часто фразеологизм соответствует древней структуре риторического вопроса, ставшей устной фразой: 可不是吗? – А разве нет? 哪里的话 – С чего вы взяли?

2) Формулы (формы) речевого этикета – стационарные фразы диалоговой речи.

如果不反对的话 – Если не возражаете, 等一会儿 – подождите минуточку, 感谢不尽 – премного благодарен.

Формулы разговорного стиля, образованные в соответствии с грамматическими нормами 文言, обычно употребляли в речи представители интеллигенции. Эмоционально-оценочное значение: 老爷派头 lao ye pai tou – барские замашки, 说坏话 – злословить, 胡说八道 – нести вздор.

Фразеологизмы публицистического стиля – фразеологические выражения.

保持中立 – соблюдать нейтралитет, 本来面目 – истинное лицо, 保持现状 – сохранять статус-кво, 共同理想 – общий идеал.

Часть встречающихся фразеологизмов образована по нормам 文言: 无所不为 – делать все, что заблагорассудится, 安于现状 – довольствоваться достигнутым, 无济于事 – оказаться тщетным.

Фразеологизмы научно-технического стиля

По формам речевого выражения существенно отличаются от разговорного стиля. Для научного стиля характерны четкость формулировки, стройность изложения, он тяготеет к речевым средствам, если не совсем, то в всяком случае в значительной степени лишен индивидуально-авторской экспрессии. Например: 举例如下 – ниже приведен пример, 不可否认 – нельзя отрицать, 不乏先例 – немало аналогичных примеров. 综上所述 – резюмируя вышесказанное, 应当着重指出 – следует подчеркнуть.

Фразеологизмы официально-делового стиля

В силу своих функциональных особенностей создает предпочтение тем формам словесного выражения, которые способны обеспечить четкость изложения, ясность отдельных положений и формулировок, а следовательно обладают свойствами типовых речевых выражений.

报部批准 ban bu pizhun – внести на утверждение министерства,

提交首长批示– передать на резолюцию начальства,

按受任命– принять назначение.

В современных документах: 看守所– камера предварительного заключения,

依法惩办chengban – наказывается по закону,

具有约束力– обладает обязательной силой.

Для всех фразеологизмов характерно: простота и лаконичность, вместе с тем ясность и доходчивость, точность словесного выражения, яркая лексика, отражающая жизненные наблюдения, жизненный опыт и мудрость.

Резюме

Хятад хэл бол дэлхий дээрх хамгийн олон хүн ярьдаг хэл. Хятад хэлний хэлц үг бол ихээхэн өвөрмөц онцлогтой байдаг. Хэлц үгийн хэлбэрийн талаарх судалгаа нь сүүлийн үеийн эрдэмтэдийн эрдэм шинжилгээний чухал сэдэв болоод байгаа юм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большой академический монгольско-русский словарь \в четырех томах\, Москва <Academia>., 2002
2. 胡裕树。“现代汉语”, 修订本, -上海., 2003. [2:121].
3. 现代汉语修辞学/ 吴礼权著. – 上海: 复旦大学出版社, 2006.
4. 理论文体学/胡壮编著. – 北京: 外语教学与研究出版社, 2000.
5. 实用语法修辞/李庆荣著. – 北京: 商务印书馆, 2007.
6. 中国辞书论体. 第7辑/中国辞书学会学术委员会编. – 北京: 外语教学与研究出版社, 2007.
7. 中国修辞学/杨树达. – 上海古籍, 2006.
8. 俄汉语对比研究.张会森主编. – 上海: 上海外语教育出版社, 2003.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА

БҮС НУТГИЙН НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ХӨГЖИЛ

БАРУУН БҮСИЙН АЖИЛЛАХ ХҮЧНИЙ СУДАЛГАА

Б. АмартүвшинМУИС-ийн Завхан сургууль,
НББ-ийн тэнхимийн багш, 99005541, amaraa_sfe@yahoo.com

Д. Бямбадорж
МУИС-ийн Завхан сургууль, Бизнес эдийн засгийн
тэнхимийн эрхлэгч, 98987215, doogii_6845@yahoo.com

Хураангуй

Монгол улсын баруун бүс нутгийн аймгууд болох Баян-Өлгий, Завхан, Увс, Ховд, Говь-Алтай аймгуудын хөдөлмөрийн зах зээлийн төлөв байдлыг 2000-2012 оны хоорондох статистик өгөгдөл дээр тулгуурлан хүснэгт, диаграмм, графикын тусламжтайгаар тодорхойлсон бөгөөд хөдөлмөрийн зах зээлийн үндсэн үзүүлэлтүүдийг аймаг тус бүрээр, харьцуулсан байдлаар боловсруулсан. Өгүүлэгийн үндсэн хэсэгт эдийн засгийн идэвхигүй хүн ам болон ажилгүйдэлд нөлөөлөгч хүчин зүйлсийг онолын болон математикийн статистикийн аргын тусламжтайгаар боловсруулсан болно.

Түлхүүр үгс: Хөдөлмөрийн насны хүн ам, Эдийн засгийн идэвхитэй ба идэвхигүй хүн ам, ажиллах хүчний оролцооны түвшин, ажил эрхлэлтийн түвшин, ажиллагсад, ажилгүйдлийн түвшин, ажилгүйчүүд

Удиртгал

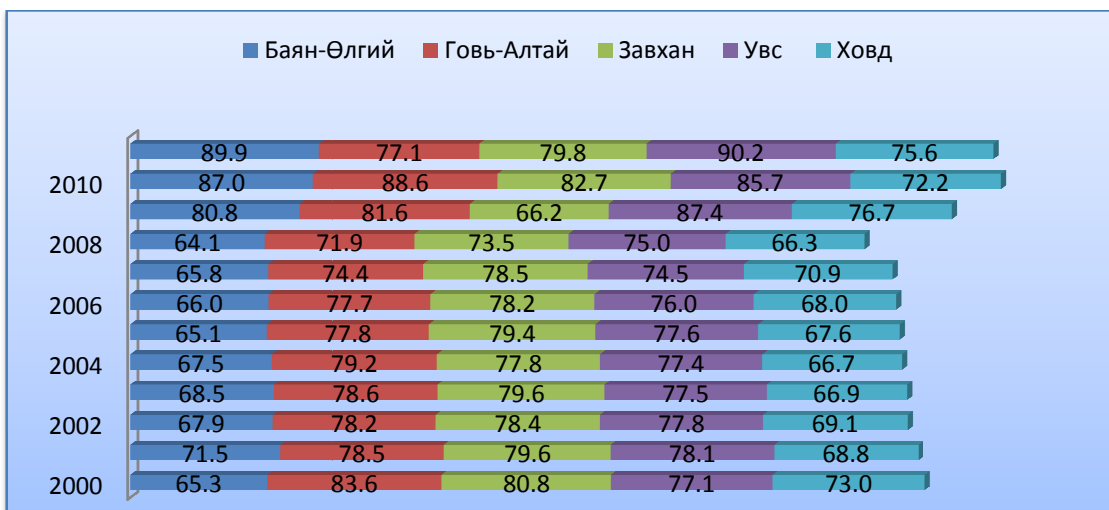
Хүн төрөлхтний амьдралын гол зорилго нь хүн өөрийн амьдралд сэтгэл хангалуун, амьдралаас авах ханамж өндөр байхад оршино. Өөрөөр хэлбэл хүн төрөлхтний аз жаргалын индексийг өндөр байлгах явдал юм. 1990 оноос дэлхийн хүний хөгжлийн индексийг тооцож, улс орнуудыг хүний хөгжлийн индексээр харьцуулан эрэмблэх болсон. Хүн, хүндээ боломж олгож, нэг хүн нөгөөдөө зах зээлийг бий болгодог.

Цаг хугацааны агшин бүрд бүх хүчин зүйл гадаад ба дотоод нөлөөгөөр хувирч өөрчлөгддөг ба түүний үр дүн янз бүр байдаг. Монгол ардын зүйр үгэнд “цаг цагаараа байдаггүй, цахилдаг ногооноороо байдаггүй” гэдэг. Манай орон төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн тогтолцооноос зах зээлийн эдийн засгийн тогтолцоонд шилжээд эдүгээ 20 гаруй жил болоод байна. Энэ шилжилтийн жилүүдэд урьд өмнө үзэж байгаагүй эдийн засгийн янз бүрийн үзэгдлүүдтэй тулгарч, шинийг мэдсээр ирлээ. Тухайлбал инфляцийн түвшин 1992 онд 325%, ажилгүйдлийн түвшин 1994 онд 8.7%-д хүрч байхад, инфляцийн түвшин 2002 онд 1.6%, ажилгүйдлийн түвшин мөн онд 3.4%-д хүрч ард түмэн хүнд бэрх, сайн сайхан үеүдийг туулан ирсэн. Эдгээр үйл явцыг эдийн засагчид янз бүрээр тайлбарладаг. Энэ үеүдтэй харьцуулахад бид бүхний амьдрал оюун ухаант хүн төрөлхтний бий болгосон техник технологийн дэвшлээр өсөн дээшилж л байна. Тиймээс хүн өөрийн мэдлэг чадварыг хэр зэрэг ашиглаж чадаж байна? Ашиглах боломж бүрдэж байна уу? Зэрэг асуудлууд ар араасаа урган гарч байдаг. Үүний өчүүхэн нэг хэсэг асуудал бол хөдөлмөрийн зах зээлийн асуудлууд юм. Хүн ажилтай байх нь сайхан амьдархын нэг үндэслэл болдог. Дээрх үйл явц нь хүн сайн сайхан амьдрах нэг нөхцөл болж өгдөг. Тиймээс зах зээлийн сегмент тус бүрд хөдөлмөрийн зах зээлийг судлах шаардлагатай. Нэг жишээ авахад л саяхан болж өнгөрсөн Дэлхийн эдийн засгийн хямрал нь улс орон бүрд ажилчдыг хэдэн арваар нь ажилгүйчүүдийн эгнээнд шилжүүлж тэдний амьдралд хүндрэл учруулж байна.

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. Хөдөлмөрийн зах зээлийн үзүүлэлтүүдийн судалгаа

Баруун бүс хөдөлмөрийн ямар нөөцтэй вэ? Тухайн хөдөлмөрийн нөөцөө бүрэн ашиглаж чадаж байна уу? Чадахгүй тохиолдолд алдагдсан боломжийн өртөг ямар байна вэ? Зэрэг асуудлуудыг авч үзье. Юуны өмнө хөдөлмөрийн зах зээлийн голлох дараах гурван үзүүлэлтийг авч үзье.

Дүрслэл № 1.1 Баруун бүсийн ажиллах хүчний оролцооны түвшин

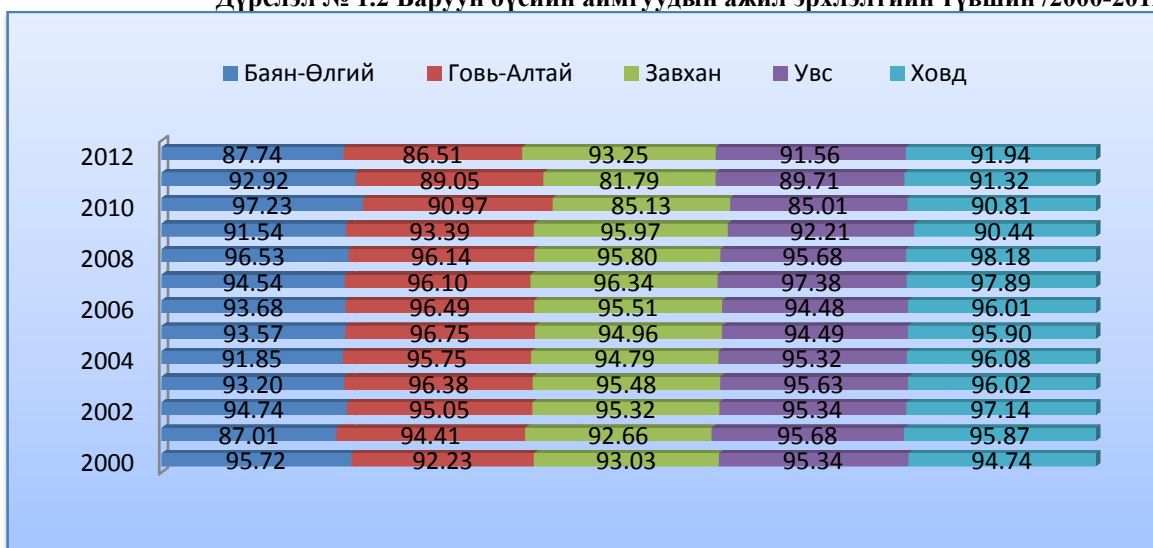

Эх сурвалж: Судлаачийн тооцоогоор

Дүрслэл № 1.1-ээс харахад баруун бүсийн Баян-Өлгий, Говь-Алтай, Завхан, Увс, Ховд аймгууд нь хөдөлмөрийн нөөцөө бүрэн үнэлэх боломжгүй бөгөөд авч үзэж буй хугацаанд ажиллах хүчний оролцооны түвшин эрс буурах хандлагатай байна. Үүнээс дараах дүгнэлтийг өгч болно. Албан ёсны ажилтай хүмүүсийн бүртгэл бүрэн бүртгэгдэж байгаа тиймээс ажилгүйчүүдийн бүртгэл хангалтгүй байна. Үүнийг дараах 2.2, 2.3 графикуудаар баталгаажуулъя. /Жич: 2012 оны баруун аймгуудын хөдөлмөрийн насны хүн амын статистик тоо баримтууд хангалтгүй байгаа тул 2000-2011 оны хоорондох статистик мэдээллийг ашиглав/

Харин 2008-2009 оны хооронд АХОТ өссөн байгаа нь энэ үеийн эдийн засгийн хямралтай холбоотой болов уу, энэ өсөлтийг ажилгүйдлийн өсөлт бий болгосон гэсэн таамаглалыг дэвшүүлж байна.

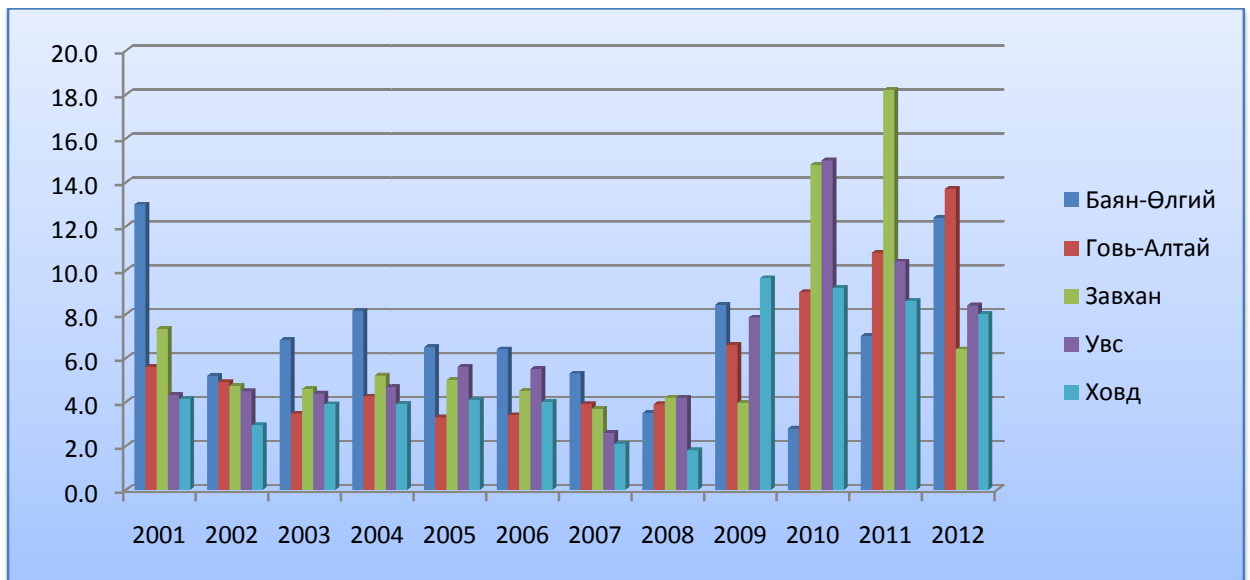
Дүрслэл № 1.2 Баруун бүсийн аймгуудын ажил эрхлэлтийн түвшин /2000-2012 он/

Эх сурвалж: Судлаачийн тооцоогоор

Авч үзэж буй онуудын судалгаанаас үзэхэд ажил эрхлэлтийн түвшин, ажиллах хүчний оролцооны түвшинтэй маш их ойролцоо байна. Тиймээс ажиллах хүчний ихэнх хэсгийг ажиллагсад бүрдүүлдэг ба үүнд ажилгүйчүүд бага орон зайг эзэлдэг гэдэг нь харагдаж байна. Үүнийг дараах байдлаар харъя.

Дүрслэл №1.3 Баруун бүсийн аймгуудын ажилгүйдлийн түвшин /2001-2012 он/

Эх сурвалж: Судлаачийн тооцоогоор

Дээрхи дүрслэлд баруун бүсийн Завхан, Увс, Ховд аймгуудын ажилгүйдлийн түвшин нь 2009 оноос хурдацтайгаар нэмэгдэж байгаа ба Баян-Өлгий болон Говь-Алтай аймгуудын ажилгүйдлийн түвшин харьцангуй бага буюу тогтвортой харагдаж байна. 2008 он хүртэл ажилгүйдлийн түвшин буурч 2009 оноос эхлэн аймгуудын ажилгүйдлийн түвшин хурдацтайгаар ихэсж байгаа нь ажилгүйдэл үнэхээр буурч байгаа юу эсвэл ажилгүйдлийн бүртгэл хангалтгүй байна уу? гэсэн асуулт тавихад хүргэж байна. Хэдийгээр ажилгүйдэл өсөх болон буурах хандлагатай хэдий ч нөгөө талаас ажилгүйчүүд ажиллах хүчинд бага жинг эзэлж байгаа буюу ажилгүйдлийн бүртгэлтэй холбоотой. Өөрөөр хэлбэл хөдөлмөр халамжийн хэлтэст бүртгүүлээгүй хувиараа ажил хайж байгаа хүмүүс ажилгүйчүүдийн бүртгэлд ордоггүй, эдийн засгийн идэвхигүй хүн амд тооцогддогтой холбоотой юм. Тиймээс хөдөлмөрийн насны ажил эрхэлдэггүй хүн амыг шалтгаанаар нь авч үзэх хэрэгтэй. Харин ажилгүйдлийн түвшний 2009 оны огцом өсөлтийг тухайн жилийн эдийн засгийн хямралтай холбоотой гэсэн таамаглалыг дэвшүүлж байна. Энэ зүй тогтол мөн бусад бүсүүдийн хувьд адил байна.

Дүрслэл № 1.4

Эх сурвалж: “УСХ статистикийн эмхэтгэл”

2009 он гараад Монголын хөдөлмөрийн зах зээл дээр бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо өсөх, ашигт малтмал олборлолтын салбарт ажилгүйдэл нэмэгдэх, албан ёсны секторт шинээр ажилд авах нь зогсонги байдалд орох, гадаад улс орон дахь эдийн засгийн хүндрэл бэрхшээлээс шалтгаалан ажиллах хүчний гадаад руу шилжих хөдөлгөөн буурах, ажиллагсад гадаадаас буцаж ирэх, гадаадад ажиллагсдаас ирэх мөнгөн гуйвуулгын хэмжээ багасах байдлаар хямралын нөлөө илэрч байна.[1]

Аймгуудын хувьд 2009 оны 11 дүгээр сарын байдлаар нийт бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо өмнөх оны мөн үетэй харьцуулахад 32.8 хувиар нэмэгдсэн байна.[2]

Графикаас харахад баруун бүсийн аймгуудын ажил эрхэлж буй иргэдийн жил бүрийн өсөлтийн дундаж хувь 2008-2010 оны хооронд Завхан аймгаас бусад 4-н аймгийн хувьд өсөлт ажиллагдаж байна. 2010-2012 оны хооронд Увс болон Ховд аймгийн хувьд өсөлт ажиллагдаж байгаа бол Завхан, Говь-Алтай, Баян-Өлгий аймгын хувьд өсөлтийн хурд өмнөх жилүүдээс удааширсан дүр зураг ажиглагдаж байна.

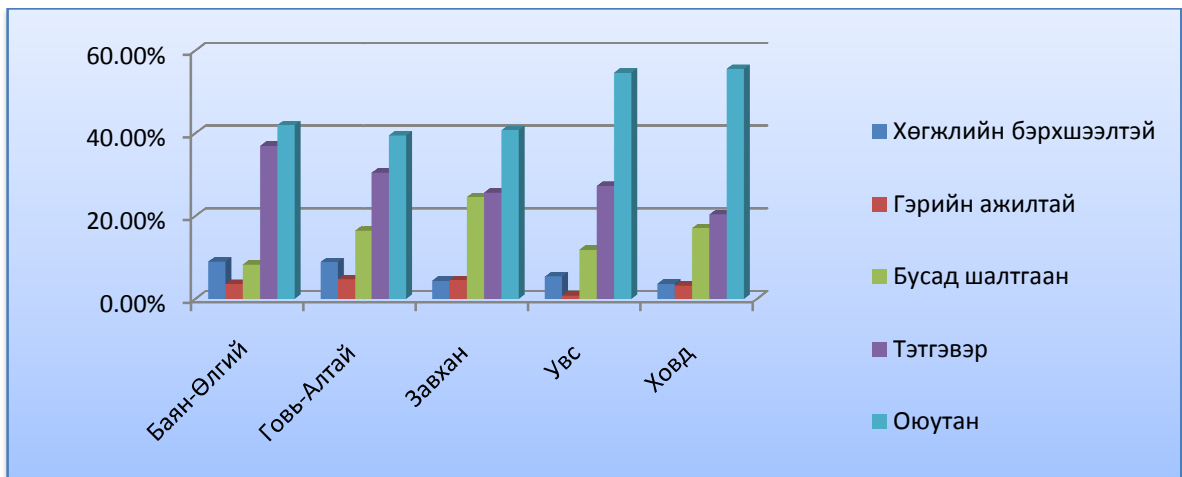

Ажилгүй иргэдийн хувьд өөрийн харьяа аймаг, сумдын хөдөлмөр халамжийн хэлтэст бүртгүүлэх иргэдийн өсөлт тогтворгүй байгаа нь харагдаж байгаа ба сүүлийн 2011 оноос өсөлт нь удааширсан байна. Энэ нь төр засгийн зүгээс авч хэрэгжүүлж байгаа бодлого болон иргэд хөдөлмөрийн биржээр дамжуулан ажлын байраар хангагдах явдал бага нь ажилгүй иргэд хөдөлмөрийн хэлтэст бүртгүүлэх идэвхи нь буурсан байна.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. Ажилгүйдэл ба эдийн засгийн идэвхигүй хүн амын судалгаа.

Дүрслэл 1.1, 1.2, 1.3-ын дүгнэлттэй холбоотойгоор эдийн засгийн идэвхигүй хүн амыг шалтгаанаар судлав. Өөрөөр хэлбэл ажилгүйдлийн шалтгааныг бодитойгоор гаргахын тулд.

Эдийн засгийн идэвхигүй хүн ам шалтгаанаар.

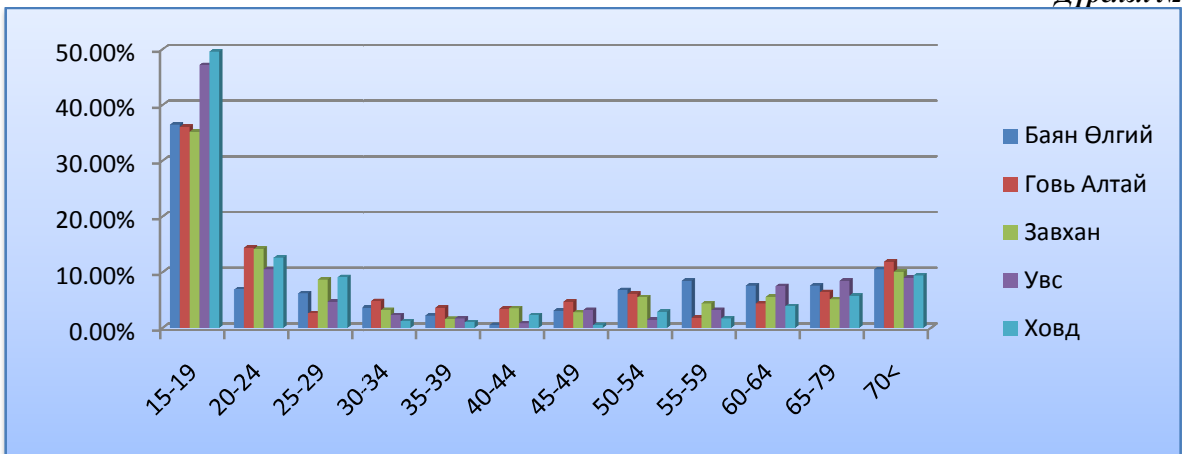
Эх сурвалж: АХС, Монголын Үндэсний статистикийн хороо, 2008.09

Судалгаанаас үзэхэд эдийн засгийн идэвхигүй хүн амын ихэнх хувийг оюутан, тэтгэвэрийн насны хүн ам ба бусад шалтгаанаар гэсэн бүлгүүд эзэлж байна. Тэтгэвэрийн насныхан хийдгээ хийсэн хүмүүс харин оюутнууд ирээдүйд хөдөлмөрийн зах зээлийн аль нэг ангилалд хамрагдана. Тиймээс бусад шалтгаанаар (Ажил хайж байгаа, Тохирох ажил олдохгүй байгаа, Засан хүмүүжүүлэх газраас суллагдсан, Хөдөлмөр эрхлэх хүсэл сонирхолгүй, Тодорхой шалтгаангүй) гэсэн бүлэг гол анхаарал татаж байна. Өөрөөр хэлбэл бидний амьдралын түвшин хангалттай байгаа юу? Эд бүхэн яагаад энэ бүлэгт хамрагдаж байна вэ? Гэсэн асуулт тавихад хүргэж байна.

Хөдөлмөр эрхлэлтийн албанд бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн бодит тоог “ажил хайж байгаа”, “тохирох ажил олдохгүй байгаа” гэсэн үндэслэлээр ажил эрхэлдэггүй хүмүүсээр нэмэгдүүлж болно. Иймд нийтэд хөдөлмөр эрхлэлтийн албанд бүртгэгдэж, түүгээр дамжуулан ажилд орох ач холбогдлыг нийтэд сурталчилах, танилцуулах хэрэгтэй юм. Ажил хайж байгаа хүмүүст нийслэлийн дүүргүүд болон орон нутгийн засаг захиргаа хөдөлмөр эрхлэлтийн албанд бүртгүүлэхийн ач холбогдлыг сурталчлах хэрэгтэй байна. Ингэснээр ажилгүйчүүдийн тоог бодитоор хэмжих, тэдэнд олгох тэтгэмжийг урьдчилан тооцоолох боломжийг нэмэгдүүлэх ач холбогдолтой юм.[3]

Эдийн засгийн идэвхигүй хүн ам насны бүлгээр.

Дүрслэл №2.2

Эх сурвалж: АХС, Үндэсний статистикийн хороо, Монгол Улс АХС-ны цуврал 2007/08 оноос 2008/09 он

1.3 Ажилгүйдэл, ажилгүйдлийн түвшинг цаг хугацаанаас хамааруулсан үнэлгээ:

Ажилгүйчүүдийг цаг, хугацаанаас хамааруулан трендийг тодорхойлон авч үзвэл. (Үүнд бусад хүчин зүйл тогтмол гэсэн нөхцөл тавигдсан.) Ажилгүйдэл хугацааны хувьд буурах трендтэй. Ажилгүйдэл ба цаг хугацааны хоорондын хамаарлыг эконометрикийн хамгийн бага квадратын аргаар шугаман регрессийн тэгшитгэлээр үнэлэв. (EViews программ ашиглав)

Дүрслэл №2.3

Эх сурвалж: АХС, Үндэсний статистикийн хороо

Үнэлгээний хувьд ач холбогдолтой гэдэг нь харагдаж байна. Үүнийг дараах байдлаар бататгаж болох юм. Ажилгүйдэл цаг, хугацаанаас урвуу хамааралтай, хугацаа өнгөрөх тусам ажилгүйдэл буурах хандлагатай.

- $R^2=0.75$ бидний авч үзэж буй тэгшитгэл ажиглалтын утгыг 75%-тайгаар тайлбарлаж чадаж байна. Мөн R^2 болон засварлагдсан R^2 зөрүү бага байна.
- C буюу тогтмол параметр $C = 16969.6$ өндөр утгатай байгаа нь ажилгүйдэл цаг, хугацаанаас өөр бусад олон хүчин зүйлээс хүчтэй хамаарна гэдэг нь илэрхий юм.
- Prob. Утгууд тэгтэй ойролцоо. ($H_0=0.000001$ таамаглалыг хүлээн зөвшөөрөхгүй буюу параметрууд ач холбогдолтой.)
- Durbin-Watson stat=1.76 буюу авто корреляцгүй

Дүгнэлт

Цаг хугацаанаас хамааруулсан ажилгүйдлийн үнэлгээнээс үзэхэд цаг хугацаа өнгөрөх тусам ажилгүйдэл буурч байна. Гэвч энд хурд нь чухал юм. Өөрөөр хэлбэл ямар хугацаанд хэдэн хүн шинээр ажилд орж байна вэ? Мөн ажилгүйдэлд яг ямар хүчин зүйл хүчтэй нөлөөлж байна вэ? гэсэн асуудлууд чухал.

Ажилгүйдлийг бууруулж байгаа нэг салбар бол хөдөө аж ахуйн салбар байна. Учир нь малчид ажил эрхлэлтээрээ хөдөө аж ахуйн салбарт хамрагддаг оршино. Мөн ажиллагсдыг шингээдэг нэг салбар бол үйлчилгээ ба захын наймаачид юм. Тиймээс төр засгаас хувийн аж ахуйтныг хөгжүүлэх, жижиг дунд бизнес эрхлэгчдийг дэмжих бодлого оновчтой, үр дүнтэй хэрэгжиж тэдний үйл ажиллагаа явуулах таатай орчин бүрдвэл энэ салбарын ажилчдын эгнээ өргөжих боломжтой юм.

Боловсролоор авч үзэхэд сүүлийн жилүүдэд дээд ба бага боловсролтой хүмүүсийн тоо өсч байна. Энэ нь

- Сүүлийн үеийн залуучуудын сурах сонирхолыг нэмэгдүүлж байна. Нөгөө талаас залуучуудын боловсролын хөрөнгө оруулалт нь тэдний бүтээмжийг нэмэгдүүлэх ба хүмүүн капиталын хөрөнгө оруулалтын үр дүн юм. Мөн боловсролоор амьдралаа баталгаажуулах ба боловсрол эзэмшилт нь ажлын байртай болох баталгааг нэмэгдүүлж байна.
- Мөн боловсрол багатай хэсэг нийт ажиллагсадад ихээхэн хувийг эзэлж байгаа нь аливаа байгууллагад бодлого боловсруулагч, хэрэгжүүлэгч албан тушаалтнаас гүйцэтгэх албан тушаалтнуудын тоо харьцангуй их байдгийг харуулж байна.

Хүн ам зүйн нас, хүйсийн сувагыг авч үзэхэд нийт хүн амын дийлэнх хэсгийг хөдөлмөрийн насны залуучууд эзэлж байгаа ба энэ насныхан мөн л ажилгүй байна. Тиймээс эдгээр залуучуудыг ажилтай болговол улс орны эдийн засгийн өсөлт, хөгжилд эерэгээр нөлөөлнө. Хөдөлмөрийн бүтээмжийг нэмэгдүүлэх. Манай орны өндөр мэдлэг, боловсролтой боловсон хүчин гадаадад гарч ажилладаг бөгөөд тэдний оронд мөн өөр өндөр түвшний мэргэжилтнийг гаднаас авч ажиллуулдаг. Энэ ажиллах хүчинд чадавхийг ба боломжийг бий болгохгүй байна. Шинээр ажлын байр бий болгогчийг урамшуулах бодлого (бага (1,25%) хүүтэй зээл олгох. Хувь хүнд 3 сая, ААНэгж байгууллагад 10 сая төг) хэрэглэх.

Ажилгүйдлийг ХЭАлбанд бүртгүүлэх ач холбогдлыг нийтэд сурталчилах. Тухайлбал: ХЭАлбанд нэг жилээс дээш хугацаанд бүртгэлтэй байсан 18-45 насны ажилгүй хүнийг ажилтай болгосноор тухайн хүний 6 сарын цалингийн 60%-г ХЭАлбанаас олгодогийг нийтэд, тэр дундаа ажил олгогчид сурталчилах. Ажил хайж байгаа хүмүүс ихэвчлэн найз нөхөд, хамаатан садангаасаа ажил сураглах, мэдээллийн хэрэгслээр хайх эсвэл үйлдвэр, аж ахуйн газруудаар өөрсдөө явж ажил хайдаг гэсэн тооцоо гарсан. Тиймээс дүүргүүд болон орон нутаг дахь хөдөлмөр эрхлэлтийн албанд ирсэн ажлын байрны зарын хүртээмж болон

давтамжийг сайжруулах нь ажлын байрны алаарх мэдээллийг богино хугацаанд хүргэх, нэгэнт бий болсон хөдөлмөрийн эрэлтийг нийлүүлэлттэй нь хурдан шуурхай холбож өгөх ач холбогдолтой юм.[4]

Хөдөлмөрийн зах зээл дээрх мэргэжилтний илүүдэл ба хомсдолын талаарх мэдээллийг ард иргэдэд дэлгэрэнгүй мэдээллэх буюу боловсон хүчний дутагдалыг сайтар судлаж чанартай боловсон хүчнээр хангах мөн мэргэжилгүй болон дахин мэргэжил эзэмших хүсэлтэй байгаа хүмүүст дахин мэргэжил олгох сургалт зохион байгуулж ажлын байраар хангах.

Мөн “Баруун бүсийн хөгжлийн хөтөлбөр”-өөс үзэхэд баруун бүсийн газрын нөөцийг ашиглах замаар ажилгүйдлыг бууруулах болмжтой гэдэг нь ирэх 6 сард ажлын түр байр хүснэг 2.3.3-өөс уул уурхай ажлын байрны өсөлт 21.1% гэдгээр харагдаж байгаа ба үүнд чиглэгдсэн ажлын байр бий болгох хөрөнгө оруулалтыг татах.

- [1] ХЗЗ ба нийгмийн эмзэг байдал ба ядуурал, 2009 оны хоёр дугаар хагас жилийн тайлан, х- 7
- [2] ХЗЗ ба нийгмийн эмзэг байдал ба ядуурал, 2009 оны хоёр дугаар хагас жилийн тайлан, х- 26
- [3] ХЗЗ ба нийгмийн эмзэг бүлэг, 2009 оны эхнийхагас жилийн тайлан, х- 38
- [4] ХЗЗ ба нийгмийн эмзэг бүлэг, 2009 оны эхний хагас жилийн тайлан, х- 38

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. *Хөдөлмөрийн эдийн засаг*, Хөдөлмөрийн дээд сургууль, 2006 он, УБ
2. Ronald G.Ehrenberg., Robert S.Smith., Modern labor economics, 8th, ed
3. ҮСГ-ын жил бүрийн статистикийн эмхэтгэлүүд
4. ЭДИЙН ЗАСАГ: онол, практик 2006 №259 (15)
5. Наранчимэг.,Д *Эконометрикс*. УБ.:2008 он
6. Дэлхийн хүн амын байдал 1998, Шинэ шинэ залгамж үеийхэн, НҮБ-ын хүн амын сан
7. Мянганы сорилтын сангийн техник, мэргэжлийн боловсролын төслийн хүрээнд хийгдсэн ХЗЗ-ийн судалгаа, Хэсэг IА БҮСҮҮДИЙН ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА
8. Хөдөлмөрийн зах зээлийн барометрийн судалгааны тайлан. УБ 2011 он.
9. Мянганы сорилтын сангийн мэргэжлийн боловсрол, сургалтын төслийн хүрээнд хийгдсэн ХЗЗ-ийн судалгаа, эцсийн тайлан.
10. ХЗЗ ба нийгмийн эмзэг бүлэг, 2009 оны эхний хагас жилийн тайлан

Цахим эх сурвалжууд

1. <http://www.nso.mn/v3/>
2. <http://www.mca.mn/document/LMSReportMNG.pdf>
3. <http://labornet.mn/files/Sudalгаа>

ЗАВХАН АЙМГИЙН ТОГТВОРТОЙ БАЙДАЛ БА НӨӨЦИЙН СУДАЛГАА

Б. Амартүвшин МУИС-ийн Завхан сургууль,
НББ-ийн тэнхимийн багш, 99005541, amaraa_sfe@yahoo.com

С. Нямбаяр.

МУИС-ийн Завхан сургууль, Бизнес эдийн засгийн
тэнхимийн багш, 98908900, nyambaa_365@yahoo.com

Сэдвийг сонгосон үндэслэл

Нэгдүгээрт: Завхан аймгийн эдийн засаг нь байгалийн баялаг буюу байгалийн нөөцөөс ихээхэн хамааралтай ба улирлын нөлөөлөл ихтэй. Үүнээс дурьдвал мал аж ахуй нь байгалийн бэлчээрт суурилсан, жимс жимсгэнэ боловсруулах үйлдвэрүүд нь зэрлэг ургамалын нөөцөд суурилсан байдаг бол ард иргэдийн хашаа байшин, түлээний хэрэглээ нь 90% ой модноос хамааралтай. Энэ салбаруудад ажиллаж буй байгалийн нөөцөөс ашиг хүртэгчдийн орлого тогтмол биш бөгөөд хариуцлагагүй хүмүүс гэж энэхүү ажилд үзсэн болно. Өөрөөр хэлбэл аймгийн эдийн засгийн тулгуур салбаруудын нөөцөөс ашиг хүртэгч, захиран зарцуулагчид нь ашиг хүртэснийхээ төлөө татвар төлөх, хариуцлага хүлээх, нөхөн сэргээх тал дээр ямар ч үйл ажиллагаа хийдэггүй. Энэ нь эдийн засгийн суурь хөгжилд сөрөг нөлөөтэй байна гэж үзээд байгаа юм.

Хоёрдугаарт: Нөөцийн захиран зарцуулж түүнээс ашиг хүртэж буй иргэд нь нөөцийг ашиглах, нөөцийг хэрхэн нөхөн сэргээх талаар мэдлэггүй байдал нь тэдний зорилго тухайн нөөцөөс ашиг хүртэх байдаг гэж үзнэ. Нөгөө талаас 100% мэдлэггүй гэж ойлгож болохгүй бөгөөд мэдлэг байсан ч тэдгээр хүмүүсийн эзэмшил биш учраас нөөцийг хайрлан хамгаалах тал дээр учир дутагдалтай ханддаг.

Судалгааны ажлын зорилго

Байгалийн нөөцүүдийн ашиглалт, нөхөн сэргээлт хийгдэхгүй байгаагын шалтгааныг судлах, байгалийн нөөц ашиглалтад мэдлэгийн менежментийг нэвтрүүлэх боломжийг судлахад ажлын зорилго оршино.

Зорилтууд

- Байгалийн нөөцийн менежмент, судлагдсан байдал зэргийг судлах.
- Завхан аймгийн байгалийн нөөц ашиглалт, түүний нөхөн сэргээлтийг тандах судалгаа явуулах.
- Завхан аймгийн байгалийн нөөцийг ашиглалтын судалгааг нөөц ашиглаж түүнээс орлого хүртэж буй иргэдээс судалгаа авах.
- Байгалийн нөөцөөс орлого хүртэж буй иргэдэд мэдлэгийн менежментийг хэрэгжүүлэх арга замыг судлах.

Сэдвийн судлагдсан байдал

Майкл Е.Портер Харвардын их Сургууль Дэлхийн өрсөлдөх чадварын тайлан **“Хөгжил дэвшлийн микро эдийн засгийн суурийг бий болгох нь”** Баялаг бол үнэндээ микро эдийн засгийн түвшинд буюу пүүс компаниудын зүгээс үр ашигтай аргаар үнэ цэнэтэй бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ бий болгох чадвараар бүтээгддэг. Микро эдийн засгийн шинэчлэлгүйгээр сайн макро эдийн засгийн бодлого, зах зээлийн нээлттэй байдал, өмч хувьчлалын үр дүнд бий болсон ДНБ-ний өсөлт тогтворгүй байх ба нэг хүнд ноогдох ДНБ-ний хэмжээ сайжрахгүй. Харин эсрэгээр нь бүтээмж ба бүтээмжийн өсөлтийг дээшлүүлэхэд чиглэсэн микро түвшний зохих шинэчлэлүүд нь засгийн газар төсвийн үүргээ биелүүлэх, макро эдийн засгийн гажуудлыг багасгахад тулгарч буй сорилтыг ихээхэн хөнгөвчилж өгдөг.

Дээрх судалгааны ажлаас харахад микро эдийн бодлого түүний шинэчлэхэд юуг анхаарахыг судалсан болно. Байгалийн нөөцийн бодит тооцооллыг гаргасан тоон үзүүлэлт Монгол улсад байдаггүй бөгөөд ашиглалтын хяналт сул учраас хууль бус ашиглалт их байдаг. Микро эдийн засгийн сууриудын

Байгалийн баялаг эдийн засагт:

Хөдөлмөрийн бүтээмжийг тодорхойлогч гуравдах чухал хүчин зүйл нь байгалийн нөөц болох газар, ус, олонх үйлдвэрлэлийн үйл явцын үндсэн элемент болох түүхий эд ашигт малтмалын нөөц юм. Байгалийн нөөцийг сэргээгдэх ба үл сэргээгдэх гэж хоёр хуваадаг. Сэргээгдэх нөөцөд ой мод, ан амьтан, жимс жимсгэнэ зэрэг ордог. Байгалийн нөөцийн тоо хэмжээний ялгаа нь олон орны хүн амын амьдралын түвшний үзүүлэлтэд нөлөөлнө. Байгалийн нөөц нь эдийн засгийн хөгжил цэцэглэлтийн чухал хүчин зүйлийн нэг мөн боловч тэр нь өндөр үр ашигтай үйлдвэрлэлийг бий болгох зайлшгүй нөхцөл биш юм.

Тогтвортой хөгжил түүний үндэс:

НҮБ-аас “Дэлхий дахины XXI зууны тогтвортой хөгжлийн хөтөлбөр бол бодит үйл явц бөгөөд тогтвортой хөгжлийн үндэсний стратегийн тулгын чулуу мөн. Тиймээс нийгэм, эдийн засаг, байгаль орчин гэсэн гурван салбараа уялдуулан удирдаж сурснаар бид уламжлалт арга барилаа орхиж чадна гэж үзжээ. “Байгаль орчин-Хөгжил” тунхаглалаас гаргасан тогтвортой хөгжлийн тухай ойлголт нь нийгэм, эдийн засаг, байгаль орчныг хамтад хөгжүүлэх дэлхий нийтийн үүрэг хариуцлага гэсэн үг юм. Уг тунхаглалаас гаргасан дэлхийн улс орон бүр нийтлэг 26 зарчимтай. Тогтвортой хөгжлийн гол зорилго нь хүний төлөө тавих анхаарал халамж. Хүн ард байгаль орчинтойгоо зохицон эрүүл, үр бүтээлтэй амьдрах ёстой юм.

2002 онд Өмнөд Африкийн Йоханнесбург хотноо дэлхийн улс орнуудын тэргүүн нар чуулж, Риогоос хойшхи 10 жилийн хугацаанд дэлхийн хэмжээнд тогтвортой хөгжлийн талаар хүрсэн амжилтаа дүгнэн, цаашид дэлхийн хүн төрөлхтөн яаж хөгжих төлөвлөгөөг хэлэлцэж баталсан. Энэ хуралдаанаас 21-р зууны тогтвортой хөгжлийн хөтөлбөр боловсруулсан юм. Уг хөтөлбөр нь 50 бүлэгтэй, 4 гол хэсэгтэй. Энэ нь

1. Хэсэг I: Нийгэм ба Эдийн засгийн хэмжүүр /ядууралтай тэмцэх, эрүүл мэндийг хамгаалах, дэмжих/

2. Хэсэг II: Хөгжлийн нөөцийг хамгаалах, менежментийн асуудал /ойжуулах, биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах, агаарын бохирдолыг бууруулах, биотехнологи болон цацраг идэвхт хаягдал менежмент/

3. Хэсэг III: Олонх бүлгүүдийн үйл ажиллагааг идэвхижүүлэх, үүрэг хариуцлагыг дээшлүүлэх /Хүүхэд залуучууд, эмэгтэйчүүд, ТББ, орон нутгийн захиргаа, бизнес эрхлэгчид, ажилчид, уугуул иргэд, газар тариаланчид г.м/

4. Хэсэг IV: Хэрэгжүүлэх арга зам /шинжлэх ухаан, боловсрол, олон улсын Рио +20: НҮБ-ын Тогтвортой Хөгжил чуулга уулзалт /6-рсарын 12-22 Бразилийн Рио-де-Жанейро хот/

1992 Бразилийн Рио-Де-Жанейро хотноо болсон “Байгаль орчин ба хөгжил” сэдэвт хуралд тухайн үеийн Монгол Улсын Ерөнхий сайд асан Д.Бямбасүрэн тэргүүтэй төлөөлөгчид оролцсон аж. Тэд улс орныхоо тухайн үеийн нөхцөл байдлыг дэлхий дахины сонорт хүргэн, даян дэлхийн тогтвортой хөгжлийн үзэл санаанд нэгдэж буйгаа илэрхийлсэн түүхтэй. Ийнхүү Монгол Улс Рио-гийн байгаль орчны тунхаглалд нэгдэн, 1998 онд тогтвортой хөгжлийн үндэсний стратегийг боловсруулан, Засгийн газраас баталжээ.

“Рио+20” уулзалт нь улс орнуудын тогтвортой хөгжлийн чиг баримжааг илүү тодорхой болгох, олон улсын тогтвортой хөгжлийн бодлогын чиг баримжааг гаргахаараа маш өндөр ач холбогдолтой гэдгийг НҮБ-аас онцолсон аж. Тус уулзалтаар нэгдүгээрт, тогтвортой хөгжил, ядуурлыг бууруулах хүрээний

ногоон эдийн засаг, хоёрдугаарт, тогтвортой хөгжил засаглалыг бэхжүүлэх чиглэлийг голлон анхаарч хэлэлцэх юм байна. Дэлхийн улс орны удирдагчид, парламентын гишүүд, хотын дарга нар, ИНБ, ТББ, эрдэмтэн судлаачид, бизнэс эрхлэгч, ХМ ажилтнууд зэрэг 50,000 гаруй төлөөлөгчид оролцох төлөвлөгөөтэй байна. Тус НҮБ-ийн дээд хэмжээний уулзалтаар 1992 оны Риогоос баталсан “Байгаль орчин-Хөгжил” тунхаглал, 21 дүгээр зууны тогтвортой хөгжлийн хөтөлбөр, 2002 оны Иоханнесбургын “Тогтвортой хөгжил”-ийн тунхаглал зэрэг үйл ажиллагааны хөтөлбөрүүд, тогтвортой хөгжлийн зарчмуудын хэрэгжилт, үр дүнд дүгнэлт хийх, цаашид дэлхийн хүн төрөлхтөний хөгжлийг тодорхойлох “Ногоон эдийн засаг” олон улсын бодлогын баримт бичгийг хэлэлцэж батлах зэрэг ажлууд хийгдэнэ.

Завхан аймгийн эдийн засаг, хүн амын орлого нь байгалийн нөөц баялагаас хэт хамааралтай. Тогтвортой хөгжлийн суурь болох эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийн бодлого, хүн амын аз жаргалтай амьдрал, байгалийн нөөцийн тогтвортой хэрэглээний бодлого зэргийг татварын орлого бүрдүүлэлтээр тооцох, эдийн засгийн бодлогоор нөхөн сэргээхэд зарцуулж буй хөрөнгө оруулалтыг тооцсон юм.

Дүрслэл №1 “Орон нутгийн тогтвортой хөгжлийн загвар”

Эх үүсвэр: “Судлаачдын санал болгож буй загвар”

Судалгааны арга аргачлал:

1. Завхан аймгийн байгалийн нөөцийн ашиглалт, нөөцийг тодорхойлохдоо Орон нутгийн байгаль хамгаалагчид, аймгийн статистикийн газар, аймгийн Байгаль орчны газар, аймгийн татварын газруудын ажилтан, мэргэжилтний тусламжтайгаар тоон мэдээллийг цуглуулж татвараас гадуурх байгалийн нөөц ашиглалтыг гаргаж ирсэн. Үүнийг хоёрдогч мэдээллийн эх сурвалжаас өгөгдлийг цуглуулсан гэж үзнэ.

2. Байгалийн баялаг, нөөцөөс орлого хүртэж буй иргэдээс судалгаа авч байгалийн нөөцийг яагаад татвар төлөхгүй хууль бусаар хэрэглэж байгааг тайлбарлахыг зорьлоо. Энэхүү судалгаа нь чанарт чиглэгдсэн буюу задлан шинжлэхэд анхаарч шинжилгээг явууллаа.

ХОЁР. СУДАЛГАА ШИНЖИЛГЭЭ

2.1. Судалгааны нэгдүгээр үе болох асуудлын таамаглалыг шалгах судалгаа.

2.1.1. Завхан аймгийн байгалийн нөөцүүдийн хэмжээ

Хүснэгт №1. Завхан аймгийн байгалийн нөөцүүдийн хэмжээ

	НӨӨЦҮҮД	Нөөцийн ангилал	Х.Н	Баг	
				а	И х
	Модны нөөц	Дархан цаазат	м.куб	178.4	
		Байгалийн цогцолбор		6235.1	
		Байгалийн нөөц газар			
		Дурсгалт газар			
		Ногоон бүсийн ой		8671.4	
		100 га хүртэлх төгөл ой		9336.5	
		30 хэмээс дээш налуу ой		6457.1	
		Улсын хил дагуу		2457.9	
		Хориотой зурвасан ой		8162.1	
		Цармын бүсийн ой		319.9	
Бэлчээр	Нөлөөлөлд орсон	га	1239511.5		
	Нөлөөлөлд ороогүй	га	4432932.8		
Нэрс		тн	30	87 6	
Чацаргана		тн	150	20 0	
Хар суль		тн	20	40	
Сульхир		тн	1	3	
Тарвага		га	27871.78		
Алт		тн	50	15 0	

Эх үүсвэр: “Судлаачдын тооцоолол”

Чацаргана нэрсний нөөц

Түүхий эдийн нөөцийг авч үзвэл, манай аймгийн Идэр, Их уул, Тосонцэнгэл сумдын нутаг, Хөвсгөл аймгийн Цэцэрлэг, Жаргалан зэрэг хил залгаа сумуудад 876 тн жимсний нөөцтэй гэсэн судалгааг /1980 онд Х. Отгонбилэг, Г. Пүрэвдорж/ хийсэн байна. Энэ нь нийт монголын нэрс жимсний нөөцийн 80% гэж үзсэн байна. Харин чацарганы нөөцийн судалгаагаар Завхан голын саваар жилд 200 тн нөөцтэй гэсэн байна. Уг судалгааг хийснээс хойш цаг уурын өөрчлөлт, хүний буруу үйл ажиллагааны улмаас нөөц нилээд хорогдсон хэдий ч байгалийн жимсний хамгийн их нөөцтэй бүс нутагт тус компани байрлаж, түүхий эд бэлтгэлийн нөөц баазтайгаа ойр байгаа нь чанартай түүхий эдийг бэлтгэн авах боломжийг бүрдүүлж байна.

Эх сурвалж: ЗавханБаялаг ХК-ийн ADB-д зориулан бичсэн төсөл

Модны нөөц

Дүрслэл №2. Аймгуудын модны нөөц

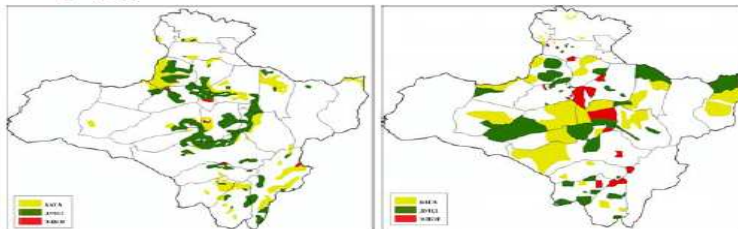
Д/д	Аймгийн нэр	Дархан Цаазат Газар	Байгалийн Цогцолборт Газар	Байгалийн Нөөц газар	Дурсгалт газар	Ногоон бүсийн ой	100 га хүртэлх төгөл ой	30 хэмээс дээш налуу газрын ой	Улсын хилийн дагуух ой	Хориотой зурвасын ой	Орон нутгийн ТХГазар	Цармын буслуурин ой	Заган ой	Дүн
1	Архангай	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	121976 13403.4		2052 190.7	129291 14855.5	106137 11048.5	246133 22606.9		257776 26559				863365 88664
2	Булган	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	7400 39.4	16444 1626	1402 138.8	166208 12180.3	151976 10839	327451 30105.4	219486 16900.6	434583 33267.8				1324950 105097.3
3	Баянхонгор	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	20020 1734.4					3669 243.9						23689 1978.3
4	Баян-Өлгий	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	36548 2871.7	1970 37.2		1139 103.4		2209 137.8		24625 783.7		1592 141.3		68083 4075.1
5	Говь-Алтай	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	2031 220.9					2510 356.5				4304 495.2		8845 1072.6
6	Дорнод	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	16624 451.8	20579 1091.7	11027 30.1	24358 756.7	23798 626.3		79298 3752.2	13163 436.1				188847 7144.9
7	Завхан	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	13494 178.4	179743 6235.1		80789 8671.4	98706 9336.5	102030 6457.1	30747 2457.9	99021 8162.1		4503 319.6		609033 41818.1
8	Орхон	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/				16144 1428.4					1648 157.7			17792 1586.1
9	Сэлэнгэ	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	88849 9004.4	58619 2338.3		142581 7587.9	26462 1894	26986 1563.6	41630 4341.3	252659 20554	92506 4292.4			730292 51575.9
10	Хөвсгөл	Талбай / га / Нөөц /мян.шоометр/	28868 3555.4	272511 34794.5	34056 3236.8	20245 2790.2	307186 33237.3	185067 19592.7	1375440 159091.2	153907 14988.9	975059 109551.9	191328 20666		3543667 401504.9

Тарвага

Дүрслэл №3 “Монгол орны тарваганы тархац нөөцийн өөрчлөлт”

График 6. Завхан аймгийн тарваганы тархалт болон нөөцийн өөрчлөлт

Завхан аймгийн тарвагатай газрын нийт талбай 1990 оныхоос 1,2 дахин, дунд болон элбэг нөөцтэй газрын талбай 1,6 ба 4.8 дахин ихэссэн байна. Харин бага нөөцтэй газрын талбай мөн оныхоос 6,4%-иар буурсан байна.

Зураг 12. Завхан аймгийн 1990, 2010 оны тарваганы нөөцийн өөрчлөлт

ОН	1990	2010	өөрчлөлт
Талбай	23,051.22	27,871.78	1.20 дахин нэмэгдсэн
Бага	15,663.23	14,661.41	6,4% буурсан
Дунд	6,897.86	10,852.68	1.57 дахин нэмэгдсэн
Элбэг	490.13	2,357.69	4.81 дахин нэмэгдсэн

Эх сурвалж: Монгол орны тарваганы тархац, нөөцийн мэдээллийн сангийн бүтэц, метадата Байгаль орчны мэдээллийн төвийн менежер Д.Булган

Бэлчээрийн нөөц

Хүснэгт №2 “Аймгуудын бэлчээрийн нөөц”

	Аймгууд	Нийт бэлчээрийн талбай га	Үүнээс					
			Нөлөөлөлгүй бэлчээр га		Нөлөөлөлд орсон бэлчээр га		Нөлөөлөлд ороогүй Алслагдсан бэлчээрлэх боломгүй талбай	
			Хэмжээ		Хэмжээ га		Хэмжээ	
	Завхан	61 05968	44329 32.8	2.6	1 239511.5	0.3	433523.7	.1
	Хөвсгөл	26 16345	17084 73.3	5.3	7 22111.2	7.6	185760.5	.1

Эх сурвалж: Монголын эдийн засгийн форум Малчдын ирээдүй судалгаа

2.2. Завхан аймгийн татвар, нөхөн сэргээлтийн төсөв, нөөцийн ашиглалтын уялдаа холбооны тооцоолол

Хүснэгт №3 “Завхан аймгийн татвар ба нөхөн сэргээлтийн төсөв”

БАЙГАЛИЙН НӨӨЦҮҮД	Х.Н	Нөөцөөс хэрэглэ ж буй хэмжээ	Нэгжид ногдуула х татвар /төг/	Татварын орлого	Нөөц ашиг ласн ы төлб өрөөс нөхөн сэргээ лтэд зарц уула х хувь	Нөхөн сэргээлтэд зарцуулах / төг /	2012 онд татварын орлого	Байгалийн нөөцийн хэрэглээ Татварт орж буй орлогын зөрүү /2012 он төг/	Төсвөөс нөхөн сэргээлтэд зарцуула х ёстой мөнгөний хэмжээ / төг /	Нөхөн сэргээлтэд зарцуулж буй хөрөнгө оруулалт / төг /
Ан амьтан										
Загас	кг	75000	700	52500000	50%	26250000				
Тарвага	толгой	3000	1000	3000000		1500000				
Зээр	толгой	100	6000	600000		300000				
Нийт төлвөл зохих				56100000		28050000	13200000	42900000	6600000	
Нэрс хэрэглэгчид										
ЗавханБ аялаг ХК	кг	12000	400	4800000	0%	1440000				
Мөнхөд мандаг ХХК	кг	5000		2000000		600000				
УБ- хотруу ачигддаг	кг	80000		32000000		9600000				
Иргэдий н түүж борлуулдаг хэмжээ	кг	5000		2000000		600000				
Нийт төлвөл зохих				40800000		12240000	0	40800000		
Чацаргана хэрэглэгчид										
ЗавханБ аялаг ХК	кг	3200	320	1024000	0%	307200				

	Мөнхөд мандаг ХХК	кг	1700		544000		163200				
	УБ- хотруу борлуулдаг	кг	50000		16000000		4800000				
	Зах дээр борлуулдаг	кг	1000		320000		96000				
	Нийт төлвөл зохих				17888000		5366400	0	17888000		
Хар суль, сульхир											
	Хар суль	кг	2000	300	600000		180000				
	Сульхир	кг	3000		900000	30%	270000				
	Нийт төлвөл зохих				1500000		450000	0	1500000		
Модны хэрэглэгчид											
	Түлш, хэрэглээний мод	шоо.метр	5333	30000	159990000	85%	135991500				
	Нийт төлвөл зохих				159990000		0	223300000		18980500 0	
Бэлчээр ашиглалт											
	Аймгийн малын тоо	хонин.толго й	3191536	50	159576815	30%	47873044.5	0	47873044.5		
	НИЙТ ТӨЛВӨЛ ЗОХИХ				435 854815		22 9970944.5	23 6500000	150961044.5	1 96405000	2 700000
	НӨХӨН СЭРГЭЭЛТИЙ Н ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТЫ Н ЗӨРҮҮ									1 93705000 төгрөг	

Эх үүсвэр: Судлаачдын тооцоолол

Тайлбар: Байгалийн нөөцүүдийн бодит хэрэглээг тооцоходоо Дөрвөлжин, Тосонцэнгэл, Идэр, Ургамал сумдын байгалийн орчны байцаагчидтай холбогдож нөөц ашиглалтын дөхөмтэй мэдээллийг авсан болно. Харин зарим мэдээллийг статистикийн эмхэтгэл ашиглав. Харин нөхөн сэргээлтийн норм, нөөц ашигласны татварын нормыг зохих холбоотой хууль, журмаас авлаа. Хуулиудын тодорхой хэсгүүдийг хавсралтад оруулав.

Завхан аймгийн тогтвортой хөгжлийг хангах өнөөгийн бодит байдлын гажуудал
Хүснэгт №4 “Завхан аймгийн байгалийн нөөцийн хэрэглээ болон татварын орлого”

Байгалийн нөөц	Байгалийн нөөцийн хэрэглээ / төг /	Байгалийн нөөцийн татварын орлого /төг/	Завхан аймгийн төсвөөс байгалийн нөхөн сэргээлтэд зарцуулж буй төсөв /төг/
Хязгаарлагдмал нөөц болох Амьтан, ургамал, мод	435854815	236500000	2700000

Нөөцийн нийт хэрэглээ татварын орлого 2-ийн зөрүү /төг /	Төсвөөс нөхөн сэргээлтэд зарцуулах ёстой мөнгөний хэмжээ, төсөвлөсөн мөнгөний хэмжээ 2-ийн зөрүү /төг/
199354815	193705000

ГУРАВ. ГАЖУУДЛЫН УЧИР ШАЛТГААН

3.1. Анкетийн аргаар байгалийн нөөцөөс орлого хүртэгчээс авсан судалгаа

Статистик судалгааны дүгнэлт

Нэг. Байгалийн нөөцийн хэрэглээний бодит түвшинг эх сурвалжуудаас тойм байдлаар тооцож үзэхэд татварын бүрдүүлэлттэй харьцуулахад 199 сая төгрөгийн алдагдал хүлээж байна.

Хоёр. Татварын бодит бүрдүүлэлтээр ойн ашиглалт, ан агнуураас 236 сая төгрөг хуримтлагдсан боловч аймгийн 2012 оны төсөв 2.7 сая төгрөгийн байгалийн нөхөн сэргээлтэнд зарцуулна гэж төсөвлөжээ. Хуулиар бол мод ашигласны татвараас олсон орлогын 85% ан амьтнаас олсон орлогын 50%-ийг нөхөн сэргээлтэнд зарцуулна гэж заасан байдаг. энэ хувиар бодоод зөрүүг тооцвол 193 сая төгрөгийг дутуу төсөвлөжээ.

Гурав. Эдгээр гажуудал нь байгалийн нөөцийг нөхөн сэргэхэд анхаарахгүй, нөөц багасах аюулд хүргэх юм.

ГУРАВ. ГАЖУУДЛЫН УЧИР ШАЛТГААН

3.1. Анкетийн аргаар байгалийн нөөцөөс орлого хүртэгчээс авсан судалгаа

Судалгааны гол гаргах ирэх санаа нь Байгалийн нөөцийг яагаад журмын дагуу ашиглахгүй байгааг тодруулах байсан бөгөөд нийтдээ 5 чухал асуултаар таамаглалаа бататгах, шалтгааныг олохыг зорьлоо.

Судалгааг зорилтот 210 хүнийг сонгон авч анкет, ярилцлага хосолсон аргаар явуулсан. Эдгээр судалгаанд оролцогчдоос 90 малчин, 40 мод бэлтгэдэг хүн, 80 жимс түүдэг хүнийг хамрууллаа. Эдгээр судалгаанд оролцогчдын 150-ийг Улиастай сумаас, 60-ийг Ургамал, Эрдэнэхайрхан, Тосонцэнгэл, Идэр, Яруу сумдын иргэдийг хамрууллаа.

Дээрх нөөцийг ашиглах, түүнээс орлого олохдоо аль үзэл бодлын үүднээс ханддаг вэ?

Нөөцийг дундын өмч байдлаар ханддаг	105
Нөөцийг миний эзэмшил, өмч гэж ханддаг	15
Нөөцийг сум орон нутаг, улсын өмч гэж ханддаг	90
Нийт	210

Дээрх байгалийн нөөцийг ашиглах, орлого олохдоо ямар зорилготой ажилладаг вэ?

Тухайн нөөцөөс илүү их орлого олох байдлаар	140
---	------------

Тухайн нөөцөөс хишиг хүртэх байдлаар	45
Тухайн нөөцийг урт удаан хугацаанд ашиглах	25
Тухайн нөөцийг ашиглаад нөхөн сэргээх байдлаар	0
Нийт	210

Ашиглаж буй байгалийн нөөцөө хамгаалах, нөхөн сэргээх ажлуудад гар бие оролцож ажилладаг уу.

Нөөц нь шавхагдашгүй учраас нөхөн сэргээлт хийх шаардлагагүй гэж боддог	80
Нөхөн сэргээх ажил хийгддэггүй учраас оролцдоггүй	110
Нөхөн сэргээх ажлыг сум орон нутгийн удирдлагууд хийдэг	15
Нөхөн сэргээх ажилд тодорхой хэмжээгээр оролцдог	210
Өөрийн хөрөнгө, хөдөлмөрөөр сэтгэл гарган нөөцийг нөхөн сэргээдэг	0
	210

Нөөцийн ашиглах, нөхөн сэргээх тал дээр таны мэдлэг хангалттай гэж боддог уу?

Нөөцийг ашиглах мэдлэг

Малчдад бэлчээр ашиглалтын мэдлэг нь өвс ногоо хаана их ургаж байна түүнийг даган малаа хариулах гэсэн ерөнхий дүгнэлт гарч байна.

Ихэнх хүмүүс ашиглалтын мэдлэг байхгүй. Шатсан мод, бүдүүн мод хөрөөдөхийг ашиглах мэдлэгээ гэж боддог.

Нэрс, чацаргана түүдэг хүмүүс нь жимсний өнгийг мэдлэгээ гэж үздэг, түүхдээ мөчирт нь гэмтэл учруулахгүй гэсэн цөөн хэдэн ойлголт байдаг.

Нөөцийг нөхөн сэргээх мэдлэг

Нөхөн сэргээх нь нөөц бүрээс хамаарч өөр өөр ойлголттой байна. Чацаргана нэрс түүдэг хүмүүс бол өөрөө их хэмжээгээр ургадаг учраас бидний оролцоо орохгүй гэж ойлголттой. Бэлчээр ашигладаг хүмүүс нь дэлхийн цаг ууртай холбоотой бидний хүч хүрэхгүй гэсэн ойлголттой. Модноос орлого олдог хүмүүс мод тарих ёстой. гэхдээ үүнийг орон нутгийн байгууллагууд тендерээр зохицуулдаг гэсэн ойлголттой байлаа.

Судалгааны дүгнэлт

Нэг. Нөөцөөс орлого хүртэгчид буюу ард иргэд нь нөөцийг өөрийн эзэмшил биш сум орон нутгийн дундын өмч гэж үздэг учраас илүү их орлого олохыг зорьж байдаг.

Хоёр. Энэ хууль бус байгалийн нөөцийг ашиглалт нь татварт хуримтлагдах мөнгөний хэмжээ багасдаг. Энэ нь Байгалийн нөхөн сэргээлтэд төсөвлөх мөнгөний хэмжээг багасгана.

Гурав. Иргэдийн үзэж байгаагаар ашиглаж буй нөөцийг нь нөхөн сэргээх ажил хийдэггүй учраас нөхөн сэргээх ажилд оролцдоггүй. Мөн шавхагдашгүй гэж боддог учраас нөхөн сэргээлт хийх талаар боддоггүй.

Дөрөв. Иргэдийн байгалийн нөөцийг ашиглах мэдлэг муу, мэдлэг байхгүй учраас түүнийс орлого олох талаар бодохоос түүнийг нөхөн сэргээх талаар боддоггүй.

Эрдэм шинжилгээний дүгнэлт

Нэг. Байгалийн нөөц түүний нөхөн сэргэх, сэргэгдэхгүй нөөц, түүнээс улиралын нөлөөлөл, нөлөөлөлгүйгээр орлого олдог ард иргэд, иргэдийн татвараар орлого бүрдүүлдэг орон нутгийн удирдлагын уялдааг холбоог судлахад Байгалийн нөөцийн хяналтгүй, хууль бус хэрэглээ нь байгаль орчныг сүйтгэх гол шалтгаан юм.

Хоёр. Орон нутаг нь байгалийн нөөцийг ашиглуулсанаа төлөө татвар авч түүнийхээ хуульд заасан хэмжээгээр эргээд байгалийн нөхөн сэргээлтэд зарцуулах ёстой байдаг. Гэтэл судалгаанаас харахад орон нутаг нь хуульд заасан хэмжээгээр төсөвлөдөггүй бөгөөд энэ нь байгалийн нөөцийг нөхөн сэргээх ажил явагдахгүй байх шалтгаан юм.

Гурав. Ард иргэдийн ухамсаргүй үйлдлийн шалтгаан нь тухайн нөөцийг өөрийн эзэмшил биш, бусдын өмч гэж боддог учраас илүү их орлого олохыг хүсдэг. Энэ эзэнгүй байдал нь татвараас нуугдах, хууль бусаар орлого олох хүслийг төрүүлдэг гэж дүгнэж байна.

Дөрөв. Ард иргэдийн нөөцийг ашиглах мэдлэг дутмаг, орон нутгаас нөхөн сэргээх ажил хийдэггүй учраас оролцдоггүй, нөхөн сэргээлтийн мэдлэг байхгүй нь эдийн засгийн микро түвшинд мэдлэгт суурилсан гэж яриад байгаа бодлого хүрч чадахгүй байна.

Санал зөвлөмж

Нэг. Байгалийн нөөцөөс хүртэж буй иргэдийн мэдлэгийг сайжруулахад анхааръя. Сургалт, судалгааны ажлыг нарийвчилж хийе.

Хоёр. Мэдлэгтэй болсон иргэдэд тухайн нөөцийг эзэмшүүлье. Яагаад гэвэл мэдлэгтэй болсон хүн эзэмшилтэй болохоор нөөцийг зөв зарцуулна. Нөхөн сэргээнэ.

Гурав. Эзэмшилтэй мэдлэгтэй иргэдтэй болсон орон нутаг татварын зөв бодлого явуулья. Татварынхаа хуульд заасан хэмжээг буцаагаад иргэдэд олгож нөхөн сэргээлтэд дэмжлэг үзүүлэх нь зөв юм.

Дөрөв. Энэ системийг нэвтрүүлж ажил болгож чадвал тухайн нөөцтэй хамааралтай бизнес, цаашлаад орон нутгийн эдийн засаг тодорхой хэмжээгээр өсөлт гарна гэж үзэж байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Монгол Улсын Статистикийн эмхэтгэл /1989-2010 он/, Үндэсний Статистикийн хороо. УБ
2. Завхан аймгийн статистикийн хэлтэс. 2010 он. Статистикийн буллетинь . Завхан аймаг
3. Завхан аймгийн статистикийн хэлтэс. 2011 он. Статистикийн буллетинь . Завхан аймаг
4. Завхан аймгийн статистикийн хэлтэс. 2012 он. Статистикийн буллетинь . Завхан аймаг
5. Дэлхийн Эдийн Засгийн Форум. 2005 он. Дэлхий дахины өрсөлдөх чадварын тайлан. Женев., Швейцарь.
6. “Завхан Баялаг” ХК. 2009-2012 он. Санхүүгийн тайлан. Завхан аймаг
7. Завхан аймаг. Орон нутгийн төсөв. 2012 он
8. “Ногоон Тэс” ТББ. Ойг нөхөн сэргээх ажилд мониторинг хийсэн төслийн тайлан. 2009 он. УБ
9. Монголын Тарвага хамгаалах нийгэмлэг. Монгол орны зарим бус нутгийн иргэдийн оролцоотой тарваганы тархац, нөөцийг тогтоох судалгаа. 2010 он. УБ
10. Хөдөөгийн Хөдөлмөр хоршоо. Санхүүгийн тайлан. 2012 он. Завхан аймаг

Цахим эх сурвалжууд

1. www.wikipedia.org
2. www.zavkhan.gov.mn/files.php
3. <http://mne.mn/v3/?p=1680>
4. www.nso.mn/v3/index Хэрэглэгчийн мэдээллийн сан
5. www.forum.mn

СОНГОГЧДЫН ЗАН ҮЙЛД НӨЛӨӨЛӨХ УЛАМЖЛАЛТ ХҮЧИН ЗҮЙЛС БА УЛС ТӨРИЙН МАНИПУЛЯЦИ

Ц.Бямбачулуун
Магистр, ХИС-ийн НХУСийн НУ-ны тэнхимийн багш,
baymbaa_999@gmail

Түлхүүр үгс: Сонгогчдын зан үйл, улс төрийн сонголт, сонгуулийн кампани, улс төрийн манипуляци.

Товч хураангуй: Ардчилсан нийгмийн нэг онцлог нь ерөнхийлөгчийн таван, парламентийн зургаа, нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагаа зургаа удаа өөрсдөө сонгож, төрийн болон орон нутгийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан үйл ажиллагаанд оролцдог улс төрийн тогтолцооны нэгэн

чухал үйл явц бол сонгууль билээ. Өнгөрсөн сонгуулиудын үйл явцаас харахад ардчилсан шудрага сонгууль явуулах нэрээр хууль дүрэм зөрчих, сонгуулийн кампаний үеэр сонгогчдыг мөнгөөр худалдан авах, төрийн албан хаагчдыг ашиглах, сонгогчдын өгсөн саналыг будлиантуулах, улс төрийн манипуляци хийх гэх мэт хууль зөрчсөн үйлдэл хийх нь олширсон. Харин эндээс сонгогчдын уламжлалт зан үйл дээр тулгуурлан тэднийг төөрөгдүүлэн олон нийтийн санаа бодлыг өөрт ашигтайгаар эргүүлэх бодлого аль нэг улс төрч болоод намын зүгээс ихээхэн хэрэглэх болсон. Энэ нь өнгөц харахад үл анзаарагдам, бидний өдөр тутмын амьдралд байдаг зүйл мэт боловч улс төрийн шийдвэр гаргах торгон мөч болох сонгуулийн санал хураалтын үеэр ямар их нөлөө үзүүлдэг талаар цөөн хэдэн баримтыг дурдья.

Иргэд чөлөөт сонгуульд оролцохдоо саналаа хэрхэн өгдөг, улс төрийн сонголт хийхэд юу нөлөөлж байдаг вэ гэх мэт асуудлууд сонгогчдыг үйл байдлаас ихээхэн шалтгаалж байдаг. Мэдээж хэрэг сонгогчдын сонголтонд тэднийн нас, хүйс, нийгмийн ямар бүлэгт хамаарагддаг зэрэг олон хүчин зүйлс нөлөөлдгийг олон тооны судалгааны үр дүнгээс харж болно. Тухайлбал, УТБА-аас явуулсан судалгаанаас үзэхэд судалгаанд хамрагдагсдын 5 хүний нэг нь бусдыг дагалдан санал өгдөг⁷⁷ гэдгээ хүлээн зөвшөөрснийг судалгааг явуулагчид “хэрэг дээрээ үүнээс олон байж болох бөгөөд, сонгогчдын боловсрол нэмэгдэх тусам багасна” гэсэн дүгнэлтийг хийсэн байдаг. Улс төрийн ийм үйл байдал нь сонгогчдын боловсрол, улс төрийн мэдлэгийн түвшинтэй холбоотой төдийгүй тэдний зан заншил, сэтгэл зүйн онцлогтой ихээхэн холбоотой. Иймээс сонгогчдын сонголтын учир шалтгааныг ойлгоход түүнд нөлөөлж буй хүчин зүйл нэг бүрийн гүйцэтгэх үүрэг, хоорондын харилцаа холбоо, хамаарлыг зөв тогтоох явдал нэн чухал. Сонгогчдын санал өгөх үйл байдлыг судлах салбарт нийгэм, сэтгэлзүйн хандлага нэвтэрч орж ирсэн нь чухал ололт юм. Сонгогчдын сонголтонд нөлөөлж буй үндсэн хүчин зүйлсийг:

1. Богино хугацааны хүчин зүйлс (улс төр, эдийг засгийн тухайн нөхцөл, улс төрийн лидерийн имиж, сонгуулийн кампани г.м)
2. Урт хугацааны хүчин зүйл (социал бүлгийн ялгаа, үзэл бодол, намын харьяалал, үнэт зүйлсийн баримжаа г.м) гэж ангилж үздэг.

Эндээс улс төрийн намыг дэмжих байдал Монголын сонгогчдын үйл байдалд хэр зэрэг нөлөөтэйг судалгаануудын дүнгээс харахад сонирхол татдаг. Судлаачдын нилээд хэсэг нь 1990 онд АИХ-ыг, 1992, 1996, 2000, 2004 онуудад УИХ-ыг сонгоход хэрэглэсэн мажоритар тогтолцоо хийгээд сонгуулийн хууль нь хувь хүний шинжийг гол шалгуур болгох тал руу сонгогчдод түлхүү нөлөөж байна. Сонгуулийн мажоритар тогтолцооноос үүдэн улс төрийн систем дэх олон намын үүрэг, ач холбогдлыг дутуу үнэлэх хандлага сүүлийн үед нилээд хүчтэй илэрч байна гэсэн дүгнэлтийг хийдэг.

Манипуляцийг нөхцөлдүүлэгч хүчин зүйлс Монголын өнөөгийн улс төрд манипуляци газар авахад дараах хүчин зүйлс нөлөөлж байна. Үүнд: 1. Соёл уламжлалын хүчин зүйл, ардчилсан бус соёлын нөлөө Монгол улс Өрнийн соёлын загвар бүхий суурьшмал амьдралд шилжээд нэгэн зууны нүүрийг үзэж буй хэдий ч амьдралын хэв маяг, олон нийтийн үнэлэмж, хандлагад уламжлалт буюу модерн бус нийгмийн шинж ажиглагдсаар байгаа юм. Зүүн Азийн Барометр төслийн эхний шатны судалгааны дүнгээс үзэхэд Хонконг, Өмнөд Солонгос, Хятад, Филиппин, Тайвань, Тайланд, Монгол⁷⁸ гэсэн найман улсаас манай олон нийтийн дунд төрийг дээдлэх, ах дүү, танил талын холбоог илүүд үзэх зэрэг уламжлалт хандлага хамгийн өндөр үзүүлэлттэй байна. «Ямар нэгэн зүйлийг өөр хүнээр хийлгэх шаардлага гарвал нарийн мэргэшсэн, гэхдээ танихгүй хүнийг хөлсөлснөөс хамаатан, найз нөхдөө хөлсөлсөн нь дээр» гэж судалгаанд оролцогчдын 75% хариулсан нь хамгийн өндөр үзүүлэлт юм [1: 175]. Мөн судалгаагаар хүмүүсийн 60 гаруй хувь нь «Баян чинээлэг, эсвэл ядуу байх, амжилтанд хүрэх, ялагдал хүлээх нь хүний заяа төөргөөс хамаарна» [1: 169] гэж хариулснаас үзэхэд харьцангуй идэвхгүй бие хүний дүр зураг өнөөгийн Монголын иргэдийн нийтлэг шинж болж байгаа аж. Хүмүүс нийгэм, улс төрийн болж буй үйл явц, эрх баригчдын үйл ажиллагааг идэвхгүй дагах биш, түүнд оролцож нөлөөлж чаддаг баймааж иргэний нийгэм бүрэлддэг. Харин иргэд нь идэвхгүй, төрдөө нөлөөлж чаддаггүй улс орнуудад эрх баригчид өөрийн дур зоргоор авирлаж, олон нийтийг залж удирдах явдал түгээмэл байдаг билээ. Энэхүү судалгааны хамгийн эмзэглүүштэй үзүүлэлт нь судалгаанд оролцогчдын 65% нь «Төрөөс хүмүүст юу ярихыг нь зааж өгөх ёстой» гэж үзсэн явдал юм. Өөрөөр хэлбэл монголчууд маань хуучны авторитар дэглэмийн адил төр бүхнийг шийдэж зохицуулах ёстой гэсэн сэтгэлгээнээсээ салаагүй байна. Монгол улс ардчилсан дэглэм рүү шилжилт эхлүүлээд 15 жил болж байгаа хэдий ч ардчиллын гол үнэт зүйлс, зарчмууд улс төрийн бодит амьдралд бүрэн утгаараа хэрэгжиж чадаагүй, олон нийт эдгээрийг өдөр тутмын амьдралдаа хэрэглэж сураагүй нь улс төрийн хүчнүүдийн явуулж буй манипуляцид өртөхөд хүргэж байгаа юм. Улс төрийн хүчнүүд олон нийтийн дунд хүчтэй хэвээр байгаа уламжлалт хандлага буюу зарим тохиолдолд «ардчилсан бус» гэж нэрлэж болохоор нутгархах, яс угсаа, шашин, итгэл үнэмшлээр баримжаалан санал өгөх явдлыг өөгшүүлж манипуляци хийхдээ ашиглаж байгаа нь улс төрийн үйл явцаас харагдаж байна. Монголын сонгуулиудад «нутгийн хүү», «нэгэн довныхон», «унасан газар угаасан ус», «би эндхийнх» гэх мэт үгс ихэнх нэр дэвшигчдийн гол нэрийн хуудас болсоор ирлээ. Мөн нэр дэвшигчийн гарал угсаанд олны анхаарлыг хандуулах, үндсэрхэх үзэл, эх оронч байдлыг нь өдөөх маягаар манипуляци бүхий мэдээлэл тараах явдал улам бүр нэмэгдэж байна.

⁷⁷УТБА “Зүүн Азийн Барометр” судалгааны тайлан.УБ.,2007. 42 тал

⁷⁸УТБА “Зүүн Азийн Барометр” судалгааны тайлан.УБ.,2007. 42-43 тал

2005 оны ерөнхийлөгчийн сонгуулийн үеэр нэр дэвшигчдийн заримыг «хятадын эрлийз» гэж ухуулах мессеж ихээхэн хүчтэй явагдсан билээ. Энэхүү мессеж сонгогчдын тодорхой бүлгийн санал өгөлтөнд хэрхэн нөлөөлснийг тодруулах үүднээс судлаач 2005 оны 05 сард 18-21 насны 64 оюутнаас санал асуулга, 48-67 насны тэтгэврийн 16 хүнтэй ярилцлага хийх замаар бэсрэг судалгаа явуулсан юм. Санал асуулгын дүнгээс үзэхэд Ардчилсан намаас нэр дэвшигч М.Энхсайханы талаарх «хятадын эрлийз» гэх мэдээлэлд оюутнуудын 41%, тэтгэврийнхний 52% нь итгэж байна, Бүгд найрамдах намаас нэр дэвшигч Б.Жаргалсайханы талаарх «хятадын эрлийз» гэсэн мессежид оюутнуудын 56%, тэтгэврийнхний 68% нь итгэж байна гэж хариулсан юм. Судалгаанд оролцогчид дээрх мессежид яагаад итгэх болсноо «Сонин дээр уг гарлыг нь маш тодорхой тайлбарлаад биччихсэн байсан», «Хүмүүс тэгж ярьж байгаа учраас үнэн байх», «Олны үг ортой» гэх зэргээр тайлбарлаж байв. Энэхүү дүнгээс үзэхэд 50-иас дээш насныхны санал өгөлтөд намуудын дээрх манипуляци хүчтэй нөлөөлсөн байж болох талтай. Олны анхаарлыг мөрийн хөтөлбөр, байр суурь гэсэн гол асуудлаас хөндийрүүлж үндэс угсаагаа дээдлэх, ижилсэн нэгдэх мэдрэмж дээр «тоглоон» өөр бусдыг үзэн ядах сэтгэгдэл төрүүлэх зорилготой дээрх ухуулга сурталчилгаа нь нэг талаас манипуляци, нөгөө талаас ардчиллын эсрэг шинж бүхий үйл ажиллагаа юм. Угтаа бол ардчилсан нийгэм олон янзын соёл, үзэл бодол, үндэс угсаанд хүлээцтэй ханддаг бөгөөд хэн нэгэн гарал угсаанаас үл хамааран нийгмийн бүрэн эрхт гишүүн байхын зэрэгцээ өөрийн хүч, авьяас чадвараа нийтийн төлөө зориулах бололцоо нээлттэй байдаг билээ.

Бидний судалгаанаас үзэхэд улс төрийн намууд олон түмний дунд хүчтэй байгаа соёл, уламжлалын дараах таван хүчин зүйлсийг сонгуулийн кампанидаа ашиглаж байна⁷⁹. Үүнд:

1. Төрийг дээдлэх үзэл. Монголчуудын сэтгэлгээ, төрийг үзэх үзэл нь олон зууны турш эрхэлж ирсэн мал аж ахуй, шашин шүтлэг, амьдралын хэв маягаар нөхцөлдсөн байдаг билээ. Дорнын бусад ард түмний адил төрийг дээдлэн шүтэж ирсэн юм. Өнгөрсөн 70 жилд авторитар төр дэглэмээ хадгалахын тулд үзэл суртлаар зэвсэглэн олон түмний дундах төрийг дээдлэх уламжлал хандлагыг улам бүр бэхжүүлсэн юм. Нийгмийн шударга хуваарилалтыг гол болгосон социалист үзэл санаа хөдөлмөр хийлгүй баялагт хүрэх нүүдэлчин сэтгэлгээг улам хөөргөдөг өгсөн юм. (А.Юндэндорж 2005) Төрийн түшээ, төрийн тэргүүнийг бурханчлан шүтэх явдал хүмүүсийн дунд хүчтэй хэвээр байна. Олон нийтийн төрөөс ихийг хүсэн хүлээдэг, төрийн “хайр хишгийг” горьдох сэтгэлгээг нь улс төрийн хүчнүүд сонгуулийн кампанидаа байнга ашиглаж ирсэн байна.

Өмнө дурьдсанаар УИХ-ын сонгуулийн хуульд сонгогчдыг худалдан авахад чиглэсэн аливаа үйлдэл, төрийн албыг сурталчилгаанд ашиглахыг хориглосон байдаг ч бодит амьдрал дээр эдгээр заалт хэрэгжихгүй байгаа юм. Улс төрийн намуудын нэр дэвшигчид орон нутгийн болон засгийн газрын өндөр албан тушаал хашдаг бол энэхүү албан тушаалаа ашиглан сонгуулийн кампанидаа бусад өрсөлдөгчдөөсөө илт давуу байдлыг бий болгодог. Тухайлбал, 2008 оны сонгуулийн кампанийн үеэр бидний хийсэн ажиглалтаас үзэхэд бүх шатны засаг дарга нар төсвийн мөнгөөр тойргийн иргэдэд эд материалын тусламж үзүүлэх, оюутнуудыг гадаадад сургах, сургалтын төлбөрийг даах, иргэдэд газар олгох гэх мэт сонгогчдыг хахуульдан авах явдал гарсан.

Мөн сонгогчдын дунд хийсэн фокус бүлгийн ярилцлагын дүнгээс харахад иргэдтэй нүүр тулж ажилладаг нутгийн удирдлагын анхдагч төлөөлөгч болох баг, хорооны засаг дарга нар өөрийг нь нэр дэвшүүлсэн улс төрийн намыг шууд сурталчлах, иргэдэд өөрийн намыг дэмжихээр дарамт үзүүлэх, эд материалын тусламж үзүүлэх маягаар хахуульдан авах явдал хамгийн их байдаг ажээ. (Д.Бадамдаш нар 2008) Иргэд төрийг дээдэлдэг, төрийн албан тушаалтныг хүндэтгэдэг учраас дарга нарын үгэнд автаж саналаа өгөх явдал түгээмэл юм. Энэ байдал нийслэл Улаанбаатар хотын Налайх, Багануур, Багахангай гэх мэт алслагдсан дүүргүүд болон хөдөө орон нутагт илүү хүчтэй илэрдэг.

2. Нутгархах үзэл. Монголчууд эртнээс хүн ам төвлөрсөн томоохон хот сууринд бус, тархай бутархай нүүдэллэн амьдарч ирсэн, орон нутгийн зохион байгуулалт хүчтэй, асуудлыг шийдэхэд нутгийн хүчин зүйл гол болж ирсэн. Улс орны нийтлэг асуудал гэхээсээ илүүтэй орон нутгийн асуудалд хүмүүс илүү анхаарал тавьдаг нь судалгаануудаас харагддаг. Ялангуяа нийслэл УБ хотоос бусад бүх газарт нутгархах хандлага хүчтэй байдаг. Тийм учраас улс төрийн намууд сонгуулийн кампанидаа дээрх онцлогийг харгалзан үздэг. Монголын сонгуулиудад «нутгийн хүү», «унасан газар угаасан ус минь», «би эндхийнх» гэх мэт үгс ихэнх нэр дэвшигчдийн нэрийн хуудас болсоор ирлээ.

Намууд нийслэл УБ хотоос бусад тойргуудад нэр дэвшигчдийг хуваарилахдаа зөвхөн тухайн газар төрж өссөн юмуу аав ээжийн аль нэг нь тухайн нутгийнх байх шалгуур барьдаг билээ. Жишээлбэл, 2008 оны сонгуульд улс төрийн 11 нам, 1 эвслээс нийт 356 хүн нэр дэвшсэний 190 нь хөдөөгийн 20 тойрогт өрсөлджээ. Хөдөөгийн тойрогт өрсөлдсөн нэр дэвшигчид бараг бүгд өөрийн төрсөн газар юмуу аав ээжийн нутагт нэр дэвшсэн байна. Сонгогчид ч мөн “Таньдаггүй бурхнаас таньдаг чөтгөр дээр” гэсэн уламжлалт хандлагаар нутгийн хүнийг илүүд үзэж сонголтгоо хийдэг нь судалгааны дүнгүүдээс харагддаг. Улс төрийн хоёр гол намын хүчтэй лидер л биш бол хөдөө орон нутагт тухайн газар төрж өсөөгүй хүн сонгогдох боломжгүй байна.

⁷⁹«Монгол дахь сонгуулийн үйл явц: онол, практик» эрдэм шинжилгээний хурлын эмхтгэл “Ц.Мөнхцэцэг, Г.Цогтбаатар, Д.Бадамдаш “Монголын сонгуулийн кампанийн хэв маяг, улс төрийн намуудын сонгуулийн стратеги” УБ., 2009

2008 оны сонгуулийн кампанийн үеэр бидний УБ хотод хийсэн цуврал судалгааны дүнгүүдээс үзэхэд нэр дэвшигчийн “нутаг орны амьдралыг сайн мэддэг байх” гэсэн шалгуур сонгогчдын санал өгөлтийн 5 дахь гол хүчин зүйл болж байв. (Д.Бадамдаш нар 2008) Улмаар намууд аймаг, сумын ой, тэмдэглэлт дарга хэмжээ зэргийг улс төрчид, УИХ-ын гишүүд тухайн орон нутагт нэр хүндээ бэхжүүлэх арга хэрэгсэл болгон ашиглах нь түгээмэл боллоо. Монголын бүх аймагт орон нутгийн хөгжлийг дэмжих зорилго бүхий нутгийн зөвлөл ажиллах бөгөөд үүний үйл ажиллагааг тухайн аймагас сонгогдсон юмуу ирэх сонгуульд нэр дэвшихээр бэлдэж буй улс төрчид голчлон санхүүжж дэмжиж байдаг.

3. Хамаатан садны хэлхээ холбоо. Өрнө дахинаа алдартай зохиолч Чинагийн Галсан “Монгол улс бол овгийн нийгэм, хүн бүр өөрийн овог, удмаа түрүүлж боддог” гэж бичсэн байдаг. Үнэхээр ч Монголын нийгмийн бүхий л салбарт хамаатан садны хэлхээ хүчтэй илэрдэг. Зүүн Азийн Барометр судалгаанд оролцогчдын 75 хувь нь «Ямар нэгэн зүйлийг өөр хүнээр хийлгэх шаардлага гарвал нарийн мэргэшсэн, гэхдээ танихгүй хүнийг хөлсөлснөөс хамаатан, найз нөхдөө хөлсөлсөн нь дээр» гэж судалгаанд оролцогчдын хариулсан нь хамгийн өндөр үзүүлэлт юм.⁸⁰

Монголчууд хүнийг үнэлж дүгнэх, нэр дэвшигчийг сонгохдоо удам угсааг ихээхэн харгалздаг. Тухайлбал, 2008 оны сонгуулийн кампанийн үеэр УБ хотод бидний хийсэн анкетын болон фокус бүлгийн ярилцлагын цуврал судалгаанаас улс төрийн намуудын нэр дэвшигчдийг сонгоход харгалзах хүчин зүйлсийн дотор эрэмбээрээ 6-рт гэр бүлийн хүмүүжил, удам угсаа орж байлаа. (Д.Бадамдаш нар 2008) Нийгэм дэх садан төрлийн хүчтэй хэлхээ холбоог улс төрийн намууд сонгуулийн кампанидаа олон янзаар ашигладаг. Тухайлбал, аль нэг улс төрч нас барсны дараа түүний залгамжлах хүнээр нь эхнэр, дүү, хүүхэд гэх мэт гэр бүлийн гишүүнийг тодруулж нөхөн сонгуульд нэр дэвшүүлдэг. Өөрөөр хэлбэл “улс төрийн үе залгамжлал” Монголд түгээмэл байна. 2008 оны сонгуульд нэр дэвшигчдийн нэлээд нь ямар нэг улс төрчийн хүү, дүү, гэр бүлийн хүн гэх мэт садан төрлийн холбоотнууд байлаа. Нэр дэвшигчдийн нэлээд нь сонгуулийн сурталчилгаандаа удам угсаа, аав ээжийн нэр хүндийг ашигласан. Жишээлбэл, “Аав нь төрийн зүтгэлтэн, ээж нь нэртэй дуучин, ах нь эх орон газар шорооныхоо төлөө цогтой тэмцэгч байсан тул энэ нэр дэвшигч тэдний үйл хэргийг үргэлжлүүлнэ” гэсэн мессеж сонгуулийн кампанийн үеэр олонтаа тараагдаж байлаа.

4. Үндсэрхэх үзэл. Коммунизмын үед хаан боогдож байсан үндэсний үзэл нь дэглэмийн уналтын дараа тэсрэлт гэмээр сэргэж нийгмийн бүхий л амьдралд хүчээ авч байна. Чингис хааны төрт ёсыг сэргээж хаант засаг бий болгохыг уриалагч нам, үндэсний үзлийг гол болгогч намууд бий болсон бөгөөд намуудын мөрийн хөтөлбөрт үндэсний соёл, уламжлалыг сэргээх явдал чухалд тавигдаж байна. Мөн улс төрийн намууд сөрөг сурталчилгаанд үндэсний үзлийг ашиглах болов.

Нэр дэвшигчийн гарал угсаанд олны анхаарлыг хандуулах, үндсэрхэх үзэл, эх оронч байдлыг нь өдөөх маягаар манипуляци бүхий мэдээлэл тараах явдал сонгуулийн кампанийн үеэр байнга гардаг нь 2008 оны сонгуульд ч мөн давтагдлаа. Энэ байдал эрх баригч МАХН-ын сөрөг сурталчилгаанд илүүтэй ажиглагддаг. Монголчууд түүхэндээ өмнөд хөрш Хятад улстай удаа дараа дайтаж ирсэн тул хүмүүсийн нэлээд нь хятад гаралтай хүнд төдий л таагүй ханддаг. Энэхүү хандлагыг улс төрийн намууд тэр дундаа эрх баригч МАХН өрсөлдөгч намуудын эсрэг сөрөг сурталчилгаандаа түлхүү хэрэглэдэг юм. Өрсөлдөгч намын нэр дэвшигчдийг “хятадын эрлийз”, эсвэл Хятадаас санхүүждэг хэмээсэн сурталчилгааг сонин хэвлэл, ухуулгын материал, ам дамжсан яриа ашиглан тараах явдал сонгууль бүрт гарч байна. Тухайлбал, 2008 оны УИХ-ын сонгуулийн 21-р тойрогт АН-аас нэр дэвшигч Лу.Болдыг Хятадаас санхүүждэг гэсэн тараах материалыг өрсөлдөгчдийн зүгээс айл өрхөд тараасан. (Д.Бадамдаш нар 2008) Олны анхаарлыг нэр дэвшигчийн мөрийн хөтөлбөр, байр суурь гэсэн гол асуудлаас хөндийрүүлж үндэс угсаагаа дээдлэх, ижилсэн нэгдэх мэдрэмж дээр «тоглол» өөр бусдыг үзэн ядах сэтгэгдэл төрүүлэх зорилготой дээрх ухуулга сурталчилгаа нь нэг талаас манипуляци, нөгөө талаас ардчиллын эсрэг шинж бүхий үйл ажиллагаа юм.

5. Шашин. Коммунизмын дараах жилүүдэд Монголд хүчтэй сэргэж улс төрийн үйл явцад нөлөөлж буй нэгэн үзэгдэл нь шашин юм. Монгол улсын үндсэн хуулийн 9.1-д шашин төрийг заагласан байдаг ч сүүлийн жилүүдэд улс төрийн зорилгоор шашныг ашиглах явдал олширлоо. Шашин шүтлэг бол хүмүүсийн итгэл үнэмшлийн хамгийн хүчтэй хэлбэр, зан үйлийг чиглүүлэгч гол хүчин зүйлийн нэг билээ. Улс төрчид зан үйлийн иймэрхүү хэлбэрүүдийг олны таашаалыг хүлээх, сонгогчидтой ойр дотно харилцаа тогтоох зорилгоор хэрэглэж байна. Хэдийгээр парламентын сонгуулийн хуулийн 37.12-т сонгуулийн сурталчилгаанд шашны зан үйлийг ашиглахыг хориглосон боловч 2008 оны сонгуулийн кампаниас үзэхэд нэр дэвшигчид сонгуулийн сурталчилгаандаа шашны зан үйлийг хэрэглэх нь түгээмэл байлаа. Сурталчилгааны албан ёсны хугацаа эхлэх хүртэлх хугацаанд нэр дэвшигчид тойрог дахь уул овоог тахиx, ном уншуулах гэх мэтээр шашны ёслол зохион байгуулах, шашны баяр, арга хэмжээнүүдэд оролцох явдал байнга гарч байв. Мөн нэр дэвшигчид Далай лам гэх мэт шашны томоохон зүтгэлтнүүдтэй хамт авахуулсан зураг, календарь, шашны уншлага бүхий ном материал айллуудаар тараах явдал түгээмэл байлаа.

Эцэст дүгнэхэд сонгогчдын боловсролыг дээшлүүлэхийн тулд улс төрийн мэдээлэл хийх сургалт, семинар явуулах хэрэгтэй. Улс төрийн манипуляци хийхэд шинжлж ухааны үндэслэлтэй байх ёстой. Тухайлбал, тоо баримт цуглуулах гэх мэт. Улс төрчид төрийн байгууламжид улс төрийн манипуляци хийхдээ эрдэмтэн, мэргэдийн сургааль үгийг хэлж жишээ татаж байх хэрэгтэй. Өөрөөр хэлбэл, монгол

⁸⁰УТБА “Шинэ толь” сэтгүүл.УБ.,2005. 87 тал

улсын засаг бол эрдэмтэн докторын үгсийг их иш татаж байх, учир нь гэвэл ард түмэн эрдэмтэй, ухаантай хүнийг үгийг их тусгаж ойлгогдог.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Баяраа С., Болдбаатар Б. “Сонгуулийн компанийн зохион байгуулалт стратеги” УБ.,2003
2. Мөнхцэцэг Ц. “Сонгуулийн компанийн коммуникаци” диссертацийн ажил УБ.,2009
3. Мөнхцэцэг Ц. “Политайнмент буюу цэнгээнт улс төр” УБ.,2010
4. “Монгол дахь сонгуулийн үйл явц: онол, практик” эрдэм шинжилгээний хурлын эмхтгэл “Ц.Мөнхцэцэг, Г.Цогтбаатар, Д.Бадамдаш “Монголын сонгуулийн компанийн хэв маяг, улс төрийн намуудын сонгуулийн стратеги” УБ., 2009
5. Туяачимэг Т. “Сонгуулийн кампани хичээл” лекцүүд УБ.,2012

НИЙГМИЙН ДААТГАЛЫН ХАМРАГДАЛТ

Т. Батчимэг /Магистр/
ХИС, НХУС, НББ-ийн тэнхим
khongor2014@yahoo.com

Түлхүүр үгс: нийгмийн даатгал, сайн дурын даатгал, даатгуулагч, ажил олгогч

Товч агуулга: Нийгмийн даатгал нь хүмүүсийн амьдрах чадавхи эрсдэлийг оновчтой зөв тодорхойлж, түүнээс урьдчилан хамгаалах, нэгэнт эрсдэлд өртсөн тохиолдолд үр дагаврыг нь багасгаж арилгах, амьдралынх нь баталгааг хангахад чиглэсэн төрөөс хэрэгжүүлж байгаа бодлогын нэг хэсэг юм.

Энэхүү сэдвээр манай улсын нийгмийн даатгалын хамрагдалтын байдал өнөөдөр ямар түвшинд хүрсэн, нийгмийн хамгаалалд эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын хичнээн хувь нь хамрагдах хүсэлтэй байгаа, эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийг төр хариуцах иргэдийн тоо нь нийт хүн амын хичнээн хувийг эзэлж байгаа зэргийг 2008-2011 оны мэдээлэлд үндэслэл харуулахыг зорилоо.

Үндсэн агуулга: Нийгмийн даатгалын хамрагдалт нь нийгмийн даатгалын сангийн орлого бүрдүүлэлтэнд чухал байр суурь эзэлдэг. Мөн даатгалын хэлбэрээс хамрах хүрээ, даатгуулагчдын тоо хамаарч байдаг.

Даатгалын хамрах хүрээ гэдэгт хүн амын шимтгэл төлөх хэсгийг хамруулан ойлгож, хуульчилж батлаж, мөрдөж байгаа нь иргэдийн нийгмийн хамгааллын асуудлыг нэг талдаа орхигдуулахад хүрдэг.

Нийгмийн даатгал нь дараах 2 хэлбэрээр даатгуулж болдог.

- Заавал даатгуулах
- Сайн дураар даатгуулах

Заавал даатгуулах хэлбэрт хөдөлмөрийн гэрээгээр ажиллагчид, төр, захиргааны ажилтнууд ихэвчлэн хамрагдах бөгөөд санг бүрдүүлэхэд даатгуулагчаас гадна ажил олгогч оролцож, төр хяналт тавих, санг эрсдлээс хамгаалах үүргийг гүйцэтгэдэг [5.тал.18].

Ажил олгогч даатгалын харилцаанд оролцсноор ажиллагсдын нийгмийн хамгааллын баталгаа бэхжих, ирээдүйд хуримтлуулах хөрөнгийн хэмжээ нэмэгдэж, эрсдлийг сааруулах хүчин зүйл сайжирдаг. Нөгөө талаар даатгуулагчийн тоо өсөж, нэг даатгуулагчид ногдох шимтгэлийн хэмжээ багасавч, олгогдох тэтгэвэр, тэтгэмжийн хэмжээ нэмэгдэх бололцоотой болдог ороо нийгмийн эдийн засгийн ач холбогдолтой.

Сайн дурын даатгал нь сайн дураар, өөрсдийн санаачлагаар, нийгмийн даатгалд хамрагдах нь даатгалын төрлийг сонгох, тэтгэвэр, тэтгэмжийн хэмжээг тогтоох, хугацааг тохиролцох нь эрх чөлөөтэй боловч өөрсдийнхөө төлөө өөрсдөө шимтгэл төлж хуримтлал бий болгодог онцлогтой[5.тал.93].

Энэ нь сайн дурын даатгалын санг бүрдүүлэхэд гагцхүү даатгуулагч л өөрийнхөө төлөө оролцох бөгөөд ажил олгогчийн хувь нэмэр гэсэн ойлголт байхгүй юм. Сайн дурын даатгалд ихэвчлэн компани, хоршоо, пүүсийн эзэд, бие даасан уран бүтээлчид, албан бус секторт ажиллагчид хамрагдах бололцоотой боловч тэд өөрсдийн төлөө анхаарал тавьдаггүйгээс олон жил нийгмийн хамгааллын системийн гадна явж ирсэн. Харин сүүлийн жилүүдэд нийгмийн хамгааллын гадна байсан хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид, албан бус секторт ажиллагчид, цалин хөлс авдаггүй ч орлого олдог хүмүүс нийгмийн хамгааллын тогтолцоонд хамрагдах, өөрийн хүсэлтээр даатгалд хандах нь нэмэгдэж байна.

Нийгмийн даатгалын сангийн хөрөнгийг хуримтлуулахад оролцогч талуудаас нэмэрлэх хөрөнгийн хэмжээг “нийгмийн даатгалын шимтгэл” гэж ихэнх оронд нэрлэдэг.

Заавал даатгуулах даатгалын шимтгэлийн хэмжээ

Төрөл	Даатгуулагч	Ажил олгогчоос
Тэтгэврийн	7	7
Эрүүл мэндийн	2	2
Тэтгэмжийн	0.5	0.5
Ажилгүйдлийн	0.5	0.5
ҮОМШӨвчний		1-3
Дүн	10	11-13

Сайн дурын даатгалын шимтгэлийн хэмжээ

- Тэтгэврийн даатгал -10%
- Тэтгэмжийн даатгал-1%
- Үйлдвэрлэлийн осол, мэргэжлээс шалтгаалсан өвчний даатгал-1%-аар тус тус даатгуулна.[Монгол улсын “Нийгмийн даатгалын тухай хууль”.УБ.1994 он.]

Энэ нь сайн дурын даатгалд хамрагдах иргэн өөрийн “орлого”-ын 12 хувьтай тэнцэх шимтгэлийг өөрөө төлж санг бүрдүүлэхэд оролцдог. Сайн дураар даатгуулагч өөрсдөө “орлогоо” тодорхойлох ёстой боловч ихэвчлэн хуульд заагдсан доод хэмжээ болох хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээгээр даатгуулах нь элбэг. Ингэснээр тэдний даатгалын сангаас хүртэх тэтгэвэр, тэтгэмжийн хэмжээ хамгийн багаар тогтоогдоно.

Судалгааны хэсэг: Энэхүү судалгааг 2008-2011 оны Нийгмийн даатгалын статистик мэдээлэлд үндэслэн хийсэн билээ. Үүнд

1. **Нийгмийн даатгалын хамрадалт**

2011 онд өмнөх оныхоос нийгмийн даатгалд заавал даатгуулагчийн тоо 72.7 мянган хүнээр, сайн дурын даатгуулагчийн тоо 13.3 мянган хүнээр нэмэгдэж, нийт даатгуулагч нь эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын 61 орчим хувьтай тэнцэж байна.

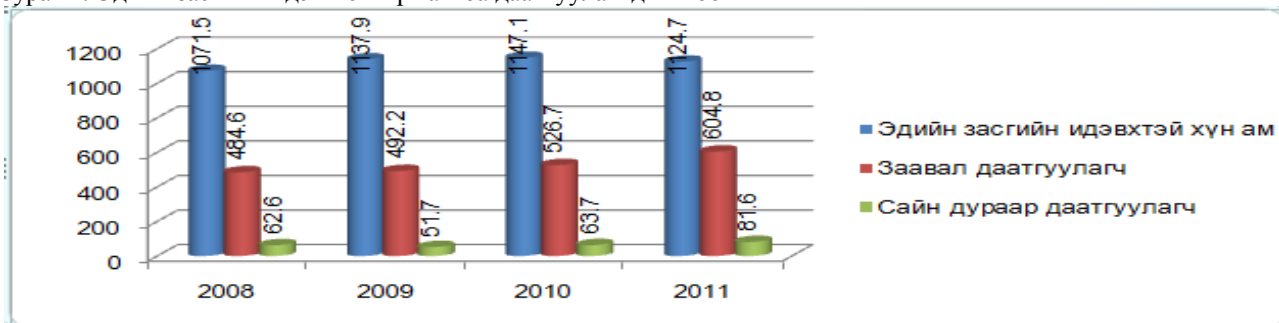
Мөн 2009 оныг 2008 оныхтой харьцуулахад сайн дурын даатгуулагчийн тоо 10.9 мянгаар буурсан. Энэ нь 2008 оноос өмнө сайн дурын даатгуулагчид нь даатгуулах төрлөө тусгайлан сонгож даатгуулдаг байсан бөгөөд ихэвчлэн тэтгэврийн даатгалын төрлийг сонгодог байсан.

2009 оноос хойш төрөл тус бүрд нь буюу 12%-аар даатгуулах болсонтой холбоотойгоор сайн дурын даатгуулагчдын тоо буурсан гэж үзэж болно.

Хүснэгт 1. Монгол улсын нийгмийн даатгалын хамрадалт ба эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо

	2008	2009	2010	2011
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоо /мянхүн/	1071,5	1137,9	1147,1	1124,7
Ажил олгогчдын тоо	19,781	21,287	23,299	26,803
Нийт даатгуулагчдын тоо /мянхүн/	2,296.2	2,174.4	2,331.3	2,874.8
Заавал даатгуулагчдын тоо /мянхүн/	484.6	492.2	526.7	604.8
Сайн дурын даатгуулагчдын тоо /мянхүн/	62.6	51.7	63.7	81.6

Зураг 1. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам ба даатгуулагчдын тоо

Нийгмийн даатгалын хамрадалт сүүлийн жилүүдэд өсч байгаа хэдий ч нийгмийн даатгалын хамрах хүрээг өргөтгөж, сангийн орлогыг нэмэгдүүлэх боломж, арга замууд байсаар байна. Үүнд:

- ✓ Нийгмийн даатгалд бүртгүүлээгүй ажил олгогчдыг илрүүлэх, татварын албатай хамтран ажиллах
- ✓ Хувиараа бизнес эрхлэгчид болон малчдыг сайн дурын даатгалд хамрадалтыг нэмэгдүүлэх, сайн дурын даатгалын үйл ажиллагааг олон нийтэд сурталчлах ажлыг эрчимжүүлэх
- ✓ Гадаад улс оронд ажиллаж байгаа иргэдийг тэтгэврийн даатгалд хамруулах

2. Нийгмийн даатгалд шимтгэл төлөгч ажил олгогчид

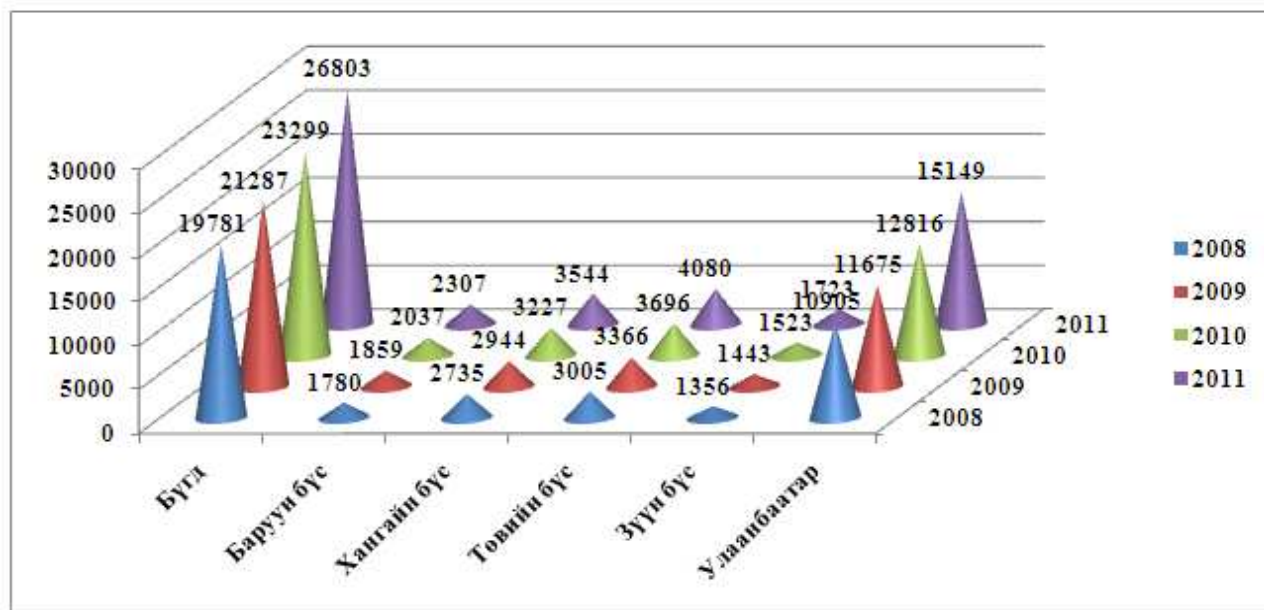
2011 оны нийт ажил олгогчдын тоо нь 2008 оноос 35.4%, 2009 оноос 26%, 2010 оноос 15%-иар тус тус өссөн үзүүлэлтэй байгаа бөгөөд энэ нь ажил олгогчдын төлөх шимтгэлийн хэмжээг бууруулсантай холбоотой гэж үзэж болно.

Өмнөх жилүүдэд ажил олгогчийн төлөх нийгмийн даатгалын шимтгэлийн хэмжээ хэт өндөр /19-21%/ байсан нь ажил олгогчдод ажлын байр нэмэгдүүлэх сонирхлыг хязгаарлаж, хөдөлмөр эрхлэгчдэд дотоод хуримтлал бий болгох бололцоог хомсотгож, шинээр байгуулагдсан аж ахуйн нэгжийг өр төлбөрт оруулах нөхцлийг зарим талаараа бий болгож байсан.

Хүснэгт 2. Нийгмийн даатгалд шимтгэл төлөгч ажил олгогчдын тоо /хариуцлагын хэлбэрээр/

	2008	2009	2010	2011
Улсын үйлдвэрийн газар: Төрийн өмчийн аж ахуйн тооцоот	522	438	384	359
Орон нутгийн аж ахуйн тооцоот	204	196	204	188
Төсөвт байгууллага	4188	4279	4308	4368
Үүнээс: Цэрэг цагдаагийн	270	279	289	287
Хувьцаат компани: Төрийн	138	113	100	99
Хувийн	642	550	518	620
Хамтарсан	135	102	113	123
Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани: Төрийн	89	117	117	120
Хувийн	10022	11345	13100	15950
Гадаадын хөрөнгө оруулалттай	1402	1559	1589	1817
Хоршоо	333	353	384	428
Нөхөрлөл: Бүх гишүүд нь бүрэн хариуцлагатай	402	389	390	407
Зарим гишүүд нь бүрэн хариуцлагатай	267	280	292	299
Хувиараа эрхлэх аж ахуй	79	55	63	73
Төрийн бус олон нийтийн байгууллага	1358	1511	1737	1952
Бүгд	19781	21287	23299	26803

Зураг 2. Нийгмийн даатгалд шимтгэл төлөгч ажил олгогчдын тоо /бүс, аймаг, нийслэлээр/

3. Эрүүл мэндийн даатгалын хамрагдалт

Монгол улсын нийт хүн амыг 2003 оноос хойш эрүүл мэндийн даатгалд заавал хамруулах болсон нь тэдний нийгмийн хамгааллыг сайжруулах зорилготой байсан.

2011 онд нийгмийн даатгалын хамрах хүрээг өргөтгөж, эрүүл мэндийн даатгалын хамралтыг анх удаа 98.6 хувьд хүргэж нэмэгдүүлсэн.

2010 онд нийт хүн амын 47.3%, 2011 онд 48.2%-ийнхан нь эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийг төр хариуцсан байна.

Эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийг төр хариуцах иргэдийн тоо жил ирэх тутам өсч байгаа нь нэг талаас хүн амын өсөлттэй нягт уялдаа холбоотой бөгөөд 2011 оны байдлаар өсвөр насныхан болон тэтгэврийнхэн нийт хүн амын 44.5%-ийг эзэлж байна.

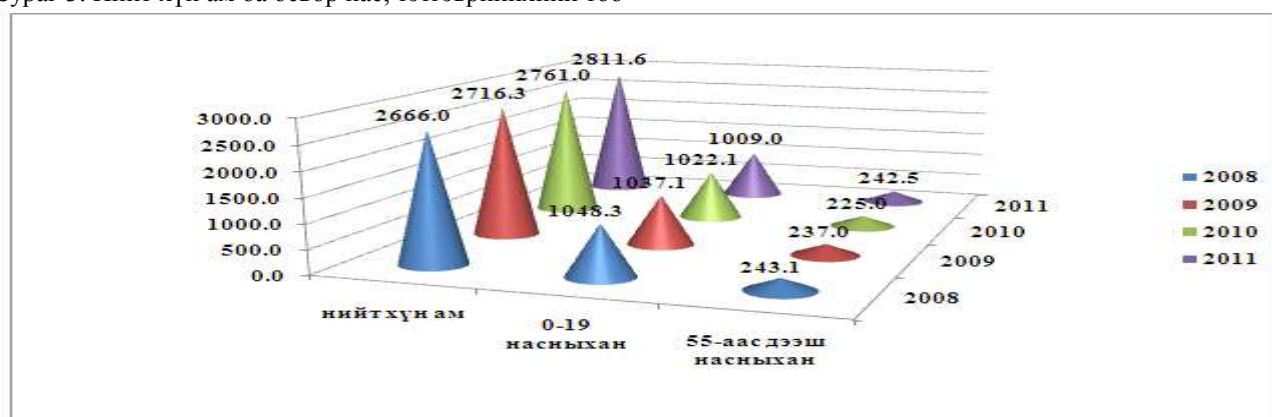
Хүснэгт 3. Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдагсдын тоо

Хүснэгт 4. Эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийг төр хариуцах иргэдийн тоо /даатгуулагчийн төрлөөр/

	2008	2009	2010	2011
Бүгд	1353,1	1235,0	1306,5	1354,0
16 /ЕБСургуульд суралцаж байгаа бол 18/ хүртэлх насны хүүхэд	955,6	858,2	909,0	935,1
Тэтгэврээс өөр мөнгөн орлогогүй иргэд	285,6	282,4	202,9	226,8
Хүүхдээ 2 /ихэр бол 3/ нас хүртэл нь өсгөн бойжуулж байгаа эх /эцэг/	66,5	65,1	86,9	88,2
Нийгмийн халамжийн тухай хуулийн 12-р зүйлд заасан иргэн/ тахир дутуугийн I, II зэрэгтэй/	29,9	21,6	100,8	97,7
Хугацаат цэргийн жинхэнэ албан хаагч	15,5	7,8	6,9	6,2
Нийт хүн ам	2666,0	2716,3	2761,0	2811,6

Зураг 3. Нийт хүн ам ба өсвөр нас, тэтгэврийнхний тоо

Resume

Coverage of social insurance is important factor for gathering income of social insurance fund. Followings are opportunities that will raise level of social insurance coverage:

- To implement proper policy toward non- official workers, agricultural workers, and low income households.
- To enhance coverage of retirement insurance of people who live abroad.
- To disclose employers that didn't subscribe to social insurance and to cooperate with department of taxation.

About 61 percent of labor force has gotten involved of social insurance. Remainders didn't get involved social insurance because of their income. To consider problems of people who didn't get involved social insurance.

НОМ ЗҮЙ

1. “Нийгмийн даатгалын түүхэн замнал” УБ., 2012
2. “Нийгмийн даатгалын статистикийн эмхэтгэл” УБ., 2012
3. “Нийгмийн даатгалын холбогдолтой эрх зүйн актын эмхэтгэл” УБ., 2012
4. “Монгол улсын статистикийн эмхэтгэл” УБ., 2011
5. Эрдэнэ С., Давгадорж Ч. –“Нийгмийн даатгалын эдийн засаг ба шинэчлэлийн асуудлууд” УБ., 2007.-7
6. www.ndaatgal.mn

НИЙГМИЙН ОРОЛЦОО НЬ ЭМЭГТЭЙЧҮҮДИЙН ХӨГЖИЛД НӨЛӨӨЛӨХ НЬ

Г. Гэрэлсүрэн
ХИС, НХУС
НББ-ийн тэнхимийн багш, магистр

Үндэслэл: “Эмэгтэйчүүд нь эрчтэй, хүчтэй, идэвхитэй байна гэдэг нь ардчилал амжилттай хөгжиж байгаа улс гэсэн үг”-ээр энэхүү илтгэлээ эхэлж буйдаа баяртай байна. 2013 оны эхний сарын байдлаар манай улсын нийт хүн амын 51 хувь, ажиллах хүчний 49 хувь, их, дээд сургууль төгсөгчдийн 51 хувь, мэргэжлийн болон техникийн албанд ажиллагчдын 58 хувь, багш нарын 79 хувь, эрүүл мэндийн салбарт ажиллагчдын 82 хувь нь эмэгтэйчүүд байна. Эмэгтэйчүүд бол улс орны, өрх гэрийн тулгуур нэг багана төдийгүй ирээдүйн Монгол иргэний, Монгол гэр бүлийн, Монгол улсын хөгжил дэвшилд хүрэх нөр их хариуцлага, үүргийг онцсайн биелүүлж яваа эрхэм хүмүүс билээ.

Иймд эмэгтэйчүүдийнхээ хөгжлийг дэмжиж нийгмийн харилцаанд эрх тэгш оролцуулах, нөгөө талаасаа эмэгтэйчүүдийн нийгэм дэх оролцоог сайжруулснаар хөгжлийн үзүүлтийг сайжруулах нь зүйтэй юм. Эдгээрт тулгамдаж буй олон хүчин зүйлээс тодорхой бүлгийг энэхүү илтгэлийнхээ хүрээнд судлахыг зорьлоо.

Ямарваа нэгэн зүйлийн хөгжлийг тооцохдоо тодорхой шалгуур баримтлан индексчлэн тооцдог. Үүний нэг жишээ бол хүний хөгжлийг тооцсон үзүүлэлт юм. Тухайн орны хүний хөгжлийг дэлхийн бусад улс оронтой харьцуулахын тулд Хүний хөгжлийн индексийг ашигладаг(ХХИ). Дараах 3 үзүүлэлтээр хэмждэг. Үүнд:

- Наслалт: Төрөлтөөс тооцсон дундаж наслалтаар
- Мэдлэг: Насанд хүрэгчдийн бичиг үсэг тайлагдалт
- Амьжиргааны түвшин: Нэг хүнд ногдох ДНБ
- Жендерийн хөгжлийн индекс: ХХИ-г хүйсээр ангилна
- Жендерийн эрх мэдлийн хэмжигдэхүүн: дараах 3 хүрээн дэх тэгш бус байдлыг авч үздэг.
 - Улс төрийн оролцоо ба шийдвэр гаргах эрх мэдэл: УИХ дахь эмэгтэйчүүдийн эзлэх жингээр
 - Эдийн засгийн оролцоо ба шийдвэр гаргах эрх мэдэл:
 - Эдийн засгийн эрх мэдэл: Эрэгтэйчүүд, эмэгтэйчүүдийн орлогоор хэмжигдэнэ

Хүснэгт №1

Жендерийн хөгжлийн индексийн үзүүлэлтүүд (2000-2011)

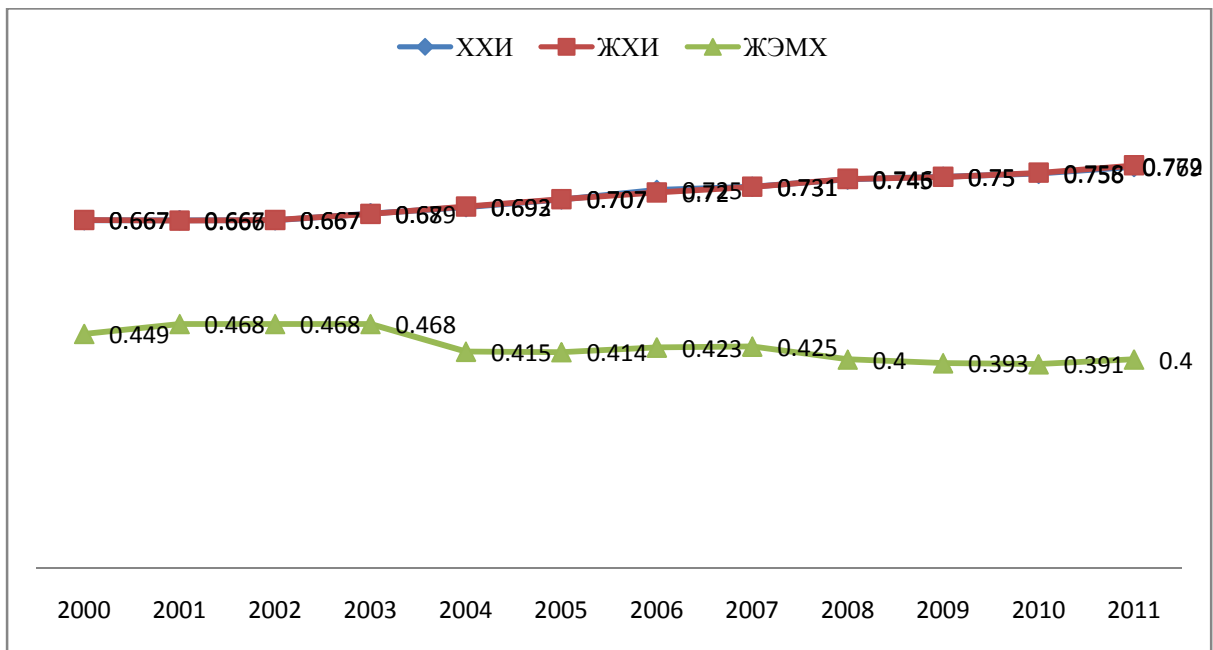
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
ХХИ	0.667	0.667	0.667	0.68	0.692	0.707
ЖХИ	0.667	0.666	0.667	0.679	0.693	0.707
ЖЭМХ	0.449	0.468	0.468	0.468	0.415	0.414

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
ХХИ	0.725	0.731	0.745	0.75	0.756	0.769
ЖХИ	0.72	0.731	0.746	0.75	0.758	0.772
ЖЭМХ	0.423	0.425	0.4	0.393	0.391	0.4

Хүснэгт №1 –ээс бид дараахь дүгнэлтийг хийж болно. Хэдийгээр эмэгтэйчүүд хүн ам хагасаас илүү хувь, эдийн засгийн гол салбаруудад дийлэнх байр суурийг эзэлж байгаа хэдий ч эдгээр салбаруудынхаа шийдвэр гаргах түвшинд ажиллаж чадахгүй байгааг харуулж байна. Энэ нь цаагуураа мөн хөдөлмөрийн хөлсийг ч тодорхой хэмжээгээр илэрхийлж байгаа гэж үзэж болно.

2012 онд Жендерийн хөгжлийн индексийг 0.67 болгох зорилтыг дэвшүүлсэн байдаг.

График №1

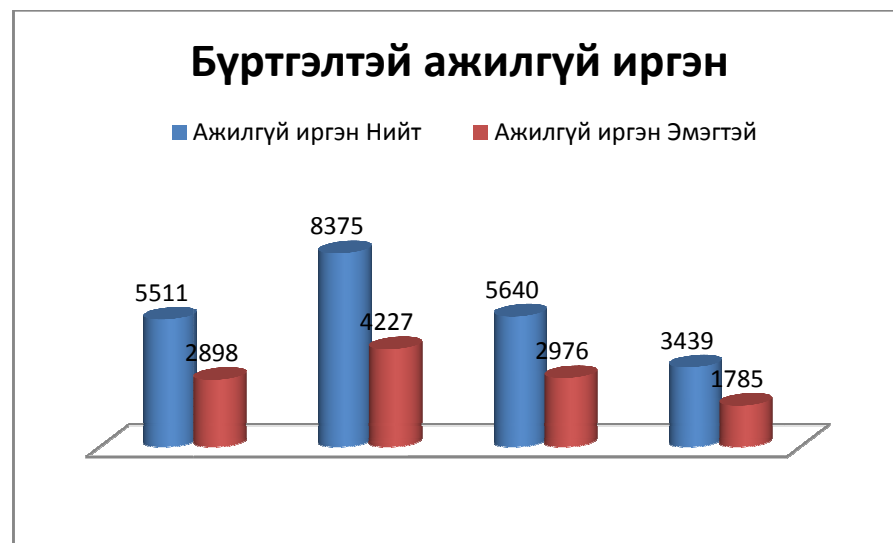
Хүснэгт №2

УИХ-ын эмэгтэй гишүүдийн тоо (1996-2012)

1996	2000	2004	2008	2012
7	9	5	3	11

Хүснэгт №1-с харахад улс төр дэх эмэгтэйчүүдийн оролцоо нь бага байгаа нь харагдаж байна.

График №2

2012 оны эцсийн байдлаар манай улсын хүн ам 2869521 бөгөөд үүний 51 хувийг эмэгтэйчүүд бүрдүүлж байна. Иймд эмэгтэйчүүдийн хөдөлмөр эрхлэлт зайлшгүй үргэлж анхаарч, дэмжиж байх үндсэн асуудал юм. Улсын хэмжээгээр 35776 бүртгэлтэй ажилгүйчүүд байгаагийн 18766 буюу 52,45% нь эмэгтэйчүүд байна.

Хүснэгт №3

Бүртгэлтэй ажилгүй иргэн (боловсролын зэргээр)

Үзүүлэлт	Ажилгүй иргэн		Боловсролын түвшингээр							
	Нийт	Эм	Маг, док	Диплом, бакалавр	Тусгай мэргэжлийн дунд	Техникийн болон мэргэжлийн				
							Эм	Эм	Эм	Эм
Баруун бүс-Дүн	5511	2898	4	3	1292	914	220	115	279	147

Хангайн бүс-Дүн	8375	4227	19	14	1664	1147	290	140	324	148
Төвийн бүс-Дүн	5640	2976	9	6	1321	878	370	176	597	265
Зүүн бүс-Дүн	3439	1785	9	6	668	485	159	85	173	89
Улаанбаатар	12811	6880	107	79	4934	3271	950	464	918	384
Ховд	1720	797	1	0	267	187	47	20	67	34

Үзүүлэлт	Ажилгүй иргэн		Боловсролын түвшингээр							
	Нийт	Эм	Бүрэн дунд	Эм	Суурь	Эм	Бага	Эм	Боловсролгүй	Эм
Баруун бүс-Дүн	5511	2898	2343	1119	1009	452	315	127	49	21
Хангайн бүс-Дүн	8375	4227	3790	1826	1525	677	621	227	142	48
Төвийн бүс-Дүн	5640	2976	2020	1054	1044	492	205	85	74	20
Зүүн бүс-Дүн	3439	1785	1428	703	759	331	179	63	64	23
Улаанбаатар	12811	6880	4814	2256	849	352	173	56	66	18
Ховд	1720	797	908	367	353	160	70	26	7	3

Хүснэгт №3-с нас биед хүрсэн, үр хүүхдээ өсгөж байгаа эмэгтэйчүүд дотор бичиг үсэг бүрэн тайлагдаагүй эмэгтэйчүүд байна гэдэг нь маш харамсаар зүйл юм.

График №3

Шинээр ажилд орсон иргэд (бүсээр)

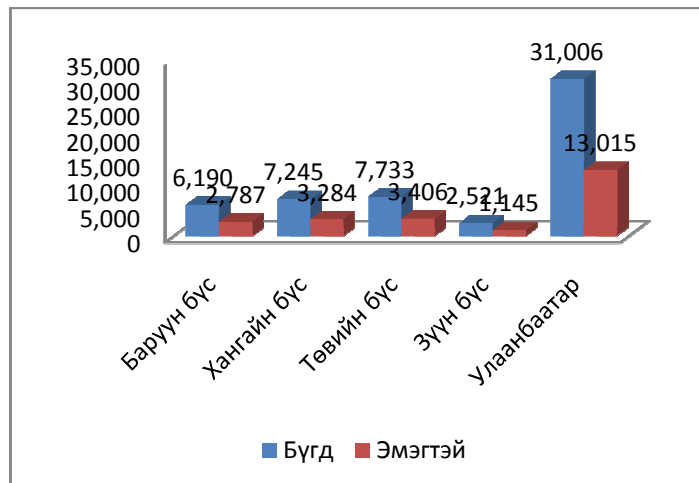

График №3-с харахад шинээр ажилд орогсдын дунд эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь 50%-д хүрч чадахгүй байна.

Хүснэгт №4

Шинээр ажилд орсон иргэд (нийт дүн, эмэгтэй)

Улс	54,695	23,637
Ховд	999	314

Хүснэгт №4-с дүгнэхэд Ховд аймгийн хувьд шинээр ажилд орогсдын дунд эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь бүсүүдийн дундаж түвшинд хүрч чадахгүй байна.

Хүснэгт №5

Өрх толгойлсон эмэгтэй (нийт дүн, эмэгтэй)

Нийт	3	5-с	6-с дээш
------	---	-----	----------

		хүртэлх		
Улс	81557	47 460	27 142	6955
Ховд	2367	27 142	810	328

Монгол 700 мянга гаруй өрх бүртгэгдсэнээстүүний 80 мянга гаруйг өрх толгойлсон эмэгтэйчүүд авч явж байна. Эдгээр эмэгтэйчүүдийн тэн хагас нь 5 буюу түүнээс дээш ам бүлтэй гэр бүлтэй өрх толгойлсон эмэгтэйчүүд байна.

Манай улсын дундаж наслалт 68.1, үүнээс эрэгтэй 64.9, эмэгтэй 72.3 байна. Манай орны хүн амын 43.4 хувь нь хөдөөд хагас суурин болон нүүдлийн хэвшлээр амьдарч байна.⁸¹ Хөдөөгийн эмэгтэйчүүдэд ажил эрхлэх хүсэл байвч төдийлөн ажлын байр олдоогүй. Тиймээс л цалин бага, үйлчилгээний салбарт ажиллах нь элбэг байдаг. Нөгөөтэйгүүр хөдөөгийн эмэгтэйчүүдийн 77 хувь нь мал маллан амьдарч байна. Тэгтэл малчин эмэгтэйчүүд хөдөө аж ахуйн салбарт голлох үүрэг гүйцэтгэж байгааг онцлох хүмүүс бий.

Тэд цалин өөрийн гэсэн орлого байхгүй, нийгмийн даатгалд хамрагдаж чаддаггүй зэрэг олон асуудал тулгарч байдаг.

Дүгнэлт

1. Манай улсын эмэгтэйчүүлийн хувьд нийгмийн оролцоонд эрх тэгш оролцох, цаашид хөгжих боломж нь дутмаг байна. Үүнийг бид хөдөлмөрийн зах зээлд эмэгтэйчүүдийн эзэлж буй хэмжээ, өрх толгойлсон эмэгтэйчүүлийн тооноос харж болно.
2. Эрэгтэйчүүдийн нийгэм, гэр бүлийн өмнө хүлээх хариуцлагыг нэмэгдүүлэх, боловсролын түвшинг дээшлүүлэх шаардлага ч тулгарч байна.
3. Шийдвэр гаргах түвшинд жендерийн тэгш байдлыг хангах
4. Сургуулийн өмнөх боловсролын байгууллагыг өргөжүүлж дэмжиснээр эмэгтэйчүүдэд хөгжих цаг бололцоог хангаж өгөх
5. Цөөн малтай өрх ялангуяа ганц бие болон өрх толгойлсон иргэд хамтран хоршоо байгуулах, хөдөлмөрөө хоршиход бүх талын туслалцаа үзүүлэх;
6. Хөдөөгийн эрэгтэй, эмэгтэйчүүд боловсрол, мэргэжлийн түвшингээ дээшлүүлэн хөгжих, мэдээлэл авах орчинг бүрдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлснээр дараахь үр дүнд хүрнэ;
7. Хөдөөгийн эмэгтэйчүүлийн ажил хөдөлмөрийн онцлог, ажлын ачаалал нь тэдгээр эмэгтэйчүүд нийгмийн хөгжлөс хоцроож байна. Хэдийгээр нүүдлийн уламжлалт соёлоо хадгалж үлдэх нь зүйтэй боловч хүний хөдөлмөрийг хөнгөвчлөх, эдийн засгийн гол сегментийг бүрдүүлж буй салбарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг тодорхой болгох, хөдөөгийн эмэгтэйчүүдэд хөгжих нөөц, боломжийг нь бүрдүүлэх нь зүйтэй юм.
8. Хэдийгээр эмэгтэйчүүлийн дундаж наслалт эрэгтэй хүнийхтэй харьцуулахад өндөр байгаа хэдий ч тэдний авч буй дундаж тэтгэврийн хэмжээ бага байна.
9. Хөдөө, тэр тусмаа алслагдмал аймгийн эмэгтэйчүүлийн хөгжил, эрүүл мэндийн үйлчилгээнд онцгой анхаарах нь зүйтэй.
10. Эмэгтэйчүүлийн нийгмийн харилцаанд харилцах боомж, цаг зав, нөөц, эрхзүйн орчны дэмжлэгийг нэмэгдүүлсний үндсэн дээр хөгжлийн асуудал бүрэн утгаараа хэрэгжинэ. Товчхоноор бол хөгжих боломжийг нь нийгмийн оролцоогоор дамжуулан бүрдүүлэх нь зүйтэй юм.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛЫН ЖАГСААЛТ

Ном, сурах бичиг, зөвлөмж

1. Үндэсний статистикийн хороо “Сарын бллютень” (2006-2012 II улирал)
2. Статистикийн эмхтгэл, тайлангууд
3. “Эмэгтэйчүүдийн хөгжлийн бодлого - шинэчлэл”. илтгэлүүд
4. **"Улс төрийн тойм" сонин**

Хууль, журам

1. Жендерийн эрх тэгш байдлыг хангах тухай хууль
 2. Бусад хуулиуд
- Бусад эх сурвалжууд*

1. www.nso.mn
2. www.1212.mn
3. www.mol.gov.mn
4. www.meds.gov.mn
5. www.dailynews.mn
6. www.gender.gov.mn

⁸¹Жендерийн тэгш байдлыг хангах үндэсний хөтөлбөр. Зорилт 9.2.3

ХҮМҮҮН КАПИТАЛ БА БҮС НУТГИЙН ХӨГЖИЛ

Б.ДэмидДоктор, дэд проф
МУИС-ийн Завхан сургуулийн ЭШХАА –ны дарга

Өдгөө аль ч улс орны эдийн засагт хүмүүн капиталын гүйцэтгэх үүргийг онцгойлон авч үздэг болж байна. Шинжлэх ухаан –техникийн үсрэнгүй хөгжил нь хүнээс мэдлэг, боловсрол, мэргэжил, ур чадвараа байнга дээшлүүлж, стандарт бус нөхцөлд шийдвэр хүлээн авахад сэтгэл зүйн хувьд бэлэн, аливаа ажил хэрэгт бүтээлч байр сууринаас идэвхи санаачлагатай ханддаг, өөртөө хариуцлага үүрүүлж чаддаг байхыг шаардаж байна. Энэ нь эргээд эдийн засаг, шинжлэх ухаанд хүний хүчин зүйлийн шинж чанаруудыг цогцлоож, улмаар хүмүүн капиталын төлөвшил, хөгжил, түүний чадавхийг бүрэлдүүлж өгдөг.

“Хүмүүн капитал” нь байгаль, нийгэм, эдийн засаг, оюун санааны аль алиных нь шинж чанар, утга агуулгыг багтаасан олон талтай, нарийн нийлмэл ухагдахуун учраас эрдэмтэд түүнийг олон талын өнцгөөс нь харж, янз бүрээр тайлбарласан байдаг. Тухайлбал: У.Боуэн: “хүмүүн капитал нь хүний мөн чанарыг бий болгож, тодорхой хугацааны туршид бараа, үйлчилгээний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх зорилгоор ашиглагддаг хүний мэдлэг, чадвар, сэдэл, энергийн нийлбэр болдог юм” гэсэн бол Л.Туроу: ”хүмүүн капитал нь хүний аливаа бүтээн бий болгох түүний бодгаль чадвар юм” гэсэн байна. [1.23]. Түүнчлэн Э.Дж.Долан, Д.Линдсей нар “хүмүүн капитал гэдэг нь боловсрол, сургалтаар, эсвэл практик туршлагаар дамжуулан олж авсан оюуны чадварын хэлбэрээр оршин тогтнодог капитал юм” [3.260] гэсэн бол Д.Бегийн үзэж байгаагаар “хүмүүн капитал нь тухайн хүний хуримтлуулсан мэргэжлийн туршлагын нөөц, ирээдүйн орлогын чадавхийг нэмэгдүүлэхэд зориулагдах үнэ цэнэ юм”. [1.23]. Мөн Р.Дорнбуш, С.Фишер, К.Шмалензи нар “хүмүүн капитал нь хүний орлого олох чадварын хэмжүүр юм. Тэр нь хүний төрөлхийн авъяас чадвар, мөн боловсролын багтаамж, олж авсан мэргэжлийн чадавх зэргийг өөртөө багтаадаг” [4. 303] гэсэн байна.

Шинжлэх ухааны эх сурвалжуудад хүмүүн капиталын элементүүдийг дараах байдлаар ангилдаг.

1. Эрүүл мэндийн капитал. Эрүүл мэндийн байдлыг нэг хэсэг нь байгалаас заяагдан, өвлөгдөн уламжлагдсан, нөгөө хэсэг нь амьдралын туршид олж авсан холимог бүтэц бүхий капитал гэж тодоройлж болно. Судлаачдын тогтоосноор хүний эрүүл мэндийн 10% нь эрүүл мэндийн тогтолцооноос, 20% нь байгаль экологийн нөхцлөөс, 20% нь удамшлын хүчин зүйлээс, харин 50 нь амьдралын хэв маягаас /эрүүл хооллолт, өдрийн дэглэм, ажлын ачаалал, хорт зуршил, илүүдэл жин, биеийн тамирын дасгал, өвчлөл, стресс гэх мэт/ хамаардаг. Иймд эрүүл саруул амьдралын төлөө зориулж буй хувь хүний болон улс орны зардал нь хүмүүний эрүүл мэндийн капиталд оруулж буй хөрөнгө оруулалт юм.

2. Хөдөлмөрийн капитал. Энэ нь мэдлэг, мөн мэргэшлийн түвшинг тодорхойлдог мэргэжлийн дадлага, туршлага бөгөөд заримдаа түүнийг үйлдвэрлэлийн бэлтгэлийн фонд гэж нэрлэдэг. Хөдөлмөрийн капиталыг нэмэгдүүлэх асуудал зөвхөн хувь хүний төдийгүй улс орон, бүс нутгийн эдийн засгийн хөгжлийн тухайн үеийн эрэлт, хэрэгцээ, шаардлагуудаар тодорхойлогддог.

3. Оюун ухааны капитал. Энэ нь хоёрдмол бүтэцтэй элемент юм. Нэг талаас боловсрол, шинжлэх ухааны болон инновацийн чадвар, нөгөө талаас оюуны бүтээл /патент, лиценц, худалдааны тэмдэг гэх мэт/ юм. Оюуны капитал нь зайлшгүй шаардлагатай мэдлэгийг бүтээж, дадлага, туршлагыг хуримтлуулах суурь дэвсгэр нь болж, хүмүүн капиталын эцсийн үр дүн болох орлогын баталгаат эх үүсвэр нь болдог.

4. Үйлдвэр эрхлэлтийн капитал. Энэ нь инновацийн бүтээлч үйл ажиллагааны капитал юм. Хүмүүн капиталын энэ элементийн онцлог нь гэвэл түүний хэрэгжилт нь маш хүчтэй сэдэлжүүлэлт, технологийн, зохион байгуулалтын, нийгмийн шинжтэй шийдвэрүүдийг гаргах өргөн эрх чөлөө зэргийг шаарддаг явдал юм.

5. Соёл-ёс суртахууны капитал. Энэ элемент нь нь хүний нийгэмд оршин буй үнэт зүйлс, соёл, ёс зүй, ёс суртахууны хэм хэмжээний тогтолцоог хүлээн зөвшөөрч, түүнд зохицох чадвар бөгөөд тэр нь хүний ажил төрөл, эд юмс, бусад хүмүүст хандах хандлагыг тодорхойлдог.

Хүмүүн капиталыг аль ч түвшинд үр дүнтэй ашиглахад түүнийг бүрэлдүүлэгч бүх элементүүд нь тоон болон чанарын үзүүлэлтийн хувьд өөр хоорондоо нарийн нягт уялдан зохицсон байх шаардлагатай. Д.Грейсон, К.О.Делл нарын үзэж байгаагаар “хүмүүн капитал нь ямар ч байгалын нөөц баялаг, эсвэл хуримтлагдсан материаллаг баялагаас хамаагүй илүү хамгийн чухал үнэт зүйл юм. Хүмүүн капитал нь ямар нэгэн үйлдвэр завод, тоног төхөөрөмж, үйлдвэрлэлийн хэрэгслэл биш, харин өрсөлдөх чадвар, эдийн засгийн өсөлт, түүний үр ашгийн амин сүнс нь юм”. [2.156].

Эдүгээ хүмүүн капиталыг эдийн засаг дахь хүний хүчин зүйлийн жирийн нэг оролцоо төдий зүйл биш, харин хөгжлийн хөдөлгөгч хүч, нөлөөллийн гол объект гэж үзэж байна.

“Хүмүүн капитал” хэмээх ухагдахуун нь өөртөө олон төвшний ойлголтуудыг багтаадаг ба тэдгээрийг эдийн засгийн ухаанд хувь хүний, фирмийн, бүс нутгийн, улсын төвшний гэж ангилан үздэг.

1. Хувь хүний төвшин дэх хүмүүн капитал нь С.А.Дятловын тодорхойлсноор “хүний өөрөө өөртөө бий болгосон эрүүл мэнд, боловсрол, ур чадвар, сэдэлүүдийн хуримтлал бөгөөд тэр нь нийгмийн

үйлдвэрлэлийн аль нэгэн салбарт ашиглагдаж, үйлдвэрлэл, хөдөлмөрийн бүтээмжид тус дэм болж, улмаар тухайн хүний орлогын өсөлтөнд нөлөөлж байдаг.[5.83].

2. Фирмийн төвшний хүмүүн капитал нь өөрийн оюун ухаан, мэдлэг, боловсрол, хүч хөдөлмөрөө тухайн үйлдвэр, үйлчилгээнд зориулсан хүмүүсийн капиталуудын нийлбэр юм. Фирмийн хүмүүн капиталын нөхөн үйлдвэрлэл нь хөдөлмөрийн зах зээлийн хөгжил, тухайн фирмийн ажиллагсдынхаа хүмүүн капиталд оруулж буй хөрөнгө оруулалтаас шалтгаалдаг.

3. Бүсийн төвшний хүмүүн капитал нь аливаа хүмүүн капиталын зайлшгүй чухал шинжүүдийг өөртөө шингээж, үйлдвэрлэлийн процесст бодитойгоор ашиглагдаж, нөхөн үйлдвэрлэл нь тухайн бүс нутгийн хөрөнгө оруулалтаас хамаарч байдаг хөдөлмөрийн чадавх юм.

4. Улсын төвшний хүмүүн капитал нь үндэсний эдийн засгийн орчинд бүрэлдэн бий болж, бүхэлд нь үйлчилдэг бөгөөд түүний нөхөн үйлдвэрлэл нь нийгмийн фонд, институцүүдээр дамжин хэрэгжиж, тэр нь улс орны нийт хүн амын эдийн засаг, нийгмийн асуудлуудыг шийдвэрлэхэд үр өгөөж, ач тусаа өгдөг.

Бид ОХУ, Монгол улсын хөгжлийн түвшингээр ойролцоо, зах хязгаар бүс нутгууд болох орос орны Алтайн бүгд найрамдах улс, монгол орны баруун бүсийн хүмүүн капиталын төлөвшлийн байдалд харьцуулсан судалгаа хийсэн ба энд манай орны баруун бүс нутгийн хүмүүн капиталын шинжлэх ухаан, инновацийн хүрээнд хийгдсэн судалгааны үр дүнгээс товч өгүүлье.

Эдийн засгийн ухаанд “инновацийн чадавх” гэсэн ухагдахуунд шинжлэх ухаан, боловсон хүчин, техник, технолог, санхүү, эдийн засаг, мэдээлэл харилцааны асуудлыг цогцоор нь авч үздэг ба энэ нь тухайн бүс нутгийн өрсөлдөх чадварыг тодорхойлоход онцгой нөлөө үзүүлдэг. Бид тус бүс нутгийн инновацийн чадавхийн үнэлгээг дараах үзүүлэлтүүдээр судлав.

	Бүлэг	Үзүүлэлт
1	Боловсон хүчний чадвах	Эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажил эрхэлдэг байгууллага
		Судалгааны ажилд оролцдог боловсон хүчин
		Эрдэм шинжилгээний ажилтан /докторант, доктор/
2	Зохион байгуулалтын чадавх	Инновацийн хөгжлийн стратеги, хөтөлбөрийг боловсруулж, хэрэгжилтийг хангадаг байгууллага
		Инновацийн үйл ажиллагааг санхүүжүүлдэг сан
3	Эрх зүйн чадавх	Инновацийн үйл ажиллагаатай холбоотой хууль, дүрэм, эрх зүйн баримт бичиг
		Инновацийн хөгжлийн стратеги, урт хугацааны хөтөлбөр, бодлогын баримт бичиг

/Бүс нутгийн инновацийн чадавхийг үнэлсэн оросын эрдэмтэн Матин А.А, Янковская О.Г нарын боловсруулсан үнэлгээний загвар.2012 он/

Судалгаанаас үзэхэд манай орны баруун бүс нутаг дахь эрдэм шинжилгээний байгууллага, түүний хүчин чадал маш сул байна. Тус бүс нутагт эрдэм шинжилгээний байгууллага 4, судалгааны төв 2 байгаа нь улсын хэмжээний эрдэм шинжилгээний байгууллагын 9.2%-ийг эзлэж байна. Баруун бүс нутаг дахь эрдэм шинжилгээний байгууллагууд нь тус бүс нутгийн хэмжээнд үйл ажиллагаа явуулж буй төсөвт болон төрийн бүс байгууллагуудын дөнгөж 0.5 орчим хувийг эзлэж байна.

Бүс нутаг дахь эрдэм шинжилгээний байгууллагын ажиллагсад улсын хэмжээний эрдэм шинжилгээний байгууллагуудад ажиллагсдын 1.5%-ийг эзлэж байна. Бүсийн эдийн засгийн салбарын /үйлдвэр, үйлчилгээ, худалдааны салбар/ ажиллагсад эрдэм шинжилгээний байгууллагад ажиллагсдын эзлэх хувь ердөө 0.04% байна.

Тус бүс нутагт ажиллаж буй эрдмийн зэрэг, цолтой хүмүүс улсын хэмжээний эрдмийн зэрэг, цолтой хүмүүсийн 2%-ийг л эзлэж байна.

Тус бүс нутагт хийгдэж буй судалгаа нь гол төлөв тухайн аймагт байдаг их, дээд сургууль, коллежийг түшиглэсэн зөвхөн тухайн салбарын хүрээнд /ХАА, анагаах ухаан, байгаль, нийгмийн ухаан гэх мэт/ хийгддэг. Харин бүс нутгийн хөгжлийн тулгамдсан асуудлыг бүхэлд нь авч үзсэн иж бүрэн даацтай судалгаа бараг хийгдээгүй байна.

Бүс нутгийн шинжлэж ухаан, инновацийн хөгжлийн талаар тусгайлан авч хэрэгжүүлж буй төр, засгийн бодлого үгүй байна. Зарим аймгуудын 10-15 жилийн хугацаанд хэрэгжих хөгжлийн Стратеги төлөвлөгөөнд энэ асуудал тодорхой тусгагдаагүй байна. Мөн тухайн бүс нутагт харьяалагдаж буй аймгуудын Засаг дарга нарын сонгуулийн 4 жилийн хугацааны мөрийн хөтөлбөрт тусгагдсан хөгжлийн зорилтуудад ч энэ асуудал орхигдсон байна. Харин аймгуудын ИТХ-ын хүрээнд хэлэлцэгдэн батлагддаг “Бичиг үсгийн боловсрол”, “Морин хуур”, “Мал, сүргийн чанар, үүлдэр угсаа”, “Өрхийн үйлдвэрлэл”, “Баталгаат хүнс”, “Малын бэлчээр”, “Бичил уурхай”, “Оёмол бүтээгдэхүүн”, “Эмэгтэйчүүдийн асуудал”, “Чацаргана”, “Төмс” гэх мэт 1-2 жилийн хугацаанд хэрэгжих дэд хөтөлбөрүүд нилээд зонхилж байна.

Бүсийн аймгуудад Үйлдвэрлэл- технологийн парк барьж, байгуулах асуудал яриа төдий байдалтай байна. Харин Бизнес-инкубатор төвүүд бүсийн аймгуудад байгуулагдан ажиллаж байна.

Бүс нутаг дахь эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажлын санхүүжилтийн эх үүсвэрийн асуудал аймаг бүрт харилцан адилгүй, бас тодорхой биш байхаас гадна тухайн орон нутгийн төсвөөс санхүүжигдсэн ажил Завхан аймгийг эс тооцвол алга байна. 2010 оны байдлаар улсын төсвөөс санхүүжигдсэн ажил зөвхөн Увс,Баян-Өлгий аймагт тус бүр нэг байгаа нь мөн онд улсын хэмжээнд санхүүжигдсэн ажлын 0.4%-ийг эзлэж байна.

Бүс нутагт шинжлэх ухаан, инновацийн асуудал хариуцсан төрийн алба, шинжлэх ухаан, инновацийг хөгжүүлэх тусгайлсан бодлого, хөтөлбөр, шинжлэх ухаан, инновацийг дэмжих сан байхгүй байна.

Ер нь манай оронд, ялангуяа бүс нутгийн хэмжээнд шинжлэх ухаан, технолог, ялангуяа инновацийн хөгжлийн асуудал бүх шатны төр, засаг, шинжлэх ухааны байгууллагуудын анхаарлын гадна байдалтай байсаар байна. Тухайлбал, 2010 онд МУ-ын Ерөнхийлөгчийн ивээл дор Ерөнхийлөгчийн тамгын газар, УИХ-ын тамгын газар, Засгийн газрын хэрэг эрхлэх газар, ШУА, үндэсний хөгжлийн хүрээлэн, Баруун бүсийн зөвлөлөөс хамтран зохион байгуулсан “Баруун бүсийн хөгжил, шинжлэх ухаан, технолог” сэдэвт эрдэм шинжилгээний хуралд нийт 40-өөд илтгэл хэлэлцэгдсэнээс тухайн бүс нутгийн хөгжил дэх шинжлэх ухаан, технолог, инновацийн асуудлыг тухайлан авч үзсэн илтгэл бараг үгүй байна.

Дүгнэлт, санал

Судалгааны үр дүнгээс үзэхэд манай орны баруун бүс нутгийн хэмээнд:

1. Шинжлэх ухаан, инновацийн хөгжлийн асуудлыг хариуцсан зохион байгуулалтын бүтэц,тогтолцоо үгүй байна.
2. Шинжлэх ухаан, инновацийн хөгжлийн талаар нэгдсэн бодлого, үйл ажиллагааны хөтөлбөр үгүй байна.
3. Шинжлэх ухаан, инновацийн хөгжлийг дэмжих санхүүгийн бодит, тогтвортой эх үүсвэр үгүй байна.

“Инновацийн чадавхи” гэдэгт бодлогын баримт бичиг, тодорхой шийдвэр, үйл ажиллагааны хөтөлбөр, зохион байгуулалт, боловсон хүчин, мэдээллийн сүлжээ, санхүү, бодит үр дүн зэргийг багтаан үзвэл Баруун бүс нутгийн шинжлэх ухаан, инновацийг хөгжүүлэхийн тулд цаашд эхний ээлжинд дараах асуудлуудыг шийдвэрлэх шаардлагатай байна.

- Бүс нутагт инновацийн тогтолцооны тусгайлсан бодлого, хөтөлбөр боловсруулах
- Шинжлэх ухаан, инновацийн хөгжлийн асуудлыг хариуцсан зохион байгуулалтын бүтэц бий болгох байна.
- Бүс нутгийн хэмжээнд үйлдвэрлэгчдэд зориулсан инноваци, технолог дамжуулах төвүүд байгуулж, шинжлэх ухаан-үйлдвэрлэл-бизнесийн цогц сүлжээ бий болгох,
- Дотоод, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг зөвхөн үйлдвэрлэл, бизнесийн орчныг сайжруулахад чиглүүлэх төдийгүй, шинжлэх ухаан, технолог, инновацийн хөгжилд зориулж байх,
- Төрөл бүрийн төсөл, хөтөлбөрийн хүрээнд хийгдэж буй судалгаа, шинжилгээний ажлын үр дүнг инновацийн бүтээгдэхүүн болгон хувиргахад анхаарах хэрэгтэй байна.

Мөн 2012 оны 5-р сарын 22 нд батлагдсан 7 бүлэг, 30 зүйл бүхий “Инновацийн тухай” хуулийн хэрэгжилтийг хангах шаардлагатай байна.

Түүнчлэн “Монгол улсад үндэсний инновацийн тогтолцоог 2008-2015 онд хөгжүүлэх үндэсний хөтөлбөрт” заагдсан “Инновацийн тогтолцоог бүрдүүлэх”, “Дэвшилтэд технологийг хөгжүүлэх”, “Төрийн өмчийн их, дээд сургуулиудын эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажлыг дэмжих”, ”Залуу судлаачдыг бэлтгэх” зэрэг дэд хөтөлбөрүүдийг бүс нутгийн хэмжээнд бодит ажил болгох шаардлагатай байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Адарина.Р.Т.”Генизис человеческого капитала” /научная статья/. Горно-Алтайск, 2012
2. Грейсон Д,О, Делл К. Американский менеджмент на пороге 21 века. М.1991
3. Долоан Э.Дж, Линдсей Д.Е. Рынок: Микроэкономическая модель.СПб 1992.
4. Дорнбуш Р, Фишер С, Шмалензи К. Экономика, М.1993
5. Дятлов С.А.Основы теории человеческого капитала. СПб.1994
6. Кутгубаева Т.А, Поп Е.Н, Шваков Е.Е и др. Формирование и развитие человеческого капитала на территориальном уровне./монография/. Горно-Алтайск. 2013

К ВОПРОСУ О РОЛИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КЛАСТЕРА В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Куркудинова Е.В., к.э.н., доцент
Мангаева Э.И., д.э.н., профессор
Натыров А.К., д.с.-х.н., профессор
ХГУ, г. Элиста, Россия

Общеизвестно, что стратегической целью социально-экономического развития страны и ее регионов является повышение качества жизни населения и обеспечение устойчивого роста экономики. Следует подчеркнуть, что Республика Калмыкия имеет реальные возможности для интенсивного и динамичного развития как за счет экономико-географического положения, так и за счет уникального исторического, хозяйственного и культурного наследия.

На сегодняшний день на республиканском уровне определены приоритетные направления развития экономики, к числу которых можно отнести дальнейшее развитие агропромышленного и топливно-энергетического комплексов и эффективное использование земельного ресурса.

рис. 1 Основные приоритетные направления социально-экономического развития Республики Калмыкии [1].

Говоря об одном из основных стратегических направлений развития Республики Калмыкия, которое связано с развитием агропромышленного комплекса (со специализацией в области мясного животноводства и переработки сельскохозяйственного сырья) [2], следует отметить, что именно сельское хозяйство в настоящее время является базовой отраслью экономики республики. Именно в сельском хозяйстве Калмыкии в 2011 г. было создано 36,0% валового регионального продукта. В то же время процессы социально-экономической трансформации, происходящие в последнее десятилетие в стране, негативно отразились на уровне жизни населения и общей социально-экономической ситуации на селе.

Отметим, что в результате проводимых социально-экономических преобразований в регионе сформировался многоукладный сектор аграрной экономики, где функционирует 173 предприятия, 3852 крестьянских (фермерских) хозяйств (КФХ) и 8569 личных подсобных хозяйств (ЛПХ). При этом республика имеет земельный фонд, распределение и назначение которого во многом обусловлено характером рельефа и почвенно-климатическими условиями. В общей площади земель сельскохозяйственного назначения (6718 тыс. га) площадь сельхозугодий составляет 4375,2 тыс. га или 65,1% [3].

В последние годы темпы производства продукции сельского хозяйства возросли, однако вместе с тем производство не является стабильным. В масштабе Юга России сельскохозяйственный потенциал Калмыкии весьма невелик и, к тому же, стабильно сокращается.

С 2000 года в целом в республике идет возрождение и подъем отрасли животноводства, что связано с успешным проведением целевых программ по развитию агропромышленного комплекса. Проводится большая работа по созданию сельскохозяйственных потребительских кооперативов (СПоКов) в районах республики. При поддержке Министерства сельского хозяйства и развития земельных отношений Республики Калмыкия созданы 56 из 64 запланированных сельскохозяйственных потребительских кооперативов, в т.ч. 14 перерабатывающих, 20 снабженческо-сбытовых, 22 кредитных.

В настоящее время в результате общих кризисных процессов характерных как для экономики страны в целом, так и для региона, в частности, в деятельности агропромышленных товаропроизводителей

появился ряд проблем, сдерживающих темпы роста производства продукции животноводства в Республике Калмыкия. К числу данных проблем можно отнести:

1. Низкий уровень продуктивности основных видов сельскохозяйственных животных в целом по республике. Снижение продуктивности животных при ускоренном росте материально-денежных затрат на производство продукции приводят к снижению эффективности отрасли.

2. Недостаточные темпы совершенствования генетического потенциала и снижение эффективности воспроизводства животных. Негативные тенденции в кормопроизводстве крупного рогатого скота привели к недоиспользованию на 50-70% генетического потенциала, ухудшению всех показателей воспроизводства стада и к снижению эффективности отрасли в целом. В результате неудовлетворительного выращивания ремонтных телок, вследствие низкого уровня кормления, плохих условий содержания, а зачастую недостатка помещений значительная часть их дает низкие приросты и к случному возрасту имеет слабое развитие.

3. Диспропорции в развитии животноводства и кормопроизводства. Несмотря на многолетнее отставание производства кормов от роста поголовья скота, численность скота ежегодно увеличивается. Этим постоянно поддерживаются диспропорции и хронический дефицит кормов, обеспечивающий их непроизводительную трату.

Качество кормов из-за больших потерь питательных веществ в результате нарушения технологии заготовки, приготовления и хранения остается очень низким. Сдвиги в структуре потребляемых кормов также не способствуют повышению продуктивности скота. Из-за невыполнения плана производства сена, силоса, корнеплодов и пастбищных кормов удельный вес их в структуре рациона резко сократился.

4. Снижение производства продукции животноводства в коллективных хозяйствах, низкая товарность личном секторе.

5. Растущий перегруз естественных пастбищ.

На сегодняшний день необходимо обеспечить переход от трудозатратного сельского хозяйства к высокотехнологичному агропромышленному комплексу образца XXI века.

Главным вектором развития скотоводства Республики Калмыкия является последовательная интенсификация отрасли. Для этого имеются все необходимые условия: наличие скота, пастбищные угодья, трудовые ресурсы. Численность поголовья крупного рогатого скота в республике в настоящее время составляет свыше 564 тыс. голов.

Одним из приоритетных направлений по производству говядины является развитие мясного скотоводства на основе разведения калмыцкой породы скота. Перспективным является создание специализированных хозяйств по откорму крупного рогатого скота. В настоящее время в регионе реализуется Республиканская целевая программа «Развитие мясного животноводства Республики Калмыкия на 2011-2020 годы», в рамках которой предусмотрено создание необходимых условий для роста производства продукции скотоводства, создание инфраструктуры и финансовому обеспечению [4].

В рамках данной программы планируется строительство пяти крупных откормочных комплексов общей численностью до 15 тыс. голов крупного рогатого скота. Реализация этой программы нацелена на удовлетворение огромного спроса на мясо и мясную продукцию в стране. Между тем, продукция калмыцких животноводов издавна отличалась высокими вкусовыми качествами. Многие годы славится мраморное мясо калмыцкого скота, являющееся экологически чистым продуктом, произведенным в естественных природных условиях, и соответствующим самым высоким требованиям к качеству продуктов питания.

В целях реализации государственной политики в области развития крестьянских (фермерских) хозяйств на территории Республики Калмыкия действует республиканская целевая программа «Поддержка начинающих фермеров на 2012-2014 гг.». Для роста производства продукции животноводства и доходов аграрного бизнеса и сельского населения, основанного на устойчивом развитии приоритетных подотраслей животноводства и эффективном использовании ресурсного потенциала Министерством сельского хозяйства Республики Калмыкия совместно с ГНУ Калмыцкий научно-исследовательский институт сельского хозяйства Россельхозакадемии была разработана «Комплексная программа развития животноводства Республики Калмыкия на 2012-2020 гг.». Программа «Комплексная программа развития животноводства Республики Калмыкия на 2012 – 2020 гг.» разработана на основе Постановления Правительства Российской Федерации от 14.07.2007 г. № 446 № «О Государственной программе развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2008 - 2012 годы», Постановления Правительства Республики Калмыкия от 30.05.2011 г. № 152 «О концепции социально-экономического развития Республики Калмыкия до 2015 года».

Программа определяет основные направления развития подотраслей животноводства республики и механизмы государственной поддержки и регулирования отрасли.

Таким образом, недостатки в работе предприятий АПК объясняются неблагоприятными внешними воздействиями – отсутствием материальных ресурсов, недостаточным количеством рабочей силы, низкой их квалификацией, погодными условиями, вызванными зноем и суровыми морозами, влияющими на конечную продукцию, как растениеводства, так и животноводства и т.д.

Для решения данных проблем необходимо развитие сотрудничества органов власти и

предпринимателей, которое поможет повысить экономическое развитие региона, в частности:

- улучшить макроэкономический, политический, законодательный и социальный фон;
- установить стабильное и предсказуемое макроэкономическое, законодательное и политическое окружение;
- улучшить социальные условия для граждан;
- улучшить условия для ведения бизнеса;
- повысить доступность, качество и эффективность инфраструктуры и образовательных учреждений;

Можно отметить, что на сегодняшний день в Республике Калмыкия сложились определенные предпосылки для формирования агропромышленного кластера. В настоящее время в Калмыкии предприняты первые попытки по формированию территориально-отраслевого кластера развития мясного скотоводства.

Среди позитивных факторов для развития региональных кластеров в России и ее регионах можно выделить: наличие большого опыта в формировании и развитии территориально-производственных комплексов и различных форм кооперации; высокий уровень интеллектуального потенциала; развитость технологической инфраструктуры и технологическая культура. Факторами, сдерживающими развитие региональных кластеров выступают: слабые связи между научно-исследовательскими институтами и бизнесом; низкое качество бизнес-климата и низкая эффективность отраслевых ассоциаций [5].

Основными направлениями содействия развитию кластеров, реализуемыми органами государственной власти и местного самоуправления, являются следующие.

1. Содействие институциональному развитию кластеров, предполагающее в том числе инициирование и поддержку создания специализированной организации развития кластера, а также деятельности по стратегическому планированию развития кластера и установлению эффективного информационного взаимодействия между участниками кластера.

2. Содействие реализации проектов, направленных на повышение конкурентоспособности участников кластера, и содействие эффективности их взаимодействия.

Главными задачами кластерных проектов являются:

- повышение качества управления на предприятиях кластера;
- повышение конкурентоспособности и качества продукции у предприятий-поставщиков и развитие механизмов субконтрактации, обеспечиваемое за счет содействия развитию малого и среднему предпринимательству;
- стимулирование инноваций и развитие механизмов коммерциализации технологий, поддержка сотрудничества между исследовательскими коллективами и предприятиями;
- содействие маркетингу продукции (товаров, услуг), выпускаемой предприятиями-участниками кластера, и привлечению прямых инвестиций за счет продвижения бренда кластера и территории базирования, реализации совместных рекламных кампаний и мероприятий в области связи с общественностью.

3. Обеспечение формирования благоприятных условий развития кластеров, включающих:

- повышение эффективности системы профессионального образования, содействие развитию сотрудничества между предприятиями и образовательными организациями;
- осуществление целевых инвестиций в развитие инженерной и транспортной инфраструктуры, жилищное строительство, реализуемое с учетом задач развития кластеров;
- предоставление налоговых льгот в соответствии с действующим законодательством;
- снижение административных барьеров.

Каждое из направлений содействия развитию кластеров, с учетом особенностей разграничения полномочий, реализуется как на федеральном, так и на региональном и местном уровнях [6].

В рамках данных направлений проводятся следующие мероприятия:

- поддержка развития сетей и трансфера знаний и технологий;
- содействие формированию специализированных предприятий;
- формирование программ переобучения и переподготовки инновационных кадров;
- развитие брэндинга;
- содействие технологическому перевооружению предприятий;
- развитие межрегионального и международного обмена инновациями;
- организация централизованного привлечения инвестиций и субсидирование инновационных проектов;
- формирование системы контрактных взаимоотношений всех участников кластера с распределением функций, полномочий, компетенций и ответственности;
- разработка системы оценки эффективности мер поддержки кластерного развития [7].

В целях поддержки кластерного развития органами исполнительной власти в соответствии с «Концепцией кластерной политики в Российской Федерации» можно обозначить ряд направлений государственной региональной политики:

- выявление и мониторинг развития региональных кластеров: выявление структуры кластера,

территориальной локализации как отдельных звеньев, финансирование кластера, оценка эффективности регионального кластера;

- формирование коммуникационных площадок для потенциальных участников региональных кластеров: обмен опытом между регионами по формированию кластерной политики, интеграции в процесс разработки и обсуждения стратегий регионального развития, возможности коммуникации и кооперации предприятий и образовательных учреждений;

- формирование институциональной среды для развития региональных кластеров;

- развитие информационно-коммуникационной инфраструктуры в регионе;

- способствование консолидации участников кластера, реализации программ содействия выходу предприятий кластера на внешние рынки, проведение совместных маркетинговых исследований и рекламных мероприятий.

Таким образом, в Республике Калмыкия существуют определенные препятствия, мешающие внедрению инноваций и развитию кластерной политики. Для устранения данных препятствий необходимо вмешательство органов государственной власти и местного самоуправления. В настоящее время республиканскими органами власти проводится активная политика по привлечению в регион инвесторов, содействию повышению качества и снижению стоимости продукции местных предпринимателей, развитию бизнеса, а также предприняты первые попытки по формированию территориально-отраслевого кластера развития мясного скотоводства. Так, данный кластер будет представлять собой сеть мясоперерабатывающих комплексов с полным (замкнутым) циклом, внедрением передовых технологий европейского уровня и новых научных разработок для получения качественной продукции.

Формирование и развитие территориально-отраслевого кластера развития мясного скотоводства, безусловно, позволит повысить инвестиционную привлекательность агропромышленного комплекса, что, в свою очередь, обеспечит достойный вклад в экономический рост и будет способствовать устойчивому развитию сельских территорий региона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Концепция социально-экономического развития Республики Калмыкия на период до 2015 года
2. Распоряжение Правительства РФ от 05.09.2011 №1538-р «Об утверждении Стратегии социально-экономического развития Южного федерального округа до 2020 года» // <http://base.consultant.ru>
3. Справка «О текущей ситуации в экономике Республики Калмыкия за январь-декабрь 2012 года» Министерство экономики и торговли Республики Калмыкия, 2013 г.;
4. Постановление Республики Калмыкия от 18.07.2011 г. № 225 «Об утверждении республиканской целевой программы «Развитие мясного животноводства Республики Калмыкия на 2011-2020 гг.».
5. Мантаева Э.И., Куркудинова Е.В., Натыров А.К. Агропромышленный кластер в системе региональной экономики.- М., Вестник РАСХН, 2013 г.- с. 45
6. Галимов, Д.А. Клюковкин, В.Н. Кластеры: проблемы теории и практики: монография / Бийск: Изд-во Алт. гос. техн. ун-та, 2010. – с. 34
7. Богданова, Е.А. Стратегия формирования агропромышленного кластера региона// Экономика региона и управления – 2007. – №18. – с. 15

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВА И БИЗНЕСА В РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Э.И. Мантаева Доктор экономических наук,
+7 9272830673, mantaeva08@rambler.ru

В.С. Голденова Кандидат экономических наук,
+7 9054002220, victoriapol@rambler.ru

ФГБОУ ВПО «Калмыцкий государственный университет», г. Элиста, Россия.

Осуществляемые в России масштабные экономические реформы, направленные на формирование эффективной рыночной экономической модели актуализировали вопросы взаимоотношений между субъектами рынка. Особенно важными являются проблемы взаимодействия государства, с одной стороны, и предприятий, с другой, касающиеся социальной ответственности делового сообщества, компаний и отдельных представителей бизнеса, определения меры этой ответственности и ее содержания.

Цель исследования: анализ особенностей взаимодействия государства и социально ответственного бизнеса на региональном уровне для определения направлений формирования российской модели социальной ответственности бизнеса.

Для определения направлений взаимодействия государства и бизнеса в реализации принципов социальной ответственности на региональном уровне представляется необходимым определить, какие выгоды от реализации компаниями социально ответственного поведения может получить регион. Очевидно, что одним из немаловажных последствий реализации социальной ответственности бизнеса для региона является преодоление такого фиаско рынка, как отрицательные экстерналии, под которыми понимаются внешние эффекты от основной деятельности экономического агента, то есть производства или потребления блага, которые могут оказывать негативное воздействие на третьи лица, не являющиеся продавцами или покупателями благ, в данном случае – на стейкхолдеров. Как известно, рынок не работает эффективно в случаях проявления внешних эффектов при правовой неопределённости.

Следует отметить, что если налоговая и бюджетная сферы сильно централизованы, а в регионах остаются те же обязательства, но меньшие доходы – местные органы власти естественным образом ищут помощи у бизнеса. В России возник уникальный феномен, когда компании обменивают социальные инвестиции на уклонение от налогов. Обмен заключается в том, что компании вносят вклады в местные бюджеты, которые, в отличие от обычных налогов, остаются в регионе, а региональные власти сквозь пальцы смотрят на уклонение от выплаты менее ценных для них официальных налогов.

Особенности российской экономики, включающие многообразие и сложность социально-экономических проблем страны и ограниченные возможности государственного регулирования и бюджетной сферы создают значительный «спрос» на социальную ответственность бизнеса, которая может оказаться эффективнее традиционных инструментов региональной экономической политики или заполнить ниши, где эти инструменты по тем или иным причинам не действуют.

В то же время, нельзя не отметить, что незащищенность прав собственности и слабость институтов гражданского общества снижают эффективность социальной ответственности бизнеса. Ненадежность прав собственности делает бизнес чрезмерно уязвимым к давлению извне, а из-за недостатка социального капитала основным источником такого давления становится государство.

Вышесказанное подтверждает, что для реализации в полной мере потенциала социальной ответственности бизнеса следует сохранять преимущественно негосударственный характер данного института, не рассматривая его в качестве альтернативы модернизации социальной сферы, совершенствованию налогово-бюджетной политики и государственного регулирования и другим ключевым реформам.

Рассмотрим выгоды для регионов от социально ответственного поведения компаний. Прежде всего, социально ответственный бизнес заинтересован в выполнении всех законодательных норм, платит официальную зарплату работникам, то есть не требуется дополнительных затрат на «выколачивание» налогов и других платежей, в частности отчислений в Пенсионный фонд, что дает возможность решения проблемы пенсионных выплат в будущем.

Кроме того, экологически ответственное поведение компании позволяет сохранить окружающую среду, что снижает, или, по крайней мере, не увеличивает, заболеваемость населения и, соответственно, расходы региона на здравоохранение. Решение бизнесом социальных проблем местного сообщества, где функционирует компания, также позволяет заместить бюджетные средства корпоративными, и в условиях ограниченного бюджета, особенно в регионах, этот факт является, несомненно, положительным. При этом, естественно, снижается социальная напряженность, что немаловажно при значительной дифференциации доходов в России. Предоставление социально ответственной компанией благоприятных условий для трудоустройства опять же стабилизирует ситуацию.

Также, очевидно, что социальная ответственность бизнеса способствует устойчивому экономическому росту российской экономики за счет снижения издержек на поддержание стабильности политических и экономических институтов. В этой ситуации социальная ответственность бизнеса может стать альтернативой законодательному регулированию и способствовать сохранению устойчивого положения общества и экономики, наиболее благоприятного для роста. При всех очевидных выгодах от социально ответственного поведения бизнеса государство и региональные органы власти практически не стимулируют развитие социальной ответственности бизнеса в российской экономике и даже формально не поддерживают те компании, которые сами внедряют эти принципы. В качестве объяснения данной ситуации можно выдвинуть предположение, что в России законсервирована ситуация противостояния государства и бизнеса из-за опасений того, что бизнес будет претендовать на получение властных полномочий.

Специалисты Всемирного банка предлагают собственную схему участия государства и региональных властей в развитии института социальной ответственности бизнеса, которую можно взять за основу при разработке экономической политики региона по стимулированию социально ответственного поведения компаний. [6]

Региональные органы власти должно признать важность социальной ответственности бизнеса и убеждать в этом бизнес, а также публично выражать положительное отношение к компаниям, которые внедряют принципы социальной ответственности бизнеса. Кроме того, государство может участвовать в

процессе в качестве инициатора и лидера. При этом могут быть использованы такие средства, как различного рода информационные и общественные кампании и мероприятия, например:

- разработка общенационального сайта для информационного сопровождения текущих государственных инициатив и программ в области социальной ответственности бизнеса, а также профильных региональных сайтов, освещающих инициативы регионов;
- поддержка работы компаний-пионеров в области социальной ответственности бизнеса, что обеспечит наглядный пример для других компаний;
- проведение круглых столов для содействия разработке государственной стратегии в отношении социальной ответственности бизнеса, к участию в которых приглашаются представители бизнеса;
- определение круга национальных интересов в области социальной ответственности бизнеса посредством проведения по всей стране серии встреч с лидерами бизнеса и НКО для выработки лучшего понимания масштабов задач и учёта всего богатства идей, опыта и точек зрения. Это поможет создать надежную основу для межотраслевого и межрегионального диалога и сотрудничества. [6]

Государство и региональные власти должны поддерживать участие бизнеса и гражданского общества в ключевых инициативах, что может принимать различные формы, включая партнерства, совместный бизнес, центр ресурсов по социальной ответственности бизнеса, финансовые инвестиции в проекты, национальную сеть топ-менеджеров и коалиции по развитию социальной интеграции. Чтобы помочь малому и среднему бизнесу подключиться к процессу развития института социальной ответственности бизнеса, государство может предпринимать следующие шаги: увеличить выгоды для бизнеса от участия в социально ориентированной деятельности (льготное кредитование, поручительство при получении кредитов, льготное налогообложение); учредить и присуждать опознавательный знак социально ответственного предприятия; расширять доступ таких предприятий к ресурсам; улучшать инфраструктуру; разрабатывать и предлагать новые способы вовлеченности.

Также региональные органы власти могут предлагать совет и поддержку бизнесу через госслужбы. Государство может дать бизнесу совет, как развивать социальное и экологическое направления деятельности, а также предложить часть ресурсов и дальнейшую помощь. Государство может создать свод правил или применить международные своды правил, что может включать в себя разработку форматов документов, пригодных для измерения деятельности компаний в области устойчивого развития. Подразумевается, что государство примет участие в определении ориентиров для добровольных отчетов, оценке международных кодексов поведения и обзоре кодексов поведения компаний. Государство и региональные власти, выступающие в роли ключевого игрока и регулятора, может также играть роль инициатора диалога между стейкхолдерами. Таким образом это поможет бизнесу продвигать принципы социальной ответственности, примиряя все вовлеченные стороны и содействуя выработке оптимальных решений.

Государство может развивать нормативную основу для отчетности и присвоения рейтингов. Стандарты отчетности и рейтинги позволяют получить количественную и качественную оценку деятельности компаний в области социальной ответственности и открывают возможности для внутри- и межотраслевого сравнительного анализа. Тем самым они стимулируют конкуренцию, а значит, более активное развитие социально ответственной деятельности. В связи с этим регионы должны предпринимать активное участие в мероприятиях, нацеленных на улучшение методов отчетности и присвоения рейтингов как на национальном, так и на международном уровнях.

Региональные органы власти могут организовывать консультации с бизнесом, неправительственными организациями и другими группами и помощь в создании партнерств, что является одним из важнейших направлений деятельности государства в области стимулирования активности бизнеса в сфере социальной ответственности.

Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) изучила способы, с помощью которых правительства государств-членов организации влияют на инициативы в области социальной ответственности бизнеса. Были выявлены такие сферы влияния, как: законодательные и регулирующие стимулы, налогообложение неправительственных организаций, вклад в экспертизу вопросов соблюдения правовых норм, увещание и политические действия, связанные с нематериальным капиталом. [7]

На сегодняшний день главный вопрос для российской экономики состоит в том, каким образом государству и региональным властям организовать процесс отхода от прямого вмешательства в различные сферы экономической деятельности и взять на себя новую регулиующую роль, чтобы гарантировать работу рынков в интересах общества в целом. Иными словами, сделать так, чтобы компании работали на благо общества, преследуя свои интересы. Собственно, это вопрос поиска того самого баланса эффективности и справедливости, о котором говорилось выше. Также еще одна важная проблема состоит в том, что в государственной политике должны более полно учитываться ожидания общества в отношении корпоративного поведения, а также его потребности в мерах безопасности в социальных и экологических вопросах. Эксперты Всемирного банка подчеркивают, что, говоря о влиянии госрегулирования на развитие социальной ответственности бизнеса, нужно иметь в виду несколько важных моментов, а именно полномочия регулирующих органов (комбинация норм и поощрений), источники права, правоприменительную способность, а также качество и издержки регулирования. [6]

Между тем, в России сегодня имеется ряд проблем, связанных с участием государства и НКО в формировании благоприятной среды для реализации социально ответственного поведения. Во-первых, отсутствует официальная государственная политика и стратегия в этой области. Причин для этого несколько. Так, например, российский исследователь А.Е. Костин называет следующие: нежелание центральной бюрократии выстраивать понятные и прозрачные отношения с бизнесом, психологическая неготовность властей разного уровня взаимодействовать в системе социального партнерства, сознательный «эгоизм» бизнеса, относящийся к социальной ответственности как к государственной, а не собственной, корпоративной, прерогативе. [5]

В зависимости от сложившейся практики государственного регулирования существуют различные модели социальной ответственности бизнеса (СОБ), которые, в первую очередь рассматриваются в разрезе дилеммы: самостоятельно ли определяет бизнес меру своего вклада в развитие общества, или официальные и неофициальные институты производят согласование общественных интересов, в последующем трансформируемые в обязательные требования поведения бизнеса. В соответствии с вариантом решения дилеммы модель может считаться открытой (США) или закрытой (Европа). При этом выделяются три основные модели социальной ответственности бизнеса: американская (открытая), европейская (закрытая) и британская (смешанная). [4, 50-51]

Особенность американской модели социальной ответственности бизнеса состоит в том, что государство делегирует компаниям способ согласования своих интересов с интересами стейкхолдеров, то есть активность в этом направлении инициируется самими компаниями, при этом предусматривается максимальная самостоятельность последних в определении своего общественного вклада.

Модель подразумевает законодательное поощрение социальных инвестиций через налоговые льготы и зачеты. При этом под социальными инвестициями понимаются материальные, технологические, управленческие, финансовые или иные ресурсы компаний, направляемые по решению руководства на реализацию социальных программ, разработанных с учетом интересов основных внутренних и внешних заинтересованных сторон, в выгодных для общества сферах, в предположении, что в стратегическом отношении организацией будет получен определенный социальный и экономический эффект. [3, 5]

Главными особенностями американской модели социальной ответственности бизнеса можно считать минимальное прямое вмешательство государства в деятельность бизнеса, регулирование на основе экономических стимулов. В то же время анализ исходных условий формирования американской модели социальной ответственности бизнеса показал, что первоначально сформировалась закрытая модель, характеризовавшаяся активной ролью государства в реализации социально ответственного поведения компаний (начало XX в.), которая затем эволюционировала в открытую модель.

Европейская модель социальной ответственности бизнеса в гораздо большей степени регулируется государством, основой модели служат законодательно установленные рамки трудовой деятельности, такие, как 35-часовая рабочая неделя, МРОТ, регулирование сверхурочной работы и т.д. Ситуация в области правовой ответственности характеризуется четко и глубоко проработанными правилами ведения бизнеса. Так, экономическая ответственность в США связана с передовыми принципами корпоративного управления (достойное вознаграждение и защита потребителя). В Европе ее основой служат законодательно установленные рамки, такие как 35-часовая рабочая неделя, МРОТ, регулирование сверхурочной работы и т.д. Ситуация в области юридической ответственности, в первом случае, характеризуется невысоким уровнем законодательно закрепленных правил поведения корпораций. А во втором случае – это четко и глубоко проработанные правила ведения бизнеса. Этическая ответственность компаний в США определяется уровнем поддержки бизнесом местного сообщества. В Европе высокий уровень социальной защищенности обеспечивается «принудительно» через высокие налоги. При этом понятие благотворительности понимается компаниями США достаточно широко и распространяется не только на сферы искусства, культуры, но даже университетского образования, чего не скажешь о европейских странах, где довольно тяжелое налоговое бремя послужило причиной того, что на государство переносится вся ответственность за финансирование данных направлений. Основными отличительными особенностями европейской модели являются пристальное внимание государства к социальным проектам бизнеса, инициативность бизнеса в создании социальных проектов, а также активное участие государства в развитии социальной ответственности компаний. Однако необходимо отметить постепенное изменение европейской модели социальной ответственности бизнеса в сторону открытой модели и ее все большее приближение к ней.

Британская модель социальной ответственности бизнеса сочетает элементы первых двух и при этом характеризуется значительной степенью вовлеченности государства и гражданских институтов в процесс согласования общественных интересов, а также поощрения и продвижения лучших практик реализации социально ответственного поведения. В целом, для британской модели характерны следующие признаки: активное развитие сектора независимого консалтинга в области социальной ответственности; пристальное внимание со стороны финансового сектора к проектам в области социальной ответственности бизнеса (отмечается тенденция роста количества фондов социально ответственного инвестирования); повышенный интерес СМИ; большое количество и разнообразие учебных курсов в области социальной ответственности бизнеса. Активная роль государства в развитии социальной ответственности бизнеса проявляется в таких

формах, как создание государственно-частных партнерств в образовательном секторе, поддержка инициатив в области социальной ответственности бизнеса через софинансирование проектов, предоставление налоговых льгот, продвижение инициатив по соответствию национальных стандартов международным и т. д. [8, 58]. Роль британского правительства выражается в политике поддержки компаний, освещающих свою деятельность в социальной и природоохранной сфере и взаимоотношениях с персоналом. Целый ряд законодательных актов устанавливает льготный режим налогообложения для компаний, ведущих свой бизнес социально ответственно и придерживающихся принципов деловой этики, особенно в вопросах использования энергии, вторичной переработки отходов производства и т. п.

В «Докладе о социальных инвестициях в России» за 2008 год отмечается, что общей тенденцией, как для британской, так и для европейской модели социальной ответственности бизнеса, является их очевидная скрытая форма с постепенным движением в сторону открытой модели [3].

Таким образом, каждое государство участвует в стимулировании социально ответственного поведения компаний исходя из национальных традиций, уровня развития институтов, а также баланса сил участников межсекторного диалога, участвующих в реализации принципов социальной ответственности бизнеса.

Выводы. За основу российской модели социальной ответственности бизнеса, сравнительно недавно начавшей свое формирование, на современном этапе необходимо взять закрытую (европейскую) модель, демонстрирующую определенный положительный опыт. В этой модели государство играет существенную роль в реализации социально ответственного поведения бизнеса, что способствует уменьшению политических рисков, снижению напряженности в обществе, созданию условий для нормального функционирования бизнеса и повышению рейтинга инвестиционной привлекательности российских компаний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Актуальные вопросы развития социальной ответственности бизнеса. Позиция Комитета Ассоциации Менеджеров по корпоративной ответственности в 2007 году. М., Ассоциация менеджеров, 2007. 40 с.
2. Брэдгард Т. Социальная ответственность бизнеса между государственной политикой и политикой предприятия // Социальная политика: экспертиза, рекомендации, обзоры. 2005. № 2. С. 51-70.
3. Доклад о социальных инвестициях в России за 2004 год / под общ. ред. С. Литовченко. М.: Ассоциация менеджеров России и Программа развития ООН, 2004. 80 с.
4. Корпоративная социальная ответственность: управленческий аспект: монография / под общ. ред. д.э.н., проф. И. Беляевой, д.э.н., проф. М. Эскиндарова. М.: КНОРУС, 2008. 504 с.
5. Костин А.Е. Международная концепция корпоративной социальной ответственности: истоки, современное понимание и положение в России - <http://www.worldbank.org>.
6. Обзор нефинансовой отчетности стран СНГ за 2012 год // Устойчивый бизнес, №3, 2013 - <http://www.csrjournal.com>.
7. Официальный сайт Всемирного Банка - <http://www.worldbank.org>
8. Официальный сайт ОЭСР - <http://www.oecd.org>
9. Moon J. CSR in the UK: an Explicit Model of Business – Society Relations // Habish A., Jonker J., Wegner M., Schmidpeter R. (Eds.) CSR Discovery. Germany: Springer, 2004. P.51-72.
10. The Changing Role of Government in Corporate Responsibility: A report for practitioners / ESADE. Bocconi: Norwegian School of Management, 2006. 34 p.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АВТОНОМНОГО РАЙОНА ВНУТРЕННЯЯ МОНГОЛИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

С.В. Мажинский
Томск, Россия

Быстрое экономическое развитие любого государства приводит к серьезным экологическим проблемам. Китайское экономическое чудо, повлекшее за собой быстрый экономический рост, подвело многие экономически развитые регионы КНР к грани экологической катастрофы. Более того, продолжающееся экономическое развитие Китая с начала 2000-х годов стало осуществляться и на территориях проживания малых народностей – Синьцзяно-Уйгурском автономном районе и во Внутренней Монголии.

Внутренняя Монголия занимает лишь 12% от территории Китая, однако, начиная с 2003 года, является одним из лидеров экономического развития среди провинций и регионов Китая. Одной из причин

таких показателей явилось участие автономии в государственной программе «Развитие Западного Китая» (西部大开发), в ходе которой регион получил огромные средства на развитие промышленности и инфраструктуры. В период с 2003 по 2007 год рост ВВП региона составлял 20% в год, что позволило автономии стать одним из самых быстроразвивающихся регионов Китая[1].

Однако активное экономическое развитие Внутренней Монголии привело к появлению экологических проблем, связанных с опустыниванием огромной части пастбищ, песчаными бурями, разрастанием пустынь и нехваткой ресурсов. Более того, с начала 1980-х экологическая ситуация в регионе ухудшается, это послужило толчком к появлению такого нового социального явления как экологическая миграция[2].

В определении Т.Н. Юдиной экологическая миграция представляет собой процесс, при котором люди вынуждены покинуть место своего постоянного проживания и перемещающиеся в пределах своей страны, вследствие резкого ухудшения состояния окружающей среды или экологических катастроф[3].

Если дать этому понятию более широкое определение, то в него также будут включено не только население, проживающее в местах с плохой экологией, но и объекты культурного и ритуального значения, которые были перемещены в связи с экономическим развитием и осваиванием новых территорий. В случае с Внутренней Монголией ярким примером служит перенос священного места близ горы Боянобо в 1954 году, недалеко от города Баотоу. Данное событие было проведено из-за разработки руды в окрестностях Баянобо и ввода в эксплуатацию металлургического предприятия в Баотоу[4].

Таким образом, экологическая миграция, в широком смысле этого слова, была начата во Внутренней Монголии еще в 1954 году, и включала в себя перенос культурных или ритуальных объектов. Экологическая миграция во Внутренней Монголии, которая касалась сельского и кочевого населения, была запущена в КНР в начале 1980-х годов. С этого момента появляется и социальная составляющая экологической миграции[5].

Экологическая миграция во Внутренней Монголии начала осуществляться в начале 1980-х годов, однако не имела официальных документов, регламентирующих права и обязанности переселенцев. Оформление данного процесса произошло только в ноябре 1998 года, когда центральным правительством был издан Документ № 36 под заголовком «Национальный план по развитию окружающей среды». Принятие регионального закона о переселении во Внутренней Монголии произошло только в 2001 году. В июле 2001 года заместитель председателя парткома АРВМ (Автономного района Внутренняя Монголия) Хао Идун анонсировал намерения автономного правительства начать массовое переселение, а уже в августе того же года автономным правительством был принят документ «Внедрение пробного проекта по экологической миграции и борьбе с бедностью», который закреплял экологическую миграцию[6].

За первые пять лет (2001-2006) проведения политики экологической миграции в АРМВ около 650 тысяч кочевников было переселено с их традиционного места проживания. Правительство указало, что "экологическая миграция" нацелена на сокращение пастбищных угодий, из-за которых якобы увеличились песчаные бури. На самом деле пастбищное пространство увеличилось благодаря потоку ханьских фермеров, которые спешили увеличить поголовье коз во Внутренней Монголии из-за глобального бума на дешевые кашемировые свитера. Многие скотоводы Внутренней Монголии оказались в городах [7]. Таким образом, основным источником экологической миграции является экономическое развитие региона.

Стоит заметить, что начало экологической миграции проходило как раз в то время, когда Внутренняя Монголия были включена в большой экономический проект по освоению западных территорий Китая. К концу 2010 года сложилось два мнения о влиянии экономического развития и осуществления экологической миграции в АРВМ – китайское и монгольского. Китайская общественность выступает за дальнейшее развитие экономического потенциала Внутренней Монголии. Монгольская общественность отстаивает точку зрения, согласно которой программа экологической миграции и экономического развития позволяет китайцам захватывать земли монголов, проживающих в сельской местности; политика центрального правительства лишает скотоводов пастбищ. Среди монгольского общества Китая существует мнение о том, что политика центрального правительства направлена на уничтожение монгольского традиционного образа жизни и продвижение китайских ценностей[8].

Несмотря на то, что к началу 2010-х годов размеры экологической миграции стали меньше по сравнению с началом 2000-х годов, процессы экологической миграции продолжаются, и на современном этапе они затрагивают в основном небольшие поселения, находящиеся вблизи пустынь и вредных производств. Важным для монгольского этноса остается вопрос о том, что же будет с Внутренней Монголии в ближайшие десятилетия?

Для китайской экономики энергетические ресурсы играют важную роль. Ресурсная база Внутренней Монголии в настоящее время является одной из самых больших и быстроразвивающихся в Китае. Угольная промышленность в КНР остается одной из самых развитых в мире. Необходимость развития угольных бассейнов во Внутренней Монголии обусловлена ростом зависимости КНР от импорта угля. Поэтому разработка новых угольных бассейнов на территории Внутренней Монголии является стратегически важной задачей и продолжит развиваться [9].

В 2009 году Внутренняя Монголия вышла в лидеры по добыче теплового угля. Однако его качество существенно уступает добываемому углю в Синьцзяне. Темпы развития угольной промышленности в

регионе являются самыми высокими в Китае. К 2015 году доля Внутренней Монголии будет составлять $\frac{1}{4}$ от обще китайского потребления угля [10].

С началом 12 пятилетки (2011-2015) центральным правительством было пересмотрено развитие угольной промышленности во Внутренней Монголии. С 2012 года начал осуществляться новый проект по реструктуризации производственных мощностей в регионе. Данный проект получил название «от угля к нефти» (coal-to-oil project). Ведущая роль в этом проекте будет уделена разработке угольных бассейнов Внутренней Монголии и создание сжиженного угля, а затем разработке нефтяных залежей. К концу 2013 года планируется сконцентрировать более 20 больших угольных корпораций и достичь объема производства более 10 миллионов тонн в год каждой [11].

Так как ископаемые энергоресурсы ограничены, то КНР вынуждена вкладывать инвестиции в новые и экологически чистые источники энергии. Один из таких проектов по производству чистой энергии будет запущен во Внутренней Монголии. В районе города Ордос в настоящее время создается «Низкоуглеродная долина» (Low-Carbon Valley), сердцем которой должно стать одно из самых больших в мире предприятий по производству солнечной энергии. Завод по плану будет запущен в 2019 году с мощностью производства 2 гигаватта [12]. «Низкоуглеродная долина» является совместным проектом городской администрации Ордоса и университета Цинхуа, строительство которой началось в 2010. В «долине» будут размещены исследовательские институты и высокотехнологичные производства. Одна из целей данного проекта - это ускорение коммерциализации научных разработок. С 2011 по 2013 год намечено строительство технологических инкубаторов, с 2013 по 2014гг. - строительство лабораторий и жилищных комплексов. Окончание строительства комплекса намечено на 2015 год. Сумма инвестиций около 7 млрд. юаней [13].

Данный проект является в некоем роде прототипом «кремневой долины» США и является в Китае первым в своем роде. Строительство подобного комплекса во Внутренней Монголии является не случайным. Ресурсное богатство региона – главная причина строительства. Второй подобный проект будет построен по аналогичным причинам. Возможные претенденты на строительство новой «долины» - Синьцзян и Цинхай.

«Программа 973» (973计划) также известна под названием «Национальная Исследовательская программа Китая», которая была одобрена в 1997 году. Данная программа просуществовала до 2012 года. Целями данной программы являются исследование стратегических технологий в разных областях науки, и исследование и разработка индустрии редкоземельных металлов. Во Внутренней Монголии выполняются практически все пункты данной программы. Среди основных можно выделить разработку ядерной энергетики и радиоактивных ископаемых, развитие и эксплуатация газовых месторождений, добычу редкоземельных металлов [14].

В сентябре 2012 года началось тестирование нового газового завода в районе города Баотоу. Данный завод будет производить около 300 тыс. кубических метров газа в сутки и будет так же удовлетворять нужды города Баотоу. Газификация Внутренней Монголии и ближайших регионов, несомненно, будет продолжаться. Использование газа в регионе позволит поддерживать работу предприятий и заводов с меньшим уровнем загрязнения окружающей среды [15].

Редкоземельные металлы - это группа из 17 элементов, которые являются составными частями многих высокотехнологичных и бытовых приборов. Разработка редкоземельных металлов в «Программе 973» занимает одно из главных мест. Внутренняя Монголия является мировым лидером по добыче редкоземельных элементов. На ее долю приходится от 95% до 97% мировой добычи редких металлов. Освоение и разработка редкоземельных элементов началась в начале 1980 года в районе города Баотоу. На сегодняшний день город Баотоу является уже мировым центром по добыче более 120 из 140 известных миру редких элементов. С 2009 года Китай принимает новую концепцию развития месторождения. Если, начиная с 1980-х годов была добыча и продажа редкоземельных металлов, то с 2009 года в окрестностях Баотоу начали создаваться высокотехнологичные производства, а также во Внутреннюю Монголию направляются производственные компании для создания базы высокотехнологичных производств [16].

Данные экономические проекты привлекают в регион новые инвестиции и, возможно, спровоцируют новую ханьскую миграцию в регион. Экологическая миграция будет продолжаться из-за того, что для новых заводов, фабрик и даже городов понадобится новое пространство. На современном этапе Внутренняя Монголия постепенно превращается в регион прогрессивных и высоких технологий. Такая трансформация создает новый технологический облик региона, делает его более привлекательным для ИТ компаний, высокотехнологичных корпораций и инвестиций.

Обширная ресурсная база Внутренней Монголии возводит ее в ранг стратегических центров Китая. Благодаря этому происходит переход от индустриального и аграрного типа производства к постиндустриальному и технологичному. Такие условия позволяют Китаю решать стратегические задачи. Во-первых: будет решена проблема с трудоустройством высококвалифицированных кадров; во-вторых: возможно последует миграция во Внутреннюю Монголию из густонаселенных провинций Китая, что может привести к исчезновению традиционного кочевого общественного уклада монгольского этноса, и может привести к культурному упадку монгольского общества Китая. Уже сейчас во Внутренней Монголии проживают 79% ханьского населения и только 17% - монгольского; в-третьих, такой развитый регион

может стать площадкой для распространения китайского влияния на МНР. Важной целью этого влияния станет получение ресурсной базы МНР, которая на сегодняшний день еще мало исследована.

ЛИТЕРАТУРА

1. Climate Connect: Inner Mongolia Province. London. 2010. <http://www.climate-connect.co.uk/Home/sites/default/files/Inner%20Mongolia%20Overview%20Climate%20Connect.pdf>
2. West Jennifer J., Perception of ecological migration in Inner Mongolia, China: Summary of fieldwork and relevance for climate adaptation // CICERO report 2009:05. Oslo, Norway. 2009. p. 1.
3. Юдина Т.Н. Миграция: словарь основных терминов: Учеб. пособие. — М.: Издательство РГСУ; Академический Проект, 2007. — 472 с.
4. Bulag Uradyn E., Collaborative nationalism: the politics of friendship on China's Mongolian frontiers. New York. 2010. p. 178. (283)
5. West Jennifer J., Perception of ecological migration in Inner Mongolia, China: Summary of fieldwork and relevance for climate adaptation // CICERO report 2009:05. Oslo, Norway. 2009. p. 1.
6. Togochoг Enghebatu, Ecological migration and human rights // China rights forum. No. 4, 2006. p. 26.
7. Johnson Tim, China's ethnic Mongolians hang on to identity by a thread // McClatchy Newspapers. November 13, 2008. http://www.mcclatchydc.com/2008/11/13/55854/chinas-ethnic-mongolians-hang.html#.Ue0A_RYVhp0
8. Togochoг Enghebatu, Ecological migration and human rights // China rights forum. No. 4, 2006. p. 26.
9. Roper Ian, Coal Outlook: Commodity analyses // Global Materials. Bloomberg, CLSA Asia-Pacific Markets, 18.10.2010.
10. Kirkland Joel and ClimateWire, Where Coal Is King in China. Scientific American, November 4, 2011. <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=where-coal-is-king-in-china>
11. Restructuring plan for the Inner Mongolian coal industry. China Daily, March 29, 2011. http://www.china.org.cn/business/2011-03/29/content_22244949.htm
12. Climate Connect: Inner Mongolia Province. London. 2010. <http://www.climate-connect.co.uk/Home/sites/default/files/Inner%20Mongolia%20Overview%20Climate%20Connect.pdf>
13. China's first "low-carbon Valley" settled in the Ordos. SourceJuice. <http://www.sourcejuice.com/1318323/2010/03/31/China-first-low-carbon-Valley-settled-Ordos/>
14. National Basic Research Program of China. <http://www.973.gov.cn/English/Index.aspx>
15. Xinyuan Natural Gas to Begin Trials at Inner Mongolia LNG Plant. September 25th, 2012. <http://www.naturalgasasia.com/xinyuan-natural-gas-to-begin-trials-of-inner-mongolia-lng-plant>
16. Jeffrey Hays, Rare Earths In China: Supplies, Different Types, Mining And Pollution. January 2013. <http://factsanddetails.com/china.php?itemid=1108&catid=9>

БҮС НУТГИЙН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТИЙГ НЭМЭГДҮҮЛЭХЭД БАНКНЫ ГҮЙЦЭТГЭХ ҮҮРГИЙГ НЭМЭГДҮҮЛЭХ НЬ

Б.Мөнхбүрэн
МУИС-н Завхан сургууль,
Бизнес эдийн засгийн тэнхим

Сэдэв сонгосон үндэслэл:

Монгол улсын засгийн газраас авч хэрэгжүүлж буй бодлогын хүрээнд бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалыг батлан багагүй хугацаа өнгөрсөн ч үр хангалттай биш эдийн засгийн өсөлтөөс үр шим хүртэж ард иргэдийн амьдрал бүс нутгийн хувьд ялгаатай хэвээр байсаар байна. Иймд бүс нутгийн эдийн засгийн хөгжлийг буй болгогч нөлөөллүүдээс банкны салбарын чухалчилан авч өрх гэр, хувийн аж ахуйн салбарын дэмжиж байгаа салбар болох банк, төрийн харилцан уялдааг судалж цаашид хамтран ажиллаж үр дүнд хүрэх ямар боломжууд байгааг судлах асуудал зайлшгүй тулгараад байгаа тул энэхүү сэдвийг сонгон баруун бүс нутгийн хэмжээнд судалж үзлээ.

Судалгааны ажлын зорилго, хамрах хүрээ:

Энэхүү судалгааны ажлын зорилго нь бүс нутгийн хэмжээнд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл, эдийн засгийн өсөлт, банкны сектор, жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн хоорондын хамаарал, жижиг дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх боломжуудыг судлах, судалгааг баруун бүсийн нийгэм, эдийн засгийн байдлыг судлан тогтоож үнэлэлт, дүгнэлт өгөх юм.

Судалгааны ажлын зорилт, үе шат:

- Бүсийн эдийн засгийн өсөлтийн өнөөгийн байдал, түүнд нөлөөлөгч хүчин зүйлсийг тодорхойлох
- Банкны секторын эдийн засагт үзүүлж буй нөлөөллийг тодорхойлох
- Эдийн засгийн өсөлтийг дэмжихэд банкны гүйцэтгэх үүрэг юу болох хэрхэн хэрэгжүүлэх арга замыг дэвшүүлэх

Оршил

Улс орны эдийн засгийн чадавхи дээшилхийн хирээр нийгмийн болон соёлын, өрхийн амьжиргааны олон асуудлуудыг шийдвэрлэх боломж бүрддэг нь хөгжилтэй болон хөгжингүй орнуудын туршлагаас бид бүхэн мэдэх билээ. Үүний адил Монгол эдийн засгийн чадавхи, өрхийн амьжиргааг дээшлүүлэх зорилгыг тэргүүнээ тавьж улс орныхоо өөрийнх нь онцлогт тохирсон бодлого, хөтөлбөрүүдийг боловсруулж хэрэгжүүлэн амжилт, алдаа дутагдлыг дагуулсаар өдийг хүрсэн билээ. Монгол улс нь өргөн уудам нутаг дэвсгэрт тархан байршсан иргэд бүрт хүрч үйлчлэх тэдэнд хүрсэн бодлого хөтөлбөр боловсруулах хамгийн дөт арга зам бол БҮСЧИЛСЭН ХӨГЖИЛ гэдгийг ойлгож 2000 оноос эрчимтэй хэлэлцэж төр засгийн түвшинд олон асуудлыг шийдвэрлэсний бодитой илрэл нь Улсын Их Хурлын 2004 оны сонгуулийн үр дүнд байгуулагдсан Засгийн газрын үйл ажиллагааны мөрийн хөтөлбөрт "Бүс нутгийн онцлогт тохирсон бүс нутгийн хөгжлийн хөтөлбөрийг хэрэгжүүлнэ", "Бүс нутагт өндөр ач холбогдол бүхий хот, суурин газруудыг хөгжүүлэхэд замаар хот, хөдөөгийн ялгааг багасгах бодлогыг хэрэгжүүлнэ.", "Хөдөөгийн дэд бүтэц, харилцаа холбоог бүс нутгийн хэмжээнд хөгжүүлж, орон нутгийн онцлог, давуу талыг дэмжих замаар зах зээлд өрсөлдөх чадварыг нь бэхжүүлнэ [1] гэсэн томоохон зорилгуудыг тусгасан байдгаас илэрхий юм.

Баруун бүсэд 2012 оны эцсийн байдлаар 256.2 мянган хүн буюу манай улсын нийт хүн амын 9.6 хувь оршин сууж байна. Шилжин явагчдын тоогоороо Баруун бүс улсын хэмжээнд тэргүүлж байгаа бөгөөд 2009 оны нийт хүн ам 30%-иар буурсан нь тус бүсэд хүн амын жилийн дундаж өсөлт буурах үндсэн шалтгаан болж байна. Хүн амын шилжих хөдөлгөөний урсгал Улаанбаатар хот болон Төвийн бүс рүү чиглэж 2009 оноос уг бүсүүдийн хүн ам 3-4 хувиар нэмэгдсэн байгаа нь манай улсын төв хэсэгт бэлчээрийн даац хэтэрч, экологийн тэнцвэрт байдал алдагдах, Баруун бүснутагт хүн ам цөөрч нутаг орон эзгүйрэх сөрөг үр дагаврыг бий болгож байна.

Баруун бүс нь эдийн засгийн хөгжлийн түвшин бусад бүсүүдээс харьцангуй доогуур байна. 2012 оны байдлаар нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 1278,3 мян.төгрөг байгаа нь 2009 мөн үеэс 0,5%-иар буурсан, улсын дунджаас 1.7 дахин, бусад бүсүүдээс 1.3-2.4 дахин бага байна. Баруун бүсийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүнд 76.8 хувийг хөдөө аж ахуй, 28.7 хувийг үйлчилгээ, 1.7 хувийг аж үйлдвэр, барилгын салбар эзэлж байна. Бүс нутгийн эдийн засагт хөдөө аж ахуйн салбарын эзлэх хувь харьцангуй өндөр, аж үйлдвэрийн салбарын эзлэх хувийн жин өчүүхэн бага байгаа нь бусад бүсүүдээс ялгагдах гол онцлог мөн [2]

Баруун бүсэд ажилгүйдэл бусад бүсээс илүү их байна. 2012 оны байдлаар ажилгүйдлийн түвшин улсын дунджаас 8,74 хувь байхад тус бүс нутагт 9,8 хувьтай байгаа нь 2009 оны мөн үеэс 30,7 хувиар нэмэгдсэн үзүүлэлтнь орон нутагт шинээр ажлын байр буй болохгүй ажилгүйдлийн түвшин дорвитой буурахгүй байгаа нь өрхийн амьжиргаа дээшлэхгүй байх гол шалтгаан болох юм.

Баруун бүсийн хөгжлийн түвшний нэгдсэн индекс 0,732 байгаа нь хангайн бүсээс 0,5%, Төвийн бүсээс 0,63%, улсын дунджаас 0,89 хувиар бага байна.

Дээрх нөхцөлүүдээс харахад Баруун бүс нутгийн эдийн засгийн чадавхи, хүн ам зүйн өсөлт, хүний хөгжлийн индексийн өсөлтөд анхаарч цаашид хэрэгжүүлэх бодлогыг бүсийн түвшинд нухацтай авч үзэх шаардлагатай байгааг харуулж буй хэрэг юм.

БҮЛЭГ.1 БҮСИЙН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ, ТҮҮНД НӨЛӨӨЛӨГЧ ХҮЧИН ЗҮЙЛСИЙГ ТОДОРХОЙЛОХ

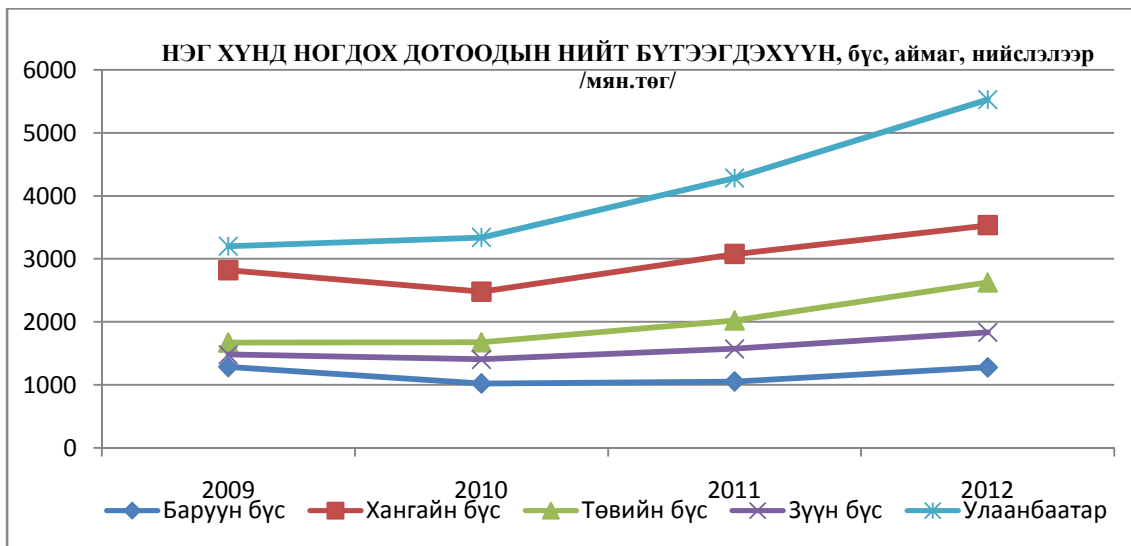
1.1 Баруун бүс нутгийн нийгэм эдийн засгийн ерөнхий төлөв

Оршил хэсэгт дурьдсан тоо баримтуудын хувьд Баруун бүсийн нийгэм эдийн засгийн байдал сүүлийн 4 жилийн хугацаанд дорвитой өөрчлөгдөөгүй төдийгүй гол үзүүлэлт буурсан харагдаж байгаа тус бүс нутагт ажиллаж, амьдарч байгаа ард иргэдийн хувьд арга буюу төв болон нийслэл хотруу шилжих гол үндсэн шалтгаан болж байгааг дээр дурьдсан. Тэгвэл энэхүү бүлэгт эдийн засгийн гол үзүүлэлтээрээ бүс нутгуудын хэмжээнд ямар түвшинд байгаа, эдийн засгийн өсөлт, өрхийн амьжиргааны түвшингийн талаар судалж зохих шинжилгээ хийхийг зорилгоо болгон болголоо.

Хүснэгт.1 Бүс нутгуудын нэг хүн ногдох ДНБ-ний харьцуулалт

Нэг хүнд ногдох ДНБ					
	ДНБ сая төг				2012/2009 /хувиар/
	2009	2010	2011	2012	
Улсын дүн	2091,49	1985,30	2402,14	2959,20	
Баруун бүс	1284,2	1024,9	1057,3	1278,3	-0,5%
Хангайн бүс	2819,8	2481,2	3077,5	3532,46	25,3%
Төвийн бүс	1671,8	1675,6	2022,21	2627,8	57,2%
Зүүн бүс	1481,13	1406	1572,4	1834,09	23,8%
Улаанбаатар	3200,5	3338,8	4281,3	5523,34	72,6%

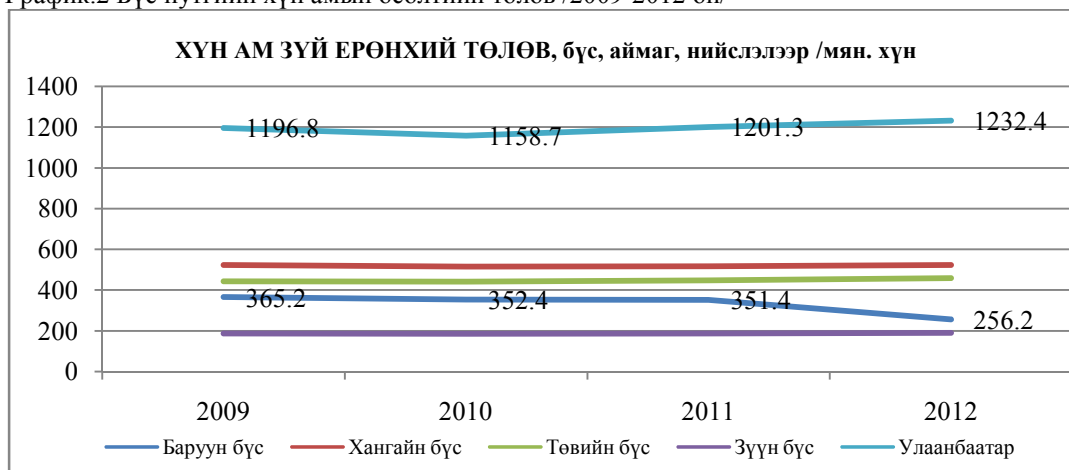
График.1 Бүс нутгуудын нэг хүнд ногдох ДНБ харьцуулалт

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо, Статистикийн мэдээллийн систем, 2013 он

Уг хүснэгт графикаас харахад бүс нутгуудын нэг хүнд ногдох ДНБ-ний диаграммын налалтын өнцөг харьцангуй хурц буюу өсөлтийн хурд ихтэй байгааг илэрхийлж байна. Баруун бүс нутгийн хувьд нэг хүнд ногдох ДНБ өсөлт 2009 оны дүнтэй харьцуулахад 0,5%-иар буурсан байх бөгөөд бусад бүс нутгуудын хувьд дундажаар 44,7%-иар нэмэгдсэн байгаа нь эдийн засгийн өсөлтийн хувьд ямар их хоцорч байгаа илтгэх үзүүлэлт юм. Энд нэг зүйлийг тодруулахад баруун бүс нутгийн хүн ам 2009 оны мөн үеэс 30%-иар буурсан байх бөгөөд хүн амын шилжилт хөдөлгөөн явагдаагүй өмнөх онуудаас хүн ам өссөн байсан бол нэг хүнд ногдох ДНБ ямар хэмжээнд бага байхыг та бүхэн дотроо тунгааж байгаа байхаа.

График.2 Бүс нутгийн хүн амын өсөлтийн төлөв /2009-2012 он/

Эх сурвалж: Монгол Улсын Статистикийн эмхэтгэл 2012 он

Аливаа улс орон бүс нутаг, аймаг суурингын тухайд хамгийн чухал хүчин зүйл яалт ч үгүй хүн амын өсөлт, төвлөрөл гэдэгтэй хэн ч маргахгүй байх. Улсын төсвийн хувиарлалт хүн амын тооноос хамаардаг болсон, мөн эдийн засгийн эрэлт худалдан авагчаас шууд хамааралтай бөгөөд хүн амын өсөлт сайтай, хүн амын төвлөрөл буй болсон газруудад үйлдвэрлэл, үйлчилгээний газрууд төвлөрдөг нь зах зээлийн хуулын дагуу явж буй хэрэг юм. Баруун бүс нутгийн хүн амын өсөлтийг төлвийг 2009 нийт хүн амын тоотой харьцуулахад 100 гаруй мянга буюу 30%-иар буурсан байхад бусад бүсийн хүн ам 3%-иар нэмэгдсэн байна. Энэ нь орон нутгийн шилжилт хөдөлгөөн төв болон хотын төвлөрлийг буй болгож буй хүчин зүйлсийн илрэл юм. Баруун бүс нутагт 6 аймаг багтдаг харин зүүн бүсэд 3 аймаг харьяалагддаг бөгөөд 2012 оны байдлаар Монгол улсны хэмжээнд хамгийн бага хүн амтай 5 аймагт баруун бүсээс 3 аймаг орж байгаа юм.

Европ, Латин америкт нүүрлэсэн макро эдийн засгийн тогтворгүй байдал буюу эдийн засгийн хямрал сүүлийн 2 жил дамнан үргэлжилж байгаа бөгөөд энэхүү хямралын гол золиос нь хүн ам ажилгүй болж тэр хэмжээгээр өрхийн орлогын түвшин багасах ядуу, нэн ядуу өрхийн тоо их хэмжээгээр нэмэгдэх аюулын харанга дэлдэж байгааг бид бүхэн мэдээллийн хэрэгслүүдээр дамжуулан өдөр бүр авч байгаа. Тэгвэл ажилтай иргэн, орлоготой иргэн нь улс орон, тухайн бүс нутгийн хувьд ямар чухал болох нь улс төрийн болоод бодлого боловсруулагчдын хувьд чухал үзүүлэлт үүнийг эдийн засагчид ажилгүйдэл гэсэн үзүүлэлтээр хэмждэг. Тэгвэл доорх хүснэгтээр бүс нутгуудын ажилгүйдлийн түвшинг ямар байгааг харууллаа.

Хүснэгт.2 Бүс нутгуудын ажилгүйдлийн түвшин, түүний хандлага

Ажилгүйдлийн түвшин					
	2009	2010	2011	2012	2012/2009 /хувиар/
Улсын дүн	10,76	10,1	8,52	8,74	
	2009	2010	2011	2012	
Баруун бүс	7,5	10,1	10,8	9,8	30,7%
Хангайн бүс	12	11,9	8,3	8,3	-30,8%
Төвийн бүс	11,2	9,3	6,8	7,7	-31,3%
Зүүн бүс	9,1	10,5	11,1	10,8	18,7%
Улаанбаатар	14	8,7	5,6	7,1	-49,3%

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо, Статистикийн мэдээллийн систем, 2013 он

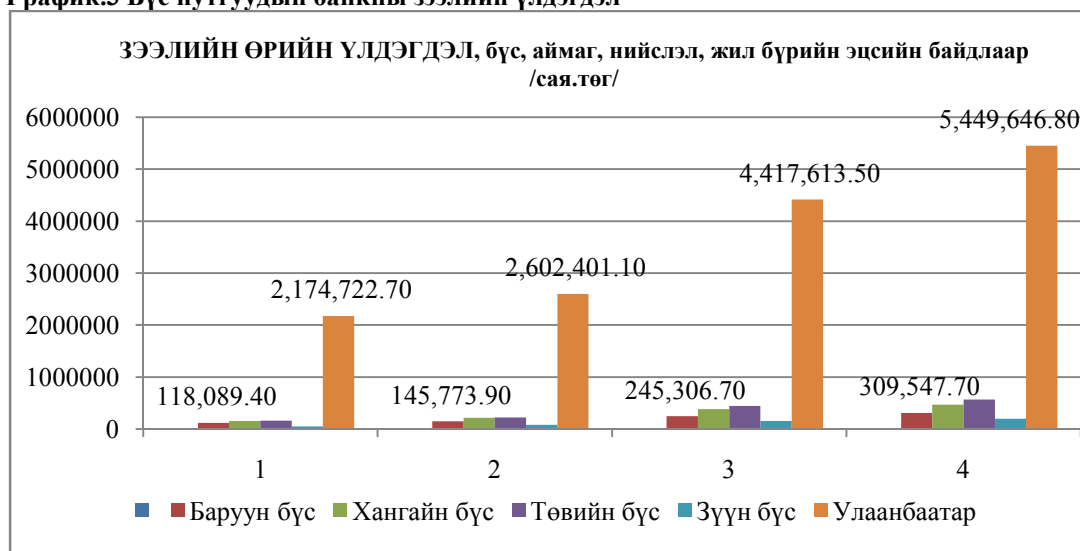
Хүснэгт.2-оос харахад 2009 оныг 2012 онтой харьцуулвал зүүн ба баруун бүсүүдийн ажилгүй иргэдийн тоо өссөн үүнийг тоогоор илэрхийлвэл баруун бүс нутагт 24,5 мянга, зүүн бүсэд 20,4 мянган хөдөлмөрийн насны иргэн ажилгүй байна. Сүүлийн 4-н жилд ажилгүй иргэдийн тоо өссөнийг ерөнхийд нь хоёр шалтгаанд хувааж болох юм. Үүнд нэгдүгээрт: Ард иргэдийн хуулийн талаарх мэдлэг дээшилж харъяа аймгийнхаа хөдөлмөрийн хэлтэст бүртгүүлж эхэлсэн, хоёрдугаарт: эдийн засгийн нөхцөл байдал сайжраагүй буюу шинээр ажлын байр буй болоогүй хөдөлмөрийн насны иргэдийн хөдөлмөрийн эрэлтийг хангаж чадаагүй гэсэн үг. Эдгээр хоёр шалтгааны аль ч байсан ажилгүйдлийн түвшин өмнөхөөс өссөн гэдэгт эдийн засаг, өрхөд сайн үр дүн үзүүлэхгүй нь ойлгомжтой юм.

БҮЛЭГ.2 БАНКНЫ СЕКТОРЫН ЭДИЙН ЗАСАГТ ҮЗҮҮЛЖ БҮЙ НӨЛӨӨЛЛИЙГ ТОДОРХОЙЛОХ

2.1. Бүсийн нутгийн банкуудын зах зээл

Эдийн засгийн хөгжлийн асуудал улс орны бодлого боловсруулагчид төр засгийн байгууллагуудтай нягт уялдаатай тэдний бодлого шийдвэрээс хамааралтай байдаг. Харин зах зээлийн нийгмийн үеэд ДНБ өсөлт орон нутаг дахь бүтээгдэхүүн эргэлтийг нэмэгдүүлэх боломж гарц нь ихэнхдээ хувийн аж ахуйтан иргэн хүний зүтгэлээс ихээхэн шалтгаалдаг. Хувийн хэвшлийн байгууллагууд дунд Монгол орон даяар өөрийн салбар нэгж, хамра хүрээ, нийт эргэлдэх мөнгөний хэмжээ, хүмүүсийн өдөр тутмын амьдралтай салшгүй холбоотой байдаг нэгэн салбар бол БАНК, САНХҮҮГИЙН салбар юм. Өнөөдөр бидний өдөр тутмын амьдрал тэр чигээрээ банктай салшгүй холбоотой байж санхүүгийн эх үүсвэрийн дутагдлаа нөхөх, илүүдэл нөөцөө найдвартай хадгалуулах, төлбөрийн бүх төрлийн системд нэгдэх гээд олон зүйлийг банкгүйгээр төсөөлөх аргагүй юм. Тэгвэл энэ бүлэгт бүс нутгийн банкуудын үзүүлэлтэнд шинжилгээ хийх зорилгыг агуулсан болно.

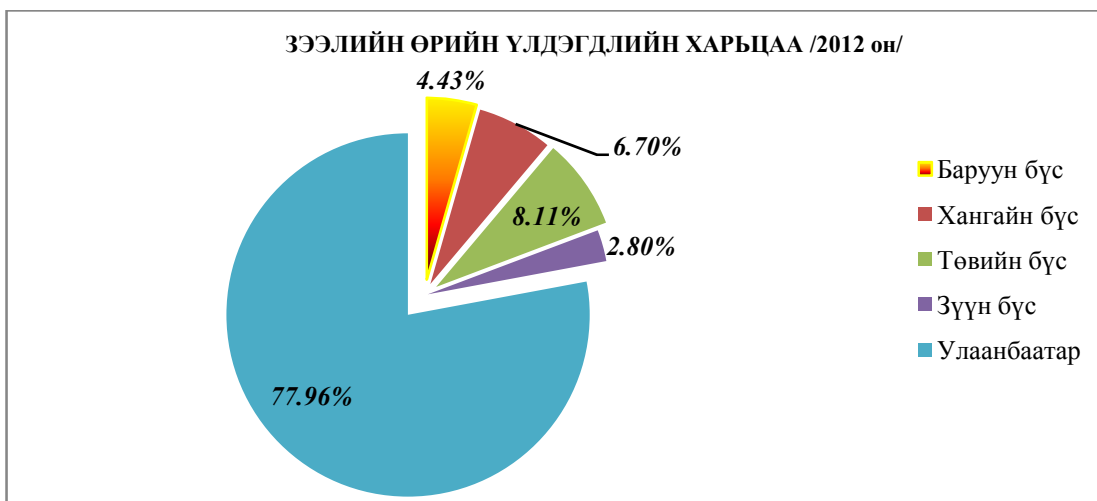
График.3 Бүс нутгуудын банкны зээлийн үлдэгдэл

Эх үүсвэр: Үндэсний статистикийн эмхэтгэл, 2012

Бүс нутгийн хөгжлийн нэгэн чухал үзүүлэлт нь яалт үгүй бизнес эрхлэгчид дутагдаж буй эх үүсвэрээ хаанаас нөхөж байна гэдгийг тодорхойлох нэг хүчин зүйл нь банкны нийт зээл юм. Баруун бүсийн хувьд сүүлийн 4 жилийн хугацаанд дундажаар 63,8 тэрбум төгрөгөөр зээл өссөн байгаа ч бусад бүсүүдийн өсөлтийн дундажаас 0,8-1,7 дахин бага байгаа нь хөрөнгө оруулалтын өгөөж ард түмний амьдралд үзүүлэх нөлөөлөл харьцангуй багаа байгаа нь харагдаж байна.

График.4. Бүс нутаг дахь зээлийн өрийн үлдэгдэлд эзлэх байр суурь

Эх үүсвэр: Үндэсний статистикийн эмхэтгэл, 2012

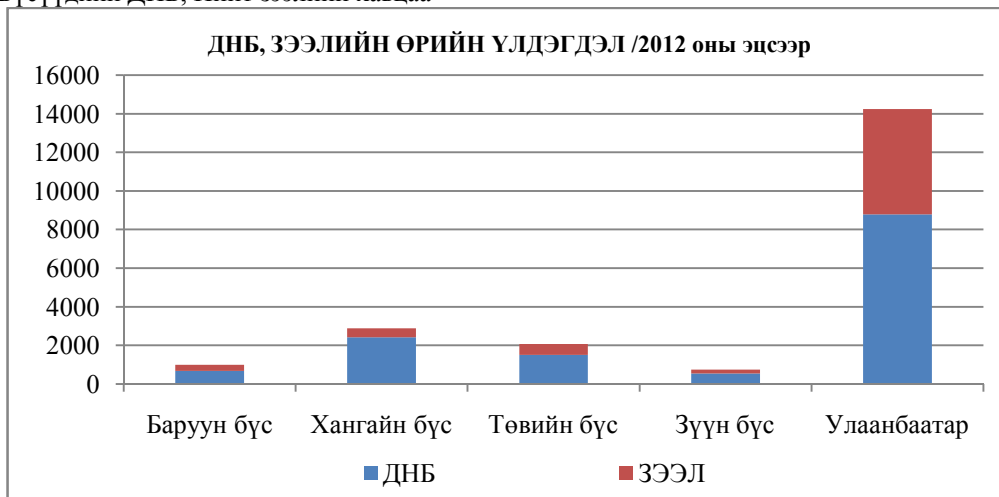
Нийт хүн амын 10% нь Баруун бүс нутагт амьдардаг боловч нийт зээлийн 4,4% нь уг бүсэд олгогддог гэдэг нь хангалттай үзүүлэлт биш юм. Мөн эдгээр зээлд нийт хугацаа хэтэрсэн зээлийн өрийн үлдэгдэл нилээд өндөртэй бөгөөд 2012 оны байдлаар 1,7 тэрбум төгрөгийн хугацаа хэтэрсэн багцтай байгаа нь зээлийн өгөөж төдийлэн сайн биш гэдэг нь харагдаж байна.

БҮЛЭГ.3 ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТИЙГ ДЭМЖИХЭД БАНКНЫ ГҮЙЦЭТГЭХ ҮҮРЭГ

Манай эдийн засаг өнөөдөр зөхөн банкны богино хугацаатай зээл дээр тулгуурлан хөгжиж байна. Инфляцийн түвшин өндөр тэгээд ч богино хугацаатай зээлийн хүү өндөр байдаг учраас изнес эрхлэгчид олсон орлогоо банкны зээлийн хүүд өгөөд үйлдвэрлэлээ өргөтгөх өөрийн хөрөнгөгүй болж хоцордог. Эдийн засгийн энэ загвараас хурдхан гарч урт хугацааны өртөг хямд зээлийн олон нэр төрлийн сонголт бүхий бүтээгдэхүүнийг зах зээлд нэвтрүүлж ажиллах нь өнөөгийн нөхцөлд банк, төр хоёрын хоорондын зөвшилцөх нэн тэргүүний асуудал юм.

Манай улсын арилжааны банкуудын нийт хөрөнгө дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 60 орчим хувийг эзэлж байгаа нь хөгжингүй орнуудтай харьцуулахад 2,5-4 дахин бага байгаа нь эдийн засгийн хөгжилд дорвитой байр суурыг буй болгож чадахгүй байгаагын нэг хүчин зүйл юм.

График.5 Бүсүүдийн ДНБ, Нийт зээлийн харьцаа

Эх үүсвэр: Үндэсний статистикийн эмхэтгэл, 2012

Дээрх графикаас харахад банкны нийт зээл, тухайн бүсийнхээ ДНБ-ны 45 хувиас доогуур, Улаанбаатрын бүсийн хувьд 62 хувьтай тэнцэж байгаа нь бүсүүдийн эдийн засгийн өсөлтийг хангах бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд зориулагдан олгогдож буй зээл хангалтгүй болох нь харагдаж байгаа юм. Хөгжингүй орнуудын тухайд нийт ДНБ ба зээлийн харьцаа 150-240 хувьтай байх ёстой бөгөөд манай улсын тухайд эсрэг дүр зураг эдийн засгийн шилжилт дууссан гэж үзэж үеэд энэ харьцааг нэмэгдүүлэх зайлшгүй шаардлага тавигдаж буй юм.

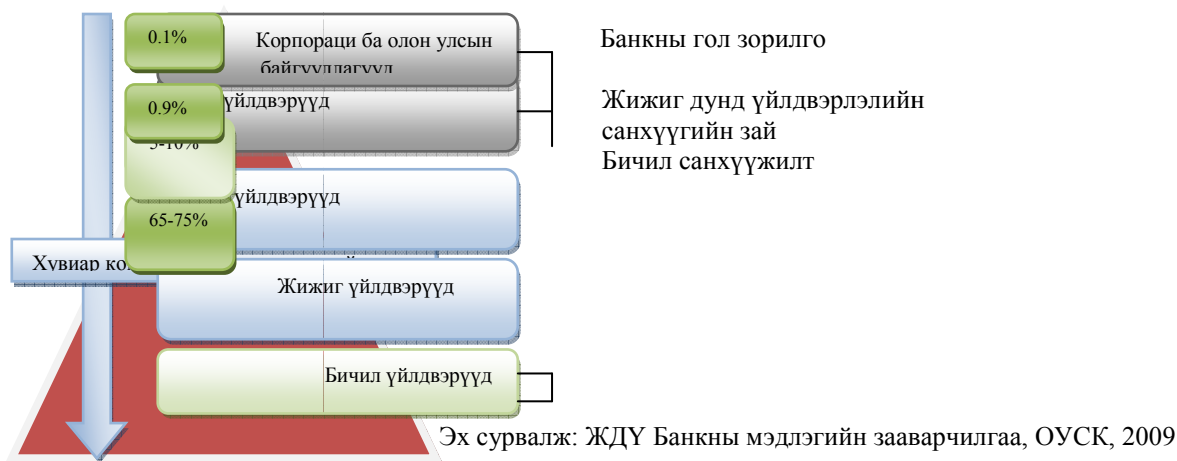
2009 онд Канадын Бизнесийн хөгжлийн банк нь олон улсын жишиг тогтоох судалгаа явуулсан. Дэлхийн 7 эдийн засгийн бүсийн 92 улсын засгийн газрын хөтөлбөрүүд болон 373 орны Хөгжлийн банк, Экспортын зээлийн агентлагууд, Хөгжлийн санхүүгийн байгууллага зэрэг хөгжлийн байгууллагуудыг судалжээ. Энэ судалгаа нь санал болгож байсан бүх бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг онцлон үзэж, тодорхой дүгнэлт гаргахын тулд баримтуудыг судалжээ. Тэгээд Хөгжлийн банкуудын хамгийн нийтлэг 6 зорилтот зах

зээл бол дараахь салбарууд гэж дүнэсэн байна. Үүнд:

- (1) бичил-бизнес/эхэлж буй
- (2) жижиг дунд үйлдвэр
- (3) олон улсын худалдаа/даяарчлал
- (4) орон сууцжуулалт
- (5) дэд бүтэц
- (6) хөдөө аж ахуйн салбар.

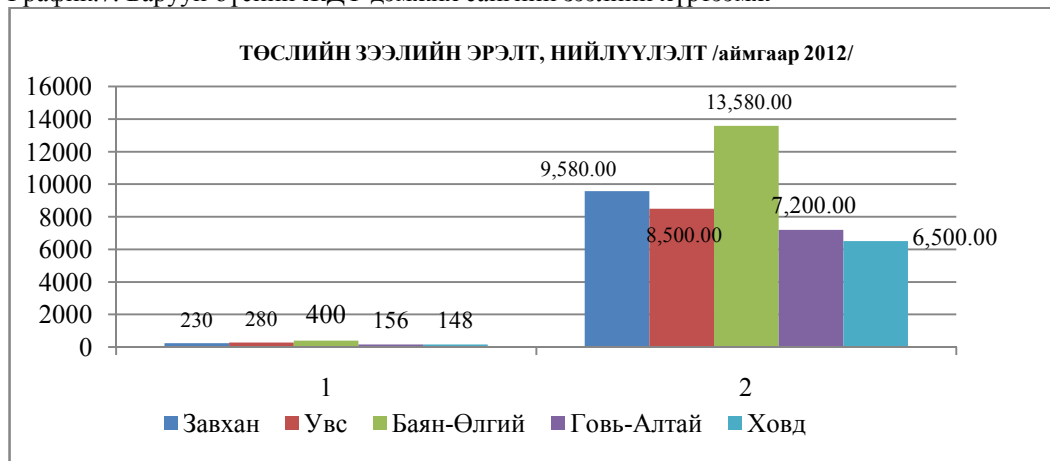
Дэлхий дээр Хөгжлийн банкуудын хамгийн түгээмэл зорилтот зах зээл бол ЖДҮ бөгөөд ХБ-уудын 60%-аад хувь энэ зах зээлийг сонирхдог аж. Жижиг дунд үйлдвэрлэл гэж ерөнхийдөө 5-250 (5-аас бага бол бичил бизнес болно) ажилтантай үйлдвэрлэлийг хэлнэ. Дэлхийн хэмжээнд нийт аж ахуйн нэгжийн 95%-ийг ЖДҮ эзэлдэг бөгөөд тэдгээр нь ажил олгох гол эх үүсвэр, тухайн улсын эдийн засгийн өсөлтийн гол хөдөлгөгч хүч нь байдаг [3].

График 6. ЖДҮ-ийн санхүүгийн зай

Жижиг дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх чиглэлд авч хэрэгжүүлж буй эдийн засгийн бас нэгэн хөшүүрэг бол яах аргагүй ЗГ-ын хэрэгжүүлж буй төслийн буюу ЖДҮ-г дэмжих хөнгөлөлттэй зээлүүд юм. 2012 оны байдлаар баруун аймгийн хэмжээнд 1214 төслийн 45,3 тэрбум төгрөгийн төслийн зээлийн хүсэлт хүлээн авсан бөгөөд эхний ээлжинд аймаг бүрт 500 сая төгрөгийн зээлийг олгоод байгаа бөгөөд нийт зээлийн хүсэлтийн 1% хувийг л санхүүжүүлж чадсан байгаа нь хөрөнгө оруулалтын эх үүсвэр ямар дутагдалтай байгаа харуулж буй хэрэг юм.

График.7. Баруун бүсийн ЖДҮ дэмжих сангийн зээлийн хүртээмж

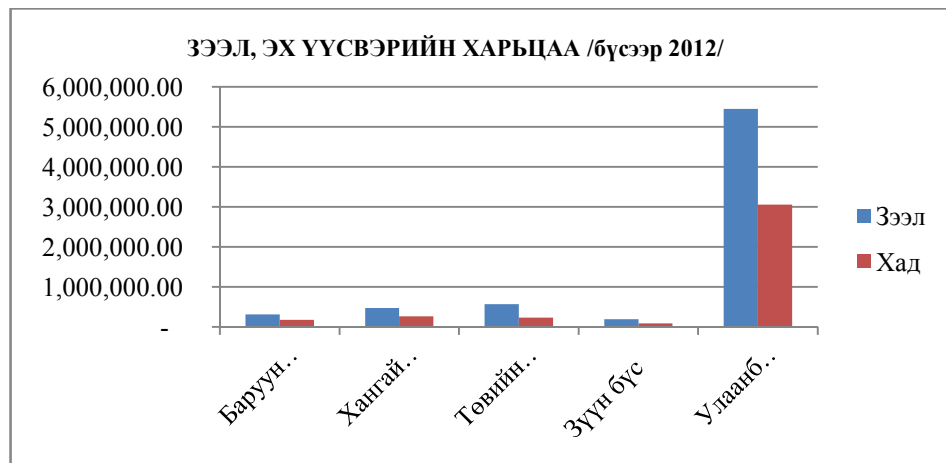

Эх үүсвэр: Завхан аймгийн хөдөлмөрийн хэлтэсийн судалгааны түүвэр, 2013

Банкууд яагаад бичил зээл олгохгүй байна вэ?

Арилжааны банкны гол үйл ажиллагааны эх үүсвэр/хадгаламж/-ийн илүүдэлтэй байгаа хэсгээс өөртөө төвлөрүүлж дутагдалтай байгаа хэсэгт хувиарлан түүний дундаас ашиг олох зорилгыг агуулж ажилладаг онцгой салбар юм. Сүүлийн жилүүдэд манай улсын нилээд хэдэн банк дампуурсан эсвэл нэгтгэгдсэн саяхныг гэхэд Хадгаламж банк, Төрийн банкны нэгдэл нь хүмүүсийг сандаргаад амжсан.

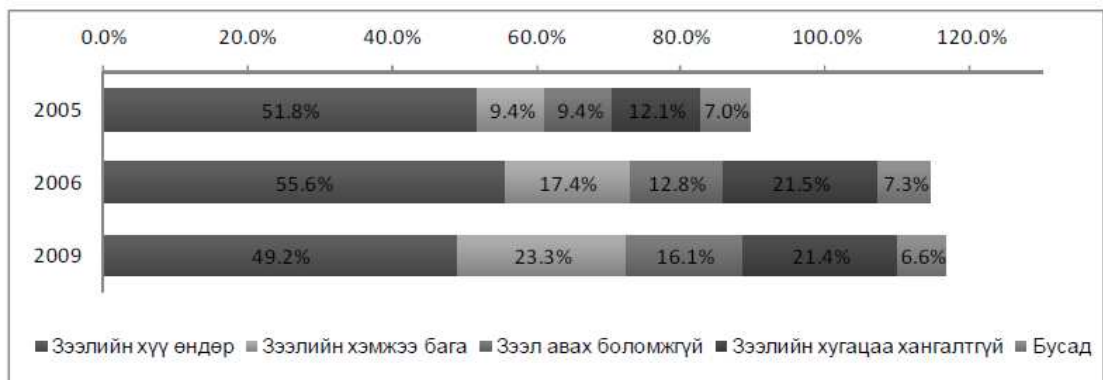
График.8. Арилжааны банкны зээл, хадгаламжийн харьцаа

Дээрх графикаас харахад бүх бүсүүдэд банкууд эх үүсвэрийн дутагдалтай үйл ажиллагаа явуулдаг нь харагдаж байна. Өөрөөр хэлбэл иргэдийн зах зээлээс татсан эх үүсвэр банкны бусад олгосон зээлийг санхүүжүүлж хүрдэггүй буюу банкууд өөр бусад эх үүсвэрийг өндөр хүүтэйгээр олох эсвэл, зээл дамжуулалтаас багахан хэмжээний ашиг хүртэж үйл ажиллагаа нь тогтвортой сайжрахгүй байгааг үндсэн шалтгааны нэг болж болох юм.

Тэгвэл бичил үйлдвэрүүдэд чиглэсэн хөтөлбөр хэрэгжүүлж санхүүгийн зах зээлийг тийш нь чиглүүлбэ гэхээр ямар хүндрэлүүд учирч байгаа талаар 2009 онд хийсэн судалгаанаас харагдаж байгаа юм.

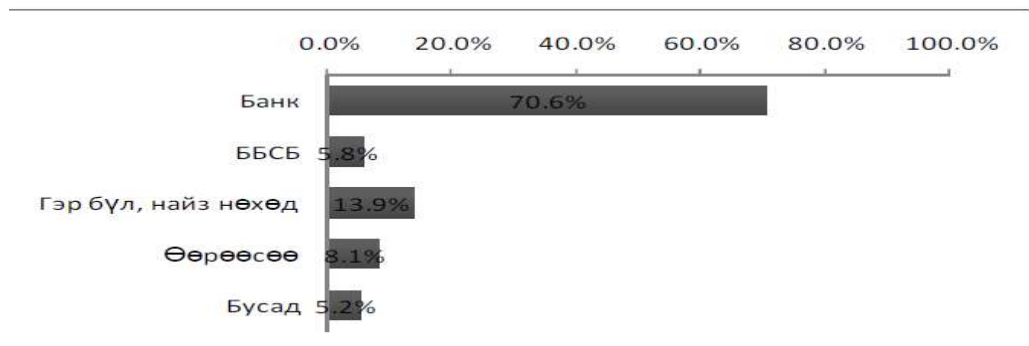
График.9. Бичил санхүүгийн үйл ажиллагаа явуулахад банкны зүгээс ямар хүндрэл учруулдаг вэ?

Эх сурвалж: Түүвэр судалгааны үр дүн 2009 он

Дээрх графикаас харахад бичил үйлдвэрүүд өөрийн үйл ажиллагааг явуулахад шаардлагатай хөрөнгийг банкнаас зээлэхэд тулгарч буй гол бэрхшээл нь банкны хүү өндөр байгаа бөгөөд судалгаанд оролцогчдын 50-иас илүү хувь уг хариултыг сонгосон нь эргээд бичил зээлд төвлөрөн ажиллаж буй салбар, бичил бизнес эрхлэгчдийн сонирхлын зөрчил энд харагдаж байгаа юм.

График.10. Хэрэв та жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэх бол эх үүсвэрийг хаанаас олох вэ?

Эх сурвалж: Түүвэр судалгааны үр дүн 2009 он

Уг графикаас харахад жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэх хүсэлтэй мянга мянган иргэдийн үйлдвэрлэлээ эхлэх ганц боломж нь банк гэдгийг харж болох юм. Иймд банкуудын тухайд зээлийн борлуулалтыг нэмэгдүүлэх гэж олон төрлийн сурталчилгаа, салбарын үйл ажиллагааны зардлаа дэмий зүйлд үрэх шаардлагагүй бөгөөд дээрх хоёр графикийг нэгтгэн дүгнэвэл хүүгийн түвшинг буулгахад л зээлдэгчийн хангалттай нэмэгдэх боломж байгаа нь харагдаж байна.

Судалгааны дүгнэлт

- Сүүлийн жилүүдэд эдийн засгийн өсөлт сайжирч байгаа дүр зураг харагдавч бүс нутгийнх хувьд зааглан авч үзвэл баруун бүс нутгийн эдийн засгийн байдал буурсан буюу уул уурхай түшиглэсэн эдийн засгийн өсөлттэй байгаа нь ажиглагдсан.
- Бүс нутгуудын хэмжээнд 2009 оноос хойш хүн ам нь 30 хувиар буурсан ганц бүс бөгөөд үүний шалтгааны дийлэнх хувийг эдийн засгийн идэвхигүй бүсээс идэвхитэй бүсрүү чиглэсэн шилжилт хөдөлгөөн их байгаа.
- Өрхийн амьжиргааны түвшин судалгаанд хамрагдаж хугацаанд 0,5%-иар буурсан үзүүлэлт бүс нутаг нь баруун бүс бөгөөд ажилгүй иргэдийн тоо 2009 онтой харьцуулахад хамгийн өндөр буюу 30 хувиар өссөн тус тус шалтгаан нь айл өрхийн амьдрал хэвэндээ буюу улам муудах шинж илэрч байна.
- Жижиг дунд бизнес эрхлэгчдэд зээл олддоггүй олдсон хүүгийн түвшин өндөр байдгаас шалтгаалан хувийн аж ахуйгаа эхэлж чадахгүй буюу эхэлсэн ч хүүгийн дарамт, нөөцийн хомс байдлаас үйл ажиллагаа нь доголдох, дампуурах эрсдлийг дагуулж байна.
- Банкуудын хувьд иргэдийн зах зээлээс татсан эх үүсвэр нь зээлээ санхүүжүүлж хүрдэггүй буюу эх үүсвэрийн дутагдалд орж үйл ажиллагаагаа хязгаарлах, дампуурах, өндөр зардалтай эх үүсвэр татах гэх мэтийн сөрөг үр дагаврууд илэрсээр байна.
- Гаднаас татсан эх үүсвэрээр олгогдсон зээлүүд ханшийн зөрүүний эрсдлээс өөрсдийгөө хамгаалах үүднээс банкууд нэмүү хүүг өндөр хувиар тогтоож байгаа нь гадны бага хүүтэй зээл иргэдэд хүрэхдээ өндөр хүүтэй болж хүрч байгаа нь төв банкны валютын сан, инфлцын эсрэг авах хариу арга хэмжээ сул байгаагын шинж юм.

Санал, зөвлөмж:

- ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх ЗГ-ын эх үүсвэр бүхий зээлүүдийг алслагдсан бүс нутгуудад илүү хувиарлан хөшүүрэг болгон ашиглах
- Арилжааны банкуудын төрлийн хувьд үндэсний, бүс нутаг дундын, орон нутгийн гэх мэтээр зэрэглэл тогтоох Банкны тухай хуулийн 4 зүйлд “Банкны төрлийн хувьд дүрмийн сангийн өмчлөлөөр нь төрийн, хувийн болон холимог, үүсгэн байгуулагдсан хэлбэрээр нь хязгаарлагдмал хариуцлагатай, хувьцаат, банкны үйл ажиллагаа явуулах хэлбэрээр нийтлэг ба төрөлжсөн байж болно” гэж заасныг “өөрийн хөрөнгийн хэмжээ буюу зээлчих чадвар болон үйл ажиллагаа явуулах нутаг дэвсгэр хүрээгээр нь үндэсний, бүс нутаг дундын, орон нутгийн банк байж болох” тухай хуульчлах, ингэснээрээ хамтын санхүүжилтийн эрх зүйн орчныг бүрдэж томоохон хэмжээний төсөл хэрэгжүүлэлт, аж үйлдвэрийн фарк байгуулахад шаардагдах хөрөнгийг нэг банк гаргах биш хамтын санхүүжилтээр шийдвэрлэх боломжууд үүсэх
- Зээлийн барьцаа хөрөнгөгүйн улмаас зээлд хамрагдаж чадахгүй байгаа иргэд Зээлийн батлан даалтын сангийн тухай хуулын дагуу холбогдох материалаа бүрдүүлэх сангаас 60%-ийн батлан даалт гаргуулах бүрэн боломжтой. Нийт улсын хэмжээнд 5 тэрбум төгрөгийн эх үүсвэр байгаа бөгөөд сангийн хуулиараа 20 дахин нэмэгдүүлэх буюу 100 тэрбум төгрөг хүртлэх хэмжээнд хүрч болох эх үүсвэр бидэнд байна.
- Банкуудыг хүүгийн нэгдсэн бодлого барьж ажиллахыг Монгол банкнаас хянаж ажиллах нэн шаардлагатай байна. Салбартай банкуудын тухайд хүүгийн түвшинд нийслэл, аймгийн төв, томоохон суурь, сум гэсэн ангиллараар тогтоож байгаа таслан зогсоож хүүгийн нэгдсэн бодлогыг бүх салбартаа жигд мөрдүүлэх
- Банкуудын салбар нэгжийг орон нутагт нээх ажлыг Монгол банк, Засаг Даргын зүгээс дэмжих ингэснээр өрсөлдөөний дүнд хүү буурах, зээлийн нөхцөл харьцангуй сайжрах боломж буй болно.
- Арилжааны банкаар дамжин олгогдож буй бага хүүтэй гадаад шууд хөрөнгө оруулалтын зээлд түлхүү хамруулах мөн түүний үр ашгийг нэмэгдүүлэх шаардлагатай байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Баруун бүсийн хөгжлийн хөтөлбөр www.legalinfo.mn
2. Баруун бүсийн хөгжлийн хөтөлбөр
3. ЖДҮ Банкны мэдлэгийн зааварчилгаа, ОУСК, 2009

Ашигласан ном, эх сурвалж:

1. “Монгол улсын статистикийн эмхэтгэл” УБ, 2012 он Үндэсний Статистикийн хороо
2. Annual report of Bank of Mongolia: 2000, 2010
3. World Bank, 2009 Southern Mongolia Infrastructure Strategy. Washington DC, The World Bank

Цахим хуудас:

www.mongolbak.mn

www.nso.mn

Www.1212.mn

Www.Mol.gov.mn

**БҮС НУТГИЙН ХӨГЖИЛД ЖИЖИГ ДУНД ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ГҮЙЦЭТГЭХ ҮҮРГИЙГ
НЭМЭГДҮҮЛЭХ НЬ**

Д.Нар-Од
Докторант, МУИС-ийн Завхан сургууль, НББ-ийн
тэнхимийн эрхлэгч, 99091993,88331993, na_od2@yahoo.com
С.Ням-Очир Докторант, МУИС-ийн Завхан сургууль,
Санхүү банкны тэнхимийн багш, 99747466, nyam_66@yahoo.com

1. Монгол Улсын жижиг дунд үйлдвэрлэлийн хөгжлийн хандлага

Монгол улс тусгаар тогтнолын түүхэн хөгжлийн явцад түүхэн 2 үе шатыг туулж ирсэн. Үүнд:
Нэгдүгээр үе шат: 1990 он хүртэл төрийн өмчийн тогтолцоотой, эдийн засгийг хөгжүүлэх нэгдсэн төлөвлөгөөтэй байсан байна.

Хоёрдугаар үе шат: 1990 оноос хойш улс төр, эдийн засаг, нийгмийн хувьд өөр орчин болох зах зээлийн эдийн засагт шилжиж, өмч хувьчлал явагдаж, барааны хомсдол бий болж, ажилгүйдэл, ядуурал гэх мэт нийгмийн мэдэхгүй ойлголт бэрхшээлүүд гарч ирсэн.

Энэ цагаас хойш даруй 22 жил өнгөрч, өнгөрсөн 20 гаруй жилийн хугацаанд манай улсын эдийн засгийн салбар тухайлбал аж үйлдвэрлэлт, боловсруулалтын салбарт уналт, тогтворжилт, өсөлт гарсан. 1990-ээд он хүртэл Монгол улсын эдийн засгийн бүх салбарт төвлөрсөн төлөвлөлтөөр ажиллах үйлдвэрүүд ноёрхож, тэдгээрийн нилээд нь монополь байдалтай байв. Төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгаас зах зээлийн эдийн засагт шилжсэнээр тэдгээр монополь үйлдвэрүүд задарч эхэлсэн. Энэ үйл явц нь Монголд ажилгүйдлийн тоог эрс өсгөж, ард иргэдийн амьжиргааны түвшин доройтоход хүргэсэн. Мэргэжилтэй, туршлагатай боловч ажилгүй болсон ажилчид гэр орноо тэжээхийн тулд юу хийж чаддаг байснаараа хувиараа эрхлэх үйл ажиллагаа явуулж ирсэн нь хувийн аж ахуйн хэвшлийн жижиг үйлдвэрүүдийн үндэс суурь болсон.

Мөн өмч хувьчлал явагдаж улсын үйлдвэрийн газар, аж ахуйн нэгжүүд жижгэрэх үйл явц болж, энэ бүхний үр дүнд манай улсад хувийн болон улсын өмчтэй жижиг үйлдвэрүүд бий болсон.

Үндэсний статистикийн газрын мэдээгээр 2000 оны эцэст улсын хэмжээнд 17353 аж ахуйн нэгж байгаагаас 90.8 хувь нь 1-20 ажиллагчидтай, 7.2 хувь нь 21-100 ажиллагчидтай, дөнгөж 2 хувь нь 100-аас дээш ажиллагчидтай байна. Ажиллагчидын тоогоор нь үзвэл ажиллагчидын 20.5 хувь нь 1-20 ажиллагчидтай аж ахуйн нэгжид, 30.7 хувь нь 21-100 ажиллагчидтай аж ахуйн нэгжид, 48.8 хувь нь 100-аас дээш ажиллагчидтай байна. Үүнийг хүснэгтээр харуулъя.

Хүснэгт 1.1

Аж ахуйн нэгжүүдийг ажиллагчидын тоогоор ангилал

Үзүүлэлт	Бүгд	Ажиллагчидын тооны ангилал		
		1-20	21-100	100-аас дээш
Аж ахуйн нэгжийн тоо	17353	16301	1293	359
Ажиллагчидын тоо	227869	46713	69956	111200

Эх сурвалж: Үндэсний Статистикийн газрын мэдээлэл

Хүснэгтээс үзэхэд 90.8 хувийг нь 1-20 ажиллагчидтай аж ахуйн нэгж, байгууллага эзэлж байгаа нь жижиг дунд үйлдвэрийн ангилалд багтаж байсан нь жижиг дунд үйлдвэрүүдэд зориулсан төрийн бодлого, хууль эрх зүйн зохицуулалт зайлшгүй шаардлагатай болсонг харуулсан байна.

Иймээс 1999 онд Засгийн газраас “Жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх хөтөлбөр”-ийг гаргахыг шийдвэрлэж түүнд жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх талаар баримтлах бодлого зорилтуудыг дараах байдлаар тодорхойлсон байна.

Хүснэгт 1.2

Жижиг дунд үйлдвэрийн талаар явуулж буй бодлогууд

ЖДҮ-ийг дэмжих бодлого	ЖДҮ-ийг зохицуулах бодлого	ЖДҮ-ийн хяналтын бодлого
<p>1. ЖДҮ-ийг төрөөс дэмжих зорилгоор хууль тогтоомжид өөрчлөлт оруулж, боловсронгуй болгох талаар санал боловсруулах.</p> <p>2. ЖДҮ-ийн нийгэм эдийн засгийн байдалд судалгаа хийх, засгийн газраас</p>	<p>1. Шинжлэх ухааны тэргүүлэх чиглэлээр болон улс орны хэмжээнд урсгал хөдөлгөөн, үнэ тарифын өөрчлөлт, амьдралын төвшин мөнгөний эргэлт, зээл, зээлийн хүү, экспорт импорт, төлбөрийн болон санхүүгийн баланс, төсвийн хөдөлгөөн гэх мэт макро эдийн</p>	<p>1. Хувийн үйлдвэр, худалдаа, үйлчилгээний үйл ажиллагаанд тус улсын хууль, дүрэм, олон улсын хууль тогтоомжоор зөвшөөрсөн хэм хэмжээний хүрээнд хяналт тавих.</p> <p>2. Хувийн хэвш-лийн аж ахуйн нэгжээс гаргасан шинэ</p>

<p>хэрэгжүүлсэн арга хэмжээний үр дүнд үнэлгээ дүгнэлт хийж, ЖДҮ-ийг дэмжих үндсэн чиглэл, хэлбэрийг тодорхойлох.</p> <p>3. ЖДҮ-ийг дэмжих хөтөлбөрийг боловс-руулж, хэрэгжүүлэх ажлыг зохион байгуулах.</p> <p>4. Тэргүүлэх чиглэлийн ЖДҮ-дийн жагсаалт гарах, тэдэнд албан татварын болон бусад хөнгөлөлт үзүүлэх талаар санал боловсруулах.</p> <p>5. Улсын захиалгат бараа үйлдвэрлэхэд ЖДҮ-дийг оролцох нөхцөлийг бүрдүүлэх.</p> <p>6. Улсын төсвийн болон бусад эх үүсвэрээр ЖДҮ-дийг дэмжих сангуудыг байгуулах түүнийг ашиглах талаар санал боловсруулах.</p>	<p>засгийн үзүүлэлт, түүнд хийсэн дүн шинжилгээ прогнозыг төлбөртэй мэдээлэх үндэсний мэдээллийн системтэй болох.</p> <p>2. Хувийн хэвшлийг хөгжүүлэх талаар төр засгаас явуулж буй бодлогод нийцүүлэн эдийн засаг, санхүү, зээл, гааль, татварын талаар одоогийн мөрдөж буй дүрэм, журам, зааврыг хянаж өөрчлөх.</p> <p>4. Улс орны болон бүс нутгийн хэрэгцээг хангахад чиглэсэн эдийн засгийн бүтцэд нөлөө үзүүлэх хувийн хэвшлийн аж ахуйн нэгж байгуулах нөхцөлд түүнийг зохистой байршуулах бодлогыг төрөөс явуулах.</p>	<p>бүтээл, технологийн нууцыг чандлан сахих үүднээс хяналт тавих.</p> <p>3. Улсын монополь үйлдвэр, нэгдэл, компаниас хувийн үйлдвэрт эдийн засгийн болон бусад хавчилт шахалт үзүүлэх явдлыг гаргуулахгүй байх талаар хяналт тавих.</p> <p>4. Хэрэглэгчдийн эрх ашгийг хамгаалж хувийн үйлдвэр үйлчилгээний газраас үйлдвэрлэх бүтээгдэхүүн, ажил үйлчилгээний чанар стандартын мөрдөлтөнд хяналт тавих</p>
---	--	--

Тайлбар: Энэхүү хөтөлбөрт жижиг дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэхэд баримтлах бодлогыг нарийн тусгаж өгч чадсан нь хууль эрх зүйн орчинг таатай бүрдүүлэх, төрийн засгаас бодлогын чанартай авч хэрэгжүүлэх зэрэгт их түрхэц өгч чадсан гэж үзэж болох талтай

Манай улсын хувьд жижиг дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх хөтөлбөр, төлөвлөгөө хэрэгжүүлэх зэргээр цөөнгүй арга хэмжээ авч чамлахааргүй үр дүнд хүрч чадсан. Гэвч өнөөгийн байдлаар манай орны жижиг дунд үйлдвэрлэл, бизнесийн хөгжил төдийлөн хангалттай түвшинд хүрч чадаагүй байна гэж үзэж болох талтай.

Үүний нэг илрэл нь “Жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих” хөтөлбөрийг 2005 оны 04 сарын 01-ний өдрийн 64 тоот тушаалаар 2005-2010 оны хооронд “ Жижиг дунд үйлдвэрлэлийг эрчимтэй хөгжүүлж, албан бус бизнес эрхлэгчдийг албан ёсны жижиг дунд бизнес эрхлэх тааламжтай нөхцлийг бүрдүүлж ажлын байр шинээр бий болгох, нэмэгдүүлэхэд оршино” гэсэн зорилгын хүрээнд “...хууль эрх зүйн таатай орчинг бүрдүүлэх, төр засгаас үзүүлэх үйлчилгээг түргэн шуурхай болгох, татвар санхүүгийн бодлогоор дэмжих, сургалт явуулах, мэдээллээр хангаж, зөвлөгөө дэмжлэг үзүүлэх тогтолцоог бий болгох” гэсэн үндсэн зорилтуудын дэвшүүлж 3 үе шаттай хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн байна. [1]

Энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд “ Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн тухай” хуулийг 2007 оны 7 сард УИХ-аас баталсан. Уг хуулинд жижиг дунд үйлдвэрлэл, бизнесийн байгууллагуудад аж ахуйн нэгжүүдийг хамруулах ажилчдын тоо, жилийн борлуулалтын орлогын хэмжээ, салбарын орлогоос хамааруулан тодорхойлсон.

Хүснэгт: 1.3

Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн шалгаарын ангилал

№	Ажилчдын тоо	Жилийн борлуулалтын орлого	ААН-ийн хэлбэр
1	199- өөс дээш	1.5 тэр бум төг хүртэл	Үйлдвэрлэл эрхэлдэг ААН, иргэн
2	149-өөс дээшгүй	1.5 тэр бум төг хүртэл	Бөөний худалдаа эрхэлдэг ААН, иргэн
3	199-өөс дээшгүй	1.5 тэр бум төг хүртэл	Худалдаа эрхэлдэг ААН, иргэн
4	49-өөс дээшгүй	1.5 тэр бум төг хүртэл	Үйлчилгээ эрхэлдэг ААН, иргэн
5	19-өөс дээшгүй	250.0 сая төг хүртэл	Үйлдвэрлэл эрхэлдэг ААН, иргэн
6	9-өөс дээшгүй	250.0 сая төг хүртэл	Худалдаа эрхэлдэг ААН, иргэн

Тайлбар: 2007 оны “ Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн ” тухай хуулийн заалтаас

Мөн уг хуулинд дараах төрлийн үйл ажиллагааг эрхэлдэг аж ахуйн нэгж иргэн нь жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд хамаарахгүй байхаар тусгасан байна [2].

1. Тамхи, согтууруулах ундааны үйлдвэрлэл
2. Төлбөрт таавар, бооцоот тоглоом, эд мөнгөний хонжворт сугалаа
3. Банк, банк бус санхүүгийн үйл ажиллагаа, даатгалын үйлчилгээ
4. Ашигт малтмал, эрэх, хайх, ашиглах

Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн тухай хууль батлагдан хууль эрх зүйн орчин бүрдсэний зэрэгцээ ЖДҮ-ийг дэмжих зорилгоор хэрэгжүүлэх зээлийг олгох зорилгоор Монгол шуудан, Зоос, Хас банкуудтай гэрээ байгуулан, Үйлдвэрлэл худалдааны сайдын 2006 оны 198 тоот, 2007 оны 140 тоот тушаалаар төсөл шалгаруулах комисс, хяналтын зөвлөлийн бүрэлдэхүүн болон комиссыг ажиллах журмын баталсанаар 2006-2007 онд 110 төсөлд 2603.9 сая төгрөгийн зээл олгосон байна [3].

Жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих зорилгоор улсын төсвөөс 2009 онд 30.8 тэрбум төгрөг, 2010 онд 29.6 тэрбум төгрөг, 2011 онд Засгийн газраас 280.0 тэрбум төгрөгийн бонд гаргаснаас 150.0 тэрбум төгрөгийг нь жижиг дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх хөнгөлөлттэй зээлд зарцуулсан байна [4].

Үйлдвэр худалдааны сайдын /хуучнаар/ 2008 оны 10, 158, 222 дугаар тушаалуудаар Улаанбаатар хотын Сонгинохайрхан, Баянзүрх дүүрэг, Говь-Алтай, Завхан, Дархан-Уул аймгуудад “Жижиг дунд үйлдвэрийг дэмжих төв”-үүдийг улсын төсөвт үйлдвэрийн газрын статустайгаар байгуулагдсан байна.

Жижиг дунд үйлдвэрийг дэмжих төвүүдийг Монгол Улсын Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хуулийн дагуу байгуулаагүйгээс хөрөнгө, санхүүжилт дутагдаж, үйл ажиллагаагаа хэвийн явуулах боломжгүйгээс жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгчдийг зах зээлд бие даан ажиллах чадвартай аж ахуйн нэгж болгон төлөвшүүлэх, тэдний үйл ажиллагаа, үйлдвэр үйлчилгээгээ өргөжүүлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх, хөдөлмөр эрхлэлтийг нэмэгдүүлэхэд бодитой хувь нэмэр оруулж чадахгүй байна. Цаашид төвүүдийг хуулийн дагуу байгуулж, хөрөнгө санхүүжилтээр дэмжиж, өргөжүүлэх талаар анхаарч ажиллах шаардлагатай байна [5].

Орон нутагт 17547 аж ахуйн нэгж албан ёсны бүртгэлтэй байгаагаас 13496 аж ахуйн нэгж тогтвортой үйл ажиллагаа явуулж байна.

Жижиг, дунд үйлдвэрийн байршлын хувьд авч үзвэл нийт аж ахуйн нэгжийн 70 гаруй хувь нь Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт зэрэг хот суурин газарт үйл ажиллагаа явуулдаг гэсэн тоо байгаа бөгөөд орон нутагт жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх боломж нөхцлийг бүрдүүлэхэд анхаарах хэрэгтэй байна. Монголын жижиг дунд үйлдвэрийн хөгжлийн чиг хандлага нь дараах байдлаар тодорхойлогдож байна.

Үүнд:

- Үйлдвэрлэл, Технологийн паркийг дагасан жижиг, дунд үйлдвэрүүд бий болгох
- Эрчимжисэн мал ахуй буюу Фермерийн аж ахуй бий болгох
- Том үйлдвэрүүдийн бүтээгдэхүүний эд ангийг үйлдвэрлэгч, түүхий эдийн бэлтгэн нийлүүлэгч, хангагч аж ахуйн нэгжүүд бий болгох

Өрхийн үйлдвэрлэлд суурилсан бичил үйлдвэрлэл жижиг дунд үйлдвэр эрчимтэй хөгжсөн олон улсын практикаас харахад аж ахуйн нэгжүүд үйл ажиллагаагаа явуулахдаа хорших, хамтарч түүхий эдээ бэлтгэх, хамтарч зах зээлд гарах зэрэг үзэгдэл түгээмэл байдаг. Мөн түүнчлэн том аж ахуйн нэгжийг дагасан тэдний сэлбэг хэрэгслэлийг үйлдвэрлэгч, ханган нийлүүлэгч эсвэл бэлтгэгч зэрэг үүргийг гүйцэтгэх нь эдийн засгийн хувьд хурдан хөгжих боломжийг олгодог байна.

2. Баруун бүсийн эдийн засагт жижиг дунд үйлдвэрлэлийн гүйцэтгэх үүргийг нэмэгдүүлэх боломж

2.1 Баруун бүсийн нийгэм эдийн засгийн ерөнхий мэдээлэл

Газар нутаг: Баруун бүс нь засаг захиргааны 5 аймаг, 91 сум, 466 багтайгаар төрийн болон хувийн хэвшлийн үйл ажиллагаа явуулж байна. Бүсийн дүнгээр 415,3 мянган км² нутаг дэвсгэртэй, 1км² нутагт 0,86 хүн ноогдож байгаа нь улсын дунджаас 0,91 хүнээр, хангайн бүсээс 0,51 хүнээр, төвийн бүсээс 0,10 хүнээр сийрэг нягтралтай байгаа ба зүүн бүсээс 0,20 хүнээр нягтралтай байна.

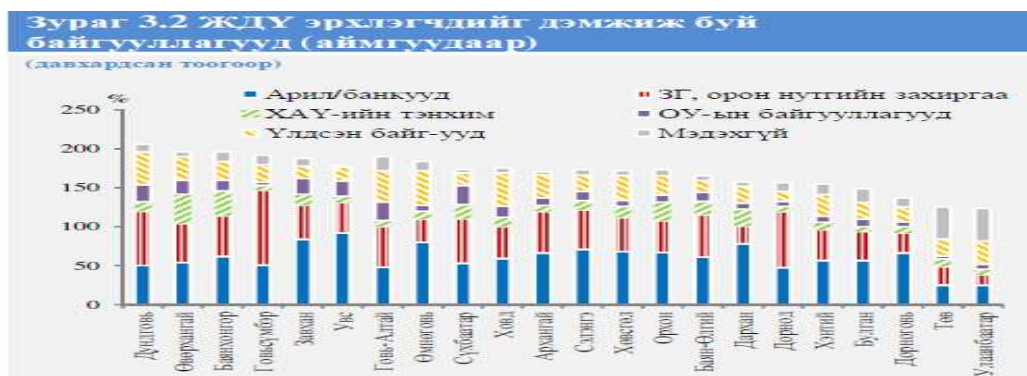
Хүн ам: Баруун бүсийн дүнгээр нийт 95,6 мянган өрхийн 361,0 мянган хүн ам амьдарч байгаа нь олонхи оноогоо 1,3% өгсөн байна. Баруун бүсийн нийт хүн амын 25%-ийг Баян-Өлгий аймаг, 14,8%-ийг Говь-Алтай аймаг, 17,8%-ийг Завхан аймаг, 20,4%-ийг Увс аймаг, 22%-ийг Ховд аймаг тус тус эзэлж байна.

Төсвийн орлого зардал: Баруун бүс нь хийт 50 тэрбум 90,6 сая төгрөгийн орон нутгийн төсвийн орлого төвлөрүүлж, 50 тэрбум 864,0 сая төгрөгийн төсвийн зарлагт хүрч, улсын төсвийн 16 тэрбум 799,4 сая төгрөгийн санхүүгийн дэмжлэг авсан байна.

Аж үйлдвэржилт, дотоодын нийт бүтээгдэхүүн: Баруун бүсийн аж үйлдвэрийн нийт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл нь 2012 оны байдлаар 32 тэрбум 674,4 сая төгрөг болж өнгөрсөн оноосоо 6%-р буюу 2 тэрбум 80,6 сая төгрөгөөр буурсан ба 2009 оноос 30,6 %-р буюу 21 тэрбум 342 сая төгрөгөөр өссөн дүнтэй байна. Улс болон бусад бүсүүдтэй харцуулан авч үзвэл: Улсын хэмжээний аж үйлдвэрийн 0,53%-ийг эзлэж байгаа бөгөөд хангайн бүсээс 39,7 дахин, төвийн бүсээс 31,2 дахин, зүүн бүсээс 4,9 дахин бага байгаа нь баруун бүсийн аж үйлдвэржилтийг нэмэгдүүлж, тэр дундаас жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих нь зайлшгүй чухал болоод байна. 2012 оны эцсийн байдлаарх баруун бүсийн нийт аж үйлдвэрлэгчид аймаг бүрийн эзэлж байгаа хувь хэмжээг авч үзвэл Баян-Өлгий аймаг 3,2% -ийг Говь-Алтай 19,2%-ийг, Завхан аймаг 17,9%-ийг, Увс аймаг 26,6%-ийг, Ховд аймаг 13,1%-ийг тус тус эзэлж байна. 2012 оны байдлаар улсын хэмжээний дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 4,9 хувийг баруун бүс эзлэж байна. Харин баруун бүсийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 4,9 хувийг аж үйлдвэржилт эзлэж байгаа нь жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих зайлшгүй болохын бататгаж байна.

2.2 Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн зээлийн бодлогоор дэмжих нь

Жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгчдийг дэмжиж буй байгуулагууд (аймгуудаар)

Улсын нийт иргэд, жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгч аж ахуйн нэгжид олгосон зээл

Хүснэгт-1 /мянган төгрөгөөр/

Зээл	2012 II улирал	Зээлдэгчдийн тоо	2013 II улирал	Зээлдэгчдийн тоо	Зээлийн өсөлтийн хувь	Зээлдэгчийн өсөлтийн хувь
1. Иргэдийн зээл	2,756,420,829.00	608,357.00	3,783,137,698.70	664,853.00	37.2	9.29
1.1. Ипотекийн зээл	802,764,944.40	29,081.00	1,108,872,977.60	33,622.00	38.1	15.62
1.2. Жижиг, дунд үйлдвэрийн зээл	635,227,363.70	57,106.00	760,174,361.70	50,069.00	19.7	-12.32
1.3. Хэрэглээний зээл	179,027,582.80	105,657.00	194,379,270.60	96,081.00	8.6	-9.06
1.4. Цалингийн зээл	629,012,975.60	172,408.00	1,019,374,846.20	218,194.00	62.1	26.56
1.5. Тэтгэврийн зээл	141,549,084.10	145,858.00	243,293,536.80	160,715.00	71.9	10.19
1.6. Бусад	368,838,878.40	98,247.00	457,042,705.70	106,172.00	23.9	8.07
2. Жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгч ААН-д олгосон зээл	549,853,164.70	3,528.00	777,597,572.70	3,676.00	41.4	4.20

Эх сурвалж: Mongolbank.mn

Өмнөх онтой харьцуулахад иргэдийн зээлийн хэмжээ өссөн боловч жижиг дунд үйлдвэр эрхлэгч иргэдийн тоо буурсан харин Жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгч ААН-д олгосон зээлийн хэмжээ болон зээлдэгчдийн тоо бага зэрэг өсөлттэй байна.

Хамгийн олон салбартай орон нутагт үйл ажиллагаа явуулж буй банкуудын санал болгож буй бизнесийн зээл

Хүснэгт-2

Дд	Зээлийн төрөл	Банк	ХААН банк	Төрийн банк	ХАС банк	Дүн
1	<u>Хөрөнгө оруулалтын зээл</u>		+	+	-	2
2	<u>Бизнесийн зээл</u>		+	+	-	2
3	<u>Бизнесийн зээлийн шугам</u>		+	+	-	2
4	<u>Санхүүгийн түрээсийн зээл</u>		+	-	-	1
5	<u>Импортын зээл</u>		+	-	-	1
6	<u>Хөдөө аж ахуйн зээл</u>		+	-	-	1
7	<u>Төслийн зээл</u>		+	-	+	2
8	<u>Гэрээ барьцаалсан бизнесийн зээл</u>		-	+	-	1

9	<u>Бизнесийн эргэлтийн хөрөнгийн зээл</u>	-	+	-	1
10	<u>Хөдөөгийн агробизнесийг дэмжих хөтөлбөрийн зээл</u>	-	+	-	1
11	<u>Богино болон дунд хугацаатай зээл</u>	-	-	+	1
12	<u>Урт хугацаатай зээл</u>	-	-	+	1
13	<u>Барилгын зээл</u>	-	-	+	1
14	<u>Уулуурхайн зээл</u>	-	-	+	1
15	<u>Эко бизнесийн зээл</u>	-	-	+	1
16	<u>Дүн</u>	7	6	6	19

Салбар банкууд нь иргэдийн болон бизнесийн зээлүүдийг санал болгож байгаа хэдий ч банк болгон хэрэглээний буй худалаа үйлчилгээний зориулалттай зээлийг олгох сонирхолтой харин бизнес, үйлдвэрлэлийн зээлийг олгох сонирхолгүй нь харагдаж байна.

Бизнесийн зээл

Хүснэгт-3

Дд	Банк	Зориулалт	Хэмжээ	Хүү		Хугацаа
				₮	\$	
1	Хаан банк	Жижиг дунд бизнес эрхлэгч аж ахуйн нэгжийн бизнесийн эргэлтийн хөрөнгийг санхүүжүүлэх зорилгоор бараа материал худалдан авах болон бизнесийн үйл ажиллагааны ашиг орлогоо нэмэгдүүлэх, бүтээгдэхүүн үйлчилгээний чанараа сайжруулах зориулалтаар олгогдоно.	Зээлийн дээд хэмжээг бизнесийн цар хүрээ, хөрөнгө, санхүүгийн чадвараас хамаарч уян хатан тогтооно.	2.2%-1.5%	1.8%-1.1%	24 сар хүртэл
2	Хадгаламж банк	Бичил бизнесийн эргэлтийн хөрөнгийг санхүүжүүлэхэд зориулан зөвхөн хөдлөх хөрөнгө барьцаалан олгогдох зээл юм. Үл хөдлөх хөрөнгийн барьцаа шаарддаггүй тул бусад зээлийн бүтээгдэхүүнээс онцлогтой	100,000-5,000,000 хүртэл төгрөг	2.3%-1.8%	-	12 хүртэл сар

банк бүр анхлан бизнес эрхлэгчидэд олгохгүй, үйл ажиллагаа явуулж буй бизнес эрхлэгчдэд маш богино хугацаатай өндөр хүүтэй зээл санал болгож байна.

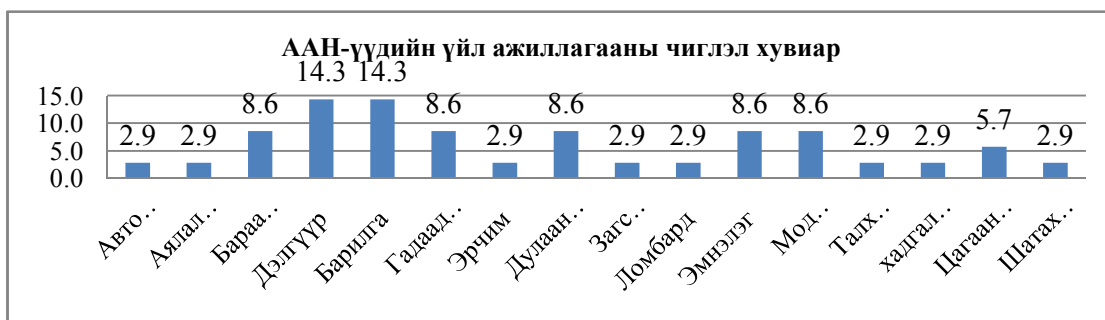
Завхан аймгийн зээлдэгч аж ахуй нэгжүүдийн зээл авах боломжинд хийсэн шинжилгээ

Нийт судалгаанд оролцсон 568 ААН-с хамгийн Завхан аймагт мал эмнэлгийн үйлчилгээ-9,68% , газар тариалангын үйл ажиллагаа- 6,51%, хүнс барааны дэлгүүр, Анхан шатны боловсрол олгох үйл ажиллагаа тус бүр 5,63%, хадгаламж зээлийн үйл ажиллагаа 5,46%-г эзэлж байна.

Судалгаанд хамрагдсан аж ахуйн үйл ажиллагааны чиглэл

Судалгаандаа зээлтэй аж ахуйн тайлан баланс, үйл ажиллагааны чиглэлд нь судалгаа хийхэд дараах үр дүн гарч байна.

График:1

Эх сурвалж: аймгийн статистикийн эмхэтгэл

Дээрх судалгаанаас харахад банк санүүгийн байгууллагаас дэлгүүр, барилгын салбар харьцангуй зээл авдаг мөн эмнэлэг, дулаан үйлдвэрлэл, бараа үйлдвэрлэл, эмнэлэг, гадаад дотоод худалдаа, мод үржүүлэх үйлдвэрлэл, цагаан архи үйлдвэрлэл зэрэг нь зээл авдаг нь харагдаж байна.

Үнэлгээ=3,5*(Ашгаар хүү төлөх харьцаа) + 10,0 х(Түргэн хөрвөх чадварын харьцаа)-25,0*(Өрийн харьцаа)+1,3*(Бизнес эрхэлж байгаа хугацаа)

Энэ үзүүлэлт 40-өөс бага гарвал зээл авах боломжгүй, 40-50 бол зээлийн дундаж рисктэй, 50-аас дээш тохиолдолд зээл авах таатай нөхцөл байгааг тус тус харуулдаг [7]

Аж ахуй нэгжийн зээлжих чадварын үнэлгээ /энхний 10 ААН/Хувиар

Хүснэгт:4

д.д	ААН нэр	ашигаар хүү төлөх чадвар	Түргэн хөрвөх хөрөнгийн харьцаа	өрийн харьцаа	ажилласан жил	үнэлгээ
1	САНМИН	3,56	7,60	0,00	6	96,2
2	Нутгийн үйлсХХК	2,13	5,78	0,54	4	57,0
3	Жавхланта тур	4,93	2,94	0,12	6	51,4
4	Дооно -ойгон	10,10	0,76	0,16	4	44,2
5	Арбет ХХК	8,04	0,40	0,28	14	43,5
6	Эрчим хүч	3,22	2,96	0,28	7	42,9
7	Нутаг элч ХХК	1,07	3,18	0,03	6	42,8
8	Тэсийн гол	1,44	3,38	0,24	6	40,6
9	Батдэлгэр ХХК	11,80	0,04	0,36	6	40,5
10	Алтан харш	1,11	2,46	0,06	6	34,7

Эх сурвалж: аж ахуй нэгжүүдийн тайлан

Дээрх судалгаанаас харахад орон нутгийн аж ахуй нэгжүүдийн хувьд зээлжих чадвар нь сул байна. Энэ нь хөдөө орон нутгийн аж ахуйн санхүүгийн чадвар сул бараа бүтээгдэхүүний борлуулалт муу.

2.3 Жижиг дунд үйлдвэрлэл нь бүс нутгийн эдийн засагт нөлөөлөх нөлөөлөл

Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх нь бага буурай, хөгжилтэй болон хөгжиж байгаа орнуудын хувьд эдийн засгийн өсөлтийг эрчимжүүлэх, ажилгүйдлийг, ядуурлыг бууруулахад ашигладаг стратегийн арга хэрэгсэл. Улс орны орлогын түвшнээс хамааран жижиг, дунд үйлдвэр, албан бус секторын эдийн засагт гүйцэтгэж буй үүрэг, ач холбогдол нилээд ялгаатай байна.

Нэг хүнд оногдох орлого өндөртэй улс орнуудын дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 60 гаруй хувь, ажил эрхлэлтийн 50 орчим хувийг жижиг, дунд үйлдвэр бий болгодог бол орлогын хэмжээ бага улс орнуудын дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 50 гаруй хувь, ажил эрхлэлтийн 50 орчим хувийг албан бус сектор бий болгодог байна. Албан бус секторын ач холбогдол эдийн засгийн хөгжлийг дагаад буурах хандлагатай, албан ёсны бүртгэлтэй жижиг, дунд үйлдвэрийн ач холбогдол өсөх хандлагатай байна.

Харин манай орны хувьд жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх чиглэлээр төсөвт сүүлийн үед ихээхэн хөрөнгө тусгаж тэдгээрийг санхүүжүүлж байна. Тухайлбал сумын хөгжлийн санд сум бүрт 50 сая төгрөг байршуулж түүгээр хөдөө орон нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа жижиг дунд үйлдвэрийг санхүүжүүлж байна. Зээлийн чанар 98%-тай байгаа бөгөөд ихэнх нь аж ахуйн нэгжүүд дахин санхүүжилт авахын тулд ихээхэн анхаарч байгаа юм. Энэхүү санхүүжилт нь арилжааны банкаар дамжин байршиж байгаа бөгөөд үр ашиг нь төдийлөн харагдахуйц байж чадахгүй байна

Жижиг дунд үйлдвэр нь зах зээлийн нөхцөлд өрсөлдөөнийг бий болгож, эдийн засгийн өсөлтийг хурдасгахад гол үүрэг гүйцэтгэдэг. Өрсөлдөөний явцад том үйлдвэрүүд болон өсөж дэвжих, дэлхийн зах зээл дээр өрсөлдөх чадвартай үйлдвэр болон өргөжих үндэс суурь болдог учраас жижиг дунд үйлдвэр нь эдийн засагт ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг.

Жижиг үйлдвэр, үйлчилгээ нь улс орны нийгэм эдийн засгийн бүтцийг сайжруулж, дунд болон том үйлдвэрүүдийн үйл ажиллагааг нөхөх чадвартай, бага хэмжээний хөрөнгө оруулалтаар үүсгэн байгуулагддаг, зах зээлийн эрэлт хэрэгцээг соргогоор мэдэрч, үйл ажиллагааны чиглэлээ өөрчилж уян хатан ажиллах чадвартай, ажлын байр шинээр бий болгож хөдөлмөр эрхлэлтийг дээшлүүлэхэд чухал түлхэц болдог.

Жижиг дунд үйлдвэрүүд нь улс орны олон тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэхэд тухайлбал хүн амын өргөн хэрэглээний барааны үйлдвэрлэлтийг нэмэгдүүлэх, аймаг сумын төвийг хөгжүүлэх, хөдөлмөр эрхлэлтийг сайжруулах, дэд бүтцийг хөгжүүлэх, шинэ бүтээгдэхүүн ажил үйлчилгээ бий болгоход ихээхэн үүрэгтэй байдаг.

Жижиг үйлдвэрлэл нь зах зээлийн тухайн байдал, өөрчлөлт зэргийг шуурхай мэдэрч, ингэснээрээ эдийн засгийн зайлшгүй уян хатан байдлыг бий болгодог. Жижиг компаниуд нь хэрэглэгчдийн эрэлт хэрэгцээг хурдан мэдэрч энэ үндсэн дээр хэрэглэгчдийн зах зээлийн тэнцвэрт байдлыг хангах чадвартай байдаг.

Жижиг бизнесийн хөгжил нь олон чухал давуу талуудтай:

- Эдийн засгийн идэвхитэй хүн амын хэсэг өссөнөөр иргэдийн орлого нэмэгдэж, нийгмийн янз бүрийн хэсгүүдэд олгодог тэтгэлэг тэтгэвэр нэмэгдэнэ.
- Жижиг бизнес нь цаашид өргөжин томоохон бизнесийн үйл ажиллагаа явуулах үндэс суурь нь болж өгдөг.
- Бага хөрөнгө зардлаар нэн ялангуяа үйлчилгээний салбарт шинэ ажлын байр бий болдог.
- Улсын сектороос /салбараас/ чөлөөлөгдсөн түүнчлэн хүн амын нийгмийн эмзэг хэсгийнхэн, залуучууд, эмэгтэйчүүдийн хөдөлмөр эрхлэлт нэмэгддэг.
- Тодорхой мэргэжлийн ажилчдыг сургах замаар ажилчид ажлын байрандаа мэргэжил дээшлүүлдэг.
- Шинэ технологи болон технологийн зохион байгуулалтыг нэвтрүүлэх явдал эрчимждэг.
- Жижиг бизнесийг нэвтрүүлснээр зөвхөн том компаниуд төдийгүй орчин үеийн үйлдвэрлэлийн оюунжсан салбарууд хүртэл өргөждөг.
- Үйлдвэрлэгчдийн монополийг устгаж өрсөлдөөний орчинг бүрдүүлдэг.
- Эдийн засгийн төрөл бүрийн секторуудын хоорондын уялдаа холбоог нэмэгдүүлдэг

Иймээс жижиг дунд үйлдвэрлэл нь орон нутгийн хөгжилд ихээхэн түлхэц өгөх хөшүүрэг болох юм.

Үүний тулд баруун бүсийн хөгжилд жижиг дунд үйлдвэрлэлийн гүйцэтгэх үүрэг чухал юм гэж үзэн ямар салбарт жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих, тулгарч буй бэрхшээл юу болох, даван гарах арга зам хэрхэн байгаа зэргийг тодорхойлж санал болгож байна.

Орон нутаг дахь аж ахуй нэгжүүдийн хувьд санхүүгийн эх үүсвэр харьцангуй дутмаг байдаг. Энэ эх үүсвэрээ банкны салбараас зээлж бүрдүүлдэг. Өнөөг хүртэл арилжааны банкууд жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд зориулан тусгайлсан бүтээгдэхүүн гаргаагүй байгаа бөгөөд орон нутаг дахь банкуудын зээлийн нөхцөл нь хот сууринтай ижил байгаа нь жижиг дунд бизнес явуулахад бэрхшээл учруулж байна.

Орон нутаг дахь салбар банкууд нь худалдаа, үйлчилгээний салбарт зээл их олгож байна. Энэ нь бараа бүтээгдэхүүнийг дамжуулан зарах, үнийн хөөрөгдөл болох хэрэгсэл болж байна. Жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгчид банкнаас зээл авч чадахгүй байгаа гол шалтгаан нь барьцаа байхгүй байгаатай холбоотой гэдэг нь хийгдсэн судалгаануудаас харагдаж байна.

Орон нутгийн жижиг дунд үйлдвэр эрхлэгчдэд учирч буй бэрхшээлүүд:

- Орон нутгийн зах зээлийн багтаамж бага, хүн амын худалдан авах чадвар сул байдал
- Эрчим хүчний үнэ өндөр, төвийн нэгдсэн сүлжээнд холбогдоогүйгээс эрчим хүчний үнэ хот, суурин газрынхаас өндөр байдал
- Зам, тээвэр сул хөгжснөөс орон нутгийн үйлдвэрүүд төвлөрсөн зах зээлд бүтээгдэхүүнээ нийлүүлэх боломж хомс байдал
- Холбоо эрчимтэй хөгжиж, техник, технологийн дэвшил гарч байгаа боловч мэдээлэл хангамжийн нэгдсэн тогтолцоо хараахан бүрдэж чадаагүй байдал
- Зээлийн хүү өндөр, хугацаа богино, санхүү, зээлийн үйлчилгээ, хөрөнгө оруулалтын хүрээ хязгаарлагдмал байдал
- Аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаа тогтворжоогүй, бие даах чадвар сул
- Үйлдвэр, аж ахуйн нэгжүүдийн менежментийн түвшин зах зээлийн шаардлагад нийцэхгүй байна гэсэн судлаачдын тооцоолсон бэрхшээлээс гадна

Жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн төслийг шалгаруулж банкны зээлд хамруулдаг комиссын гишүүд дараах байдлаар жижиг дунд үйлдвэрлэгчдэд тулгарч буй бэрхшээлийг тодорхойлсон байна. . [8]

Бизнес эрхлэгчдийн дутагдал

- Төсөл шаардлага хангадаггүй
- Тооцоо судалгаагаа дутуу хийдэг
- Зах зээл болон тоног төхөөрөмж, технологи судалдаггүй
- Бизнесийн төлөвлөгөөгөө өөрсдөө ойлгоогүй байх
- Давхар зээлтэй, бизнесийн туршлагагүй
- Баримт бичгийн бүрдүүлэлт дутуу байх

- Татварын ачаалал

Арилжааны банкны дутагдал

- Бизнес эрхлэгчдээс хэт их материал шаарддаг
- Барьцаа хөрөнгийг зах зээлийн үнэлгээнээс доогуур үнэлдэг
- Жижиг зээл судлах сонирхол бага болсон /2011 оноос хойш/
- Үл хөдлөх хөрөнгө, барьцааг хэт шүтсэн сэтгэлгээтэй
- Ирээдүйд орох орлого болон шинэ бизнесийг ойлгодоггүй

Төрийн байгууллагын дутагдал

- Үйлчилгээний шат дамжлага их үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэл, гааль, татвар гэх мэт
- Хэрэгжүүлэгч байгууллагын эрх үүрэг нь хязгаарлагдмал
- Аудит, мэргэжлийн хяналт, цагдаа, орон нутаг агентлагаас давхардсан хяналт шалгалт хийдэг

Иймд бүтээгдэхүүн үйлчилгээ бий болгож буй салбарыг дэмжих бодлого баримтлах оновчтой гарц юм. Иймд банкууд нь орон нутгийн онцлог тохирсон зээлийн бодлого (хот, орон нутгийн зээлийн хүү, барьцаа, хэмжээ хугацааг ялгавартай тогтоох) барьж Баруун бүсийн хэмжээнд Мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд боловсруулах жижиг дунд, үйлдвэр, Газар тариаланг дэмжсэн зээл олголтгоо нэмэгдүүлсэнээр орон нутгийн хөгжилд хувь нэмэр оруулж нийгэмд гүйцэтгэх үүргээ өсгөх боломж байна. Тухайлбал: Цаашид судлаач эрдэмтдийн хийсэн судлагаанд үндэслэн техник эдийн засгийн нөхцлийг тооцоолон гаргасан дараах чиглэлээр буюу байгалийн нөөц, мал аж ахуйн гаралтай түүхий эдэд суурилсан жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжиж хөгжүүлэх нь баруун бүсийн эдийн засагт таатай уур амьсгалын бий болгоно гэж үзэж байна.

1. Жимс, жимсгэнэ боловсруулах үйлдвэрлэлийг бий болгох /чацаргана,аньс,үхрийн нүд, төмс хүнсний ногоо / [9]
2. Мах үйлдвэрлэл нь хүн амын хүнсний хэрэглээ, боловсруулах үйлдвэрлэлийн болон үйлчилгээний салбарын түүхий эдийн хэрэгцээг хангахад чиглэгдэнэ. [10]
3. 30 тонны хүчин чадалтай хуурай сүүний /хуурай сүүг тослогтой, тослоггүй, цөцгийн тос, аарц / 4.2 сая долларын өртөгтэй 9.5 жилд өртөгтөө бүрэн нөхөх 40 хүний байнгын ажлын байртай үйлдвэрлэлийг байгуулах [11]
4. Түүхий эдийн нөөцөд тулгуурласан үйлдвэрлэлийг бүсчлэн байгуулах хэрэгтэй юм.

Цаашид баримтлах бодлогын чиглэл

- Зээлийг тодорхой бодлогоор тэргүүлэх чиглэлд олгох;
- ЖДҮ-ийн зах зээлийг хамгаалах, импорт хязгаарлах бодлого баримтлах;
- Борлуулалтын сүлжээ бий болгох;
- Өндөр болон тэргүүний технологи нутагшуулах
- Импорт орлох бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг чадавхижуулах

Ингэж чадсанаар Жижиг дунд үйлдвэрлэл нь хөгжлийн гарц буюу түлхүүр нь байж чадна

НОМ ЗҮЙ

1. МУ-ын Засгийн газрын “ Жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих хөтөлбөр” 2005-2010 он
2. МУ-ын “ Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн тухай” хуулийн 8.1 заалт
3. “Жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих” хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн хяналт шинжилгээ үнэлгээний тайлан. УБ.,2008. 1-2 х
4. Ц.Оюунчулуун. Жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн улсын зөвлөгөөний илтгэлээс. УБ.,2012
5. Ц.Оюунчулуун. Жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн улсын зөвлөгөөний илтгэлээс. УБ.,2012
6. www.google.mn
7. Л.Жаргал, Ж. Бат-Өлзий. **Санхүүгийн менежмент**. III хэвлэл. УБ., 2000. – 322 х.
8. Хөдөлмөрийн яамны мэдээлэл
9. Г.Пүрэвсүрэн. Бүс нутгийн хөгжлийг хөрөнгө оруулалтаар дэмжих нь. Ph.D хамгаалсан нэг сэдэвт бүтээл, 2012, -128х
10. М.Эрдэнэчимэг. Баруун бүсийн мах махан бүтээгдэхүүний экспортыг нэмэгдүүлэх арга зам. Ph.D хамгаалсан нэг сэдэвт бүтээл. УБ., 2011. – 50 х
11. Н.Батнасан. Сүүний үйлдвэрлэлийг байгуулах техник эдийн засгийн үндэслэл судалгааны ажил

BRIEF SUMMARY OF DISSERTATION ON THE 'SOCIAL PHILOSOPHICAL ANALYZE OF CONTEMPORARY STATE OF BELIEF OF THE WEST REGION PEOPLE OF MONGOLIA.

Ts.Purevsuren (Ph.D)

Novelty and theoretical significance of the study

This study is to evaluate the philosophical significance from different perspectives among the people, religion, belief and their devotees, negative and positive aspects of their intellectuals in their social life. Most of their religious works are rationalized by the governmental, non governmental and other local organizations so this study reflects upon those areas.

Object of research work: *The research studies is mainly focussing only on the western region of Mongolia. The research title itself describes the objectives.*

During XX century, till ninties the social scientists have studied critically and historically the religious field with a specialized research object. Therefore it is obvious that history of religion and theory must have had taken as an aesthetic view. The study was done by definite sociological method in certain areas such as monistic point of view, religious expression, character and their thinking itself was completely influence by the method. Slowly it led to develop sociology of religion. The history and theory of Buddhism have also occupied an important position in Mongolia during this time. Therefore it has become one important source for the people to introduce buddhist culture even though it was impleted as dogmatism.

In this dissertation philosophy of religion and religious philosophy is mentioned.

The aim of the research work: The aim and focus of this research work is to study how religion has spread throughout the western region of Mongolia. Given the point from social philosophical perspectives by empirical method.

The following aims are implemented:

1. To make sketch map, also do sociological and field study on the religious belief of regional population.
2. Set the spread map and do tradional and non traditional religious record on religious aspect regionally;
3. Assess the political, social and cultural consequence of traditional and nontraditional religion in the region;
4. To express the reason of coexistence of different religions in the region.

The method and methodology of the research work: empirical research methods such as field study, observation and generalization, individualization, comparison, nonhierarchical principle and logical methods are used in this research work.

Novelty of the research work: Following ideas and conclusions are considered to be practically significant:

- The first scientific study to set the spread map and record of religious organizations and present population in western region of Mongolia.
- Paid attention to bring out features and consequence of changes in the religious view of different social groups and communities in the region from the sociological point of view.
- Formulated some evidences of philosophy of religion.

Practical significance and scientific trial of the research work:

I performed the following works in terms of research work:

1. Performer of the 2 projects, Russian Humanitarian Fund and Science and Technological fund of Ministry of Education Culture and Science.

2. Coordinator of the 2 projects funded from Khovd University

3. 6 papers presented for international scientific conferences.

:I have made the following conclusion for the research dissertation.

- there are different monist approaches on philosophy and social thinking of cause or effect of the social change and religious factor. But in this work, I adhered the methodology of social change and religious factor both can be either be cause or effect of each other depend on functional situation.

- There are different types of people living on different region following different religions.

Here types of living formulated as religious being in terms of philosophy.

- In this dissertation it is formulated that 'humankind is religious being'. The first, on the one hand, religion is knowledge, on the another hand it is method of acting, so it becomes general background for change and deterrence upon the life of region and the country. Secondly, religion has influence directly or indirectly to social life especially into cultural life. Third, it is only the religion that carries out the behaviour and actions of its followers or devotees.

Fourthly, people have feelings and capability to accept religion as their foremost without interfering the education and profession.

- I would not say that the formulation of 'humankind is religious being' in terms of main form of existence of life of humankind. Action of humankind is many sided and types of knowledge which express its sides such as scientific, ethical, aesthetical and philosophical sides.

- The concept of religious function express that the religion is the philosophical concept which is most significant action to social life. The concept of 'Function' is used as obligation or duty. Religion is the most significant action to social life.

Religion is dogm and function to solve the problem of this material world and other world.

- There are both positive and negative definitions for the religion. Some of them rejects religion and some are exalted. Actually, defining elements which are acceptable for any religious person is important to overcome extreme view. I followed this definition based on such methodology that is called as synthetic and integral definition. From this point of view, I defined that 'the religion is the complex of the theory and belief that expresses the supernatural power as saviour of population and people of the region.

- This article has considered the classification of religious knowledge based on various evidences. First of all, religious knowledge divided into ordinary knowledge and theoretical knowledge based on how it concern with devotees. Ordinary religious knowledge is individual spontaneous knowledge from the micro world. But the theoretical knowledge is gradual knowledge learned from training.

I have considered following classification of theoretical knowledge of religion in this research work. It classifies as religious studies, philosophy of religion, religious philosophy and theology".

- There is rapid change happening within the religious relation and belief of people in the different regions of Mongolia. I conclude that the it is the result of functional relation of social change and influence of religion based on empirical research works.

- From the empirical research work on the western region, governmental and nongovernmental organizations need to rationalize policy on religion, its institutions and to engrain democratic principle to devotees. Here: apart from traditional religion, new religion and its institutions established at the region, devotees become young, educated and free to choose religion; pragmatic, utilitarian and such features might be risky for people with different religion.

Thus, concerning governmental and nongovernmental organizations they must take into account that devotees should be tolerant with different views, doctrines and accept coexistence, respect others right as their rights in the relational culture.

- Christian and islamic religion has already formed and started functioning with various religious training and social service. Also buddhists cooperate with local governmental and nongovernmental organizations while training and serving to society and searching new cooperative ways. Religious organizations must have some obligations to serve particular communities in the society and educate adolescents.

- to make a legal situation not to give privilege to any religious organizations and not to make competition between religions, non discrimination to belief or disbelief of religion and follow principle of tolerance and respectness for people.

ХОВД АЙМГИЙН ХҮН АМЫН ҮНДЭС УГСАА, ШАШИН ШҮТЛЭГИЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛ*

(ХҮН АМ ОРОН СУУЦНЫ 2010 ОНЫ УЛСЫН ТООЛЛОГЫН НЭГДСЭН ДҮНД ХИЙСЭН ШИНЖИЛГЭЭ)

Дунд шавь Ц.Пүрэвсүрэн
Доктор (Ph.D), ХИС, НХУС, НУ-ны тэнхимийн эрхлэгч
puujee75mn@yahoo.com

Товч утга. Энэхүү өгүүлэлд 2010 оны хүн амын улсын тооллогын үр дүнг ашиглан хүн амын үндэс угсаа, шашин шүтлэгийн төлөв байдалд дүн шинжилгээ хийхийг зорьсон болно.

Түлхүүр үг: Ховд аймаг, буддын шашин, христосын шашин, ислам шашин, эрэгтэй, эмэгтэй, ахмад, залуучууд, олон үндэстэн ястан, үндэс угсаа.

Ховд аймгийн хүн амын тоо 2010 оны 11 дүгээр сарын 10-ны байдлаар 76869 байна. Аймгийн хүн амын 51,1 хувь эрэгтэйчүүд, 49,9 хувь нь эмэгтэйчүүд байгаа болно. Хүн амын тоо 2000 оны тооллогоор 86,8 мянга байв. Хүн амын тоо 2000-2010 оны хоорондох 11 жил орчмын хугацаанд 10,0 мянга орчим хүнээр буурч, 1989 оны тооллогын үеийнхтэй ойролцоо байв. Дээрх хүн амын бууралтад нөлөөлсөн хүчин зүйл нь гадагшаа чиглэсэн шилжих хөдөлгөөнтэй холбоотой. 1990-ээд оноос эхлэлтэй Улаанбаатар болон төв рүү чиглэсэн шилжих хөдөлгөөн нь өнөө хэр үргэлжилсээр байгаа нь төвөөс алслагдмал байдал, улс төр, нийгэм, эдийн засгийн хөгжилтэй шууд хамааралтай.

Хүн ам орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын нэгдсэн дүнгээр хүн амын 99,7 хувь нь Монгол Улсын харьяат, 0,3 хувь нь гадаадын харьяат иргэд байна. Аль нэг улсын харьяалалгүй нэг иргэн байна. Гадаадын харьяат иргэдийн дотор БНХАУ-ын иргэн нийт гадаадын харьяат иргэдийн 79,0 хувийг, ОХУ-ын

*Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн хороо. Хүн ам орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын нэгдсэн дүн (Ховд аймаг) УБ.,2012.

иргэл 9,0 хувийг, БНСУ-ын иргэд 3,0 хувийг, АНУ-ын иргэд 2,0 хувийг эзэлж байгаа нь бусад орнуудынхаас олон байгаа юм. Гадаадын иргэн харьяат Жаргалант суманд 34, Булган суманд 141, Цэцэг суманд 11 оршин амьдардаг. Тэд боловсролын төвшин нь дээд болон бүрэн дунд боловсролтой хүмүүс байна.

Тус аймагт Монгол Улсын харьяат иргэдийн дотор Захчингууд 26,1 хувь, Халхчууд 25,7 хувь, Казахууд 11,9 хувь, Торгуудууд 8,2 хувь, Урианхайчууд 8,2 хувь, Дөрвөдүүд 6,8 хувь, Өөлдүүд 6,5 хувь, Мянгадууд 4,9 хувь тус тус эзэлж байна. Дөрвөд, Урианхай, Захчин, Торгууд угсааны эзлэх хувийн жин өмнөх тооллогынхоос (1989 он) өсч, Халх, Өөлдүүдийнх буурчээ. Буриад, Барга, Харчин, Хотгойд, Элжигэн, Цаатан, Халимаг, Хамнигангууд сүүлийн 10 жилд тус аймагт шилжин суурьшжээ.

Байршилын хувьд Жаргалант сумын тухайд бүх үндэс угсаатнууд оршин амьдрахын зэрэгцээ Халхчууд Дарви, Цэцэг, Чандмань сумдад, Захчингууд Алтай, Зэрэг, Манхан, Уенч сумдад, Казахууд Ховд, Булган сумдад, Урианхайчууд Дууг, Мөнххайрхан сумдад, Торгуудууд Булган сумдад, Өөлдүүд Эрдэнэбүрэн суманд, Мянгадууд Мянгад сумдад голлон оршин сууж байна. Энэ нь тухайн нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны байдалд тухайн үндэс угсааны ард түмний суурьшиж, идээшин амьдарч ирсэн анхны тархацад төдий л өөрчлөлт ороогүй дүр зураг харагдаж байна.

Цаатан, Сартуул, Халимаг, Хошууд, Баяд, Хотгойдууд голдуу аймгийн төвд, Чантуучууд Ховд, Буянт суманд, Тувачууд Жаргалант, Буянт сумдад голдуу амьдарч байна.

Хүн амын үндэс угсааны байдал нь зарим үндэс угсаатны хувьд шашин шүтлэгт нь зонхилох нөлөөтэй байдаг тул дээр уг асуудлыг авч үзсэн болно. Нөгөө талаар тус аймаг нь үндэс угсааны хувьд Монгол Улсын хамгийн олон үндэстэн угсаатан оршин амьдардагийн хувьд нэлээд онцлогтой болно.

Шашин шүтлэгийн талаар өмнөх хүн амын тооллогууд асууж байгаагүй. Харин хүн ам орон сууцны энэ удаагийн тооллогоор “Та шашин шүтдэг үү, шүтдэг бол ямар шашин шүтдэг вэ?” гэсэн асуултыг 15, түүнээс дээш насны хүн амаас асуусан нь тооллогын нэг онцлог байлаа.

Ховд аймагт өнөөдрийн байдлаар буддын 10, ислам шашны 6, христосын болон шинэ шашны хөдөлгөөн 5 сүм хийд үйл ажиллагаа явуулж байна⁸². 1990-ээд он гарснаар шашин шүтлэг нээлттэй болсон нь хуучин шашин шүтлэгийн хэв маягууд сэргэх, гадны шашнуудын нэвтрэн орж ирэх бололцоог бүрдүүлсэн. Аливаа нийгэмд хэт замбараагүй олон шашны урсгалууд хяналтгүй оршин байх нь цаанаа олон аюул дагуулж явдаг. Монголд өнөөдөр зөвшөөрөлтэй, зөвшөөрөлгүй үйл ажиллагаа явуулдаг шашны байгууллага аймаг, орон нутагт олноороо байх болсон. Үүнд аль ч шатны байгууллага ердөө анхаарахгүй байна. Эдгээр нөхцөл байдал иргэдийн шашин шүтлэгт тодорхой хэмжээгээр нөлөөлж байгаа нь энэ удаагийн судалгааны үр дүнгээс харагдах болсон.

Арван тав, түүнээс дээш насны нийт хүний 50,6 хувь нь ямар нэгэн шашин шүтдэггүй иргэд, 49,4 хувь нь буюу 24,7 мянган хүн шашинтан байгаагийн 37,1 хувь нь Буддын шашинтан байна.

Шашинтангуудын дотор эмэгтэйчүүд, эрэгтэйчүүдээс 6,4 хувиар илүү байгаагийн шашинтан эмэгтэйчүүдийн 39,7 хувь нь Будда, 2,3 хувь нь Христосын шашинтан байна.

Шашны төрөл	Бүгд	Эрэгтэй	Эмэгтэй
Бүгд	100,0	100,0	100,0
Шүтдэггүй	50,6	53,8	47,4
Шүтдэг	49,4	46,2	52,6
Будда	37,1	34,4	39,7
Христос	1,8	1,2	2,3
Ислам	8,8	8,9	8,8
Бөө	0,8	0,9	0,8
Бусад	0,9	0,8	1,0

Шашинтангуудын 8,8 хувь нь Исламын шашинтан байгаа нь тус аймагт Казахууд олноор суурьшдагтай холбоотой. Казахуудын дотор ислам шашин нь үндэстний шашин шүтлэг болох хувьдаа голлох байр сууриа өнөө хэр хадгалсаар байгаа болно. Харин монголчуудын тухайд будда хийгээд бусад шашныг шүтэх явдал түгээмэл болж байна.

Шашинтангууд нас ахих тусам уламжлалт Будда шашин илүү шүтэж байна. Тухайлбал, 15-19 насныхны 65,3, 50-59 насныхан 80,2, 60-69 насныхан 78,6, 70 түүнээс дээш насны 80,4 хувь нь Буддын шашинтан байна. Нөгөө талаар Христосын шашинтан нас ахих тусам буурч, харин залуучууд илүү шүтэж байна. Тухайлбал, 15-19 насны нийт хүний 7,6 хувь, 29-59 насныхны 2,0-оос дээш хувь нь Христосын шашинтан байна.

Эцэст нь дүгнэж үзэхэд Ховд аймгийн нутагт оршин суугаа хүн амын дотор Захчингууд 26,1 хувь, Халхчууд 25,7 хувь, Казахууд 11,9 хувь, Торгуудууд 8,2 хувь, Урианхайчууд 8,2 хувь, Дөрвөдүүд 6,8 хувь, Өөлдүүд 6,5 хувь, Мянгадууд 4,9 хувь тус тус эзэлж байна. Буриад, Барга, Харчин, Хотгойд, Элжигэн, Цаатан, Халимаг, Хамнигангууд сүүлийн 10 жилд тус аймагт шилжин суурьшжээ.

⁸²ХИС, НХУС-ийн НУТЭнхимийн номын сан. Иргэдийн шашин шүтлэгийн байдал, төлөв хандлага (Ховд, Увс, Баян-Өлгий аймаг). ХИС-ийн дотоод эх үүсвэрээс санхүүжих төслийн тайлан. Ховд.,2012.

Аймгийн хүн амын нас ахих тутам Будда шашин илүү шүтэж байна. Тухайлбал, 15-19 насныхан 75,0 хувь, 50-59 насныхан 80,2 хувь, 60-69 насныхан 78,6 хувь, 70 түүнээс дээш насныхан 80,3 хувь нь Буддын шашинтан байна. Казахууд олноор суурьшдагтай холбоотойгоор хүн амын 17,9 хувь нь Ислам шашинтан байна.

RESUME

Энэ өгүүлэлд Ховд аймгийн хүн амын үндэс угсаа, шашин шүтлэгийн асуудлыг Хүн ам орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын үр дүнг ашиглан авч үзсэн болно. Ховд аймгийн Монгол Улсын хувьд хамгийн олон үндэстэн ястан оршин амьдардагийн зэрэгцээ, ойрадууд болон казахууд олноор амьдардаг нь шашин шүтлэгийн өвөрмөц нөхцөл байдлыг бий болгодог.

НОМ ЗҮЙ

1. Очир А. Монголын ойрадуудын түүхийн товч. УБ.,1993. тал.43.
2. Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн хороо . Хүн ам орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын нэгдсэн дүн (Ховд аймаг) УБ.,2012.
3. Курныкин О.Ю. Исламский фактор в Казахстане: исторический опыт и современные реалии // Россия – Центральная Азия: проблемы миграции и безопасности. Барнаул, 2002. с.109-117 Цэдэндамба С. Монгол улс дахь шашны нөхцөл байдал (XX-XXI зууны зааг үе) УБ.,2003 он.
4. Философи шашин судлал сэтгүүл. (Пүрэвсүрэн Ц. Баян-Өлгий аймагт явуулсан сүсэг бишрэлийн судалгааны зарим үр дүнгээс.) УБ.,2011 он. №354, тал 153-159.

УВС АЙМГИЙН ХҮН АМЫН ШАШИН, СҮСЭГ БАБИШРЭЛИЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛД ХИЙСЭН ДҮН ШИНЖИЛГЭЭ

Дундшавь Ц.Пүрэвсүрэн
Доктор (Ph.D), ХИС, НХУС,
НУ-ны тэнхимийн эрхлэгч
puujee75mn@yahoo.com

Монголчуудын эрхэмлэн дээдэлж, шүтэн биширч ирсэн шашин шүтлэгийн үнэт зүйлсийн цөм нь эрт цагт байгаль дэлхий, газар нутгаа хайрлах уламжлалд тулгуурлаж бөө мөргөлийн хийгээд буддын шашны үзэл сэтгэлгээгээр, хожим түүхийн тохиолоор шашингүй үзэл, марксизмаар тодорхойлогдох болсон байна. XX зууны монголын нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийн зам, загвар болж асан социалист нийгмийн үед марксист-ленинист онол номлол, интернационалист үзэл санаа, улсын өмч, хамтач хүмүүжил тэргүүтэн үзэл суртал давамгайлж байсан бол одоо ардчилал, хүний эрх, эрх чөлөө, хувийн өмч, олон ургальч үзэл бүхий ардчилсан нийгэмд дээдэлдэг хөгжлийн замаар явж байна. Энд социалист буюу намч, ардач шинж чанартай, нэг ишт үзлээс үндэсний хийгээд хүн төрөлхтний эрхэмлэж буй үнэт зүйл болох либерал үзэл санааг хүлээн авах, үндэсний үнэт зүйлийг нээлттэй нийгмийн нөхцөлд тохируулж, өрнөдийн нийгмийн үнэт зүйлтэй хослуулах, эсвэл дорны соёлын уламжлалаа сэргээн мандуулах уу г.м. олон ишт үзэл чиг хандлагууд төлөвших шатандаа явж байна. Нийгмийн орчинд бүрэлдэн бий болсон эдгээр хандлага монголчуудын амьдрал үйл ажиллагаа, шашин соёлын орчинд өөрийн нөлөө тусгалаа үзүүлсээр байгаа нь дамжиггүй юм.

Манай оронд улс төрийн ардчилал, эдийн засгийн либеральчлал, оюун сэтгэлгээний олон ургальч үзэл, нийгэм дэх бүлэг, нийтлэгүүдийн ашиг сонирхлын ялгарлын үйл явц идэвхитэй явагдаж байгаа нь нийгэм хүмүүнлэгийн ухааны янз бүрийн салбар тэр дундаа шашин судлалын хүрээнд судалгаа шинжилгээний шинэ арга хэрэгсэл, хандлага хэрэглэхийг зүй ёсоор шаардах боллоо.

Энэ удаа бид ХИС-ийн дотоод эх үүсвэрээс санхүүжүүлдэг төсөлт ажлын хүрээнд “Баруун бүс нутаг дахь шашин шүтлэгийн өнөөгийн төлөв байдал”/Ховд, Баян-Өлгий, Увс аймаг/ дотоод төслийн хүрээнд хээрийн судалгаа хийсэн болно. Судалгааны үр дүнд Увс аймгийн иргэдийн шашин сүсэг бишрэлийн төвшиний талаар явуулсан социологийн судалгааны үр дүнд дүн шинжилгээ хийхийг зорилоо.

Увс аймаг нь Монголын баруун хэсэгт ХанХөхий, Хархираа, Түргэний өндөр уулс, Увс нуурын хотгорын говийг хамран 69585км² нутгийг эзлэн оршино. Увс аймаг нь засаг захиргаа нэгжийн 18 сумтай, дөрвөд, баяд, хотон, халх ястнууд зонхилон амьдардаг, 2010 оны байдлаар хүн амын тоо 73328 байна.

Судалгааны явцад олж авсан үр дүнгээс санал асуулдаг оролцогчдын шашны баримжаалал, тэдний нас, боловсрол, жендерийн болон шашны байгууллагуудын зүгээс нийгмийн хүлээлт, ертөнцийг үзэх үзэл, үнэт зүйлсийн баримжаалал зэрэг асуудалтай холбоотой зарим зүйлийг энэхүү өгүүлэлд хөндлөө. Ингээд нийт хүн ам шашны байдлаараа хэрхэн хуваагдаж байгааг авч үзье.

Нийт асуулгад оролцсон 166 хүний 71,1% (118) нь шүтлэгтэй, 20,5% (34) нь шүтлэггүй, хариулмааргүй байна 8,4% (14 хүн) хэмээн өөрсдийн ертөнцийг үзэх үзлийн байр сууриа илэрхийлсэн

байна. Шүтлэгтэй хүмүүсийн ямар шашинд хамаарагдаж байгаа нь ч сонирхол татаж байна: буддистууд 60,2% (100 хүн), протестантууд 4,2% (7 хүн), бөөгийн шашинтнууд 6,6% (11 хүн), үнэн алдартнууд 1,2% (2 хүн), баптистууд 1,2% (2 хүн), христ 5,4% (9 хүн), шинэ зууныхан 1,2% (2 хүн), бусад 5,4% (9 хүн) нь ямар шашин шүтдэгээ илэрхийлээгүй байна. Асуулгад оролцогчдын шашинлаг байдлын зэрэглэл, хир зэрэг гүн шүтлэгтэй болохыг хөндлөнгийн байдлаар дагаж, үйлддэг шашны зан үйлийг өдөр бүр 7,2% (12), нэлээд идэвхитэй үйлддэг 21,7% (36), хааяа 38,6% (64), бараг хийдэггүй 13,9% (23) гэсэн хариулт өгснөөс үзвэл үндсэндээ 67,5% (112) орчим хувь нь шашны ямар нэг зан үйл үйлддэг, гүн шүтлэгтэй болох нь тодорхой байна. Харин ямар ч зан үйл үйлддэггүй 9,6% (16), хариулахад төвөгтэй байна 9% (15) хариулжээ. Мөн та сүм хийдийн хурал ном, цугларалт, хичээл, нийтийн мөргөл, лам хуврагт очдог уу гэсэн асуултад үргэлж очдог 13,3% (22), үе үе очдог 19,3% (32), хааяа л нэг очдог 30,7% (51), очихсон гэж боддог, гэвч тэр бүр очиж чаддаггүй 12% (20) хэмээн хариулснаас үзвэл судалгаанд оролцогчдын 75,3% (125) нь ямар нэг байдлаар шашин номын газар, сүм хийдээр орж гарч үйлчлүүлдэг нь тодорхой харагдаж байна. Харин огт очдоггүй 15,1% (25), хариулахад төвөгтэй байна 9,6% (16) хариулжээ. Ер нь шашин шүтлэгийн чухал эх сурвалж сүсэг ба бишрэлийн нэг чухал үзүүлэлт нь тухайн байгууллагад харьяалагдаж байгаагаар илэрхийлж буй хэлбэр нь сүм хийд шашны цугларалт хурал номын газраар үйлчлүүлэх явдал байдаг бөгөөд үүнийг ч шашны чиглэлүүд өөр өөрийн арга замаар шийдсэн байдаг. Дээрх асуултаас харахад иргэдийн дунд шашны зан үйлийг үйлдэх явдал түгээмэл тэр дундаа буддын болон протестант шашин шүтэгчдийн хувьд зонхилох байр суурьтай байгааг илтгэнэ.

Нийт асуулгад оролцогчдын жендерийн ялгааны хувьд гэвэл 51,8% (86) нь эмэгтэйчүүд, 80% (48,2) нь эрэгтэйчүүд байв. Шүтлэгтэй хүмүүсийн дундах насны шатлал тодорхой илэрсэн хэлбэртэй, цаашдаа шашны залуужих байдлын хувийг өсгөх чигтэй байна: 16–21 насныхан –24,1% (40), 22–35 насныхан – 31,3% (52), 36–45 насныхан – 24,7% (41), 46–60 ба түүнээс дээш насныхан 19,9% (33) нь уг судалгаанд хамрагдсан болно. Насны бүлгийг шашин шүтдэг, эс шүтдэг гэсэн ялгаагаар нь харьцуулан үзвэл шашин, сүсэг ба бишрэлийн төвшин нь залуужих чиг хандлагатай байхаас гадна уламжлалт бус шашинд хандах хандлага залуучуудын дунд зонхилох шинж чанартай байна.

Манайд шашин сэргэж байгаа болон хүмүүс шашинд хандах болсон шалтгааныг хүмүүс итгэж бишрэх зүйлээ шинээр эрж хайх болсон 16,9% (28), нийгэм хямралтай, хүмүүсийн сэтгэл санаа тайван бус байгаа явдал 24,1% (40), хүмүүс гэмээ ухаарч, ертөнцийн эзний хайр энэрэлийг (бурхан тэнгэр) мэдрэх болсон 6% (10), үндэсний уламжлал, ёс заншил сэргэж байгаа явдал 17,5% (29), ардчилал, эрх чөлөө, олон ургальч үзэл дэлгэрсэн 20,5% (39), шүтэж бишрэх эрх чөлөө хүнд зайлшгүй 12,7% (21) нь хариулсан байна. Хүн амын нэлээд олонхи хувь нь монголын нийгэмд чөлөөт сэтгэлгээний үр хөврөл, түүний оршин байх, илрэх зайлшгүй хэрэгцээг шашны хувьд боломжийн төвшинд ө.х. иргэд хуулиар олгогдож баталгаажсан уламжлалт хийгээд бусад шашныг шүтэх, эс шүтэх эрх чөлөөгөө бүрэн утгаар нь эдэлж, ойлгож, хүртэж байгаа эерэг үзүүлэлт дээрх судалгаанаас харагдаж байгаа боловч нийгмийн хямрал, сэтгэл санааны тайван бус байдалтай нэлээд их хувь нь дээрх шалтгааныг холбон тайлбарлаж байгаа нь анхаармаар асуудал юм.

Харин өнөөдөр манайд олон шашин зэрэгцэн орших болсон нь дараах зүйлсэд ямаар нөлөөлөх вэ гэсэн асуултанд: олон шашин зэрэгцэн орших цаашдаа ямар үр дагавартай бэ? сайн-12,7% (21), муугаар-43,4% (72), мэдлэг соёл боловсролд сайн-28,3% (47), муу-31,9% (53), үндэсний эв нэгдэл тусгаар тогтнолд сайн-14,5% (24), муу-44% (73), гадаад харилцаанд сайн-18,1, муу-28,9% (48), монгол зан заншилд сайн-13,9% (23), муу-56,6% (94), хүмүүсийн харилцан бие биенээ ойлгоход сайн-18,7% (31), муу-43,4% (72) гэсэн хариултуудыг тус өгчээ. Иргэдийн дунд гадны хэт олон шашин дэлгэрэх нь монголчуудын уламжлалт зан заншил, хүмүүс хоорондын харилцаанд муугаар нөлөөлнө гэсэн үзүүлэлтүүд бусад асуултаас өндөр хувьтай байхаас гадна сөрөг хандлагатай хариултууд бусад эерэг сонголтуудаасаа их байгаа нь нийгэм соёлын орчин, иргэдийн ухамсарт тийм ч таатай уур амьсгал бүрдээгүй байгааг илэрхийлэхээс гадна олон шашин эв найртай зэрэгцэн оршиж байгаа мэт боловч соёл ба иргэншлийн хөрс суурь нь тийм бат бөх бус, нийгэм нийтээрээ хүлээн зөвшөөрсөн байдал харагдахгүй байна. Энэ нь уламжлалт бус шашныг хүн амын дунд сурталчлах, дэлгэрүүлэх, түгээх, шүтэн бишрэгчдийн тоогоо нэмэгдүүлэх үйл ажиллагаа нь зонхилж харин нийгэмд эзлэх байр суурь, нийгмийн амьдралд гүйцэтгэх эерэг үүрэг нь ард иргэдэд илт мэдэгдэхүйц шинж чанартай бус байгаа явдал юм. Мөн гадны шашны дэлгэрэлтийн шалтгааныг гадаад орнуудын бодлоготой холбоотой 44% (73), улс төрийн хүчнүүдийн бодлого, үйл ажиллагаатай холбоотой 27,1% (45), дуртай шашнаа шүтэх хүний эрх 57,2% (95), зарим хүмүүсийн хувийн ашиг сонирхол 69,3% (51), мэдэхгүй 20,5% (34) нь хариулснаас үзэхэд өмнө хийсэн дүгнэлтүүдтэй уялдаж байна.

Сүм хийд шашны байгууллагын үйл ажиллагааны чиглэл нь шашин номынхоо үйл хэргийг эрхлэх нь зүйтэй 59% (98), улс төрийн үйл ажиллагаанд идэвхитэй оролцох 12% (20), мэдэхгүй 28,9% (48), УИХ-ын баталсан төр, сүм хийдийн харилцааны тухай хууль нь ямар дууль болсон бэ гэдэгт боломжийн-31,9% (53), өрөөсгөл-7,8% (13), мэдэхгүй-60,2% (100), шашин цаг үеэ дагаад шинэчлэгдэж байх ёстой юу тийм-37,3% (62), үгүй-35% (21,1), мэдэхгүй-28,9% (48), хариулахад бэрхшээлтэй-12,7% (21) нь хэмээн тус тус хариулсан байна. Монголчуудад төр шашныг хослон барих тухай хоёр ёсны үзэл сэтгэлгээ хэдийгээр эртний уламжлалтай боловч шинэ үе маань шашин, төрийн үйл хэрэг тус тусдаа байхыг сайшааж, мөн шашин цаг үеэ дагаад шинэчлэгдэж байхыг хүлээн зөвшөөрсөн байгаа нь магадгүй иргэдийн дунд уламжлалт шашныг зарим талаар шинэчлэгдээсэй гэсэн нийгмийн хүлээлт байж болох юм.

Иргэдийн шашны үнэлэмж баримжааллын хандлагыг судлах нь тэд юуг эрхэмлэн дээдэлдэг, нийгмийн шинэ нөхцөлд хэрхэн дасан зохицож байгаа болон улмаар тэдний эрхэмлэлийн залгамж, шинэчлэгдэн хувьсах чанар нь ямар байгааг тодруулах боломжтой. Иргэдийн шашны үнэлэмж нь нийгэм соёлын орчны ирээдүйн дүр төлөвшлийн үйл явц хэрхэн яаж явагдаж байгааг тодруулахад хэрэгтэй юм. Судалгаандаа бид залуучуудын үнэлэмж баримжааллын хандлагыг эсрэгцсэн хос бодомжуудаар тандахад дараах дүр зураг гарч байна. Үүнд:

а) *Үнэлэмжийн амьдралын утга учрын тогтолцоо*: бидний амьдарч байгаа цаг үе маань чөлөөтэй сэтгэн, өөдлөн дэвжих- 50% (83), хүн бүр дураар дургих-13,9% (23), уруудаж өгсөх-36,1% (60), монгол орон цаашдынхаа хөгжилд үндэсний онцлог, уламжлалаа хадгалах-72,3% (120), зах зээлийг хөгжүүлэх-12,7% (21), мэдэхгүй-15,1% (25), ирээдүйдээ итгэлтэй байдаг-62%, зарим талаар- 31,3%, гундуухан-3,6%, мэдэхгүй-3%, өөрийнхөө хувь заяаны төлөө өөрөө тэмцэх-73,5%, бурхан тэнгэрийн оролцоо-11,4%, төр засаг-12%, бусад-3%

б) *Үнэлэмжийн нийгэмшлийн тогтолцоо*: хэрвээ амьдралд хүний хүссэн бүхэн биелдэг бид шударга төр засаг-60,2%, эрүүл мэнд-56,6%, амьдралын хань-22,3%, мэргэжил-27,1%, олз омог-25,9%, таньд боломжийн хэмжээний мөнгө хуримтлагдсан байвал хувийн бизнест-31,9%, найздаа туслана-36,7%, буяны байгууллагад хандивлана-31,3%, сүүлийн жилүүдэд миний амьдрал их сайжирсан-26,5%, ер нь дээшилсэн-41%, хэвэндээ-25,9%, дордсон-3%

в) *Үнэлэмжийн хүмүүс хоорондын харилцааны тогтолцоо*: хүн угаасаа гэм нүгэлтэй амьтан-34,4%, хүний буруу үйл гэм нүгэл-52,4%, гэм нүгэл гэж үгүй-5,4%, уурлаж бухимдсан үедээ бүдүүлэг үг хэллэг нэг мэдэхэд хэлсэн байдаг-35,5%, заримдаа-28,9%, цээрлэдэг-32,5%, хүнд тус болсны хариуд шан харамж авна-24,1%, өгвөл авна, өгөхгүй бол авахгүй-36,1%, авахгүй-33,7%, өөрийг чинь үг хэлээр доромжилсон үед адилхан хариу барина-17,5%, эвээ олно-35,5%, хэрүүлийг цээрлэдэг тул орхиж явна-47%, настай хүмүүс ингэж ч болохгүй, тэгж ч болохгүй бидний үе тийм биш байсан хэмээвэл сургамж захиасыг нь дагана-66,9%, заримдаа дагана-22,3%, дагахгүй би өөрийнхөөрөө байх өөр цаг үеийн хүн-9,6%

г) *Үнэлэмжийн виталь тогтолцоо*: Таны амьдралдаа эрхэмлэдэг ажил төрөлдөө баримталдаг гол зарчим хууль журмыг баримтлах-51,8%, цаг хугацаа-44,6%, буян үйлдэж бусдад туслах-28,3%, арвич хямгач-28,3%, зорилготой байх-24,7%, нинжин сэтгэл-18,1%, өөрийн эрх чөлөө-12%, худал үл хэлэх-18,1%

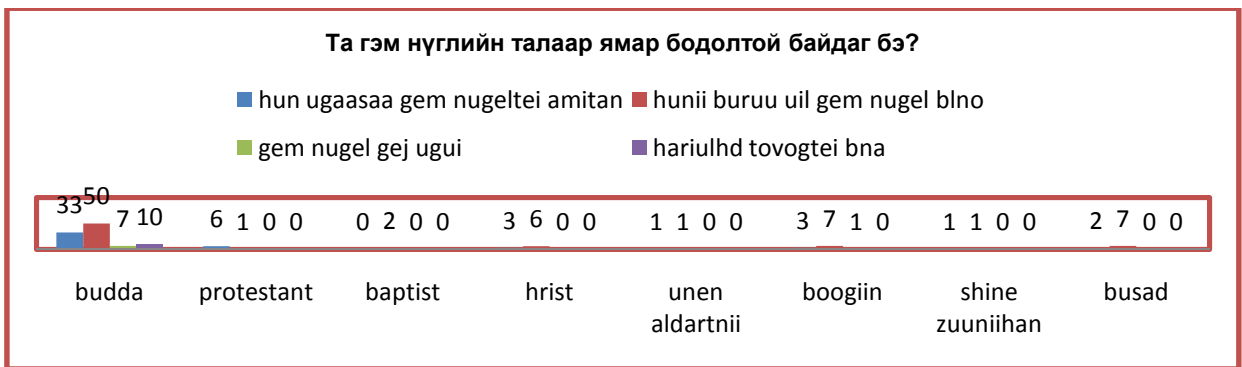
Энд Н.И.Липан тэргүүтэй оросын судлаачдын үнэлэмжийг ангилсан⁸³ ангиллын дагуу амьдралын утга учрын, нийгэмшлийн, хүмүүс хоорондын харилцааны болон виталь тогтолцоогоор иргэдийн шашны үнэлэмжийн дүр төрхийг ялган авч үзлээ. *Амьдралын утга учрын тогтолцоонд* хүний амьдралын утга учир, хүний мөн чанар, эрх чөлөө, чөлөөтэй сэтгэн амьдрах, өөдлөн дэвжих, үндэсний онцлог, уламжлалаа хадгалах, ирээдүйдээ итгэлтэй байх өөрийнхөө хувь заяаны төлөө өөрөө тэмцэх, хүний ахуйн зорилгыг тодорхойлогч үнэлэмжүүд, *нийгэмшлийн тогтолцоонд*-шударга төр засаг, эрүүл мэнд, амьдралын хань, хүссэн мэргэжил, олз омог, найз нөхөддөө туслах, буян үйлдэх г.м. бие хүний төлөвшлийн процессыг тодорхойлогч үнэлэмж, үнэт зүйлс, *харилцан үйлчлэлийн буюу хүмүүс хоорондын харилцааны тогтолцоонд*-хүн хэлээр болон биеэр үйлдэх гэм нүгэлийг тэвчих, хэрүүл тэмцэлээс хол байх, өвөг дээдэс ахмад хүмүүсийн сургаалийг сонсох дээдлэх, сургамж захиасыг нь биелүүлэх, сайн харилцаа, амар тайван, нэр хүнд, эрх мэдэл, харилцан туслах, бие хүмүүсийн болон бүлэг хоорондын харилцаанд чухал зүйлсийн тухай бодол, үнэлэмж, *виталь тогтолцоонд*-хууль журам, цаг хугацааг баримтлах, бусдад туслах, арвич хямгач, зорилготой байх, нинжин сэтгэл, өөрийн эрх чөлөө, худал үл хэлэх, эрүүл мэнд, аюулгүй байдал, тав тух, өдөр тутмын амьдралыг дэмжих, хадгалахад чухал зүйлсийн талаарх үнэлэмжийг тус тус багтааж үзэж байгаа юм.

Шашин нь олон талт, нарийн нийлмэл үзэгдэл учраас нийгэм болон хувь хүний амьдралд мөн олон янзаар нөлөөлж, нийгэмд тодорхой үүрэгтэй байж, олон талын хэрэгцээг хангаж байдаг учраас л урт удаан хугацааны туршид оршин тогтнож, үйлчилж иржээ. Шашны нийгмийн үүрэг гэдэгт нийгмийн амьдралд шашны зүгээс үзүүлэх нөлөөллийг авч үздэг⁸⁴. Эрдэмтэн судлаач О.Конг, К.Маркс, М.Вебер нар шашин аливаа нийгэмд ертөнцийг үзэх үзлийн буюу үзэл суртал, ёс зүйн үүрэг гүйцэтгэдэг болохыг онцолсон байдаг. Бид иргэдийн шашны үнэлэмжийн хүрээнд тэдний гэм нүглийн талаарх ертөнцийг үзэх үзлийн мөн чанарыг тодруулан үзэхэд дараах дүр зураг харагдаж байна:

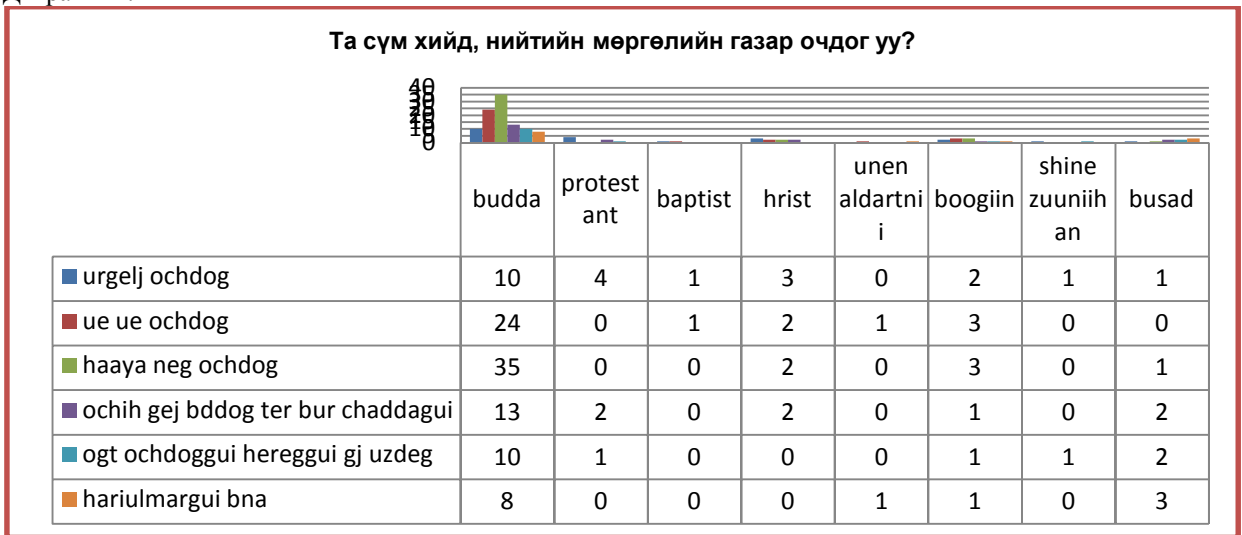
Диаграмм-1.

⁸³Ценности в кризисном социуме. //Ценности социальных групп и кризис – общество/отв.ред. Н.А.Лапин. М.,ИФАН, 1991

⁸⁴Яблоков И.Н. Социология религии. М.,1979, с.120.

Диграмм-2.

Эдгээр судалгааны үзүүлэлтүүдийг харьцуулан үзэхэд иргэдийн шашин шүтлэг, шашны ёс заншил, зан үйл гүйцэтгэх төлөв байдал өөрсдийнх нь дотоод ертөнцийн хүсэл зориг, ёс суртахуунаар нөхцөлддөг гэж үзэж болохоор байна. Учир нь, тухайн хүний ертөнцийг үзэх үзэл, шашны нөлөөнд автсан байдлыг хэлбэр талаас илэрхийлвэл сүсэг бишрэл, дотоод итгэл үнэмшил байж, шүтэж буй объектынхоо мөн чанарыг тодорхой төвшинд танин мэдэж, эрхэмлэх зүйлийнхээ салшгүй хэсэг болгосны үр дүнг шүтлэг томьёолдог болно. Харин зан үйл бол нийтийн заншлаар тогтсон үйл хөдлөлийн цогц бөгөөд нэгэнт хэвшсэн зуршил билээ. Тиймээс ч сүсэг бишрэл, шашин шүтлэг, зан үйлийн өөрчлөлт хувирал нь тухайн цаг үе, нийгмийн өөрчлөлт шинэчлэлийг ямагт тусган илэрхийлж байдаг байна. Буддын шашинд хүний амьдралын оршихуйн уг чанарыг үйлийн үр буюу тухайн хүний бие, сэтгэл, хэл\ өөрийн үйлдлийн эх сурвалжаас гэм нүглийн мөн чанарыг ухан тайлбарладаг нь энэ шашныг шүтэн бишрэгчдийн ертөнцийг үзэх үзэлд тодорхой илэрч байна. /Диграмм-1,2/ Харин христийн уламжлал бүхий шашны чиглэлүүдэд дээрх асуудлыг буюу гэм нүглийн уг чанарыг хүн угаасаа гэм нүгэлтэй амьтан, сайн сайхан бурхнаас, муу муухай хүнээс эх сурвалжтай хэмээн үздэгтэй холбоотой юм /Диграмм-1,2/.

Дээрхи бүхнийг эцэст нь дүгнэж үзвэл дараах гаргалгаануудыг хийж болохоор байна. Үүнд:

1. Увс аймгийн иргэдийн олонхийн ухамсарт шашны үүрэг өндөр түвшинд байна гэсэн төсөөллийг судалгааны материалууд харуулж байна. Учир нь асуулганд оролцогчдын тодорхой хувь нь хүний амьдрал дахь шашны эзлэх байр суурийг онцолсон нь нийгмийн оюун ухаан – зан суртахууны хүрээнд түүний үүрэг чухал байгааг батлан харуулж байна. Шашинлаг байдлын шинж чанар, түвшинг тогтоосноор Монголын уламжлалт шүтлэг дэх шашинлаг байдлын гүнзгийрэлт, хүчтэй болох байдлыг урьдчилан тооцоолж болно. Шашны практик үйл ажиллагаа, зан үйлийн эрхэмлэл, тэдгээрийг явуулдаг нөхцөл байдлын тухайд иргэдийн дунд шашны зан үйлийг үйлдэх явдал түгээмэл тэр дундаа буддын болон протестант шашин шүтэгчдийн хувьд зонхилох байр суурьтай мөн шашин сүсэг бишрэлийн төвшин нь залуужих чиг хандлагатай байхаас гадна уламжлалт бус шашинд хандах хандлага залуучуудын дунд зонхилох шинж чанартай байна.
2. Иргэд хуулиар олгогдож баталгаажсан уламжлалт хийгээд бусад шашныг шүтэх, эс шүтэх эрх чөлөөгөө бүрэн утгаар нь эдэлж, ойлгож, хүртэж байгаа эерэг үзүүлэлт байгаа боловч хэт олон шашны урсгал нийгэмд бий болж буйд тааламжгүй хандсан нь анхаармаар асуудал юм.
3. Буддистууд болон протестантуудын хувьд шашны ухамсарын /ертөнцийг үзэх үзэл/ байдал эрс ялгаатай байгаагаар тодорхойлогдож байгаа нь цаашдаа тэдний нийгмийн үнэлэмж, үнэт зүйлд ч эрс өөрчлөлт гарах урьдач нөхцөл буйг илэрхийлж байна.

RESUME

Based on the field research questionnaires taken among the people of Uvs province some problems such as religion, age, education and gender are described in this issue.

ДАЛД ЭДИЙН ЗАСАГ БА ТАТВАР

М.Сайханаа /магистр, МНБ/
ХИС, НХУС, НББ-ийн тэнхим
msaikhanaa@yahoo.com

Түлхүүр үг: Далд эдийн засаг, татвар, татварын бодлого

Далд эдийн засаг гэж юу вэ?

Далд эдийн засаг нь макро эдийн засгийн судалгааны нэг гол сэдэв бөгөөд олон эрдэмтэн судлаачид энэ чиглэлээр ажилладаг. Мөн олон улсын банк санхүүгийн байгууллагууд энэ талаар өргөн хүрээтэй судалгаа шинжилгээ хийдэг.

Далд эдийн засгийн талаар олон янзын тодорхойлолт байдаг. Олон Улсын Эдийн Засгийн Хамтын Ажиллагаа Хөгжил (ОУЭЗХАХ)-ийн байгууллага нь далд эдийн засгийг дараах байдлаар тодорхойлсон байна. “Далд эдийн засаг нь эдийн засгийн утгаараа үр өгөөжтэй бөгөөд хуулийн дагуу (тодорхой стандарт шаардлагуудыг хангасан) боловч дараах шалтгаануудын улмаас төрийн байгууллагуудаас санаатайгаар нуусан үйл ажиллагааг хэлнэ:

1. Орлогын, нэмэгдсэн өртгийн болон бусад татваруудаас зайлсхийх
2. Нийгмийн даатгалын шимтгэл төлөхөөс зайлсхийх
3. Цалингийн доод түвшин, ажлын цагийн дээд хэмжээ, аюулгүй байдлын болон эрүүл ахуйн стандартууд зэрэг хууль эрх зүйн шаардлагуудыг дагаж мөрдөхөөс зайлсхийх
4. Статистик мэдээ болон төрийн байгууллагуудад гаргаж өгдөг бусад мэдээ мэдээллүүдийг гаргахаас зайлсхийх

Авсралийн эрдэмтэн Фрайдрих Шнейдер далд эдийн засгийн талаар олон судалгаа шинжилгээний ажил хийсэн туршлагатай хүн бөгөөд тэрээр далд эдийн засгийг хамгийн энгийнээр дараах байдлаар тодорхойлжээ. Үйлдвэрийн ажилчин хүн оройн цагаар өөрийн машинаараа таксины үйлчилгээ үзүүлэх (зөвшөөрөлгүйгээр), гагнуурчин үйлчлүүлэгчийн эвдэрсэн усны хоолойг засаад бэлнээр төлбөрийг авсан боловч татварын байцаагчид тус орлогыг тайлагнаагүй зэрэг нь далд эдийн засгийн жишээ.

Далд эдийн засгийн нөлөөлөл

Далд эдийн засаг нь макро түвшинд дараах сөрөг үр дагавартай байдаг тул бүх улс орон өөрийн далд эдийн засгийг хянаж, хувь хэмжээг нь багасгах талаар ажилладаг.

- Далд эдийн засаг өсөхийн хэрээр албан ёсны статистик мэдээллүүд (ажилгүйдэл, ажиллах хүч, орлого, хэрэглээ) үнэн бодит байдлаа алддаг. Тийм статистик мэдээлэл дээр үндэслэн боловсруулсан бодлого хөтөлбөрүүд үндэслэлгүй бөгөөд хэрэгжих боломжгүй байдаг.
- Далд эдийн засгийн өсөлт нь эдийн засагт хор хөнөөлтэй тойргийг бий болгодог. Далд эдийн засаг дахь үйл ажиллагаанууд нь татварт хамрагддаггүй тул татварын орлогын түвшинг байх ёстой хэмжээнээс нь бууруулдаг. Татварын бааз суурь ийнхүү бодит бус байвал засгийн газар татварын хувийг нэмэгдүүлэх замаар хариу арга хэмжээ авч болох бөгөөд энэ нь татвар төлөгчдийг далд эдийн засаг руу түлхэж төсвийн орлогыг бууруулдаг.
- Далд эдийн засгийн өсөлт нь ажиллах хүчийг албан ёсны эдийн засгаас далд эдийн засаг руу орох сонирхолыг бий болгодог. Далд эдийн засагт ажиллаж буй ажиллах хүчний тоо өсөх тусам албан ёсны эдийн засагт ажиллаж буй ажиллах хүчний тоо буурдаг. Үүнтэй адил далд эдийн засагт ажиллах цагийн хэмжээ нэмэгдэх тусам албан ёсны эдийн засагт ажиллах цагийн хэмжээ буурдаг.
- Далд эдийн засгийн үйл ажиллагаанууд нь ихэнхи тохиолдолд бэлэн мөнгөөр хийгддэг. Далд эдийн засаг өсөхийн хэрээр бэлэн мөнгөний хэрэгцээ нэмэгддэг.

Далд эдийн засгийн эерэг нөлөөллийн талаар зарим эрдэмтэд судалж дараах дүгнэлтийг гаргасан байна.

Үүнд:

- Далд эдийн засаг нь албан ёсны эдийн засагтай харьцуулахад илүүерсөлдөөнтэй бөгөөд илүүер ашигтай байдаг тул далд эдийн засгийн өсөлт нь нийт эдийн засгийн өсөлтийг дэмждэг.
- Далд эдийн засагт бий болсон орлогын гуравны хоёр нь тэр даруй албан ёсны эдийн засагт зарцуулагддаг. Далд эдийн засагт бий болсон орлого 1960-1984 онд Англи улсын хэрэглээний зарцуулалтыг ялангуяа удаан хэрэглэгддэг бараа худалдан авалтыг эрс нэмэгдүүлсэн. Тус худалдан авалтын нийт эдийн засагт болон шууд бус татвараас орох орлогт үзүүлэх эерэг нөлөө нэлээд их байсан байна.

Далд эдийн засгийг хэрхэн хэмжих.

Далд эдийн засгийн хэмжээг тодорхойлдог олон аргууд байдаг бөгөөд тэдгээрээс хамгийн энгийн бөгөөд ойлгоход амар арга бол эрчим хүчний хэрэглээний арга. Албан ёсны ДНБ-ий өсөлтийн хувь, эрчим хүчний нийт хэрэглээний өсөлтийн хувь хоёрын зөрүүгээр далд эдийн засгийн өсөлтийг тооцдог. Энэ арга их энгийн хэдий ч зарим шүүмжлэлтэй талтай. Үүнд; бүх төрлийн далд эдийн засгийн үйл ажиллагаа нь зөвхөн ганц цахилгаан хэрэглэдэггүй, бусад эх үүсвэрийг (хий, тос, нүүрс г.м) ашигладаг байж болно.

Далд эдийн засгийг тооцох өөр нэг арга бол бэлэн мөнгөний гүйлгээний арга. Энэ аргаар бол албан ёсны тайлангаар гарсан дотоодын нийт бүтээгдэхүүний өсөлт болон эргэлтэнд байгаа бэлэн мөнгөний гүйлгээний өсөлтийн зөрүү нь далд эдийн засгийн өсөлтийг харуулдаг.

Дэлхийн улс орнуудын далд эдийн засгийн хэмжээг тодорхойлсон судалгааг Фрайдрих Шнейдер 2004 онд хийсэн бөгөөд энэ судалгаагаар манай улсын далд эдийн засаг дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 23 хувьтай тэнцэж нийт 145 улсын 34 дугаарт орсон байна. Энэ нь хөгжиж буй манайтай ойролцоо орнуудтай харьцуулахад манай улс харьцангуй дээгүүр буюу сайн түвшинд байгааг харуулсан.

Далд эдийн засгийг бий болгож буй хүчин зүйлүүд

Далд эдийн засагт нөлөөлж буй олон хүчин зүйлүүд байдаг бөгөөд тэдгээрийг ерөнхийд нь 2 хэсэгт хувааж болох юм.

1. Эдийн засгийн
2. Нийгмийн

Эдийн засгийн хүчин зүйлд татвар болон ниймийн даатгалын шимтгэлийн хувь хэмжээ, төрийн байгууллагуудаас гаргаж буй стандарт шаардлагууд, харин нийгмийн хүчин зүйлд авилгал, хээль хахууль, хүнд суртал, ёс зүй, улс төрийн тогтворгүй байдал гэх мэт ордог.

Далд эдийн засагт нөлөөлж буй хүчин зүйлүүд тэр дундаа татварын хувь хэмжээ далд эдийн засагт хэрхэн нөлөөлж байгаа талаар эрдэмтэд олон судалгаа шинжилгээний ажлууд хийсэн байдаг. Тэдгээр судалгаа шинжилгээнүүд дараах дүгнэлтэд хүрсэн байна. Татварын хувь хэмжээний өсөлт нь далд эдийн засгийн өсөлтөд шууд нөлөөлнө. Гэхдээ татварын хувь хэмжээний бууралт нь далд эдийн засгийн хэмжээг төдийлөн бууруулж чадахгүй, харин түүний цаашдын өсөлтийг хязгаарладаг.

Далд эдийн засаг ба татвар

Далд эдийн засгийг татварын талаас нь дараах байдлаар тодорхойлж болох юм.

Далд эдийн засаг = Татвараас зайлсхийх + Татвараас зугтах
(Shadow economy = Tax avoidance + Tax evasion)

Татвараас зайлсхийх гэдэг нь хуулийн нүх цоорхой, боловсронгуй бус байдлыг ашиглан татвар төлөхгүй байх эсвэл татвараа багаар төлөхийг хэлэх бөгөөд үүнтэй хуулийн хүрээнд хариуцлага тооцох үндэслэл байдаггүй.

Харин татвараас зугтах гэдэг нь мөрдөгдөж буй хуулийн заалтыг санаатайгаар зөрчин татвараа төлөхгүй байх, эсвэл татвараа бага төлөхийг хэлэх бөгөөд үүнтэй тодорхой хуулийн хүрээнд хариуцлага тооцох боломжтой байдаг.

Татвараас зайлсхийх, татвараас зугтах явдлыг багасгаж далд эдийн засагтай тэмцэх боломжтой бөгөөд үүнийг 2 чиглэлээр хийж болох юм.

1. Татварын бодлогыг боловсронгуй болгох
2. Татварын албаны үйл ажиллагааг сайжруулах

Далд эдийн засаг ба татварын бодлого

Татварын бодлогыг боловсронгуй болгож татварын хуульд холбогдох өөрчлөлт оруулах замаар далд эдийн засагтай тэмцэх боломжтой.

2007 оноос хэрэгжиж буй татварын шинэ хуулийн дагуу Аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татварын хувь, Хувь хүний орлогын албан татварын хувь, Нэмэгдсэн өртгийн албан татварын хувь буурсан. Энэ нь хөрөнгө оруулалтын орчинг сайжруулж, бизнес эрхлэх таатай орчинг бий болгож, улмаар хуримтлал үүсэх нөхцлийг бий болгож байна. Татварын хуулийн өөрчлөлт нь зөвхөн хувь хэмжээг өөрчлөөд зогсоогүй татварын хуулийн нүх цоорхой, боловсронгуй бус байдлыг ашиглан татвараас зайлсхийх боломжийг олгож байсан зарим нөхцлийг хааж өгсөн. Үүнд: Харилцан хамаарал бүхий аж ахуйн нэгжүүд бараа бүтээгдэхүүнээ зах зээлийн үнээс хэт доогуур эсвэл дээгүүр бие биедээ борлуулж татвар ногдох орлогоо бууруулж байсан явдлыг хааж хуульд үнэ шилжүүлэлтийн (transfer pricing) талаарх заалтыг нэмж тусгаж өгсөнөөр энэ асуудлыг шийдвэрлэх эрх зүйн үндэсийг бий болгосон.

Татварын хуульд орсон зарим өөрчлөлтүүд татвараас зугтах шинэ боломжийг татвар төлөгчид олгож байна. Тухайлбал, аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татварын хуулийн “Татварын тайлангаар гарсан алдагдлыг ирээдүйд шилжүүлэн тооцох” тухай 20 дугаар зүйлийн заалтыг ашиглан алдагдлын хэмжээгээ нэмж мэдүүлэн татвар төлөхгүй байх боломжтой. Иймд татварын алба энэ талаар анхаарч ажиллах шаардлагатай.

Далд эдийн засгийг бууруулах арга замууд

2012 онд Татварын байгууллага нь бодлогын хүрээнд татварын тогтолцоог орчин үеийн эдийн засгийн харилцаа, өөрийн орны онцлогт тохируулан улам боловсронгуй болгож, өөрчлөн шинэчлэх, мэдээллийн технологи, мэдлэгт суурилсан дэлхийн жишигт нийцсэн цахим татварын алба болох зорилгод хүрэх тогтолцоог бий болгон хөгжүүлэхээр ажиллаж байна. Татварын ерөнхий газраас татвар төлөгчийн бүртгэлийн системийг сайжруулах, бэлэн мөнгөний урсгалыг хянахтай холбогдуулан хууль эрх зүйн орчныг бий болгох, татварын эрсдлийн удирдлагын тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалтыг бий болгон хөгжүүлэх, татвар ногдуулах, тайлагнах үйл ажиллагааг цахим хэлбэрт шилжүүлэх эрх зүйн үндсийг бүрдүүлэн, хэрэгжүүлэх ажлуудыг эхлүүлээ.

Эрсдэлтэй татвар төлөгчид болон татварт хамрагддаггүй аж ахуйн нэгж, байгууллага, орлого бүхий иргэдийг татварт хамруулах талаар олон улсад ашиглаж буй татварын хяналт шалгалтын арга, хэрэгслүүдийг судалж, нэвтрүүлэх ажлыг эхлүүлсэн.

Монгол Улсын төсвийн орлогыг нэмэгдүүлэх бололцоот эх үүсвэрийг бүрэн дайчлах, далд эдийн засгийн нөлөөллийг багасгах, судлах чиглэлээр 2012 оны эхнээс Татварын ерөнхий газарт далд эдийн засгийг бууруулах үйл ажиллагааг томоохон цогц хэлбэрээр хэрэгжүүлэх тусгай ажлын хэсэг байгуулан ажиллаж байна.

ДЭВШҮҮЛЭХ САНАЛ:

Далд эдийн засгийг багасгах талаар зөвхөн татварын албаас төдийгүй төр, засгийн газрын бүхий л түвшинд онцгой анхаарах шаардлагатай бөгөөд мэдээлэл, суртчилгааны үйл ажиллагааг явуулах, тодорхой арга хэмжээг шуурхай авч хэрэгжүүлэх. Үүний тулд:

- Хууль хэрэгжүүлэх заавар, журам, дүрмийг боловсронгуй болгох, тоог цөөрүүлэх;
- Иргэд, аж ахуй бизнес эрхлэгчдийг хуулийн хүрээнд бизнес эрхэлж байгаа эсэхэд нийгмийн хяналтыг сайжруулах зэрэг асуудлыг хамруулах нь зүйтэй байна.
- Татварын албаны олон нийтэд үзүүлэх үйлчилгээг татвар төлөгчдийг хууль дүрмээ биелүүлэхэд чиглүүлэн нийт ард иргэдэд татвараа сайн дураараа төлөх, үүрэг хариуцлагаа ухамсарлан биелүүлэх нь сайн иргэн хүний шинж чанар гэж ойлгуулахад чиглэгдсэн үйл ажиллагааг улам эрчимжүүлэх;
- Татварын албаны далд эдийн засаг дахь үйл ажиллагааг илрүүлж, далд эдийн засгийн үйл ажиллагааг таслан зогсооход чиглэсэн гол арга зам бол хүлээх хариуцлагыг чангатгах, өндөр торгууль, төлбөр төлөх механизмыг бүрдүүлэх;
- Далд эдийн засагтай тэмцэх, татвараас зайлсхийх гэсэн оролдлогыг олж илрүүлэх чадвартай чадварлаг ажиллах хүчийг бүрдүүлэх;
- Үндэслэлгүй хөрөнгөжих, илт тансаг хэрэглээг илрүүлэх, хяналт тавих, татвар төлөгчийн төлж байгаа татварын хэмжээ болон тэдний үрэлгэн хэрэглээ, амьдралын боломжтой харьцуулах, татварт бүрэн хамруулах арга хэмжээг эрчимжүүлэх.г.м.

Дүгнэлт:

Дэлхийн банкны судалгаагаар манай улсын далд эдийн засгийн хэмжээ дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 30 орчим хувьтай тэнцэж байна гэсэн тооцоо гарчээ. 2012 оны дотоодын нийт бүтээгдэхүүнтэй /13.9 их наяд/үүнийг харьцуулбал, 4,2 их наяд төгрөг болж байна. Манайд бүртгэгдээгүй, албан бус секторын эзлэх хувь ихээхэн жин дарж байгаа гэдэг ч яг тодорхой тоог хэлэх боломжгүй гэсэн. Дээрх 30 хувиас дээш тоо хэлдэг судалгааны байгууллагууд ч бий. Наад зах нь манайд бүртгэлтэй 90 гаруй мянган аж ахуйн нэгжийн 50 орчим хувь нь Х тайлан буюу үйл ажиллагаа явуулаагүй тайлангаргадаг гэсэн тооцоо байгаа. Үйл ажиллагаа явуулаагүй мөртлөө оршин тогтноод байгаа нь эргэлзээтэй.

Олон улсын хэмжээнд хүлээн зөвшөөрөгдсөн өөрийгөө тодорхойлж төлдөг одоогийн татварын системд манайх төдийлөн шилжиж чадахгүй байгаагийн шинж байж ч болох. Татвараа төлөх нь иргэний үүрэг хэмээн Үндсэнхуульд тунхагласан ч энэ нь нийгмийн сэтгэлзүйд бүрэлдэн тогтож чадахгүйгээс хуулийн гадуур амьдрагсдын хүрээг тэлсээр байгаа юм. Удахгүй гар дамжсан бэлэн мөнгөний худалдааг бүртгэлжүүлэх эрх зүйн орчныг бий болгох гэнэ. Энгийнээр тайлбарлавал, бид өдөр тутам дэлгүүр, үсчин, такси, ресторан, кинотеатрт мөнгөө үрдэг хэрнээ үйлчилгээ үзүүлж буй аж ахуйн нэгж, хувь хүмүүсээс ямар нэгэн баримт авдаггүй. Тэд татвар төлдөг ч юм уу, бүү мэд. Тэгвэл энэ харилцааг зохицуулах нэгэн хуулийг санаачлаад буй ажээ.

БНСУ дөрвөн жилийн өмнө бэлэн мөнгийг хянах тогтолцоонд шилжсэнээр бэлэн мөнгөнийггүйлгээнийхээ 95 хувийг бүртгэлжүүлж үр дүнд хүргэж чадсан гэнэ. Ийнхүү далд эдийнзасгийг ил гаргах гэсэн зорилго үр дүндээ хүрэх эсэх нь хууль батлагдан гарсны дараа л тодорхой болно.

Resume

Shadow economy andtax

Shadow economy which is the important issue of macro economics. The factors of the economic and society influence in shadow economics. Scholars doing a research how does thetax influence in shadow economics reach in such a result which the tax's percent increase influences in economics.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Док. Проф. Фредрих Шнейдер. Судалгааны материал
2. Док. /рh/Проф.Д.Цэрэнпил. Далд эдийн засаг түүнийг ил болгох арга замын зарим асуудал
3. Док. /рh/.Ч.Энхбаяр. Далд эдийн засгийн татварын зохицуулалтын асуудал
4. Б.Баярхүү. Далд эдийн засаг
5. Нээлттэй Нийгэм Форум <http://www.forum.mn>

БАРУУН БҮСИЙН АЙМГУУДЫН ХҮНИЙ ХӨГЖЛИЙН ИНДЕКСИЙГ БУСАД БҮСҮҮДТЭЙ ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА

Т.Эрдэнэцэцэг
Магистр, ХИС-ийн НХУС-ийн
НББ-ийн тэнхимийн багш,
shootoo19780621@yahoo.com

Товч утга: НҮБ нь 1990 оноос хүний сайн сайхан амьдралыг дэмжих хүний хөгжлийн олон янзын индекс үзүүлэлтүүдийг боловсруулан улам бүр боловсронгуй болгосоор байна. Эдгээр индекс үзүүлэлтүүдээс хүний хөгжлийн индекс нь хамгийн гол титэм үзүүлэлт юм. Манай улсын хувьд НҮБ-ийн хөгжлийн хөтөлбөрийн техник санхүүжилтийн дэмжлэгтэйгээр 1997 оноос эхлэн 3 жил тутамд /1997, 2000, 2003, 2007/ үндэснийхээ хүнийг хөгжлийн илтгэлийг бэлтгэн гаргаж байгаа бөгөөд илтгэлийн ач холбогдол улам бүр өссөөр байна. Монгол улс 2003 оны илтгэлдээ 2000 оноос эхлэн хүний хөгжлийн индексийг аймгуудаар задлан тооцжээ.

Түлхүүр үг: Хүний хөгжлийн индекс, хүн амын дундаж наслалтын индекс, хүн амын боловсролын түвшний индекс, нэг хүнд ноогдох ДНБ-ий индекс

Сэдвийн үндэслэл:

НҮБ-ын хөгжлийн хөтөлбөрөөс 1990 оноос эхлэн жил бүр дэлхийн хүний хөгжлийн илтгэлийг, 1992 оноос улс орнууд үндэснийхээ хүний хөгжлийн илтгэлийг бэлтгэн гаргаж байгаа бөгөөд уг ажил улам бүр өргөжин тэлсээр байна. Дэлхийн олон улсын орнууд үндэсний хүний хөгжлийн илтгэлээ боловсруулан түүгээр дамжуулан засгийн газрууд бодлогын сонголт хийх шинжилгээний хэрэгсэлээ болгон ашиглаж байна.

НҮБ нь 1990 оноос хүний сайн сайхан амьдралыг дэмжих хүний хөгжлийн олон янзын индекс үзүүлэлтүүдийг боловсруулан улам бүр боловсронгуй болгосоор байна. Эдгээр индекс үзүүлэлтүүдээс хүний хөгжлийн индекс нь хамгийн гол титэм үзүүлэлт юм. Манай улсын хувьд НҮБ-ийн хөгжлийн хөтөлбөрийн техник санхүүжилтийн дэмжлэгтэйгээр 1997 оноос эхлэн 3 жил тутамд /1997, 2000, 2003, 2007/ үндэснийхээ хүнийг хөгжлийн илтгэлийг бэлтгэн гаргаж байгаа бөгөөд илтгэлийн ач холбогдол улам бүр өссөөр байна. Монгол улс 2003 оны илтгэлдээ 2000 оноос эхлэн хүний хөгжлийн индексийг аймгуудаар задлан тооцжээ. Аймгуудаар задлан тооцож байгаа нь бүс нутгийг хөгжүүлэхэд ямар үзүүлэлтүүдийг харгалзан үзэх талаар төр засгийн удирдлагуудад шийдвэр гаргахад шаардлагатай мэдээлэлээр хангахад чухал нөлөөтэй юм. Гэвч хүний хөгжлийн индексийн үзүүлэлт нь хүний хөгжлийг бүрэн илэрхийлж чадах үзүүлэлт биш бөгөөд энэ нь зөвхөн дундаж төдий л үзүүлэлт юм. Энэхүү судалгаа нь хүний хөгжлийн гол титэм үзүүлэлт буюу хүний хөгжлийн индексд хийгдсэн судалгаа бөгөөд гэдгийг цохон тэмдэглэмээр байна.

Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын хүрээнд аль бүс нутаг цаашлаад тухайн орон нутагт хүний хөгжлийг дэмжих үйл ажиллагааг ямар чиглэлээр хийж гүйцэтгэх вэ гэдэгт хүний хөгжлийн индексийн судалгаа зохих хариулт болж чадна гэж үзэж байна. Өөрөөр хэлбэл удирдлагыг мэдээлэлээр хангах шинжилгээний нэг төрөл болж байна. Хүний хөгжлийн үзүүлэлтийг зөвхөн хүний хөгжлийн индексээр хязгаарладаггүй гэдгийг цохон тэмдэглэмээр байна.

Баруун бүс нутаг нь Монгол орны нутаг дэвсгэрийн 26,6 хувь буюу 415,3 мянган км квадрат газар нутагтай, нийт хүн амын 14,9 хувь буюу 407,9 мянган хүн амтай, улсын мал сүргийн 24,7 хувь буюу 10,8 сая толгой малтай, түлш эрчим хүчний арвин нөөцтэй, МАА газар тариалангийн үйлдвэрлэл эрхлэхэд таатай үржил шимт өргөн уудам нутаг дэвсгэртэй, байгалийн баялаг арвинтай бүс нутаг юм. Иймд энэ бүс нутгийг хөгжүүлэх асуудал төр засгийн анхаарлын төвд ямагт байх ёстой юм. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын хүрээнд Баруун бүс нутагт Баян-Өлгий, Говь-Алтай, Завхан, Увс, Ховд аймгуудыг хамруулж Улиастай, Ховд хотуудыг баруун бүсийн тулгуур төв болгосон төрийн бодлого хэрэгжиж эхлээд 10 гаран жил болж байна. Иймд энэ бүс нутгийн хөгжлийн үзүүлэлтийг тодорхойлогч хүний хөгжлийн индексийг бусад бүс болон Улаанбаатар хоттой харьцуулсан судалгаа хийж дүгнэлт өгөх нь бүс нутгийн хөгжлийн өнөөгийн байдлыг тодорхойлох, бүс нутгийг хөгжүүлэхэд ямар асуудалд анхаарлаа хандуулах шаардлагатай байгааг тодруулах зүй ёсны хэрэгцээ шаардлага байна. Дээрх хэрэгцээ шардлага нь энэхүү сэдвийг судлах гол үндэслэл болж байна.

Онолын хэсэг

Хүн төрөлхтөн хязгааргүй хэрэгцээгээ хангахаар цаг хугацаатай уралдан хөдөлмөрлөхийн хирээр хүний хөгжил, хөгжлийг тодорхойлогч бусад үзүүлэлтүүд өсөн нэмэгдсээр байна.

Хүний хөгжлийн тухай ойлголт нь маш өргөн хүрээтэй ойлголт бөгөөд эцэстээ хүмүүсийн сонголтыг өргөжүүлэхтэй холбоотой бүхий л асуудлыг авч үзэж болдог.

НҮБ нь 1990 оноос хүний сайн сайхан амьдралыг дэмжих хүний хөгжлийн олон янзын индекс үзүүлэлтүүдийг боловсруулан улам бүр боловсронгуй болгосоор байна. Эдгээр индекс үзүүлэлтүүдээс хүний хөгжлийн индекс нь хамгийн гол титэм үзүүлэлт юм.

Хүний хөгжлийн илтгэлийг анх хэвлэн гаргасан тэр цагаас дэлхийн улс орнуудын хүний хөгжлийн түвшинг хүний хөгжлийн индексээр хэмжиж ирсэн.

Хүний хөгжлийн индексийг доорх 3 үзүүлэлтэд тулгуурлан тооцдог.

Нэг. Хүний эрүүл энх, урт удаан амьдралыг дундаж наслалтын үзүүлэлтээр

Хоёр. Хүний боловсрол, мэдлэгийг насанд хүрэгчдийн бичиг үсэг тайлагдалт /2/3/, анхан, дунд, дээд боловсролд хамрагдалтын /1/3/ хувь гэсэн 2 үзүүлэлтээр

Гурав. Амьжиргааны түвшинг нэг хүнд ноогдох ДНБ /ам доллараар/-ээр

тус тус төлөөлүүлэн авч үзэж тооцдог.

Хүний хөгжлийн индекс - ХХИ

ХХИ-ийг тооцохын өмнө дээрх үзүүлэлт бүрд харгалзах индексийн утгыг тооцоолдог. ХХИ бол хүн амын боловсрол, эрүүл мэнд, орлогын индексүүдийн арифметик дундаж юм. Аливаа юмс үзэгдлийг хэмжих хэмжүүр нь тухайн юмс үзэгдлийнхээ бүх талыг бүрэн дүүрэн харуулж чаддаггүйн адилаар хүний хөгжлийн индекс нь хүнийг хөгжлийн түвшинг бүх талаар нь бүрэн дүүрэн илтгэн харуулж чадахгүй.

Хүний хөгжлийн түвшинг илүү өргөн хүрээнд нарийвчлан авч үзэхийн тулд хүний хөгжлийн бусад үзүүлэлтүүдийг ашигладаг. Үүнд жендерийн хөгжлийн индекс, жендерийн эрх мэдлийн хэмжигдэхүүн, ядуурлын индекс, ядуурлын хамралтын хүрээний индекс, улс төрийн, эдийн засгийн, эрх чөлөөний индекс гэх мэт индексүүдийг тооцоолдог.

Дэлхийн хүний хөгжлийн илтгэлүүдийг товчхон байдлаар авч үзвэл хүн төрөлхтөний өмнө тулгарсан бэрхшээлтэй асуудлуудыг тухайн цаг хугацаанд нь тайлбарлан, түүнээс гарах арга замуудыг тодорхойлсон байдаг.

Хүний Хөгжлийн Индексийн үзүүлэлт өндөр байх тусмаа сайн байдаг бөгөөд энэ индексийг өсгөхөд түүнийг тооцож байгаа 3 индексийг өндөр байлгахад анхаарах хэрэгтэй бөгөөд индексийг тооцоолон гаргасанаар улс орон, төр засгийнхаа бодлого чиглэлийг юунд хандуулах вэ гэдгээ шийдэхэд нь чухал мэдээлэл болж өгдөгөөрөө өндөр ач холбогдолтой юм. Сүүлийн жилүүдэд хүний хөгжлийг хүний сэтгэл ханамжийн хэмжээгээр тооцдог болох талаар сонирхолтой судалгааг ч хийсэн байдаг байна.

Сэдвийн судлагдсан байдал

Манай улсын хувьд НҮБ-ийн хөгжлийн хөтөлбөрийн техник санхүүжилтийн дэмжлэгтэйгээр 1997 оноос эхлэн 3 жил тутамд /1997, 2000, 2003, 2007/ үндэснийхээ хүнийг хөгжлийн илтгэлийг бэлтгэн гаргаж байгаа бөгөөд илтгэлийн ач холбогдол улам бүр өссөөр байна. Монгол улс 2003 оны илтгэлдээ 2000 оноос эхлэн хүний хөгжлийн индексийг аймгуудаар задлан тооцжээ. 2000 оноос эхлэн индексийг 3 жил тутамд бус, жил бүр гаргаж дэлхийн улс орнуудтай харьцуулан хэддүгээр байранд явж байгаагаа тодорхойлох болсон. Монгол улсын статистикийн эмхтгэлд хүний хөгжлийн индексийн тооцоо судалгааг оруулдаг болоод байна.

Хүний хөгжлийн индексийг орон нутгийн онцлогыг тусгасан байдлаар харуулах талаар эрдэмтэд судалгаа шинжилгээ хийсээр байна. Сүүлийн 10 жилийг хооронд нь харьцуулсан судалгаа байхгүй байна. Харин 2000-2006 оны судалгааг хүний хөгжлийн илтгэлд оруулж зохих дүгнэлтийг хийсэн байна.

Сүүлийн жилүүдэд хүний хөгжлийг хүний сэтгэл ханамжийн хэмжээгээр тооцдог болох талаар сонирхолтой судалгааг ч хийсэн байдаг бөгөөд Монгол улсад одоогоор энэ чиглэлийн судалгаа хийгдээгүй байна. Дан ганц эдийн засгийн өсөлт нь хүний сэтгэл ханамжийг төгс нэмэгдүүлнэ гэсэн үг хараахан биш юмаа гэдгийг дээрх судалгаа харуулсан байдаг.

Судалгааны зорилго

Монгол улсын хүний хөгжлийн индексийн сүүлийн 10 жилийн үзүүлэлтэд судалгаа хийж, баруун бүс нутгийн хүний хөгжлийн индексийг бусад бүс болон Улаанбаатар хоттой харьцуулж дүгнэлт өгсөний үндсэн дээр тус бүс нутгийг хөгжүүлэхэд төр засаг, орон нутгийн удирдлагуудад хүний хөгжлийн индексийг ашиглан шийдвэр гаргахад нь шаардлагатай мэдээлэлээр хангах явдал юм.

Судалгааны арга зүй

Судалгаанд хоёрдогч мэдээлэлийн эх үүсвэр ашигласан. Монгол улсын статистикийн эмхтгэл 2003-2012, Статистикийн эмхтгэл дэх хүний хөгжлийн индексийн үзүүлэлтүүдийг нэгтгэн дүгнэх замаар боловсруулалт хийж, дүгнэлт гаргасан

Мөн монголын хүний хөгжлийн илтгэлүүд /1997, 2000, 2003, 2007,2011/

Судалгааны дүн

Судалгааг дараах чиглэлүүдээр хийж, дүгнэлт өглөө. Дүгнэлтийг өгөхдөө хамгийн өндөр болон хамгийн доогуур үзүүлэлтэд тулгуурлан дүгнэлт өгсөн болно. Гол баримтлах зарчим нь доогуур байгаа үзүүлэлтэд илүүтэй анхаарал тавих шаардлага байгааг тодруулж байгаа явдал юм.

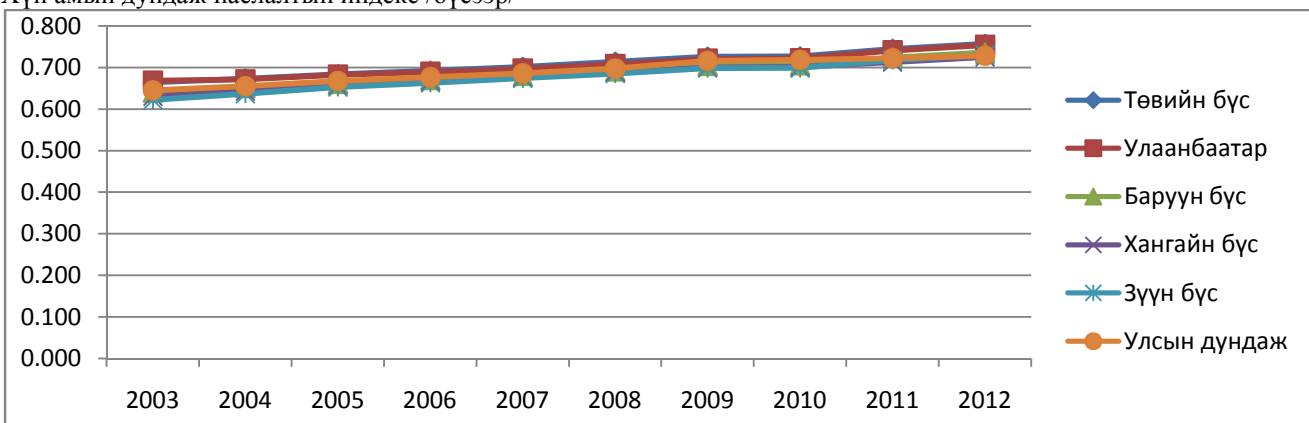
Судалгааны хамрах хүрээ 2003-2012 он буюу 10 жил

Нэг. Хүний хөгжлийн индекс /бүсүүдээр, бүрдүүлэгч индексүүдээр, улсын хэмжээнд/

1.1 Хүн амын дундаж наслалтын индекс /бүсээр/

№	Бүсүүд	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Дундаж	2012 оныг 2003 онтой харьцуулсан байдал
1	Төвийн бүс	0.665	0.673	0.684	0.692	0.702	0.714	0.726	0.727	0.745	0.757	0.708	0.092
2	Улаанбаатар	0.668	0.671	0.682	0.689	0.697	0.708	0.721	0.722	0.741	0.754	0.705	0.086
3	Баруун бүс	0.640	0.651	0.661	0.670	0.680	0.691	0.704	0.705	0.724	0.736	0.686	0.096
4	Хангайн бүс	0.631	0.643	0.657	0.667	0.676	0.688	0.700	0.701	0.713	0.725	0.680	0.094
5	Зүүн бүс	0.622	0.637	0.653	0.663	0.674	0.685	0.698	0.699	0.718	0.730	0.678	0.108
	Улсын дундаж	0.645	0.655	0.667	0.676	0.686	0.697	0.716	0.718	0.722	0.728	0.691	0.083

Хүн амын дундаж наслалтын индекс /бүсээр/

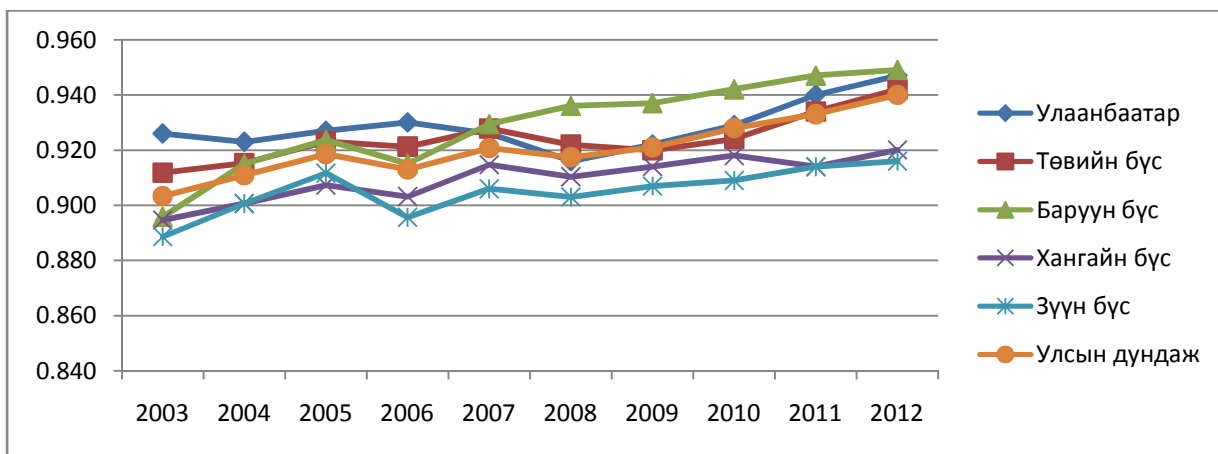

Дүгнэлт: Улсын хэмжээнд төвийн болон Улаанбаатарын бүсийн хүн амын дундаж наслалт улсын дунджаас өндөр байна. Харин бусад бүсүүд улсын дунджаас доогуур байгаа бөгөөд үүнээс зүүн бүсийн аймгуудын дундаж наслалт хамгийн доогуур байна. Гэвч 2012 оныг 2003 онтой харьцуулсан наслалтаас харахад зүүн бүсийн аймгуудын дундаж наслалт бусад бүсээс хамгийн өндөр буюу 10,8 жилээр өссөн байдал харагдаж байгаа нь сайшаалтай юм. Баруун бүс нутаг нь Улаанбаатарын болон төвийн бүсээс дундаж наслалтаар доогуур байгаа хэдий ч 10 жилийн хугацаанд дундаж наслалтын өсөлтөөрөө уг хоёр бүсээс 0,4-1 жилээр илүү байна. Нийт бүсүүдэд 10 жилийн хугацаанд дундаж наслалт 8,6-10,8 жилээр өссөн байдал харагдаж байна.

1.2 Хүн амын боловсролын түвшний индекс /бүсээр/

№	Бүсүүд	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Дундаж	2012 оныг 2003 онтой харьцуулсан байдал
1	Улаанбаатар	0.926	0.923	0.927	0.930	0.926	0.916	0.922	0.929	0.940	0.947	0.929	0.021
2	Баруун бүс	0.896	0.915	0.924	0.915	0.929	0.936	0.937	0.942	0.947	0.949	0.929	0.053
3	Төвийн бүс	0.912	0.915	0.923	0.921	0.928	0.922	0.920	0.924	0.934	0.942	0.924	0.030
4	Хангайн бүс	0.895	0.901	0.907	0.903	0.915	0.910	0.914	0.918	0.914	0.920	0.910	0.025
5	Зүүн бүс	0.889	0.901	0.912	0.896	0.906	0.903	0.907	0.909	0.914	0.916	0.905	0.027
	Улсын дундаж	0.903	0.911	0.919	0.913	0.921	0.917	0.921	0.928	0.933	0.940	0.921	0.037

Хүн амын боловсролын түвшний индекс /бүсээр/

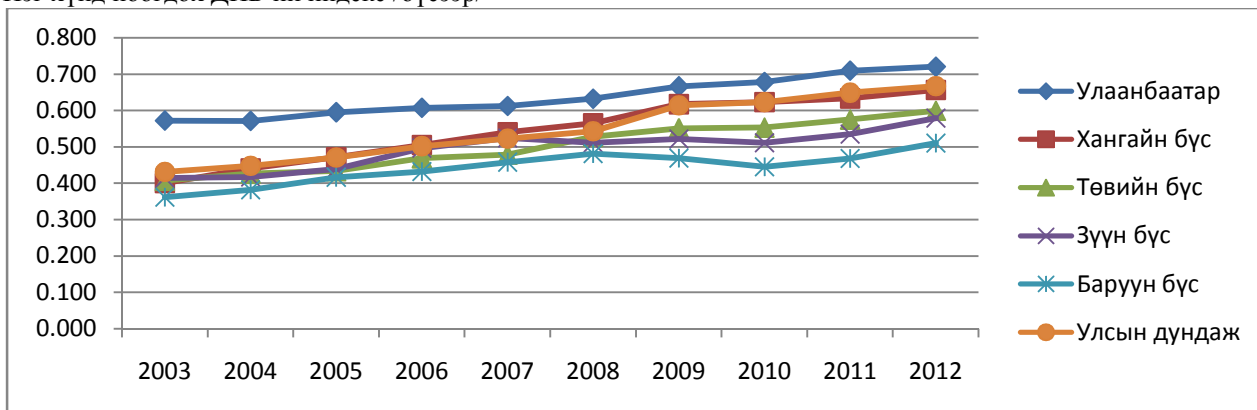

Дүгнэлт: Улсын хэмжээнд 10 жилийн дунджаар Улаанбаатар болон төвийн мөн баруун бүсийн хүн амын боловсролын түвшний индекс улсын дунджаас өндөр байна. Харин хангайн болон зүүн бүсийн индекс дунджаас доогуур үзүүлэлттэй байна. 2012 оныг 2003 харьцуулахад Баруун бүс нутагт боловсролын индекс хамгийн өндөр өсөлттэй байна. Харин Улаанбаатар хотод энэ өсөлт хамгийн доогуур үзүүлэлттэй байна. 2007 оноос эхлэн Баруун бүсийн боловсролын түвшний индекс тасралтгүй өссөн ба бусад бүсүүдтэй харьцуулахад хамгийн өндөр байна.

1.3 Нэг хүнд ноогдох ДНБ-ий индекс /бүсээр/

№	Бүсүүд	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Дундаж	2012 оныг 2003 онтой харьцуулсан байдал
5	Улаанбаатар	0.572	0.571	0.595	0.607	0.612	0.632	0.666	0.678	0.709	0.720	0.636	0.148
2	Хангайн бүс	0.401	0.441	0.472	0.505	0.540	0.565	0.617	0.623	0.633	0.656	0.545	0.255
3	Төвийн бүс	0.407	0.426	0.433	0.469	0.479	0.528	0.551	0.553	0.575	0.599	0.502	0.192
4	Зүүн бүс	0.414	0.417	0.439	0.497	0.524	0.511	0.522	0.511	0.535	0.579	0.495	0.165
1	Баруун бүс	0.362	0.382	0.417	0.432	0.458	0.481	0.469	0.445	0.468	0.510	0.442	0.148
6	Улсын дундаж	0.431	0.448	0.471	0.502	0.523	0.543	0.614	0.623	0.649	0.667	0.547	0.236

Нэг хүнд ноогдох ДНБ-ий индекс /бүсээр/

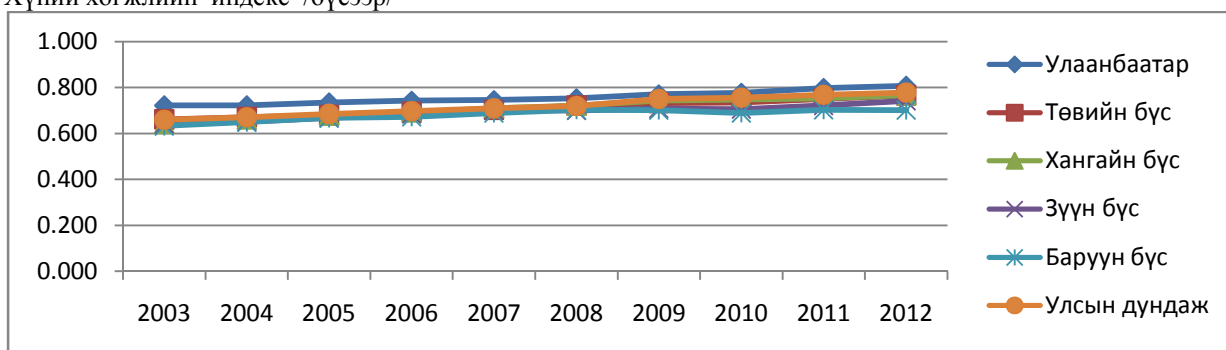

Дүгнэлт: Улсын хэмжээнд Улаанбаатар хотын ДНБ-ий индекс хамгийн өндөр байгаа бөгөөд энэ нь хүн амын болон аж үйлдвэрийн төвлөрөлтэй шууд холбоотой юм. Харин бусад бүсүүд улсын дунджаас доогуур байгаа бөгөөд хамгийн доогуур үзүүлэлттэй бүс нь баруун бүс нутаг юм. Иймд баруун бүс нутагт ДНБ ийг нэмэгдүүлэх талаар анхаарах хэрэгтэй байна. 2009 онд баруун бүсийн ДНБ өмнөх жилүүдээс буурсан байгаа нь тус бүс нутгийг хамарсан байгалийн хүндрэл бэрхшээлтэй холбоотой юм. Учир нь бүс нутгийн ДНБ-ий ихэнх хувийг ХАА- н салбар эзэлдэгтэй холбоотой юм. 2012 оныг 2003 онтой харьцуулахад нэг хүнд ноогдох ДНБ-ийн индексийн өсөлтөөр баруун бүс нутаг нь Улаанбаатартай адилхан байгаа хэдий ч бусад бүстэй харьцуулахад хамгийн доогуур байна. Улаанбаатарын бүсэд өсөлт бага байгаа нь хүн амын шилжих хөдөлгөөнтэй зохих хэмжээгээр холбоотой юм.

1.4 Хүний хөгжлийн индекс /бүсээр/

№	Бүсүүд	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Дундаж	2012 оныг 2003 оной харьцуулсан байдал
1	Улаанбаатар	0.722	0.722	0.735	0.742	0.745	0.752	0.770	0.776	0.797	0.807	7.567	0.085
2	Хангайн бүс	0.642	0.662	0.679	0.692	0.710	0.721	0.744	0.747	0.753	0.767	7.116	0.125
3	Төвийн бүс	0.661	0.672	0.680	0.694	0.703	0.721	0.732	0.735	0.751	0.766	7.115	0.105
4	Зүүн бүс	0.642	0.652	0.668	0.685	0.702	0.700	0.709	0.706	0.722	0.742	6.927	0.100
5	Баруун бүс	0.632	0.649	0.667	0.672	0.689	0.703	0.702	0.689	0.703	0.702	6.808	0.069
	Улсын дундаж	0.660	0.671	0.686	0.697	0.710	0.719	0.750	0.756	0.768	0.778	7.195	0.118

Хүний хөгжлийн индекс /бүсээр/

Дүгнэлт: Улсын хэмжээнд Улаанбаатар хотын хүний хөгжлийн индекс улсын дунджаас өндөр, харин баруун бүс нутаг хамгийн доогуур үзүүлэлттэй байна. Зүүн бүс нутаг нь боловсрол болон дундаж наслалтын үзүүлэлтээрээ хамгийн доогуур байгаа боловч ДНБ-ий өсөлтөөрөө өндөр байгаа нь тус бүс нутагт уул уурхайн ордыг ашиглах болсонтой холбоотой юм.

Дүгнэлт

Баруун бүс нутаг нь боловсролын индексээрээ бусад бүсүүдээсээ хамгийн өндөр, мөн 2007 оноос эхлэн энэ индекс тасралтгүй өсөж байгаа нь сайн хэрэг юм. Харин дундаж наслалтын хувьд улсын дунджаас доогуур байгаа явдал нь энэ бүс нутагт хүн амын эрүүл мэндийн үйлчилгээний чанар хүртээмжийг нэмэгдүүлэх шаардлагатай байгааг харуулж байна. Нэг хүнд ноогдох ДНБ-ий индексээрээ бусад бүсүүдээсээ хамгийн бага байгаа нь тус бүс нутгийн ДНБ-ий 70 орчим хувийг ХАА-н салбар эзэлдэгтэй холбоотой бөгөөд бүс нутагт тохиолдсон байгалийн ган зуд зэрэг аюул нь ДНБ-ийн хэмжээнд чухал нөлөө үзүүлдэгтэй холбоотой юм. Эрчим хүчний хангалтгүй байдлаас үүдэн тус бүс нутагт үйлдвэрлэл үйлчилгээний салбар харьцангуй доогуур хөгжилтэй байсан бөгөөд одоо тус бүс нутагт энэ салбар эрчимтэй хөгжиж байна. Хүний хөгжлийн индексээрээ баруун бүс нутаг нь Монгол улсын хэмжээнд хамгийн доогуур үзүүлэлттэй байгаа бөгөөд үүнд дундаж наслалтын болон нэг хүнд ноогдох ДНБ-ий индекс гол нөлөө үзүүлсэн байна. Иймд энэ бүс нутгийн хүний хөгжлийн индексийг өндөр байлгахын тулд тус бүс нутагт ДНБ-ийг нэмэгдүүлэх талаар арга хэмжээ авах, иргэдийн эрүүл мэндийн үйлчилгээний чанар хүртээмжийг сайжруулах шаардлагатай байна.

Резюме

Западный регион занимает самую низкую позицию в стране по индексу человеческого развития и индекс ВВП для средней возрастности населения и на душу населения оказывают занимательное влияние на это. Поэтому надо улучшить качество здоровительных услуг для населения и предпринимать разные мероприятия для повышения индекса человеческого развития в данном регионе.

НОМ ЗҮЙ

1. Монгол улсын статистикийн эмхтгэл /2003-2012/
2. Монголын хүний хөгжлийн илтгэл /1997, 2000, 2003, 2007, 2011/

СОДЕРЖЕНИЕ

ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ.....	3
АРХЕОЛОГИ, УГСААТНЫ ЗҮЙ.....	3
КАМЕННЫЕ СОСУДЫ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	3
К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРАХ, ПОВЛИЯЮЩИХ НА ПЕРЕКОЧЕВКУ СКОВОДОВ	7
ОТРАЖЕНИЕ В ФОЛЬКЛОРЕ ОБРЯДОВ О КОЧЕВКЕ И ПАСТБИЩЕПОЛЬЗОВАНИИ МОНГОЛОВ.....	12
“ЦАГААН ХУДАГ”-ИЙН ТҮРГИЙН ТАХИЛГЫН БАЙГУУЛАМЖ	15
НЭГЭН ХҮРЭЛ ЭЭМЭГНИЙ ТУХАЙ.....	21
«ВЕЛИКОЛЕПНЫЕ» КАТАФРАКТАРИИ ХАР-ХАД.....	27
ДӨРВӨДИЙН УЛАМЖЛАЛТ ШАГАЙН ТОГЛООМ	36
ИЗУЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ГОРНОГО АЛТАЯ СОТРУДНИКАМИ СИБИРСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ АКАДЕМИИ НАУК СССР В 1960- Е ГГ.....	40
БАРУУН МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮВЭРЛЭХ АЖ АХУЙН УЛАМЖЛАЛ	42
БУХ НООЛДААН	44
ИСТОРИЯ НАРОДОВ РЕГИОНА.....	51
БҮС НУТГИЙН АРД ТҮМНИЙ ТҮҮХ.....	51
ЦЕННОСТЬ РОССИЙСКИХ ПОДРОСТКОВ В РОССИЙСКО-МОНГОЛЬСКОМ ПРИГРАНИЧЬЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	51
ЗАХЧИН ХОШУУНЫ НУТАГТ БАЙГАА БУРХНЫ ШАШНЫ СҮМ ХИЙДҮҮДИЙН ТУУРИУД	57
ДОЛООН ХОШУУ УРИАНХАЙН БАРУУН АМБАНЫ ДАРХАН БЭЙСИЙН ХОШУУНЫ НОЁН, ДА ЛАМСАМБУУ ОВОГТОЙ ЧҮЛТЭМИЙН НАМТАР ТҮҮХЭЭС.....	68
ЖА ЛАМ ДАМБИЙЖАНЦАН–ҮНДЭСНИЙ ФРОНТЫН УДИРДАГЧ	74
БУЛГАН ГОЛЫН ХОШУУДЫН УГСАА ГАРАЛ, ТҮҮХИЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ..	89
БАЯДЫН ДУНДАД ӨМНӨД ХОШУУНЫ НОЁДЫН УГ ЭХ	95
XX ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ-АМЕРИКИЙН ХАРИЛЦААНЫ ТҮҮХЭНД ХОЛБОГДОХ НЭГЭН БАРИМТ БИЧИГ	99
МОНГОЛЫН БАРУУН ХЯЗГААРЫН ЯЗГУУР УРЛАГИЙН ӨВИЙН ТӨВ НЬ ХОВДЫН ХӨГЖИМТ ДРАМЫН ТЕАТР МӨН	102
К ВОПРОСУ О СЛУЖИТЕЛЯХ КУЛЬТА У РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРОК ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ПО ПИСЬМЕННЫМ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ)	105
ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ У НАРОДОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ МОНГОЛИИ[1.]	108

ВОПРОСЫ ЭТНОГЕНЕЗА СРЕДНЕВЕКОВОГО МОНГОЛЬСКОГО НАРОДА	115
ПОДГОТОВКА КАДРОВ ДЛЯ МОНГОЛИИ И ТУВЫ НА КУРСАХ ХОШУННЫХ РАБОТНИКОВ В КОММУНИСТИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ТРУДЯЩИХСЯ ВОСТОКА	117
THE PREPAREDNESS FOR NATURAL DISASTERS: “DZUD” MONGOLIA	120
ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ	123
ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОБЩНОСТИ ГОРНОГО АЛТАЯ И СОПРЕДЕЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИЙ В XVII-XVIII ВВ.	128
РАБОТА ГОРОДСКОГО ОТДЕЛА ЗДРАВООХРАНЕНИЯ Г. БИЙСКА АЛТАЙСКОГО КРАЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.	132
ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ДИДАКТИКИ.....	138
БОЛОВСРОЛ СУДЛАЛ, ДИДАКТИКИЙН АСУУДАЛ.	138
ЭЭЛЖИТ ХИЧЭЭЛИЙГ ЦАХИМ ХЭЛБЭРЭЭР ЯВУУЛАХ НЬ.....	138
О РОЛИ ТУВИНСКИХ НАРОДНЫХ ИГР В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	141
НЭГДҮГЭЭР КУРСЫН ОЮУТНЫ ШАЛГАЛТЫН ӨМНӨХ БОЛОН ДАРААХ ҮЕИЙН ТҮГШҮҮРИЙН ТҮВШИНГ СУДАЛСАН ДҮНГЭЭС	143
ХАРИЛЦААНЫ НИЙЦЭН ЗОХИЦОХ БАЙДАЛД ЗОНХИЛОХ ХҮРТЭХҮЙН ИЛРЭХ НӨЛӨӨЛЛИЙГ ТОДОРХОЙЛОХ	147
PRONUNCIATION PROBLEMS OF ENGLISH LEARNERS IN ETHNIC GROUPS OF MONGOLIA	149
ХҮҮХДИЙН ХАЛАМЖИЙН ХУВИЛБАРТ ҮЙЛЧИЛГЭЭ.....	150
ТИПЫ ТЕСТОВ ДЛЯ ПРОВЕРКИ ЗНАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	152
РАЗВИТИЕ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	155
INTRODUCING ENGLISH TO YOUNG LEARNERS.....	158
THE CURRENT SITUATION OF TEACHING OFFICIAL LANGUAGE TO KAZAKH ETHNIC MINORITIES IN MONGOLIA	160
ЯЗЫК И КУЛЬТУРА НАРОДОВ РЕГИОНА.....	167
БҮС НУТГИЙН АРД ТҮМНИЙ ХЭЛ, СОЁЛ.....	167
МОНГОЛ ХЭЛНИЙ АВГАЙЛГА НЭРИЙН ҮҮСЭЛ ГАРВАЛ	167
МОНГОЛ ХЭЛНИЙ НЭГЭН БҮТЭЭВРИЙН ТУХАЙ	172
PARTICLES IN MONGOLIAN AND ENGLISH	176
ORDER OF NOUN MODIFIERS IN ENGLISH.....	183
CROSS-TRANSLATION PECULIARITIES OF ADJECTIVE INTENSIFIERS AND DOWN-TONERS IN ENGLISH, MONGOLIAN AND KAZAKH LANGUAGES.....	185
ПОЖЕЛАНИЕ В РЕАЛЬНОМ ОБЩЕНИИ	187

МОНГОЛ ХЭЛЭН ДЭХ ҮГИЙН ТОВЧЛОЛ.....	188
ЗАИМСТВОВАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ, КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС	191
ОБРАЗ АЛТАЯ В РУССКОМ И МОНГОЛЬСКОМ ПЕЙЗАЖЕ XX ВЕКА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАБОТ	196
СООТНОШЕНИЕ ЗАГОЛОВКА И СОДЕРЖАНИЯ ТЕКСТА	199
О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТУРНЫХ ТЕРМИНАХ, СВЯЗАННЫХ С ТРАДИЦИОННЫМ ХОЗЯЙСТВОМ, В АЛТАЙСКИХ ЯЗЫКАХ	204
ТОХИОЛДМОЛ ҮГ, ТҮҮНИЙ ОНЦЛОГ	206
О ПРОЯВЛЕНИИ ИКОНИЗМА В ЗВУКОПОДРАЖАНИЯХ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ	214
СҮЛД,ЛОГО, ҮЙЛЧИЛГЭЭНИЙ ТЭМДЭГИЙН ЯЛГАА.....	216
ЭСГИЙ ШИРМЭЛИЙН БҮТЭЭЛ ДЭХ УРАН САЙХНЫ СЭТГЭЛГЭЭ	218
МОНГОЛ БИЧИГ БОЛОН ТОД ҮСЭГТ ЗАРИМ ДАГАВРЫГ ТЭМДЭГЛЭСЭН НЬ	224
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, УКАЗЫВАЮЩИЕ НА КОЛИЧЕСТВО ПРЕДМЕТОВ В МОНГОЛЬСКОМ И ЯПОНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	226
К ТАЙНАМ СЛОВА. «ЛЮБОВЬ» В ЭНЦИКЛОПЕДИИ НАЦИОНАЛЬНО- СПЕЦИФИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ РОССИИ И МОНГОЛИИ.....	229
МОРИНХУР И БАЛАЛАЙКА КАК НАЦИОНАЛЬНЫЕ РЕАЛИИ МОНГОЛИИ И РОССИИ.....	231
АЛТАЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ, г.Барнаул ИЛЬИН ДЕНЬ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА РУССКОГО НАРОДА	233
Б. БАЯРСАЙХАН “ЭРТНИЙ ЯВДАЛ” ӨГҮҮЛЛЭГИЙН ТУХАЙД	235
МОНГОЛ, АНГЛИ ХЭЛНИЙ ЭЭРҮҮЛЛИЙН ОНЦЛОГ	237
УРБОНИМЫ В СОЗНАНИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ УРБОНИМА ЛЕНИНСКИЙ ПРОСПЕКТ)	239
К ТАЙНАМ СЛОВА. «ЛЮБОВЬ» В ЭНЦИКЛОПЕДИИ НАЦИОНАЛЬНО- СПЕЦИФИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ РОССИИ И МОНГОЛИИ.....	242
АЛТАЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ, г.Барнаул МОТИВ УКРОЩЕНИЯ ДИКОГО КОНЯ В МОНГОЛЬСКОМ ТЕКСТЕ РУССКОЙ КУЛЬТУРЫ	244
ОБРАЗ МОНГОЛИИ В РОССИЙСКИХ И ЗАПАДНЫХ СМИ: ЛИНГВО- КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ	247
МОНГОЛ, АНГЛИ ХЭЛНИЙ ЗЭРЭГЦҮҮЛЭХ ХОЛБООГООР ХОЛБОГДСОН ХОЛБОО ҮГ	252

ОЙРАТСКИЕ (КАЛМЫЦКИЕ) ФОЛЬКЛОРНЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ, КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА НАРОДНЫХ ИДЕАЛАХ	256
БОГАТСТВО В КИТАЙСКОЙ И КАЛМЫЦКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ	257
АЛТАЙН УРИАНХАЙН БААТАРЛАГИЙН ТУУЛЬ ДАХЬ ЗҮЙРЛЭСЭН УР МАЯГ	261
ОРОС, МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ЭХИЙН ӨГҮҮЛБЭРҮҮДИЙГ ХОЛБОХ ХЭРЭГСЛҮҮД	265
БУДДИЙСКАЯ КУЛЬТУРА – СВЯЗУЮЩАЯ НИТЬ МЕЖДУ КАЛМЫЦКИМ И МОНГОЛЬСКИМ НАРОДАМИ В СИСТЕМЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ .	268
МОНГОЛ ЯВГАН ҮЛГЭРИЙН СУДАЛГАА БУЮУ ХЭВШМЭЛ ҮГ ХЭЛЛЭГ	272
ETYMOLOGY OF FOREIGN WORDS AND TRANSFERRING WAYS INTO MONGOLIAN	277
О ХАРАКТЕРЕ МОНГОЛЬСКО-КАЗАХСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ..	279
ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ЗАИМСТВОВАНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ	281
КОБДОСКИЕ ТУВИНЦЫ МОНГОЛИИ. ЯЗЫК И ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА (МАТЕРИАЛЫ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ)	282
ШИНЖААНЫ ХАСАГ УЙГУР ХЭЛЭНД ОРОС ХЭЛНЭЭС ЗЭЭЛДЭГДЭЖ ОРСОН ҮГС	283
ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЯЗЫКЕ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЕГО ПРИНАДЛЕЖНОСТИ К СИНЕРГЕТИЧЕСКИМ ОБЪЕКТАМ	292
СЛУЖЕБНЫЕ СЛОВА ЯЗЫКЕ ДЕРБЕТОВ КАЛМЫКИИ И МОНГОЛИИ*	296
ХҮНИЙ НЭРИЙН ЭХНИЙ АВИАНЫ УТГЫН АСУУДАЛ.....	297
УСИЛИТЕЛЬНЫЕ ЧАСТИЦЫ В АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	300
ПЕРЕВОД ТЕРМИНОВ.....	303
SOME PECULIARITIES OF ENGLISH GERUND USE	307
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ ЛЕКСИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ: ПРОБЛЕМА СООТНОШЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ И РЕАЛЬНЫХ СЛОВ В РАМКАХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ.....	309
СИСТЕМНЫЕ СВОЙСТВА КИНЕМАТИЧЕСКИХ РЕЧЕНИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА	314
КИНЕСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ.....	320
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ РАЗГОВОРНОГО СТИЛЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА	323
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА	325
БҮС НУТГИЙН НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ХӨГЖИЛ	325
БАРУУН БҮСИЙН АЖИЛЛАХ ХҮЧНИЙ СУДАЛГАА	325

ЗАВХАН АЙМГИЙН ТОГТВОРТОЙ БАЙДАЛ БА НӨӨЦИЙН СУДАЛГАА	331
СОНГОГЧДЫН ЗАН ҮЙЛД НӨЛӨӨЛӨХ УЛАМЖЛАЛТ ХУЧИН ЗҮЙЛС БА УЛС ТӨРИЙН МАНИПУЛЯЦИ.....	340
НИЙГМИЙН ДААТГАЛЫН ХАМРАГДАЛТ	344
НИЙГМИЙН ОРОЛЦОО НЬ ЭМЭГТЭЙЧҮҮДИЙН ХӨГЖИЛД НӨЛӨӨЛӨХ НЬ ..	348
ХҮМҮҮН КАПИТАЛ БА БҮС НУТГИЙН ХӨГЖИЛ	352
К ВОПРОСУ О РОЛИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КЛАСТЕРА В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	355
РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВА И БИЗНЕСА В РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ.....	358
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АВТОНОМНОГО РАЙОНА ВНУТРЕННЯЯ МОНГОЛИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	362
БҮС НУТГИЙН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТИЙГ НЭМЭГДҮҮЛЭХЭД БАНКНЫ ГҮЙЦЭТГЭХ ҮҮРГИЙГ НЭМЭГДҮҮЛЭХ НЬ.....	365
БҮС НУТГИЙН ХӨГЖИЛД ЖИЖИГ ДУНД ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ГҮЙЦЭТГЭХ ҮҮРГИЙГ НЭМЭГДҮҮЛЭХ НЬ	373
BRIEF SUMMARY OF DISSERTATION ON THE ‘SOCIAL PHILOSOPHICAL ANALYZE OF CONTEMPORARY STATE OF BELIEF OF THE WEST REGION PEOPLE OF MONGOLIA	381
ХОВД АЙМГИЙН ХҮН АМЫН ҮНДЭС УГСАА, ШАШИН ШҮТЛЭГИЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛ	382
УВС АЙМГИЙН ХҮН АМЫН ШАШИН, СҮСЭГ БА БИШРЭЛИЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛД ХИЙСЭН ДҮН ШИНЖИЛГЭЭ.....	384
ДАЛД ЭДИЙН ЗАСАГ БА ТАТВАР	389
БАРУУН БҮСИЙН АЙМГУУДЫН ХҮНИЙ ХӨГЖЛИЙН ИНДЕКСИЙГ БУСАД БҮСҮҮДТЭЙ ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА.....	392